

આવદટા.

એક અગ્રેહમાર્ગ યવતરી.

અદ્વૈતિય અશ્વિમાત્ર નભુભાઈ
દિવેદી,

સુદર્શન.

મુદ્રી.
જોડેશ્વર આનંદરાવર આશ્રિતાર્થિ મિત્ર
એમ. એ. એન. એસ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — માગતમ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૪, અંક ૧.]

(માસિક)

[ઓક્ટોબર ૧૯૦૮.]

વિષય.

અનુક્રમ.

અથ મંગલમ.	૧
પ્રેમાનંદ.	૨
સનમને.	૩
રંગ પ્રસંગોના.	૪
કર્તવ્ય.	૫
સુખનો શોધ.	૧૪
સાયન્સ-પદાર્થવિજ્ઞાનનો મોહ.	૧૯
ધર્મ-તીર્થાટિત્રું શિશ્ય.	૨૩
પ્રાણુનું પ્રવાહિ તત્ત્વ.	૨૬
પ્રકૃતિનિયમ. અદ્વૈતિયમ. વિશ્વનિયમ.	૨૯

સવાળમ

સવાળમ આગાધી સેવાનો અમારો વિશાળ છે એવું અમારા મુગ્ર માહકોને
રમણુ હમોજ

સુચના.

વ્યવસ્થાપક.

ત્રેસ ખીજ કામમાં પાછું લાગવાથી આ અક્ર મોડો થયો છે. દરેકી જલદી થમે.

તૈયાર છે.

સ્વ. માણિલાલ નલુભાઈ કૃત સિદ્ધાન્ત

સાર, કીમત રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ અને નારી

પ્રતિષ્ઠા. કીમત આઠ આના એ બે
ગુજરાતી પુસ્તકોની બીજી આવૃત્તિ હમણું
બહાર પડી છે.

મલવાનં સ્થલ સુદર્શન ઓફિસ. નડીયાદ

અથવા એન. એમ.

ત્રીપાઠી-કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ.

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકું પુકું.)
(કીમત રૂપીઆ ૩....૦ . ૦)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ
(કીમત રૂપીઆ ૦ . ૮ .. ૦૦)

સુદર્શન.

આવૃદ્ધિ.
જેક અલોકમાર્ગ પ્રવાસી.
અસાનિય મથિલાલ નસુસાર્ક
દ્વિવેદી.

મળી.
જેમ. એ. એમ. એલ. બી.
જેમ. એ. એમ. એલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — ભોગવતપુ.

તત્ત્વી—માધવલાલ નસુસાર્ક દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૪, અંક ૧.]

(માસિક)

[ઓક્ટોબર ૧૯૦૮.]

। અથ મંગલમ ॥

(સંક્ષેપ.)

પ્રહ્લા ઈદ્ર મહેશ શેષ સરખા, ગાતાં શુભો જોડના,
પામે પાર ન લેશ વેદ વિરમે, “ નેતિ ” વદી એહવા;
યોગીના હૃદયેશ વેશ વિમળા વાણી મનો પારના,
આદિ દેવ રમેશ કૃષ્ણ ચરણે, માયું રહો પ્રાણ આ.

। પ્રેમાનંદ ।

(મળેલું.)

શાદ્દલ વિકીરિત.

પ્રેમે સદ્ગુરુ રામ શીખ શરધી; માતા ગિરા હોભદા,
ભાષા કાવ્ય સુરાજમાન તણેને, ધૂમી મૂકા રાનમાં;
જીતી લંક નિશંકે દર્પ દળતાં, મ્હા સાક્ષરી યુદ્ધમાં,
એવા એ તુજ આત્માધિપદ નમું, એા શુભર્જરી રાઘવા!
પ્રેમાનંદ પ્રવીણ સુરસવતા, કાવ્યાકૃતિ રાસમાં,
જીવ્યાનું રસ તેજ પ્રેમ વધતા, આનંદથી આપતાં;
ગોપી સાક્ષર ઉર લેખ કરથી, ચંપાવતો અંગડાં,
એવા એ તુજ આત્માધિપદ નમું, એા શુભર્જરી માધવા!
અંધારું લઈ આંખ્યે ચોર કરતાં, ઉલૂકને દાણવા,
સાહિત્યાંકુર ફૂટતા ખોલવા, ફૂલ્યા કંઈ ફાલવા;
ઉડાડી વિવધેનયો રસવિદો, દીપ્યો દોંપાવી ધંરા,
એવા એ તુજ આત્માધિપદ નમું, એા શુભર્જરી અર્ચમાં!
કાવ્યાકાશ પ્રકાશ દાન કરતાં, આખ્યાન ને નાટકો,
મૂડી, શિષ્ય અનેક શિષ્ટ પથમાં, ભાષા પ્રદેશે રહ્યો;
પોષીને રસ ઓપાંધે ઉર ભળી, થાતા તણે સર્વથા,
એવા એ તુજ આત્માધિપદ નમું, એા શુભર્જરી ચન્દ્રમા!
ઝડીને મન માનવી રસસરે સોધી ફેડાં મોતીદાં,
ચૂનો, લેં ગૂહોં શુભ સ્તોત્ર નોરને, જૂદાં કરી આપતાં,
આખ્યાં પ્રેમ સુક્ષીર કાવ્ય રસદા, રેડી ફેડે દેશ આ,
એવા એ તુજ આત્માધિપદ નમું, એા શુભર્જરી હંસલા!
ભક્તિથી પર પ્રેમ નેમ રસદા અંસાર ચિત્રાવલી,-
આખ્યાને રસ મેઘ ઉર ધવતી, કેકા થકો નોતરી;
નાચ્યો કાવ્યકલાપ પૂર ખોલ, શાખા-ભૂમિ આર્ય આ,
એવા એ તુજ આત્માધિપદ નમું, એા શુભર્જરી મોરલા!

પ્રેમાનંદ :

ધારીને વૃત્ત ધીર વીર પ્રેમજી, ગુણી ગિરા માટે રહે,
બંધાઈ રસ વન્ધ બાંધી સઘળા, શ્રેતા તણા પ્રાણને;
ઠાલાબ્યાં ઉર શિર વાદ વહવી, ભાષા ભૂમિ માનદા,
એવા એ તુજ આત્મધિપદ નમું, એા ગુજર્જરીમક્ત મહા !
માતા પ્રેમ સમાન પ્રેમ અમનો, ચોરી ફેડા હોયકાં,—
લેતો વહાલેપ પૂર બહાલ ઝરણાં, તહારાં તુંથી આપતાં;
જીભ કંઠ કરે મેહડી જીલો રહો, માવાલ સૌ ઉરમાં,
એવા એ તુજ આત્મધિપદ નમું, એા ગુજર્જરી વાલુડા !

x x x x x x

કહાન ચક્ર બાંધી,

। સનમને ।

(મળેલું)

ગઝલ.

સનમ ! તું ધરકની બોમાં, જિમર હરગીઝ ધારી આ;
મોંડી કેં વરલની આરો, હું જીવું છું હું જીવું છું.
ગમ્ બે ગમ્ બર્વા ખ્વાબે, સીતમગર દોરત દિલોથી;
સૌબાતાં વરલની આરો, હું જીવું છું હું જીવું છું.
ગમી પેગામના ભભો, વખત માફી રહને આપે;
પીતાં તે વરલની આરો, હું જીવું છું હું જીવું છું.
ફૂટેલાં ચક્રમથી તહારા, -લટકતા લેખ વાંચીને;
જુરી તું વરલની આરો, હું જીવું છું હું જીવું છું.

૧ મહા કવિ પ્રેમાનંદનાં ઘણાં એક કાવ્યો વાંચ્યા પછી મહને મહાર્ એક કાવ્ય તે કવિને અર્પણ કરવા મન થતાં, 'શ્રીકૃષ્ણ' એ નામનું વ્યાસ અને પ્રેમાનંદના ભાગવત દશમ સ્કંધને આધારે લખાતું મહાર્ કાવ્ય તૈયાર થતાં તે જ કાવ્ય અર્પણમાં સામુર શ્રી કેશવલાલભાઈએ પ્રેમાનંદ જ્યંતી પ્રસંગે વાંચેલ લેખનો કંઈ કંઈ આધાર લઈ આ લેખ યોજી કહાડેલ છે.

લેખક.

કુતબો ને કિતાબોની, દલાબોમાં લાડી લાડી;
 બરી તું વસ્ત્રની આરો, હું જીવું છું હું જીવું છું.
 મુની આલમ તણી મુની-તજ આરામની પરવા;
 ફરી તું વસ્ત્રની આરો, હું જીવું છું હું જીવું છું.
 જિગર શલ એક તું નાથી, જિગર શલ આ રમાવવા;
 મીડી કે વસ્ત્રની આરો, હું જીવું છું હું જીવું છું.

“ વ્રજવિહારિ । ”

રંગ પ્રસંગોના !

(મળેલું.)

વિશ્વ ધણાં, વિશ્વ એક છતાં મે ।
 કાર્ય ધણાં, જન એક છતાં મે ।
 નીતિ જૂઠી, મન એક છતાં મે ।
 ઇકોડદં યદુસ્વામ્ ॥

એક પ્રભુ રત્નપૂત સંદારે ।
 લાગી બની દિવ્ય સર્વ ઉપાસે ।
 કે રત્નમૂર્તિ ગીતાથી ગળવે ।
 રંગ પ્રસંગોના ।

રામ સીતા-વિરહી બનવાથી
 આંખડી એક સમે વરસાવી ।
 એક સમે વનમાં રમઝાવી ।
 કાગ તણી સદુ એ જાણદારી ।
 રંગ પ્રસંગોના ।

એક સમુદ્ર મુખ ઉપજાવે ।
 મોહનિ, વિષ, મણિ પ્રદાવે ।
 જાનક દેવ સમા લલચારે ।
 આગર રંગ તરંગ મચાવે ।
 રંગ પ્રસંગોના ।

સાગર.

॥ કર્તવ્ય ॥

॥ નમઃ કર્તવ્યધર્માય ॥

કર્તવ્યમાચરન્ કર્મ અકર્તવ્યવનાચરન્ ।

તિષ્ઠતિ પ્રકૃતાચોરે સવાચાર્યદ્વિત્સ્મૃતઃ ॥

હોબીત દેશજ મિત્ર હો તોએ સદા તું તેજ છે,
કર્તવ્ય મૂર્તિ ચક્ષુ સમિપે જોત નિતજે પરજો;
તુજ દુઃખના કે સુખના દિનમાં સદા તે એકજો
સ્થિરતા ધરી પરકાશતી પલટાય ના એ કે પજો.

“ હે માનવિઓ તમે શા માટે દુનિયાની નિંદા કરો છો ? દુનિયા અત્યંત સૌંદર્ય વાળી છે, શ્રેષ્ઠ અને અતિ સંપૂર્ણ બુદ્ધિ વડે ચક્રાવલી છે; એક સારી દુનિયામાં તમે જાતે જ અશુદ્ધ અને પાપી હોવાથી તમને તે ખરેખરી રીતે અશુદ્ધ અને પાપીજ લાગવી જોઈએ.”

એક સંત.

કર્મણૈવહિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।-ગીતા

માનવિ પોતાને એકલાને માટે જીવતો નથી. તે બીજાના તેમજ પોતાની જાતના ભલા માટે જીવે છે. તવંગર તેમજ ગરિબ-દરેકને પોતપોતાનાં કર્તવ્ય કરવાનાં હોય છે. કેટલાકને જીંદગી સુખમય હોય છે; કેટલાકને દુઃખમય હોય છે. પરંતુ એક પુરુષો તો પોતાના ઉપયોગ માટે અથવા કીર્તિ માટે પણ જીવન ગાળતા નથી. દરેક બલાકાર્યમાં આશાભર્યો ઉપયોગીભાગ ભળવો, એજ તેમનો અતિબલવાળો પ્રેરક હેતુ હોય છે.

હાઇડ્રોક્લેસ કહે છે, કે આપણે દરેક એક મધ્યબિંદુ સમાન છીએ, તેની આસપાસ અનેક સમાનકેન્દ્ર વર્તુલો આવી રહ્યાં છે. આપણા પોતામાંથીજ પ્રથમ વર્તુલ વિસ્તરે છે-તેમાં માતૃપિતા, પત્ની, બાલકોનો સમાવેશ થાય છે; પછીના સમાન કેન્દ્ર વર્તુલમાં સગાં સંબંધીઓનો સમાવેશ થાય છે; પછીથી સાથી પ્રજાજનોનો સમાવેશ થાય છે; આખરે સમગ્ર માનવજાતનો સમાવેશ થાય છે.

આ દુનિયામાં ધર્મપ્રત્યે અને માનવપ્રત્યે સંબંધપૂર્વક અને સ્થિરતાસહિત

કર્તવ્ય કરવા માટે હૃદયે આપણને આપેલી-સર્વે શક્તિયોની કેલવણીની જરૂર ઉભી થાય છે. અને તેણે તો આપણને સર્વે વાતાં આપ્યાં છે. આપણી ઇચ્છાને ઉપદેશતી અને નિયમતી તે શ્રેષ્ઠ ઇચ્છાશક્તિ સમાન છે. સારા અને ખોટાનું જ્ઞાનજ, સાઈ શું છે અને ખોટું શું છે, એ જાણતું જ્ઞાનજ આપણને આ દુનિયામાં માનવિએ પ્રત્યે તથા મરણ પછી હૃદય પ્રત્યે જવાબદાર બનાવે છે.

કર્તવ્યનો પ્રદેશ અનહદ છે. જીવનના દરેક વિભાગમાં તેની હયાતી છે. પૈસાદાર થવું અથવા ગરિબ થવું, સુખી બનવું અથવા દુઃખી બનવું, એ આપણી પસંદગીની બાબત નથી; પરંતુ આપણી સર્વે પાસા સધલે જે કર્તવ્ય આવી રહ્યું છે તે આપણે કરવા યોગ્ય છે. સર્વે પ્રકારના ભોગે અને જોખમે કર્તવ્યને અધીનતા એજ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કેળવાયલા જીવનનું ખરેખરું અંતરતત્ત્વ છે. જૂતકાલની પેઢે વર્તમાનમાં પણ મહાન કાર્યો સાધવા માટે કર્તવ્યપરાયણ બનવું જોઈએ, આશા ભર્યા થવું જોઈએ, આત્માર્પણ કરવું જોઈએ.

આપણે વારંવાર કર્તવ્યની બાવનામાં એક ચોક્કાના જેવો વિશ્વાસ રાખીએ છીએ. આશરે અરાસે વર્ષપૂર્વે વીસવીઅસની રાખથી શહેર દટાઈ જવાના સમયમાં પોખી-આછામાં પોતાના રથાનમાં ઉભા ઉભા મરી ગયલા એક સીપાઇનો દૃષ્ટાંત આપણા મરણમાં આવે છે. ખરેખરે સીપાઇ તે આતું નામ. બીજાઓ નાશી ગયા તે સમયે તે પોતાના રથાનમાં દૃઢ ઉભો રહ્યો. તેજ તેનું કર્તવ્ય હતું. તેને તે રથાન જાળવવાને રાખવામાં આવ્યો હતો અને સાંધી તે કદાપિ ડગ્યો નહોતો. વર્ષેતી રાખની ગંધકમય વરાળમાં તે ગુંગળાઈ ગયો હતો. તેનું શરીર તો ધૂલમાં મળી ગયું, પરંતુ તેની યાદ હજી તાજી છે. તેના માથાનો ટોપ, બાલો, તથા છાતી આમળનો બખ્તરનો વિભાગ હજી પણ નેપડસના સમદ રથાનમાં જોવામાં આવે છે.

આ સીપાઇ આઘાતકારી તથા કેળવાયેલો હતો. તેને જે કરવા માટે નિમવામાં આગ્યો હતો તે તેણે કર્યું માતાની, ગુરૂની, ઉપરિની આજ્ઞાનું અનુસરણ, એજ સાઈ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેકને ઉપદેશવાની જરૂર છે. આજ્ઞાના અનુસરણથીજ બાલકાલનો આરંભ થવો જોઈએ. મોટા થવાથી આપણે કંઈ આમોંધી છૂટા બની શકતા નથી. આપણે અંત પર્વત અધીન થઈને વર્તવાની જરૂર છે. કર્તવ્ય પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એટલું બધું અવ-રોધકારક છે, કે તેના આચરણના સમયમાં માનવિ કદાપિ પોતાની જાતનો ખીલકુલ વિચાર કરતો નથી. તે પણ સાથે સાથેજ વર્તમાન હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારના આત્માર્પણના વિચાર વિના તે કરવાનું હોય છે.

પોખીઆછાના રોમન સીપાઇ કરતાં વર્તમાનકાલ ઉપર આવતાં-જોવામાં આફ્રિકાના કીનારાથી દૂર બર્કેનહેડ પોતાના બહાદુર લડવૈઆઓ સાથે હુબવાની ખબર ઇંગ્લેંડમાં આવી તેવામાં યુક્ર ઓફ વેલિંગ્ટનને રાયલ એકેડેમી તરફથી ખાલું આપવામાં આવતું હતું. એકાલે કહે છે, “મેં જોયું કે (અમેરિકાનો મિનીસ્ટર મી. લોરેન્સ પણ તેનું તેજ કહે છે) મરી ગયલા ગરિબ સાંધીઓનાં વખાણમાં યુક્ર તેમના રોષ વિશે જરાએ બોલ્યા

નહિ, પરંતુ સદ્યએ તેમનાં કેલવણી અને અધીનતા વિષે જ બોલ્યાં ગયા. તેઓ આની આવાત વારંવાર બોલ્યા. મારા ધારવા પ્રમાણે, શૌર્યની બાબતને તો, હોવીજ જોઈએ એમ માનીને તેમણે ગૌણસ્વરૂપ અર્પ્યું.”

કર્તવ્ય સ્વપરાયણ હોય છે, સ્વાતુરકત હોય છે. માત્ર નિર્ભયતા તેજ એ નથી. એક સિંહના જોટલા શૌર્ય સહિત સિંહ સાથે યુદ્ધ કરનાર પહેલવાન, જોનારાઓનાં ઉત્સાહને લઈને ઉત્કેશ્ય છે તથા પોતાની જાતને અને બહિસોને કદાપિ વિસારે પાડતો નથી. પીઝારો કેળવાયલાં અવયવનો હતો. અર્થકર વિધોના મધ્યમાં પણ સ્વચ્છતા ગ્રેમને લીધે તે કર્તવ્ય પરાયણ બન્યો હતો.

“તમારી મોટાં બનવાની મરજી છે?” સંત ઓગરડાઇન પૂછે છે. “તોં નાના બનીને આમ થવાનો આરંભ કરો. તમારી એક વિશાલ અને ઉચ્ચ મકાન બનાવવાની મરજી છે? પ્રથમ તો નરમાશના પાયા રૂપી આધારનો વિચાર ચલાવો. જેમ જેમ તમારું મકાન વધારે વધારે ઉચ્ચ બનવાનું હોય તેમ તેમ તેનો પાયો પણ વધારે વધારે ઉઠોજ જોઈએ. ગર્વ સહિત વિનય, સૌદર્યના તાજ સમાન છે.”

શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કર્તવ્ય એકાન્તમાં, માનવ દૃષ્ટિની બહારના પ્રદેશમાં કરવામાં આવે છે. ત્યાંજ તે બક્ષિપૂર્વક અને શ્રેષ્ઠ રીતે પોતાનું કાર્ય કરે છે. વ્યવહારકુશલનીતિના માર્ગને તે અનુસરતું નથી. તે પોતાની જાતની જાહેર ખબરો ફેલાવતું નથી. તે એક પ્રકારના વિશાલ મતપંથનો, ઉચ્ચગામીધર્મશાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરે છે. તેને આધીન થઈને તદ્દનુસાર વર્તવાની બાબત, દરેક માનવજીવન અને દરેક માનવકર્તવ્યને, માનવજાત પ્રત્યેના એક પ્રકારના અનંતકાલના ઋણના દૃષ્ટિબિંદુથી જોવા બરાબર છે. આપણાં અસદ્યચારી અથવા સંભાળ વિનાનાં કાર્યો દરરોજ નવું નવું દેવું કર્યા જાય છે; જોઈતું અથવા મોડું તે માનવ જાતને ચુકવું કર્યા વિના ચાલવાનું નથી.

પરંતુ પોતાનું કર્તવ્ય કરતાં ક્ષી રીતે શિબું? આ બાબતમાં કોઈ પ્રકારની મુશ્કેલી સંભવિ શકે? સર્વથી પ્રથમ તો ઈશ્વર પ્રત્યેના કર્તવ્યનું વ્યાપક અને સદાકાલ જાન થયાં કરે છે. પછી વળી અન્ય કર્તવ્યો ઉપરિચિત થાય છે—પોતાના કુટુંબ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય; આપણા પાડોશીઓ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય; ઉપરિઓનું સેવકોપરત્યેનું અને સેવકોનું ઉપરિઓપરત્યેનું કર્તવ્ય; આપણાં સાથી જાતાઓપરત્યેનું કર્તવ્ય; રાજ્યપરત્યેનું કર્તવ્ય, રાજ્યને પણ પ્રજાજનો પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું હોય છે.

આમાંનાં અનેક કર્તવ્યો એકાન્તમાં કરવામાં આવે છે. આપણું સાંભાજક જીવન બસે સુપ્રસિદ્ધ હોય, પરંતુ ખાનગી જીવન એવું છે કે તેને કોઈ જોઈ શકતું નથી—જીવાત્મા પરમાત્મનું આંતરજીવન. સારા બનવું અથવા કંઈ પણ માલ વિનાના બનવું એ આપણી પોતાની પસંદગીનીજ વાત છે. કોઈ પણ આંતરજાતને નાશ કરવા સમર્થ નથી, તે તો માત્ર પોતાના

આત્મધાતુ પડેજ પોતાનો વિનાશ સાધી શકે છે. ((અસ્સૂર્યાતામંતેલોકા અન્યેનતમ-
સાવૃતા । તાંસ્તે પ્રેત્યામિગચ્છન્તિ) એકેચાત્મહનોજનાઃ ॥ એ આપણે આપણી
જાતને અને અન્યોન્યને યોડાક વધારે સારા પવિત્ર અને ઉચ્ચ બનાવી શકીએ તો આપ-
ણાથી યદ્ય શકે તેમાંનું કદાચ આપણે ધણામાં ઘણું કર્યું છે.

એક અમેરીકાનો ધારા શાસ્ત્રી પોતાના કર્તવ્ય સ્થાનમાં શી રીતે અડગ રહ્યો, તેનો
અત્રે એક દૃષ્ટાંત લઈએ:—

આશરે એક સૈંકા પહેલાં ન્યુ ઇંગ્લેન્ડમાં એક દિવસે સર્વ ગ્રહણ થયું. આકાશ અત્યંત
કાળાશયી છવાઇ ગયું; પ્રલયનો દિન પાસે આવી લાગ્યો, એમ ધણકને લાગ્યું. તે સમયે
કનેક્ટીકટના કાયદા મંડલની સભા મધ્યેલી હતી; અધિકાર છવાતાં એક મેમ્બરે સભા મૂલ-
તવી રાખવાની દરખાસ્ત મૂકી; આથી એક પ્યુરીટન ધારાશાસ્ત્રી રેમ્ફોર્ડના ડેવનપોર્ટ ઉભા
થઈને કહેવા લાગ્યા, પ્રલયનો દિવસ આવ્યો હોય તોપણ હું મારા કર્તવ્યના સ્થાનમાં કર્તવ્ય
કરતો જ મળી આવું એવી મારી ઇચ્છા છે. (કર્તુર્નેચ્છાસિયન્મોહાત્કરિવ્યેહાંવશોપિ-
તત્ત્વ ।) આવાં કારણોથી તેમણે દરખાસ્ત મૂકી, કે મીજુઅલિઓના દીવા લાવે, જેથી સભા
પોતાનું કાર્ય આગળ ચલાવી શકે. કર્તવ્યના સ્થાનમાં અડગ રહીને કર્તવ્ય કરતાં કરતાં
શદ્દ જોયાં કરવી, એજ યાની પુરવેલું મહાઉપદેશવાક્ય છે; તેમણે પોતાની દરખાસ્ત
પસાર કરાવી.

પરોપકારી કામમાં પોતાનો ધણો સમય ગાળતો એક નાનુક બાંધાનો મનુષ્ય હતો.
તે માંદાંની મૂલાકાત લેતો, દુઃખી કુટુંબોમાં તેમની પાસે બેસતો, તેમની સારવાર કરતો,
તથા તેમને સર્વ પ્રકારે મદદ આપતો. પોતાના કાર્યનો ત્યાગ કરવા માટે તેના મિત્રોએ
તેને કપડો આપીને સમજાવ્યો; તાવવાળાં અને મરવા પડેલાંની મૂલાકાત લેવાથી તે ખાતરીથી
રોગનો ભોગ યદ્ય પડશે, એમ કહી તેઓ ધમકાવવા લાગ્યા. દલતા અને નબત્તા પૂર્વક તેણે
પોતાના મિત્રોને ઉત્તર આપ્યો, “ મારી પત્ની અને બાલકોને લીધે હું માત્ર ધંધામાં લક્ષ
આપુંહું, પરંતુ પોતાના કુટુંબમાં ના હોય તેવાંની સંભાળ રાખવાની બાબત, એક માનવિના
સમાજપ્રત્યેના કર્તવ્યરૂપે ગણાવી જોઈએ, એમ મારું માનવું છે. ”

કર્તવ્યના ઇચ્છિતસેવકના આ સ્વાભાવિક ઉદ્દ્યારો હતા. પૈસા આપનાર માનવિ
પોતાની જાતને જ અરેખરો ઉપકાર કરતાં નથી, પરંતુ જે માનવિ પોતાની જાતનેજ
અર્પણ કરે છે તેજ અરેખરો ઉપકારક છે. પૈસા આપનાર માનવિનું નામ જાહેર ખખર
રૂપે ફેલાય છે; પોતાનાં સમય, બલ અને આત્માને અર્પણ કરનાર માનવિ સર્વનો પ્રેમા-
સ્પદ યદ્ય પડે છે. પ્રથમને સ્મરણમાં કોતરી રાખવામાં આવે છે, જ્યારે બીજાને કદાચ
વિસારે પાડવામાં આવે છે, તોપણ તેણે ધાવેલી સદાચારીઅસર કોઇ કાલે મરણચરણ
થવાની નથી.

પરંતુ કર્તવ્યનો આધાર શો ? જુલ્હીસ સાંઘમને એક કીમતિ પુરતક લખ્યું છે, તેમાં તેઓ કર્તવ્યને સ્વાતંત્ર્યના આધાર વાળું દર્શાવે છે. સામાજિક કર્તવ્યો પારંપરિક માટે, તેમજ પોતાનું વ્યક્તિનું ચારિત્ર બાંધવા માટે માનવિઓએ સ્વતંત્રજ બનવું જોઈએ.

તેઓ વિચાર ચલાવવાની બાબતમાં બીલકુલ સ્વતંત્ર છે; કર્તવ્યના પ્રદેશમાં પણ તેઓ તેવાંજ સ્વતંત્ર હોવાં જોઈએ. સાથે સાથે એટલું પણ વિચારવા યોગ્ય છે, કે સ્વાતંત્ર્યનો શુભ કરવા કરતાં અશુભ કરવામાં વધારે ઉપયોગ થઈ શકે છે. એક વ્યક્તિના જૂલુમ કરતાં એક વ્યક્તિસમૂહનો જૂલુમ અતિ બયંકર છે. અમેરિકા વાસિ ઘોરો કહે છે, કે વર્તમાનકાલની સ્વાતંત્ર્યની ભાવના, પુરણકાલની ગૂલામગીરીની ભાવનાને બદલે, અભિપ્રાય, મતની ગૂલામગીરીના ફક્ત અદલાબદલા સમાન છે.

સર્વે માનવિઓથી સમાન રીતે ભોગવાવું સ્વાતંત્ર્ય, એ તો ઇતિહાસની આજ કાલની ભાવના છે. પુરાણકાળમાં જે માનવિઓ આ પ્રમાણે “સ્વતંત્ર” ગણાતાં હોવાતાં હતાં તેમનો ગૂલામો પાસે સેવા કરાવવાનો હક હતો. રાજ્યમાં તેમજ કુટુંબમાં ગૂલામીની ભાવના પ્રવર્તતી હતી. પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં તેમજ રાજ્યવાળાં રાજ્યોમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ હતું. પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો મહાન અર્થ યાત્રી મોટો કેટો, જુના ગૂલામોને તેમના પોપણનો ભાર ઓછો કરવા માટે દૂર કરવાની જરૂર બેબે બેબે ગળે ઉતારતો હતો. માંદા અને નબળા ગૂલામોને ટાઇમર નદીમાં આવેલા એસ્કલપીઅસના ટાપુમાં લઈ જવામાં આવતા, ત્યાં તેમને રોગથી અથવા જુખથી મરવા દેવામાં આવતા હતા. રોમના સામ્રાજ્યમાં પોપ્યુલર મેનસ નામનો પુરૂષ ધર્માદા દાન ઉપર આધાર રાખતો હતો. ઈંગ્લંડમાં પણ જ્યારે ગૂલામોને કાઠી નાખવામાં આવી તથા જ્યારે દેવલો તરફથી ધર્માદામાંથી ગરિબોને ખરડાવવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું ત્યારે એક ગરિબ માટેનો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો, જે માત્ર સ્વાતંત્ર્ય રૂપે ગરીબ માટેનો બદલો વાળો આવવા રૂપજ હતો.

સ્વાતંત્ર્યથી પણ અનેકગણું બલવાળો એક શબ્દ છે, અને તે અંતરાત્મા છે. (અંતરનો અવાજ, અંતર્નાદ.) શિક્ષાચાર કેલવર્ણીના આરંભથીજ આ શબ્દનું બહુ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. કાઈટ પૂર્વે ત્રણસે વર્ષ પહેલાં થઈ ગયલા ઓક કવી મેનેન્ડરે પણ આનો યોગ્ય રીતે સ્વીકાર કર્યો છે. (કવીવર કલિદાસે પણ યોગ્ય જ કહ્યું છે:—સત્તાંદિ સંદેહપદેષુવસ્તુષુ । પ્રમાણમંતઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ।) “આપણા પોતાના અંતઃકરણમાં” તેણે કહ્યું છે, “અંતરાત્મ રૂપી-એક ધધર આપણા સમક્ષ છે,” વળી તેણે કહ્યું છે, “માત્ર આપણી જાત માટે જીવન ગાળવું એજ જીવવું નથી. (કાકોપિઃ જીવાતિ ચિરાયર્વાલિચ્ચ મુક્તે ।) જ્યારે જ્યારે તમે કંઈક પવિત્ર આચરણ કરો ત્યારે સૌથીપૂર્વક ધધર જાતેજ ભાગ લે છે એમ જાણીને શુભઆનંદમાં મસ્ત બનો. હમદા, નિખાલસ, ઉચ્ચહૃદય, એજ માનવિની મોટામાં મોટી જોડ છે.”

જીવાત્માની ખાસ શક્તિ કે જેને આપણે ધાર્મિક અંતરપ્રેરણાના નામથી વ્યવહરી શકીએ તે અંતરાત્મા (અંતઃકરણ) છે. આપણા અંતરમાં આવતા દેવિ અને આ

સુરી સંપત્તિના યુદ્ધ વિષે, ચૈતન્યના જગ સામેના વિરોધ વિષે-શુભના અશુભ ઉપર જય પામવા માટેના પ્રયત્ન વિષે જ્યારે આપણે ભોમીયા ખતીએ છીએ ત્યારે તે પ્રથમવાર સ્વતઃ પ્રકટ થાય છે. મંદિરોમાં અથવા મંદિરોની બહાર તમારી મરજીમાં આવે ત્યાં ગમે ત્યાં જુઓ, આવું ને આવું જ યુદ્ધ હમેશાં પ્રવર્તતું હોય છે—જીવન અથવા મરણ માટેનું યુદ્ધ ચાલતું હોય છે; માનવિઓ અને સ્ત્રીઓ દુઃખમાં દટાઈ ગયલાં હોય છે, કારણ કે તેમનો સદાચાર માટે પ્રેમ હોય છે છતાં તે મેળવી શકાતો નથી.

આવા અનુભવમાંથીજ ધર્મનો જન્મ થાય છે—અંતરાત્માના નિયમથી સચવાતા, એક પરમાત્મસત્તાના અભેદભાવપર્યંત લાઇ જતા દિવ્યનિયમનો આવિર્ભાવ થાય છે. એક સુવિખ્યાત લેખક કહે છે, “ સર્વ પ્રકારના ધર્મ જેના અધારે બંધાયા છે, તે માત્ર એક પ્રકારનું અંતર-અવલોકન, આત્મનિરીક્ષણ જ છે. માનવિ પોતાના અંતરાત્મામાં ઉડી ઉતરે છે, અંતરમાં ચાલતા યુદ્ધને અવલોકે છે, તેમાંથી આત્મજ્ઞાન પામીને પછીથી ઇશ્વરનું જ્ઞાન મેળવે છે.” આના પ્રભાવથી માનવિ સારું શું અને ખોટું શું તે જાણી શકે છે, શુભ અને અશુભમાં તેની પોતાનીજ પસંદગી હોય છે. તે પસંદ કરવામાં સ્વતંત્ર હોવાથી તેની જવાબદારી પણ ઉભી થાય છે. (હ્રદયમં સંહસં ચૈર્ધ્યં વુદ્ધિઃ શક્તિઃ પરાક્રમઃ । પડેતે યત્ર ચર્સન્તે તત્રદેવ્યઃ સહાયકૃત્ ॥ ૧૧ ॥ નહિ સુતસ્ય સિદ્ધસ્ય પ્રવિશન્તિ મુક્તે મૃગાઃ ॥

માનવિઓ સિદ્ધાન્ત રૂપે ભલે ગમે તે માને, પરંતુ કોઇ પણ વ્યાવહારિક રીતે તેમનાં કાર્યને જરૂરનાં તથા અનિવાર્ય ગણતું નથી. આપણી ઇચ્છા શક્તિ ઉપર કોઇ પ્રકારનું બંધન નથી. અમુક પ્રકારની મોહિનીથી દોરાઇને અમુક ખાસ હેતુને આપણે બેજે બેજે આધીન થતું પડતું નથી, એટલું આપણા લક્ષમાં છે. સુપ્રખ્યાત વેતન. સ્પુટનિક. મીસ. કહે છે, “ અમુક હેતુના, ઉદ્દેશના સામે થવાની આપણામાં શક્તિ છે, એટલું સામીત કરવાની આપણી મરજી થાય તો આપણે તેમ કરી શકીએ, એમ લાગે છે; જો આથી અન્ય પ્રકારે આપણે વિચાર લાવીએ તો તે આપણો મર્વ ઉતાર્યા બરાબર ગણાશે, તથા ઉચ્ચ જનવાની આપણી ઇચ્છાને સુસ્ત બનાવશે.”

આપણાં કાર્યો નિયમી થકાય એવાં છે, નહિં તો શામાટે દુનિયામાં સઘળે માનવિઓ કાયદા ચૂંટી કાઢે છે? આશામાં વર્તવાને, આધિન રહેવા માટે તેમને ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. કારણ કે માનવિઓ તેમને તાબે થાય વા ના થાય એ બાબતનો તેમના નિશ્ચય ઉપર ધણો આધાર છે, એ વાત નેટલી એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત રૂપે છે તેટલીજ સર્વમાન્ય માન્યતાની છે. આપણી ટેવો, લાયચો, આપણા ઉપરિઓ, ગુરૂઓ નથી પરંતુ આપણે તેમના ઉપરિઓ છીએ, એમ આપણુ દરેકને અનુભવ થાય છે. તેમને વશ થઇએ છીએ તે સમયે પણ આપણને જ્ઞાન હોય છે, કે આપણામાં તેમના સામે થવાનું બળ છે; તેમ તેમને દૂર દેખી દેવાની મરજી હોય, તો એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા

માટે, આપણી જાતને જેટલી બલવાળી માનીએ છીએ તેના કરતાં વિશેષ બલવાળી કામના અથવા ઇચ્છાની જરા પણ જરૂર નથી, એટલું સારી રીતે આપણા લક્ષમાં છે.

ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનું આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવા માટે મનને જ્ઞાન વડે જાગૃત બનાવવું જોઈએ. જેમ જેમ મન જ્ઞાનપ્રકાશ પામતું જાય છે, અંતરાત્મા પોતાની સત્તા જમાવતો જાય છે તેમ તેમ માનવિની જવાબદારી પણ વધતી ને વધતી જ ચાલે છે. પરમાત્મ મય દિવ્યધ્વજાના બલને તે પોતાની જાતે આધીન થાય છે તથા તેને અનુસરીને વર્તે છે—આમ કરે છે તે કોઈ પ્રકારના બાધનથી બેજો બેજો નહિ પરંતુ આનંદપૂર્વક વર્તે છે; તેને ધારણ કરી નાખનાર દિવ્યનિયમ પ્રેમનોજ હોય છે. જ્ઞાન અને વિશ્વાસને સત્યવતા શ્રદ્ધાના કાર્યમાં તેની માનુષતા વિકાસ પામે છે. પોતાના સ્વતંત્ર કર્તવ્ય વડે તથા પરમાત્મમય એક દિવ્યધ્વજાના હેતુઅનુસાર વર્તવાંવડે તે સત્કાર્યનો સંચય કરે છે તથા પરમ એવ સંપાદન કરે છે, એમ તેનો અનુભવ થાય છે.

“ધર્મ વિનાનું માનવિ,” આર્ય ઠીકન. હેર ઉપદેશ છે, “બનાવેથી ધડાયલા એક પ્રાણી જેવું છે; પરંતુ ધર્મ તો સર્વ પ્રકારના બનાવોના પ્રદેશની પાર વર્તે છે તથા તેજ તેનો તેમની પારના પ્રદેશમાં ઉદ્ધાર કરે છે.” થોમસ હોન્સ યોગ્ય કહે છે, “જ્યાં સુધી આપણો ઉદ્દેશ, હેતુ નક્કી ના થાય ત્યાં સુધી આપણે સ્વતંત્ર નથી. એક વૃક્ષને વિકસાવવા માટે એકાંતના ખીજને જમીનમાં વાવવાની જરૂર છે. હડાં મૂળ ધાણેશો-ધધરમાં (વિશ્વાસ રૂપી) મૂલીયાં વિસ્તારેશે માનવિજ, શ્રદ્ધાળુ માનવિ છે. આપણાં કાર્યો આપણા હૃદયને દર્શાવે છે—આપણું હૃદય એજ ધધર છે.” જ્યાં જ્યાં પરમાત્મસત્તાનો વિશ્વાસ હોય છે ત્યાં ત્યાં સ્વાતંત્ર્યનો વિહાર પણ વર્તે છે. (યજ્ઞ યાગેશ્વરો કુળ્લઃ યજ્ઞપાથો ધનુર્ધરઃ । તત્ર ધ્રીર્વિજયોમુતિર્ધુવાનીતિમાર્તિર્મમ ।) કવીવર કાઉપર કહે છે:—

સ્વતંત્ર તે જનને જણા, જેને સ્વાતંત્ર્ય સત્ય દે;

તે વિનાના ખીજ સર્વે, ગુલામો છે નકી ખરે.

(સરખાવા—અમર્યં ચૈ જનક પ્રાસોસિ ॥)

જ્યાં જ્યાં દિવ્યનિયમનો આવા પ્રકારનો સ્વીકાર નથી હોતો ત્યાં માનવિઓ ઇન્દ્રિયોને, રાગદ્વેષને, સ્વાર્થને આધીન થઈને કાર્ય કરે છે. અસુક અસદાચારી વલનને પોષવામાં તેઓ સમજતા હોય છે, કે તેમનાથી ખોટું થાય છે. તેમનો અંતરાત્મા તેમને તિરસ્કારી કાઢે છે. પ્રકૃતિનો નિયમ તેમની સામે બૂમ પાડી ઉઠે છે. તેમનો અંતરાત્મા તેમને તિરસ્કારી કાઢે છે. પ્રકૃતિનો નિયમ તેમની સામે બૂમ પાડી ઉઠે છે. તેમનાં કાર્યો ઇચ્છિત અને પાપી હોય છે, એટલું તેઓ સમજે છે. પરંતુ ભાવિમાં આ જાજતના સામે થવાની તેમની શક્તિ નિર્બળ બની ગઈ હોય છે. તેમની ઇચ્છા શક્તિનું બલ જરૂર રહ્યું હોય છે; ખીજ વખત લાલચ, સામે આવીને ખડી થતાં સામે થવાનું બલ એણું ને એણું થતું જાય છે. આ પછી ટેવ ધડાય છે. દરેક પ્રકારના અસદાચારો એટલે આપ હોય છે, કે તે આગળને આગળ વધ્યાં જાય છે તથા અશુભની વૃદ્ધિ કરે છે.

પરંતુ અંતરાત્માનો અવાજ મરણશરણુ થતો નથી. આપણે તેને મારીનાખીને ડાઘી બાળી શકતા નથી, એમ કરીને શૂન્ય કરી શકતા નથી, આપણે પગતળે કચડી નાખીએ છીએ તથાપિ તે જીવતો જાગતો હોય છે. દરેક પ્રકારના પાપ અથવા અસદાચારના આચરણના સમયમાં તેનો પોતાનો વેર વાળનારો એક દૂત હોય છે. આપણે તેના પ્રત્યે આપણા ચક્ષુઓને અંધ બનાવી ચક્રીશું નહિ તેમજ કાનમાં આંગળીઓ ધાલી ચક્રીશું નહિ. ” આ પ્રમાણે અંતરાત્માનો અવાજ આપણુ સર્વને બાધલા બનાવે છે. આ દુનિયામાં પણ પુનરુદ્ધારના દિવસનો ઉદય થાય છે, જ્યારે તે આપણા સન્મુખ થઇને સદાચારના જીવનમાં પાછા આવવાની આપણને ચેતવણી આપે છે.

અંતરાત્માનો અવાજ નિત્ય અને સર્વમાન્ય છે. વ્યક્તિના ચારીત્રનું તેજ ખરેખરું તત્ત્વ છે. આથી માનવિતામાં આત્મ-સંયમનો ઉદય થાય છે—લાલચોના સામે ધવાતી અને તેમને દૂર કરવાની શક્તિ કેળવાય છે. પોતાના વ્યક્તિત્વને વિકસાવવાને દરેક માનવિ બંધાયેલું છે; જીવનનો યથાર્થ માર્ગ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવાને તથા તે પ્રમાણે ચાલવાને પણ તે બંધાયેલું છે. તે પ્રમાણે વર્તવાની તેનામાં ઇચ્છા શક્તિ છે. તેનામાં પોતાની જાત રૂપ, પોતારૂપ બનવાની તથા અન્ય કોઇકના પડધારૂપ, તેમજ અધમ દેશાઓના પ્રતિબિંબરૂપ તેમજ વર્તમાનમાં પ્રચલિત મતપંથસંપ્રદાયસમાજના જુરસારૂપ ના બનવાની શક્તિ છે. આત્મ-નિરોધમાંથીજ યથાર્થ માનુષતાનો ઉદય થાય છે—અધમશક્તિઓને આપણી જાતની ઉચ્ચદેશાઓને આધિન બનાવવામાંથીજ તેનો ઉદય છે.

કરાપલા કર્તવ્યના અર્થમાં—અંતરાત્માની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવાપડે આત્મ-સંયમનો એકનો એક વિશાલ અને હમેશનો અભ્યાસ થઇ શકે છે. ફક્ત અંતરાત્માનો અવાજજ એક માનવિને પમખર બનાવે છે, તેના પોતાના રાગદ્વેષ અને લાગણીઓના પ્રદેશમાંથી તેને છૂટો બનાવે છે તે તેને પોતાની જાતના ઉત્તમોત્તમ કર્તવ્યના સંબંધમાં નિયોજે છે. એકલા કર્તવ્યના મૂર્ખામાંજ આનંદ ઉપભોગનું ખરેખરું મૂલ શોધી શકાય છે. મહેનતને, બોલાવ્યા વિના રસિક બનાવનારની પેઠે આનંદ ઉપભોગ ગળી રહેશે તથા દરેક સદાચારના મુકુટરૂપ બનશે.

અંતરાત્માનો અવાજ સંપૂર્ણ શુદ્ધિ યામતા, માનવિઓને ઉત્તમોત્તમ રીતે સુખી બનાવે એવું જોજો હોય તે કરવાની તથા દુઃખી બનાવે એવું જોજો હોય તે ના કરવાની આજ્ઞા કરે છે. “ કેળવાયલા લોકોમાં જો કોઈ હોય તો એવા યોગજ છે, ” સુવિખ્યાત હુબર્ટરૂપિન્સર લખે છે, “ જોઓ પરમાત્મમય દિવ્યમંદાના અનુસરણમાંજ માનવ દેહાણુનો સમાવેશ થાય છે, એમ ના માનતા હોય. આપણા સર્વે ધાર્મિકઉપદેશકો અને ગુરુઓ આવાદનો ઉપદેશ આપે છે; નીતિશાસ્ત્રવિષેનો દરેક લેખક આ બાબતનો પ્રથમથી સ્વીકાર કરી લે છે; તેથી આપણે આ બાબતનો એક સ્વીકૃત સત્યરૂપે ખાતરીથી સ્વીકાર કરી શકીએ. ”

અંતરાત્માના અવાજવિના માનવિને કાર્ય કરવાનો સુખ કરતાં અન્ય કોઇ પણ ઉચ્ચદેવ સંબંધી શકતો નથી. તે તેની મરજીને ઉત્તમ લાગે તે કરે છે; ગમે તો તે

હન્દ્રિયોના ઉપભોગરૂપ હોય છે અથવા હન્દ્રિયજન્યજુદિના વિલાસનો આનંદ પણ હોય છે. આપણને આ દુનિયામાં આપણુ પોતાના વસનો, લાગણીઓને અનુસરવાને મોકલવામાં આવ્યા નથી; માત્ર સ્વાત્મસંતોષમાંજ દેહેર માણવાને આપણું આ દુનિયામાં આવવું થયું નથી. પ્રકૃતિનું સમગ્ર બંધારણ, જીવનની આવા પ્રકારની ભાવનાના વિરુદ્ધ કાર્ય કરે છે. મનને, આપણી પ્રકૃતિના અધઃસ્થાવરોને તામે કોઈ પણ કાર્યે બંધાવવાની જરૂર નથી. આમ આવળું થાય તો, માનવનિયમનાં પરિણામોને દૂર કરવાને જરૂરનાં હોય તે વિનાનાં કોઈ પણ પ્રકારનાં આત્માર્પણ, સ્વાર્પણ, આત્મસંયમ સંભવિ શકતાં નથી.

માનવિજ્ઞાને હોય છે તેવાં જુદાં અને સમદેયોવડે ધડાવણી તથા તેમનાં કાર્યોને નિયમમાં રાખનાર અંતરાત્માની પ્રબલ સત્તા વિનાની એક પ્રજા વર્તેજ તદ્દન અધાકુષ્ઠીની, અરાજકતાની દશામાં આવી પડશે, તથા અન્યેન્યનો વિનાશ સાધીને અંત લાવશે. જર્મની અને રશિયાના નિહિતીરટ સોકોમાં વર્તમાનમાં પ્રવર્તેલા માનવજીવનવિષેના ગોઝાઈ બર્ધા બળવામાં, તથા પારિસમાં થયેલા કોમ્યુનિસ્ટ સોકોના વિચરના અગ્નિ અને વિનાશમાં શું આમાંનાં કેટલાંક પરિણામો ક્યારનાંએ આપણા લક્ષમાં નથી આવતાં? સમાજમાં સર્વ પાસાં આવે એક પ્રકારનો સિદ્ધાન્ત પ્રતીતિ રહેશે તેનું પરિણામ—બંધિતના સમાજના, પ્રજાના—હડકડતા નીતિશ્રેયવિના બીજું શામેજ સંભવિ શકે.

માનવિજ્ઞાને પોતાના કર્તવ્યતા બાનમાં પુનઃ જાગ્રત બનાવવા, એટલેજ એકને એક વિધિ દ્વયે આપણા હાથમાં રહેા છે. આપણા પિતાપ્રપિતાઓનું કાર્ય દેહની ભાવના ઉપર વિશ્રમ મેજવવાનું હતું; વર્તમાન જમાનાનું કાર્ય કર્તવ્યને ઉપદેશ આપવા તથા પ્રવર્તાવવા રૂપ બનો. ન્યાયપૂર્વક—સદાચારની શોભારૂપ ન્યાયપૂર્વક—પણ વર્તવાની જરૂર છે; પરાયકર ન્યાયનો સાથી છે. સર્વ ધર્મોને સામાન્ય રૂપ, વારંવાર સ્મરણમાં આવવું એક વાક્ય છે, તે નીતિચારનાં પુરતકોના દરેક પાના ઉપર લખી રાખવા યોગ્ય છે;—“બીજાઓને તમારી સાથે જેવી રીતે વર્તવાની તમારી મરજી હોય તેવીજ રીતે તેમની સાથે તમે પણ વર્તન ગણો. ” (આત્મોપમ્પેન સર્વેષ્વ સમંપદયાતિયો જીવત્ । સુલંચાયદિવા દુઃસં સયોગોપરમોમતઃ ॥ યોસાંપદયતિ સર્વેષ્વ સર્વેષ્વમં ચિત્તદયાતિ ॥ વિદિહેમહુઃપ્રોદટ કહે છે, “ જીવનમાં એટલું ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે, કે જ્યારે આપણને સુખ અથવા દુઃખ વિષેની દૃઢપારની ચિંતા હોતી નથી, પરંતુ કર્તવ્યના આચરણમાં સખ્તાક્રયી તથા તીવ્રતાપૂર્વક લાગી ગયા હોય એ છીએ ત્યારે સુખનો, આનંદનો આપોઆપજ ઉદય થાય છે—એટલેજ નહિ પરંતુ કષ્ટો, દુઃખો અને ચિંતાઓથી ઉભરાઈ જતા જીવનના મધ્યામાં પણ તેનો ઉદય થાય છે. ”

(આવતામાં સમજ)

॥ સુખની શોધ. ॥

સુખ મુખવા યોગ્ય છે એટલી એક જાણતમાં સર્વે જીવંત પ્રાણીઓ એકમત થાય છે; કેટલાક વચારપૂર્વક, કેટલાક જ્ઞાનવિના, કેટલાક પોતાના શોધરૂપ દીમાક સાથે દર્શાવાતા અન્ય પદાર્થના આશ્ચર્યજનકમાં આ એક હેતુ જ સતત સિદ્ધ કરવાના યત્નમાં ભાગી રહ્યા છે સર્વ પાસા માનવિ સુખના શોધમાં ભાગી રહ્યા છે; આપણી આસપાસનો દરેક જીવંત પદાર્થ, સુખદુઃખ અનુભવી શકે એવું જીવંત ચેતન્ય, જીવનનું આત્મ દરેક સ્વરૂપ, સુખની શોધમાં મગ્ન રહ્યું છે. ઉઘાડી રીતે સુખનો શોધ ચત્રાવતો ખરાબ છે અથવા અમુક પ્રકારે અયોગ્ય છે, એવા એક પ્રકારના સ્વપણવિચારથી કેટલાક ભોંક, જીવન માટેના અન્ય ઉદ્દેશને, અન્ય હેતુને આગળ ધરીને આ શોધની યથાર્થ વાતને છૂપાવવા માગે છે. આવા ભોંકાની તકરારો અને વર્તનની જો આપણે સંભાળ પૂર્વક તપાસ ચલાવીએ તો માત્રમ પડી આવશે, કે જાણે તેઓ જે યથાર્થ રીતે એક સાધન રૂપે છે તેને તેમના ઉદ્દેશના અંતરૂપ ગણીને આગળ કરે, પરંતુ જેવા રીતે તેઓ તે સાધનનો સ્વીકાર કરે છે તે ઉપરથી સ્વપ્ન થાય છે, કે જે અંત પર્યંત તે સર્વ જન્ય છે તેને શોધવાને બદલે તેઓ ખરેખરી રીતે સાધનની શોધ કરતા હોય છે, એમ વિચારવામાં તેઓ માત્ર બુદ્ધિની એક પ્રકારની ભૂલ કરે છે. જો આ વિષયવિષે તમે પૂર્વ સંભાળથી વિચાર કર્યો હોય તો દૃષ્ટાંત તરીકે તમારામાંના અનેકનાં મનમાં એક સદૃશ પ્રશ્ન ઉઠશે તથા તમને આમ બોલવાનું મન થશે:—“આપણે જીવનના અંતિમ ઉદ્દેશ રૂપે જેની શોધ ચલાવીએ છીએ તે સુખ માટે નહિ પરંતુ સદૃશ્ય માટે જ નથી ? શું આપણે આનંદની ભાવના કરતાં, સદાચારની ભાવનાને ઉત્તમોત્તમ રૂપે માનતા નથી ?” પરંતુ આ પ્રશ્નોના ઉત્તર વિશે ઊંડા ઉત્તરીને વિચાર કરવામાં આવે તો, યથાર્થ જાણતોની અવગતી ભવતામાં જ તેમનો આધાર ગળી આવશે. સદાચારનાં તેમના અંતરંગતાનો એક પ્રકારનો આંતર પુરાવો મળે છે તથા એવા પૂરાવામાં જ નિયસુખના એકનાએક સાધનનો સમાવેશ થાય છે, એમ માત્રમ પડી આવે છે, એટલી જાણતને બાદ કરતાં માનવિઓ સદાચારને આ માટે અનુસરે છે ! દૃષ્ટાંત તરીકે તમને દરેક ધર્મમાં મુરજીતી બીજાપાસના સુખ વિષેનો ઉપદેશ મળી આવશે; સદાચારી જીવન સાથે આ સુખને સંબંધિત માનવામાં આવે છે; આ સુખને સદાચારના એક ક્ષેત્ર રૂપે માનવામાં આવે છે. ખરેખર, સદાચારનું પારજ્ઞાન સુખ છે, એ ભાવનામાં કોઈ પ્રકારની ભૂલ નથી, કારણ કે સદાચારજ સુખનું સાધન છે, તેજ એકનું એક વ્યાવહારિક સાધન છે; સુખ એટલે દિવ્યપ્રકૃતિ સાથે અભેદ ભાવ, જીવનમાં પ્રદર્શિત થતા દિવ્યનિયમ સાથે અભેદભાવ; દિવ્યસત્તા ઉપર પ્રકૃતિ (કુદરત) નો આધાર હોવાથી, એ સત્તાનો સ્વચ્છદી કલ્પના અથવા તરંગને લીધે નહિ પરંતુ નિયમાનુસાર આવિર્ભાવ થતો હોવાથી, એટલું અનિવાર્ય છે, કે એ ધ્વજાને અનુસરવું તથા સુખ મેળવવું એ ઉભયે જાણતો એકની એકજ યર્ષ પડે છે; નિયમાનુસાર પ્રવર્તતા એક વિશ્વમાં, નિયમ સાથે અભેદભાવ પામવામાંજ સુખનો સમાવેશ હોવો જોઈએ. જો આ નિયમ શુભનો હોય, જેમ છે તેમ જો તે દિવ્યપ્રકૃતિનો એક પ્રકારનો

આવિભાવ હોય તો નિત્યસુખ પ્રત્યેના એકનો એક માર્ગ સદાચાર જ છે; સદાચારી ચારિત્રની ખરેખરી કસોટી એટલી જ છે, કે તેથી આખરે અંતિમ ઉદ્દેશરૂપે સુખનો અનુભવ થાય છે કે નહિ.

ખરેખરી રીતે આપણે આ પ્રશ્નનો સંબાળપૂર્વક અભ્યાસ ચલાવીએ છીએ તેમ તેમ જો આપણે આપણી જાતને ખુલ્લેખુલ્લું કહેવા માગીએ તો આપણને એટલું સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવે છે, કે હમેશાં વધતા જતા દુઃખમાં દોરતો તથા પોતાનાં એકના એક અંતરૂપે નિત્ય દુઃખને દર્શાવતો ચારિત્રનો માર્ગ, દિવ્યનિયમથી જે કંઈ વિરુદ્ધ છે તેની સાથે મળતો આવે છે, આપણે જોને સામાન્ય રીતે સદાચારીરૂપે નહિ પરંતુ અસદાચારીરૂપે ગણીએ છીએ. સદાચારના અનિવાર્ય પરિણામરૂપે સુખને જોનાર, દુનિયાના વિવિધ વિચારોનો સર્વ પ્રકારનો એકમત, માનવચક્રિતિની માત્ર યથાર્થ આંતરપ્રેરણા સમાન જ છે, તેને પોતાની દિવ્યતાનું જ્ઞાન હોવાથી સુખને તે પોતાના અનિવાર્ય વારસા રૂપે સ્વીકારે છે. કશ્ચર આનંદ (સુખ) મળે છે, બ્રહ્મ આનંદમય છે, એ હિંદનાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોમાં મળી આવે છે; અન્ય સર્વે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોમાં જોવા જોવા વિચાર આમળ પડી આવે છે. દિવ્યપુરુષનું અસ્તિત્વજન્ય મૂલ્યરૂપે સુખમય છે, દુઃખમય નથી; આનંદકારક છે, શોકકારક નથી; આનંદમય છે, એક શબ્દમાં, અનંત, સંપૂર્ણ, પરિપૂર્ણ છે. વિશ્વાસ ક્રમના માર્ગમાં, વિશેષ નિત્યસુખ માટે એકાદ દૈનિક શોકહાયાનો સ્વીકાર કરવાની, દૈવી સંપત્તિ માટે આસુરીસંપત્તિનો ભોગ આપવાની, નિત્ય માટે અનિત્યનો હોમ આપવાની વારંવાર જરૂર પડે છે, તેથી માનવિના ખરા ઉદ્દેશરૂપી આ યથાર્થતા કોઈ કોઈ વાર આઘાતિત બની જાય છે. તેથી આખરે રિચર અને નિત્યસુખરૂપ સદાચાર, અસુક સમય માટે આપણને દુઃખના, આત્માર્થિયના માર્ગમાં પણ દોરી જાય આવે સમયે પણ એક પ્રકારનો આંતરૂ આનંદ પ્રત્યે છે, તેનાં મૂલ્ય ઉપર ઉપરના દુઃખ કરતાં ઉડાં હોય છે, તે સ્તત્ય અને સુખની ભાવનાના અભેદના સાક્ષિરૂપ થાય છે. પરંતુ આ દુઃખ અને આત્માર્થિયને આપણે એટલું જાણીને ભોગવીએ છીએ, કે તે દૈનિક છે અને સુખ તો નિત્ય છે. એકાદ પ્રકારના દૈનિકઆનંદથી, એક પ્રકારના નિત્યદુઃખનો દૈનિક થાય છે એમ માલુમ પડી આવતાં આપણે તે દૈનિક આનંદને અનુસરવાને અપોગ્ય ગણી કાઢીએ છીએ, તથા સારા અને સુખી બનવાને એકજ છે એવી આપણી પ્રકૃતિની આંતરૂની ઉડામાં ઉડી ભાવનાનો ભાગ કરીએ છીએ; ભગવાન શુદ્ધતા કહેવા પ્રમાણે “જેમ બલ અને રથનાં ચક્ર અનુસરે છે તેમ:” અસદાચારને શોક અનુસરે છે. નિત્યનિયમાનુસાર જે સાફ છે તે આખરે આનંદમય છે તથા જે અશુભમય છે તે અનિવાર્ય રીતે દુઃખમાં દોરી જાય છે. દૈનિક દેખાવથી મોઢ પામીને માનવિ અસદાચારમાં દોરાય છે; આમ ચલાવતું કારણ એટલુંજ છે, કે તે જ્ઞાની હોવાને બદલે અજ્ઞાની છે, દૈનિક માયાવી સ્વરૂપથી અંધ બની ગયો છે, એ સ્વરૂપ પાછળની યથાર્થતા, આંતરદૃષ્ટિ અને જ્ઞાનના અભાવને લીધે તેનાથી છૂપાયેલીજ રહે છે.

સુખની શોધમાં પ્રવૃત્ત કરતી માનવિની આંતરપ્રેરણાને ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન સમાન રીતે યથાર્થ કારણ છે. આપણે પ્રથમ જોઈએ તેમ દુનિયાના સર્વે ધર્મો સદાચારના

પરિણામરૂપે સુખનો ઉપદેશ આપે છે; દુનિયાનાં તત્ત્વશાસ્ત્રોનો—માનવિએ બુદ્ધિપૂર્વક ચાલવાના બુદ્ધિયુક્ત માર્ગોને દર્શાવતાં શાસ્ત્રો—દુઃખમાર્થી બચવાના સાધનરૂપે નિશ્ચિત રીતે અથવા નિર્વિવાદીત રીતે સર્વેનો હૃદયભવ છે. હિંદુતત્ત્વશાસ્ત્રનું દરેક મહાદર્શન, પોતાના સિદ્ધાંતોની વિગત દર્શાવતા ઉપોદ્ધાતમાં, એવા વાક્યથી આરંભ કરે છે. તે દુઃખનો અંત લાવવાની શોધ ચલાવે છે. ખાત્રી પૂર્વક આ વાતને જ આરંભમાં તત્ત્વશાસ્ત્રના અંતરૂપે દર્શાવવામાં આવી હોય છે; આવા વિચારોથી આ વાત સિદ્ધ કરવામાં આવી હોય છે,—પરમાત્મા આનંદમય છે, ખરેખર એકનું એક પ્રમાણ તે જ્ઞાન છે, તેથી ખરેખર તત્ત્વશાસ્ત્ર ધૃતરના જ્ઞાન સમાન હોવું જોઈએ; સર્વના અસ્તિત્વથી પ્રકાશનું સહજ સૂચન થઈ રહે છે તેમ એ જ્ઞાનથી અનિવાર્ય રીતે સુખનું જ સૂચન થાય છે.

ધાર્મિક રીતે, તાત્ત્વિક રીતે તેમજ વ્યાવહારિક રીતે આટલી વાતનો સંત્યરૂપે સ્વીકાર થયા પછી સુખ શોધવાના ઉત્તમ માર્ગ વિશે વિચાર ચલાવવાની આપણે જરૂર છે; તેથી કદાચ સંભવી શકે તો આપણામાંના દરેક એ ધૃત્જાને આપણા હૃદયમાં શોધીને, એ શોધમાં આપણે માટે કયે માર્ગે ચાલવું ઉત્તમ છે એ શોધી કાઢીએ. દુનિયાનો શોક દુનિયાના અજ્ઞાનમાંથી પેદા થાય છે; દુનિયાની દીલગીરી દુનિયાના માયામોહમાંથી ઉપજી આવે છે. જેથી પોતાને સુખ મળવાનું સ્વપ્ન બંધાય છે તેને માનવિએ અનુસરે છે તથા જે ક્ષણે તેઓ તેનું યદ્યપ્ય કરે છે તે ક્ષણેજ તેમના હરિમાં તેના વારંવાર ચૂંચૂંચું થઈ જાય છે; આથી માનવજીવન ધણીવાર તો નિરાશાઓની એક પરંપરા સમાન છે, તથાપિ સુખ માટેની નિર્મૂલ ના ખતે એવી તૃષ્ણાને લીધે માનવિએ આ અંતરિનાની શોધના માર્ગમાં દોરાય છે.

આપણે માટે સુખનો શામાં સમાવેશ થશે, એ સમજવા માટે આપણે આપણી પ્રકૃતિ વિશે કેટલુંક જાણવાની જરૂર છે, તેની જરૂરીઆતો, માગણીઓ, તૃષ્ણાઓને સમજવાની જરૂર છે; પછીથીજ આપણે આ કામનાઓને ઉત્તમ પ્રકારે શી રીતે પેળી શકાય તે શોધી શકીશું. આ શોધ ચલાવવામાં, સુખી બનવામાં કંઈક થોડા અથવા વધારે અશુભનો સમાવેશ થાય છે, સુખને શોધીને ભોગવવામાં અમુક પ્રકારની થોડી અથવા વધારે શરમનો સમાવેશ થાય છે, આવા પ્રકારના આપણને આટલા બધા દુઃખી બનાવતા પ્રાચીન વહેમને આપણા સર્વનાં હૃદયમાંથી દૂર કરી શકાય તો તે ખરેખરી ઉત્તમ વાત છે; દિવ્યપુરુષ આનંદ કરતાં શોકથી વધારે પ્રસન્ન થાય છે, તથા જે અંતર હૃદયથી આનંદથી ભરપૂર છે તે પોતાનાં બાહ્યકો સુખનો ઉપભોગ કરે તેથી કોઈ પણ પ્રકારે ઇર્ષ્યા કરી શકે, એવો કેલિયનના અનુયાયીઓનો ભય યથાર્થ છે.

ધારો કે આપણે આવા વહેમનો વિનાશ સાધ્યો છે—આ વાક્ય જેટલી રહેલાઈથી બોલી શકાય છે તેટલી રહેલથી માનવ હૃદયમાંથી આ બાવના દૂર પડે એમ મારી ધૃત્જા છે—તો પછીથી આપણી પ્રકૃતિ અને તેની માગણીઓને અવલોકતા, જૂલ ભરેલા માર્ગોને અનુસરવામાં આપણે થોડોક કાલજ ગૂમાવવાની આશા રાખીએ. સંભવિ શકે તેવા ઉત્તમ માર્ગમાં જીવનના અનુભવોનો ઉપયોગ કરવાની આપણે આશા રાખી શકીએ; વિકાસ ક્રમને પણ આગળ વધવામાં સહાય થાય એવી રીતે વર્તી શકીએ.

આપણે જોયું છે તેમ માનવિની પ્રકૃતિ વ્યાવહારિક કાર્યો માટે મૂખ્ય ચાર પ્રકારે સ્વતઃઆવિર્ભાવ પામતી જોવામાં આવે છે.

(૧) એક પ્રકારની સ્થૂલ સૃષ્ટિથી વિંટાયેલી એકપ્રકારની સ્થૂલપ્રકૃતિ સહિત આપણને આપણી જાતનો અનુભવ યાવ છે; આ સૃષ્ટિમાં આપણા ચૈતન્યનું વાહન સ્થૂલ દેહ હોય છે; સૃષ્ટિમાં આપણા સમક્ષ ખડા થતા સર્વે પદાર્થો, આપણને આદર્શ છે અથવા દૂર કરે છે, સુખ આપે છે અથવા દુઃખ દે છે, ઉત્તમમાંનું એક કરે છે.

(૨) પ્રકૃતિમાં વિશેષ ઉંડા ઉત્તરતાં રાગદ્વેષની ઉર્મીઓ, માનવની રાગદ્વેષાત્મક, પ્રકૃતિ માલુમ પડી આવે છે. આસપાસનાં માનવિઓ સાથેના પરસ્પરના સંબંધમાં તેમની સાથે જીવનશક્તિઓના પ્રધાનઆદાનમાં, મૂખ્યત્વેતરીને તેમના સંતોષનો સમાવેશ યાવ છે; આપણા માનવજાત સાથેના વ્યવહારમાંજ ઉર્મીઓ ઉત્તમ પ્રકારે સંતોષાય છે. પરંતુ આ ઉપરાંત ઉર્મીઓ, તેમને જાગ્રત બનાવનાર, જીવન આપનાર, વિસ્તારનાર અથવા તેમના વિરોધ વર્તનાર, તેમને છિન્નભિન્ન કરી નાખનાર, વિસ્તારને અટકાવનાર આપણી આસપાસના દુનિયાના અન્ય પદાર્થોના સંબંધમાં સુખ અથવા દુઃખના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ પણ છે. કદાચ સૃષ્ટિમાં, સૌંદર્યની બાવનાના સંતોષમાં સમાવેશ થતી સમગ્રઅદ્ભૂત દુનિયા, આપણી આસપાસની દુનિયાના સૌંદર્યમાંથી આપણામાં ઉદય પામતી સર્વ પ્રકારની ભાવનાઓ, પ્રકૃતિના દૃષ્ટિગતપ્રદેશ, વર્ણ, પ્રકાશ, અને સ્વરમાંથી આપણામાં જાગ્રતજનતી સર્વ ભાવનાઓ—આ સર્વ આપણી આંતરકર્મિઓને સંતોષ આપનાર બાબતો છે, પ્રકૃતિનાં આવાં એકતાત્મ આદાનનો સાથે સંબંધમાં આવવામાં તેમને સંતોષ મળે છે, આપણે પણ ખદ્ધામાં આપણી ઉર્મીઓવડે આમને અભેદભાવપૂર્વક ઉત્તરવાળીએ છીએ. તેથી આપણી પ્રકૃતિનો એક અન્યપદ્ય લક્ષમાં આવે છે, ગમે તો સંતોષી જનતું અથવા સંતોષ વિના શૂન્ય જની જીવું; આ સુખમાટેની શોધ સાથે તેનો ધણો નિકટનો સંબંધ છે; તે સમજવાની જરૂર છે, જેથી તેને જ્ઞાનપૂર્વક દોરી શકાય, શુદ્ધિપૂર્વક નિયમી શકાય.

(૩) પછી વળી પ્રકૃતિમાં વિશેષ ઉંડા શોધ અલાવતાં માનસિક પ્રદેશ દૃષ્ટિમાં આવે છે; વિચાર અને તર્કનો, શોધ અને જાનના આનંદનો, માનસિકશક્તિ ઉપયોગમાં આવવાના હર્ષનો, નવીનવિચાર શોધવામાં મેળવેલા વિજયનો આ પ્રદેશમાં સમાવેશ પાવ છે, તેથી જીવનને સુખ મળે છે; જેમણે પોતાની પ્રકૃતિના આ વિભાગને કળવ્યો હોય છે તેમને આમાં જ અસંત આનંદ આવે છે.

(૪) આ આપણી જાતે અનુભવ મેળવવાના ત્રણ માર્ગો સમજવામાં આવતાં, અનુભવતાં,—સ્થૂલ દેહનો માર્ગ, ઉર્મીઓ, રાગદ્વેષનો પ્રદેશ, માનસિકપ્રદેશ—આપણે આ સર્વને સંતોષી શકીએ એમ માલુમ પડી આવે છે, તથાપિ આપણી પ્રકૃતિના આંતરમાં આંતર વિભાગમાં સુખને શોધતી એકાદ કામના હજી પણ મળી આવે છે. ગમે તેટલીવાર અમુક સમય સુધી છિન્નભિન્ન થઈ જવા છતાં અથવા દાર પામવા છતાં, માનવિનામાં વારંવાર ઉદય પામતી, અનાદિકાલથી પુનઃ પુનઃ દર્શન આપતી આ એક અંતર પ્રેરણા છે. પોતાના દિવ્યપ્રભવસ્થાન માટેની માનવજાતમાની કામનાનો સંપૂર્ણ જુમારૂપ જન-

વાની તૃષ્ણાનો, દિવ્યરૂપ જનવાની ઈચ્છાનો, કશાથી પણ નાછીપાય, કશાથી પણ વિનાશ ના થાય એવી જ્ઞાનવિની ઈશ્વર માટેની તૃષ્ણાનો, આમાં સમાવેશ થાય છે; આ બાવના પ્રાચીન અથવા નવા યતા મતધંધસંપ્રદાયસમાજધર્માદિ સંસ્થાઓમાં ઉપરાઉપરિ રતતઃ આવિર્ભાવ પામતી જાય છે, જે તેને જ્ઞાન વડે સંતોષવામાં નથી આવતી તો તે અજ્ઞાન, બહેમપડે સંતોષ પામતી જાય છે; માનસિક પ્રદેશની, ઉર્મિના પ્રદેશની, આપણા જીવનમાં જે જે ઉંડું અને અગત્યનું છે તે દરેકની, સર્વમાં વ્યાપી રહેલા પરમાત્મા સાથેના અભેદભાવમાં સંતોષ શોધતા આપણા જીવાત્માની સહાય વડે આ બાવના પોષાતી ચાલે છે. માનવિની પોતાની જાતને એકમાં તેમજ અનેકમાં શોધવાની તૃષ્ણારૂપ આ બાવના છે; આપણી આસપાસની જદલાતી દશાઓમાં જે મળી શકતી નથી તે શાંતિ શોધવારૂપ આ બાવના છે. આવી શાંતિ, રિયરતા, નિસતા, માત્ર આત્મામાં જ વાસ કરી રહ્યાં છે, આત્માનો પ્રભવ દિવ્ય છે, તથા તેને માત્ર દિવ્ય પરમાત્મા સાથેના અભેદના જ્ઞાનમાંજ સંતોષ મળી રહે છે. જ્યાં સુધી આવી શાંતિ ના મળે ત્યાં સુધી માનવિઓમાં સર્વ રથજે જણાઈ આવતી ચંચળતા, અદૃઢતા, અરિયરતા, જ્ઞાનવિને છેલ્લા પ્રકારનો સંતોષ ના મળવાની જાણત રપટ રીતે દર્શાવે છે. વિકાસક્રમનાં માર્ગમાં, આપણી જુદેના પંથમાં આવા પ્રકારની શાંતિ વિનાની અન્ય સર્વ જાણત નિષ્ફલ નિવડે છે. અન્ય રથાનમાંથી મેળવેલાં ગમે તેટલાં વાનાં ગમે તેટલાં લાંબા સમય સુધી પહોંચે તથાપિ અંતે તેના આપણા હાથમાંજ ટુકડે ટુકડા થઈ જાય છે, જ્યાં આપણને પ્રથમ સંપૂર્ણતાનું જ્ઞાન હતું ત્યાં અન્યતા વ્યાપિ જાય છે.

આ પ્રમાણે માનવપ્રકૃતિની સંતોષવાની મોટી મોટી માગણીઓ ઉભી થાય છે. કોઈ કોઈવાર આ માગણીઓ સામસામે અચડાઈ પડે છે, તેથીજ માનવિના સુખ અને હઠ વિષેના વિચારો ગુંચવાયલા હોય છે. માનવની ગુંચવાડા બરેલી પ્રકૃતિમાં જે જે છે તે સર્વને, અનેક પ્રકારે રતતઃ આવિર્ભાવ પામતું તેનામાં જે જે નિસ છે તે સર્વને, સંપૂર્ણ સુખ વડે સંતોષી શકાય છે. ધડીધડીમાં જદલાઈ જતા જનારો મશે—તેમનો વિનાશ થાય છતાં આપણે સુખી રહી શકીએ; પરંતુ આપણી પ્રકૃતિમાં જે મૂલધીજ છે તેને સંતોષ મળવો જોઈએ, નહિ તો કોઈ પણ પ્રકારે સુખનો અનુભવ થઈ શકવાનો નથી.

જીવન વિષેના ગમે તેવા સિદ્ધાન્તો વામાં આપણી આસપાસનાં માનવિઓના વિચાર સમૂહને અવશોકતાં માલુમ પડી આવે છે, કે તેઓ રચૂલજીવનમાં પોતાના સુખના પદાર્થોની શોધ ચલાવે છે. તમે દરેક અવશોકનથી અનુભવી શકો એવી આ એક રપટ વાત છે. આપણી આસપાસનાં ધણાક ગમે તેવું અમુક પ્રકારનું શરીર સુખ શોધતા હોય છે; અમુક સમય સુધી તે ગમે તેટલું ઢંઢાયેલું હોય તોપણ તેની પાછળ લાગ્યા હોય છે. સર્વ પ્રકારના કેલવણી શિષ્યાચારના સમયોમાં અન્ય કોઈ જાણત કરતાં માનવિઓ પૈસાની શોધમાં વિશેષ લાગેલાં હોય છે; પરંતુ વિત્તની વિત્ત માટે શોધ કરવામાં આવતી નથી; પરંતુ પોતે કહે છે તેમ વિત્તની વિત્ત માટેજ દરકાર કરનાર તથા સુખ આપે એવા પદાર્થો ઉપર મળતા આધિપત્ય માટે દરકાર ના કરનાર એકકંજીસના દર્દાંતની પેઠે, આવક અને ખર્ચને એકજતાવનાર માનવપ્રકૃતિના વિચિત્ર વલનને

દર્શાવતા દર્શાતમાં પણ વित्तનો वित्त માટે શોધ ચલાવાતો હોય એમ જણાતું નથી. જડ પદાર્થો ઉપર મળતા આધિપત્યને લીધેજ લોકો હમેશાં વित्तની શોધમાં મગ્યા રહે છે; વित्तની વित्त ખાતર શોધ કરતા નથી, પરંતુ તેમાં સમાવેશ થતી સત્તા માટે શોધ ચલાવે છે; આવા કારણથીજ માનવિઓ હમેશાં પૈસાની શોધમાં ગાંડાં બની ગયાં છે.

પોતાના સમક્ષ સમગ્ર બાવિના વિસ્તારવાળા સુવર્કોના મનમાં આસકરીને આવા પ્રશ્ન ઉપજી આવશે; પોતાની પ્રકૃતિના ક્ષણમાં બદલાઈ જાય એવા વિભાગને કંઈક અમુક ના માત્ર સંમય વડે ફક્ત સંતોષ આપવામાંજ પોતાના જીવનના સર્વે પ્રયત્નોને, પોતાની બુદ્ધિના મૂખ્યપ્રયત્નોને, પોતાની શક્તિના મૂખ્યજલને વાળવામાં બુદ્ધિપૂર્વક જોઈએ તો જ્ઞાનના માર્ગનો સમાવેશ થતો હશે કે શરીરની માગણીઓ વધારવામાં કે ઓછી કરવામાં શામાં યથાર્થ સુખનો સમાવેશ થાય છે? કરકસરના માર્ગમાં કે મોજમજાનામાર્ગમાં તેનો સમાસ છે? દેહની માગણીઓ વધારવામાં કે તે જોટલી બને તેટલી ઓછી કરવામાં શામાં તેનો સમાવેશ થાય છે? જ્યારે નવરાશ નિરાંત હોય ત્યારે આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. તેનો તોલ કરી, પ્રયત્નકરણ કરી, ઉત્તર આપવા જેવો છે. કારણ કે આ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપરજ તમારા જીવનના વ્યાવહારિકનિયમનનો આધાર છે; તમારામાંનો મોટો ભાગ જેવા પ્રકારનો ઉત્તર આપશે તેના ઉપર પ્રજાના બાવિનો પણ આધાર છે. વર્તમાનકાલે દરેક પ્રજા સમક્ષ આ મોટામાં મોટો પ્રશ્ન ખડો થયો છે; શું, સ્થૂલ મોજમજાના માર્ગને અનુસરવાનો, ઐહિક માગણીઓને વધારવાનો, મોજ દેખાની, દંભની, સાદા વધતીજતી જડ માગણીઓનો સદા વધનો જતો સંતોષ પામવાની કૃત્રિમ માગણીઓ ઉપજાવીને વધારે વધારે સંતોષ શોધવાનો તેમનો વિચાર છે? એક વ્યક્તિમાટે અથવા પ્રજામાટેના સુખનો શોધ શું આ માર્ગે બની શકશે?

(આવતામાં સમાપ્ત)

એનિએસ.ટ.

॥ સાયન્સ-પદાર્થવિજ્ઞાનનો મોહ ॥

પદાર્થ વિજ્ઞાનના વર્તમાનમાં ઘણા આગળવધેલા વિચારો દર્શાવતાં ડીસેમ્બર માસના થીઓસોફીસ્ટમાં એક સુપ્રસિદ્ધ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતાનો લાંબો લેખ સમાપ્ત કરતાં લખે છે:—

“સર્વપ્રકારના” અનિજ, વનસ્પતિ, પ્રાણિ અને માનવવર્ગોના દેહોના રચ્યલવિકાસ ક્રમમાં રામાન્ય રીતે જણાઈ આવતાં યથાર્થ તત્ત્વો અને મૂખ્યબનાવો ઉપરથી એવા સાર ઉપર અવાય છે, કે જે આપણે વિકાસક્રમવિધિને ખરેખરી રીતે સમજવા માગતા હોઈએ તો એક “આંતર અથવા આધ્યત્મિક” સ્થૂલ અથવા “બાહ્ય” અવયવ ઉભયેને સંપૂર્ણ રીતે લક્ષમાં લેવાનાં છે; સત્યે સત્યે સંબંધવળા અવયવો હોવાથી “આંતર” અને “બાહ્ય” ઉભયને સમાનરીતે જરૂરના યથુવાના છે, તો પણ વિકાસ ક્રમવિધિમાં આપણે જેમ જેમ જાણે ચક્રના જઈએ છીએ તેમ તેમ “આંતર” અવયવ વધારે ને વધારે અગત્યનું બનતું જાય છે, કારણકે “આંતર” અવયવ “બાહ્ય” અવયવનું નિયમન કરે છે, “આંતર” વડે “સ્વવાણુ” બન્યાવિના “બાહ્ય” ફાલી શકતું નથી. એક “આંતર” અવયવ અથવા આધ્યાત્મિક ખીજકનો તેમજ એક “બાહ્ય” અવયવ અથવા સ્થૂલ ખીજકનો સ્વીકાર કરવાની નિષ્ફળતા પાશ્ચાત્ય પદાર્થ વિજ્ઞાનની એક અતિ ગંભીર ભૂલ છે; આને લીધે વિકાસક્રમવિધિસંબંધીના વિચારોમાં ધણોજ ગૂંથવાડો ઉભો થયો છે; આથીજ આત્મવિદ્યાના સત્યસિદ્ધાંતોના ગિરરકાર કરવામાં આગ્યો છે; જે આ સત્ય સિદ્ધાંતો સામાન્યરીતે સર્વજન જાણવામાં આગ્યા હેત તો તેથી પાશ્ચાત્ય પદાર્થ વિજ્ઞાનના જ્ઞાનની જુદિમાં ધણોજ વધારો થયો હોત, દિંદંનાં બાવનાઓ, સિદ્ધાંતો અને છત્તરહસ્યો સારી રીતે સમજવાનું વસત ધડાધું હોત, તથા પૂર્વના સિદ્ધાંતોની સારી રીતે છીમત થઈ હોત. આ ઉપરાંત વળી આમના સ્વીકારથી આપણે વંશપરંપરા સંબંધીની આપણી પાશ્ચાત્ય બાવનાઓમાં ધણો મોટો ફેરફાર કરવાની જરૂર પડશે; વંશપરંપરાનો ચારસો કેટલો “બાહ્ય” અવયવને તથા કેટલો “આંતર” અવયવને આભારિ હશે? એવા પ્રકારના પ્રશ્નમાં આપણે ગંભીર પણ આંતરમાં જોડા ઉતરી જઈશું. અનેક ઉત્સાહી સામ્રાજ્યક સુધારકો અને રાજપદારીઓ, દળ પશુ આ “આંતર” અવયવનો ખીજકલતિરકાર કરે છે; તેઓ માત્ર “બાહ્ય” અથવા “સ્થૂલમાન” વિશ્વાસ કરે છે, માત્ર “સ્થૂલ” સાધનો વડે જ માનવ જાતને મુધારવાનો શોધ ચલાવે છે; તેઓ “કુલભંચ”, “રાગ” તથા કહેવાતા “નીચ હલકા” ને એવી વિધિઓ વડે દૂર કરવા માગે છે, કે જે તેમને આત્મવિદ્યા તથા પૂર્વના પદાર્થ વિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં જેવા માગીએ તો માનસિક અથવા નૈતિક ઉભય રીતે પણ તે ન્યાય પૂરક છે એમ સામીત થઈ શકશે નહિ. આવી અશુભ કારક વિધિઓમાં નુકસાનકારક નીઓ-માલ્ક્યુસ્ટીયન ટેવોનોજ તથા વૈદ્યક ધંધાધારીઓથી બલામણ કરતા (દુરુજીના નિયમન માટેના) સી.ડી કાયદાઓનો સમાવેશ થાય છે; પ્લેગ, કોલેરા અને ખીજ રોગો સામે, વેક્સીનેશન (બળાઆ ટાંકવા જેવી વિધિઓ), વિવિશેક્શન (પ્રાણી આદિ ઉપર વહાડકાપના અખતરા કરીને ઉપાયો શોધવાની વિધિઓ), તથા ઈનો ક્યુલેશનની (પ્લેગની રસીની પેઠે રસી

* સીક્રેટ ડોક્ટ્રીન વૉ-૧-૫-૨૪૪.

× વંશજુદિને અટકાવવામાંના આવે તો પોપણનાં સાધનો વધારી શકાય તેના કરતાં પણ તે ધણી જલદીથી વધી જાય છે, એવા પ્રકારનો મત પ્રવર્તાવનાર પ્રો. માલ્ક્યુસ્ટીયન વિધિઓ.

મૂકીને રોગ મટાડવાની વિધિઓ), વિધિઓનો, તથા પાસ્ટ્યુરઈન્સ્ટેટયુટે જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપનાઓનો, તેમજ સીરમ, એન્ટીટોક્સીન તથા લીમ્ફ (રસીના જેવી દવાઓ) બનાવનારાં અન્ય સ્થાનોનો પણ ઉપરનામાં સમાવેશ થઈ શકે છે. આ સર્વે એક પ્રકારના માનસિક જીવલેણની ભક્તિનાં ન્યાયપૂર્વક ફલ છે; તેઓ પ્રકૃતિના જીવલેણની પૂજા કરવામાં એટલા બધા મશગૂલ બની ગયા છે, કે અતિ અગત્યના આધ્યાત્મિક પક્ષને તો તેઓ ખીલકુલ લક્ષમાં લેતાજ નથી. ઇંગ્લેન્ડના કેટલાક વૈદ્યવિદ્યાના ધર્માધારીઓ, આવી નુકશાનકારક વિધિઓમાંની એકને આપણી ખાસે સ્વીકાર કરાવવાનો, આચારમાં મૂકાવવાનો આગ્રહ કરી રહ્યા છે તે આ છે, “ નીચ ” “ હલકા ”, “ અયોગ્ય ”, ગણતાને “ બલહીન, ” “ જડરૂપ ”, “ સ્તબ્ધ ” બનાવી દેવા (The so called ‘ Sterilisation ’ of the “ unfit ”) અમેરિકન લોડાએ ક્યારેનોએ આંધળા બની જઈને આવી દાકતરી ભાભમણુનો સ્વીકાર કર્યો છે તથા યુનાઈટેડસ્ટેટ્સમાંના એકે તો ફરજિયાત “ સ્ટરીલાઈઝેશનનો ” કાયદો પસાર કર્યો છે. ગત થોડાં વર્ષોમાંજ, લંડનમાં ઉચ્ચ કુલને શોળાતી કેલવણી આપવાની એક શાલા (A School of Euphonics) સ્થાપવામાં આવી છે; આશાવા પણ વર્તમાન દિનામાં ઇંગ્લેન્ડમાં માનવિજ્ઞાના હૃદયને ખળબળાવી મૂકતા મદાન સામાજિક પ્રશ્નના નિરાકરણમાં સ્થૂલ વિધિને ઉપયોગમાં લેવાનો હૃદય રાખે છે. આવી વિધિઓ અનિવાર્ય રીતે નિષ્ફળતામાં અંત આવવાને જ સર્જનયક્ષી છે, કારણ કે પ્રકૃતિના સર્વે વર્ગોમાં “ બાલ ” અવયવ ઉપર ઉપરિપલ્લે ચલાવતા “ આંતર ” અવયવને તો તેઓ લક્ષમાં પણ લેવા માગતા નથી. ખનિજવર્ગની તે માનવ વર્ગસુધી જ નહીં જ નહીં આપણે હવે આવતા જઈએ તેમ તેમ “ આંતર ” અવયવ “ બાલ ” અવયવ ઉપર વધારે ને વધારે બલપૂર્વક, અસરકારક રીતે આધિપત્ય બોમવી શકે છે. મેન્ડેલીઝમ અને ડાર્વિનિઝમ અથવા મેન્ડેલ અને ડાર્વિને વનસ્પતિ અને પ્રાણી વર્ગનાં વટાણા અને અન્ય પદાર્થો સાથે કરેલા પ્રયોગોનાં પરિણામોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તથા આજ સિદ્ધાંતો માનવવર્ગને પણ અક્ષરેઅક્ષર લગાડી ચકાય છે એમ કેટલાકનું માનવું છે. આથીજ વિવિધેક્ટરોની વધારે ને વધારે વિવિધેક્ટેશનના પ્રયોગો કરવાની સમવડ મેળવવાની છીપાયાની એવી તૃષ્ણા હૃદય ધાવે છે; આથી જ વળી વંશપરંપરા વિષેની ભાવનાઓનાં કાર્ય અને કારણ વિષેના બ્રમંભરેલા વિચારોનાં હૃદય છે. આવી ભૂલોને અસરકારક રીતે સુધારવાનો માત્ર માર્ગ એટલોજ છે, કે આત્મવિદ્યાના ખરા સત્યસિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવો; આ વિધિની સહજ સચનાં હું મારા પ્રથમ પત્રમાં આપી ગયો છું:—સ્થૂલ બીજક ઉપર ઉપરિપલ્લે ભોગવતા અધ્યાત્મ બીજકની ટાંજરીનો સ્વીકાર, “ વંશવંશરાગત ચક્રિયો તથા માનવિના અંતરમાં સમાવેશ થતા સર્વે શુભેત્વ એજ ’ ખરેખરે કારણ છે. * ગમે તો આપણે તેનાં જડ, સ્થૂલ, રાસાયણિક, અથવા આધ્યાત્મિક (ચેતનના) આરિજ્ઞાવોને બલોડાએ તો પણ સર્વે વર્ગોનાં તાર્કિક આધાર તો તેનો તેજ છે. પરંતુ આચારે વર્ગોમાં સ્થૂલ વિકાસક્રમની શક્તિની ભૂમિકાઓ અથવા દશાઓ થણીજ ભિન્ન હોય છે. આ ચારે વર્ગોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ

ક્રમની વૃદ્ધિની ભૂમિકાઓ અથવા દશાઓના સંબંધમાં પણ એવું ને એવું છે. હાર્વિ-
નિઝમ ઉપરના પોતાના પુસ્તકના સમાપ્તિના પેરેગ્રાફમાં ડૉ. આલ્ફ્રેડ, રસલ, વોલેસ
આ પ્રશ્નની સૂચના આપે છે. તેઓ કહે છે:—

“હદપારના ન્યાયપૂર્વક સારપર્યત્ જોયતાં પણ હાર્વિનનો સિદ્ધાંત, માનવિની આ-
ધ્યાત્મિક પ્રકૃતિવિશેની શ્રદ્ધાના સામે નથી ચલે એટલું જ નહિ પરંતુ તેને નિશ્ચિત ટેકો
આપે છે, એટલું આ પ્રમાણે આપણને માલૂમ પડી આવે છે. પ્રાકૃતિક પસંદગીના નિય-
માનુસાર અધમ પ્રાણીના આકારમાંથી માનવ દેહનો આકાર કેવી રીતે વિકાસ પામતો
આવ્યો હશે, એ બાબત તે આપણને સમજાવે છે: વળી એવો પણ તે ઉપદેશ આપે છે,
કે આપણામાં આ પ્રમાણે વિકાસ પામી જ ના શકે એવી. પરંતુ જેમનું અન્ય ઉત્પત્તિ
સ્થાન હોય જ ને એમ એવી કેટલીક માનસિક અને નૈતિક શક્તિઓ સમાવેશ થાય છે;
અને આ ઉત્પત્તિસ્થાનનું યોગ્ય કારણ આત્માની અદૃશ્યશક્તિમાંથીજ શોધી શકાયો.”

આત્મવિદ્યાના સિદ્ધાંતો આના કરતાં પણ ધણજ રપટ છે; આત્મ વિદ્યાના ઉપદેશો-
થી સિખ્યાતા સત્ય પર્યત્ હજી સુધી ડૉ. વોલેસ આવી શક્યા નથી; રાવન કરતાં તો
તેઓ તેના વિશેષ નજીકમાં આવી શક્યા છે.”

એકલા પદાર્થવિજ્ઞાનના મોહમાં તણાઈ ગયલા આપણા વર્તમાન શ્રેણીએને ઉપ-
રના વિચારો ધણજ મનન કરવા નેવા છે. એકાદ એ વર્ષ ઉપર વસન્તમાં રા. વિજય
લાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવે “વિશ્વ વ્યવસ્થા” અથવા એવાજ કોઈ બળતાં નામવાળો લેખ
લખ્યો હતો તેમાં માત્ર “એલ. સી. ઇ.” નાં ચર્ચા વડેજ સર્વ વિશ્વની વ્યવસ્થા
કેરી નાખવામાં આવી હતી. આના સ્વર્ગે ચર્ચાસ્પે, શીશોસોદ્ધી સાથે “એમ. એ.”માં
પાસ થયલા કોઈ “જ્ઞાણુ” એ એક લખાણ લેખલખ્યો હતો. તેમણે પણ માત્રપાશ્ચાત્ય
વિદ્યાર્થીનાં ચર્ચા વડેજ સમગ્ર વિશ્વની લાંબી લાંબી વ્યવસ્થા કરી નાખી હતી. આવા
ચરમાંમાં અથવા મધ્યના સમયમાં આપણા સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર ચર્ચાકાર નરસિંહરાવની
કલમનો પણ કંઈક ઉદાપોહ આ વિષય સંગ્રહે આવ્યો હતો. પોર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય ઉ-
ભયને સારી રીતે સમજનાર આપણા વિદ્વન્માન્ય તંત્રી તો માનવું સેવનજ ઉચિત
ધારી રહ્યા હતા. હમણાં વળી “આર્ય ધર્મપ્રકાશમાં” આત્મા” વિષે એક લેખ રા,
શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા તરફથી લખાયો હશે. એટલે રા. વિજયલાલને
શીર યથ કે “આત્માવિજ્ઞાન દૃષ્ટિથી” એલ. સી. ઇનાં ચર્ચા લગાવીને શોધવા નિ-
કળ્યાં. મહેતા એ સામે સખલ ઉત્તર પણ વાળ્યો છે. આતો આપણા આગળ પડતા
લેખક મંડલનો સહજ વર્તમાન ચિતાર છે. “આંતર” અવયવના સ્વીકાર વિના, માત્ર
“બાહ્ય” અવયવના જ સ્વીકાર વડે પદાર્થવિજ્ઞાન કશાપિ આગળ વધવાનું નથી. યૂરો-
પના સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવાદીઓ પણ આ વાતનો રપટ રીતે સ્વીકાર કરવા લાગ્યા છે, તે
સમયે શું આપણે “પસે વર્ષની તે દેશની વકસારોનો અગ્રે ઉદય કરીને તેમાંજ વિહરુંછે
અથવા યૂરપમાં વર્તમાનમાં જેટલી સ્થિતિએ વાત વધી છે તેટલે આવું છે ?

॥ ધર્મ-નોતિનું શિક્ષણ ॥

થોડાક માસ પૂર્વે હંગેન્ડમાં મળેલી ધર્મોત્તી કેન્ડ્રેસના પ્રેસિડેન્ટ, ચાન્સેલર ઓફ ય એક્સચેન્જર મી. લૉયડ જ્યૉર્જ પોતાના બાપણમાં ધર્મ વિષે નીચે પ્રમાણે વિચારો જણાવ્યા હતા:—

“ ધર્મના દિવસો તો વધી ગયા છે, ધર્મ પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કર્યો છે, હવે તેની આગામી ખલાસ થઇ ગઇ છે. આપણા પૂર્વજોના જંગલીપણને સાંકળી લેવાને તથા લગાનમાં રાખવાને આ ધાર્મિક ભાવનાઓ સારી હતી, આવા પ્રકારની કલ્પનાઓમાં મશગૂલ રહેનાર લોકો ચારે પાસા મળી આવે છે; પરંતુ આવા લોકો પોતાની જાતને તો સ્વતંત્ર વિચારની માને છે. દારિદ્ર્યના આડમાં પડેલા લોકોને દિલાસો અને આત્મા આપવામાં એ ભાવનાઓ ધણી સારી હતી પરંતુ હવે તેમનો કોઈપણ પ્રકારનો વધારે વાર ઉપયોગ રહ્યો નથી, આવા પ્રકારનું માનસિક વલન તો અત્ર તત્ર મળી આવે છે. મને યૂરપખંડમાં એટલી સસ જ જાતની ધણીજ તત્વાઈ લાગે છે કે,—હું જ્યારે જ્યારે ત્યાં જાઉં છું ત્યારે દરેક સમયે હમેશાં મને તેનું જ બાન યપાં કરે છે કે—પુરૂષો ત્યાંનાં દેવલોનો ત્યાગ કરી ચૂક્યા છે યૂરપખંડના કોઇ પણ દેશનાં દેવલોમાં જન્મને તેમના આચાર વ્યવહારને અવલોકી તો તમારા જવાબમાં આવશે કે તેઓ સ્ત્રીઓથી ઉભરાઇ જાય છે—ભાગ્યે જ ત્યાં કોઈ ગણવામાં હયા પુરૂષો જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન અને જૂનાશાલીની શ્રેષ્ઠ લોકકથાઓને યથાર્થ રીતે અનુસરનારી સ્ત્રીઓ હજી કોંસની આસપાસ કાલક્ષેપ કરતી જોવામાં આવે છે, ખીન્દાઓ તો તેનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં ગયાં છે. પરંતુ પુરૂષો તો ચાલ્યાં ગયા છે, તેનું મૂખ્ય કારણ એટલું જ છે, કે યુરપે ભોગવેલાં સજ્જાદ શાંતિનાં ચાલીશ વર્ષોમાં માનવિઓ સમૃદ્ધ બન્યાં છે, તેઓ બે પૈસાવાળાં યપાં છે, પરંતુ જડ સમૃદ્ધિની સાથેજ તેમનાં હૃદયો પણ જડ બની ગયાં છે.

પરંતુ કોઈ પણ પ્રજા દંડ આપ્યા વિના આ પ્રમાણે હમેશાં વર્તિ થતી નથી. એક પ્રકારના ઉચ્ચ શિક્ષાચાર કેલવણી પ્રત્યેના માનવજાતના વિકાસક્રમ માર્ગમાં જાણે કે માત્ર એક પ્રકારની શાલા હોય, એક પ્રકારની જૂમિકા હોય એવી રીતે ધર્મને ગણી કાઢવાનું વલન વધતું જાય છે; સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નવડે મેળવવાના ઉદ્દેશરૂપ ધર્મ હશે, પરંતુ જે તેનાથી એકાદ ઉચ્ચ પ્રકારનું ભાવિ સિદ્ધ થતું હોય તો તેના દેખાવમાં સૌંદર્ય અને કાંતિ હોવા છતાં તેનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. માનવ જાતનું આ કંઈ નવા પ્રકારનું મનનું વલન નથી. માનવજાત પોતાના ઇતિહાસમાં આવા પ્રકારના માનસિક વલનમાંથી અતેકવાર પસાર થઇ છે. સદા માટે ત્યાગ કરાતા ધાર્મિકવિચારના એક સ્વરૂપ અને એસાફરીને અતે રાહ જોઇ રહેલા અતિ શુદ્ધ, શ્રેષ્ઠ ધાર્મિકવિચારના સ્વરૂપ વચ્ચે વિસ્તરતાં શુષ્ક મરૂભૂમિનાં મેદાનોમાં માનવજાતની નિર્જન સુસાઈરીનો આરંભ થાય છે, એવું આથી કોઇ કોઇવાર સ્પષ્ટ થાય છે.

વેદસને અરાધ્યા ચતુકતા ધાર્મિકસુધાગરૂપી ફલદુપરચ્ચાન મળતા પૂર્વે લાંબા સમય સુધી આવા અરણ્યમાં સુન્નેલા પછે, યાકી જમ્મને બટકલું પાચું હતું. આવા અરણ્યમાં લાંબા કાંસ સુધી બટકવા વડેજ એક પ્રજા ધડાય છે, એ કંઈ આ પ્રથમ વાર જ બનતું નથી. દરેક સમયમાં અને દરેક વિભાગમાં માનવપ્રકૃતિ તાર્ત્વિક રીતે તેની તેજ હોય છે; માનવ જીંદગીની મૂખ્ય જરૂરીઆતોને ધર્મ પૂરી પાડે છે.

જીવનના આનંદો અને દુઃખો હમેશાં તેનાં તેજ હોય છે; જ્યારે પોતાની રવ-સંપૂર્ણતામાં દ્વિમાલયના શિખરે પહોંચેલા હોવાથી-દેવલોનો ત્યાગ કરનારાં ડાહ્યાં માનવિઓ. પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને જીવનના બધા બરેલા માર્ગોમાંથી સહિસલામત રીતે દોરી જવાની કેટલીક વિશેષ અસરકારક વિધિઓ શોધી કાઢશે, જીવનના અનિવાર્ય શોક દુઃખોને સદન કરવાને તેમનાં હૃદયોને બલવાન બનાવે એવાં સાધનો દર્શાવશે, શોક દુઃખની ખીણને પ્રકાશિત બનાવનાર, તથા તેનામાં વિશ્વાસ રાખનારાં અસંખ્ય માનવિઓના અનુભવમાં કાષ્ટરતાના ધર્મમાં જણાઇ આવ્યું છે તેમ વિજ્યમાં મરણને ગળી જનાર, અમુક ભાવના સંસ્થા અથવા પદાર્થોની ઘટના બતાવશે નહિ ત્યાં સુધી અને ટેકરીઓમાં ફેલાના સાદા કોટા અમારાં દેવલો અને મંદિરો બાંધવાનો ત્યાગ કરી રાષ્ટ્રીયું નહિ. પરંતુ જ્યાં ગુપ્તી આવી નવીન પ્રકારની ભાવના ખુલી ના થાય ત્યાં સુધી તો અમારા બાપદાદાનું (દશશુ કરનાર પ્રાચીન ભાવનાઓ માટે અનેક આત્મભોગ આપવામાં જ અમને એક પ્રકારનું નવીન અભિમાન તથા એક નવીન પ્રકારનો આનંદ હમેશાં વધારે ને વધારે મળ્યા જ નાં છે. ”

આ ઉપરના શબ્દો આપણા હિલ બિલ ચતા જતા સમાજને કેટલા બધા વિચાર કરીને મંત્રની પેઠે મનન કરવા યોગ્ય છે. એમાંથી અનેક પ્રકારના પ્રજ્વો ઉપર સ્પષ્ટ અજવાળું પડી નાં છે. આના પ્રકારના વિચારો ધરાવનારા આપણે ત્યાં પણ ઉભરાઇ નાં છે. આપણે ત્યાં પણ પુરૂષો, ખાસ કરીને અંગ્રેજ કેંગવણીના સંસ્કારવાળા પુરૂષો, મંદિરોનો, દેવાલયોનો ત્યાગ કરતા નાં છે. મંદિરોમાં સ્ત્રીઓ ઉભરાઇ જવા લાગી છે. આપણી મૂર્તિઓની આસપાસ કાલક્ષેપ કરતી પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ જ વિશેષ જોવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં આ દશા, વિચારોમાં આત્મતેમ તથાતા નવશિક્ષિત યુવકો અને ધણપણ સુધારાવાળા તથા સમાજીઓને આભારી છે. આપણા ધર્મના પ્રાચીન ભાવનાઓનું હાસ્ય આરે તરફ ચાલી રહ્યું છે. મંદિરો બાંધવામાં ખર્ચાતા પૈસાને અવજો માર્ગે ખર્ચાતા કહેનાર ધણપણ સુધારકોને અને નવયુવકોને ઉપરના અવતરણમાંના છેલ્લાં વિચારો ખાસ મનન કરી રાખવા યોગ્ય છે.

આજકાલ આપણા બાલ વિદ્યાર્થીઓને ધર્મનીતિની કેલવણી આપવાની બાબત આરે ખાસ ચર્ચાઈ રહી છે. કેટલાંક સ્થલોમાં કાર્યનો આરંભ પણ થયો છે. મુંબઈ, સુરત, લાવનગર અને રાજકોટમાં આ બાબતનો સ્તંભ પ્રયાસ ચાલે છે.

દિવનાં દેશી રાજ્યોમાંનાં ધણીમાં તાજાની રકુલોમાં પણ આ શુભ પ્રયાસનો આરંભ

થયો છે. ખીજા હાલકાના ડારેક્ટરોએ પણ આં દારૂને સ્કૂલોમાં ચલાવવા મંજૂરી આપી છે. મુખર્દી હાલકાને જ આ છૂટ મળી નથી. ખાનગી વર્ગોમાં છૂટ આપવાનો વિવેક થયો છે, તથા સર્વેની આમ વર્તવાની ફરજ જ દતી તો હવે ખાનગી વર્ગોદ્ધાર આ કાર્યનો જલ્દી આરંભ થવાની જરૂર છે. નવીન ઐત્યજ્ઞોતોનો જોડો ફાંકો હોય છે, કે એકલી નીતિનુ શિક્ષણ ખસ છે, ધર્મના શિક્ષણની કંઈ જરૂર નથી. ધડાએકા સુધારાવાળાઓનું આવું જ ધોરણ હોય છે, તેઓ પણ ધર્મના નામથી અમડાય છે. ધાર્મિકકેલવણી વિનાનાં વર્તમાનશિક્ષણ કેમનાં અશુભપરિણામો જોઈને હિંદના ધણા ભાગોમાં વિધાનિયં જોને આ ઉપદેશ આપવાના સ્વતંત્ર ધર્મો સાથે છે અથવા બને ત્યાં નિશાલના કમમાં જ આ બાબતને જોડી દેવામાં આવી હોય છે.

નડીયાદમાં ચોરા સમયથી મૂજસતી સ્કૂલનાં બાલકોને આવી કેલવણી આપવા માટે એક કમિટી કેટલાક ઉત્સાહી અદરચના પ્રયાસથી ઉભી થઈ છે. મૂલમાંજ આ કમિટી ગભરાઈ ગઈ છે, ધર્મની કેલવણી આપવી કે નીતિની તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. તેનું વિશેષ વલન એકલી નીતિની કેલવણી આપવાનું સમજાય છે. પ્રાચીન આર્યભાવનાઓમાં ધડાયલાં બાલકોને એકલી સુખી, લુખી, શેકેલા પાપક જેવી નીતિના ઉપદેશ વડે શો લાભ થવાનો છે ? હવે તો એકશે ધર્મ, અથવા એકલી નીતિના જમાના વહી ગયા છે. નીતિના મૂલ આધારરૂપ ધર્મ ભાવનાઓ છે. એ ભાવનાઓ વિના આધારરૂપ નીતિ સિદ્ધાંતોનો આધાર પણ શો ? ધર્મ અને નીતિ ઉભયે સાથે સાથે ચાલવાની જરૂર છે. બાલકોને નીતિ છત્રે કરતાં તો આપણાં પુરાણોમાં ઉભરાઈ જતાં, ધાર્મિક ભાવનાઓથી ઉભરાઈ જતાં નૈતિક દર્શાંતો જ ઉત્તમ નીતિના નમુના રૂપ નિવડશે. હવે તો ધર્મ અને નીતિ ઉભયનો સાથે ઉપદેશ આપવાનો જમાનો આવ્યો છે.

ઉપરના અવતરણથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે ધાર્મિક ભાવનાઓ નષ્ટ થતાં સમાજની, દેશની, પ્રજાની પડતી આવે છે. હવે ધાર્મિક ભાવનાઓનો ઉદ્ધાર કરીને નીતિ સૂત્રોમાં અવતારો ખતાવવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

પશ્ચિમમાં પણ પદાર્થવિજ્ઞાનના પ્રાબલ્યને કીધે આવે જમાનો આવ્યો હતો તથા વર્તમાનમાં પણ ચાલે છે. ત્યાં ધર્મ સાથે મિશ્રિત નીતિને પહેલાં “એથીક્સ”નું નામ આપવામાં આવતું, હવે તેનાથી રહિત નીતિને “મોરાલીટીનું” નામ આપવામાં આવે છે. હવે અમેરિકા અને યુરોપમાં ધર્મમિશ્રિત નીતિના ઉપદેશનો સ્વીકાર થવા લાગ્યો છે. આવે સમયે આપણે લાંબો સો દોઢસો વર્ષ પૂર્વેની અથવા વર્તમાન જડશાસ્ત્રોના મોહમાં તણાવણી એકલી નીતિની ભાવનાઓની હવે વધારે વાર જરૂર નથી.

ધર્મ નીતિના શિક્ષણની જરૂર ચારે પાસા સ્વીકારાય છે પરંતુ તેને કાર્યમાં અવગારતા ધણે વિશંભ થાય છે, તો હવે નવું નવું ચોજવાની ભાવનાઓ દૂર કરી, જે જોઈએ તેવું થયું છે, તેનો સ્વીકાર કરી આવા શિક્ષણના કાર્યમાં સર્વેએ એકમત થઈ પ્રવૃત્ત થવાની જરૂર છે. આ સર્વેમાં ધર્મની ભાવનાઓ નષ્ટ ના થાય એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે.

॥ પ્રાણનું પ્રવાહિ તત્ત્વ ॥

૧૯૦૭ ના ઑક્ટોબરના થીઓસોફીકલ રીવ્યુમાં, ડૉ. આર. સ્ટીનરના પ્રસિદ્ધ થયેલા વિચારોનો સંગ્રહ કરતો એક લેખ લખવામાં આવ્યો છે. ધણીજ સૂચક રીતે આથી એક નવીન પ્રકારનો વિચાર ચલાવવાની દિશા ખુલી થાય છે, પદાર્થ વિજ્ઞાનની રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવેલો મૂખ્ય વિચાર એટલો છે, કે વિદ્યાસક્રમના માર્ગમાં રેહમાં વસતા મનના સદ્મજાધારણમાં હુંપદ, અદ્વંદાર, અદ્વંતાનો ઉદય થવાના સમયેજ (પ્રાણી અને માનવિના) રેહના રમૂલ જાધારણમાં રૂધિર જણાવાતો આરંભ થયો. આ વિચાર ચલાવવાની ધણીજ આશયે દિશા છે, તેને સંભાળ પૂર્વક વિચારવામાં આવે તો ધણું ઉપયોગી પશ્ચિમ પ્રાપ્ત થાય એમ છે. આમ છતાં આ પ્રવાહિતત્ત્વના “ખાસ લક્ષણ” ઉપર દૃઢપારનો આધાર ગાંધવાનો નથી; અથવા અદ્વંતા અને રૂધિર વચ્ચેના વિરોધિ સંબંધ વિષેની કોઈ પ્રકારની ભાવના બાંધવાની નથી; આટલી બાંજતો ખાસ લક્ષણમાં ગાંધવાની છે. રવાજાવિક રીતે દરેક નવીન વિચાર જેને તે નવીનજ હોય છે તેના ઉપર તો દૃઢપારની અસર કરે છે તથા આરંભના દિનેમાં તો તેના પ્રચારની બાબત ધણું અતિ-શયોક્તિનું વલણ ધારણ કરે છે. “અદ્વંતા તેનું પિંડોનો”, “સાંન તેનુંજ અનંતનો” સગ-તાનો, સાદરયનો નિયમ આવી સર્વ પ્રકારની ભાવનાઓ ઉપર આધિપત્ય બેગાવે છે કારણ કે મોટાની પેઢે નાનામાં પણ દરેક પદાર્થ એકમાં છે અને એક દરેક પદાર્થમાં છે. વિશાક્ષતાથી વિશેષતાં પૃથ્વીના ગોળાના સમુદ્ર અને નદી વિભાગો, પાણ્ય રેહના રૂધિર-ભિન્નરૂપિય સાથે ધણું મળતા આવે છે, એમ જણાઈ આવે છે. માનવિની ધિરાઓ, નાડીઓ અને હૃદયરૂધિરના સતતઅભિન્નરૂપિયના સંબંધમાં જેવી રીતે વર્તે છે તેવીજ રીતે તેઓ નદેરોને સજીવન બનાવવાના તથા પ્રનસિકાને શુદ્ધ કરીને સ્વચ્છ બનાવવાના બેવડા ઉપ-યોગમાં આવે છે. હૃદયના યજમારો બરતિઓટને મળતા આવે છે. સર્વ પ્રાણુઓ શુદ્ધ થઈને ઓક્ષીત્વનાર્થાં બનેલાં બાળ્ય અને વૃદ્ધાપે જેમાંથી પાણીવર્ષે છે તે વાતાવરણ દેશમાં સાથે મળતું આવે છે. તીરો, પવિત્ર સ્થલો, અમરનાં જ્ઞાન તંત્રનાં અને અન્ય કેન્દ્રો સમાન છે, કારણ કે આપણે જેટલું જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે જૂનરચાચના અતિ પ્રાચીન ઝમાનાઓમાં થઈ બનતી હતી પૃથ્વી પ્રત્યે આકાશમાંનાં વાદળો અને વાયુઓમાંથી “ગંજાના અવતરણ” વડે પૃથ્વીના જાધારણમાં સમુદ્રો અને નદીવિભાગોની યોજના થઈ હતી; માનવિનો સત્ત્વયુગના સમયનો વાળોએ તેમ વળે એવો રક્ષાસીદ્ધેદ પણ, રાધ-રની નદેરો અને નીકાની એક સંરચાવાળા વર્તમાનમાલના યોગ ધણું આકારમાં વિશેષ થઈ બનતો ગયો તે સમયેજ આ પ્રમાણે બનેલું હોતું જોઈએ. આવા પ્રારંભની વારિ-સંસ્થા માત્ર પૃથ્વીના ઉપરિતલ સાથેજ સંબંધવાળી નથી પરંતુ તેના ઉડાણમાં પણ તે વિસ્તરે છે, એમ માનવાનું એક અખલ કારણ છે. વિશેષ નદિ તો પુરાણો આટલું તો કહે છે, કે ગંજાનો (જેનો અર્થ સર્વ નદીઓને સૂચવતા “સતત ગમન કરનાર” રૂપ છે) એક પ્રવાહ સીધો પાનામમાં ગયેલ વગી જેમ ધિરાઓમાં અશુદ્ધ થોડી વદન કરે છે તથા ધમ-નિઓમાં શુદ્ધ થોડી વદે છે તેમ ગંજા, નર્મદા, અને અન્ય કેટલીક નદીઓ ખાસ કરીને “પવિત્ર” અને નિરોધ ઘાતા દોષ છે, તથા ક્રમનઃશાના જેવી કેટલીક નદીઓ રમૂલ

અને સૂક્ષ્મ રીતે અશુદ્ધ, બધાનક અને ઝેરી અસર કરનારી હોય છે. આ પ્રમાણે આ કલ્પના આગળ ઉપર લાંબાવી શકાય.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ, કે દર્શાવાયેલું ખાસ "લક્ષણ" સામાન્ય રીતે આપસ-તત્ત્વમાંથી મળી આવે છે, કારણ કે તેજ "જીવંત" સજીવન બનાવનાર પ્રવાહિ છે; મનુસ્મૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આપણી વર્તમાન માનવજાતનું, આ ખાસ યુગનું તેજ એટલે તરવે છે.

વળી એટલું લક્ષણો દેવા યોગ્ય છે, કે માનવ દેહમાંજ આપસતત્ત્વ કરતાં અન્ય પ્રકારનાં તરવે સાથે સંજ્ઞા ધરાવતી અન્ય "વ્યવસ્થાઓ" છે, તેઓ પણ યોગ્ય અથવા વધારે તેના જોવાનું કાર્ય કરે છે: આવા અર્થમાં પણ "લક્ષણમાં" તેઓ ભાગ પડાવે છે. તત્ત્વશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું આવે છે, કે માનવ દેહના કેટલીક પણ વિભાગને ખાસ લક્ષણથી લક્ષિત કર્યા વિનાનો રહેવા દેવામાં આવ્યો નથી! પ્રાચીન હિંદની ચરીરકેદનવિધાની અને પ્રાણીધર્મશુદ્ધકદનશાસ્ત્રની સંસ્થાઓને (દર્શીત સરીકે શુદ્ધતામાં મળી આવતી.) તેમના ત્રણ મૂખ્ય "ઘટકો," સમમૂખ્ય "ક્રમ," સમ મૂખ્ય "વિષયો; વિનાની તથાઓ, (અસ્થિમય, નાડી સંજ્ઞા, જ્ઞાનતંતુ સંજ્ઞા, ધમની વિષ સંજ્ઞાની ઇત્યાદિ) અનેક પ્રકારની "સંસ્થાઓ" સંદિત, વર્તમાનકાલના આ વિષય-સંજ્ઞાની શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સાથે વ્યવસ્થા પૂર્વક ગોઠવવાનું ધણું અગત્યનું કાર્ય હજી થયા વિનાજ પડી રહ્યું છે. વર્તમાનકાલની સંસ્થાઓતોના જ્ઞાનની, પૂર્વકાલની વિધાઓ સ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાન્તાનુસાર વ્યવસ્થા કરવાની છે, બધારે આ કાર્ય કરવામાં આવશે ત્યારે આપણે આ બાબતોને સારી રીતે સમજી શકીશું. જેમ શધરને ભિન્ન ગણવામાં આવે છે તેમ અસ્થિસંચયસંસ્થાને પણ માનવિના પોતાથી યોગીક અથવા વધારે કંઈક ભિન્ન રૂપે ગણી શકાય. બાહ્યત્વવાની સંસ્થાવિષે આગ વિચારી શકાય. શમસંસ્થાનો પણ આમ વિચાર ચલાવી શકાય. મેદવાદિની નાડીયોની સંસ્થાવિષે પણ આમ વિચારી શકાય. પોષક પ્રણાલી અને તેની સંસ્થાને આ વિચાર લાગુ થઈ શકે. સપ્તજીવોના ચરોનું પણ આમ વિચારી શકાય. ફેશસંસ્થા અને અન્ય વિભાગોના વાયુ-મર્ગોની સંસ્થાનો પણ આમ વિચાર કરાય. ખરેખરી રીતે જીવંતી એટલે "જ્ઞાનસંજ્ઞા" કહેવા મળીએ તો ફક્ત એકલી જ્ઞાનતંતુ સંસ્થાજ જીવનની ખરેખરી રચનાજ છે, તેજ ખરેખરે માનવિ છે, પોતાને "પોતાની જાત" રૂપે જોતે જાણે છે તે તેજ છે-અન્ય સર્વ યોગ્ય અથવા વધારે "જીવન-સંદિત" છે તથા જાણે તેનાથી ભિન્ન હોય તેવું છે. પરંતુ સામાન્ય અર્થમાં તથા જીવનના રચક પ્રાણનાં અનુભવનાં કાર્યો માટે તો, આ "જીવન-સંદિત" કહેવાતા જડ-સમૂહોજ માનવના "ચરીરનું" બંધારણ રહે છે, તેની કર્મ અને જ્ઞાનની દિવ્યોત્તેજ તેજ 'ધારનાર' અને 'આધાર' છે, 'તેનાં અવયવોથી' જુદી પડી આવતી તેજ, 'તેની જાત' છે આટલી બાબતો ખાસ કરીને રચક જીવનનાદિષ્ટિએ પડી વિચારવાની છે,

વિશેષ શોધ અધ્યવર્તા હો. સ્ટીનર એટલું શોધી કાઢવાને શક્તિવાન થાય, કે જેમ (તેમના મત પ્રમાણે) રૂધિર છાયાદિ સાથે સંજ્ઞા ધરાવે છે તથા અદંતા વિકસાવ-

વાના સાધન રૂપ છે, તેમ શરીરનાં અન્ય અંગોનાં આનાવની મુદ્દમપક્ષતાં અન્ય અંગોનાં સાથે મળતાં આવે. અધ્યાત્મવિદ્યાના ભાષાસાહિત્યમાં આગળ પડી આવતાં અનંત ભાગ ઉપવિભાગો અને પરસ્પરનાં પ્રતિબિંબોના નિવમનું આ એક વિશેષ દૃષ્ટાંત પુરૂં પાડે છે. મરી ગયલાંનાં અંરિય અથવા રાખને અમુક નદીઓમાં નાંખવાથી તથા તેમને માટે અમુક સ્થાનોમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી મરણ પછીની દશાઓમાં ખાસ કરીને શુભ કરી શકાય છે, એવી હિંદુઓની પરંપરા પ્રચલિત ધાર્મિક આન્યતાનો આધાર નીચેની સત્ય ભાવના ઉપર છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે: એક માનવિના નાના દેહનાં અવયવો અને વિભાગો જેવી રીતે પૃથ્વીના રાક્ષસી દેહના વિભાગો અને 'સંસ્થાઓ' સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેવીજ રીતે વળી આ વિભાગો ભુવર્લોક સાથે તથા ભુવર્લોકના નાના કામના દેહ સાથે સંબંધ ધરાવી શકે, છત્યાદિ. આ ભાવના આમને આમ આગળ વિસ્તારી શકાય. આપણા પરંપરા પ્રચલિત આચારોને સત્ય ઠરાવવામાં ડૉ. સ્ટીનરની આવા પ્રકારની નોંધો ધણીજ મદદગાર થઈ પડશે.

ભગવાનદાસ.

(Theosophist December 1908)

આપણા પ્રાચીન આચારો, ધર્મિકઆચારોને દસી કાઢનારાઓ ઉપરના વિચારો લક્ષમાં લેશે કે? આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં, ઈંડાને પાંગળા તે યમુનાને મંઠા, જમણાં ડાબાં ચંદ્ર સૂર્ય ચંદ્ર, અમુક અમુક ભાગો તે અમુક સ્થાનો, આવા પ્રકારના વિચારો ધણા મળી આવેછે. આવી બાબનો વિચારનારાઓને ધર્મશાસ્ત્રની અંગ્રેજીકેલવજીના સંસ્કારવાળાઓ, ભોળા, બેઝેમી, અમાનાતા ઝોકમાં આગળ વધવાને ના લાપક, એવાં એવાં ઉપનામો આપી વધાવી લે છે સુધારાવાળાઓ આ ભાગ ભગવતમાં રંગભૂમિ ઉપર મૂખ્યભાગ ભજવે છે. તેમને સતોયવા નિકળેલ પરંતુ તેમને અથવા પ્રાચીનોને કોઈને પણ સંતોષોના અર્કસ સમાજો તો આપણા પ્રાચીન પરંપરાગત આચારોને દસી કાઢે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને પાળનારાઓને, તેમને ત્યાગનારા બનાવવામાંજ આનંદ લે છે તથા કૃતકૃત્યતા માને છે. શ્રાદ્ધાદિ વિધિઓની તકરારોનો જે આડંબર આપણી ચારે પાસા પ્રવર્તિ રહ્યો છે તથા તેમાં નવીનયુવકો અને પોતાનો કંઈક કંઈક હેતુ સિદ્ધ થતો જોતા સુધારકો આનંદ માનવા લાગ્યા છે તે કોંક આવાજ પ્રકારનો પ્રસાર દર્શાવે છે. જુદા જુદા હેતુઓ રાખી, શાસ્ત્રની સત્ય બાબતોને તદ્દનુસાર સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો ધર્મને વર્તમાન વ્યવહારની અધમ કોટીએ લાવી મૂકવા બરાબર છે. આપણે પ્રથમથી સદ્ભાવે ચારવાનાં બાંધવાં હોય તેટલામાંજ સર્વનો સમાવેશ થતો નથી, તેમજ પરંપરાપ્રચલિત પ્રાચીન આચારો આપણા મૂળથી અધાયવા ધોરણ અનુસાર ના હોય અથવા આપણાથી શાંતિથી ઉંડા ઉતરીને સમજાતા ના હોય માટે અસત્ય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે, એમ પણ કોઈ પ્રકારે તથા કાલમાં સિદ્ધ થતું નથી. સર્વ પાસાના સમન્વયમિશ્રિત અવલોકનનો ઉદય ક્યારે થશે?

પ્રકૃતિનિયમ-સૃષ્ટિનિયમ-વિશ્વનિયમ !!

પ્રકૃતિનિયમ પ્રમાણે વર્તેલું, પ્રકૃતિનિયમ, કુદરતનો કાયદો, સૃષ્ટિ નિયમ, વિશ્વનિયમ, સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર વર્તેલ, આવાં અને આવા અર્થને સૂચવતાં અનેક વાક્યો આપણા વર્તમાન ભાષા સાહિત્યમાં ચારે પાસ મળી આવે છે. પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરવાનું, તેમાં કૃતકૃત્વતા માનવાનું વલન વધતું જાય છે તેવાં સમયે નીચેની વીચારપરંપરા જરા પણ અરમાને નહિ ગણાય !

(૧)

“ પ્રકૃતિ, કુદરત, વિશ્વ, એ શબ્દોને સામાન્ય રીતે એટલા બધાં અનેક પ્રકારના અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે, તથા તેમનો ઉપયોગ એટલો બધો અર્થહીન બની ગયો છે, કે ન્યાયવૃત્તિ વિશ્વ-પ્રકૃતિ-સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર હશે કે નહિ, એ બાબતની તકરાર કરવી નહીં છે. જો આત્મ-ચેત, પરોપકાર માનવિમાં પ્રાકૃતિક, વિશ્વ-સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર ગણાય-જો તર્ક અને બાવિ વિચારને પણ તેમ ગણવામાં આવે તો તેનો તેજ શબ્દ ન્યાય, વ્યવસ્થા, વિશ્વાસ, સમૃદ્ધિ, સમાજને પણ લગાડી શકાય. માનવિની વૃત્તિઓ, તેમની જરૂરીઆતો, તેમને એક થવા તરફ દોરી જાય છે. જ્યાં દરેક જંથુ કોઈ પણ પ્રકારના નિયમ વિના પોતાની જાતનું નિયમન કરે છે તથા અન્યની માલમત્તા તરફ જરા પણ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી ત્યાં તેમની ખુદ્દિ અને અનુભવ તેમને સૂચવે છે, કે આવા પ્રકારનો એકતાનો, અભેદનો ભાવ અસંભવિત જ છે. આવા પ્રકારના રાગદ્વેષ અને વિચારોનું મિશ્રણ થતાં, અન્યના આવા પ્રકારના રાગદ્વેષ અને વિચારોનું અવલોકન થતાં માનવજાતની દરેક વ્યક્તિમાં સર્વ જમાનાઓમાં ન્યાયની ભાવનાનો વધતા ઘટતા પ્રમાણમાં નિશ્ચિત રીતે દર્શાયેલો છે. આવા ચતુર પ્રાણીમાં, તેની ખુદ્દિશક્તિયોના ઉપયોગમાંથી જ અવરુપ કરીને ઉદય થાય છે તેને પર્યર્થ રીતે પ્રાકૃતિક, કુદરતી, વિશ્વ-સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર કહી શકાય. ”—હુંમ-પ્રી-સોપ્લસ ઓફ નૉરલ્સ-એપેન્ડીક્ષ-૩.

(૨)

“ જ્યારે કોઈ માણસ પ્રકૃતિ, સૃષ્ટિનિયમ, વિશ્વનિયમ, વિશે ખોલવા માગે ત્યારે તેથી તે સ્પષ્ટ રીતે ‘શું સૂચવાવા’ માગે છે તે તેણે સારી રીતે સમજવું જોઈએ. આ શબ્દમાં પોતામાં એક પ્રકારની અંતરસ્થિત સત્તાનો સમાવેશ થાય છે; તેનો ખોટી રીતે ઉપયોગ કરનાર, તેની સાંધે સંબંધ વિનાના નિયમો અને કાયદોને તે સત્તા સાથે કદાચ બેજાણ કરી નાખે છે. ગમે તેટલા અસ્પષ્ટ રીતે પણ આ શબ્દો ઈશ્વરને ના દર્શાવતા હોય એવા અર્થમાં વપરાવાનાં ધણાં યોડાં જ દેખાત છે: આવા કારણથી જ આ શબ્દ જોડે સત્તાની ભાવનાને જોડવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ, કુદરત, સૃષ્ટિ, વિશ્વ એ જામજ એવું દર્શાવે છે, કે કોઈ પૂર્વગામી તરફને લઈને તેનો જન્મ થયેલો હોવો જોઈએ; અથવા યોગ્ય રીતે કહેવા માગીએ તો પ્રકૃતિનિયમ, સૃષ્ટિનિયમ, વિશ્વ-નિયમ એ શબ્દોથી સ્વતઃ કંઈપણ સૂચવાતું નથી. ”—મીલ્ટન-Chris. Doc-૫-૧૪.

“કંઈ પણ અર્થ વિનાના આ સજ્જ હોવા છતાં તે એવા છે, કે માનવિજ્ઞાને તેમનો ઉપયોગ કરવાનો ધણો જ શોખ હોય છે; ગમે તો તેમની ભાવનાઓ ખરેખરી રીતે અરપટ હો, અથવા હથ્થરના કરતાં પ્રકૃતિની અરપટતા દર્શાવવા વડે તેમના કેટલાક હેતુઓ સિદ્ધ થતા હો, તેથી આ પ્રમાણે વર્તવામાં આવે છે. “પ્રકૃતિએ પૃથ્વીને સૌંદર્ય અને શોભાથી ભૂષિત કરી છે, ” “પ્રકૃતિએ આપણને સાંધાઓ અને અવયવો પૂરા પાડ્યા છે.” એ વાક્યો કદાચ પૂરતી રીતે ખીલકુલ અર્થ વિનાનાં છે; આથી નકામી-લોક કલ્પનાના પ્રસાર કરતાં વિશેષ હાની થઈ શકવાની નથી એ મારી ખાતરી છે. “સૃષ્ટિ નિયમ આપણને સત્યને અનુસરવાનો ઉપદેશ આપે છે. ” “અપ્રમાણિકતા અથવા દમ લખાણ માટે પ્રકૃતિ આપણને સજ્જ કરે છે; ” “કુદરતનો કાયદો માનવિજ્ઞાને ઉપદેશ છે કે તેઓ જવાબદાર પ્રાણીઓ છે; ”—જ્યારે આવા પ્રકારનાં વાક્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ વિષયમાં આપણને ઉપદેશતી અથવા શિક્ષા કરતી સત્તા વિષેની તુકશાનકારક અને ભ્રમ બરેલી ભાવનાઓને ઉદય થવાની આપણામાં ધણી જ ભીતિ રહે છે. આ પ્રસંગે યોઈલનો સિખામણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે; તે કહે છે, “કોઈ કોઈવાર ખરેખરી રીતે સામાન્ય પ્રગરે પ્રકૃતિને એક પ્રકારના અર્થ-દેવ રૂપે ગણવામાં આવે છે. આ અર્થમાં આ સજ્જનો ખીલકુલ ઉપયોગ ના કરવો એજ ઉત્તમ છે. ” (See-Inquiry into the vulgarly received notions of Nature.)

હથ્થર સાથેના સંબંધવિષેની આપણી ભાવનાઓમાં જાણી જોઈને ચૂંચવાડો ઉભો કરવાની ખાતર અત્યંત બચકર છે.

(૩)

“પ્રકૃતિનોનિયમ, સૃષ્ટિનિયમ, કુદરતનો કાયદો, વિજ્ઞાનનિયમ એ વાક્ય ધણુંજ ગંભીર અર્થવાળું છે. કેટલાક માનવિજ્ઞાની બધા ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે, કે કુદરત એક સ્વતંત્ર કાયદા બાંધતી રહી છે, તે માનવજાતના નિયમન માટે કાયદા બનાવે છે. પ્રકૃતિ, કુદરત, વિજ્ઞ, કંઈ નથી. તથાપિ માનવિજ્ઞા કોઈ કોઈવાર વ્યાવહારિક રીતે એમ માનતાં બધાંય છે. કે એક “પ્રકૃતિ નિયમ”, “સૃષ્ટિનિયમ” “વિજ્ઞનિયમ”માં યોગ્ય અને સ્વતંત્ર સત્તાનો સમાવેશ થાય છે. એવી શંકા થાય છે, કે કેટલાકની આ ભાવના એટલી બધી રપટ અને પ્રબલ હોય છે કે તેઓ હથ્થરની મુઝાને લક્ષમાં લીધા વિનાજ “સૃષ્ટિનિયમ” “વિજ્ઞનિયમ”ની સત્તાનો સ્વીકાર કરી લે છે અથવા કદાચ એ નિયમને તેના વિરુદ્ધ જ લગાવી દે છે. માત્ર સહેજ સાજ અરપટતાપૂર્વક આવી ભાવનાઓ મનમાં બસાઈ એસે તો તદ્દનુસાર નૈતિક ભાવનાઓની અરપટતાનો ઉદય પણ થયો જ જોઈએ. અંતિમ નૈતિકસત્તા વિષે વિચાર ચલાવતાં કોઈ કાસે પ્રકૃતિ, કુદરત, વિજ્ઞ, સજ્જ ના વાપરવાનો નિશ્ચય દરેક માણસે કરી રાખવો જોઈએ. એકાદ નિયમમાં કોઈ પ્રકારની સત્તાનો સમાવેશ થતો નથી; સત્તાનો સમાવેશ તો તે નિયમને પ્રવર્તાવનારમાં થાય છે; પ્રકૃતિ કોઈ પ્રકારના કાયદા બનાવતી ના હોવાથી, પ્રકૃતિ નિયમ, વિજ્ઞનિયમ, સૃષ્ટિ નિયમને અનુસરવાની આપણી કોઈ પ્રકારની ધરજ નથી; જો કોઈ પણ નિયમને અનુસરવાનું હોય તો તે હથ્થરી દિવ્યનિયમનેજ અનુસરવાનું છે.”—

લાયમ’ડસ એસેઝ-એસે-૧-૫-૨.

(૪)

“ સુવિખ્યાત ગ્રીક અને રોમન લોકોનાં જીવંતોમાં જજ્ઞાપ આવી છે તેવા રટોઈક લોકોના નૈતિકસિદ્ધાન્તોએ ઘણુંજ લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. તેમની નીતિસંસ્થાનો આધાર પ્રકૃતિઅનુસાર જીવન ગાળવું, વિશ્વનિયમાનુસાર રહેવું, એટલેજ હતો; આથી એમ સચવાતું નથી કે માનવિએ પોતાની ખાસ પ્રકૃતિને પોતાની ખાસ સૃષ્ટિને, પોતે કદીપી કાઢેલા ખાસ વિશ્વને, અનુસરવું; તેણે તો પોતાના જીવનને સમગ્રપદ્યોની પ્રકૃતિને અનુસાર બંધ બેસવું બનાવવું જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત સર્વ પ્રકારની નીતિના આધારરૂપ છે; આથી એટલું ફલિત થાય છે, કે નીતિશાસ્ત્ર, તત્ત્વશાસ્ત્ર સાથે જોડાયેલું છે, પદ્યોની સમયતારૂપ વિશ્વમાયે આપણે શો સંબંધ છે એ સમજવું, એ આપણે કેવા ચતુર અને ચું કરવું, તે સમજવા બરોબર છે. રટોઈક પંચવાળાઓનો આ મૂલસિદ્ધાન્ત નિર્વોવાદ છે, પરંતુ તેનો હમેશનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ સહેલો નથી, તેમજ તેને સમજાવવામાં સર્વે એકમત નથી. કેટલીક બાજતો સરી છે, કેટલીક નહારી છે. કેટલીક ઉભયમાંની એકે નથી; સદામાર, જ્ઞાન, ન્યાય, મિતાહાર, વ્યવહાર, અને તેના જેવા અન્ય શુભો જ માત્ર સારી બાજતો છે. ખરેખર જ્ઞાની પુરુષમાં સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે; તે સંપૂર્ણ હોય છે, તથા પોતાની જાતને જોઈએ તેટલો પૂરતો હોય છે; જે જે બાકીની માનવજાતને પોતાના તાબામાં લે છે તેવા સર્વનો તે તિરસ્કાર કરે છે; તેને દુઃખની લાગણી થાય છે, પરંતુ તે તેને આધીન બનતો નથી. આવા સાદા આધારવાળી રટોઈક લોકોની નીતિભાવના પછીના ઝમાનાઓમાં, જ્ઞાનીને જે જે કરવાની મરજી થાય તે કરવાની આદા આપવા લાગી. યોગ્ય કહેવાયું છે કે આવા પ્રકારની નીતિ સંસ્થા રટોઈકપંચના કાલ્પનિક જ્ઞાની પુરુષો માટે જ ઉપયોગની યઈ પડે; કોઈ પણ વ્યાવહારિક સમાજને બંધ બેસતી યઈ પડે એવા સામાન્ય સ્વીકારની આ એક સંસ્થા નથી.”

ધર્મની ભાવનાઓ અને ઝગડાઓની અમારે હવે જરૂર નથી અમે તો સૃષ્ટિ નિયમને અનુસરીયું, તેથી વિરૂદ્ધ હરો તે અમારે કણુલ નથી, વિશ્વનિયમથી સર્વ બાબતનો ખુલાસો યઈ રહે છે, આવાં અને આવા પ્રકારનાં અન્ય વાક્યોનો ઉપયોગ કરનારા આજ કાલના ધર્માગ્રા સુધારકો, સમાજો અને નવસુવકોએ ઉપરના વિચારો ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવા છે. એકલા પ્રકૃતિ નિયમ અને સૃષ્ટિ નિયમોથી કશાનો ખુલાસો થવાનો નથી, છે તેના કરતાં પણ વધારે ગૂંચવાડો થતો જાય છે. “ નેચર ” અને “ નેચરના લોક ” થી બધાનો ખુલાસો આપો તો જ અમે કણુલ કરીએ, “ નેચરના કોસે તેજ દેવ દેવીઓ, ” એની પાર અમારે કશું માનવાની જરૂર નથી, એવા પ્રલાપવાળા પદ્યવિજ્ઞાનના કાંકાવાળાઓએ પણ આ બાજતનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવાનો છે. “ નેચર ” તે ધંધર નથી. સૃષ્ટિ નિયમથી જ બધાનો ખુલાસો યઈ શકતો નથી. અમારેતો ધર્મનીતિની કંઈ ગરબડ જોઈએ નહિ અમે તો પ્રકૃતિના નિયમોને અનુસરી શું. દેવી ધંધાકરૂપ પ્રકૃતિના નિયમોને તો અનુસરાતા નથી પરંતુ પોતાની આસુરી પ્રકૃતિરૂપ પ્રકૃતિના નિયમોનેજ સ્વતંત્ર રીતે અનુસરવામાં આવે છે, આથીજ સઘળે મત વિરોધ જેવામાં આવે છે. આમાંથી સરળ માર્ગ મઢી ઉદ્ધારનારની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પોતાને ગમે તે પ્રકારે સાફ દેખાડવાના

દાવ પેચ પ્રપંચ શિખવતી બ્યાદરાશિક નીતિની જરા પણ જરૂર નથી. આવી અધમભાવનાઓ સમાજમાં દૃઢ થવાથી ધર્મ અને બ્યવહારમાં આસમાન જમીનનો ભેદ પડી જાય છે. આ બંનેને એક ગણી, વિરિધમત પક્ષના સર્વે, સીધે માને વિચારતા યામ તથા અંતરપટમાં રહેલા નકામા વિરોધિ બાવો દૂર ઠરી સાથો સાથ રહી એક બાવથી આગળ વધાય તો તો આપણે સમાજ એક યજ્ઞ આગળ વધે; બાકી આજ સુધી “હું” “હું”ની પૂજાનો પાર આવ્યો નથી, તેમાંથી પરવારી એ “હું” નો વિસ્તાર સાધવાની અત્યંત અપેક્ષા છે.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા ટપાસ ખર્ચ મંગાવનારને શીશી.

મ. નં. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

બાલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પંચ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ધનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક.)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બધાઈને તૈયાર છે

કિમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નમ્બુલાઈ દિવેદી,

સુદર્શન એડીસ--નડીઆદ

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ધનામ તથા લાયબ્રેરી માટે

પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન એડીસ--નડીઆદ, અથવા

એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેરી રોડ, મુંબઈ મળી શકશે.

એક આનાની ટીપીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું સ્વીટ સુદર્શન એડીસ નડીઆદથી મોકલવામાં આવશે.

ચાર વર્ષથી સેવા બજારનું સંશ્લેષ પદનું આગેવાન.

અઠવાડીક પત્ર.

ગુજરાત.

પ્રત્યેક રાત્રીનારે નડીઆદમાં પ્રગટ થાય છે.

લવાજમ રૂ. ૨, લાયબ્રેરીયો, સ્કીઓ અને ૧૫) સુધીના કુલ પગારદાર વિદ્યાર્થી માટે રૂ. ૧૦ પોસ્ટેજ ૦-૧૩-૦ વધુ હિંદુસ્થાનની બાહાર મોરેટોન સહીત રૂ. ૪ નમુનાને અંક ૦) ની ટીપીટ મોકલવામાં મળશે. આકેક ગમે ત્યારથી થવાય છે. વર્ષની આખારે એટલું પુસ્તક મળશે.

મોઝની--લાલા લાજપતરાય કૃત આ ઇટાલીયન દેશમત મહાત્માનું જીવન ગુજરાતમાં કી. રૂ. ૦-૮-૦ માં એન. એમ. ત્રીપાઠી મુંબઈ અથવા 'ગુજરાત' એડીસમાંથી મળશે. મેનેજર ગુજરાત--નડીઆદ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

અહીં જમાનાની તકાત આપનારી તમામ ઔપચિયોમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં-ચાતુ તંત્રજોને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી, ભટતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) દોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) રસમમાં યતા ધાતુ પાતને અટકાવે છે.
- (૮) શુભાવેલ પુરપાતવને પાછુ બાંધે છે.

૩૨ ગોળીની ડબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સંઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

મહેરબાની કરી

“કાંમ શાસ્ત્ર”

નોંખવું.

અમારું પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દાસત અને આજાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખડાવે છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી-આજ સૂધીમાં તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે પ્રતો **મુદ્રિત** વહેંચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક.

ઈંગ્રેજી, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (અનુવાદી લિપિમાં), જાંગલી અને તાર્મિલ ભાષામાં તૈયાર છે. તે કુચ ગાળામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખચ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આવૃદ્ધિ

એક અભેદભાગે પ્રવાસી
પ્રદાનિય મહિમાત નજીરાઈ
દિવસે

સદશીન.

મુદ્રી
જોમ. જો. જોમ. જોમ. જોમ.
જોમ. જોમ. જોમ. જોમ.
જોમ. જોમ. જોમ. જોમ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓખના સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યપરંધીમહિ” — ભાગવતમ્.

વન્તી — ગાયવસાસ નજીરાઈ દિવસે.

[સુસ્તક ૨૪, અંક ૨.]

(માસિક)

[નવેમ્બર ૧૯૦૮.]

અમારી-પીછાત.....	૩૩
હયા ક'યા.....	૩૪
નવ-ચર.....	૩૭
કેતિમ્.....	૩૮
શિષ્ય.....	૪૭
સુખની ચોધ.....	૪૮
બાળકોની-કેળવણી.....	૪૯
અપોનનો નીતિઆદર્શ.....	૬૭

। દયા કંથા ।

(મળેલું)

શ્લોક.

મહા પુણ્યે મળેલી આ, - દેહ ફૂલમ માનવી;
જવાની ના કદી રે'વી, ચેત્ત એ જીવ । ચેત્ત કે'.

શિખરિણી.

ખટુ અરિય સંધા, રૂચિર પડે મળન અર્મીપનાં,
પડોથી શોભી ઠી, રૂચિર પૂતળા તું થઈને આ;
મળેલી તે જાતી, તપો અમર રે'વી સમજતાં,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરો જા ૬

પિતાના મદિરે, અપપ પથકારી પુણ્યવતી,
મહતી જાતઃ જણી, ધરમ સધળે ને સુપ્રમથી;
મળા છે તે તું ને, તરૂંપિ મળવી એ શુભ થવા,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરો જા ૭

નથી આ કે' તહાઈ, હવે ન કંઈ એ તું સમજતો,
જતાં યેત્તા ચાને. વહન કરતો બાર અવળો;
ધોરા રે યા જાપુ । ધરપો ધરો છલિ મનનમાં,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરો જા ૮

અહીં જોને માટે, વગર નિરખ્યે દોષ જનતું,
પિતા કે'તાં પ્રેમે, હૃદય ઉમરાવું સદુ તણું;
વિચારી તું રહેને, તવ જૂઠા અમૂલી સુમતિયા,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરો જા ૯

વને જો તું બદાલા । તરવર લતા છોડ સધળાં,
જતાં ઉચે ઉચે, પરમ રસાસ્તેત વહતાં;
તથાપિ તે કોથી, પ્રતિજ્ઞા ન પામે તતરૂંપા.
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરો જા ૧૦

અહીંનાં ધર્મોત્તુ, જિવન ઉત્તમતા હૃદય ને,
અને સૌ કર્મોમાં, અખિલ રમતું છે હૃદય તે;
સદાના સોહાવા, પરમ પદમાં લીન બનવા,
દયાકથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરો જા ૬

અમૃતા આનંદી, જિવન રસ લહાણી કરી જવા,
અને હૃદયે હૃદયે, પરમ વિશુ પાસે વિચારવા;
મળ્યું છે ને મોહ્યું, મનુજ પથ તરેણે વિચરતાં,
દયાકથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરો જા ૭

નથી મ્હેટાં મ્હેટાં, વપદ જાએ કે જાતમાં,
ખરે છે સૌ મ્હેટાં, ગુરુપથ તણ સેવક થતાં;
વિચારી એ વાચા, ચર અચર સધે વિહરતાં,
દયાકથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરો જા ૮

અદા ! જો સૌ માદા, નિજ હિતુતણી સેવ કરતી,
અને સાથી લેતા, વત જળ જને ઉચ્ચ કરી;
શળી લાવી પાળી, ગુરુ પથ તણે તે ગુરુ રૂપા.
દયાકથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરો જા ૯

ન વાંચી મુક્તિને, ધય ધરણ મરિદ બજતો,
ન વાંચી મુખને, મદ પ્રમદ બહેજો ગગતો;
પરતું વાંચતાં, દુઃખ દુઃખો તણી દા મદમાં,
દયાકથા ધારી અલખ ગૃહ આલેક કરો જા ૧૦

બહુએ કે' તદારાં, અન જળ વિના દુઃખો બનતાં,
અપંગી ભાંડુડાં, હૃદય દ્રવને લૈ હૃદયમાં;
રોધાનું દૈ તદારા, મન તનુ ધને મોહ તજતાં,
દયાકથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરો જા ૧૧

ધર્મ પ્રોતિનીતિ, હૃદય સુખને વાસ બરતા,
શ્રોધી સ્વાતંત્રીના, સુખદર લાંબા કરીસદા;
વિચારા પ્રાણીના, મન તન દુઃખાવા દૂર યરા,
દયાકથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરો જા ૧૨

અધાતું ધાતુંની, મુરતો મનથી લે' પ્રભુ ગણી,
પરતું સાચી ને, મુરતો પ્રભુની તે નિરખવી;
ચહે, તો જીવસા, તૃપત કરવા આજ રણવા,
દયાકથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરો જા ૧૩

પ્રભુની મૂર્તિમાં, મધુર પણ વાસો વસી રહ્યું,
પ્રભુની મૂર્તિમાં, સરલ પણ શ્યામ શુભો રહ્યું;
સદા તુંમાં સૌમાં, અખિલ જગમાં તે નિરખવા.
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરી જા ૧૪

મહુ સામગ્રીમાં, રચિત કંઈ સામગ્રી ઉરની;
બધાને સોદાવા, નિમ્નપણ મુદાવા પ્રભુ યદી,
મળેલી જે ત્હેને, પ્રગટ શુભદાને શુભ યવા,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરી જા ૧૫

ન મોહું વા ન્હાતું, તુઝ અતુઝ કાંચે દયરતાં,
ઉરનાં દહાણામાં, કરી ન કરી કેને દુભવતાં,
હુઝી અયુ સૌનાં તુજ નયન અશ્રુ હુઝવવા,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરી જા ૧૬

વસુંધા આલદાઈ પરમ શુદ્ધ માની વિચરનાં,
નત્યાગી સૌ-કેને, મમત પડ ત્યાગી હાથનાં;
વિજેગી જોગી તું વિમગમનિ જોગે વિતસતાં,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરી જા ૧૭

વિભુની વાડીમાં, મુરખિ રસતા છોડ સચંગા,
પણ પંખી જાતું, નહીં નદ મિગિને પન મદા;
કરે તુંનું ત્હેનું, જિવન મધુકે તે મધુરૂંપા,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરી જા ૧૮

રહું છે તું, તુંથી સહુ પણ સધાતું સમજતાં
અરે! કેમે નીચું નવ નિરખતાં અમ્મ મહત્તાં;
બધાની મુખેઝા, રસધિયરા વ્હાલી રમતમાં,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરી જા ૧૯

કૃતિ સાદી ન્હાની, પરમ પ્રભુની ચિત્તં ધરતાં,
નિરાંતે જોકાંતે મનન કરી વ્હાલાા મનનમાં;
સુભાવે હે ત્હેનું, જરણી અનુકંપાજન મદા,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરી જા ૨૦

સહુ જીવો માટે, હૃદયપણ રહ્યું જોક સરખું,
તદોના કે ભોગે, કુચળ તુજ વાંચે નિવિતનું;
સદા જોતાં જામે, ગમન ચર સાદી સદનતા,
દયાકંથા ધારી, અલખ શુદ્ધ આલેક કરી જા ૨૧

પિતા પ્રેમી સાચો, પ્રણવ અનુકંપા ઉરબણો,
કૃતિ અશુભીયા, સમજ કરતો સૌ રચણ રવો;

નિહાળી, દૈ ગાળી હૃદય ભીનતા તે હૃદયમાં,
દયાકંથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરી જા ૨૨

જરા આખો ભીચી, શ્રુતિધર દયાનો છુપવતો,
મહા સિંધુ મ્હોટા, વીચી વહનથી સૃષ્ટિ રસતો;
તહીં ત્હેના ત્હેવા, મધુર ગીત સંગીત રવમાં,
દયાકંથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરી જા ૨૩

યતા ઊંચાનીચા, ભવધિ પીચોના સર્વ પડધા,
ઊતારી ત્હું ત્હારા, હૃદય શ્રવણે ગ્હોર દરતાં
ન રાચી ના શોચી, જગત વન કુંજો મળવતાં,
દયાકંથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરી જા ૨૪
સદા મુખે આખો, હૃદય હૃદયે દસ્ત પદથી,
દયળું ! ત્હું ત્હારા, મન વચન ને કૃત્ય કરથી;
દયા મૂર્તિ પૂર્તિ, હૃદય યજ્ઞવા આત્મ રસતા.
દયાકંથા ધારી, અલખ ગૃહ આલેક કરી જા ૨૫

શ્લોક.

દયા કંથા કંઠ ધારી, પ્રેમ ખપર પાણમાં;
ગૃહી આપે મહા ભીક્ષા, ઉઠ જો શુભ યાચવા!!

કહાન ચક્ર ગાંધી.

॥ નવ-યજ્ઞ ॥

(મળેલું.)

આત્મા જાણે ! શિવ મહાતા વંચી !
કાર્ય સુમંગલ કે આદરીએ !
રનેદ તણા નવ-યજ્ઞ જ રચીએ !
હિત તણાં મહીં દાન જ દઈએ !
સ્વાયં તણા મહીં ભોગજ ધરીએ !
ભાગીને શ્રાન્તિ !
ગીત મધુર ત્હમે સૌ ગાંજે !
રહેવાનું શિખી સૌ મ્હાંજે !
પ્રેમ-સુધા પીજે ને પાંજે !
સૌ ચે પંખીડા !

સાગર.

(અનુસંધાન ગતિકથી.)

“ તમારું શું કર્તવ્ય છે ? ” કવીવર એટ પૂછે છે. “ તમારા સમક્ષ દરેકજનનાં જોગે કાંઈ ખર્ચ થાય તે પૂર્ણ પાડવાં એટલુંજ. ” પરંતુ કર્તવ્યની આ ભાવના ધણીજ સાંકડી છે. તેજ પૂછે છે, “ વળી ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા તે કઈ ? જે આપણને આપણી જાત ઉપર રાજ્ય ચલાવતાં શીખવે તે. ” મહારાજ દ્રાજનને પ્લુટોકે કહ્યું. “ તમારા રાજ્ય કારભારનો આરંભ તમારા હૃદયમાંજ કરો; તમારા રાગ દોષો ઉપર ઉપરિપણું ગેજવીને તેનો દંડ પાડો નાખો. ” અત્રેજ આત્મ-નિરોધ, કર્તવ્ય અને અંતરાત્માની ભાવનાઓ ઉભી થાય છે. “ એવો સમય આવશે ” જીશમ્બુદ્ધે કહે છે “ જ્યારે દયા અને નમ્રતા પૂર્વક ઉચ્ચારામણા આ ત્રણ રાજદોષો, બુદ્ધિની નિંદાસ્પદ તીક્ષ્ણતા પૂર્વક લખાયલા ત્રણ દળર ઝંથો કરતાં પણ ધણીજ ઉત્તમ પ્રકારનો બદલો મળી રહેશે. ”

જીવાત્મા પ્રેમ માટે કર્તવ્યપરાયણ થાય એજ ઉત્તમ છે; સ્વાર્થ હેતુઓથી દોરાવાતું નથી પરંતુ કર્તવ્ય, દયા તથા પ્રેમાલ ભાવા મમતાની ભાવના પૂર્વક દોરાવાતું છે. પૈસા ખાતર કરવામાં આવતાં કર્તવ્યો કરતાં દળર ધણું ઉત્તમ કર્તવ્ય ખાતર કરવામાં આવતાં કર્તવ્યો છે, આથી વીરતા અને આત્મ-મક્તિનો જુરસો કેળવાય છે. પૈસા ખાતર કરવામાં આવતાં કાંઈ, પૈસા અપાતાની સાથેજ મરણ સરણ થાય છે. પૈસા આપીને ખરીદેલા કર્તવ્યની ધણીજ થોડી કીમત છે. “ મારા ધારગ પ્રમાણે ” હં. આનાંદક કહે છે, “ સદાચારી મહાનુભાવો પ્રત્યેના અનુરાગની, સર્વ પ્રકારનાં સમૃદ્ધિ, આખર અને આરોગ્ય કરતાં ધણીજ વધારે કીમત છે; કારણ કે સત્યચારી, હિદાર અને સત્યાનુરાગી સંતોની સાથે અબેક બાર પામવો, તદ્દપ જનકું, એટલે એક પ્રકારે આપણી જાતે સદાચારી, હિદાર અને સત્યાનુરાગી બનવા સમાનજ છે. ”

દરેક માનવિને એક પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવાતું હોય છે; એક તો એક વ્યક્તિરૂપે પોતાપ્રત્યેનું તથા પોતાના નિકટનાં જે હોય તેમના પ્રત્યેનું. યથાર્થ રીતે કર્તવ્ય કરવાવડે પવિત્ર ના બનેલા જીવનની ધણીજ થોડી કીમત છે. મારકેસ ઓરેલિયસ એન્ટો નિયસે કહ્યું. “ ત્યારે જે સદૃશ્યો ખીલકુલ તારાજ હાથમાં છે તેવાતો દર્શાવ-કેળવ, સરસતા, ગાંભિર્ય, શ્રમ કરવામાં સદ્નયીલતા, નકામા વિશ્વાસ આનંદનો તિરસ્કાર, તને જે મળ્યું હોય તેથી તથા થોડા પદાર્થોથી સંતોષ, પરાપકાર, સ્પષ્ટ વાદીતા તથા મહેનજી ”

ઐદાર્થના એક અંશ વિના પણ મોટામાં મોટી બુદ્ધિ (માનસિક) શક્તિ સંભવી શકે છે. માનવ મનની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચશક્તિત્રણ—અંતરાત્મા તથા ઉચ્ચશક્તિ, બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા માટેના અધિકારવડે ઐદાર્થનો, મહેનજનો ઉદય થાય છે; માત્ર મન્દિરો

વડે જેટલું અનુભવ છે તેનાથી ઘણોજ વધારે અનુભવ માનવિને જેવડે યજ્ઞ થકે છે, તેથી પણ આ ભાવના સમજ થાય છે. આથી કરીનેજ માનવિ, એક વિચાર કર્તા તાર્કિક પ્રાણીરૂપ બની જાય છે—માત્ર એક પણ કરતાં કંઈક વિશેષ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મી. હાર્વિને સત્યજ્ઞ કહ્યું છે. “પશ્ચાત્તાપ અને કર્તવ્યની લાગણીઓ સાથે સંબંધવાળા માનવિના અંતરાત્માના, (અંતઃકરણ, હૃદયના) હેતુઓ, માનવિને પ્રાણીથી ભિન્ન પાડનાર પશુજ અમત્યના બેદો દર્શાવે છે. ” *

જડની સર્વેચકિતમાન સત્તામાં શ્રદ્ધા રાખવાનું આપણને આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. જોને જોને આપણાં ચુક્તિઓ વડે જોઈ શકીએ તથા હાય વડે અડધી શકીએ તેનોજ માત્ર આપણે સ્વીકાર કરવાનો છે. આપણાથી જે ના સમજાય એવા કથામાં આપણે શ્રદ્ધા રાખવાની નથી. પરંતુ આપણે કેટલું બધું યોગ્ય સંપૂર્ણતાથી જાણીએ છીએ તથા સમજીએ છીએ ! આપણે તો માત્ર પદાર્થોના ઉપરિતલનેજ જોઈએ છીએ; “ જાણે કય મારણે જાંખું જણાતું હોય ” તેવું અવલોકન થાય છે. જીવનનાં રહસ્યો સમજવામાં આપણને જડ કેવી રીતે સહાય કરી શકશે ? ઇશ્વર, લાગણી, અને માનસિકકાર્યનાં કારણો વિશે સંપૂર્ણ રીતે આપણે કંઈ પણ જાણતા નથી. તેમનું અસ્તિત્વ છે, એટલું આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ આપણે તેમને સમજી શકતા નથી.

એક યુવાનીઆએ, પોતાથી જોજો નહિ સમજાય તેનો તે સ્વીકાર કરશે નહિ, એવો પોતાનો નિશ્ચય કરી પારને જણાવતાં ડાકતરે કહ્યું. “ ત્યારે તો મારા મેહેરખાન આપનો મત, જે માનવિઓના મતને હું જાણી શક્યો છું તેના કરતાં હુંમાં હુંકા આધુનિકાનો નિવડશે. ” પરંતુ સિડની-સ્મિથે આના કરતાં પણ એક ઉત્તમ પ્રકારનો વિચાર દર્શાવ્યો છે. હોબેન્ડ હાઉસમાં અપાવલાખાણમાં એક પરદેશીએ પોતાને એક જડવાદી રૂપે જણાવ્યો ત્યારે સિડની સ્મિથે ટાણો માર્યો “ વાહ એક ખરેખરે કામતી જવાદિર ! ” આના ઉત્તરમાં જડવાદીએથી ઉઠ્યો, “ અરે વાહ મેહેરખાન સાહેબ ! આતો નિંદા કહેવાય ! ” પોતાના હમેશના સામાને તોડી પાડવાના સૂચક ભાવ પૂર્વક સ્મિથે ટકાર કરી, “ માંબળી માંબ મારા મેહેરખાન સાહેબ હું આપને એટલું પૂછવાની રમ્મ લઉં, કે આપને એક રસોઈઓ છે, એટલી વાતમાંએ શ્રદ્ધા યજ્ઞ થકેજેકે નહિ ! ”

આપણાથી ના સમજી શકાય એવાં હજારોવાનાં આપણે માનવાની જરૂર છે. જડ અને તેનાં અનેક પ્રકારનાં ભિન્નજો, જીવન, ચૈતન્યનાં જેટલીજ એક મહા રહસ્યની બાબત છે. પોતાના નિશ્ચિત કરેલા માર્ગમાં અચૂતાપૂર્વક જમણ કરતી ધણી દૂરની અસંખ્ય સૃષ્ટિઓનું અવલોકન કરે; અથવા સર્વ આસપાસના વાર્ષિક જમણના સમયમાં, પોતાની ધરી ઉપર નિત્યની ગતિ કરતી આપણા વાસવાળી પૃથ્વીનું અવલોકન કરે. આવી ગતિઓનાં કારણો વિશે આપણે શું અને કેટલું સમજી શકીએ છીએ ? આવી બાબતો છે, એટલી વાતની પાર તેમના વિશે આપણે કેટલું જાણીએ છીએ ?

દેવોને સંતોષી રહ્યા હતાં તે સમયે તે આ અને આવતી દુનિયામાં માત્ર સદાચારી વર્તનના માનવિને સુખ પ્રત્યે દોરી જાય છે, એમ બાર મુદ્દાને ઉપદેશી રહ્યા હતાં.

સૉક્રેટીસે ચારે પાસા ઉપદેશ આપતાં કરવામાંડયું. ડાહ્યા પુરૂષો અને સિધ્ધો તેને અનુસરવા લાગ્યા. એરીસ્ટીપસે તેને પૈસાની એક મોટી રકમ આપવા માંડી પરંતુ આ માગણીનો તેણે એકદમ નકાર કર્યો. સૉક્રેટીસનો ઉપદેશ પ્રચાર પૈસા માટે નહોતો માત્ર પ્રજાનના પ્રચાર માટે હતો. પોતાની મહેનતવડે માનવજાતને લાભ લેતાં જોવી, એજ તે બોગવી શકે તેવું ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનું ધર્મામ હતું, એમ તે સ્પષ્ટ રીતે કહેતો.

તે યથોપાયે વ્યાખ્યાન આપીને, સમજાવતો નહોતો; તે માત્ર દલીલો ચલાવતો હતો. “પુસ્તકોને” તે કહેતો “પ્રશ્ન પૂછી શકતો નથી, તેઓ ઉત્તર આપી શકતાં નથી, તેથી તેઓ શીખવી શકવાનાં નથી. આપણે પ્રથમથી જાણતા હોઈએ છીએ, તેજ માત્ર આપણે તેમાંથી શીખી શકીએ છીએ.” પદાર્થોને તેમનાં મૂલ્યતરત્રીમાં લાવી મૂકવાનો તેણે પ્રયત્ન આદર્યો, તથા સત્યના એકના એક ખદ્ધ માપના નિશ્ચય ઉપર આધારવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો. તે સદાચારની એકતામાં માનતો તથા એક સાત્ત્વીય વ્યવહારે તે શીખવી શકાય એમ છે, એવું અનુમાન કરતો. આપણને આપણા નૈતિકકર્તવ્યો અને ધાર્મિક આશાઓનો ઉપદેશ આપનાર તત્ત્વશાસ્ત્ર એક કીમતિ તત્ત્વશાસ્ત્ર છે, એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. તે સર્વ પ્રકારના અન્યાય અને મૂર્ખાઇને ચિહ્નારતો હતો, તથા તેમને ખુદમાં પાડવાનો એક પશુ પ્રસંગ જવા દેતો નહિ. સર્વે જ્ઞાનવિદ્યો રાજ્ય ચલાવવાને અધિકાર ધારણ કરે, એ ભાવના પ્રત્યે તે તિરસ્કાર દર્શાવતો. માત્ર ડાહ્યા પુરૂષોજ રાજ્યચલાવવાને લાયક હતા તથા તે પશુ માત્ર ગણમાંડયાજ હતા, એમ તેનું માનવું હતું.

તેને બોતેર વર્ષની ઉમરે જન્મીનેના સમક્ષ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. તેને દુગિત દશવનારાઓ તેનો શુનાહ નિચે પ્રમાણે દર્શાવતા હતા:—સૉક્રેટીસ અસદાચારી છે, તથા યુવકોને બગાડનાર છે; રાજ્ય માન આપે છે એવા દેવોને તે માન આપતો નથી પરંતુ નવીન પ્રકારના દેવગણો વિષે ઉપદેશો છે. તેના ઉપર આવી દલીલોના આધારે કેમ ચલાવવામાં આવ્યો તથા તેને મારી નાખવાની સજા કરવામાં આવી હતી. તેને કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યો; પોતાને પ્રીય વિષયો વિષે પોતાના મિત્રો સાથે તેણે ત્રીણ દિવસ મુધી વાતચીત ચલાવી. તેના મિત્ર કેટાએ બધીખાનામાંથી છૂટવાનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં, પરંતુ આ લાગતો તેણે જતે જતાં પશુ લાભ લીધો નહિ. જીવાત્માની અમરતા વિષે, શૈર્ષ્ય, સદાચાર અને સંયમ વિષે, સંપૂર્ણ સૌંદર્ય તથા સંપૂર્ણ શુભ વિષે તથા પોતાની પત્ની અને બાલકો વિષે તેણે વાતો કર્યાં કરી.

* “જો મરણજ” તેણે કહ્યું. “સર્વેના માત્ર એક અંતરપ્રહોત તો અસદાચારીઓને મરવા વડે સારો બાકો મળી રહેત, કારણ કે તેઓ માત્ર પોતાના દેહોનોજ નહિ પરંતુ પોતાના જીવાત્માઓ સહિત પોતાના અસદાચારનો પશુ સુખે લાગ કરી શકે. પરંતુ હવે તો જીવાત્મા સ્પષ્ટ રીતે અમર હોવાથી, અતિ શ્રેષ્ઠ સદાચાર અને જ્ઞાન મેળવ્યા વિના, અસદાચારમાંથી કોઈ પશુ પ્રકારનો છૂટકારો અથવા મોક્ષ સંભવી શકતો નથી.”—એવેટ—ડાયલોગ્સ ઓફ પ્લેટો—વો.—૧—પૃ. ૪૮૮.

તેણે પોતાના રડતા મિત્રાને દિલાસો આપ્યો તથા પોતાને યયતી સગનાં અન્યાય માટેની તેમની તકરારો માટે તેમને નરમાયથી કપકાપ આપ્યો, તે મરવાની તૈયારીમાં હતો. તેમણે શા માટે બળડું જોઈએ ? તેનાં વર્ષ ધણી આગળ વધેલાં હતાં. તેમણે એક થોડોક સમય રાફ જોઈ હોત તો કુદરતના ક્રમમાં સ્વાભાવિક રીતેજ આ બાબત બની હોત. ૧૬૫૫ શ્રદ્ધાવાળી જીવનની એક હવ્થ દશામાં યતા એક પ્રકારના નવીન જન્મરૂપે મણીને તેની પેઠે મરણને કાષ્ટ કાસે કાષ્ટએ પણ બાળ્યેજ આવકાર આપ્યો હશે. જેલરે તેને ઝંહર આપવાનો સમય આખરે આવી લાગ્યો. દિ'મતપૂર્વક તે મટગ ઠાવી ગયો તથા સંપૂર્ણ શાંતિ સદિત મરણ ચરણ થયો.

“ પછીના ઝમાતાઓએ તેના સદાચાર અને અંતરું સ્મરણ જાળવી રાખ્યું છે. ”
 “ મી. હ્યુમ્બલ કહે છે, “ પરંતુ તેના દૃષ્ટાંતથી વધારે લાભ મેળવ્યો નથી, તથા તેના જ્ઞાતિમાંથી પરમતસદ્વિધ્યતા પણ શીખવામાં આવી નથી. નિશાળીબાઓ અને બાંપા સાદિસત્રા ઉછળતા લેખકો મટે તેનું નામ એક પ્રકારના નૈતિક પ્રતિપક્ષ યર્ધ પડ્યું છે. તે એક પ્રકારની સદાચારી અસરરૂપ નિવડો! ”

સાંકેટીસે કાષ્ટ મંચ ચુ'ત્યા નથી. તેના વિષે આપણે જે મળ્યું છે છીએ તે તેના સુવિખ્યાત શિષ્યો પ્લેટો અને ઝીનોફોનના લેખોમાંથી મળી આવે છે; તેનાં કાંઈ, ઉપ-દેશો, સંકેટો અને મરણને તેમણે મંચોદારા જીવતાં જગતાં બતાવ્યાં છે. પ્લેટો તેની સાથે ૬૫ વર્ષ વસ્યો તથા પછીથી પોતાના સુવિખ્યાત સંવાદોમાં (Dialogues) તેના વિચારોને સમજાવ્યા; પરંતુ આ સંવાદોમાં કયી બાવનાઓ પ્લેટોની અને કયી સાંકેટી સની એ સમજવું મુશ્કેલ છે. તે મરણ વડે છૂટો થયા પછી પ્લેટો આળીચ વર્ષ ૧૧૮ મરે મુલાકાતી કરતો કરતો સીસીલીમાં આવ્યો. ત્યાં સાંકેટીકચુડના જૂઠ્ઠામગાર પહેલા ડાયોનીઝીઅસ સાથે તેનું ઝોળખાણ થયું. પ્લેટો પોતાના સ્વાતંત્ર્ય વિષેના વિચારો જાણવામાં દિ'મતવાળો અને સ્વતંત્ર હોવાથી, રાજ્યવિધાવિષેના અભિપ્રાયના એક પ્રકારના બેદને લીધે જૂઠ્ઠામગારે તેના જીવનને જોખમમાં આણી મૂક્યું. તેના બાઈ ડાયોને તેને માટે મધ્યસ્થ બનીને તેનું જીવન બચાવ્યું; પરંતુ તેને એક ગૂનામ તરીકે વેચી નાખવાનો દુઃખમરવામાં આવ્યો. તેને એક મિત્ર ખરીદી લીધો તથા તત્તેજ છૂટો બતાવ્યો.

પ્લેટો ફરીથી આધેન્સમાં આવ્યો તથા ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કર્યો. પોતાના શુશ્રી પેઠે તે પણ પૈસા લીધા વિના, કીમત વિના ઉપદેશ આપતો હતો. તેના છતિદાસને અનુસરવાની જરૂર નથી. સલ, સદાચાર અને કર્તવ્યના ઉપદેશનો પ્રચાર કરવામાંજ તેણે પોતાની જાત સમર્પણ કરી હતી, એટલેજ કહેવું નસ યશે. તે ચાર પ્રધાન સદ્-ગુણોના, (૧) ડહાપણ અને પ્રજ્ઞાનમાં (૨) શૌર્ય, દૃઢતા અને ધૈર્યમાં, (૩) સંયમ, વિવેક, અને આત્મ-નિરોધમાં, (૪) ન્યાય અને સદાચારમાં વિભાગ પાડે છે. તે સદ્ગુણોના આ વિભાગોને પોતાના નૈતિકતત્ત્વશાસ્ત્રના આધારરૂપ માનતો. “ સર્વે પ્રકારની દશાઓમાં આવી પડેલાં માનવિજ્ઞોને તે કહેતો “ ઝમેતો તેઓ સદ્સ વા નિષ્કસ નિવડયા હોય, ઝમે તો તેઓની જીત અથવા દાર યાય-તો પણ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોમાં પ્રવૃત્ત બનવા

હો તથા સંતોષી થવાયો.” આ શબ્દોમાં ભાવિના જમાનાઓ માટે કેટલા બધા બોધનો સમાવેશ થાય છે !

પ્લેટોએ પોતાના જીવનનો પાછળનો ભાગ પોતાના વિદ્યાલયના શાંત નિવૃત્તિ નિવાસમાં ગાળ્યો. પછીના જમાનાઓને નવાઈપૂર્વક સંવાદોની રચનામાં, તેના જીવનને અને ખાસ કરીને તેના જ્ઞાપરચનાના દિનેને એક પ્રકારનો આનંદદાયક દિવાસો મળતો હતો. તેને દિવ્ય પ્લેટોના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેનો જીવાત્મા સત્યની અભિલાષાવાળો હતો. તે કહેતો કે મનવિનો મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ માત્ર આટલોજ હોવો જોઈએ. પોતાના શુરની પેઠે, સદાચાર, ન્યાય અને જ્ઞાનના શુભોને તે એક ધ્યુદ્ધિશક્તિ સાથે સંબંધ વાળા માનતો હતો; આ શક્તિ માનવ જનાનોમાં પોતે જાતેજ ભાગ લે છે, એમ તેનું મનનું હતું. કાલ્કાઈલના જોડસોજ તેને કવિનાનો અભાવ હતો. માત્ર નૈતિક કાવ્યનાંજ તે કંઈક વખાણુ કરતો કારણ કે તે યથાર્થ રીતે વ્યવહારમાં અનુભવાતા તત્ત્વશાસ્ત્રમાન છે. એટલું કહી લઈએ કે, કાંઈક પૂર્વે આશરે ચારસો વર્ષ ઉપર તે યજ્ઞ મથો. કપી કાંદરીજ તેને ક્રિષ્ણજમાનાના પ્રતિભાશાળી ભવિષ્યવાદીરૂપે વર્ણવે છે. કાઉન્ટ ડી. મેઇસ્ટરને તેના વિષે આજ કહેવાની ટેવ હતી, “પ્લેટોની સત્તાક લાંબા જાનનો આપણે કોઈ પણ મોટા પ્રશ્નને રહેવા દેવો જોઈએ નહિ.”

* બાંધે આરીકજ હીરરી ઓફ ફોલોસોફી-પૃ-૧-૨૧૩ (પ્ર. આવૃત્તિ)

ફ કાલ્કાઈલ કહે છે, “ જો તમારે માનવિઓને કંઈક પણ લાભકારક કહેવાનું હોય તો તે શા માટે ગાપ જતાયો છો ? એકાદ માનવિને પોતાની બક્ષિપ્રતે મમે તે પ્રકારના શબ્દોમાં અવતારવી પડે છે, અને તેને યોગ્ય રીતે સારી રીતે દર્શાવી શકે એવા શાંતિવ્યકર્તાઓમાં અવતારી શકાતી નથી એ તો મને તેના એક મોટા કમ ભાગ સમાન લાગે છે. આ જમાનામાં ચારી અનેક શોકકારક ખીતાઓમાંની આ એક છે, કે જેવોએ ધ્યુદ્ધિશક્તિ, પ્રતિભાશક્તિ આપેલો માનવિ, (ધ્યુદ્ધિના, શૌર્યના, સર્વ પ્રકારની માનુષતાના પ્રકાશરૂપશક્તિ; આ વિના અન્ય રીતે ચિચારતાં તેની કંઈ પણ કીમત નથી) આપણે જમાના જેવો પ્રવૃત્તિ પરમણુ જાઓ છે તેવા સમયમાં પણ પોતાની દિવ્ય બક્ષિસને કવિતાના રૂપમાં અવતારવાનો આગ્રહ કર્યો કરે છે. આવા અવતારને, એકાગ્રતાપૂર્વક, ખરાભાવસહિત વર્તમાનમાં કોઈ પણ ભાગ્યેજ ખાચતુ હશે. ”

અન્યપક્ષે મેથ્યુઆર્નોલ્ડ. પોતાના ઇંગ્લીશપોએટસ નામના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે, જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ તેમ આપણી જાતિ કાવ્યભાવનામાં વધારે વધારે રિચર જાતી જશે. “ એવો એક પણ પંથ સમાજ નથી કે જે ડગ્લો ના હોય, એવો એક પણ માન્ય સિદ્ધાંત નથી કે જેને શંકા ભયો જતાવવામાં ના આવ્યો હોય, એવી એક પણ પરંપરાપ્રચલિત લોકકથા નથી કે જે જૂડી પડવાની ધારતીમાં ના હોય. આપણો ધર્મ, યથાર્થતાના શોધમાં, ધારેલા તત્ત્વના પર્યંપણમાં પોતાની જાતે જડરૂપ જતી ગયો છે. એ યથાર્થતામાંજ ધર્મ પોતાની ઉર્મિઓને જોડી દીધી છે; એ યથાર્થતા વર્તમાનમાં તેને નિજીજ જનાવે છે, પરંતુ કાવ્ય માટે તો બાવના, કલ્પના એજ સર્વસ્વ છે; અન્યસર્વ ભમજાની, દિવ્યમાયાની એક પ્રકારની સૃષ્ટિ સમાન છે. ”

સંભવિ શકે તેવા માનવજીવનની શ્રેષ્ઠપ્રકારની ભાવના શાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે; પરંતુ આ ભાવનાને પોતાનામાં શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ આપીને ધારણ કરી રાખનારનું કાર્ય ઘણું વિકટ છે. આપણે ખુશીથી કરી શકીએ એવું કંઈક ખીલું છે, આપણે માટે જરૂરની ગણેલી બાબત કરતાં તે સરસ જણાય છે, એવી આપણા અંતર મનની લાગણી હોય છે. પરંતુ કર્તવ્યનો આમાંજ સમાવેશ થાય છે તથા તે તરંગનગરો રચાવિના અથવા વખત ગૂમાવ્યા વિના થયુંજ નોંધીએ, “તામ હાયને જે જે કાર્ય કરવાનું જડે તે તારા સર્વે બલથી પારપાડ ” (કાર્યકર્મસમાચર) એ ભાવનામાં નૈતિક આચાર્ય અને સુખના તત્ત્વશાસ્ત્રનો ટેટ્કો બધો સમાવેશ થાય છે. પોતાનું ગમે તેવું ભાવિ હોય, ગમે તેવી દશા હોય છતાં પણ જે ઉત્તમ પ્રકારે વર્તે છે તેજ શુદ્ધિ, ઉન્નતિના ખાતી બનેલા માર્ગમાં આગળ પ્રયાણ કરે છે.

નિરાશાના ભારમાં ડબાઇને ખૂબ પાણી ઉકનાર એક જણ વિશે કહેવાયું છે, “સારા, સારાચારી જનનું કંઈ પણ દાગનું નથી, કારણ કે તમારાથી સદાચારી બની શકાતું નથી, અને જે તમારાથી સારાચારી બની શકાય તો પણ તેથી તમને દાઈ પ્રકારનો લાભ મળવાનો નથી. ” જાવના અને કર્તવ્યની ઉત્તમતાવિશે આ પ્રમાણે નિરાશ થઇને ખૂબ પાણી એ નિરાશા બરેફ, સત્ય-રહિત, તથા શ્રદ્ધા વિનાનું છે. આપણા પોતાના જીવન પ્રદેશમાં આપણે દરેક થોડુંક પણ સાફ કરી શકીએ છીએ. આપણે આપણીજાતને વિનાશ કરવા કરતાં, આપણીજાતને નિરૂપયોગી બનાવવાનો આપણો દાઈ પ્રકારનો દંક નથી.

નાની તેમજ મોટી સર્વે જાગતોમાં આપણે શ્રદ્ધાસંહિત કાર્ય કરવાનું છે. આપણે આપણી એક પુદ્ધિનો તેમજ આપણને મળેલી અનેક પ્રકારની તેની શાખાઓનો સારો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. આપણે આપણા અંતરાત્માની આશાઓને અનુસરી શકીએ એમ છે, તથા એકલા હોવા છતાં પણ કર્તવ્યના માર્ગમાં વિઢરી શકીએ; માત્ર આપણી જાત પ્રત્યેના માન ખાતર હોય તો પણ આપણે પ્રામાણિક, સત્યાનુસંગી, વિવેકી બની શકીએ. અંતર્યમત આપણે વિશ્વાસ પૂર્વક વર્તવાની જરૂર છે. “ જે હું તને ખરીદું તો તું નિમકડલાલ નિવડીશ ? ” ખરીદનારના આવા પ્રશ્નો ગૂલામે ઉત્તર વાળ્યો, “ તમે મને ખરીદો કે ના ખરીદો તો પણ હું તો નિમકડલાલ જ રહીશ. ” આ પ્રશ્નોત્તરથી કાને નવાઈ નહિ લાગે ?

એક બાપણમાં ડા. મેકલીઓડે ચારિત્ર બધારણની બાબત ઉપર ઘણાજ ભાર મૂક્યો. ઉચ્ચથી તે નીચ પર્વત બધાએ એ ઉદ્દેશ રાખવાનો છે. તેમણે કહ્યું, પ્રીન્સ. આશ્વમેઠે પોતાની પાછળ ચારિત્રનો અલંકાર કીમતી વારસો મૂક્યો છે. ઘણા ગારજ લોકો જાણે કે તેમને માટે કોઈ પ્રકારનું ચારિત્ર સંભવિ શકતું નથી એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. આ બાબત કોઈ પણ પ્રકારે સસ નથી; તે આવી ભાવનાને સાંભળતો જ નહિ. તેની આસપાસ ગમે તેવાં ગરિજ હોય તેવાં એક પણ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ નહોતાં કે જેઓ પરમાત્માની કૃપાથી પોતાની પ્રવૃત્તિ વડે, પૃથ્વીની મહાન કીમતી ચીજ ચારિત્ર

દૃષ્ટાંત પૂરાં પાડ્યા વિના રહ્યાં હોય; તેમનાં બાલકો તેમના પછી ઉચ્ચ પ્રથે પ્રવાણ કરે, તેમનાં માતૃપિતા પવિત્ર સદાચારી હોવા માટે પરમ્માત્માનો પદાક્રમ મને.”

શ્રદ્ધાપૂર્વક, નિમઃહલાલીથી કરતાં નાનાં નાનાં કર્તવ્યોના સંગ્રહરૂપ ચારિત્ર છે- તેમાં આત્મ-નિરોધનો, આત્માર્પણનો, પ્રેમ અને કર્તવ્યભાવનાભર્યા માયાશુકારોનો સમાવેશ થાય છે. ચારિત્રનો પાયો ગૃહધર્મ મંદાય છે; ગમે તો આ ઘટનામાં ઘડાતી વૃત્તિઓ સારી અથવા ખોટી હોય તો પણ એક નિયમ હોય તેમ ગૃહની વિવિધ પ્રકારની અસંરોજ તેમને કાર્ય પ્રદેશમાં અવતારે છે. “જે નાની નાની બાબતોમાં શ્રદ્ધા સંદિગ્ધ હોય છે, તે મોટી મોટી બાબતોમાં પણ શ્રદ્ધાવાળો હોય છે; જે નાની નાની બાબતોમાં શ્રદ્ધારહિત હોય છે, તે મોટી મોટી બાબતોમાં પણ શ્રદ્ધારહિત જ હોય છે.” દયાની ભાવના વડે સર્વત્ર દયાભાવજ જોવામાં આવે છે; સત્ય અને વિશ્વાસનાં ઉત્તમ ફલ સત્ય અને વિશ્વાસરૂપે મળી રહે છે. દયાભાવ બરેલાં એવાં અનેક નાનાંનાનાં કાર્યો હોય છે, જે વડે એકાદ માનવિના ચારિત્ર નિષે, અનેક અર્થશૂન્ય વાક્યોથી સ્વચાલ તેના કરતાં પણ વિશેષ જાણી શકાએ. આનાં કાર્ય કરવાની ટેવ સહેલી છે, તેમનાં પરિણામ, ફલ, આ ક્ષણિક જીવન કરતાં વિશેષ લાંબો સમય પડોયે છે.

કેઈ પણ સારી બાબતનો દાઢ પણ કાચે નાશ થતો નથી, કશું મરણ શરણ થતું નથી; માત્ર અન્યરૂપ ધારણ કરવા માટે એક રૂપનો ત્યાગ કરનાર જીવન પણ તેને આધિન થઈ શકતું નથી. કેઈ પણ સારા કાર્યનો, દાઢ પણ સારા દૃષ્ટાંતનો નાશ થતો નથી. આપણી જાતિમાં તે દરેક માટે જીવ્જાન જાય છે. દેહ વિશીર્ણ થઈ જાય છે, અદૃશ્ય બની જાય છે, પરંતુ તે કર્તવ્યની ના બૂસાય એવી છાપ પડી જાય છે તથા ભાવિનાં અમાનાઓનાં વિચાર અને રચનાને પણ ઘટે છે. એકાદ શુભ કાર્યનું માપ કંઈ કાલથી કંટી સંકટનું નથી; આવતો અમાનો પણ આપણા આનંદમાં ભાગ લેતો જનશે. માત્ર એક સદાચારી કાર્ય વડે, એકાદ આખામામનો, આખા ચહેરો, આખી પ્રજાનો ઉદ્ધાર થઈ શક્યો છે. “વર્તમાનદણુ” રવિવર ગેટે દહે છે, “એક મહા સમય દેવ સમાન છે.” માનવિના સુખી અને સદાચારી વિચારો, એજ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ફલ છે; આવી ભાવનાઓ ઘડતાં તમા વ્યવહારમાં મૂમતાં, તેમની ફલવંત અસર હજારો વર્ષ પર્વત વિસ્તરે છે, અમાનાઓના અમાનાઓ સુધી ફેલાય છે. જમીનમાં વાવેલાં નાનાં બીજકોમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનાં ફલ પેદા થાય છે; અંતરાત્માના અંતર્નાદમાંથી, કર્તવ્યના અંતરપ્રેરિત સિદ્ધાંતમાંથી ચારિત્રની શ્રેષ્ઠ પ્રકારની શ્રદ્ધિ થાય છે.

॥ શિષ્યા ॥

॥ પ્રકરણ ૨ ॥

(અનુસંધાન મતવર્ષે અંક-૧૨-થી,)

અસંતસહૃદય, હૃદયારના ગાધુર્યથી ધણયલી, અતિસૂક્ષ્મભાવને પણ અનુકૂળ થઈ પડે એવી એક વ્યક્તિને, એક સમયે તેને બરોબર બધે બેસતા એક કોણમાં કેદ પુરવામાં આવી હતી. વિનાશક શક્તિની અસરને લીધે આ કોણ સંકોચાવાનો તથા કંરય-લીઓ વળવાનો આરંભ થયો હતો; મત દીર્ઘ સમયથી આ કેદખાનું નિરંવર વેદનાતું કા-રણ બન્યું હતું. તથાપિ કેદી છૂટકારા માટે પ્રાર્થના કરતો નહતો; બધી જવાનો પ્રયાન કરતો નહતો પરંતુ એ કે સુખ દુઃખ સહન કરતો હતો. એક સમયે પોતાના સમાન સુદિર પરંતુ વર્તમાનમાં તો જોતાં બીક લાગે એ ॥ થઈ મયલા કોણમાં કેદ પડેલા રમાકુમારિના જીવાત્માનાં મત જન્મોનાં જૂનાલનાં કૃત્યોનાં એવાં કેદલાંક લક્ષણો હતાં કે જે માત્ર ભોગવીને, સહન કરીનેજ દૂર કરી શકાય એવાં હતાં. તેના આત્મ ચૈતન્યમાં તેને આ બાજતતું બાન હતું, એ લક્ષણોને દૂર કરવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા હતી; પરમ ચૈતન્યની કોણક ઉચ્ચ ભૂમિકા પામવાની અભિલાષા હતી. આવી દશા પામવાને યોગ્ય ના બનાવ ત્યાં સુધી તેનાથી આમ ઉચે બી શકાય એમ નહતું. રથલ જીવનની રંગભૂમ ઉપર પાળવામાં આવતી યોગ્ય પરિધાન ધારણ કરવાની સામાજિક રીત, જડ વસ્તુની પારની સૃષ્ટિના કડોર નિયમના એક પ્રારના પ્રતિબિંબરૂપ છે; રથલ પારની સૃષ્ટિઓમાં એક જીવાત્મા માટે પોતાના આકારને અમુક લોક, સુવન વા ભૂમિકા સાથે એકતાત્ત અભેદમય બનાવવા નિબં તેતે લોક, સુવન વા ભૂમિકામાં હોવાનો તદ્દન અસંભવ છે. રમાના હાથાદેહમાં બહુઈ આવતાં અમુક લક્ષણોને લીધે તેની પ્રવેશ પામવાની ઇચ્છા હતી તેવા આત્મિક પ્રદેશમાં જવાનું અસંભવિત બન્યું હતું તેમજ તેને પહેરવાં જોયતાં વસ્ત્રો મેળવવાની બાજત પણ તેની સત્તામાં નહતી. પોતાનું લાવણ્ય પાછું મેળવવા તથા તેને યોગ્ય રીતે પરિધાન કરવા માટે, તેણે ધણો સમય લંબાય એવા દુઃખ માંથી અથવા અસંત કષ્ટમાંથી પસાર થયુંજોઇએ. એ તેના સારી રીતે સમજવામાં હતું. તેનામાં પસંદગીની શક્તિ હતી તથા મુખ્યત્વે કરીને તે દિગ્મતતાળી હોવાથી તેણે કષ્ટ પસંદ કર્યું; કુદરતી કાવદાઓ પ્રમાણે અરધો અર્ધ પૂરી થયલી બાકીની જીવ-ગીને ગળી નાખ એવા ઔદિક દુઃખનેજ તેણે પસંદ કર્યું. અંધકારમાં ગળાયલા બે જન્મો વચ્ચેના એક સમગ્રવાળા વિષે અથવા શારીરિક નિર્બળતાના એક આખા જન્મારા વિષે હિમય પ્રકારના ઉપાયોરૂપે વિચાર ચલાવવાની બાજત, એક થોડાંક વર્ષ દુઃખનાં સહન કરવાની બાજત કરતાં તેનાથી ધણી થોડીજ સહન થઈ શકે એમ હતી. નિદ્રાના સમયમાં દેહમાંથી છુટા થઈને બકતો તેનો જીવાત્મા જોઈ શકતો હતો, સમજી શકતો હતો અને તેણે જ આ અગત્યની પસંદગી કરી હતી; તથા પોતાના રથલ કોણ-ના પ્રાણુધાતક રોગનાં પ્રથમ ચિહ્નોનો, ગજરાટ વિના તથા સંતોષવૃત્તિપૂર્વક રાહ જો-

વાને તે પાછો દેહમાં આવતો હતો. આદિનથી મોડીને તેને હમેશાં ધૈર્ય ધરવાનાં નવાં નવાં સાધનોની જરૂર પડતી હતી, કસોડીને બની શકે તેટલી રીતે સદન કરવામાં આવતી હતી તેથી બ્યારે તે ગરીબીની અધમાધમ દશામાં આવી પડી તથા ગરીબો માટેના કાયદાની મદદ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો તેવામાં એમ બન્યું કે તેના દુઃખની તીવ્ર વેદનાને યાંત્ર પાડવા નિદ્રા લાવનારાં ઔષધોની નિરૂપાયની જરૂર પ્રત્યે દરમુજર કરવામાં આવી તથા જરા પણ ઘટાડા વિના દુઃખના દરેક ધાને સંપૂર્ણ પ્રજ્વલતાથી સદન કરતા, દુઃખ દેવાના યંત્રમાં સપડાયલા એક પણ સમાન તે યથા પડી. હવે તેના ઉપરનો દેહ રૂપી કાચનો પંજો દૂર થયો હતો તથા અચેતન પડી રહેલા દેહમાંથી તે ઉઘે આવી હતી તથા તેના મધ્યમાં સ્થિર ચર્મ હતી. રમ્ય દેહનાં દરેક નાડી અને અવયવમાંથી તેમાંથી છૂટા પડતા છાયાદેહમાં સંજ્ઞા ધરાવતી દરેક નાડી અને અવયવ સુધી અસંખ્યરૂપેરી તારો પથરાઈ રહ્યા હતા. રમ્યઅણુથી વીંટાયલા દરેક છાયાઅણુને સદન કરવું પડ્યું હતું તથા તે જેના વિભાગરૂપ છે એવા એક આખા આકારના ઉઘે ચડવામાં તે દરેક છૂટો પડતો જાય છે તેમ તે બાહ્ય જાય છે તથા સ્વાતંત્ર્યનું બાન પામ્ય છે. ત્યાં ઉભી રહેલી બધી આકૃતિમાં બ્યાપી મોલેલી આનંદની બાવના એટલી જધી તીવ્ર હતી, એટલી બધી ગાદ હતી કે તેટલી ક્ષણ માટે તેા અન્ય સર્વ વિસારે પાડવામાં આવ્યું હતું, તીવ્ર વેદના સદન કર્યા પછીના મહામર્ત્યાનાનંદનું પણ વિરમરથ્થ યથું હતું. પોતાને જરૂરના પરિધાનરૂપે પોતાની આસપાસના સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાંથી ધવલતાને પોતાની આસપાસ ધારણ કરતી આ મધુમૃતિ ત્યાં ઉભી હતી તથા આમ કરવાની બાબત સહેલી થવામાં આનંદ લેતી હતી; પરંતુ હજી તે જીવી બની નહતી. એકના દરેક વિભાગને, અન્યના દરેક વિભાગ સાથે જોડતા અસંખ્ય દોરાઓ વડે, તેજે ઉતરી નાળેલા બયંકરવચ્ચ જોડે તે બંધાયેલી હતી.

તેજે ઉભે ઉભે, જમીન ઉપર લાંબા પડેલા આકારને ઉભી રહેલી આકૃતિ સાથે જોડતી આવા પ્રકારની શુદ્ધ સ્વેત રેખાઓને લીધે તેજે પીરામીડની આકૃતિમાં જેવામાં આવતો ગૂઢ ત્રિકોણાકાર ધારણ કર્યો. સુનેશ આકાર સાથે ઉભેલા આકારને જોડતી સાંકળાનો, મૂત દેહ ઉપર કાંઈ પ્રકારનો અધિકાર નહોતો, મસ્તક વિના અન્ય કાંઈ સ્થાનમાં તેઓ પોતાની ગતિરોધક શક્તિને ઉપયોગમાં લાવતી નથી. અન્ય સ્થાને આખરે જીડીને જુદો પડેલો, શાંતિમાં પડેલો દેહ, જીવાત્માને પાછા આવવાના કાંઈ પ્રકારના સંદેશ મોકલતો નહિ; જીડી પડેલી વ્યક્તિનો નવીન જીવનના આનંદમાં મરહાત બની ગઈ હતી, જૂના જીવનનો એક પણ શોકકારક ભાવ તેમાં પ્રવેશી શકતો નથી; પરંતુ મસ્તકમાંથી પૂર્વેની બાવનાઓ, જૂતકાલની સૂચનાઓ આવતી હતી, તેથી ઉચ્ચ દશા પામેલું મુંદિર મસ્તક પણ નીચું નમીને ધ્યાન આપતું હતું. એ લચકી પડતા મસ્તકમાંની આખો દોહીના ખુણખોચરાની મલીમાં આવેલી આ કંટાળા જરેલી નાની ઓરડીમાંનું કંઈ પણ જોઈ શકતી નહોતી. આ દેખાવ તેમની દૃષ્ટિ મર્યાદામાં નહોતો, પરંતુ દુઃખી દેહને નિદ્રામાં કાંઈ કાંઈવાર મગતી ટુંકી શાંતિમાં સ્વપ્ન અવસ્થામાં પરિચિત બનેલી, પ્રેમારપદ બનેલી આસપાસની પરિસ્થિતિની દશાઓ અવચોક્કયામાં આનંદતાં હતાં. પરંતુ હવે તે મને સખ રીતે જોડી રાખતી સાંકળો વડે બેંચવાને લીધે તેમજે અધિપ્રદેશમાં જોડે

તથા અઘાપિપયેત તેમના શિક્ષાર્યાનરૂપ બનેલા બધારણ (દેહ) ની મદદવડે, એ અધમ ઝોરડીમાં જાણાની આકૃતિને અને પથારી પાસે ઉભેલા માનવિને જોવા લાગ્યાં. આ સમયે એક યુગ પાડી દહીને રેમાએ તેમની પાસે પહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો; આ હલેજ સુધવાંના સંમેલનમાં આગ્યું, કે તેના નજીકમાં કંઈક છે પણ તે તેનાથી જોઈ શકતું નથી. પરંતુ રમાની જોમની પાસે પહોંચવાની મરજી હતી તેમણે તે તેને જોઈ; તેણે જ જાણા વિજયાનો હાથ યુવરાજના હસમાં સોંપ્યો હતો. માત્ર પ્રેમ દર્શાવવા ઉપરાંત અંત્યાર મુખી તેણે જ કંઈ પણ કંઈ હતું તેના કરતાં આ પ્રેમીએ વર્તવામાં જાણા માટે થાય તે કરતાં પણ વધારે કંઈ હતું: એક આવે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાનો તેનો આનંદ હેઠ પારનો હતો. પરંતુ યુવરાજના તેના પ્રત્યેના ચખ્દો જોણાતા પૂર્વે જ તે તેમજ યુવરાજ સારી રીતે સમજતાં હતાં, કે જાણાની સંભાળ તેના કરતાં કાંઈ મહાન વ્યક્તિના હાથમાં હોવામાં આવી છે. તેની પાસે એક આકૃતિ ઉભી હતી, તે તેની સાથે જોલતી હતી; રમા આકૃતિને જોઈ શકતી હતી, તેને અવાંજ સંભળી શકતી હતી. ખીલતા નવયોન વનવાળા, સ્પેષ્ટ રીતે મહાસત્તાધારી હોય એવા જણાતા એક પુરુષની તે આકૃતિ હતી. આ પુરુષ હોયો પરંતુ નાનકડો હતો; તેની મુખાકૃતિ, અત્યંત દાર્પણપણ્યતા અને ઉડા અવ્યાસને લીધે કૃતિશિલ્પ થયેલા પુરુષની પેઠે ધોળાચ મારી ગઈ હતી, તેણે તેના વસ્ત્રમાં પૂર્વદેશની આછીઆછી સદજ કાળાચ જણાઈ આવતી, તેનો આકાર અંદાકૃતિ જેવો હતો. તેમાં બેદી નાંખે એવાં, શાશ્વત ચક્ષુઓ પ્રકાશતાં હતાં; જ જ માનવિ પ્રત્યે તે દોરાતાં તેની આરપાર તેને બેદતાં હોય એમ જણાતું; તથા તે પણ તેમના વિચારો અને લાગણીઓની શોધ અલાવવાને હોય એમ લાગતું. આવી બેદક દૃષ્ટિકૃતિવાળા પુરુષથી જાણે જ કંઈ પણ છાતું રહી શકે છે; તેમજ આવી દૃષ્ટિકૃતિવાળા પુરુષને આધિન બન્યા વિના પણ ચાલતું નથી. રમા તેને જોળખતી નહતી તોપણ તેને આ જાણતો એકદમ અતુભવ થયો જીવન અને તેનાં રહસ્યોના એક શુર (બોમીરા) બનવા વડે પમાતો, આંતરમાંથી ઉપજી આવતો, આજી કરવાનો તેનો સ્વમાનિક હક હતો.

“ મેં તને જ શિષ્યાની શોધમાં મોકલ્યો હતો તે જાણ જાણા છે, ” તેમણે યુવરાજને કહ્યું. “ તેણે સંસ્કારાતું દુઃખ અને કષ્ટસંદન, તેનાં સ્વતંત્રતાના જીવનનો કાંચોના પારંપર્યમરૂપ છે; તે જન્મમાં તે પોતાનાં આંતરમાં સાચેના સંબંધને વિચારી ગઈ હતી, તેથી પોછી દેહી ગઈ હતી. તેનો તે સંબંધ પૂરો થયો છે; પોતાનાં કાંચેનો ફરીથી આરંભ કરવાને તે તૈયાર છે. આ રમણમાંથી તેને લાંબું જી. હું તેની આંતરને તેની સાથે રહેવાની, તેની જેમરૂપે રાખવાની, તેને દિલોસી આપવાની રજા આપીશ. ”

‘ યુવરાજ અને જાણાવિજયા મહાંની દશામાંથી બચત બન્યાં હતાં; ઉભયના પ્રેમપાત્ર ઓના મૃતદેહ પાસે હાસિમરેલી શોકારક કાટડીમાં તે જ ને ઉભાં હતાં એમ તેમના સમજવામાં આગ્યું; એ દેહ ઉપર જામવાયલા દુઃખની સ્પષ્ટ નીચાનીઓ જણાઈ આવતી હતી.

“ સુદ્યા તો મુજતી હતી; ધીમે ધીમે થોડું થોડું રડવાનો આરંભ પણ થયો હતો.

“ હવે તો એ લાગણી જતી રહી છે, ” તે બાળ્યા તરૂણા ચબ્દોમાં બોલી, “ પ. રંતુ મારી ખાતી છે કે ગરીબ ખીયારી રૂખા એકસણપૂર્વે અત્રેજ હતી. મને તે લાગતું હતું, અનુભવાતું હતું. મને ખાલાવિજ્યાને એકદમ ઘેર લઇ જવા દો. ”

“ હા, તેને લઇ જાઓ ” યુવરાજે કહ્યું. “ હવે તેને અત્રે વધારેવાર રહેવાનું નથી. મને એકલાનેજ અત્રે રહેવાદો; મારે કેટલીક ગોઠવણો કરવાની જરૂર છે. ”

“ સુદ્યા તેના કહેવાનો બાવાઈ સારી રીતે સમજી ગઇ, તેથી કંઈ પણ બોલી નહિ. તેણે કહ્યું હતું કે મરેલી સ્ત્રીનું મુખ ઢાંકવાનો તેનો હક છે, તેથી મારી નિઃસંશય ખાતી થાય છે, કે એક ગરીબની માફક તેનો અગ્નિ સંસ્કાર થાય તે અટકાવવાનો તેનો હક છે, એમ તેને લાગતું હશે. તેમ વર્તવાનું તેનું વલન પણ હશેજ.

“ તમે અમારી પાછળ જોમ અને તેમ જલદીથી આવી ચકરો! ” તેણે પૂછ્યું.
“ હા. ” તેણે ઉત્તર વાળ્યો.

“ એ લ ત્યારે, ” તેણે વિજ્યાને કહ્યું; તે તેનો હાથ ઝાલીને તેના સાથમાં ઘોડીથી ચાલી ગઇ. વિરૂપ બની ગયલા ગરીબ દેહ પાસે યોમયાની તેની જાશ પણ ધ્રુષ્ટા નહતી. કારણ કે તેણે પોતાની માતાની મધુમકૂનિ નિહાળી હતી, તે તેને ફરીથી જોઇ ચકરી એમ માનતી હતી. એક નિરપેયોગી સ્ત્રીની માફક શોકનો તેનામાંથી દૂર પળી ગયો હતો, તે અંતરમાં તો આનંદમાં મ્હાલતી હતી, કારણ કે તેની માતા મૃતી બની હતી, તથા હવે જોતાં પણ તે અત્યંત સુંદર લાગતી હતી. જેવી તે પસાર થઇ તેવામાં જળા ધામાંની સ્ત્રીઓ તેના તાંક દવામણે મ્હેરે જોઈ રહી; તેના સંકેટના સાધોએ તેનો હાથ દહતાથી ઝાલ્યો હતો. આ પ્રમાણે તે અંમકરમય ગરિબીના આત્મસમાંથી બહાર નીકળી ચાલી; ફરી તે તેમાં કદાપિ આવવાની નહતી; ફરી કાંઈવાર તેને તે જોવાનું નહતું.

કેટલાંક કલાક સુધી યુવરાજ આળ્યા નહિ; જેવામાં વિચિત્ર દેખાવનો બાળક તેમને ગૃહમાં દાખલ કરીને સુદ્યાના ખેસવાના ઝોરડામાં લઇ ગયો ત્યારે ત્યાં આંગળ સગડી પાસે આરામ ખુરશીમાં લેવો વળીને પડેલી ધમધસાટ ઉઘતી બાલાવિજ્યા તેના જોવામાં આવી. તેના નાણુક વહન ઉપર સઢજસાજ હાસ્ય છવાઇ રહ્યું હતું. પણા લાંબા સમયે આજ્ઞા તે આવી ધમધસાટ ઘેર નિદ્રામાં પડી હતી, કારણ કે માતાની સેવા આ કરી કરનાર તે એકલીજ હતી.

“ ગરીબ ખીયારી બાલા, ” ઝોરડામાં ધીમે ધીમે આવતાં, યુવરાજને સગડી સામે ઉભા રહીને વિજ્યા તરફ તાકી રહેલા નેહને સુદ્યા બોલી.

“ગરીબ બીચારી અનાથ ! મને નવાઈ લાગે છે, આપણાથી તેને માટે શું બની શકશે ?”

“જોરો તેને દત્તક કરી લેવાનો વિચાર છે,” તેણે ગંભિરતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“તેને દત્તક કરી લેશો ?” અત્યંત નવાઈ લાગે એવા અવાજમાં સુદયા એકદમ બોલી ઉઠી.

“તમેજ ! યુવરાજ જીવેન્દ્ર તેને દત્તક લેશો ! આ વાતજ બીચારમાં આવી શકતી નથી. વિચાર બીજકુલ અસંભવીત છે. લોકો તો તેને તમારી દીકરી ધારશે.”

“એ બાબતમાં હું નિરૂપાય છું.” અતિશયિતપૂર્વક તેણે કહ્યું, “તેમની મરજીમાં આવે તે-બસ તેઓ ધારે-કહે. તે મારી દીકરીજ હોય એવી મારી ઇચ્છા છે. તેની માતા માફ પ્રેમારપદ હતી; અન્ય કશું આ માટે મેં કદાચે જરા દરકાર કરી નથી; એ બાલકના પિતા બનવાનું માફ સદ્ભાગ્ય હોત, અને મારાથી જેટલું બનત તેટલુંજ તેના બાલક માટે હું કરવા માગું છું. ગુરૂદેવ મને જેટલું જેટલું કરવાનો રજા આપશે તેટલું બધુંએ તેને માટે કરીશ. આટલી શરત મારે એજે એજે ઉમેરવી પડે છે, કારણ કે તેમણે બાલકનો એક શિષ્યા તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે, તેના માર્ગને તેઓ સારી રીતે સમજે છે, તેને માટે તેઓજ જવાબદાર છે.”

“સર્વે અત્યંત નવાઈ ભરેલું છે,” સુદયાએ કહ્યું, “દીક્ષીના આવા એક ગરીબીના શોકકારક વિભાગમાં કેવા વિચિત્ર બનાવ બન્યો છે. એ સર્વે કેટલું બધું ગૂઢ રીતે શુંચાણ ગયું છે—તેથી, એક ગરીબ સ્ત્રી મરી ગઈ તથા તેના બાલકને મેં ઘેર આપ્યું છે, એ ઉપરાંત કોઈ પણ કંઈ વિશેષ જાણવું નથી.”

“હમેશાં અદ્ભુત બતાવે બને છે તે આવીજ રીતે હોય છે,” તેણે ઉત્તર વાળ્યો, “વિચાર, લાગણી અને અનુભવના આંતર પ્રદેશમાં તેઓ બન્યાં જાય છે; આ વિશે આપણા આ પાઠોથીઓ અને ઝોળખીતાઓ કોઈ પણ પ્રકારે કંઈ પણ બીજકુલ જાણતા નથી. આ પ્રમાણે આખાને આખાં ભુવનો, ભૂમિકાઓ, લોકોમાંથી, આખાને આખાં ભુવનો, ભૂમિકાઓ, લોકો પસાર થાય છે. વિશેષ આધ્યાત્મિક અને વચાર્થ લોકો, ભુવનો, સ્થૂલ અને જડ ભુવનો, લોકોમાંથી અદસ્ય રીતે પસાર થાય છે.”

“હા-પરંતુ સ્થૂલમાં, જડમાં પરિણામો, ફેલા બેલાં અથવા મોડાં જણાય છે. એ ગરીબ આવાસમાંના લોકો પણ કોકકાલે જાણશે કે તેની માતા મરવાના દિવસે ત્યાં આવેલા ગૃહસ્થે બાલવિજયને દત્તક કરી લીધી છે.”

“હા-આધ્યાત્મિકભુવનો, સ્થૂલભુવનો ઉપર આધિપત્ય મોગવે છે. તેમનું નિયમન કરે છે, અને જો કે માત્ર પરિણામો વડે જ જોવામાં આવે છે તો પણ તેમની હાજરી

ની વાત સમજાય છે. " તે અટક્યો, એક સજુવાર શાંતિ છવાઈ ગઈ; આ અરસામાં ઉમથે બાલા તરફ પ્રેમભાવપૂર્વક જોઈ રહ્યાં હતાં; તે ગાઠનિદ્રામાં અત્યંત નાસ્તુક, મધુર, સુંદર દેખાતી હતી; તેની આકર્ષક, ધણી સમયની ઉઘના અભાવને લીધે બારે બનેલી આંખો પોપચામાં ઢાકાઈ ગઈ હતી. "

" હવે હું મારી વીધીમાં પાછો જઈ છું. " તેણે એકદમ કહ્યું; " મારા લઈજતા સુધી તમે તેને અત્રે રાખશો તો હું આભારી થઈશ. મારે એકદમ દીલી છોડી જવું પડે. ડરો અથવા એકાદ બે દિવસ વધારે રહેવું પડશે, એ મારાથી સમજી શકાતું નથી. "

" તમારી મરજી હોય ત્યાં સુધી તે ખુશીથી અત્રે રહેશે, " સુદવાએ કહ્યું. " જો તમે તેને એકદમ બારોબાર લઈ જશો તો મને તેની ઘણીજ ખોટ લાગશે. પરંતુ જે શાંતિમાં નિર્માણ થઈ ચૂક્યું હોય તેના કરતાં કંઈક અન્યનીજ ઇચ્છા કરવી કંઈ પણ કામની નથી એ મારા સમજવામાં છે. "

પુરુષજ દર્યો. " જરા પણ કામની નહિ, " તેણે કહ્યું.

" કદાચ આટલું હું તમને કહી શકું કે, " તેણે આગળ ચલાવ્યું. " મારી જાતેજ વિજ્ઞાને દત્તક કરી ભેગની મારી મરજી હતી. માતા મરીજતાં તે આવીને મારી સાથે રહેશે, એમ હું દમોશાં વિચારતો. "

" તેને કોઈ કોઈ વાર મગવામાં જ તમારે સંતોષ રાખવો જોઈએ, " યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો.

" બન્ને, હું તેમણીએ પણ ખુશી થઈશ, " સુદવાએ ઉત્તર વાળ્યો.

(આશુ)

। સુખનીશોધ. ।

(અતુસંધાન મતાંકથી.)

જૂનઝાલમાં અન્ય પ્રજાઓએ પણ એજ પ્રકાર પ્રજ્ઞા છે; મોજમજામાં, જરૂરીઆતો વધારી મૂલ્યમાં તથા તેમનો સંતોષ શોધવામાં સુખનો સમાવેશ સાધ્ય છે, એવો તેમણે ઉત્તર આપ્યો છે. આવી દરેક પ્રજા માટે આ સંવેદનો અત મરણમાં આવ્યો છે, જીવનમાં નિરાશ પામ્યો નથી. ઇનિહાસના જૂનઝાલમાં વિલોકા, તમને મારુંમ પડી આવશે, કે ઇતિ હાસ શિષ્ટાચાર કેળવણીની પરંપરાઓના વિનાશ વડે ઉભરાઈ જાય છે. આના શિષ્ટાચારોનો અભ્યાસ કરતાં તમને જડી અવશે કે દેહના વધારે વધારે મોજશોખ પોષતા, વધારે વૈયક્તિક સંતોષ શોધતા, રચૂલજડ જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી વધારેને વધારે મોજમજાઓ શોધતા, એ સર્વે શિષ્ટાચારો હતા. આપણે આ માર્ગે જવાનો આરંભ કરીએ છીએ—એટલુંજ નહિ, પણ સમયથી આ માર્ગેજ પળીએ છીએ, આપણા પૂર્વે અનેક પ્રજાઓએ ખુદી નાખેલા માર્ગમાં વળીએ છીએ; આ માર્ગે દુનિયાની ભૂમિમાં વતેતો હોય છે તેવામાં વારાધરતી દરેક પ્રજામાં જણાઈ આવતી ઘેસછાઇનેલીધે આપણે એમ માનીએ છીએ કે અન્ય પ્રજાઓનો એ માર્ગે વિનાશ થયો હશે. પરંતુ, આપણેજ માત્ર તેમાંથી બચી જઈશું; અન્ય શિષ્ટાચારો મોજશોખ વડે વિનાશ પામ્યા હશે પરંતુ આપણા શિષ્ટાચાર કેળવણી તો આ પ્રમાણે નાશ પામશેજ નહિ. અન્યશિષ્ટાચારો મોજમજાવડે કોઢી સડીને છીનન બિનન થઈ ગયા હશે પરંતુ આપણાં શિષ્ટાચાર કેલવણી તો સતેજ અને બલવાનજ રહેશે. કલામાં જણાઈઆવતી, આપણાં ભાષાસાહિત્યમાં પ્રયક્ષ થતી, તેમજ પેસાદાર લોકોની લગભ વિનાની મોજમજાદમાં દર્શન દેતી, ઉપયોગમાંજ વિનાશ પામે એવી હમેશ વધતા જતા તુચ્છઆનંદોની શોધમાં ડગલે ડગલે મળી આવતી વિનાશની નીશાનીઓ પ્રત્યે આપણે અંધ બની ગયા છીએ. આપણાં શિષ્ટાચાર કેળવણી એવા માર્ગે ચાલે છે, કે જેને ઇતિહાસે માત્ર એકજ સંજ્ઞામાં; તે પણ રમરણ લેખરૂપ સંજ્ઞામાં દર્શાવ્યાં છે. “વિનાશ સમરણ થતી એક પ્રજા ૧૧ રમરણમાં, અદક્ષ થએલાં શિષ્ટાચાર કેળવણીનો એક કીતરથન.”

જમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું સુખ, જેમાં સમાવેશ થતું નથી તેવા દેહના જીવનમાં સુખ શોધનાર માનવિઓ અથવા પ્રજાઓના ભાવિમાં મરણ શામાટે નિર્માણ થયું હશે? આનું કારણ કંઈ દૂર શોધવા જવું પડે એમ નથી. સર્વેથી પ્રથમ દેહ, એ એક દેવની બાબત છે તથા તેના સુખનું માપ, તમે તેને જે આનંદ પૂરા પાડો તે વડે નહિ પરંતુ અસંતુષ્ટિ રહેતી તૃષ્ણાઓ ત્રડે નીકળી ચકે છે. દેહનું સુખ જલદીથી પ્રસાદ જાય છે. જરૂર એટલું બધું દેવથી ધસાડેલાં એક પ્રાણી તરફ છે, કે અમુક બાબતનો ચોડાક ક્રમય.

ઉપયોગ થતાં, તે બાબત તેને આનંદ આપવાની પોતાની શક્તિ ગૂંચાવી બેસે છે. વિતતો ઉપયોગ કરનાર લોક કયા છે? જેઓ સમૃદ્ધિમાં જન્મ્યા છે તે પણ નહિ, તેમજ જેમની પાસે ધણા લાંબા સમયથી વિતતો સંચય થયેલો છે, તે પણ નહિ. સમૃદ્ધિનો આનંદ તો મધ્યમ રીતે જેમણે દારિદ્ર્ય ભોગ્યું હોય છે તેઓ તથા લાંબા સમયથી સંતોષ શોધતી તૃષ્ણાઓને પૂરી પાડવાની સત્તાવાળાઓનાં લક્ષણ છે, પરંતુ આ સર્વ સંતોષતા, સંતોષ વૃત્તિ ટેવરૂપ થઈ પડતાં, આનંદનું સ્થાન કંટાળાને મળે છે, સંતોષનું સ્થાન અતિવૃત્તિ લે છે. રથૂલ ઉપયોગોનું એ એક ખાસ લક્ષણ છે, કે જેમ જેમ તે ઉપયોગમાં આવતા જાય છે તેમ તેમ ધીમે ધીમે તેમની આનંદ આપવાની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે તથા થોડોક વધારે સમય વીત્યા પછી આનંદનું સ્થાન તીરસ્કાર અને કંટાળો લે છે. રથૂલ ઉપયોગનાં સર્વ દૃષ્ટાંતોમાં ઉપયોગની દૃઢ ટુંકી હોય છે, એ દૃઢની પાર પસાર થવાતાં આનંદ મળવા માટે વધારે વધારે બલવાન ઉત્તેજનની જરૂર પડે છે, આવા પ્રકારનું બલવત્તર ઉત્તેજન વારંવાર મળતાં આનંદ અનુભવનાર અવધવ આનંદ અનુભવવાના ઉદ્યમમાં જ ધમ્માઈ જાય છે. અને તેથી આનંદને તીરસ્કાર અનુભવે છે તથા ઉપયોગ આનંદની યાજ્ઞ કંટાળો આવે છે.

અજ્ઞાસરૂરે જીવણીને દેહની જરૂરીયાતોની દૃઢ વધારવા કરતાં ટુંકાવવાની બાબત કેટલા બધી ઉત્તમ છે. અત્રે પણ ટેરનોજ યથાર્થ અને દૃઢ ટાંચ થાય છે. દેહના તૃષ્ણા સંતોષને હામાં રાખો અને દેહના કરકસરીયા જીવનમાં પણ, મોજામજાના ઉપયોગના મધ્યમાં તે જેટલો દત્તો તેટલો જ સુખી બની શકે છે, મોજામજાથી તેમજ સાદાધથી તે સમાન રીતે સંતોષ મળે છે, અતિ વિશેષતઃથી તેમજ સંપૂર્ણતાથી તે સમાન રીતે સુખી બને છે.

ભુખનું દુઃખ, દેહનું આરોગ્ય જાળવી રાખનાર જરૂરીયાતોના ખીલકુલ અભાવનું દુઃખ, જે મધ્યમ રીતે ખંચાયલા સમાજમાં કોઈ પણ માનવિમે સદન ના કરવું જોઈએ તે વિષે ખાંડે બોલવું નથી. રથૂલ સુખ માટે શરીરનું આરોગ્ય જરૂર છે; દરેક પ્રરૂપ સ્ત્રી અને બાલક એવી દસાઓમાં હોવાં જોઈએ, કે જ્યાં આરોગ્ય સંભરી શકે એવું હોય, જ્યાં આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાતું હોય, જ્યાં માત્ર તેમની પોતાની શૂલ વડે જ શારીરિક રોગ, દેહની નિર્મલતા ઉપજવતો હોય; વર્તમાનકાલનાં સામાજિક સંદેહો નિવારણ થઈ શકે એવી દસાઓમાં છે; જ્યારે માનવિ, આ દુનિયામાં ખરેખરા સુખનો સમાવેશ થતો નથી એટલું શીખશે ત્યારે એ સર્વ ધીમે ધીમે દૂર થશે.

આ ઉપરથી આપણે દરેકને 'ધણાજી' ઉપયોગના એક વિચાર ઉપર આવીએ છીએ. સવ પ્રકારના રથૂલપદાર્થો, ઉપયોગ કરનારમાં જ નાશ પામે છે તેથી જ તેમને મેળવતાં આટલો બધો ગ્રમ પડે છે, આટલું જીવું યુદ્ધ મચાવવું પડે છે. જ્યારે એક પ્રલ દરેકમાં મોજ મજાને શોધ્યાં કરે છે ત્યારે તે મોજ મજાના દરેક કણકે નાશ પામતો જાય છે, તેની તૃષ્ણા દરેકવાર સંતોષાતાં તે વિલાસના ખાણમાં ગળે છે; રથૂલપદાર્થોમાં તમે જેમ તૃષ્ણાઓને ધણીજ દરવાર વધારી શકો છો તેમ તૃષ્ણાના પદાર્થોને વધારી શકો.

ના નથી. (મેળવાતા નથી. -); આત્મ અનિવાર્ય પરિણામ એ આવે છે; કે જ્યાં એક વર્ગના લોકો સમૃદ્ધિમાં રચી પચી રહ્યા હોય છે ત્યાંજ અન્ય વર્ગના લોકોનાં જીવંતીનાં સાધારણ સુખો પશુ ખુચી લેવામાં આવ્યાં હોય છે; જ્યાં એક પક્ષે હદપારનો સમૃદ્ધ અને ભોગ વિલાસમાં મ્હાલતો એક વર્ગ હોય છે ત્યાંજ અન્ય પક્ષે દારિદ્ર્ય અને રોગાત્મક સંકટ મ્હાલી રહ્યું હોય છે.

રમ્યતામાંથી, જડમાંથી સંતોષ શોધવાનું આ એક લક્ષણ છે, તેમાંથી આપણાથી બચી શકાતું નથી. આપણે જેટલી મોજ શોખ ઉપભોગ કરીએ છીએ તેટલીજ અડપંથી આપણાથી તે પૂરા પાડનાર પદાર્થો ઉપજતી શકાતા નથી સર્વેની દેહની યોગ્ય જરૂરીઆતોને સંતોષી શકે તથા સર્વ દેહોને આ રોગ્ય અને રમ્ય રીતે સુખી રાખી શકે એટલું જોઈએ તેટલું પેદા કરી શકાય; યોગ્યતા માટે પેદા કરવાનારોઓમાં તકરાર અને સંકટ વિના, દમેશ વધતા જતા ભોગ વિલાસોને પહોંચી વળે એટલું બહું માનવ મહેનત વડે કાર્ગ કાલે પશુ પેદા કરી શકાશે નહિ. આ જ કાર્ગ કાલે નિયારી ના શકાય એવું સત્ય છે, આપણે ઉપર કહ્યો તેવા શિષ્ટાચારનો વિનાશ, આ આજતના અરચીતને લીધેજ યોગ્ય છે; કારણ કે એક પક્ષના કોઈ પશુ જાતની સગામ વિનાના ભોગ વિલાસોનો અર્થ અન્ય પક્ષના દુઃખ સમાનજનક થાય છે. જ્યાં સુધી માનવિઓ, ઉપભોગ કરતા કરતામાંજ વિનાશ પામે એવા પદાર્થોમાં સુખની શોધ કરીએ ત્યાં સુધી સગાજ પશુ ખાસખારી, અહમમહમિકા, વિગ્રહના એક ક્ષેત્ર રૂપ બનશે. દરેક માનવિ પોતાના બાજને પૂરતો નહિ માનીને, ભાવિના બચથી માની લીધેલી જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા માટે, પોતાને જે ક્ષણે જેટલું જરૂરનું હોય છે તેના કરતાં વધારે મેળવવાના પ્રયત્નમાંજ મગ્ન રહે છે માટે હદાપશુ બરી પસંગી, કરનાર યુવકો અને બાલાઓએ, રમ્ય રીતે મોજમજાદ બરેલું જીવન પસંદ કરવા કરતાં રમ્ય સાદું જીવન પસંદ કરીને, દેહને, લાડ લડાવવાને તથા જરૂર કરતાં, વધારે આપવાને બદલે કેળવીને અને જે જોઈએ તે જરૂરનું પૂર પાડીને આરંભ કરવાની ધણીજ જરૂર છે. દેહ એક પસંદ કરવા યોગ્ય સેવક છે, પરંતુ જો તે આપણા ઉપરિ શુર યદ્ય પડે તો તે એક અસહ્ય જીવનમાર છે. જો તમે વિષય રસમાં ઘસાઈ ગયેલાં પ્રાણે, ભોગ વિલાસમાં નષ્ટ અનેલા પ્રાણે જોશો તો સેવકને બદલે ઉપરિ બનતાં દેહનો કેવો આઘાત થાય છે તેનો તાદરશ ચિતાર તમારા સમક્ષ ખડો થશે માનવિને દેહ કરતાં અન્ય પ્રકારનું સુખ પૂરા પાડનાર માનવ પ્રકૃતિના ઉચ્ચ પ્રદેશોને બદલે નાશ પામતા દેહમાં સુખનો સમાવેશ કરવામાં જ પ્રકૃતિનો નર્ક પ્રદેશ ખડો થાય છે.

આપણી પ્રકૃતિના અન્ય વિભાગમાં પસાર પૂર્યદને જોઈએ કે ઉર્મિઓને સંતોષવામાં સુખનો કેટલી હદ સુધી સમાવેશ થાય છે. અત્રે પણ જો સંતોષાતી ઉર્મિઓને ખુદિ પૂર્વક પસંદ કરવામાં આવે તો જીવનની કીમત પણ ધણીજ વધી જાય, માનવ જાતની જુદી પશુ જલહી થાય, વિકાસક્રમમાં પણ ધણીજ આગળ વધાય. તમે જે જે ઉર્મિઓ, તૃષ્ણાઓ, વાસનાઓને સંતોષે પમાડો તે હદાપશુ સહિત પસંદ કરો, એ સર્વે તમને નીચે ખાડવાને બદલે ઉચ્ચ પ્રદેશમાં રથાપશે. સંતોષવાની હોય એવી ઉર્મિઓ, કામનાઓ,

તૂંછાઓ, વાસનાઓના સંબંધમાં આટલો નિયમ બરોબર પાળવાની જરૂર છે, કે તેઓ એવી હોવી જોઈએ કે અન્યતઃ દુઃખ કર્યા વિના તેમને સંતોષી શકાય, તમારું એકલાનું નહિ પરંતુ સર્વનું સુખ વધારે એવી રીતે તેમનો સંતોષ થવો જોઈએ; આ સર્વનો સંતોષ શોધવામાં એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે જ્યાં તમે દુનિયાના આનંદની વધારેને વધારે વૃદ્ધિ કરી શકો, માનવ વિકાસક્રમના અવમ માર્ગમાં સંતોષી શકાય એવી ઉર્મિઓને બદલે સરખામણીમાં વધારે ટકે એવી ઉચ્ચ મૃદુ સર્વ ઉર્મિઓને તમારામાં કેળવી શકો. બાલકો સાથે તમારે કામ પાડવાનું હોય તો આટલું ખાસ લક્ષમાં રાખો, કે તેમની ઉર્મિઓનાં તમે જોઈ વલન ધરો છો, તેનાં ઉપર જીવાત્મા વિકાસક્રમની કષ્ટ દિશાએ પ્રયાણ કરશે તેનો મોટો ભાગે આધાર રહે છે; પાપમાંથી દોષે માર્ગે ઉદ્ધાર થશે તથા પૂણ્ય તરફનું આકર્ષણ થશે, તે પણ આથી સ્વયંબ છે.

મારા સરીર આરોગ્યવાળા, દૃઢપર વધતી જતી રેલની મામણીઓવાળા, જીવનમાં પ્રવેશતા એક યુવકનો દૃષ્ટાંત હોય; આને સીધો બનાવવાને વારંવાર જે પ્રકારનું નિયમન થોજવામાં આવે છે તે કેટલું બધું જીવિ રહિત હોય છે, તેની પાસે વારંવાર પળાવવામાં આવતા નિયમો કેટલા બધા અર્થ શૂન્ય હોય છે, તેનું બરોબર અવલોકન કરો, જે આપણામાંના યુવકો અને યુવતીઓને, વિકાસ પામવામાં, વૃદ્ધિ મેળવવામાં, જીવિમાં સુખી બનવામાં મદદ કરવાની આપણી મરજી હોય તો, અધમ વાસનાઓનાં ઉપયોગમાં જીવનનું મુખ્ય શોધતી તેમની વૃત્તિઓને પલટાવી નાખે એવા પ્રકારની સર્વ ઉચ્ચ ઉર્મિઓનો ઉપયોગ કરીને કરી શકાય એમ છે. જે તમને અધમ ભોગવિલાસોમાં આનંદ લેતો, આસુરી પ્રકૃતિની તૂંછાઓને વધારવાના વલનવાળો એકાદ યુવક મળી આવે તો તેની સાથે મળવાનો ખરેખરો માર્ગ ઠપકો આપવાનો, કોષ દર્શાવવાનો, તિરસ્કાર કરવાનો નથી, પરંતુ નીચે પાડી નાખે એવા આનંદોને બદલે ઉચ્ચ વૃત્તિઓ બનાવે એવા આનંદો, આસુરી સંપત્તિને મદદ કરે એવા આનંદોને બદલે દૈવિ પ્રકૃતિને ઉત્તેજન આપે એવા આનંદો પૂરા પાડવા વડે તેને સારે માર્ગે દોરી શકાય છે. ઉચ્ચ પ્રકારનો અને શુભ સંતોષ મેળે એવા માર્ગમાં તેને ધીમે ધીમે દોરી જવા માટે તમારે સર્વ પ્રકારની કલા અજમાવવાની છે, સર્વ પ્રકારના સાધર્મ્ય વડે તેને લક્ષ્યાવવાનો છે, તેની વિકાસતી પ્રકૃતિને આગળે એવાં સર્વ પ્રકારનાં આકર્ષણોનો ઉપયોગ કરવાનો છે. યોગી બંનવાના, બ્રહ્મચર્યના ઉપદેશો વડે નહિ પરંતુ મિતાહારની કેળવણી વડે તમે તમારે કામ પડે એવા સ્વભાવનાં માનવિકોને ધીમે ધીમે સુધારી શકશો તથા તેમને લાંબચૂના સંબંધની પાંચ લાંબી શકશો. અવિચારી-યોગ, બ્રહ્મચર્ય વિષે આંતરદર્શિત ઉપદેશો વડે, જે તેમને જરાં પણ આકર્ષણ નથી તે તેમના ઉપર બેજે બેજે ઠોકી બેસાડવા વડે, તથા જે જે તેમને આકર્ષે છે તેનો, તેમને ઉપયોગ કરવાની મના કરીને, યુવકોના સ્વભાવને વારંવાર અત્યંત દાનિ કરવામાં આવે છે. આથી ઉલટું જ્યારે અમુક પ્રકારની પ્રકૃતિ, સ્વભાવ આગળ પડી આવતાં જણાય ત્યારે તેની ઉચ્ચ મામણીઓને પ્રતોષીને તમારે તેની કસોટી કરી જોવાની છે, તેને બળવાન બનાવવાની છે, તથા આ પ્રમાંજે ધીમે ધીમે અધમ ઉર્મિઓને, વાસનાઓને મરજી સરજી બનાવવાની છે. ધાર્મિક કુટુંબોનાં બાલક બાલિકાઓ, દુનિયાદારીનાં સ્ત્રી પુરુષોનાં બાલકો કરતાં વારંવાર ધંધાંજ નમણી, બદ નિવડે છે, તેનું એક કારણ એટલું છે, કે તેમની

પ્રકૃતિને નિયમન કરવાતે બદલે દયાવી દેવામાં આવે છે, વિકસાવવાને બદલે હિન બિન કરી નાંખવામાં આવે છે, મર્વ પ્રકારના આનંદને યોગ-અથવા વધારે પાપરૂપે, ભયરૂપે જોવાનું શીખવવામાં આવ્યું હોય છે; તેથી યુવાનીઆઓ ગમે તે જોખમે ગમ્મત અનંદ જોગવતા હોવાથી, કોઈ પ્રકારના વિવેક-વિના-ગમે તેવા આનંદનું શ્રદ્ધા કરવામાં આવે છે, તથા કોઈ જાતના જ્ઞાન વિના તેના ઉપજોગમાં મગ્યા રહેવાય છે. આનંદ માટેનો પ્રેમ, સૌંદર્ય-માટેનો પ્રેમ, એ-જીવાત્માના દિવ્યસૌંદર્ય અને દિવ્ય આનંદના શોધમાં ફાંફાં મારતા બહિરપક્ષરતા હાય છે, અજ્ઞાન વડે તેઓ અવળી દિશામાં ચલણ કરે છે. તેમનું નિયમન કરો, તેમને દોરો, પરંતુ-તેમને સુખ, આનંદ જોગવવાની મના કરશો નહિ. તેમને મદદ કરો, તેમની આશાઓને તોડી નાખો નહિ; તેમના સૌંદર્ય અને આનંદના પ્રેમનો, તેમને વિકાસક્રમના માર્ગમાં યોગ્ય આગળ વધારવામાં ઉપયોગ કરો; ક્ષણિક પદાર્થોમાં સુખ શોધવાને બદલે સરખામણીમાં વિશેષ નિત્ય પદાર્થોમાં તેમને સુખનો શોધ ચલાવવાનું શિખવો; પોતાની પાછળ શોક અને અધમના ઉપજાવે એવી જામતોને બદલે, સર્વ-પાસા સુખ, આનંદ દેશાવે એવી જામતોમાં સુખનો શોધ કરવાનું શિખવો.

ઉર્મિઓ, તૃષ્ણાઓ, વાસનાઓ, ઠામનાઓનો વિવેક સક્રિય ઉપયોગ થાય તો આ પછી પ્રકૃતિનો, સ્વભાવનો એક એવો વિભાગ છે, કે જે વડે આપણને સુખનો માર્ગ જડી રહે છે. વિવેક પૂર્વક ઉપયોગ કરાય તો, એમ માફ કહેવું છે, કારણ કે આમાંજ ધણી ગંભીર બોધનો સમાવેશ થાય છે; ઉદામાં ઉડી ઉર્મિરૂપ પ્રેમ, જે સંતોષાતાં બહુ રચાયી આનંદ મળે છે તેને પણ સ્વાયં ગદિત કરીને શુદ્ધ બનાવવાનો છે તથા તે જે સે સે કરે તેના કરતાં જે આપ આપ કરે તેમાં વધારે આનંદ લેતો કરવાનો છે. અપ-આપ કરનાર પ્રેમ આપણને આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં ઉપાડી જાય છે; સે સે કરનાર પ્રેમ આપણને વિકાસક્રમની નિઃસરણિમાં નીચે ઉતારે છે; વિકાસક્રમમાં માનવિનું સ્થાન, તેના પ્રેમમાં આપ આપ કરવાનું કે સે સે કરવાનું તત્ત્વ આગળ પડી આવે છે, તે વડે નક્કો કરી શકાય છે. જીવનનાં સર્વ પ્રકારનાં શોક, દુઃખ આદિ ચલણ કરવાની, લેવાની, પોતાના આપનું કરી લેવાની બંધનામાંથી જન્મે છે; જીવનના સર્વ પ્રકારના આનંદનો તે આનંદ પણ આપણા વધવા સાથે વધે છે આપવામાં સમાવેશ થાય છે, પોતે સ્વતઃકલ્પત નિવડે તેમાં સમાસ છે, પોતે સ્વતઃસર્વત્ર વહેંચાય તેમાંજ સમાવેશ છે, પોતે જે આનંદ-પેદા કરે તેનાં સુખ શોધવામાં તેનો સમાવેશ થાય છે. આવા પ્રેમનેજ દિવ્યનું નામ આપવામાં આવે છે, તે આપણને ઉચ્ચ જુમિકામાં રથાપે છે, તે તત્ત્વતઃઆત્મમય હોય છે, તેથી તેની પ્રકૃતિ નિત્ય હોય છે. તમે તમારી ઉર્મિઓ, તૃષ્ણાઓ આદિનો આ ઉત્તમોત્તમ વારસો મેળવવામાં ઉપયોગ કરી શકો; ચારે તરફ સુખ ફેલાવવામાં આનંદ માનતો પ્રેમ, આપણી પાસેથી કોઈથી પણ કોઈ કાંઈ છુટાવી શકશે નહિ, બનાવોના કોઈ પંજુ પ્રકારના ફેરફારેવડે અથવા શોક દુઃખના આઘાતવડે તે કોઈ કાંઈ પણ પકટાઈ જતો નથી.

[ચાલુ.]

એનિએસંટ.

॥ વાલકોનો કેઢવળી ॥

(આત્મવિદ્યાના દર્શનિદુતી.)

પોતાના આપદાદાથી વારસામાં મળેલી અનેક જાળતો વિષે વર્તમાન કાલનું જીવન શંકાઓ ઉઠાવતું, પ્રશ્ના કરતું બન્યું છે; તેથી જ નીચેના જેવા અને તેની સાથે ભળતા આવતા વર્તમાનકાલના અનેક પ્રશ્ના ઉભા થાય છે:—સામાજિક સુધારણાનો પ્રશ્ન, સ્ત્રી સુધારણાનો પ્રશ્ન, કેળવણીનો અને શાળાઓ વિષેનો પ્રશ્ન, કાયદામાં સુધારો કરવા વિષેનો પ્રશ્ન, વૈવક શાસ્ત્રના સુધારા વિષેનો પ્રશ્ન, આરોગ્ય રક્ષણ વિષેનો પ્રશ્ન, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ. અનેક પ્રકારે આ પ્રશ્ન સામે બાથ ભીડવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ અથવા તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાને આ અથવા તે ઉપાય દર્શાવનારાઓની અથવા આ અથવા તે પ્રશ્નના નિરાકરણમાં વિશેષ નહિતો કેટલીક સહાય કરે એવો માર્ગ બતાવનારાઓની સંજ્ઞા એટલી બધી મોટી છે કે તેનું માપતાં પણ માપ નીકળી શકે એમ નથી; આવા પ્રકારના પ્રયત્નોમાં તેઓ સંભવી શકે એવા સર્વ પ્રકારના અભિપ્રાયો દર્શાવે છે. ઉદ્ધત વિચારનો પક્ષ—ઉચ્ચપાથલ કરનારી ભાવનાઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે; મધ્યમ વિચારનો પક્ષ—આ વર્ગ હયાતી ધરાવતી બાળતો માટે માનવાળો હોય છે તથા તેમાંથી કંઈક નવું કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે; નરમ પક્ષ—આ વર્ગ જ્યાં જ્યાં પ્રાચીન સંસ્થાઓ અને લોક કથાઓને છેડવામાં આવે છે ત્યાં કેડ કસીને સામે થાય છે. આવા પ્રકારની મૂખ્યભાવનાઓના માર્ગમાં, સર્વ પ્રકારના મધ્યમ માર્ગોની ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

જીવનવિષે ઉંડો વિચાર ચલાવી શકનારને આ બાળતોના સંબંધમાં એક બાળત બાળેજ લક્ષ દોયા વિના રહેશે—માનવિજ્ઞો સમક્ષ ખડી કરવામાં આવતી સુધારાની બાવનાઓ વારંવાર અયોગ્ય સાધનોનો જ ભોગ યઈ પડે છે. આધારરૂપ પાયાઓ સમજ્યા વિના ધણાઓ જીવનને સુધારવાની ઇચ્છા રાખે છે. ભાવિના જીવન વિષે જે ખુશીથી એક સિદ્ધાન્ત દર્શાવી શકે તેણે જીવનનો માત્ર ઉપર ઉપરનો અભ્યાસ કરીને સંતોષ માનવાનો નથી. તેણે તો તેના ઉંડાણમાં ઉતરવાની જરૂર છે.

જીવન એક રક્ષ સમાન છે; તેમાં માત્ર આંખથી જોઈ શકાય છે તેટલાનો જ સમાવેશ થતો નથી પરંતુ તેના ગુપ્ત ઉંડાણમાં છુપાઈ રહેલી એકા ભાવિની દશાનો પણ સમાવેશ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે હમણાંજ પાંદડાં કુટવા માંડેલા છોડનો વિચાર કરો; પાંદડાંવાળા યદને આગળ ઉપર કુલક્ષ આવશે એટલું તમારા જાણવામાં છે. આ કુલો અને ફોનો બીજા પ્રથમથી છોડમાં છુપાઈને રહેલાં છે. પરંતુ જે તેની માત્ર વર્તમાનદશાનો વિચાર કરે છે તેને માટે, આખરે આ સર્વ અવધેવો કેવા પ્રકારનો આકાર ધારણ કરશે એ કહેવું તદ્દન અસંભવિત છે. માત્ર જે છોડના સ્વભાવથી બોમિયો હોય છે તેજ આ સર્વ સમજી શકે છે.

માનવ જીવનમાં પોતામાં પણ તેનાં બાવિનાં બીજકોનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ આ બાવિ વિષે કંઈ પણ કહેવાને શક્તિવાન થતા પહેલાં માનવિની મુખ્ય પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ પામવાની જરૂર છે; વર્તમાન-અમાનાનું આ પ્રમાણે વર્તવાનું જરા પણ ખર્ચ વલન નથી. આ અમાનો માત્ર ઉપર ઉપરની બાજતોમાં જ ઉઘોળી બની જાય છે; બહારનાં અવશેષ કનને અદરશ એવા પ્રદેશમાં જો તે જરા પણ વધવા જાય છે તો તેને બચાવે જૂઠિમાં મુસાફરી કરવા જેવું જણાય છે. સત્યવાત છે કે વૃક્ષના દર્શનમાં આ બાજત ઘણી જ સાદી છે. આપણે જાણીએ છીએ, કે તેના જેવાં અન્ય વૃક્ષોને વારંવાર કુલકુલ આવ્યાં છે. માનવજીવન માત્ર એક જ વાર અસ્તિત્વમાં આવે છે, તેમાં બાવિમાં બીલી નીકળવાનાં પુષ્પો પ્રથમથી ત્યાં હોતાં નથી. જેમ દમણાજ પત્ર ધારણ કરતા હોડમાં પુષ્પો જેવી દશામાં હોય છે તેવીજ રીતે તે સર્વે માનવ જીવનમાં બીજ દશામાં હોય છે.

જ્યારે માનવિ ઉપરિતલની નીચે માનવપ્રકૃતિના હૃદયમાં પ્રવેશ પામે છે ત્યારે આભારિ વિષે કંઈક કહી શકાય છે. માનવજીવનનાં આવા પ્રકારના ઉચ્ચ શોધના પરિણામરૂપ, વર્તમાન કલના સુધારકોના ભિન્નભિન્ન પ્રકારના સુધારાના વિચારો ત્યારેજ માત્ર યથાર્થ રીતે ફલપાત, બ્યાવહારિક બનશે.

માનવજીવનના સુમત્ર પ્રદેશને લક્ષમાં લેનાર આત્મવિદ્યાજ, રવાબાવિંક રીતે એક પ્રકારનું બ્યાવહારિક તત્ત્વશાસ્ત્ર પૂર પાડવાને યોગ્ય છે. આત્મવિદ્યા અથવા આપણા સમયમાં વારંવાર પસાર થતી આને બજાની બાજતો, આવા પ્રકારનો દાવો કંવાને યોગ્ય છે કે નહિ, એ પ્રશ્ન નથી. આત્મવિદ્યાના વંશન સાથે, આવા વલનના સાધન વડે તે શું શું સાધવાને સમર્થ છે તે સાથે આ પ્રશ્નો સંબંધ છે. માત્ર જાનની જગ્યાસાને તૃપ્ત કરવા ખાતર કોઈ પ્રકારના રંગ વિદ્યાના વાદરૂપ આત્મવિદ્યા ના હોવી જોઈએ; તેમજ જો માનવિએ માત્ર સ્વાર્થ ખાતર પોતાને મારેજ વિકાસક્રમની હન્યબુધિકા રેળવવાનું પસંદ કરે છે તેમને મારે એક સાધનરૂપ પણ આત્મવિદ્યા નથી. વર્તમાનકાલની માનવ જાતના ધણા અમલના પ્રશ્નો વિષે તેનાથી ઘેડોડક ખુલાસો થઈ શકે એમ છે; માનવ જાતના શુભના વિકાસમાં તેથી સકાર મળી રહે છે.

જો આત્મવિદ્યા આવા પ્રકારના એક ઉદ્દેશનો સ્વીકાર કરે તો તેણે સર્વ પ્રકારના વિરોધ અને શંકાઓ સામે યજ્ઞની આશા રાખવી જોઈએ. જીવનના સર્વ પ્રકારના વિભાજોના ઉદ્ભવ, મધ્યમ અને નરમ પક્ષનાઓ-ખાત્રી સહિત આના સામે આવા પ્રકારની શંકાઓ ઉદ્ભવશે; કારણ કે પ્રથમ તો તે કોઈ પણ એક પક્ષને પ્રસન્ન કરી શકતી નથી; તેના સિદ્ધાન્તો તો સર્વ પ્રકારના પાક્ષિક હેતુઓની પાર પહોંચે છે.

આ સિદ્ધાંતોનાં મૂળામાં મૂખ્યત્વે કરીને ફક્ત જીવનની યથાર્થ સમજણમાં ઉડાં ઉતરેલાં હોય છે. જો જીવનને બરાબર સમજે છે તે સર્વે માત્ર જીવનના પક્ષયોજ પોતાના સિદ્ધાંતો યોજી શકશે. તે કોઈ પ્રકારની કસમતી મુક્તિયો યોજશે નહિ; તે સારી રીતે જાણતો હોય છે, કે વર્તમાનમાં જીવનના જેવા મૂલ નિયમો પ્રવર્તતા હોય છે તેના કરતાં નવાજ પ્રકારના મૂલ નિયમો બાવિમાં બાંધેજ હોય છે. આત્મવિદ્યાને તેટલા મારે બનાવોની વર્તમાન દશાઓ પ્રત્યે ખાસ લક્ષ આપવાનું હોય છે. જો કે તેને વર્તમાન બનાવોની દશામાં સુધારવા જેવું ધણું લાગે છે, તો પણ તે વર્તમાનમાં બાવિનાં બીજકો

જોઈ શકે છે. તે એટલું પણ સારી રીતે જાણે છે, કે ગર્ભદશામાં રહેલી સર્વે બાબતો માટે વૃદ્ધિ વિકાસ સંબંધી શકે છે, તેથી જનાવોની વર્તમાનદશામાં આત્મવિધાને ઉત્તમ ફેરફાર કરવાનાં, બાવિની વૃદ્ધિ સાધવામાં ખીજકો જણાઈ આવે છે. તેને નવીન યોજનાઓ યોજવાની નથી. તે તો માત્ર જે હોય છે તેમાંથી જોઈએ તેને જગૃત બનાવે છે. પરંતુ જોને આ પ્રમાણે વ્યવહરવામાં આવે છે તે કેટલીક રીતે એક પ્રકારની યોજના રૂપ થઈ રહે છે કારણ કે તેનામાંજ વિકાસક્રમની પ્રકૃતિનો સમાવેશ થાય છે.

આવા કારણથીજ માનવ પ્રકૃતિમાં શોધ ચલાવવાના આત્મવિધાના માર્ગવડે, વર્તમાનકાલના ધણાજ અગત્યના પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટેનાં ધણાજ દ્વંદ્વવંત અને વ્યાવહારિક સાધનો રૂપે રીતે મળી આવે છે.

આવા એક પ્રશ્ન આ વિચાર વડે નિરાકરણ કરવાનો મારો ઉદ્દેશ છે; કેલવણીના પ્રશ્ન માથે આ વિચારને જોડવાનો મારો આશય છે, અમે આ માટે કોઈ પ્રકારના દૃઢ દર્શાવવા ગામતા નથી; તેમજ ગાઢ વિદ્વત્તા ગર્ભો એકાદ નિષ્પંધ પણ યોજવા માગતા નથી; માત્ર બાહ્ય પ્રકૃતિનો ચિતાર આપવાનો જ ઉદ્દેશ છે. વિકાસ પામતા માનવિની પ્રકૃતિના અભ્યાસમાંથી અત્રે સૂચવાતું કેલવણીનું દૃષ્ટિબિંદુ રજાબાવિક રીતે વિકાસ પામતું જાય છે. પરંતુ આવા અભ્યાસમાં યથાર્થ રીતે આગળ વધવા માટે સામાન્ય રીતે માનવિની અદૃશ્ય પ્રકૃતિનો વિચાર ચલાવવો જરૂરનો છે.

જે સ્થૂલ દૃષ્ટિવડે જોવાય છે, જોને માનવિની પ્રકૃતિમાં જીવનનો જડવાદથી ખૂણાસો કરનાગઓ માત્ર એકના એક અગત્યના તત્ત્વરૂપે મળે છે તે માનવ સ્થૂલ દેહ છે; આત્મવિધાના શોધ અનુસાર આ દેહ માનવ પ્રકૃતિના એક તત્ત્વરૂપ, માત્ર એક વિભાગરૂપ છે. કહેવાતી ચેતનવિનાની જડસૃષ્ટિમાં અન્ય સર્વની પેઠે, આ સ્થૂલદેહ પણ સ્થૂલજીવનના સામાન્ય નિયમોને આધિન હોય છે, સામાન્ય પ્રકારનાં જડ અને શક્તિયોનો તે બનેલો હોય છે. માનવિનું આવા પ્રકારનું સ્થૂલજીવન સમગ્ર ખનિજ વર્ગના બધારણુ માથે સામાન્ય રીતે મળતું આવે છે, એમ આત્મવિધાનું માનવું છે, વળી તેનું માનવું છે, કે જે જે માનવિનામાં સ્થૂલ જડ રૂપે છે, તે ખનીજ વર્ગમાંથી મિશ્રણ કરવાનાં, મેળવવાનાં, બનાવવાનાં, વિસ્ફોષણ કરવાનાં જે જે સાધનો મળી આવે છે, તેનું જ બનેલું છે; તે વળી ખનિજ વર્ગમાં સાધનો રૂપે કાર્ય કરે છે ને તે પણ સમાન નિયમોને અનુસરીને કરવામાં આવે છે.

આત્મવિધા, આ સ્થૂલદેહથી મિશ્રરૂપે માનવિના બધારણુમાં એક અન્ય તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે—પ્રાણ અથવા છાયા દેહનો (Etheric Body) જડવિજ્ઞાનવાદીને ધૃવરીક દેહનો સ્વીકાર કરવાની જરા પણ જરૂર નથી, જડચાત્રે ગાતી લીધેલા સિદ્ધાન્તરૂપ ધ્યરનો જે અર્થ છે તેના કરતાં બુદ્ધા જ પ્રકારના અર્થમાં અત્રે ધૃવર સબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, એ ઝાંપણે આગળ ચાલતાં જોઈશું; એનો અર્થ હવે આપણે જે પ્રમાણે વિચારીશું તે પ્રમાણે લેવાનો છે.

એક “ધૃવરીક દેહ,” “છાયાદેહ” વિષે વિચાર ચલાવવાની બાબત કેટલાક મત સમયથી પદાર્થવિજ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ વર્તન રૂપે મણાય છે. અગાઉના ચતકના અંતમાં અને જોગણીસમા ચતકના આરંભના અર્ધ ભાગમાં, આ બાબતને “પદાર્થવિજ્ઞાન” થી વિરૂદ્ધ મણવામાં આવતી નહિ, એ યથાર્થ છે. પછીથી એમ કહેવાયું હતું, કે એકાદ

ખનિજમાં કાર્ય કરતાં જડ અને ચેતન પોતાની સ્વતંત્ર શક્તિવડે સ્વતઃ એકાદ "જીવતા પ્રાણીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે નહિ. આ-માટે તેા આંતરૂમાં વસતિ એક ખાસ "શક્તિ"ની જરૂર છે; આ શક્તિને "જીવનશક્તિ," "પ્રાણશક્તિ"નું નામ (Vital Force) આપવામાં આવ્યું હતું એમ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું, કે જેમ શોહયુગની યુગ્મશક્તિ આકર્ષણ પેદા કરે છે તેમ આવા પ્રકારની એક શક્તિ વનસ્પતિમાં, પ્રાણીમાં અને માનવ દેહમાં કાર્ય કરે છે તથા જીવનના વિવિધ બનાવોને ઉપજાવે છે. જડવાદના પછીના ઝમાનામાં આ વાદનો સામ કરવામાં આવ્યો છે. તે સમયે એમ કહેવાયું હતું, કે જેવી રીતે એકાદ કહેવાતો ચેતન હીન પદાર્થ બંધાય છે તેવી જ રીતે એકાદ જીવનું પ્રાણી સ્વતઃ પોતાનું બંધારણ બાંધી શકે છે. એકાદ બંધારણમાં ખનિજ વર્ગમાં હોય છે તેના કરતાં અન્ય પ્રકારની શકિતો અમર કરી શકતી નથી—માત્ર તેઓ એક ધણી ગૂંચવાડા બરેલી રીતે કાર્ય કરે છે; તેમના વડે એક ગૂંચવાડાવાળું બંધારણ બંધાય છે. વર્તમાનકાલે ધણાજ દલીલા જડગદીઓજ "પ્રાણ-શક્તિ" ના અસ્વીકારને વળગી રહ્યા છે. પ્રાકૃતિક તત્ત્વોત્પત્તિઓની એક વિશાલ સંખ્યાએ એમ ઉપદેશ્યું છે, કે ગમે તેમ હોય તોપણ દરેકને એક પ્રાણશક્તિ અથવા એક જીવન-તત્ત્વ જેવું કંઈક સ્વીકારવાની જરૂર ઉભી થાય છે.

આ પ્રમાણે નવીન પદાર્થ વિજ્ઞાન, ઇંધરીક-ઉત્પાદનના સબંધમાં કેટલેક અંશે આત્મવિજ્ઞાના સિદ્ધાંતોના નશ્વર આવડું જાય છે. તથાપિ એ ઉત્તમ વસ્ત્રે ધણો જ ભેદ છે; વર્તમાનજાળની પદાર્થવિદ્યા સમાન્ય અવલોકનની સાલ જાગતોના આધારવાળા માનસિક અવલોકનના આધારવડે એક પ્રકારની જલજ્ઞાન શક્તિની બાવનાનો સીકાર કરતી જાય છે. ગરંતુ આત્મવિજ્ઞાને જેવો ઉદ્દેશ છે તેવી તથા જેનાં પરિણામોથી આત્મવિજ્ઞાના સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ભવ થાય છે તેવા પ્રકારની વધાર્ય આધ્યાત્મિક શોધની આ વિજ્ઞાની વિધિયો નથી. વર્તમાનજાળની પદાર્થ વિદ્યાથી આત્મવિદ્યા આ બાબતમાં કેવી રીતે ભિન્ન પડી આવે છે તે વાત્તવાર દર્શાવવાની જરૂર નથી, પદાર્થ વિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના અનુભવોને જ સર્વ સંનતા આધારરૂપ માને છે, અને જે જે આજ આધારવાળું ના હોય તે સર્વને અજેયરૂપે ગણી કાઢે છે. ઇન્દ્રિયો ઉપર પડતાં સરકારોમાંથી તે પોતાના સિદ્ધાંતો અંતિમ પરિણામે ઉપજાવી કાઢે છે, જે જે કંઈ આત્મીયાર જાય છે તે સર્વને તે માનવ જ્ઞાનની હદપારનું ગણીને દૂર જ રાખે છે, આત્મવિજ્ઞાને તો આવા પ્રકારનું વલન, પોતાનાથી રપડે થઈ શકે એટલી જાગતોને જ લક્ષમાં લેનાર તથા તર્કવડે સ્પર્શે કસતા પદાર્થોમાંથી જે જે માની શકાય તેટલું જ માનનાર એક આધિજ્ઞાના દંદિષિદ્ધિ. સમાન જ લાગે છે, જોઈ શકનારની વાતોને તે માનવજ્ઞાનની શક્તિની જલારની ગણીને દૂરની દૂર જ રાખવા ઇચ્છે છે. માનવિ વિકાસ, શક્તિ ઉત્પત્તિ પામી શકે એવો છે, નવીન પ્રકારનાં અવયવોની કેલવણી વડે તે પોતાને માટે નવીન સૃષ્ટિયો ઉપર વિજય મેળવી શકે છે, એમ આત્મવિજ્ઞાનું માનવું છે. માનવિની આસપાસ અનેક સૃષ્ટિયો આવી રહી છે, તેમને માટે એક એ નવાં અવયવો કેળવવા વડે તે તેમનું અવલોકન પણ કરી શકે, એમ આત્મવિજ્ઞાનો ઉપદેશ છે. જેમ એક અધિ માનવિ, આંખો ઉપર કાચકાકારક વાડકાપ કરાવ્યા પછી વૃત્તે જ એક પ્રકારની નવીન સૃષ્ટિનું અવલોકન કરે છે, તેમ માનવિ પણ હૃદય અવયવોની કેલવણી વડે, સાધારણ ઇન્દ્રિયોથી આરંભમાં

જેણાં હતી તેના કરતાં બિન પ્રકારની સૃષ્ટિઓનું અવલોકન કરી શકે છે; દેહની અંધતા બોગવના માનવિનાં ચક્ષુઓ ઉપર વાદકાપ થઈ શકે કે નહિ તેનો આધાર અવયવોની દશાઓ ઉપર હોય છે; પરંતુ ઉચ્ચ સૃષ્ટિઓમાં પ્રવેશ પામી શકાય એવાં ઉચ્ચ અવયવો દરેક માનવિમાં ગર્ભ-દશામાં હોય છે. “સ્થૂલ સૃષ્ટિની પારંતુ જ્ઞાન” ના વિષયમાં સુદર્શનમાં દર્શાવવામાં આવેલી વિષિઓને અનુસરવાની ધીજી, સદનશીલતા અને શક્તિવાળાં ગમે તે માનવિઓ આ અવયવોને કુળવી શકે. દેહરૂપ બંધાનથી દ્વારા માનવિના જ્ઞાનની હદો બંધાય છે, એ જ્ઞાન સંક્રમિત જડ પ્રદેશમાં જ સમાઈ રહે છે, એમ આત્મવિદ્યાનું કોઈ કાસે કોઈ પણ પ્રકારે કહેવું નથી. તે તો માત્ર ક્ષણિક બંધનોને વિસ્તારવાનાં સાધનો દર્શાવે છે જ ઉપદેશ આપે છે.

વળી તે છાયા દેહ વિશે શોધ ચલાવવામાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે; આગળ ઉપર આપણે માનવિનાં આથી પણ ઉચ્ચ તરનો (દેહો) વિષે વિચાર ચકાવીશું, તે બાજત પણ તે સ્પષ્ટ શોધ કરે છે. એટલી બાજતનો તે સંકાર કરે છે, કે દેહની હન્દ્રિયોની શોધનો પ્રદેશ માત્ર સ્થૂલ, જડ દેહ સુધી જ વિસ્તરી શકે છે; આ દૃષ્ટિનિંદ લક્ષમાં રાખીને જો કોઈ પણ બહુ જ માયાફાડ કરે તો અમુક પ્રકારની વિચારપરંપરાવડે એકાદ ઉચ્ચ સૃષ્ટિનો શોધ કરી શકે. જેમ જન્મથી બંધ માનવિનાં ચક્ષુઓને વાદકાપ થઈ પછી પદાર્થોના પ્રકાશ અને રંગ જોઈ શકે તેમ જોમાં માનવપ્રકૃતિનાં ઉચ્ચ તરનો અવલોકનકાર સમક્ષ ખુલા થઈ જાય એવી એકાદ નવીન સૃષ્ટિ શી રીતે ખુલી બનાવવી તે વિષેનો બોધ પણ આત્મવિદ્યા આપે છે. દૃષ્ટિશક્તિનાં ઉચ્ચ અવયવોને કુળવેશ માનવિઓને ધૃતરીક અથવા છાયા દેહ એ પ્રલક્ષ અવલોકનની બાજત છે, મનનસિક પ્રવૃત્તિમાંથી અથવા એકાદ વિચાર પરંપરામાંથી ઉપજી આવતા એકાદવાદ અથવા સિદ્ધાન્ત રૂપજ નથી.

પ્રાણી અને વનસ્પતિવર્ગના છાયા દેહને મળતો અવતો, માનવિનામાં આવા પ્રકારનો છાયા દેહ હોય છે. સ્થૂલ દેહનાં જડ અને શક્તિયોને, તૃદ્વિત, પુનરૂત્પત્તિનાં, શિરની અંતર મતિયોનાં સ્વરૂપે માં સ્વતઃ અવિર્ભાવ પમાડનાર પણ તેજ છે. વળી તે સ્થૂલ દેહનો બાંધનાર અને વાદકા ધડનાર છે; તેમાં નિવાસ કરનાર તેનો કારીગર છે; માટે સ્થૂલ દેહને આ છાયા દેહની એક મૂર્તિ અથવા આવિર્ભાવરૂપ પણ કહી શકાય, આકાર અને કદના સંબંધમાં છાયા અને સ્થૂલ દેહો લગભગ સરખાજ છે, છતાં પણ કોઈ પ્રકારે એ હબથે સર્વ પ્રકારે મળતા આવતા નથી, પરંતુ પ્રાણીઓનો અને તેથી પણ વધારે તૃદ્વિતો છાયા દેહ, આકાર અને પરિણામના સંબંધમાં તેમના સ્થૂલ શરીરોથી ધણો જ જુદો પડી આવે છે.

(ચાલુ)

ડૉ. સ્પીનગ.

(Theosophist)

॥ જાપાનનો નીતિ આદર્શ ॥

લંડનમાં બરાવણી નૈતિક દેલવણીની કોંગ્રેસને, જાપાનની જ મીનીસ્ટર ઓફ એક્ઝિક્યુટિવના ડેલીગેટ મી. ટી. હુગોએ પ્રેરે પાડેલા નિબંધ એક અત્યંત વિચારવા યોગ્ય લેખ છે; જાપાનીઝ કાપેની વિવિધ વિધિઓમાં આ લેખ આપણને ઉંડા ઉતારે છે એટલા માટે જ નહિ પરંતુ તેનાથી જે જે નવીન પ્રકારની શોધની દિશાઓ ખુલ્લી થાય છે તે માટે તે અત્યંત ઉપયોગી છે. જાપાનની નિશાનોમાં વાપરવામાં આવતા નીતિનાં પુસ્તકો હજી સુધી પણ ગમે તે માનવિ અથવા પુસ્તક પ્રસિધ્ધ કરનારની દુકાનો વાળા છાપતા હતા; પરંતુ આવી રીતને ઈચ્છવા યોગ્ય ગણવામાં આવી નહિ; ૧૯૦૦ માં શાસનોમાં ચલાવવાનાં નાનકડાં તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવાનાં નીતિનાં પુસ્તકો બનાવવા માટે પરિક્ષકોની એક કમિટી નીમવામાં આવી. ઓછામાં ઓછાં ૫૩૫૦૦૦૦ બાળકો જાપાનમાં શાસમાં જાય એવી વયનાં છે; હવે આ અવેને કમિટીએ બનાવેલી શાસમાં ચલાવવાની ચોપડીમાંથી અગ્રાસ કરાવવામાં આવે છે. મી. હુગો કહે છે, કે આનાં પરિણામોએ હજી સુધી " અમારી આશાએને રક્ષી શકતી નથી, " તેમાં શાશ સુધારા વધારા કરના તે શોધવામાં આવે છે. આ વિષયની સાર્વજનિક રાજ યા ૧૯૦૦ માં દાદવામાં આવી હતી તે નીચે પ્રમણે:—

અમારા હે ! સર્વે પ્રજાજનો તમે જાણો કે—

આપણા ગાદશાહી પૂર્વજોએ આપણા સામ્રાજ્યને, વિશાલ અને હુમેશાં ટકે એવા પાયા ઉપર સ્થાપ્યું છે; સદાચારને દૃઢતાપૂર્વક ઉંડો વાંચ્યો છે. વફાદારી અને માતૃપીતૃભક્ત ધર્મ બુદ્ધિમાં હુમેશાં સંકળાયેલા આપણા પ્રજાજનો ઝમાનાઓના ઝમાનાઓથી તે ડું સૌંદર્ય દર્શાવતા આવ્યા છે. આપણા સામ્રાજ્યના મૂળ્ય ચારિત્રનો આમાં વિજય છે તથા આપણી દેળવણીના ઉત્પત્તિ સ્થાનનો પણ આમાંજ સમાવેશ થાય છે. હે ! અમારા સર્વે પૌરજનો તમે તમારા માતૃપિતા પ્રત્યે ભક્તિભાવ દર્શાવજો; તમારા ભ્રાતા અને ભગિનીઓ પ્રત્યે માયાભાવ રાખજો; પતિપત્નીરૂપે અલેક્ષ્ય એક બનજો; મૈત્રિમાં નિમકહલાલ નિવડજો; વિજય અને સમતાની વૃત્તિ સહિત તમારું જીવન ગાળજો; સર્વ પ્રત્યે તમારી પરોપકારવૃત્તિ દર્શાવજો; વિદ્યાને અનુસરજો, કલાઓને દેળવજો; તે વડે માનસિક શક્તિઓ અને સંપૂર્ણ નૈતિક ભાવનાઓને ખીલાવજો. આ ઉપરાંત સામાજિક શ્રેયને વધારજો તથા સામાન્ય લાલની બાબતોનો વધારો કરજો; હુમેશાં રાજ્ય જંધારણને માન આપજો તથા તેના નિયમોને પાળજો; જો કંઈ વિદ્યન ઉભું થઈ આવે તો, તમારી જાંતને હિંમત સહિત રાજ્યને અર્પણ કરજો; આ પ્રમાણે સર્વજને અને પૃથ્વી સાથે સામાનતા ધરાવતા આપણા સાર્વજનિક સામ્રાજ્યની સમૃદ્ધિનું બળવીને રક્ષણ કરજો; આ પ્રમાણે તમે સર્વ સદાચારી અને નિમકહલાલ પ્રજાજનો બનશો એટલું જ નહિ પરંતુ તમારા બાપદાદાઓની શ્રેષ્ઠ લોકકથાઓને કીર્તિવંત બનાવશો. અને દર્શાવાયેલા માર્ગ અરેખરી રીતે આપણા શ્રેષ્ઠ પૂર્વજોએ

વારસામાં આપ્યો છે; તેમના વંશજો અને પ્રજાજનોને સામાન રીતે તેને અનુસરવાનું છે; એ સર્વ જંમાનાઓ માટે નિશ્ચિત થયેલો છે. તથા સર્વ સ્થલોમાં સત્ય નીવડ્યો છે. હે! પૌરજનો, તમારી સાથે સામાન્ય રીતે, સર્વ પ્રકારની પૂજ્યબુદ્ધિપૂર્વક હૃદયના ભાવ સહિત તે માર્ગને અનુસરવાની અમારી મરજી છે; જેથી આપણે સર્વે આ પ્રમાણે સામાન સદાચારને પાળી શકીએ.

મેઘજીના ૨૩ માં વર્ષના દશમા માસનો ૩૦ મો દીવસ.

(બાદશાહી ચિહ્ન ૧.)

(બાદશાહી સહી.)

મી. હુંજે કહે છે, કે “ પ્રજાકીય નીતિના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ ” આ રાજસા છે. બાળકોને તે મોઢે દરાવવામાં આવે છે; તેમને “ તેમના હંડા અર્થે સમજાવવામાં આવે છે, એ આસાઓને તેમના દરોજના જીવનમાં આચારમાં મૂકતાં શિખરવામાં આવે છે. “ નિશાલનાં પ્રથમ ચાર વર્ષો શાંકાના, કુટુંબના, પ્રજાના, શિષ્ટ જીવનના સદાચાર શિખવવામાં ગાળવામાં આવે છે. આવા સદાચારનાં દંદાંત મુખ્યત્વે કરીને જાપાનના અને વિદેશના ઇતિહાસમાંથી પણ પુરાં પાડવામાં આવે છે. દરોજના નહિ એવા કટલાક સદાચાર લક્ષમાં લેવા યોગ્ય હોય છે. “ પદાચોની વ્યવહારમાં સંભાળ, ” “ આચારંગ, ” આવકારના નિયમો, ” “ અન્યની કીર્તિની દર, ” “ બીજાના તેજથી અંગાઈ જશો નહિ, ” “ અન્યને તમામી તરફી આપશો નહિ ” બીજાં ચાર વર્ષોમાં નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ અપાતો લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે:— “ વીરભાવ, ” સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મશ્રદ્ધા, ” “ આત્મનીરક્ષણ, ” “ વળતસર કામ કરો, ” “ જીવતાપદાર્થો પ્રત્યે માયાભાવ રાખો. ”

મી હુંજે સૂચના કરે છે, કે “ અમારી પ્રાથમિક શાલાઓમાં અપાતી નૈતિક કેળવણી સર્વ પ્રકારના ધર્મોથી બીજકુલ સ્વતંત્ર હોય છે. “ જે આ કહેવું ખરૂં જ હોય તો આવી વ્યવસ્થામાં ધણી યોડીજ આશા રાખવા જેવું છે. પરંતુ સર્વથી પ્રથમ આપણને માણુમ પડે છે, કે સર્વ પ્રકારના હેતુઓ અને ઉદ્દેશો અનુસાર મહારાજાજી એક પૂજના સ્થાનરૂપ, શ્રેષ્ઠ, પ્રકાશીત, સર્વ સંપૂર્ણ છે બીજું, તેમની નૈતિક સંસ્થાનો આધાર પિતૃપૂજારૂપ છે. મહારાજાના જીવન માટેની અમારી પૂજ્ય ભાવનાનો અમારી પિતૃપૂજ સાથે સંબંધ છે. મહારાજા પ્રત્યે વફાદાર થવું જોજી અમારાં માતા પિતા અને પૂર્વજો પ્રત્યે પવિત્ર પૂજ્યભાવ રજાવવા બરોબર છે. “ પિતૃ પૂજની ભાવના વડે અમારા દેશનું મુખ્ય વલન ધણે બાગે ચોપાય છે, ટકે એવું થાય છે. આ ઉપરાંત વળી મી હુંજે કહે છે—

એક પ્રજા રૂપે અમે જાપાનીઓ ધર્મ પ્રત્યે કોઈ પણ કાળે બેદરકાર બન્યા નથી. પરંતુ સાથે સાથેજ અમારા ધર્મ કોઈ કાળે અમારા દેશના શ્રેષ્ઠ અને ઉમદા વસણના સૌદર્યનો અમારી પાસે વિનાશ કરતોયો નથી. તેમજ અમે અમારી જાતને કોઈ કાળે એટલી બધી શેલછામાં તણાવાં નથી દીધી કે અમે અમારી પ્રજાકીય ભાવનાને પિસરી બંધીએ.

જે કે સર્વ પ્રકારના ધાર્મિક સિદ્ધિતિને રહેવા દેવામાં આગ્યા છે તે પછી આ યોજનામાં ધાર્મિક ગુરુસાગો સંભાવેલ થાય છે. આ યોજનાથી સારા પૌરજનો પેલા થાય છે કે નહિ. અથવા મહારાજાધીરાજને પણ તેમને પૂજ્યતા પૌરજનોમાં, આ યોજનાનો ઉપદેશ જે ઉપર સ્પષ્ટ રીતે નહિ પરંતુ નિર્વાચીત રીતે આધાર રાખે છે, તેવા ભગવાન બુદ્ધના નિયમો (ધર્મો) પ્રચાર કરવાની આતા આપવી પડશે કે નહિ, એ જોવાની આખત ગંભીર આનંદની નિવડશે.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચે મંગાવનારને શીર. એ.
મં. નં. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પણ એ. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક.)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિં. ૦-૮-૦

ઉત્તર રામ ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બધાઈને તૈયાર છે

કિંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી

ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નણુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન એજીસ—નડીઆદ

એ. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે

પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયની તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન એજીસ—નડીઆદ. અથવા

એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કોલકાતાથી રાહ, મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું શીર. સુદર્શન એજીસ નડીઆદથી
મોકલવામાં આવશે.

ચાર વર્ષથી સેવા બજાવતું રાષ્ટ્રીય પસંતુ આગેવાન.

અડવાડીકંપત્ર.

ગુજરાત.

પ્રત્યેક શનીવારે નડીઆદમાં પ્રગટ થાય છે.

લવાબ. રૂ. ૨, લાયબ્રેરીયો, એજીસ અને ૧૫) સુધીના ફૂલ પમારદાર શિક્ષકો માટે
રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ ૦-૧૪-૦ નધુ. હિંદુસ્થાનની બહાર પોસ્ટેજ સહીત રૂ. ૪, નમુનાને
અંક ૦) ની દીકરી મોકલવાથી મળશે. આદક ગમે ત્યારથી મવાય છે. વર્ષની આખાંરે
બેટનું પુસ્તક મળશે.

મહિની—લાલ લાગપતરાય કૃત આ પ્રગાળીયન દેશભક્ત મહાત્માનું જીવન
કિ. રૂ. ૦-૮-૦ માં એન. એમ. ત્રીપાઠી મુંબઈ અથવા 'ગુજરાત' એજીસમાંથી
મળશે. મેનેજર ગુજરાત—નડીઆદ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આજી જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ આપધિયોમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે
- (૨) નળજાં પડતાં યાન તદ્દુઓને ધુણિ આપે છે.
- (૩) થટતી જતી રમરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) બેઠીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મરથાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) રવમ્મમાં થતા ધાતુ પાતને અટકાવે છે
- (૮) ગુમાવેલ મુરખતવને પાછુ બાંધે છે

૩૨ ગોળીની કબ્બી એકનો રૂ. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લાયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

મેદેરજાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

નામજી.

અમારું પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દેખત અને અન્યની ઉત્તમ માર્ગ દેખડનાઈ છે.

હર આધુનિકોમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે પ્રતો મુદ્રિત વહેંચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક.

ગ્રંથ, મરહી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી ભિષ્મી), જમાણી અને તામિલ ભાષામાં તેનાર ને તથા બાંધીમાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આવાટલા

એક આનેદમાર્ગે પયવાસી.

અહાનિધ અભિલાસ નમુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

પ્રેમ "સુદર્શન" નામકું

કર્મ જીભાશીલ ૨૪ ૩૩ માસ ૨૨ રૂપિયા

પાનું

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — માગવતમ્.

તંત્રી — માધવલાલ નમુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૪, અંક ૩.]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર ૧૯૦૮.]

કવિ અને હેતુ વિષય અથવા પ્રતિભાદર્શન.....	૬૫
જુદ્ધમીને અરણ્ય.....	૬૮
સ્નેહમંત્રી.....	૬૯
સુખની શોધ.....	૭૧
પાશ્ચાત્ય સુધારો.....	૭૫
રોબીકુશીઅનો વિષે કેટલાક વિચાર.....	૭૬
પ્રથમ હન્ટર નેશનલ પાર્ટી એન્યુકેશન કો-અસ.....	૮૬
આપણી કેળવણી.....	૯૪

લવાજમ

લવાજમ આગાઉથી લેવાનો ખમારો રિવાજ છે એનું અમારા સુઘ માહકાને સ્મરણ કરીશ.

સુચના,

વ્યવસ્થાપક.

ત્રેસ ખીન કામમાં વધુ સાગવાથી આ અંક મોટો થયો છે. હવેથી જલદી થશે.

સુદર્શન.

આ પત્ર માટે સર્વને સ્વતંત્ર લખાણ કરવા વિનતી કરવામાં આવે છે. લખાણ દરેક માસની ૧૫ મી પહેલાં મળવું જોઈએ. ટિકીટ વિના પ્રસિદ્ધ ના થવાનું લખાણ પાછું આપવામાં આવશે નહિ તથા ઉત્તર પણ મળશે નહિ.

વાર્ષિક લવાજમ—રૂ.૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સહિત.

પસ્તકો, બદલાનાં માસિકો પત્રો વિ. નિચે મોકલાવવાં:—

તંત્રી-સુદર્શન.

સુદર્શન ઓફિસ નડિયાદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(ખીલ આવૃત્તિ.)

(મોટા ટાઇપ સારા કામળ પાકું પુસ્તક.)
(કીંમત રૂપીયા ૩.....૦.....૦)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(ખીલ આવૃત્તિ.)

(ખાળખોધ ટાઇપમાં સારા કામળ.
(કીંમત રૂપાયા ૦.....૮.....૦)

આવૃત્તિ...

જોકે અલેક્ઝાન્ડર પ્રવાસી.

અલેક્ઝાન્ડર પ્રવાસી નહીં માઈ
દિવેદી.

સુદર્શન.

સિદ્ધસર આર્ચકેન્ડર આગુભાઈ મુખ...
એમ. એ. એલ. એમ. બી.

મળી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રામ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં વીમહિ ” — માતૃવત્તમ્.

તત્ત્વ-માધવસાલ નણ્ણાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૪, અંક ૩.]

(માસિક)

[ડિસેમ્બર ૧૯૦૮.]

કવિ અને તેનું વિશ્વ.

અથવા

પ્રતિભાદર્શન.

(મળેલું.)

નમું પ્રીતે નમું પ્રીતે, સાકાર નગ સત્ત્વ ને;
વિધિદેવા વિધિદારી, વિધિરૂપક વિચરે.

“ અખિલ વન વિભાગે, ઘૂમતો ગર્વ ધારી;

નસિકે રસ વિહારી, પ્રાણનો પ્રાણ આવી.

લહરી સુલહરીથી, અંગ આનંદકારી;

રતિ પ્રિય રતિ કેસે, ગૂઢ સંદેશ આપી. ૧

પ્રિય પ્રવીણ સુરાણી, નિજ સંધ્યા સખીને,

રંગની નિકટ પ્રેરે, રંગ પ્રેમે રસીને;

કુસુમસાર, પૂળની, અંગતો ઉરમાંથી;

સરસ રસ તમારી, પ્રેરવા પ્રેમ ધારી. ૨

મનહર રહ્યોઆળી, દિવ્ય ગોળા પ્રકાશે, -
મન પ્રિય સખાના, રાજ્ય સુરાજ્ય માંહે;
નિજથી નિજ ગતિના, પુષ્પના સુપરગે,
મન તન રસ કુલે, સુષ્ટિ સંગાઃ કુલે. ૩

સૌતળ સૌકર પોલી, નિજ પીકે ધરીને;
મધુરી લહરી આવી, સમિતી સર્વ અંજી.
ગમન અતૌવ ધીમે, રંગ રંગે ગળાને;
રસથી રસ વધારી, પ્રેમમાં પ્રેમ પૂરે. ૪

ધન ધાન્ય ભર્યાં ગિરિલેખ મહા,
રસ રંગ ભર્યાં તરે છોડ લતા,
નવ કંચન કાચ ભર્યાં ધમતાં,
મધુરાં ઝરણાં સરિતા તટમાં. ૫

ગવિ બિંબ ક્ષિતિજ પર નમતા,
નમતાં નમતાં ક્ષિતિ પાર જતાં;
સુખદા સમયે ફરતાં ફરતાં,
રૂતિ પાથરતાં સરિતા તટમાં. ૬

કહોંથી કહોંથી ઉર અથ મહોં,
મધુરાં મધુગં વિલુનાદ ચક્રી;
ગમ ગોધ વહી સુખ ગોધ બની,
સહુ બાન અજાન થયું પ્રજાળી. ૭

નવલ મધુર્ગ વીણા, ગાન નુમાન માંહી,
મગજ સુમન કેરી, ગંધ સંગેધ ધારી;
રમતો રમત અંજી, રંગ પ્રેમે રસાળી;
નિરખો રસિક વેશી, દિવ્ય દયામા સહુણી. ૮

નોરખી નબમાં રમતી રમણી,
પ્રિય દિવ્ય રૂપા દિવ્ય રૂપ ભેરી;
દિવ્ય ગાન ભરી દિવ્ય તાન મહોં,
અંધરે ધરો વિષ્ણુ વગાડો રહી. ૯

મધુરી મધુરી સુનિતંબવતી,
સ્તન ભારે ચક્રી નમતી નમતી;

ગતિમાં ગતિ પ્રેમ તણી ભરતી,
ધોઈ તહેમ છતાં અધોઈ ગણતી. ૧૦

રતિમાં પવને શિરથી મરતી,
ઝોઈમાં દાય ભઈ શિરમાં ધરતી;
શિરમાં ધરતાં સ્તનથી ખસતી,
સ્તન બંધ કયે ઉદરે ધરતી. ૧૧

ઉદરે ધરતાં પોઠ ભાગ થઈ,
દળતા દિલ પાલવથી ભરતી;
ભરતાં કંઈ અંગ મરોડ કરી,
કરોઈ નમતી ઉર બહાર ધરી. ૧૨

પડીમાં તસતી ફૂદડી ફરતી,
પડીમાં સ્તન અંધ તમે ખણતી;
પડીમાં નિજથી નિજને નિરખી,
ઉરથી હરખી ઉરમાં લવતી. ૧૩

જોડ્યા ત્યાં મમ ઉર તદે નવવા, બોધ રતિ યેણડી,
આ દિલ્લા કુણ કામ કેમ નવમં, જોડી રમે આંવડી;
આ લાવડમ સુપાન કોણ કરશે, કોનાં સુભાગ્યો બળી,
સાહી આ ઉર પ્રેમ પાન કરશે, પ્રીતે “પ્રિયે” ઉચરી. ૧૪

(આગળ આગળ)

‘મનચિહ્નસી’

જુલ્મીને અરજી.

(મળેલું.)

ભલા ઝિંદી ! ભલા ઝાલિમ ! સિતમ શા આ છૂપા કરવા ?
 સખૂરી છે મહેને સહેવા : પતાવી છે બધી પ્રવાં ! ભલા. ૧
 ઉગામી થાં ઉભા રહેવું ? શરમ કે ડર હજી છે થાં ?
 જખમ ખમવા હવે ગરદન જૂઠાવીને ઉભેલો છું ! ભલા. ૨
 હમારી છૂરીની ધારે મીઠી શી મહેરબાની છે !—
 હમારા મરત આખીને અગમ ઝાંખી ચયેલી છે ! સલા. ૩
 હમારા કૂર કાતીલમાં છૂપેલું છે અમર હતાણું !—
 સનમ, સાકી, શાશી, ને ખુદાઈ નૂરુન આલું ! ભલા. ૪
 પિછાનો જૂની બૂકીને નવા શાગીદ ફૂંદી ને—
 ધસી હથિયાર ધા કરજો ! તૂટી પડજો ઝમૂમીને ! ભલા. ૫
 હમારા બાગને રસ્તે ઉભા ભાલા ભલે રાખો !
 ભરો બનૂકને તોપો ! તીરખાજ કરો ! ચાલો ! ભલા. ૬
 હમારા ખૂનનું શરબત ખુશાલીથી ભલે પીજો !
 અને દિલ મ્હાય તે હરદમ અહીં પૂફ કરી લેજો ! ભલા. ૭
 મગર, અફસોસ ! ઓ લોળાં ! હમે નથી આવમે નશા :—
 હમારા દારૂગોળા ત્યાં નહીં ખેંચો : દયા ખાશું ! ભલા. ૮
 હવે આરામ છોડીને મૂક્યું છે મોત ઓશીકે !
 નસે નસમાં નશો રેડી બિછાને છું બિમારીને ! ભલા. ૯
 ભલા દુસ્મન ! સિતમ કરવા હુકમ હક્ક એ ખુદાઈ છે !
 હમારી જુલ્મગારીમાં મજા મહારી છૂપાઈ છે ! ભલા. ૧૦
 રહમ, ડર, કે શરમ કે છે ! અરે, હજી ચે ? નવાઈ છે ! !
 કતલ કરવા ખૂની ચાવા હવે જૂઠી મનાઈ છે ! ભલા. ૧૧
 કરો ટૂંકડા પૂરેપૂરા ! લગારે બાકી ? ના ! ના ! ના !
 છગર આ શાન્ત સાગરને હવે ધૂલવાટ છે ના ! ના ! ભલા. ૧૨

વનવાસ }
 ૨૧-૧૨-૦૮ }

“ સાગર. ”

। સ્નેહમંજરી. ।

(અનુસંધાન ગત વર્ષના પૃષ્ઠ ૩૬૨ થી.)

(મળેલું.)

વદે છે કા ખોટા, પ્રણય રસ ખુળીથી પલિતો;
 'રહી રામા સંગે, સુગતિ મળવી હૃદય ગણો;
 મહે લેવા પાપી, જગ નિયમ તોડી સુખ મળે;
 હદે સાચું હુંને, ઘુજ વગર મુક્તિ નવ મળે. ૪૮

બસે યોગી મ્હોટા, પ્રણય સૂર પુંકર કરતા;
 લહે ત્યાગી બારે, નિજ શિર વિશુ આપ ધરતા;
 છૂટેલા ચાવાને, રૂપ મુદિત લદાઈ દહીં તજે;
 પરતું છે બાંધ્યા, ઘુજ અકળ રૂપે સહુ જ એ. ૪૯

રાતે રૂપે લદાઈ, સુમગપણ સૌને દર મમે;
 અને કોષે લદાઈ, નયન શરથી સૌ જગ બળે;
 ખરે બાળા લદાઈ, અકળ બળ કા ના કળી શકે;
 ઉમા કાળી નામે, ઘુજ મુરત પ્રેમે જગ પૂજે. ૫૦

મહો તારા સાથે, સુરજ સધળે હું પદ પડી;
 લહે તેજ તહારી નિજ હૃદય માટે કરગરી;
 પરતું તે તેજ, જડ જગતની બાળ કરતી;
 ન તે તેજથી હું, આરૂપ અવની ગોચર થતી. ૫૧

બીંખારીના બાવો, પરમ બીંખથી ના મટી શકે;
 મુઠી સાળીતિ તે, રવિ કિરણનો તાપ જણવે;
 બુઝો ના કા લહેને, નયન હસતે આદર દિયે;
 અને પૂરા પ્રેમે, લભ પર સહુ પ્યાર જણવે. ૫૨

પાંચુપાંખિ લહ્યાં, નરમન મોનો મોદ કરતાં;
 રસામિજ લહ્યાં, નર મન પતંગી તડકતાં;
 સરોગલિ ! લહ્યાં, નર મન મધુષો મલપતાં;
 સુરાગી લહ રંગે, નર મન મૂગો બાન તજતા. ૫૩

સરખા લહ રૂપે, નર નયન છે નેહ ભજતાં;
 સુગાતી લહ ગાત્રે, નર હૃદય છે દામ વસતાં;
 સુવાચી લહ વાચે, જડ અજડ સૌ વાચ વદતાં;
 સુરંગી લહ રંગે, મગ અચળ છે રંગ સજતાં. ૫૪

મુઘા સિન્ધુ, જ્યોતિ, ચંદ્ર, સર્પ, લેખા સુરગુણી;
હરિણાક્ષી બાલે, અર્ચિતાં સુખદા તંક રમણી;
રમે તું, ત્યાં થાયે, 'ભવતુ જય' એવો સુર ધ્વનિ;
અને બ્યાં દુઃખા ત્યાં, ત્રિવિધ દુઃખ બેસે ધર કરી. ૫૫

અપંગી વા કોધી, રૂપ કરૂંપ કે કૈ' હોન મતિ;
ધરેલાં તું રૂપો, નર હૃદય છે સેવ્ય તદપિ;
પતિ ધર્મ પાળી, સુખ પરમા દેવા ચિત થકી;
ચૂકે તે છે ત્હારા, પુરણ અપરાધી પ્રિય નક્ષી. ૫૬

ત્હને રીખાવે તે, નરક નગરી વાસ કરશે;
સત્તાવે તું તેઓ, નીચ કુળ મહી જન્મ ધરશે;
ગણે તું તુચ્છા તે, પંખવ બ્રીખી પેટ ભરશે;
અને ઊડે તેઓ, બનીં પયર ધા લાત સદશે. ૫૭

મહા દાને ધ્યાને, પૂજન પ્રભુથી ને નવ મળે;
મળે તે તું ધ્યાને, પ્રણય શુભ દાને રજા રમે;
પ્રભુ પૂજા પ્યારી, તુજ હૃદય પૂજા મકી ફળે;
વિતા તું પૂજા તે, સકળ શુભ પૂજા રજા બળે. ૫૮

મહા માયા તુંથી, સુર અસુર આદિ સહુ થયા;
મર્યાદા છતાંયા, જગત રણ રંગે રમી રહ્યા;
સમાતા થાતા એ, જમ ભૂંપણ કિંવા દેવણ ને;
તું માનું તે વહાલી, તુજ પ્રણય પૂજા જગ જગે. ૫૯

ન રાખી રે'તી તું, કબજ કરતાં કોટિ ચતને;
હબાતી ના દાખી, શમ હમ કરો કે ભયવડે;
ન બંધાતી બાંધી, કડી રસો અને અન્ય જણશે;
'પરતું બંધાઈ, જાતી વસતી એમ જણાયે. ૬૦

ન દીઠી વહાલી તું, તવ લગણુ જોવા મન ચતું;
પરતું દીઠે તું, ચુંબન ચિત લેવા તલપતું;
ચૂમી લેતાં ઇચ્છા, ઉલટ ઉલટયે પૂર વધતું;
'સદા રે'જો આણું, તન તનથી આર્સીગો વસતું. ૬૧

(આગળ ચાલુ.)

કહાન ચક્ર ગાંધી.

॥ સુખની શોધ. ॥

(અનુસંધાન ગતીકથા.)

આપણા અભ્યાસમાં આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ બુદ્ધિના સંતોષમાં, સુખની શોધને હમેશાં વધતો જતો સંતોષ મેળી શકે એવી અન્ય દિશાઓ ખુલી થાય છે. આ રીતની દિશાઓમાં આ શોધ ચલાવવી ઘણી વિકટ થઈ પડે છે, એટલે આત્મે-નિરોધ અને દુઃખ તો ક્ષણમાં પસાર થઈ જાય એવાં હોય છે પરંતુ ઘણા સમય ટકે એવું ઘણું સુખ મળવાથી બંદો વળી રહે છે. જે દિશાએ આપણે શોધ ચલાવીએ છીએ તે દિશામાં ઉડા ઉતરશે તો તમને માલૂમ પડી આવશે, કે આપણા સુખનો આધાર આપણા પોતાના ચારિત્ર અને પ્રકૃતિ ઉપર હોવાથી તથા આપણી આસપાસના પદાર્થોમાં તેનો સંભાવેશ નીચતો હોવાથી સુખની ભાવના વધારે ને વધારે દૃઢ બનતી જાય છે. આપણી આસપાસના પદાર્થોના મદલમાં નહિ પરંતુ આપણા આંતર જીવનના વિકાસમાં ખરા સુખનો સમાવેશ છે એમ માલૂમ પડી આવતાં તેની શક્તિ યથા જાય છે. રચીને, જડને પસંદ કરનાર માનવ અને ઉર્મિ તથા બુદ્ધિના પ્રદેશોને પસંદ કરનાર માનવ વચ્ચેના નવાઈ પમાડે એવા મળતા-પણાને અને વિરોધને આપણે તપાસીએ:—એકની પાસેથી તેને સુખ આપનાર સંધે બેઠાં વેળે દૂર કરે, તે એકદમ દુઃખી. હવે બાબત બની જાય છે, કારણ કે તેના જીવનનો સમાવેશ આંતરને બદલે બાહ્ય પ્રદેશમાં થાય છે; ઉર્મિઓ અને બુદ્ધિની શક્તિ, શુદ્ધિ અને ઉન્નતિમાં સુખનો સમાવેશ કરનાર માનવને અવલોકા: તેની પાસેથી દરેક બાબત અંટાળી શકો તો પણ તે સંતોષી અને સુખી રહી શકે છે, કારણ કે તેના જીવનનો આંતરમાં સમાવેશ છે, તેનું બધું આંતરમાંથી ઉપજી આવે છે. જેમ જેમ સુખની ભાવના વધારે ને વધારે આંતર પ્રદેશ તરફ વળેલી હોય છે તેમ તેમ તેની પ્રકૃતિ વિરોધ ટકે એવી થયતી જાય છે.

પરંતુ આ ઉપરથી પણ આપણે એક છેલ્લામાં છેલ્લા પ્રશ્ન ઉપર આવીએ છીએ, તે માનવ વિકાસ ક્રમના ચિરો બિંદુરૂપ બનવાનો છે. સમગ્ર પ્રકૃતિને ઘણાં ઘણાં સંતોષ આપવાનો છે. માનવ ખરા સુખનો આખરે તો બુદ્ધિ અને ઉર્મિની પારના પ્રદેશમાં સમાવેશ થાય છે, કલા અને સૌંદર્ય આપણે જાણે ને ને કરે તેની પારના પ્રદેશમાં તેનો સમાવેશ છે, ભાષા સાહિત્ય અને માનસિક બુદ્ધિ આપણે ઉપર ને ને બહિર્સની કૃપા કરે તેની પણ પારના પ્રદેશમાં તેનો સમાવેશ છે, કુર્મિયાને પ્રકાશિત બતાવનારાઓ પોસેથી મળતી આ બાંહેશાહી બંધિસો હોવા છતાં, ખરી વાત તો આમજ છે. આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિનાં આંતરો, આત્માના આંતરમાં આંતરના તરવનો આનંદ, ઉપર વર્ણાયલા સંતોષ શોધવાના પ્રદેશની પાર વર્તે છે; આને આનંદ ઓહો થવાને બદલે હમેશાં વધ્યાં જ જાય છે, ઉપયોગમાં આવવાથી થતવાને બદલે શક્તિ પામતો જાય છે, ઉપયોગ કરતામાંજ વિનાશ પામે, ભોગવતા ભોગવતામાંજ ખાસ થઈ જાય એવા સુખની શોધ રચક જડ પદાર્થોમાં, બાહ્ય પ્રદે-

શમાં શોધવાની બાબતને મૂર્ખતાના એક લક્ષણ રૂપે માનવાતું મન થાય છે. પરંતુ ઉચ્ચ ઉર્મિઓનો વિકાસ થતાં, માનસિક બુદ્ધિની શક્તિઓ ખીલી નિકળતાં અને આથી પણ વિશેષમાં આ સર્વ આવિર્ભાવો જેના પ્રતિબિંબરૂપ છે એવી આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ વિકાસ પામતાં, સુખ પણ વારંવાર ઉપયોગમાં આવવા છતાં વધતું જાય છે, વૃદ્ધિ પામે છે, તથા જેમ જેમ આપણે બધા વધારે ઉપયોગ કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ પાછળ વધારે ને વધારે બાકી રહેતું જાય છે. માનસિક બુદ્ધિના સંબંધમાં આ બાબત સત્ય છે. બ્યારે શુદ્ધ બુદ્ધિ તરફ વળેલી હોય છે ત્યારે તે માનવિ અને માનવિ, વચ્ચે કોઈ કાલે પણ વિરોધ કરાવતી નથી. માનસિક બુદ્ધિનાં કોઈ કાલે અસંખ્ય, હઠપારનાં કાર્યો હોઈ શકે નહિ; સૌંદર્યના વિનયો પણ કોઈ કાલે અનેક હોઈ શકે નહિ. આ શક્તિઓનો જેમ વધારે ઉપયોગ થાય છે તેમ તેમનાં પરિણામો વડે દુનિયા વધારે સુખી બનતી જાય છે. જો હું એકાદ બાબત શિષું તો પ્રથમ તો મને તે શીખવાનો આનંદ મળે છે, પછીથી માનસિક શક્તિના ઉપયોગના પરિણામરૂપ વિશાલ દૃષ્ટિનો આનંદ મળે છે, પછીથી મારી આસપાસના સર્વોનો તેમાં ભાગ ગણવાનો આનંદ થાય છે; જેમ જેમ હું વધારે આપું છું તેમ તેમ વધારે વધારે આપવાનું હોય છે; કારણ કે માનસિક બુદ્ધિની એટલી ખુબી છે, કે જેમ જેમ તે વધારે વધારે આપ્યાં જાય છે તેમ તેમ તેને વધારે ને વધારે ભાગ પડાવવાનો હોય છે, જેમ જેમ તે વધારે વિશાલ બનતી જાય છે તેમ તેમ સમૃદ્ધ બનતી જાય છે. હું તમને એકાદ સત્ય શીખવું તો તે સત્ય તમારી તથા મારી ઉભયની પાસે આવવાથી મારાથી જરા પણ વધારે ગરીબ બની શકતું નથી; આથી ઉલટી રીતે હું સમૃદ્ધ બનું છું, તે પણ માઈ જ્ઞાન તમાઈ છે એટલા માટે નહિ પરંતુ તમારી સાથે ભાગ પાડીને ભોગવવામાં તમને શિખવતા પહેલાં હું સત્ય ને જાણું છું તેના કરતાં પણ ઉત્તમ પ્રકારે સત્યને સમજી શકું છું તેથીજ એમ થાય છે. ઉપદેશ કાર્યમાંજ વધારે દૃષ્ટિ ખુલતી જાય છે; તમને ભાગ આપીને ભોગવવામાંજ વધારે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે; આપવાના કાર્યમાંજ વિતતી વૃદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનનો પ્રસાર, કદાચ તેને પામનારાઓ કરતાં તેના પ્રવર્તાવનાર, આપનારનેજ તેમના કરતાં પણ વધારે ક્ષાયો કરે છે; તેથી આપવાના કાર્યમાં તમે સમૃદ્ધ બનતા જાઓ છો, બહિસ આપવાથી ઓછો થવાને બદલે આનંદ હમેશાં વધ્યાં જ જાય છે.

હવે આ બાબતનો અનુભવ થતાં તથા આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં આ સર્વે હજાર ધણી વૃદ્ધિ પામે છે એટલું અનુભવાતાં, આપણે છંદગીમાં સુખ મેળવવું હોય તો આપણા વિચારો, પ્રયત્નોને કઈ દિશામાં વાળવા એ આપણાથી ખરેખરે સમજાય છે. આપણા અંતરનાં આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિના વિકાસ વિના કરાથી પણ સુખ સ્થાયી બની શકતું નથી. અન્યથા બાબતો આપણને નિષ્ફલ બનાવે છે; આ બાબત આપણને કોઈ કાલે નિષ્ફલ બનાવી હતી નથી. સૌંદર્ય—તે પણ આપણને નિષ્ફલ કરે છે; કદાચ આપણે તેને જોવાની શક્તિ ગુમાવી બેસીએ છીએ. માનસિક બુદ્ધિ શક્તિ—કદાચ તે પણ આપણને નિષ્ફલ બનાવે ; હમેશાં મરણથી તેનો નાશ થાય છે, કારણ કે તેનું સ્થૂલ અવયવ નાશ પામતાં આ ભાકમાં તે પોતાની જાતને દર્શાવી શકતી નથી; પરંતુ અત્તિકજીવનનો હમેશાં વધ્યાં જાય છે, ઉન્નતિ પામ્યાં જાય છે; તે કોઈ પ્રકારના બંધનને જાણતું નથી તેમજ નાશનો પણ

કાઈ પ્રકારનો સંબંધ તેના લક્ષમાં આવતો નથી. આ જેમ જીવિ પામતું જાય છે તેમ સં-
મર્ધમાં આવે છે, કે ઉર્મિઓમાં જે જે સર્વ નિત્ય હોય છે, માનસિક બુદ્ધિ-શક્તિમાં જે
જે સર્વ નિત્ય હોય છે તે સર્વ આધ્યાત્મિક જીવનના એક વિભાગરૂપ છે, સુખના ખરા
તત્ત્વરૂપ નિત્ય સૌંદર્ય અને જ્ઞાનના પ્રતિબિંબરૂપ છે. જાણે કે જીવનનો દિવ્ય પિતા પોતાનાં
બાલકોને વિકાસ ક્રમના માર્ગમાં તેમના સમીપ ઉર્મિનાં પુષ્પો અને માનસિક બુદ્ધિનાં કુસુમો
પોષકરીને તેમાં આગળ વંધવાને લલચાવે છે, જેથી તેઓ પરમાત્માપર્યંત લઈ જતા ઉચ્ચ
માર્ગને અનુસરી શકે. કારણ કે આપણામાં સંમજ શક્તિનો આરંભ યતાં આપણને માલૂમ
પડી આવે છે, કે આપણે જે જે સર્વને ઉર્મિઓમાં આનંદરૂપે માનતા હતા તે આત્માના
સંપૂર્ણ સૌંદર્યનાં પ્રતિબિંબ હતાં; તત્ત્વતઃ તે ક્ષણિક ન હતું, અરે ખરી રીતે તે નાશ પામે
એવું ન હતું પરંતુ નિત્ય સૌંદર્ય અને સુખના એક વિભાગરૂપ હતું અને છે. જો આપણે
અત્રે ઉર્મિના વિષયોને ગૂંથાવી બેસીએ, જેથી જીવનના આનંદો ખલાસ થઈ ગયા હોય
એમ લાગે છે, છતાં આત્મવિકાસ સિદ્ધ યતાં માલૂમ પડી આવે છે, કે આપણે તેમનાથી
જુદા પડ્યા નથી તથા તમારા વચ્ચેની ઉર્મિનો આનંદ ક્ષણિક તત્ત્વનો નહિ પરંતુ નિત્ય
તત્ત્વનો હોય છે, પ્રેમનું તત્ત્વ આધ્યાત્મિક હોય છે, ઉર્મિ વિષયકપણ હોતું નથી તથા જેમ
જેમ આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ વિકસતી જાય છે તેમ તેમ તે સર્વે આપણા હૃદય ધણી પ્રેમ
પાત્ર થઈને પુનઃઆપણી પાસે આવે છે. માનસિક બુદ્ધિ શક્તિના સંબંધમાં સ્થૂંસ અવયવ
નબંધ પડતાં આપણને માલૂમ પડી આવે છે, કે જેમ જેમ આધ્યાત્મિક, પ્રકૃતિ વિકસતી
જાય છે તેમ તેમ માનસિક બુદ્ધિ શક્તિ અન્ય પ્રદેશોમાં કાર્ય કરી શકે છે, અન્ય જીવનો-
માં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ઉચ્ચ સૃષ્ટિઓમાં કાર્ય કરે છે. કારણ કે બુદ્ધિ શક્તિ પણ આત્માના
તત્ત્વરૂપ છે, આપણી યથાર્થ પ્રકૃતિના એક વિભાગરૂપ છે; આત્માને વિકસાવવામાં આપ-
ણામાં જે સર્વ નિત્ય હોય તેનો વિકાસ સાધીએ છીએ, ક્ષણમાં પસાર યતાં પ્રતિબિંબોમાં
જે જે આપણને ખરા આનંદના મૂલ્યરૂપ હોય છે તે સર્વનો વિકાસ થાય છે.

અત્રેજ સુખની શોધના શિરોબિંદુનો સમાવેશ થાય છે; આપણને તે પરમાત્મામાં,
આત્મામાં મળી રહે છે; આપણને માલૂમ પડે છે, કે તે ક્ષણિક નહિ પરંતુ નિત્ય રહે
એવું હોય છે, તેમજ મરણ અથવા જન્મથી તે આપણા હાથમાંથી લઈ શકાતું નથી. જો તમે
શોકમાં ગરકાવ બનતા હોતો તેવું કારણ એટલું જ છે, કે ક્ષણિક બનાવોએ તમારા ચક્ષુ-
ઓને નિત્ય સત્તા પ્રત્યે અંધ બનાવ્યાં છે. જો તમે શોક અને નિરાશાની લાગણીમાં તણા-
તા હો તો તેવું એટલું જ કારણ, કે ઉચ્ચ સૃષ્ટિઓની યથાર્થતાને બદલે તમે અધમ સૃષ્ટિ-
ઓનાં પ્રતિબિંબોનું મૂલ્ય કરો છો. કારણ કે એટલું ખાતરીથી યાદ રાખજો કે, વિશ્વમાં
એકજ જીવન હોવાથી તથા તે પણ દિવ્યજીવન હોવાથી, એ જીવનમાં અનંત આનંદ,
ચિત્ત અને સત્તાનો સમાવેશ થાય છે, માત્ર આપણે જીવન માળીએ છીએ એથીજ એ આ-
પણી છે. જીવન જ્ઞાનરૂપ છે, આનંદરૂપ છે, નિત્ય સ્વરૂપ છે, તથા આપણો જીવાત્મા એ
જીવનના સારજૂત છે. જે જે આનંદકારક છે તે સર્વના પોતાના આનંદનો એ જીવનમાં
સમાવેશ થાય છે તથા અંધ બનાવતા જ્ઞાનનો પડદા વડેજ અત્રે આનંદ શોકમાં પલટાઈ
જાય છે. હિંદુશાસ્ત્રમાં એવો ઉપદેશ મળી આવે છે, કે જ્યાં જ્યાં તમને દિવ્યજીવન

જડી આવે છે ત્યાં ત્યાં આનંદનો સમાવેશ થાય છે; જ્યાં જ્યાં તમને આનંદ મળી આવે છે ત્યાં ત્યાં દિવ્યજીવનનું એકાદ કીર્ણ પ્રકાશનું હોય છે; માત્ર આપણા અજ્ઞાનને લીધેજ, આપણે બાગી જાય એવાં વાસણોમાં આનંદ શોધીએ છીએ; આ વાસણો બાગી જતાં આપણને શાંતિને બદલે શોકનું દુઃખ સાથે છે.

સર્વ પ્રકારનું સુખદિવ્ય હોય છે, એટલો અનુભવ કરો, પછીથી તમારા સમજવામાં આવશે કે શાનું ગ્રહણ કરવું ને શાનો ત્યાગ કરવો. આનંદમય જીવન અને વારંવાર દુઃખના કારણરૂપ બનતા જીવન વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવે એવો કસોટીનો પથ્થર પછીથી તમારા હાથ લાગશે. નામરૂપની પાર જીવનનું અવલોકન કરો; બાહ્ય કોશદ્વારા આંતર કોશનું અવલોકન કરો ! તમારા મિત્રમંડલમાં, દરેકજાના બનાવોમાં, તમારી આસપાસની દરેક બાબતમાં ચક્ષુવડે જે જણાય છે તેની મારફતે, આત્મા જે જાણે છે અને અનુભવે છે તેનું, અવલોકન કરો. પછીથી હુનિયાના શોક દુઃખના પ્રસંગોમાં પણ તમારો આનંદ સુરક્ષિત બનશે; પછીથીજ ખોટના સમયમાં પણ તમારી સમૃદ્ધિ રક્ષિત રહેશે; પછીજ કટકરૂપ પ્રસંગોમાં પણ તમારી શાંતિમાં જરા પણ ખળભળાટ થશે નહિ; તોફાનના મધ્યમાં પણ તમારામાં તો શાંતિનોજ વાસ વસશે નિઃ, દઢ, યથાર્થ તત્ત્વ ઉપર તમારા બંધારણનો આધાર રાખો, તમારા અંતર આનંદને કોઈ રૂપથી કરી શકશે નહિ એટલુંજ નહિ પરંતુ તમારા આનંદને શોકમાં પલટાવી શકશે નહિ. હૃદયની શાંતિ મેળવો, અન્ય સર્વ બાબતો નિષ્ફલ નિવડશે તો પણ તમે સંતોષી રહી શકશો. આટલું બરોબર સ્મરણમાં રાખીને કે આ સુખ માત્ર તમે અન્યને તે શોધવામાં જેટલી મદદ કરો છો તેટલા પ્રમાણમાંજ તમારું છે. તમારી આસપાસનાં સર્વ જીવનો સાથે તમે તમારા જીવનની જેટલી એકતા ભોગવતા જાઓ છો તેના પ્રમાણમાંજ તમારું જીવન નિત્ય વસ્તુના આનંદને જાણી શકે છે; “હલકામાં હલકા જીવતા પ્રાણીને ” દુઃખ દબને તમે કોઈ પણ કાસે તમારું પોતાનું સુખ મેળવી શકશો નહિ.

એનિ. બેસંટ.

॥ પાશ્ચાત્ય સુધારો. ॥

(મળેલું.)

તાત્કાલિક ફલપ્રતિ દષ્ટિ કરનારને પાશ્ચાત્ય સુધારો મોઢ પમાડે એ સ્વાભાવિક છે કિંતુ જે પરિણામદર્શીઓ છે તેઓને તો સારી રીતે ભવિષ્ય દર્શાય છે કે આ સુધારણા રૂપી નૌકા જરૂર ખરકપરે ચડી બાજશે. પછી તો દૈવ ભગવાન છે, તેને બચાવી લેવું હોય તો કોઈ સારો સૂઝાની સૂઝાન ઉપર ખેસાડી દે પરન્તુ હાં સુધી તેની સ્થિતિ બચપદ તો છે.

એ સુધારો શાનો છે એનો વિચાર કરીશું તો માત્ર જણાશે જે તે માત્ર Science એટલે કે ભૌતિકશાસ્ત્રનો છે. પ્રકૃતિ તત્ત્વમાં જે નિગૂઢ શક્તિઓ અવ્યક્તરૂપે રહેલ છે તેને વ્યક્ત કરે છે, અને જનના સુખાર્થે તેને ઉપયોગમાં આણે છે. નિઃશંકસ્ય એટલું તો આપણને સ્વીકારવું જોઈએ કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની ભૌતિકશાસ્ત્રપ્રતિભા શોધ અદ્ભુત છે, પ્રશંસનીય છે અને કવચિત્ આશ્ચર્યમાં લીન પણ કરે છે, કિંતુ એટલું તો વિચારવાનું હોય છે, કે જનના સુખાર્થે કેવળ ભૌતિકશાસ્ત્રની શોધ અતિ ઉપયોગી નથી. જેમ એક અસી જેટલી રક્ષણને માટે ઉપયોગી છે, તેટલી જ તે બક્ષણ માટે પણ છે. એની ઉપયોગીતા બંનાવનારપર આધાર રાખતી નથી કિંતુ તેને ઉપયોગમાં આણનાર પર આધાર રાખે છે. જો તે સજ્જનના હાથમાં હશે તો તેના વડે રક્ષણ થશે, અને જનના સુખાર્થે તેનો ઉપયોગ થશે કિંતુ જો તે દુર્જનના હાથમાં હશે, તો રક્ષણને બદલે બક્ષણમાં ઉપયોગી નીવડશે અને જનના દુષ્ટાર્થે તેનો દુરુપયોગ થશે. પાશ્ચાત્ય શોધની સ્થિતિ આવા જ પ્રકારની છે. વિદ્વાનો ધન્યવાદને પાત્ર છે. પરન્તુ તેની ઉપયોગીતા માટે, લોકવૃત્તિ દૃષ્ટાંતગમ વહન કરશે કિંવા કરે છે તે જાણવાનું રહે છે, અને તે ઉપર જ સુધારાનો આધાર છે, કેવળ શોધપર નથી, કારણ કે સુખ હેતુ સ્તંભવાતો નથી.

ઉક્ત વિચારનો ફલીતાર્થ એજ છે કે સુધારાનો આધાર શોધપર નથી પણ શોધિત પદાર્થની ઉપયોગીતાપર છે. અને તેને માટે લોકવૃત્તિ સત્ચરિત્રવાળી હોવી જોઈએ, અને એ ચારિત્ર્ય બંધાવાનું દાર નૈતિક અને ધાર્મિક તત્ત્વ છે. એ જો ન હોય તો પરિણામ દુઃખદ આવે છે. અને તેથીજ પાશ્ચાત્ય સુધારો એ ખરો સુધારો નથી, કિંતુ એક મોહમય જ સુધારો છે, એમ પરિણામદર્શીઓને જણાય છે; અને તે પરિણામદર્શી નહિ કેવળ આપણા દેશના લોકો પણ હાંના જ લોકો છે. આને પ્રતક્ષ કરાવવા માટે હાંની સમાજક સ્થિતિનું ચિત્ર આલેખવું પડશે. અને એ ચિત્રથી આપણે જોઈ શકીશું કે ખરેખર તેઓનો સુધારો કેવળ હાયા માત્ર જ છે, અને જે પરિણામ દર્શીઓ ભવિષ્ય માટે પરિણામ કથન કરે છે તે સત્ય પણ હરે.

સંસર્ગ અને પરિચયથી માણસમાં રહેલા ગુણાવગુણ કાળાન્તરે અભિજાત થાય છે

અને આ લેખ તેવા કોઈ પરિચયનું જ ચિત્ર છે. પ્રાચીન જનસમાજમાં ધાર્મિક તત્ત્વ તો ન જેવું જ હોય છે. માત્ર દેવળમાં પ્રાર્થના બાદ દેવો છે, કિંતુ નૈતિક તત્ત્વ કંઈક સાઈ હોય છે બૂં, પણ નૈતિક તત્ત્વનો આધાર ધર્મપર છે, ને તેવી બાબતો ન હોવાથી એ તત્ત્વ સુદૃઢ રહી શકતું નથી, અને વખતપર ખસખે ચઢી બાંગી જાય છે.

દરેક વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા, હક અને સુખ એ એના પ્રાથમિક સૂત્રો છે અને તેના વડે મનમાં વધતો અહંભાવ અને મમભાવ એટલો બધો વિશાળ થાય છે કે પોતાના સુખાર્થે પ્રવૃત્તિ કરતાં પરના દુઃખનો રજ પણ વિચાર કરવામાં આવતો નથી, માતાપિતાઓ-પ્રતિપૂજ્યભાવ, અને નાના મોટા બંધુઓ પ્રતિ સ્નેહભાવ એ તો તેઓના હૃદયમાં બહુ ન્યુનપણે જ હોય છે. એક બાઈ અતિ શ્રીમાન હશે ત્યારે અન્ય બીજાની હશે પણ આ મ્હારો સહોદર બંધુ છે તો તેના સુખાર્થે હું કંઈ કરું એવો વિચાર આવી શકતો નથી. ત્યારે કેવળ પોતાના મનની મોજ ખાતર, અનેક મિત્રવર્થોને બોલાવી, સ્ત્રી અને પુરુષ આનન્દમાં નિમગ્ન થાય છે, ત્યારે સહોદરબંધુ પેટે પાટા બાંધી મુર્છા જાય છે. જેવી સ્થિતિ આ બાઈની છે તેવી જ માતાપિતાની પણ છે. હાલ યોગ વખતપર, ઇંગ્લંડની રાજસભાએ જદ્દ પુરુષોના બરછુપોપણ માટે જે પૈસા આપવા ધારે બાંધ્યો છે તે આ એવું પ્રત્યક્ષ ચિત્ર છે.

સ્ત્રીઓ પ્રતિ એટલી માન દૃષ્ટિ હોય છે કે તે હૃદયી બહાર; લોક એને માનદૃષ્ટિ કહે છે પણ વિચારશીલ પુરુષો એને મોઢ દૃષ્ટિ જ કહે છે. તેઓનો મમત્વભાવ સન્નેક યથા પછી વિવૃધતાને પામે છે. અને પતિ અને પત્નીભાવ સિવાય, અન્ય કુદુમ્બભાવ વિસ્મૃતિ મયજ થઈ રહે છે. જે સ્મૃતિમાં રહેતું હશે તો તે માત્ર સ્ત્રીનું કુદુમ્બ હશે, અનેક વખત તો તે પણ નથી હોતું.

પતિ અને પત્નીમાં પણ પ્રેમભાવ કેટલો હોય છે, તેનું દર્શાવેલ યોગ સમયપર, અને-રિકાની ન્યાય કોર્ટ ગત વર્ષ માટે Divorce છુટા છેડના કેટલા કેસો આવે છે તેનો રીપોર્ટ બાહર પાડેલ તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે દામ્પત્ય સ્નેહ કેવા પ્રકારનો છે. આવા પ્રકારનાં અનેક દર્શાવો આપી શકાય, પરન્તુ આપણને ધણાની અપેક્ષા નથી. આપણે માત્ર દિવ્દ-ચૈન કરવું છે અને તે કરી દીધું.

હવે જે પ્રવૃત્તિની શોધ નીકળેલ તેનો વિચાર કરીએ તો, તેમાં પણ આપણને તેવું જ દેખાશે. પહેલાં તો લગાયક યત્રી નીકળ્યાં છે તેનો જ વિચાર કરો. આનું પરિણામ શું છે ? તેઓની એવી માન્યતા છે કે દેશના રક્ષણ માટે તે અતિ ઉપયોગી છે જે કે ઉપજાક વિચારથી આ વાત સત્ય જણાય છે, અને યોડે ધણે અંશે તેમાં સત્યતા છે પણ ખરી કિંતુ ઉડા ઊતરી વિચાર કરીશું તો જણાશે જે તેમાં વિચારહીન દુઃખગતતા વિશેષ છે, કારણ હાલ જે લશ્કરી મોટા ખર્ચો રાજને નીભાવવા ખડે છે અને પ્રગ્નનો વ્યર્થ પૈસો ખરબાદ થાય છે તે આ શોધનું જ પરિણામ છે. એક રાજ્ય એક શોધ નવીન કરે છે તો અન્ય તેવી બીજી કરે છે, રજોને આપણાપર કોઈ ચડી આવે માટે રક્ષણાર્થે લગાયક સાધનો

વિશેષ રાખવાં. આ સુધારાજન્યતાં આટલાં છે તો આપણે તેથી અધિક રાખવાં. આ પ્રમાણે એનો પ્રદેશ વિશાળ વિશાળ થતો જાય છે, અને રંક પ્રેમ જનોતો પૈસો બરબાદ થાય છે. જ્યારે પણ વિગ્રહ થશે ત્યારે આવાં ચંચાળી મનુષ્યો શો સંહાર થશે તે યોડાં જ વધે હપર. જેપાન અને રસીયાની લડાઈએ આપણને દેખાડી આપ્યું છે.

એ સિવાય અન્ય શોધોનો વિચાર કરીયું તો તેમાં પણ નીચાણ સીવાય અન્ય દષ્ટિ પથમાં આવી શકશે નહિ. આપણી અપેક્ષાએને વધારનાર, તૃષ્ણાને વિરૂધ્ધ કરનાર, અને ધન પ્રાપ્તિને માટે અધિક સાધન કરનાર એવી શોધો છે. જ્યાં સો માણસોથી કામ થાય ત્યાં આર માણસો જોએ, બાકીનાં જનુ માણસો પેટે પાટા બાંધી સડી રહે. શોધાં આવા પ્રકારની છે. શ્રીમાન અતિ શ્રીમાન થાય, રંક અતિ રંક થાય. રંક જનોને માટે પ્રતિ શોધથી સાધન એટલાં થાય છે, આ સુધારાનો મહિમા શ્રીમાનો પોતાની શ્રીમંતતામાં જ એટલા બધા નિમગ્ન છે કે તેઓને રંકોની દરકાર જ નથી, કે જે રંકો વડે જ તેઓ શ્રીમાન થયા છે. આજકાલ યુરોપ તરફ દષ્ટિ દેશો, તો જ્યાં ત્યાં તમને એ રંકજનો અને શ્રીમાનોનો કમલ જણાશે. ઈંગ્લાંડની અંદર હવણાં એ રંક જનોની દયા આણીતેના સુખાર્થે કંઈ કરવા “લેબર પાર્ટી” એટલે કે પાર્ટીમેન્ટમાં તેઓના માટે લડત ચલાવનારનો જન્મ થયો છે. આમ વિવિધ દિશા તરફ દષ્ટિ કરતાં પણ કયાં અર્ચાયિન શોધોએ મનુષ્યને સુખ આપ્યું હોય એવું કંઈ પણ જણાતું નથી, કિંતુ ઉમટી દુઃખોની વૃદ્ધિ છીંધી હશે. હવે આપણે કંઈક આર્થ સાસોથી તેનો વિચાર કરીએ, કે ખરો સુધારો તે કયો અને તે કેવા પ્રકારે થાય.

સુધારાનો મૂળ જીદેશ, જન સમુદાય સ્વતંત્ર અને સુખમય જીવન ગાળી શકે એ છે. એ જીદેશ પૂર્વ અને પશ્ચિમ જોખતે માન્ય છે, પરંતુ એ સાધ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનો જોખ દષ્ટિને ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિપથમાં આવેલ છે. પશ્ચિમને પ્રકૃતિની શોધ, જન સમુદાય માટે તેનો જીવયોગ, અને રાજ્ય સત્તાધારા પ્રજાજનને નૈતિક જીવન ગાળવા ફરજ પાડવી અને સમાજિક વિષયો રાજ સત્તાધારા નિયોજવા; જ્યારે પૂર્વને એતન તત્ત્વની શોધ, તે દ્વારા જીવનનું નિયોજીત પ્રેમાર્દ્ર હૃદય, લોકોનું ધર્મ માર્ગપર નિયોજીત નીતિ અને ધાર્મિકતાનો જીવદેશ, અને સમાજિક વિષયો સમાજને અનુકૂળ સમાજને જ નિયોજીત કરવા, અને તે પણ શાસ્ત્ર કથનાનુંસાર.

એ જોખ સાધનોથી સાધ્ય વસ્તુનો વિચાર કરો. એ સાધનોદ્વારા પશ્ચિમના જનસમુદાયનું સુખરૂપ ચિત્ર આપણી પ્રત્યક્ષ છે, અને પૂર્વના ધર્મતત્ત્વોદ્વારા સ્મૃતિમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પશ્ચિમમાં જે સાધ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થતી તેનું કારણ, તેઓનો “હક્ક” છે. એ “હક્ક” એજ સુધારાનો કટો દુસ્મન છે. આ દેશમાં એ હક્કને બદલે, ધર્મ એ શબ્દ નિયોજીત થયો છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનો કર્તવ્યરૂપે ધર્મ છે. અમુક પ્રતિની જે કર્તવ્ય પસંદ જુતા તે અમુક ધર્મ છે. હક્કથી, અહંત્વ ને સ્વાર્થવૃત્તિ એટલી બધી વિવૃધ્ધ થાય છે કે માણસને કેવળ પાપ માર્ગ પ્રતિ જ ગમન કરવું પડે છે. “ધર્મથી” એ જોખનો નાશ જ થાય છે, અને પુણ્ય માર્ગપ્રતિ ગમન થાય છે.

ત્યારે જૂન સમુદાય ધર્મવૃત્તિથી પોતાના ધર્મમાં અભિરક્ત રહે ત્યારે તે સમુદાય સુખમય જીવન ગાળી શકે એમ આર્પણ થીનો સિદ્ધાન્ત છે. ધર્મ એટલે કે પરસ્પર આશ્રય આશીર્વાદવાળા જે હોય તેઓ પ્રત્યે પરમ પ્રેમમય દયામય હૃદયે તેઓના પ્રતિનું કર્તવ્ય બળવતું, એટલે કે માળાપોએ પોતાનો સંતાનોનું પોષણ કરવું એટલું જ નહિ પણ તે ઓ જેમ નીતિવાન અને ધાર્મિક હૃદયના થાય તેવી જીવ્ય પ્રકૃતિની કેળવણી તેને આપવી તેમ યુવક જનોએ વૃદ્ધ માતાપિતાની સેવા ચાકરી કરી તેઓ પ્રસન્ન રહે તેમ કરવું. શ્રી-માનોએ ગરિબો પ્રતિ, પ્રેમમય દૃષ્ટિ રાખી તેઓને મદદ કરવી. આ પ્રમાણે દરેકે પોતાનું જીવન ચલાવવું જીવનમાં પણ બાહ્ય વસ્તુની અપેક્ષા થોડી રાખવી. માનવીને તેના જીવન માટે ફક્ત એ શેર આનાજ તથા ઓઢવા માટે બે વસ્ત્ર સીવાય અન્ય સર્વે મોજ માટે છે, હૃદયની પરમ સંતુષ્ટતા તથા ઈશ્વરનિષ્ઠ ભક્તિ, પ્રેમ, ઈલાહિયી જીવન વિબુધિત થાય છે અને દરેક વ્યક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય કરતાં તેવું જીવન ગાળે છે, સારે આખો સમુદાય કેવળ સુખમય જીવન ગાળી શકે છે, સુખ જ કેવળ અનુવર્તે છે. એક સાધારણ રીતે દૃષ્ટાંત લઈએ. રાજગાથી પ્રજાજન તે પ્રમાણે ચાહે તો દુઃખનું કારણ દંડ એવું ઉદભવે નહિ, તેમ ઈશ્વર નિર્મિત કુદરતિ નિયમરૂપ આગાથી જનસમુદાય ચાહે તો તેને દુઃખ થાય જ નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. જેમ કુટુંબની અંદર પણ દરેક મનુષ્ય એક બીજા પ્રતિ પ્રેમદૃષ્ટિથી જુએ તો તે કુટુંબમાં કેટલું બધું સુખ અનુવર્તે છે તેજ પ્રમાણે જન સમુદાયમાં પણ છે. ત્યાં મુધી એ સમુદાયમાં તેવા વિચારોનો ઉદભવ થઈ આચારમાં નિયોજ્ય નહિ સાં મુધી સુખની સ્વાચ્છા રાખવી નહિ તેમ મુધારો માત્ર નામનો જ છે. મુધારો તો વ્યક્તિ વ્યક્તિની ધર્મભાવનામાં જ છે. સદૃશ્યોમાં જ છે. પ્રકૃતિની શોધથી દિવા હકકી નથી. પણ ચેતન તત્ત્વથી અને તેના ધર્મથી છે.

પૃથ્વીપાત્તમ દારિકાંદાસ.

રોઝીકુશીઅનો વિષે કેટલાક વિચાર.*

૦:૦:૦

રોઝીકુશીઅન પંથને એક આનંદજનક પરંતુ કાષ્ટપનિક મંડલ રૂપે માનવામાં આવે છે. આ કહેવાતા કાષ્ટપનિક મંડલ વિષે પશ્ચિમ યુરપના 'ધણાજ' કેળવણીમાં વર્ગોમાં લાંબા સમય સુધી અત્યંત રસાર્થ અને ઉત્સાહ તેમજ ચતુરતા અને દ્વેષ ભરેલી ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. આ ગુપ્ત બધું મંડલ વિષે કોઈ પ્રકારની ખાતરી લાપક ખરેખર મેળવવાની બાબત અતિ વિકટ છે; તોપણ વિવિધ પ્રકારનાં સાધનો વડે આ વિષય વિષે થોડુંક અનુવાણું પાડે એવી કેટલીક હકીકત એકઠી કરી શકાય છે.

આશરે ૧૩૭૫ ના વર્ષમાં, દંતકથા કહે છે કે એક ઉચ્ચ કુલનો ક્રીશ્ચીઅન રોઝેન કુઝે નામનો નાઇટ, પૂર્વમાં વિવિધ દેશોમાં મુશ્કેલી કરતો હતો ત્યાંથી યુરપમાં આવ્યો. ધીમે ધીમે તેની આસપાસ એક ઉત્સાહી અભ્યાસિઓનું ટોળું જામતું ગયું; 'શ્રવન અને મરણનાં રહસ્યો વિષે, તેમના સમયની બાલ દુનિયાનાં માનવિઓમાં મળી આવે તેના કરતાં વિશેષ ઉંડું જ્ઞાન મેળવવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છાસા હતી.

રોઝેનકુઝે પોતાના મધુ સાથિઓને-આરંભમાં તેમની સંખ્યા આઠથી બધી નાની હતી-પ્રકૃતિનાં અનેક રહસ્યો શીખવડ્યાં; તે આ સર્વ પોતાના પૂર્વદેશની મૂંઝાફૂંરીનાં સમયગાં શીખ્યો હતો. ધીમે ધીમે જેમ જેમ પોતાના શિષ્યોમાં તેનો વિશ્વાસ દૃઢ થતો ગયો તેમ તેમ તેણે તેમની સંખ્યા સાતની વધારી. આ પંથના મહંત અથવા ઉપરિને આત્માપ્રવર્તકનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, આ પ્રમાણે તેની સાથે મળીને સંખ્યા આઠ થતી હતી-આ આઠનો આંતર મંડલમાં સમાવેશ થતો હતો. આ ઉપરાંત એક બાલ મંડલ પણ હોતું જોઈએ તેમાં પણ ધણીજ થોડી સંખ્યાને દાખલ કરવામાં આવતી હશે, જેમ સદજ અનુમાન થઈ શકે છે. વર્તમાનમાં એક જર્મન ગૃહસ્થના હવાલામાં છે એવા ૧૪૦૦ ની સાલના એક પ્રાચીન હસ્ત લેખમાં રોઝીકુશીઅન પંથના નીચેના નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે:—

“ સભ્યોએ કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો લીધા વિના માંદાંને સાબત બનાવવાનાં છે. આ બ્રાતૃમંડલના સભ્યોને, મંડલના સભ્યોરૂપે કોઈ પ્રકારનો ભિન્ન પોશાક પહેરવાનો નથી, પરંતુ દરેકને પોતાના દેશના ચાલ પ્રમાણેજ

* રોઝીકુશીઅન પંથ વિષે કેટલાક વિચાર ગુલાંબસિંહની પ્રસ્તાવનામાં ચલાવવામાં આવ્યા છે. અંતમાં આ ભાવનાને “ સીદસંધ ” સિદમંડલ ” “ સિદાગ્રમની ” ભાવના પરંપરામાં વિસ્તારી છે, તે વિષે વિશેષ અણુવાની ધણીની ઇચ્છાસા છે તેથી આસંબધી ચર્ચા ચલાવવી આ સમયે યોગ્ય છે.

તત્ત્વી.

હોય એમ જણાય છે; જ્યાંવાર કરીતા કહેવા પ્રમાણે તે આમ કરવાને સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય હતો.

આ અરસામાં નીચેનાં સુવીખ્યાત માનવિઓ આ મંડળનાં મેમ્બર હતાં:—એડમ-વૉન-બોઉન્ડેટીન, મીશેલ-ટોક્સીકેટસ, બ્રહ્માનહુકર, મીશેલ-મેયર, હેન્રીય-કુહરથ. આ સર્વે દૈવ વિદ્યાના સુવિખ્યાત ડોક્ટરો હતા. પરંતુ ૧૬૧૪ ની સાંસ સુધી શ્રી કુનીઆ-વનાઓ જરા પણ દુનિયા સમક્ષ આવી નહોતી; આ સમયથીજ તે થોડી ઘણી બંદાર પડવા પામી હતી. લુડ્વિગના વિખ્યાત ડૉ. બ્રોન-વી-એન્ડ્રીઆએ આ સમયમાં બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે; કદાચ તેને આ પુસ્તકોનો કર્તા માનવામાં આવ્યો છે, કારણ કે આ ડોક્ટર અને તેમના ગ્રંથો વિષે ઘણી ચૂંચવાણ બરેલી બાવનાઓ માલે છે. આ પુસ્તકોએ ઘણાજ ખજાનગાર કરી મૂક્યા, તેમનાં ઘણી બાવાઓમાં બાવાનતર થયાં. તેમને દેવલોના પાદરીઓએ દેવ બરેલી ટીકાઓ કરીને ખૂંટાં પાડવા માંડ્યાં પરંતુ આથી તેમના વાચનનો વિસ્તાર વધ્યો. એન્ડ્રીઆએ વળી એક બીજું ચોપાનીયું લખેલું કહેવાય છે, તે માટે પણ ઘણી તકરાર છે, તેનું નામ “સમગ્ર વિશાલ દુનિયાનો સર્વમાન્ય સાધારણ સુધારો” છે. (Universal and General Reformation of the whole wide World.) તે સમયે આખા જર્મનીમાં પસરી ગયલા ઢોંગી કીમીયાગરો, જ્યોતિષિઓ, બવિષ્ય કહેનારાઓવિષે તે સજ્જ કટાક્ષ કરે છે; ઘણાજ હાર્યજનક અને કટાક્ષયુક્ત લખાણમાં દર્શાવતા વિચારોના સૌંદર્ય વડે લેખકે પોતાના વાચકોનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. વાદ્યસ્ત વિદ્યાના અચાની ઢોંગનો તિરસ્કાર કરવાનો તેનો યથાથ હેતુ હોય એમ જણાય છે; ધર્મમાં વિશેષ બાવનામય વિચાર તત્ક કોકોને દોરી જવાનો તેનો હેતુ હતો. પરંતુ એન્ડ્રીઆનિયેનો સત્ય જ્ઞાતાં તથા તેના રોઝીક્રુશીઅનો વિષેના વિચાર સંબંધી હજુ પણ શોધ ચલાવવાની છે. કેટલાક એમ પણ માનતા હતા કે તેણે રોઝીક્રુશીયન પંથના રહસ્યનું ધર્તિંગ મસ્કરી રૂપે ચોથ કાઢ્યું હતું.

મને આ વિચાર નકામો લાગે છે. ૧૬૨૦ ની સાલમાં મીશેલ-મેયરે આ બાવનાઓનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી ઇંગ્લેન્ડની મલાકાત લીધી હતી. તેમને તત્ત્વવેત્તા રૉબર્ટ-ફલડનો સંસર્ગ થયો, તેઓ હૃદયપૂર્વક આનંદ પામ્યા તથા ખંત સહિત બધું મંડલમાં જોડાયા. આ સમયે બીજા ઘણા વિખ્યાત અંગ્રેજો આ મંડલના સંસર્ગમાં આવ્યા. ઇંગ્લેન્ડની રાયલ સોસાયટીની ઉત્પત્તિ રોઝીક્રુશીયનોની અસરને આભારી છે, એવો અરેખરો હક દર્શાવવામાં આવે છે.*

તેમના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે, દશ્યપદાર્થોની પાછળ અભિનું નિત્યતત્ત્વ રહેલું છે; સર્વ પદાર્થોમાં તે બંધાપી રહ્યું છે, પ્રકાશે છે. આ સતમાથી-

* ક્રિશ્ચિયન રોએનકલ અને મોટા લૉર્ડ બેકન વચ્ચે ઘણાજ નિકટનો સંબંધ છે.

આત્મામાંથી સર્વનો ઉદ્ભવ થાય છે. અગ્નિના આવા પ્રકારના તત્ત્વમાંથી તેઓ જેને શુદ્ધ પ્રકાશ કહે છે તે પેદા થાય છે. આ પ્રકાશ જીવન ઉપજાવે છે. આ જ્યોતિષી, પ્રકાશથી આરંભિને તેઓ જેને અંધકાર કહે છે ત્યાં સુધીમાં અનેક ચઢ ઉતર કીચીઓના પ્રકાશનો સમાવેશ થાય છે—તેમની ગણના યદ્ય શક્ય એમ નથી. દરેક જીવંત પદાર્થ આર તત્ત્વોનો બનેલો છે:—અગ્નિ, વાયુ, વારિ, પૃથ્વી. આમાંથી ત્રણ આરંભકોની, ત્રીપુટીની ઉત્પત્તિ થાય છે અથવા જેવો સર્વ પ્રકારના કીમિયાતું કામ કરવામાં આવે છે તે ત્રણ પદાર્થો પેદા થાય છે—ગંધક, પારો અને મીઠાણ ત્રણ પદાર્થો. આમાંથી બે જાતિની, પુરુષ અને સ્ત્રી જાતિની અથવા માનવિની પ્રબલ અને નિર્બલ શક્તિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ શક્તિયોનો સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે સંબંધ છે, વળી તેઓ તેમના વારામાં પૃથ્વીને પેદા કરે છે. સૂર્ય—પિતા અને ચંદ્ર—મા એક પુત્ર અથવા માનવિ, પૃથ્વીને પેદા કરે છે; આ પુત્રનામાં પિતા અને માતા ઉભયની પ્રકૃતિ હોય છે.

૧૭૮૫ ના મેમાં કેંગ્લીઓસ્ટ્રોને રૂપકવાદ વિષે બાપણુ આપવાને મેઝોનીકોર્ડરે ખોલાબ્યાથી કેટલાંક રોકુનાં રૂપકોના ઘણા સમગ્રવા જેવા ખુલાસા આપ્યા હતા. (ફ્રેન્ચ-ગુલાબ * કૉસ-સ્વરિતક-રાત્રીકુશીબન-સ્વરિતકમાં ગુલાબના ચિન્હવાળા) સંપૂર્ણ એકયતાના ચિહ્ન રૂપે ગુલાબ વિષે કેંગ્લીઓસ્ટ્રો ઉપદેશ આપતો હતો. આ ગુલાબ કૉસના મધ્યમાં હોય છે, અને ઘાટખૂણા એકલા થાય છે તે બિન્દુને દર્શાવે છે, તેની લીટીયોને આપણી બાવનામાં ઉચ્ચાઈ, પહોળાઈ અને ઉગાધના અર્થમાં અનંતતા સુધી વિસ્તારી શકાય. તેણે કહ્યું * આ ચિહ્ન સ્વર્ણનું બનાવવામાં આવતું; ગુપ્ત વિદ્યામાં સ્વર્ણથી પ્રકાશ અને શુદ્ધિ સચવાય છે. ડાહ્યા હર્મિસે તેને 'ફ્રેન્ચ-કૉસનું' (પટલ-સ્વરિતક) નામ આપ્યું હતું—તે અનંતતાના પ્રદેશ રૂપ છે. મી. ક્રિસ્ટિયનના મિસ્ટરી ઓફ મેજીકના ગ્રંથમાં આ બાપણુ ગણી આવે છે.

સ્વર્ણનો કૉસ, અદાની કસોટી રૂપ છે, તે અમરતાનું ચિહ્ન છે, પ્રજાનથી પ્રકાશિત આધ્યાત્મિક જીવનને દર્શાવે છે. ઉભી લીટી આત્માને દર્શાવે છે, આડી લીટી દિવ્ય પરમાત્માથી વ્યાપક બનેલા ઔદિક તત્ત્વને દર્શાવે છે.

માનાવ વિષે અદૃશ્ય આધ્યાત્મિક શક્તિ રૂપે વિચાર ચલાવવામાં આવતો હતો; તે બાહ્ય અવિર્ભાવમાં એક માનવિ રૂપે જણાય છે; વિચિત્ર મહાન આધ્યાત્મિક સૂર્ય અથવા અગ્નિના એક કીર્ણ રૂપે તે છે.

રોઝીકુશીઅનોનો “આસવ” એક એવો આકાશીક અથવા ચેતનમય પદાર્થ હતો કે જે અન્ય પદાર્થમાં વ્યાપી જઈને તેને પોતાના જેવા શુણ્ણવાળો બનાવી દેતો. માનવિથી મેળવી શકાય તેવા મોટા ખજાના રૂપ આ આસવ છે. જેને દિવ્ય સત્યનો થોડો પશુ અનુભવ થાય છે તેને અન્ય પદાર્થની જરૂર રહેતી નથી. ઉદા, વિશાલ જીવનનો અનુભવ થતાં દુનિયાની કીર્તિ, સુખ, સમૃદ્ધિનો કંઈ પણ હિસાબ રહેતો નથી. સિદ્ધાંત એવો છે, કે દિવ્ય ઈચ્છાને અનુસરવાને લીધે બ્રહ્મવાણી બનેલી પ્રકૃતિ એ દર્શાવેલાં ચાર તત્ત્વોએ અન્યોન્ય ઉપર કાર્ય કરતું જોઈએ એમ નિશ્ચિત કરે છે આ પ્રમાણે વાયુ ઉપર કાર્ય કરતો અગ્નિ ગંધક પેદા કરે છે; વારિ ઉપર કાર્ય કરતો વાયુ પારદને ઉપજાવે છે; પૃથ્વી ઉપર કાર્ય કરતું વારિ નિમકને જન્મ આપે છે. પૃથ્વીને કયા ઉપર કાર્ય કરવાનું નથી પરંતુ તેના તેજ નથુ તત્ત્વોના ગૃહ રૂપ બને છે. મેઝનનાં સર્વ રૂપકાથી ખાત્રીપૂર્વક ઉચ્ચ ભાવના વાળા ઉપદેશો સચવાય છે. રોઝીનકુશ અને તેના પછી પેરેમેદસસ દર્શાવે છે, કે તેમણે તેમનું જ્ઞાન પૂર્વના મહાભાષા પાસેથી મેળવ્યું હતું. જીવન ઉપદેશકના મરણ પછી અમુક સમય સુધી પૂર્વની સાથેનો નિકટનો સંબંધ બંધ થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે. ગમે તેમ હો પરંતુ આ ગંદક ઘણું વરં સુધી બાલ દુનિયાની દૃષ્ટિસાંધી દૂર જતી ગય છે. સંતગ્રંથો અને કેટલીકોટ્ટોના આવવા પછી ૧૮ માં શતકમાં વળી ફરીથી તે દુનિયાની દૃષ્ટિમાં આવે છે. ૧૭૫૬ અને ૧૭૮૮ ના મધ્ય સમયમાં મેઝનરીની એક નવી ડીમી રચાપવામાં આવી, -તેને રોઝીકુશીયન નામદસ નથવા ઈંગ્લેન્ડ અને પેલીકનના નામદસનું નામ આપવામાં આવ્યું. આ ડીમી ભરે કાંઈ પણ પ્રકારનું ખરું જ્ઞાન બાલ રચાપમાં કદાપિ જોવામાં આવ્યું નથી; દમોલાં આવું વસન એક પાંચ રૂપ બન્યું છે. પરંતુ હવે ફરીથી આપણા ઝગાતામાં કો-મેઝનીક હીસચાલ આટલા સમય સુધી છૂપાઈ રહેલી કેટલીક પ્રાચીન ભાવનાઓનો પુનરુદ્ધર કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે; આમાં મહત્ત્વમાં કાર્ય કરનારોને ઘણો સારો લાભ મળ્યો છે.

સેવને ખેડવાડે, એક ખરેખરા અગ્રેહ ભાવનો ઉદય તથા ખુદ્દેખુડી પૂજ્ય ખુદ્દિ સૂચવાય છે. અભેદભાવ વાળા, સર્વ સાથે મળતા થઈ સદીએ એવા બનવા કરતાં પડિત બનવાનું કાર્ય ઘણુંજ સહેલું છે.

પ્રાચીન જંધુ મંડે આંતર પ્રકૃતિને શુદ્ધ બતાવવા ઉપર ખાસ ખાર મૂક્યો છે. હૃદય અને ખુદ્દિને (મન) આરોગ્ય, બલવાન, આધ્યાત્મિક બનવાનું છે. મન શતકનો એક વિખ્યાત જર્મન મેઝન પોતાના બધાંઓને ઉપદેશો છે:—“તમારી પ્રકૃતિને તાબે કરો, કારણ કે જે તમે તેને તમારે તાબે રહેવાનું નહિ થીજવશો તો તે તમને એજે એજે પશુ પોતાને તાબે કરી લેશે.” વળી તે ઉપદેશો છે—“લોભ, બપ, ક્રોધ, મરજ અને વંદેમમાંથી તમે છૂટા જતી શક્યા છે ? આત્મારની લાગણી પૂર્વક તમે તમારા જીવનનાં વર્ષોનો હિસાબ રાખો છો ? જેમ જેમ તમે મોટા થતા જાઓ છો તેમ વધારે વધારે સહેલાઈથી માત્રી બદિ શકો છો ?

કારણ કે તમાન દેહમાં ચારે પાસા કંટકો ભોંકાયલા હોવાથી, તેમાંના માન, એકજ કંટક ફર કરીને તમે તમારી જાતને શી રીતે મદદ કરી શકવાના છો ?”

એક બેડાળ લાકડાના ટુકડાનો સંપૂર્ણ રીતે એક ધન બનાવવા માટે તેના ઉપર વાંસથે ને રંદો વાપરવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ આપણે તો આપણા દેહ રૂપી બે ડાંગ લાકડાના ટુકડાને લક્ષમાં લેવાનો છે તથા આપણા બધુઓ માટે અત્યંત સખ દીકા કરવાની જરૂર નથી. કેટલા કહે છે, “હું સર્વ પ્રકારના યુનાહ માફ કરું છું; માત્ર મારા પોતાના દોષને હું માફી આપી શકતો નથી.”

કેટલાંક રોઝીક્રુશિયન સુતેના નીચે આપવામાં આવતા ભાષાંતર ઉપરથી તેમના સિદ્ધાન્તોનો કેટલોક વિશેષ વિચાર આપી શકશે:—

“ શ્રેષ્ઠ પરમાત્મા આ દુનિયામાં સઘળે વ્યાપી રહ્યા છે; તેનામાં થવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સ્વરૂપોનાં ચિત્રોનો સમાવેશ થાય છે. આત્મિક પ્રદેશોનો સ્થૂલ પ્રદેશો સાથે સંબંધ કરાવનાર સૂતરબુની સાંકળોરૂપે આ ચિત્રો છે. વિદ્યાત્માનો એકાદ દીર્ઘને કેન્દ્ર મળી આવતાં એક દેહ પેદા થાય છે. સર્વે દેહોના જીવનનો આધાર સર્વવ્યાપક પરમાત્મા ઉપર છે.

પરમાત્માનો ઉદ્દેશ દરેક પદાર્થને પોતાની ભૂમિકાએ ચઢાવવાનો છે. જીવનતત્ત્વના સારભૂત પરમાત્માજ છે.

માનવ જીવાત્મા માત્ર સ્થૂલદેહમાંજ જંધાઈ રહેલો, સંચિત જનેલો નથી પરંતુ તેતો તેની પાર સર્વ દિશાઓમાં ચારે પાસ વિસ્તરે છે. ખરેખરો રીતે કહેવા માગીએ તો, આત્મા કોઈ પણ સ્થૂલ દેહવડે જંધાયેલો નથી. દરેક દેહમાંથી, નાના નાના અણુઓ ચારે પાસ ફેલાય છે, તેમની સાથે આત્માની અસરતું પણ વહન થાય છે.”

એક સુવિખ્યાત જર્મન મહાત્મા એકાદહુસેનને ૧૮૦૧ માં એક રોઝીક્રુશિયન બધુ તરફથી અધિક પત્રો મળ્યા હતા. તેમાંથી આપણે ઉતારીએ:—

અમારા મંડલની હયાતી સૃષ્ટિના આરંભ કાલના પ્રથમ, દિનથી આજ સુધી ચાલી આવે છે, તથા સૃષ્ટિના છેલ્લા દિવસ સુધી તે કાયમ રહેશે. આ સમાજ જ્યોતિષનાં જાણકોની છે; અધારામાંથી અને અધકારમાં પ્રકાશતી જ્યોતિષને જાણનારાઓ જ તેના સમાજનો હોય છે; તેના સભ્યજનોમાં આ સૃષ્ટિના જ નહિ પરંતુ અન્ય સૃષ્ટિઓના વાસિયોનો પણ સમાવેશ થાય છે. જ્યો-

તિની શોધ ચલાવનારાઓ, તથા તેનાં દર્શન કરી શકે એવા અધિકારી જનોનો અમારા મંડલમાં સમાસ છે. અમારું મંડલ મળવાનું સ્થલ આંતર દષ્ટિવડે દરેક સભ્યના જાણવામાં આવે છે તથા તેઓ ગમે ત્યાં રહેતા હોય તોપણ ત્યાં સહેલથી પહોંચી શકાય છે. તે સ્થલ ઘણુંજ નજીકમાં હોય છે, છતાં તે દુનિયાની દષ્ટિથી દુરું છે. દીક્ષા મેળવ્યાવિના કોઈથી પણ તે શોધી શકાય નહિ. અમારા મંડલના ત્રણ કુમ છે. દિવ્ય પ્રેરણા શક્તિ વડે પ્રથમ કુમમાં આવી શકાય છે, આંતર પ્રકાશના અનુભવ વડે બીજા કુમમાં પ્રવેશી શકાય છે; આધ્યાત્મિક ધ્યાન અને ભક્તિભાવ વડે અત્યંત શ્રેષ્ઠ ત્રીજા કુમમાં દાખલ થઈ શકાય છે. મોટામાં મોટાં રહસ્યો અમારા જાણવામાં છતાં અમે કંઈ એકાદ ગુપ્ત મંડલ રૂપે નથી કારણકે અમારાં રહસ્યો સમજવાની શક્તિવાળા હોય એવા સર્વ માટે ખુલ્લાંજ છે. ઉપદેશ આપવાની અમારી અનીરજાને લીધે આ જાણતો ગુપ્ત બનતો નથી પરંતુ ઉપદેશ માગનારાઓની નજાણાને લીધે આમ થાય છે. અમારાં રહસ્યો પેસા લઈને વેચી શકાય એવાં નથી તેમજ તેમને સમાજમાં ખુલી રીતે સિદ્ધ કરી જતાવાય એમ પણ નથી. તેમને તો માત્ર એવાજ સમજી શકે છે કે જેમનાં હૃદય જ્ઞાન અને બુદ્ધિભાવને કેળવી શકે એવાં હોય છે તથા જેમનામાં આ શક્તિયો જાગૃત બનવામાંડી છે. માત્ર એકજ મૂખ્ય ધર્મ છે, વિશ્વમાન્ય બુદ્ધિભાવ પણ એકજ છે. જાહ્ય આચારો, ધાર્મિક મત પંથ સંપ્રદાય સમાજદિ સંસ્થાઓ, સત્યના એકાદ વિભાગને છૂપાવી રાખનાર કોટડીઓ સમાન છે; આવા પ્રકારની બાહ્ય જાણતો, આંતર પ્રદેશમાં હયાતીવાળાં સત્યોને દર્શાવતો હોય તેટલા પૂરતીજ સત્ય છે. હમણાંજ શંકર મયલાવર્તમાન શતકમાં (૧૯) જ્યોતિનો પ્રકાશ ફેલાયો;* અગાનાના અમાનાઓ યયાં છૂપાઈ રહેત જાણતો જાણવામાં આવશે; પડદાઓ ચીરાઈ જશે; નામરૂપની પારઅસ્તિત્વ ધરાવતું સત્ય ખુલ્લું યશે.

“ શું તમારી અમારા મંડલના એક સલાસદ બનવાની મરજી છે ? જો એમ હોય તો, તમારા પોતાના હૃદયમાંજ પ્રવેશ કરો. તમારી બુદ્ધિએ પીછાનવાની મરજી છે ? જો એમ હોય તો તમારા જીવાત્મામાં આત્મા રૂપે અવિર્ભાવ પામતી દિવ્ય સત્તાને અનુભવવાનું થીઓ. જે સંપૂર્ણ, અમર. તથા દેર-દારને આધિન ના થાય એવું તમારા અંતરમાં છે તેનો શોધ ચલાવો. જ્યારે તમે આ શોધી શક્યો ત્યારે તમે અમારા મંડલમાં દાખલ થઈ ચૂક્યા હશે.

* એક અધ્યાત્મવાદી, અધ્યાત્મમંડલના આગમનની આગમચી સૂચના આપે છે.

તથા અમે સર્વે પણ તમારા જાણવામાં આવીશું. તમે પૂછો છો, અમારા સિદ્ધાંત
યાં છે? અમારે કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરી બતાવવાના નથી; કારણ કે અમે
અમે તેવો સિદ્ધાન્ત દર્શાવીશું તે જ્યાં સુધી તમારામાં આત્મ જ્ઞાનનો ઉદય નહિ
થાય ત્યાં સુધી તો એક શંકા લરેલા અભિપ્રાય રૂપે જ રહેશે. બાહ્ય ઉપદેશ
વડે કોઈ કાલે આવું આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, અનુભવી શકાતું નથી.
તેના તો તમારા અંતરમાં જ ઉદય થવો જોઈએ. તમારા અંતરમાંના દિવ્ય આત્માને
પૂછો; તે જે કહે તે સમજવા માટે તમારી અંતરેન્દ્રિયોને કેળવો. તે તમારા
પ્રશ્નનો ઉત્તર આપશે જ, અમારાથી જે સર્વ થઈ શકે તે એટલું જ છે, કે તમારે
વિચાર કરવા માટે કેટલાક સિદ્ધાન્ત પૂરા પાડવા. માનવ બંધારણના બાહ્ય કે-
ખાવનો અભ્યાસ બાહ્ય સાધનો વડે કરી શકાય, પરંતુ તેના અદ્વિત્ય બંધારણનું
જ્ઞાન તો ફક્ત આત્માવલોકન, આત્મ નિરીક્ષણ વડે જ થઈ શકે છે, તેટલા માટે
અમારે અત્યંત અગત્યની સલાહ એટલી આપવાની છે—તમે તમારા આત્માને
ઓળખતાં શીખો! ત્વમાત્માનં વિજિજ્ઞાસસ્વ ॥ ”

આ પ્રમાણે એક ખરેખરા રોઝીક્રુશીયન માટે તો, તેનું મંડલન એક આધ્યાત્મિક
અભેદ બાવ રૂપે છે, એકતાસ રૂપે એક સમગ્ર બંધારણ રૂપે છે, બાહ્ય દુનિયાના કોઈ
પણ મંડલથી સ્વતંત્ર છે. કાલના આરંભથી માંડીનેજ તેની હયાતી આવી આવે છે; ખરે-
ખરી રીતે પ્રકૃતિના અંતર હૃદયમાંજ તેના સમાવેશ થાય છે. તેના ઉપદેશને લક્ષમાં લેનાર
તથા તેની હૃદય બાવનાઓનો સ્વીકાર કરનાર સર્વેને તે આવકાર આપે છે. પ્રાચીન દિનોની
પેઠે આપણ વર્તમાન દિનોમાં પણ માનવિએ પોતાનો માર્ગ પોતાની મેળે શોધી કાઢવાની
અત્યંત જરૂર છે. પ્રતાનના ઉદાણમાં કોઈ પણ આચાર્ય, ગુરુ અથવા ઉપદેશક તેને ઉતારી
શકશે નહિ. માત્ર માનવિનો એટલો દૃઢ નિશ્ચય થવાની જરૂર છે, કે તેની જીવનના આવા
અંતર પ્રદેશમાં પ્રવેશવાની મશ્ત્ર છે, વિષયને છાછ લેતા રહસ્યમાં નિઃસ્વાર્થી હેતુ પૂર્વક
તેની માથું મારવાની ઇચ્છા છે; આમ થતાં તેને માલુમ પડી આવે છે, કે પ્રકૃતિ સર્વ
પાસાથી તેને મદદગાર નિવડે એવી બક્ષિસો આપી રહી છે, તથા તે જેમ જેમ વધતો જાય
જાય છે તેમ તેમ તેની આસપાસ ઉઘટી દિવ્ય સત્તા પણ જાગૃત બનતી જાય છે. સર્વે
સ્વરૂપોમાં જાણે કે ધોરતું, સ્થિર બની ગયલું પડ્યું હોય એવું મહા જીવન, અમિત તત્ત્વ,
વિકાસ પામેલા માનવિને ભેટવાને પ્રકટ થાય છે તથા પ્રકૃતિમાં સમાવેશ થતી દિવ્ય, પ્રકા-
શીત, જીવંત યથાર્થ સૌંદર્યમાં તેને આત્માનુભવ થાય છે.

“ સીક્ટ-સીમ્બોલ્સ-ઓફ-ધ-રોઝીક્રુશીયન્સ ” નામના ગ્રંથમાંથી એક પ્રાર્થના
ઉતારીને આપણે આને તો આ વિષય સમાસ કરીશું.

“અમ, જ્ઞાન અને સુખના નિત્ય અને વિશ્વમાન્ય પ્રસવસ્થાન ! પ્રત્યક્ષિના પુસ્તકમાં તારા આદિત્રતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તારી શાલામાં શીખ્યા વિના કોઈથી પણ તે વાંચી શકાય એમ નથી. માટે અમારાં ચક્ષુઓ તારા તરફ દોરાયલાં છે.

હે રાજાઓના પણ અધિપતિ ! સમગ્ર હૃદય વડે ટાણુ તારાં અટક્યા વિના હમેશાં વખાણુ નહિ કરે; કારણ કે વિશ્વમાંનો દરેક પદાર્થ તારામાંથી પેદા થાય છે, તારામાં સમાવેશ થાય છે, તારા પોતામાં જ હોય છે, વળી પુનઃ તારામાં જ સમાય છે.

અસ્તિત્વમાં છે એવો દરેક પદાર્થ આખરે તારા પ્રેમ અથવા ક્રોધમાં, તારી જ્યોતિ અથવા તારા અગ્નિમાં પુનઃ પ્રવેશ પામશે; સારો અથવા ખોટો દરેક પદાર્થ તારી કીર્તિ ગતવવાના કામમાં આવવો જોઈએ.

એક જ્યોતિ, એક શક્તિમય હે ! વિશ્વ વ્યાપક પરમાત્મા ! તું સર્વેમાં સર્વ રૂપે છે, વાણી અને વિચારની પણ પાર છે ! શૂન્યમાંથી કંઈક રૂપે, પ્રજાનના ચિહ્ન રૂપે હું પ્રકૃતિ ! મારા પોતા રૂપે તો હું કંઈ પણ નથી; માત્ર તારામાં જ હું, હું રૂપે છું. તારામાં જ મારું જીવન ગળાય છે; કશાનો પણ ના બનેલો હું છું; તું મારામાં વાસ કરીને જીવાત્માના પ્રદેશમાંથી મને નિત્ય જ્યોતિના પ્રકાશમાં લઈ લ. આમીન. ”

“Theosophist.”

॥ પ્રથમ ઇન્ટરનેશનલ મૉરલ એજ્યુકેશન કોન્ગ્રેસ ॥

સર્વે પ્રજાઓની નીતિશિક્ષણની પ્રથમકોન્ગ્રેસ લંડનમાં મળી હતી. આ કોન્ગ્રેસમાં થીઓસોફીકલ મંડળના એક ડેલીગેટ મી. એલ સી. જી. ગયા હતા, તેમણે થીઓસોફીસ્ટમાં આ મંડળની એક ટુંક નોંધ લખી મોકલી છે તે ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવી હોવાથી અત્રે ઉતારાય છે.

“ હમણાં મજેલી નૈતિક શિક્ષણની કોન્ગ્રેસમાં થીઓસોફીકલ ડેલીગેટોમાંનો હું એક હતો; અત્રે હું લક્ષમાં લેવા જેવાં બાપણો વિષે ટુંકામાં થોડુંક સૂચવવા માણું છું, તેથી કોન્ગ્રેસના સામાન્ય વક્ષણની ઘોડીક સૂચના આપીને સતોષ પડેડીય.

શાલાઓમાં આરિત્ર બંધાણુના વિષય વિષે યમેજા વાદવિવાદમાં ડૉ. હેવર્ડે કહ્યું કે સામાજિક શાળાઓના સદાયારને જીવનના અમુક તત્ત્વશાસ્ત્રને આધિન બનાવવા જોઈએ. જાહેર શાળાઓ માત્ર હમણાં હનણાંમાં શિક્ષણ અને કેળવણી વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતો આરંભ કરે છે. તેમણે એમ દર્શાવ્યું કે ગમે તે પ્રકારે અંતરદષ્ટિ, અંતઃઅવલોકનનો પ્રવેશ તો કરાવવો જોઈએ. પછીની બેઠકમાં એના એજ બાપણુ દર્તાએ, સેકન્ડરી સ્કૂલોમાં વ્યવહારમાં મૂકવા યોગ્ય નૈતિક શિક્ષણનો યોગ્ય પ્રકારે પ્રવેશ કરાવી શકાય, એવો અભિપ્રાય દર્શાવીને તથા પોતાના અભિપ્રાયના આધારમાં અમેરીકાના ચેતનશાસ્ત્રી ડૉ. સ્ટેનલીહાલ્ડના વિચારો જણાવીને વિશેષમાં ઉમેર્યું કે આખું શિક્ષણ આપવામાં જે બાધ લેવામાં આવે છે તેનું કારણ જાહેર શાળાઓએ નૈતિક પ્રયોગની આસપાસ એક પ્રકારની “ તિસ્કાર વૃત્તિ ” ઉપજાવી છે એટલું જ છે. આવી “ તિસ્કારવૃત્તિ ” ની સંબંધિત સત્તાનો—આ પ્રમાણે ઉપજાવવાલા માનસિક વાતાવરણનો—વિષય ઉત્સાહક અને આનંદ જનક વિવાદ ૩૫ થઈ પડ્યો હતો.

ડૉ. સ્ટેન્ટન-કેમ્પટે, બાવિનો પ્રથમ શાળાઓમાં “ બાઈબલ રાખવું કે બાઈબલ કાઢી નાંખવું ” એવું સ્વરૂપ ધારણુ કરતો નથી પરંતુ બાઈબલને પ્રાચીન અથવા નવીન ઉચ્ચ પ્રકારની ટીકા પ્રમાણે શીખવવું એવા પ્રથમ ઉપર તેનું વક્ત્ર ધાય છે, આવો વિચાર જણાવીને વિચારની આનંદજનક દિશા ખુલી કરી હતી. : પવિત્રતામાં પરિણામ પામે એવી માનવ અને સામાજિક શક્તિઓને નવીન ટીકા લક્ષમાં લે: છે. તેમણે કહ્યું કે બાઈબલને સામાજિક દશાએ આદિ જેવાં કારણોને આરિત્રતાં ગૌણ કારણોરૂપે માનતાં બનાવવાં જોઈએ, પરંતુ આમાં એકાદ ઉચ્ચ ઉત્પત્તિ સ્થાનનો નકાર બજાવતો કોઈ પ્રકારે સમાવેશ થઈ શકતો નથી, કારણુ કે આવા પ્રકારની સામાજિક શક્તિઓને ગૌણ તરીકે વ્યવહરવામાં આવી છે. જે હૃદયઆવરૂર્વક આ બાપણુ સાંભળવામાં આવ્યું હતું તે શ્રોતાઓની એક પ્રકારના વિચાર અને સમાન ધાર્મિકશિક્ષણની ધમ્મને દર્શાવતું હતું. કેટલાંક સાંકડા વિચારનાં ધાર્મિક બાપણોને એટલા બધા ઉપેક્ષા બાવથી જેવામાં આવતાં હતાં કે તે બાવ પણ ઉપરના જેટલો જ સૂચક હતો. સમય સ્વરૂપે કોન્ગ્રેસ

એક પ્રકારનો શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક ભાવ દર્શાવતી હતી—ખરી બાબતોનો ઉત્સાહ ભર્યો સ્વીકાર થતો હતો, ખોટી બાબતોને પણ એકદમ શોધી કાઢવામાં આવતી હતી. પ્રૌ. મેકેન્ઝીના હિંમત ભર્યા બાબતોને ખરા હૃદયનો આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો; તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે બાઈબલ લખનારાઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિના સ્વીકાર ઉપરાંત, બાઈબલની બહારના પ્રદેશમાં પણ આપણે આ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો સ્વીકાર કરવાની ઘણી જ જરૂર છે;—તેમણે ઉત્સાહ પૂર્વક ઉમેર્યું કે જેમ “એક મરણ પામેલા સિંહ કરતાં એક જીવતો શ્વાન ઉત્તમ છે,” તેમ એક ગુરૂ, આચાર્ય, ઉપદેશકનો જીવતો જગતો દર્શાવતો મરણ પામેલા માનવિઓનાં જીવતાં કરતાં ઘણો જ શ્રેષ્ઠ છે.

એવા ઘણા વિચાર દર્શાવવામાં આના હતા કે જે માત્ર એક આકારરૂપે નહિ પરંતુ એક યથાર્થતારૂપે એક ધર્મની કોન્ગ્રેસની માગણીને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવતા હતા, આ મેળાવડો અત્યંત જરૂરનો હતો, સંભવિત વિશ્વાસ, જીવિતે દર્શાવતો હતો,”

આ ઉપરથી ઈંગ્લેન્ડ જેવા જડવાદના શિખરે મહાસત્તા દેશોમાં પણ કેવા વિચારો ચાલે છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. ક્રિશ્ચિયન દેશોની સ્કુલોમાં પણ બાઈબલનું ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આપણે અહિં સરકારે ડહાપણ પૂર્વક, જુદા જુદા ધર્મનાં માનવિઓ હોવાથી આ ક્રમ શાસ્ત્રમાં દાખલ થવા દીધો નથી તેથી એમ બાગ્યેજ સિદ્ધ થાય છે કે વર્તમાન બાઈબલિક શિક્ષણનો લાભ લેતાં આપણે ધાર્મિકશિક્ષણનો ભોગ આપવો. હિંદુ—જૈન, બુદ્ધ, શિખ, વેદાન્તી, સમાજ, ઇસ્લાહિ ઇસ્લાહિ અનેક પ્રકારનાં, તથા મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી આદિ સર્વ પ્રકારનાં બાલકોને શાસ્ત્રમાં સાથે શિખવાનું હોય છે આમને સામાન્ય ધર્મ શિક્ષણ ના અપાય એ ઠીક છે, તેથી કંઈ એમ સિદ્ધ નથી થતું કે તે સર્વને એકતાં નીતિ મુત્રો ગોખાવવાં, ધર્મ તત્ત્વો વિસારે પડાવવાં.

ધર આગળ વૃદ્ધ વડિલોની ધાર્મિક અસર હોય છે, યૂજરાતી શિક્ષણ ચાલતા મુઘી આ અસર યોડી ઘણી ટકી રહે છે, કદાચ દીલ્લી પણ પડી જાય છે, પરંતુ અંગ્રેજ કેલવણીનો ને સામન્સનો સંસ્કાર યતાં આના ઉપર પાણી ફરી વળે છે. વૃદ્ધ વડિલો અને બહુનાર યુવકો વચ્ચેની, યુવકો ધર્મ લાગતા જાય છે તેની તકરાર આપણાં ગૃહોમાં સર્વ પાસા સુવિદિતજ છે.

ખાનગી વર્ગોમાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનું જરૂરી સર થવાની ઘણી જરૂર છે. હાલમાં ચાલતી આવી કેટલીક સંસ્થાઓને વિવિધ ટીકા કરતા અનેક પક્ષના લોકોને પ્રસન્ન રાખવા ધર્મનીતિ શિક્ષણ એનું નામ આપવું પડે છે. પોતાને વધેશ્વર વિચારવાળા માનનારાઓ પૂછે તો કહેવાય કે નીતિશિક્ષણ ચાલે છે અને પ્રાચીન વિચારવાળા પૂછે તો કહેવાય કે ધર્મશિક્ષણ આપીએ છીએ.

ક્રિશ્ચિયન દેશોમાં પણ સ્કુલોમાં બાઈબલનો ધાર્મિક કોર્સ શીખવાય છે, નીતિના ઉપ-

દેશી અપાય છે તથા તે માટે સર્વે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ એકઠા થઈને આપી કોન્ફ્રેસ બરીને કેવા સારા વિચાર ચલાવે છે. હોકરને ધર્મની બાંજગડમાં ન નાખવાં એ વલન આપણે ત્યાં ધણું વધે છે તથા યુવાનીઓએ પૂલ્ય ભાવ વિનાના થાય છે તેનું પણ આજ કારણ છે. આપણા સમાજમાં આવો ભાગ ધણો છે તેથી આમ દીકરીની સાથે લખવું પડે છે બાકી રેતીના રણમાંનાં લીલોતરીનાં સ્થાન રૂપે અત્યંત સીધા માર્ગનાં માનવિઓ મળી જાય છે એ સમાજનું સદ્ભાગ્ય છે.

આજકાલ ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનો દાવો કરતી કેટલીક સંસ્થાઓ છે. તેમાં પ્રાચીન ભાવનાનુસાર શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ હીક છે. આજકાલ આર્યસમાજના ગુરુકુલ વિષે ધણી ચર્ચા ચાલી રહી છે, જેમ આજકાલ યુરપમાં બાઈબલ ઉપર નવીન પ્રકાશ પ્રમાણે ટીકાઓ કરવામાં આવે છે તેવાજ પ્રકારને બગતી નવા પ્રકાશની ટીકાઓ ચર્ચાઓ સ્વામી શ્રી દયાનંદે આપણાં શાસ્ત્રો ઉપર કરી છે તથા આવા મંથાના આધારે આર્યસમાજ પ્રવર્તે છે. કોન્ફ્રેસમાં પણ બાઈબલને શાકામાં પ્રાચીન કે નવીન ટીકા પ્રમાણે શીખવવું એજ મુદ્દો આગળ લાવવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી પ્રાચીન સિદ્ધાંતિને સમજાવતો હોય ત્યાં સુધી તો નવીન પ્રકાશ હીક છે પરંતુ તેનાથી વિરુદ્ધ જતો હોય એવો ત્યાજ્ય છે. આ પ્રમાણે ગુરુકુલમાં પોતાનાં નાનાં કુમળાં ૮ વર્ષનાં બાલકોને મોક્ષતા પૂર્વે સર્વે સાંત હૃદયે ધણો વિચાર કરવાનો છે. છતાં હિંદુ પ્રાચીન ભાવનાઓના આપત કાલરૂપે આ સંસ્થા બરાબર થાય તો ઈષ્ટ છે. માત્ર બે પાનાં સત્સાધપ્રકાશનાં ગોખેલા અથવા ચાર તકરારી બાખતો યાદ રાખી વેદનુંતો ધર્મંડ રાખનાર આધુનિક ઉદ્ધત સામાજિક યુવકોના કરતાં આમાં અભ્યાસ કરનારાં બાલકો, સગાપાંગ અભ્યાસ કરતાં હોવાથી તેમને આખરે સીધો સરળ માર્ગ આપોઆપ જડી રહેશે. આથી આમાં ઉદાર હૃદયથી શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે.

નીતિશિક્ષણનો વિચાર કરવા મળેલી અનેક પ્રજાઓની કોન્ફ્રેસમાં પણ ધર્મ રંગે રંગાયલાં બાપણો ધણા લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળવામાં આવતાં હતાં એ ધર્મની જરૂર સ્પષ્ટ દર્શાવે છે, ત્યારે આપણે ત્યાં ધર્મને ખસેડી એકઠી નીતિની બાંજગડો ચામે છે. સાંકડા વિચારનાં ધાર્મિક ભાષણો પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવાયો છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. પ્રો. મેકેન્ઝીના બીચારો સાથે મળતો થઈને હું પણ એટલું હિંમત સાથે કહીશ કે વેદદષ્ટાઓની અધ્યાત્મિક બુદ્ધિના સ્વીકાર કરતાં હવે તો આ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો બાહ્ય દુનિયામાં સ્વીકાર થવાની ધણી જરૂર છે. આપણે તો જીવતા જગતા ઉપદેશકોનાં દહાંતની હવે ધણીજ જરૂર છે.

॥ આપણી કેલવણી. ॥

ત્રીશેક વર્ષ પૂર્વે સીલોનમાં સર્વ પ્રકારનું દેવવણીનું કાર્ય મીશનરીઓના હાથમાં હતું. ત્યાંના લોક સમૂહમાં યુદ્ધ ધર્મનો વિશેષ ફેલાવો છે. જેવો હિંદમાં હિંદુ ધર્મ તેવો સીલોનમાં યુદ્ધધર્મ. યુદ્ધ ધર્મીઓને તેમની પોતાની ધાર્મિક શાલાઓ ઉઘાડવા દેવામાં આવતી ન હતી. પચીશેક વર્ષ ઉપર કર્નેલ-ઓલ્ફોર્ડ અને ઝલેવેટ્સ્કીનું ત્યાં જવું થયું. આ દશાન્તેકને કર્નેલે લોકપદ્ધત્તરી મીશનરીઓ સામા કમર કરી, ધાર્મિક કેલવણી સાથે વ્યાવહારિક દેવવણી આપનારી શાલાઓ ખોલવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. સમયનો ભોગ આપી અનેક સંકટો વહેરી તેમણે તે દેશનાં આગળાગાઓને ધાર્મિક સાથે વ્યાવહારિક દેવવણી લેતાં કર્યા છે. આના પરિણામમાં આજે ત્યાં આગળાગાઓ માટે અનેક શાલાઓ તથા કૉલેજો ઉપતીમાં આવી છે, તેનો વહિવટ યુદ્ધિસ્ટો અથવા તે ધર્મના સિદ્ધાન્તોને જાળવીને કાર્ય કરનાર વિદેશીઓ જ કરે છે—આ સર્વ સંસ્થાઓમાં ૪૦૦:૦-૫૦૦૦૦ આગળાગાઓ દેવવણી લે છે; એ સંસ્થાઓને આજ પછી મળતી થઈ છે.

આ પ્રમાણે આપણા હિંદમાં હિંદુ ધર્મ શિક્ષણ સાથે વ્યાવહારિક દેવવણી આપે એવી શાલાઓ અને કૉલેજોની ઘણીજ ખોટ છે. અનેક મતમતાંતરવાળા હિંદુ ધર્મનાં સામાન્ય સત્યો શોધવાનું કાર્ય ઘણું વિકટ છે, છતાં કમીટી દ્વારા તેવાં તરવાંનું દોહન કરી, આખા હિંદના અનેક પક્ષનાઓના અભિપ્રાય મેળવી, સામાન્ય તરવ શોધી કાઢી, સર્વ માન્ય સામાન્ય હિંદુ ધર્મ તરવો થોડા, હાઇસ્કુલ, કૉલેજ અને બાલિકાશાલા કાઢીને, એન્-નિ-એસ્ટે યોગ્ય આદર્ભ કર્યો છે. નેમણે હિંદમાં હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાનો હક્ટે ધર્યો છે. આ પછી આને અનુસરતી અનેક સંસ્થાઓ ઉભી થઈ છે પરંતુ હિન્દની વિશાલતાના પ્રમાણમાં કાર્ય થયું નથી. આપણા શ્રીમંત વર્ગે આ માર્ગે વળી આવા કાર્યમાં ઘણી મદદ કરવાની જરૂર છે.

સીલોનમાં ચાલતી થીઓસોરીકલ મંડલ તરફની શાલાઓનો રીપોર્ટ થીઓસોરીસ્ટમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાંનો નીચેનો પેરેગ્રાફ વાંચી તે ઉપરથી વિચાર પરંપરા ઉભરાઈ છે. કહેવાનું ઘણું છે. હાલ તો વિવેકી વાચકને એ પેરાગ્ર મનન કરવા આપીને અટકવું ઉચિત માનું છું:—

“ આપણા મિત્ર ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓ વળી ફરીથી ગામડીઆઓને સસ્તી અંગ્રેજ દેવવણી આર્પવા લાગ્યા છે. તે સસ્તી છે તથા તોફાની પણ છે, કારણ કે આ પ્રમાણે ગામડાના બાલકને ખેતીના ધંધામાંથી દૂર કરવા માગે છે. આનું દ્વંદ્વંત લઈએ. યુદ્ધિસ્ટ થીઓસોરીકલ સોસાયટીની દેખરેખની, કૉલેજો પાસેના ગામડામાં આવેલી એક ‘ખીલતી વર્નાક્યુલર સ્કુલ, સસ્તી અંગ્રેજ દેવવણી આપનારી મીશનરીઓની ઉચ્ચ સ્કુલને લીધે બાગવાની તેવારીમાં હતી. યુદ્ધિસ્ટ સ્કુલોના મેનેજર મી. જ્યોતીમક, આ સ્કુલ ઉપર આવેલા બચને જોઈ સમ્યા અને તેમને વર્નાક્યુલર સ્કુલને, અંગ્રેજીવર્નાક્યુલર સ્કુલમાં ફેરવવા વિના

અન્ય ઉપાયનાં નાં રહ્યાં. પરંતુ આ ભય તો હજુ ધ્રુવેલો રહ્યોજ છે; તદન ખેતીનો ધંધો અણવતારા જીજ્ઞાનાં બાલકોને અંગ્રેજીના ખે અક્ષર આવડતાં પોતાનાં બાપદાદાનાં ખેતરોને અતે ખેતીના ધંધાને ભૂલી જવાના ભય ભરેલા વલનવાળાં થાય છે તથા આમ કરે છે તે પણ માત્ર લાખતારા કારકુન અથવા ધરના વહીતરા અવા-માટેજ હોય છે, મીસીસ. હીગીન્સ અને મી. જયતીલકે યોગ્ય સમય પૂર્વે ગામડીઆઓને એકઠા કરીને આ બાબત સારી રીતે સમજાવી હતી તથા ગામડાના પદ્ધતિ યુગ્મોને, ક્રિશ્ચિયન મીશનરીઓથી ખેતીનાં ધંધા ઉપર ચતા ધસારા આમે ધર્મ્યાર્થેક રક્ષણ કરવાનાં સમ્પત બોધ આપ્યો હતો. શીંહાકીડ અને તામીક કેસવણીનો સંક્રાંતિ કાળ વર્તે છે; જેની રીતે કેસવણી આપણાં આવશે તેના ઉપર તેના ઉદ્ધારનો આધાર છે. ઈર્નસ્ટ આલ્ફ્રેડે મીશનરી એન્સુકેશનના ભ-યને પોતાની આ બાબતની ઉડી દટીવડે પીછા-યો હતો, બુદ્ધિસ્ટ એન્સુકેશનન મુવમેન્ટને પંગબર કરી હતી તથા તેના વિન્યયનો આધાર પણ થીઓસોફીકલ સોસાયટીના નિઃસ્વાર્થાં કાર્યવાહકોના પ્રયત્ન ઉપર છે.”

આ ઉપરથી સમજાશે કે હિન્દુ એન્સુકેશનન મુવમેન્ટ ચવાની કેટલી જરૂર છે. ખેસંદે સમુદ્રમાં ખિન્દુ જોટલું કાર્ય કર્યું છે. તેમાં સદાય થઈ તે કાર્ય વધારવાની અથવા તેવું સદર કાર્ય જસદી કરવાની ધણી જરૂર છે. મોટાં શહેરોમાં મીશન સ્કુલો અને કોલેજોની સસ્તી કેસવણીથી હવે તો હિન્દુઓ ના લોભાય એમ થવું જોઈએ. આમાં પણ શ્રીમંતોનાં એપવાઈજ લાગે છે. ગામડાંમાં મીશનરીઓ જામે તથા કેસવણી, દવાખાનાં, ધર્મદા વિગેરે વિગેરે કાર્યો ફેલાવે તેમાં પણ ધણું ચેતતા રહેવાનું છે, હવે વિવિધ મતના આપણે હિન્દુઓ એક થઈ કાર્ય કરીએ તો ફીક નહિ તો સમાજની તાણાતાણ થાય છે-એ અનિષ્ટ છે.

उपनिषत्प्रकाशित मरणोत्तरस्थिति ॥

(મજેલું.)

મકરણ ૧ હું.

મવાહલુ રાજાની બ્રહ્મ સલા.

પૂર્વે મૈથિલદેશ. જેને અર્વાચીનકાળમાં નેપાળ અને તિરહૂતના પ્રદેશો કહે છે, તે દેશમાં જનકવિદેહી રાજા-રાણ્ય કરતા હતા. સંપ્રતિ જે રોહિલખંડાદિ પ્રદેશો કહેવાય છે,

તે પ્રદેશોનું તેમજ પાઞ્ચાલદેશ નામ હતું. તે દેશમાં યોગવિદ્યા વિચારદ નિખિલ રાજના પુત્ર પ્રવાહણુરાજનું સામ્રાજ્ય હતું. પ્રાચીન રાજર્ષિઓ અર્વાચીન કેટલાક રાજાઓની પેઠે કાલવ્ય ન કરતાં ધર્મથી રાજદંડ ધારણ કરી શેષકાળ બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં તથા વિદ્યાર્થીમાં જ વ્યતીત કરતા હતા. તે સમયમાં જનક રાજની બ્રહ્મસભામાં યોગેશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ, બ્રહ્મવાદિની ગાર્ગી, ઋગામ્બલાયન શાખાના પ્રવર્તક કહોદમુનિ, મહા સમર્થ અરુણના પુત્ર ઉદાલકમુનિ, તેમના પુત્ર શ્વેતકેતુ, તેમજ અન્ય અનેક ધીરશાતપણું, સોમશુભ, ઉપમન્યુના પુત્ર પ્રાચીનશાલ, પુલુપના પુત્ર સત્યવ્રથ, અશ્વત્થ, આર્તભાગ, બુબ્બુ, ઉપસ્ત, શાકલ્ય, ઇન્દુદ્યુમ્ન, અશ્વતરાશ્વના પુત્ર બ્રુહિલ અને શર્કરાક્ષિના પુત્ર જનાદિ મહર્ષિઓ પ્રતિદિન બ્રહ્મચર્યા કરી કેવળ ધર્મનું અને જ્ઞાનનું જ નિરૂપણ કરતા હતા.

એ સર્વ મહર્ષિઓમાં ઉદાલકમુનિએ આત્મવિદ્યાને હરતામલકવત્ પ્રાપ્ત કરી હતી. યોગવિદ્યામાં પણ તેઓનું સામર્થ્ય વિસ્મયકારક હતું. પોતાના પુત્ર નચિકેતાને યોગબળથી યમપુરીમાં સદેહે, તેઓએ મોકલ્યો હતો; જ્યાં સદાશિવ યમરાજ પાસેથી નચિકેતાએ વિશ્વવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી.

પ્રવાહણુ રાજની બ્રહ્મસભામાં પણ સમયે સમયે આ મહર્ષિઓ પધારી બ્રહ્મવિદ્યાનું આસ્વાદન કરતા હતા. એક સમયે તે રાજની બ્રહ્મસભામાં ઉદાલક મુનિના પુત્ર શ્વેતકેતુ નામના ઋષિકુમાર બ્રહ્મચર્યાનું શ્રવણ કરવા અને બની શકે તો તેમાં ભાગ લઈ પોતાની વિદ્યાનું સામર્થ્ય દર્શાવવાના હેતુથી જઈ ચડ્યા. કેટલક ઋષિકુમારના મનોભાવને શ્રુત્વ ચર્યાથી જાણી લઈ પ્રવાહણુ રાજએ પ્રશ્ન કર્યો કે “હે ઋષિકુમાર ! આપ આપના પૂજ્ય પિતાશ્રી પાસેથી સર્વવિદ્યા સંપાદન કરી આત્ર પધાર્યા છો કે શું ?”

ઋષિકુમારે કહ્યું કે “હા, મહારાજ ! મારા મહાસમર્થ પિતાશ્રીએ મને સકળ વિદ્યાનું યથાવિધિ અધ્યયન કરાવ્યું છે.”

ઋષિકુમારના પ્રત્યુત્તરથી રાજ જાડુ પ્રસન્ન થયા. પરંતુ પરીક્ષા કરવાના હેતુથી તેઓને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો કર્યા:—

૧. આપે સર્વ વિદ્યા હસ્તગત કરી હોય તો કહેશો કે, આ લોકમાં પછી ઉપર કયાં જાય છે ?

૨. ત્યાં ગયા પછી આ લોકોએ કેવી રીતિએ પુનઃ આ લોકમાં આવે છે ?

૩. દેવયાન અને પિતૃયાત્રીમાં બે ભાગો કયાંથી જુદા પડે છે ?

૪. શા માટે પિતૃલોક પ્રાણીઓથી બરાતો રહેતો નથી ?

‘પ’ અને પાંચમી આહુતિ અગ્નિમાં હોમાયા પછી તે આહુતિનું જળ શી રીતે પુરપૂરુ ધારણ કરે છે ? *

મુનિકુમાર આ પાંચે પ્રશ્નો માંખળી સ્તંબ જ થઈ ગયા તેઓએ કહ્યું કે—“ હે મહારાજ ! આપે પુછેલા પ્રશ્નોમાંના એક પણ પ્રશ્નનું મને લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન નથી. ” રાજાએ જરા સ્મિત કરીને કહ્યું કે “ ઋષિપુત્ર ! કંઈ નહિ ! પણ જ્યારે એમ હતું ત્યારે આ બ્રહ્મસભામાં આવી આપે સર્વ વિદ્યા સંપાદન કરી છે, એમ કહેવું ન હતું. ”

એતકેતુને આ વૃત્તાંતથી બહુ ખેદ થયો. તેઓ પોતાના પિતા પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે “ પૂજ્યપિતાશ્રી ! મારી બ્રહ્મચર્યાવસ્થા સમાપ્ત થયા પછી સમાવર્તમાનકાળે આપે મને કહ્યું હતું કે ‘ મે’ તને સર્વ વિદ્યા ભણાવી છે, ’ છતાં એક ગુરુત્તમ બંધુએ પુછેલા.

* જુઓ છદિગ્યો પનિપત અધ્યાય ૫ ખંડ ૩.

૧ વેદ્ય યદિતોઽધિ પ્રજાઃ પ્રયન્તીતિ ન ભગવ્યં ઇતિ ॥

૨ વેદ્ય યથા પુનરાવર્તન્ત ઇતિ ન ભગવ્યં ઇતિ ॥

૩ વેદ્ય યથોદ્દેચયાનસ્ય પિતૃયાણસ્ય ચ વ્યાવર્તના ઇતિ ન ભગવ્યં ઇતિ ॥

૪ વેદ્ય યથાઽસૌ લોકો ન સંપૂર્ણત ઇતિ ન ભગવ્યં ઇતિ ॥

૬ વેદ્ય યથા યજ્ઞમ્ય માહુતાવાપઃપુરુષ વચસો ભવન્તીતિ નૈવ ભગવ્યં ઇતિ ॥

બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પહેલો અને બીજો પ્રશ્ન છદિગ્ય પ્રમાણે અનુક્રમે છે. છદિ-ગ્યમાં જે ચોથો પ્રશ્ન છે, તે બૃહદારણ્યકમાં ત્રીજા પ્રશ્નરૂપે અને છદિગ્યમાં જે પાંચમો પ્રશ્ન છે, તે બૃહદારણ્યકમાં ચોથા પ્રશ્નરૂપે છે. બૃહદારણ્યકમાં પાંચમો પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે છે:-

વેદ્ય દેવયાનંસ્ય વા પથઃ પ્રતિપદં પિતૃયાણસ્ય વા । યાકૃત્વા દેવયાન વા પન્થ્યાનં પ્રતિપદન્તે પિતૃયાણં વા ઽપિ । હિન ઋપેર્વચનં શ્રુતં । દ્વે મૃતી વ્યમૃણયં । પિતૃણા મહં દંવાનામુત મર્યાનાં તામ્યામિદં, વિશ્વમેજત્સમેતિ યદન્તરા પિતરં માતરં ચેતિ નાદમત ઇકંચન વંદેતિ હોવાચ ॥

દેવયાન અથવા પિતૃયાણુ માર્ગનું સાધન શું આપ જાણો છો ? જે સાધન કરીને પુરૂષ દેવયાન અથવા પિતૃયાણુ માર્ગને પામે છે. તે બન્ને માર્ગોના અસ્તિત્વે માટે પ્રમાણુ નથી, એમ નથી. કેમકે કર્મવિપાક પ્રક્રિયામાં જે માર્ગના પ્રકાશક મંત્રનું ઋષિ વચન મને શ્રુત છે; તે મંત્ર આ પ્રમાણે છે:-“ મે’ મનુષ્યોના જે માર્ગો વિષે સાંભળ્યું છે; તેમાંના એક પિતૃઓના અને બીજો દેવોના; જે જે માર્ગો પિતારૂપ સ્વર્ગ અને માતારૂપ પૃથ્વી વચ્ચે આવેલા છે. તે જે માર્ગોમાંથી આ મૃત્યુલોકના પ્રાણીઓ જાય આવે છે.

પ્રશ્નોમાંના એક પણ પ્રશ્નો હું પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહિ. તેનું કારણ શું ? હે પિતાંજી ! આપે મને વિદ્યામાં અપૂર્ણ રાખી એવી અશક્ત પ્રતીતિ કરાવી, તે સુખ થયું નથી.

પોતાના પ્રિયપુત્રના સુખમાંથી આનો ખેદયુક્ત વાંઘો સાંભળી ઉદાલકમુનિ બહુ દુઃખી થયા. તેઓએ કહ્યું કે “હે વત્સ ! મેં તને સમાવર્તનકાળે જ કહ્યું હતું તે મથાર્ય જ કહ્યું હતું. જેટલી વિદ્યા હું જાણતો હતો, તેમાંના કંઈ પણ ભાગ તારાથી સુખ રાખ્યો જ નથી. રાજાએ તને જે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, તેનું મને પણ જ્ઞાન નથી. ઠીક છે; તું ખેદ કરીશ નહિ. હું પોતે જ રાજા પાસે જઈ તને પૂછેલા પ્રશ્નોનો ખુલાસો તે રાજા પાસેથી જ જાણી લઉંશ.”

એવો નિશ્ચય કરી તે ઉદાલક મુનિ પ્રવાહણ રાજાની બ્રહ્મસભામાં ગયા. રાજાએ તે મુનિનું મથાર્યવિધિ આતિથ્ય કરી આગમન કરણ પુછ્યું. રાજાએ કહ્યું કે “હે મુનિવર ! આપનું શા મારે અત્ર પધારતું થયું છે ? કંઈ પ્રતિગ્રહ કરવાના હેતુથી પધાર્યા હો તો ધન, ધાન્ય કે ધરા, જે જોઈએ તે મથેચ્છ આગે. હું આપની સકળ કામના પૂર્ણ કરીશ.”

ઉદાલકમુનિએ કહ્યું, “હે મહાતુભાવ નરપતિ ! તું મુખી યા ! ધન, ધાન્ય કે ધરાની મને શિક્ષિત્વત્ પ્રણુ ઇચ્છા નથી. મારા પુત્ર એત કેતુને તે જે પાંચ પ્રશ્નો ક્યાં હતા, તેના વિવરણનું તારી પાસેથી શ્રવણ કરવાની જ મારી ઇચ્છા છે.”

મુનિની આ વાણી સાંભળી રાજા જનક વિચારમાં પડી ગયા. શુભ રાખવા યોગ્ય વિદ્યા ખીજાને શી રીતે આપી શકાય ? અથવા ઉચ પ્રભાવવાળા બ્રાહ્મણની માથનાને અનાદર પણ કેમ થઈ શકે ? બહુ બહુ વિચાર કરી રાજાએ પ્રસન્ન વદનથી કહ્યું કે “હે ગૌતમકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ વિપ્રે ! આપની તે ઇચ્છા પણ હું પૂર્ણ કરીશ; પરંતુ તે વિદ્યાનું વિવરણ સમજતાં આપને અહિં એક સંવત્સર પવન્ત રહેવું પડશે; ક્ષમા કરશો. મહારાજ ! આપ આવતી કાલથી નિત્ય આ બ્રહ્મસભામાં પધારશો; ત્યાં હું તે શુભ વિદ્યા વિશે જે કંઈ જાણું છું, તેનું મથામતિ વિવરણ કરીશ.”

(આજી)

માનસાંકર વિ. (પિતાંબરદાસ મહેતા.

આ પુસ્તકોનું શ્રી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચે મંગાવનારને શીર ૭.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પંચ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તી.

(નાટક.)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તર રામ ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

કિમત. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

અધ્યાઈને તૈયાર છે

કિમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી
પ્રણિત મુક્ત હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નભુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન એજીસ—નડીઆદ

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તકે શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે

પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન એજીસ—નડીઆદ અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાંદેવી રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે.
એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું સીરક સુદર્શન એજીસ નડીઆદથી
મોકલવામાં આવશે.

આર વર્ષથી સેવા બજાવતું રાષ્ટ્રીય પક્ષનું આગેવાન.

અકવાડીક પત્ર.

ગુજરાત.

પ્રત્યેક રાત્રીવારે નડીઆદમાં પ્રગટ થાય છે.

જવાબ રૂ. ૨, લાયબ્રેરીયા, સીઓ અને ૧૫) સુધીના ફુલ પગારદાર શિક્ષકો માટે
રૂ. ૧૫ પોસ્ટેજ ૦-૧૩-૦, વધુ. હિંદુસ્તાનની બહાર પોસ્ટેજ સહીત રૂ. ૪, નમુના
અંક ૦) ની ટીકીટ મોકલવાથી મળે. આદક ગમે ત્યારથી જવાપ છે. વર્ષની આખા
એટલું પુસ્તક મળશે.

મહિની—સાલ સમગ્રપત્રાય કૃત આ-ઇટાલીયન દેશભક્ત મહાત્માનું જીવ-
હી. રૂ. ૦-૮-૦ માં એન. એમ. ત્રીપાઠી મુંબઈ અથવા 'ગુજરાત' એજીસમાંથી
મળશે.

મેનેજર ગુજરાત—નડીઆદ

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આહુ જમાનાની તકાત આપનારી તમામ આપધિયોમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે.
- (૨) નજાણે પાતળાં શાન તત્ત્વોને પ્રુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) પેટની જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) ઠંડીને સુધારી ઉષ્ણ બનાવે છે.
- (૫) તામાન વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં થતા ધાતુ પાતને અટકાવે છે.
- (૮) શુભાવેશ પુરુષાત્વને પાછું જણે છે.

૩૨ ગોળીની ડબી એકનો રૂ. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

જેહેરખાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

નામવ.

અમારૂં પુસ્તક પાંચો.

તે આરોગ્ય, દાસત અને આખાદીને ઉત્તમ માર્ગ દેખડનાઈ છે.

હર આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે પ્રતો મફત વહેંચાઈ ચુકી છે

તે પુસ્તક.

હાથે, મરડી. ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જંગલી અને તામિલ
ભાષામાં તેવાર છે. તે લુગ ભાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખચ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સુહૃદ્

આ અંગ્રેજીમાંથી પાંચમી
પ્રકાશન નવમી
દિવસી

આ અંગ્રેજીમાંથી પાંચમી
પ્રકાશન નવમી
દિવસી

(પાંચ-પ્રકાશ-સાહિત્ય-અંગ્રેજીમાંથી પાંચમી અને સરકારી વિભાગ)

“ સત્યપરધોમહિ ” — માંગલિક

સત્ય — માંગલિક નવમી દિવસી

[પ્રકાશ ૨૪, એક ૪.]

(માસિક)

[અંગ્રેજીમાંથી ૧૯૦૬]

અનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રથમ પ્રકાશન પ્રથમ પાંચમી	૬૭
દેવીની મુક્તિ	૬૮
વિદાય	૧૦૦
ઉપનિષદમાંથી મરણોત્તર સ્થિતિ	૧૦૧
પ્રકાશ અને દેવ	૧૦૫
પ્રાચીનની દેવવધી	૧૦૮
મંત્ર અને પ્રાણ	૧૧૩
મંત્રની ચોષ	૧૧૬
સત્યયુગની પુનઃ આરંભ	૧૨૨
દિવસ દેવ	૧૨૬
પ્રકાશ સોપાનની ૬૭ વર્ષની સુખી	૧૨૭

આ પુસ્તકોનું પી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંજૂર ને પી. ઇ.

મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

આ પુસ્તક ખૂબ એ કાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા સાવચેતી માટે
મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીર્તી.

(નાટક.)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધારને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

સાહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી

ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

મહુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.

એ. કાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા સાવચેતી માટે

પસંદ કરેલું છે

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ અથવા

એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કામદારે પી. રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે

એક આનાની રીકીટ મેલસનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી

મેલસવામાં આવશે.

તંત્રી મોજીત પુસ્તકો.

ચાજાવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવા ખરે સરલ યોગ્યમાર્ગે
દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો મળ્યાં કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શનના આલોકને આ બંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ જીકું.

આવૃદ્ધા.

એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી.

અક્ષતિષ્ઠ મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

સુહૃદ્.

પ્રિય મહેલ મહેલ મહેલ મહેલ

મહેલ મહેલ મહેલ મહેલ મહેલ મહેલ

મહેલ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી — માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૪, અંક ૪.]

(માસિક)

[જાન્યુઆરી ૧૯૦૯.]

પ્રણય સ્વંદિતા પ્રણયાર્જવ.

અથવા

મુધારક વીર નર્મદની ઉત્તરાવધૂથાનો વૃત્તિશોભ.

(મહેલ)

શિખરિણી.

પવિત્રાત્મા પ્રેમી, વિનીત વપુવેશી પ્રિય. અહા !
 ધરે કાં ગ્લાનીમાં, વદન વિઠસેલું કમળ આ ?
 નથી ઇચ્છા બહાલી, વદન તુજ આલું નિરખવા,
 ઉરે છે ઇચ્છા તું, પ્રસન્ન મુખ જોવા પ્રિયતમા !
 છબીલી કાં છોડે, છટકો છટકાવી મગજને, ર
 સુરંગી કાં રોજે, પીંડ પથમહીં હું પ્રણયને.

૧ કવિ નર્મદના ‘ધર્મ વિચાર’ નામક અથના વાંચન ઉપરથી ‘મહેલ’ આ કાવ્ય
 મહેલ છે. આમાં કવિ નર્મદ પ્રાચીન ભાવનાને વિનંતી દોષ એમ રૂપક છે. ‘પ્રણયાર્જવ’

રસિકે કાં તહારા, રસધૌં રસોં મહારા હૃદયને,
વિના લાએ વીધે, દૂર ખસોં ખસાવી મમળને
છપી તહારી લાવે, ઉપશુ જળ મહારા નવનમાં, ૩
કૃતિ તહારી આપે, અમુજશુ હુમે દુ હૃદયમાં,
રતિ તહારી નાંખે, અશરોર તણા તાપ દવમાં,
નયો ગાડો વહાલી, છપોં કૃતિ રતિ ત્હુ નિરખતાં;

છપીલી હે શ્યામા, લલિત તન રનેહાંબર મતી, ૪
રસીમી હે નામા, વિવિધ વિધ રંગાગ ધરણી;
સુધીલા હે યાશ્વી, કશુ હૃદયી યાતિ કપણી,
ઉભી કાં દુને ત્હુ, વિરહ દુઃખદામાં નિરખતી !

રતિ પ્યાલો પાછ, રમણોં ઉર યાને કુર ખને ૫
રતિ પ્યાલો પાછ, લોન કરોં મહને શું ચિત દસે !
રાત પ્યાલે દુને, વિષ પ્રસર્યુ જોઇ દૂર રમે,
સુભાગી હા ! તહારી, પ્રતિનજન રહે ધર્મો જરી,

મનો રાજ્યે મહારે, તમ યયુ' ત્હુ મનિ દૂર થતાં, ૬
અને આચારાડી, ઉજડ જનોં દુઃખો અરપતાં;
મહેલું કો પખી, કલકલતું આવી સમોંપમાં,
કહે ' એને લાવો, ત્હમ કુચળ જો ઉર ગણતા. '

સખી વહે સાથે, પનખટ જતાં કે વિચરતાં, ૭
સમોંપે વા નાસે, નિરખી રતિઃગે વિલસતાં,
મધુરી પ્રીતિનાં, હૃદયહૃદ વારિ પીરસતાં,
પ્રિયા ! તે ઉછળા, ત્હમ પ્રણયના કપાં જઈ કપાં !

નંત મેલિા મીઠાં, જમણુ જમવા કાજ પ્રણમી, ૮
પ્રિયે દુ તેડે ત્હુ, રતિ વિવચ આવી વિનવતી.
તહોં દુ ના આગ્યે, જમણુ જમવું ઝેર સમજ;
યતી પ્રેમે માંદી, હૃદય હુપોં જાના રુદનથી;
સહી એવું છાતું, રુદન વગતાં સુવચનથી. ૯
દસી રેતી હેતે, નરમ કપડા કપ ધરતી
' રહી, સખી મેલિું, જમણુ જમવું દુ ખુસ થયા,
હવે તો હો ખુસ, સુખોં ત્હમરિમે કે દુઃખ રતાં !

વિના કોડે દુ ને, રમણોં ઉર ત્હુ શોભ ધરતી. ૧૦
સદા રનેહ બીનું, વદન સુખ જોવા તલખતી;
જરા જોવું મહારે, દુઃખ મિરિ અણી દુઃખોં જનતી,
અરે ને આતહારે, રમણુ રમણી કાં દુઃખવતી !

મુદ્દેતારી વાણી, મુજહદય આનંદ ભરતી, ૧૧
 સુતકર્કી ત્હુ કૃષ્ણી, મુજ અનુભવે વાસ કરતી;
 સુકંઠી ત્હુ ઠટે, રસભરો રસે હું રોઝવતી,
 અરે તે ક્યાં ત્હારી, રસ સરિત આનંદ હજીગતી!
 મળેલાં હું માઠાં મન વચન કૃત્યે રસ લઇ, ૧૨
 સદા રનેહે રનેહી, હૃદય ક્ષમતા ના દૂર કરી;
 બની બોળી બોળાં, મુદ્દ વચન બોલી રસવતી,
 અરે તે ત્હુ આનંદ, કવણ દુઃખ હુંને દુઃખો રહી?
 છૂટી ત્હારી વેણી, ગૂઢો કર હું હેતે હરખોને. ૧૩
 થએલું ઊંચું ત્હુ, વદન દસતું હા નિરખોને;
 પ્રિયા ! પ્રીતે પીતો રસ અધર, ત્હુ ત્યાં બળ કરી,
 છૂટી જેટી રનેહે, રિમત દસતી રેંતી મદમરી,
 સશોકે શોયાતા, વદન કમળે ત્હુ ભમરઆ, ૧૪
 વદી વહાણું વહાળે, રસપ્રણય ચૂસી દગવતો;
 પ્રકુષી પ્રીતેથી, પરિમળ ત્હુ ત્હારો (પીરસતી) !
 અરે તે ત્હુ કાં આ, અહીં મુજનથી ના વિકસતી

(આગળ ચાલુ.)

‘ મજાવિહારી ’.

દેવીનો મૂર્તિને.

(મજાવિહારી.)

અમે શોધ્યું બધું જંગલ, મળ્યું ના! ના ! દીઠું ! દેવિ!
 ગુમાવી ઝિન્દગી ત્યારે મ્હને મોડી મળ્યા, 'દેવિ !
 હશે થું સ્વપ્ન કે સાચું ? સહમજ પૂરી નથી, દેવિ !
 તખો તપ તે ધૂને જાગી પિછાની લીધું તે', દેવિ !
 હું જાણું છું ! શિખાવે થું ? અરે, તું રનેહની દેવી !
 ત્હને આ અર્ચના દરતે વટે આડવું નહોં, દેવિ !
 ધણી વૈવિધ્ય ચેતનનાં દીકાં તુજ મૂર્તિમાં, દેવિ !
 લીધો આકાશ આકાશે મિલાવી શ્રોણ, દેવિ !
 ન આહું મૂર્તિ પૂજા કે નહોં ખુજ મુશળી : દેવિ !
 ' હું તે જુએલી છે સરવમાં મૂર્તિ ' : દેવિ !

“ચઢાવું” ને “સહેવું” એ જીવનનો મન્ત્ર છે, દેવિ ।
 ચલાવે વિશ્વનાં વિશ્વે અચલ એ તન્ત્ર । ઓ દેવિ ।
 બદન આ હો અગર ના હો । ગમે તે થાય, ઓ દેવિ ।
 મગર મ્હાઈ જાગર ત્હાઈ કરીને જામ્ય હો । દેવિ ।
 ભલે દુનિયાં હઢાપણમાં રહે જુએલી, ઓ દેવિ ।
 અહો તો સ્નેહ સાગરની અનેરી રેલતી હેલી ।

સ્નેહાશ્રમઃ વનવાસ

૧૮—૧૧—૮૮

}

સાગર.

વિદાય.

(સ્વપ્રાંતે)

શિખરિણી.

પ્રિયે । મોથી ન્હારી, હૃદયરત્નિ સોંધી ક્યમ કરી,
 મરી માની ધ્યાની, દૂરથી દૂરપથે જોડી અહોઃ
 પધારી પ્રીતિથી, રમત રમી જીવંતર બળી,
 જગાડી ક્યાં જીમી, વદન વદ બદાલી ! કંઠું નમી, ૧
 દગ્ગુતો ના મ્હાઈ, મહિન પણ પૂરે દૂર થયું
 દગ્ગુતો ના મ્હારું, રોનપણ ગયું કેા ઉચરતું,
 આકાસે એવે આ, હૃદયગુજ આધિન બનતું;
 પ્રિયે । સોટયું મ્હારે, ચરણ પછી કાં સત્યવદ ત્હું ?
 નથી સંસારીનું, સરલરતિ સૌભાગ્ય મુજમાં,
 નથી વૈરાગીનું, નિરતિ પદ મ્હારા હૃદયમાં,
 નહી છું દુર્ભાગી, દુરભગ પિકાસે પતિત ત્યાં,
 પ્રિયે । આવી શાને, ક્યન કય સંકા દૂર યવા. ૩
 ત્હને જોતાં મ્હારી. પુરવ બવ યાદી નવો બની,
 સદાના સુનેલા, વિતક સહુને જામ્યત કરી,
 રુએલા સૌખાથી, રુધિર જંબૂ આંખ્ય ઝરવી,
 દુઃખી હુંને દુઃખી, સકળ તન રોમાંચ કરતી. ૪
 પ્રિયે । યાચું, આપે નિજ પથપધારી સુખી રહે,
 પ્રિયે । યાચું આપે નિજથી નિજમાં સૌ સુખ લહે,
 પ્રિયે । યાચું, આપે મન વચન યાદે તત્ત્વ હવે,
 અને યાચું, આપે દુઃખિત જીવ હું ના પ્રતિ જીવે. ૫
 હૃદાન ચક્ર ગાંધી.

उपनिषत्प्रकाशित मरणोत्तर स्थिति ।

પ્રકરણ ૨ છું.

(અતુસંપન્ન ગતાંકથી.)

પગ્યાગ્નિ વિદ્યા.*

(મળેલું)

બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે યોગસંપન્ન પ્રવાહણ મહારાજે એ બ્રહ્મ સભામાં આવી ઉદાસકમુનિને પોતે પુછેલા પાંચ પ્રશ્નોનું વિવરણ કરવાનો આરંભ કર્યો. તેઓએ કહ્યું કે:-

હે ગૌતમ કુલોત્પન્ન મુનિશ્રેષ્ઠ! મેં જે પાંચ પ્રશ્નો પુછ્યા છે, તેમાંના છેલ્લા પાંચમા પ્રશ્નનું હું પ્રથમ વિવરણ કરીશ. કેમકે એ પાંચમો પ્રશ્ન સમજાવા પછી પેહેલો અને બીજો પ્રશ્ન સરળતાથી સમજાઈ શકાશે. પાંચમા પ્રશ્નમાં પાંચમી આકૃતિ અગ્નિમાં હોવાવા પછી તેનું જળ પુરુષરૂપ શી રીતિએ ધારણ કરે છે, તે વિષે છે. પાંચ આકૃતિના કથનથી પાંચ અગ્નિનું સ્થાન થાય છે. હે ગૌતમ! આ જગતમાં જે કંઈ પદાર્થ છે, તે સર્વમાં અગ્નિ વ્યાપી રહેલ છે. તેથી પદાર્થ માત્રને અગ્નિરૂપ કહેવામાં કંઈ બાધ નથી.

ઉદાહરણ—હે રાજા! અગ્નિનો સ્વભાવ કેવો છે? પદાર્થ માત્ર અગ્નિરૂપ છતાં માત્ર પાંચ અગ્નિનું સ્થાન થાય છે, એમ આપે કહ્યું, તેનું શું કારણ છે? હું એ સર્વ તરવથી જાણવાને ઇચ્છુ છું.

પ્રવાહણ—હે ગૌતમ! સાવધાન થઈ સાંભળો! અગ્નિનો સ્વભાવ એક પદાર્થનાં પરમાણુઓ જુદાં જુદાં કરી બીજા પદાર્થના પરમાણુઓ સાથે તે પરમાણુઓને જોડી દેવાનો છે તેથી અગ્નિમાં સંયોજક અને વિયોજક બન્ને શક્તિ રહેલી છે. પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ ત્રણ મુખ્ય લોકો છે. તે ત્રણ લોકમાં પણ સંયોજક વિયોજક શક્તિ મુખ્ય પાંચ પદાર્થ એટલે દુ, પર્જન્ય, પૃથ્વી, પુરુષ અને સ્ત્રી છે. લોકમાં અગ્નિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ હોવાથી ત્યાં કોઈ પણ પદાર્થનું રૂપાન્તર થવા વિના રહેતું નથી. પર્જન્ય એટલે વર્ષાદ. તે પર્જન્ય પૃથ્વી, જળ અને આકાશના સઘના પદાર્થોના રૂપાન્તરનું કારણ હોવાથી, અગ્નિરૂપ શક્તિ ગણાય છે. પૃથ્વીમાં પ્રક્ષિપ્ત બીજાનો પણ તેવોજ વિકાર થાય છે તેમજ પુરુષ અને સ્ત્રીના શરીરોમાં પણ અનેક પદાર્થોના ઉપયય અને ક્ષય થયાં કરે છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. એટલા માટે એ પાંચ પદાર્થો અગ્નિરૂપ ગણાય છે. હે ગૌતમ! એ પાંચ પદાર્થોને વિદ્વાનો પગ્યાગ્નિ કહે છે. આ જગતની સૃષ્ટિ, રચિત તથા

* જુઓ હાથોગોપનિષદ અ. પં મં ૩ થી મં. ૯ સુધી તથા જૈનદારણ્યકોપ નિષદ અ. ૬ બ્રા. ૨ મં ૯ થી ૧૪ સુધી.

કષ્ય એ પાંચ અભિધી યાવ છે, માટે પાંચ અગ્નિનું સ્થાન યાવ છે એમ કહ્યું તે યથાર્થ જ છે *

ઉદાહરણ—હે રાજન! એ પાંચ અભિધી પાંચ આદૃતિઓ કોણ અને કેવી રીતે હોય છે, તે આદૃતિઓ કેવા પ્રકારની છે, અને પાંચમી આદૃતિનું જળ પુરપરપ ધારણ કરે છે, તેમાં શા અર્થ રહ્યો છે !

પ્રવાદણ—હે ગૌતમ ! આ લોકમાં મનુષ્ય જે કંઈ સત્કર્મ કરે છે, અથવા અભિહોત્રાદિક યજ્ઞમાં આદૃતિ આપે છે, તે કર્મથી આ લોકમાં સર્વવ્યાપ્ત આકાશતરંગ (Ether) નાં પરમાણુઓમાં એક પ્રકારની ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે અભિધી તે પરમાણુઓનું અધુક અપૂર્વ સ્વરૂપ બને છે. આ અપૂર્વ સ્વરૂપનું ઉપાદાન કારણ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરાયેલું કર્મ અથવા દુષ્ટ દિવિ વિગેરેની શ્રદ્ધા પૂર્વક હોમાયેલી અદૃતિ છે. તેતિરીય શ્રુતિમાં શ્રદ્ધા યા જાવ: ॥ શ્રદ્ધામંવારમ્ય પ્રણીય પ્રચરન્તિ ॥ શ્રદ્ધા એજળજ છે; અથવા શ્રદ્ધાને લઇને કોઈ પણ કર્મ કરવામાં આવે છે. " એવાં વચનો છે. તે ઉપરથી શ્રદ્ધા અથવા શ્રદ્ધાથી કરાયેલું કર્મ જળરૂપ દેહેવાય છે. અથવા અગ્નિ હોતમાં હોમાયેલી આદૃતિ સ્વતઃ જળરૂપે જ હોય છે. તેથી જ આ અપૂર્વ સ્વરૂપનું મૂળ ઉપાદાન કારણ જળ છે એમ કહ્યું છે. * એટલુંજ નહિ, પણ આ આકાશીય જળ અંતરિક્ષમાં જાય છે ત્યારે અંતરિક્ષ તરંગમય એટલે અપસ્તરવમય બને છે; ત્યાંથી સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યારે તે અપૂર્વરૂપ અગ્નિતરંગમય બને છે અર્થાત્ તે અપૂર્વરૂપ જે જે લોકમાં જાય છે,

* જુદાદારણ્યકોપનિષદના પ્રથમાધ્યયના દ્વિતીય બ્રાહ્મણમાં સૂક્તોપતિ કહી છે. તેમાં મૃત્યુરૂપ દિરણ્ય અર્જમાંથી અગ્નિરૂપ વિદાદ નામના પ્રજાપતિ યજ્ઞ, અને અગ્નિરૂપ પ્રજાપતિમાંથી સર્વ રચ્ય જન્મત્ ઉત્પન્ન થયું એમ કહેલું છે તે સ્થળે મૃત્યુરૂપ દિરણ્યગર્ભનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાયા હિ મૃત્યુઃ એટલે " બક્ષણની ઇચ્છાવાળો મૃત્યુ છે " એમ કહ્યું છે. શ્રી શંકરાચાર્યે તેનું વિવેચન કરતાં તે મૃત્યુરૂપ અગ્નિ અથવા પ્રજા પતિને કાર્ય કારણ સંધાનરૂપ કહેલ છે. અર્થાત્ બક્ષણ કરવાથી બક્ષ્યપદાર્થનાં કેટલાંક તરંગો જેમ વિયુક્ત થાય છે, તેમ તેનાં કેટલાંક તરંગો બીજાં તરંગો સાથે મંયુક્ત પણ થાય છે. એ રીતે અગ્નિમાં સંયોજક અને વિયોજક બન્ને શક્તિઓ રહેલી છે. વળી તેજ અગ્નિરૂપમાંથી સર્વ લોક અને સર્વ સર્જિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ તેજ અધ્યાત્મના દ્વિતીય તૃતીય અને ચતુર્થ બ્રહ્મણમાં સવિસ્તર કહેલું છે, તેથી જ અગ્નિલોકને અગ્નિ કહેલ છે, તે યુક્તિસિદ્ધ અને સાત્ત્વસંપન્ન છે. વળી જુઓ અદિતિઘાં રાદેતિરન્તરિક્ષ મદિતિર્માતાપિતૈતિશ્ચુતિઃ ॥ " અદિતિ સ્વર્ગ છે, અદિતિ અન્તરિક્ષ છે, અદિતિ માતા છે, અને તેજ પિતા છે. "

અદિતિનાં પણ અદિતિને અર્થ આદત કરનાર-બક્ષણ કરનાર મૃત્યુરૂપ અગ્નિ જ છે એમ શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં કહ્યું છે.

* કર્મ સંજ્ઞામાં માનસિક, વાચિક અને શબ્દિક-એ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મેની સમાવેશ થાય છે.

* તસ્માદાવઃ કર્મસમવાચિન્યઃ કર્તુઃ સારીરાશ્ચરિત્તાઃ શ્રદ્ધાશબ્દયથાચ્યા હિતિ નિર્દોષત ॥ જુદાદારણ્યકોપનિષદ અ ૬ બા. ૨ કં ૯ ઉપર સંકેતભાષ્ય.

તે તે ડોહમાં ને ને તત્ત્વ પ્રધાન હોય છે, તે તે તત્ત્વમાં તેનું રૂપાન્તર ગાય છે. કર્મ પોતે જડ છે; તે ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે, તે વિના બીજું કંઈ કરી શકતું નથી. પરંતુ તે ગતિથી ને સમજસ રચના કરવી, તે ત્રિલોકમાં રહેલા દેવોનું કામ્ય છે. અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મના અભિમાની અગ્નિ દેવતા છે. કર્મ કરનાર યજ્ઞમાનના પ્રાણના અધિષ્ઠાતા દેવતા ઉદાદિ છે. આ દેવોનું જેની ઉપર આધિપત્ય છે, તેની વ્યવસ્થા તેઓ પોતે કરે છે. આ પૃથ્વી લોકમાં અગ્નિ હોત્રાદિકમાં આહુતિ હોમાનાર યજ્ઞમાન પોતે એટલે યજ્ઞમાનના પ્રાણ છે. તે આહુતિરૂપ કર્મથી આકાશીય તત્ત્વના બનેલા સ્વરૂપને તે દેવો સ્વર્ગમાં લઇ જાય છે; એટલે ઘુ લોકાદિમાં તે અધિષ્ઠાતા દેવો હોતા બને છે. તે અપૂર્વરૂપને તે દેવો સ્વર્ગમાં યજ્ઞમાનના મરણ સુધી રાખે છે; અંતકાળે યજ્ઞમાનના શરીરનો પથ્ય અગ્નિ સંસ્કારરૂપ યજ્ઞ થાય છે. ત્યારે યજ્ઞમાનના પ્રાણને તે દેવો સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. ત્યાં સ્વકૃત કર્મથી બની રહેલ ઉપયુક્ત શરીર તે યજ્ઞમાન ધારણ કરે છે. યજ્ઞમાનના પ્રાણ સહવર્તમાન આ શરીર સોમરાગ્ય કહેવાય છે.

ઉદાહરણ—હે મહારાજ ! યજ્ઞમાનના પ્રાણ સહ વર્તમાન શરીરને સોમરાગ્ય કહેવાનું શું કારણ છે ?

પ્રવાહણ—હે મુને ! હવે પછી સમજાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે શ્રુતિરમૃતિ વિદિત અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ કરનાર ગૃહસ્થનો જીવ અથવા તદુપરાંત દિશ્વય ગર્ભાદિ કારણે જ્ઞાતી ઉપાસના કરનાર યોગીનો જીવ જુદે જુદે માર્ગે યજ્ઞ અંદ્રલોક ને કે સ્વર્ગનું દ્વાર છે, ત્યાં આવે છે. ત્યાં તેના કર્મથી બનેલું શરીર ચાંદ્રતત્ત્વમય હોવાથી યજ્ઞમાનના પ્રાણસહ વર્તમાન શરીરને સોમરાગ્ય કહે છે. અંદ્રલોકમાં પુણ્યકર્મનો ફળ થાય છે ત્યારે કેવળ અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ કરનાર યજ્ઞમાનના પ્રાણસહવર્તમાન શરીરને એટલે સોમરાગ્યને દેવો પર્ણરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે, ત્યાં તેનું વર્ષારૂપ બને છે. તે વર્ષારૂપને દેવો પૃથ્વીરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે, ત્યાં તેનું અન્નરૂપ બને છે. તે અન્નરૂપને દેવો પુશ્પમાં હોમે છે,

ત્યાં તેનું વીર્ય બને છે. એ વીર્ય ઓ રૂપ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી ગર્ભરૂપ થાય છે, અને તે ગર્ભમાંથી તેનું પુશ્પરૂપ થાય છે. હે ગૌતમ ! હવે આપના સમજવામાં આવ્યું હશે કે—જે પ્રથમ અગ્નિ હોમાદિ કર્મરૂપે જળ હતું, તેજ જળનો વિકાર યતાં યતાં પરિણામે પાંચમી આહુતિએ એટલે ઓરૂપ અગ્નિમાં હોમાયા પછી તેનું પુશ્પરૂપ પરિણામ આવ્યું.

ઉદાહરણ—અહો ! રાજપે ! સદિ ક્રિયાના પરમ રહસ્યનો આપે પ્રકાશ કર્યો, તે જાણી

† તા આપઃ કર્મસમવાયિન્ય રતરૈશ્વમૃતૈરનુગતા દુલોકંપ્રાપ્ય ચન્દ્રસ્વ-
માપાન્નાઃશરીરારંભિકા રૂપાદુપાસકાનાં ભવન્તિ । અન્ત્યાયાંચ શરીરાહુતાયન્તી
હુતાયામગ્નિના દહમાને શરીરે તદુત્થાઆપો ધૂમેન સહોર્ધ્વં યજમાનમાવેષ્ટય
ચન્દ્રમણ્ડલપ્રાપ્ય કુશમૃતિકાસ્થાનીયા ચાહ્યશરીરારંભિકા ભવન્તિ ॥ તદ્વા-
રવચેન શરીરેનેષ્ટાદિક ફલમુપ મુજ્જાના ઝાસતે ॥ છાંદો. ૫—૧૦—૪

ઉપર ઓકરભાષ્ય.

* સ્વર્ગસ્ય લોકસ્યદ્વારંચચન્દ્રમાતમિત્યાદિ—ઓપીતકી આલજીપનિપદ ૧૦૨.

મારો આત્મા બહુ પ્રસન્ન થયો છે. પરંતુ હે રાજન્! સત્કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ અપૂર્વ સ્વરૂપની આદૃતિ એક પછી બીજા અગ્નિમાં હોમાયા પછી તેનું રૂપાન્તર થાય છે. તે રૂપાન્તરમાં તે સ્વરૂપના પરમાણુઓમાં થી રીતે ફેરફાર થાય છે, તે મારાથી સમજી શકાતું નથી; માટે કૃપા કરીને સમજાવશો તો બહુ ઉપકૃત થઈશ.

પ્રવાહણ—હે, મુનિવર્ય! તે અપૂર્વ સ્વરૂપ જ જ અગ્નિમાં હોમાય છે, તે તે અગ્નિના ઉપાંગો હોય છે. તે ઉપાંગોના પરમાણુઓથી તે અપૂર્વ સ્વરૂપ પરિપુટ થાય છે. તેથી તેનું યથેચ્છ સ્વરૂપ દેવો બનાવી શકે છે. જેમ પૃથ્વીમાં બીજ વાળ્યા પછી તે બીજમાંની વૃક્ષ થતાં પૃથ્વીમાંથી પાર્થિવ, જળમાંથી જળ, સૂર્યચંદ્રના પ્રકાશમાં તેજસ, વાતાવરણમાંથી વાયુ અને સર્વ વ્યાપ્ત આકાશ તત્ત્વમાંથી આકાશીય પરમાણુઓ તેમાં સંયુક્ત થાય છે; તેમ સ્વર્ગ અથવા દુષ્કોકમાં આદિત્ય, અહર, ચંદ્રમા અને નક્ષત્રો હોય છે, પર્વતમાં વાયુ, અગ્નિ અને વિદ્યુત્ હોય છે, પૃથ્વીમાં આકાશ તત્ત્વ વ્યાપી રહેલું છે, પુરુષ અને સ્ત્રીમાં અન્ય પદાર્થોને વિકૃત અને પુષ્ટ કરનાર. અનેક સાદૃશ્યક શક્તિઓ હોય છે, તે સઘળા પદાર્થોના પરમાણુઓ પૂર્વોક્ત અપૂર્વ સ્વરૂપના પરમાણુઓ સાથે સંયુક્ત થઈ તેનું યથેચ્છ અને સંઘટ્ટ રૂપ બને છે.

ઉદાહરણ—હેરાજન્! આ પાંચમી આદૃતિ અગ્નિમાં હોમાયા પછી તેનું જળ પુરુષ રૂપ થી રીતે ધારણ કરે છે, તે પ્રશ્નનો મર્મ યથાર્થ મારા સમજનામાં આવ્યો. પરંતુ અગ્નિહોત્રમાં હોમાયેલી આદૃતિરૂપ કર્મ અથવા કૃતિરશ્મિતિ વિદિત કંઈ પણ સત્કર્મ પૃથ્વી ઉપરથી આકાશીય અપૂર્વરૂપ પામી સ્વર્ગમાં એટલે દુષ્કોકમાં થીરીતે નાય છે, તે આપે કહ્યું નથી, માટે કંઈ બાધ ન હોય તો તે રહસ્યનો પણ પ્રકાશ કરવો, આપને ઉચિત છે.

પ્રવાહણ—હે ઋષિવ્રવર! અગ્નિહોત્રમાં હોમાયેલી આદૃતિ સ્વર્ગમાં થી રીતે નાય છે, તે મારે પ્રથમથીજ કહેવું જોઈએ. પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે-કંઈક કાળ પેહેલાં ઋષિલ દેશના જનક વિદેહી મહારાજાએ પોતાની સ્ત્રીસભામાં તે વિશે યોગેશ્વર પાત્તવક્રપ મુનિ પાસે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું હતું. તે સ્ત્રીસભામાં આપ પણ પધાર્યા હોશો; અને તેથી તે સંજ્ઞાથી આપનું જ્ઞાન દશે જોમ ધારી, મેં તેનું પુનર્વિવેચન કર્યું નથી. પરંતુ હવે આપજ તે વિશે આ સ્ત્રીસભા ઉપર કૃપા કરી કહેશો તો તે અયોગ્ય મણારો નહિ.

(ચાલુ)

માનસાકર. વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

બુદ્ધ અને જૈન.

(મહેશ્વ.)

પશ્ચાત્ય વિદ્વાનો બુદ્ધ અને જૈનને પૃથક્ નદિ સમજતાં, એક બીજામાંથી વદ્ધબનેશ હોય તેમ બતાવે છે. કૌલ્યુક, ગૌતમ બુદ્ધને વદ્ધમાન મહાવીરનો શિષ્ય સમજે છે, કેમકે ઇન્દ્રભૂતિ નામક એક શિષ્ય મહાવીરને હતો; કે જેને ગૌતમ સ્વામી કે નિરા ગૌતમના નામથી ઝાળખાત્રવામાં આવે છે. આ કૌલ્યુક સાહેબના મતને વેચર, ઇન્દ્રભૂતિશ્વરજી, અને ગૌતમ બુદ્ધ ક્ષત્રિય દેવાથી તે બુદ્ધ નદિ, અથવા ઇન્દ્રભૂતિ વદ્ધમાન મહાવીરનો મત છોડીને બીજાનો મત અંગિકાર કરે તો જૈન સૂત્ર કહી તેને ધિક્કારી કઢાડ્યા સિવાય રહે નહિ. કક્ષપસૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે મહાવીરના બાણેજે જમણિના મતમાં પહેલગહેલો ભેદ પાડ્યો, અને મહાવીરના બીજા એલા ગોસાળે, મકખલિ પુત્રની મરકેરી કરી છે. આ મકખલિ ગોસાળે, બુદ્ધના છ અનુમતિ આચાર્યવાદીઓ પૈકીનો એક હતો.

વિશ્વસ જૈનને બુદ્ધની એક શાખા તરીકે ઝાળખાવે છે. તેના સમર્થનમાં તેઓ એવી દલીલ રજુ કરે છે કે દશમા સૈકામાં બુદ્ધધર્મના હતાશ ધવા પછી જૈન ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. વેચર વિશ્વસ સાહેબની રિચાર સંગતિથી આગળ દોડી જૈન ધર્મને એથી પુરાણો માને છે અર્થાત્ બુદ્ધને એથી જૈન ધર્મથી-પણ આગળ. વિશ્વમનુ સાહેબના કહેવાને અનુસરી વેચરનો સદાધ્યાયી લેખન સાહેબ કહે છે, કે “જૈન સૂત્ર મહાવીરને માત્ર વિદ્વારમાં નિવાસ કરનારો નથી બનાવી શકતા; કે જ્યાં બુદ્ધ રહીને ઉપદેશ આપ્યો છે.” બંધે બુદ્ધનો મહાશ્વી જૈન અગરિ એશ્વિક અને કૃષ્ણિક વા કૌલિક તે નદિ કે જીવું નામ બુદ્ધ ગ્રન્થોમાં જોવામાં આવે છે. તો પણ એવમ અથવા એશ્વિક બિગિસારનું વિરંદ માણુમ પડે છે. ઔપપાતિક સૂત્રમાં કૃષ્ણિકનું નામ નિગિભમાર પુત્ર લખેલું છે. હેમચન્દ જગન્નાર કહે છે. એ ત્રિગિભસારનો પુત્ર અગ્નન ચતુ. કેમકે જૈન અને બુદ્ધ એના માટે લખે છે કે, “તહેણે પોતાના બાપને મારી નાંખ્યો હતો.” કૃષ્ણિકના પુત્ર ઉદાયિને જૈનને વારતે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું હતું. એજ ઉદાયિન અગ્નતચતુનો પુત્ર હતો, જેને બુદ્ધ પટલોપુત્રને વસાવનાર માને છે. એ વાતમાં ઠરી પણ સદેહ નથી કે બુદ્ધના સદ્ગાલી બિગિભસાર, અગ્નતચતુ અને કૃષ્ણિકના નામ, જૈનગ્રન્થોમાં મહાવીરના સદ્ગાલીન તરિકે લખ્યાં છે.

બુદ્ધ અને જૈન ધર્મ સ્થાપકોની જન્મસ્મૃતિ, હમ્મર, શિષ્યો, ચાલચલગત, અને ઉપદેશ શ્રેણીથી જણાય છે, કે જે જન્મે બિલકૂલ જૂઠા જૂઠા છે. અર્થાત્ બુદ્ધ અને મહાવીર જન્મે એજ સમયે ઉત્પન્ન થયેલા. જન્મેના રિચારો એકજ પ્રકારના માણુમ પડે છે. સામન રસસૂત્રમાં હજે વાદીઓની રિયતિ માટે રિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ નૂતન રિચાર શ્રેણીમાં બુદ્ધ સ્કડી મયો છે.

જૈનથી પેદા થયેલાં પુદ્ગલ માનનારાઓ કહે છે કે “જૈનમાં જનિ ભેદ છે.” અર્થાત્ બ્રાહ્મણ વર્ગ જ્યારે પુદ્ગલ ધર્મને દેહાવી નાંખવા લાગ્યો ત્યારે પુદ્ગલ જનિભેદનો સ્વીકાર કરીને જૈનની યજ્ઞ મથા. પરંતુ આ બિના અસત્ય છે. કારણ; કે જૈનમાં સાધુ-પતિ, અને શ્રાવક એવા બે ભેદ છે. અથવા એ જનિભેદ માનતા હેય તો લોકના પુદ્ગલ પણ માને છે. વળી પુદ્ગલની પાડી બાધા જૈનની પ્રાકૃતથી પુરાણી છે. જૈનનાં સૂત્ર ને હાલ વિદ્યમાન છે, તે મહાવીરના નિર્વાણ પછી એક દહાસર વર્ષ લખવામાં આવ્યાનું કહેવામાં આવે છે, તે જો અસત્ય ન હોય તો જરૂર એ અરસામાં બાધા રિચત્યન્તર યજ્ઞ હોવી જોઈએ.

જન શાસ્ત્રોથી સાબિત થાય છે, કે મહાવીર, જિઞ્ઞસાર અને અજ્ઞતશત્રુના સમયમાં હતો. સૂત્રોમાં જૈન સાધુઓને નિર્ગંધ અને સાધ્વીઓને નિર્ગંધી તરિકે પીછા-નવામાં આવેલ છે. વરાહ નિહિર અને હેમચન્દ્ર હોને નિર્ગંધ જ્યારે લખે છે, ત્યારે શંકર અને આનંદગિ ધત્યાદિ ધિજગન અને મુકાંબરના નામને ઉદ્દેશ્ય ચીતરે છે. અશોકના શિલાસ્તંભો ઉપર પુદ્ગલ શ્રમણોથી જૂઠા સાધુઓને નિર્ગંધ કહેલા છે, કે જોને ડોહરર છુદ્ધર જૈનના નિર્ગંધ સમજે છે.

પુદ્ગલ પિટિકમાં નિર્ગંધને પુદ્ગલ વાદી તરિકે જોળખાવવામાં આવે છે. અર્થાત્ આ બિનાથી એટલું તો સાબિત થાય છે કે જૈન અને પુદ્ગલ સમાન ગતવાળા છે (૧).

ઐતિહાસિક ખીનાથી પણ આ વાતને ટેકા મળે છે કે પુદ્ગલ લોકો જ્યારે અજ્ઞાત શત્રુને પિતૃદનન કરનાર કહેવા ઉપરાંત પુદ્ગલ ધર્માનુયાયી થયા પહેલાં તે ધણોજ ખગાજ હતો અમ કહે છે, ત્યારે જૈન લોકો કૃષ્ણક અર્થાત્ એજ અજ્ઞાત શત્રુને જાણી બૂઝી પિતૃ દત્યાના કલંકથી મુક્ત કરવાની ઓચેય કરતો દેખાવ આપે છે. નિરપાવલિ સૂત્રાનુ-સાર કૃષ્ણિક પોતાના લાભને, ખાતર પોતાના પિતાને અન્યાયી સમજી કેદ કર્યો હતો. પણ જ્યારે તેની માતૃશ્રીથી એવું સાંભળવામાં આવ્યું કે પોતાનો માપ તો તેના પ્રત્યે ધણોજ રનેલ જાવ રાખે છે, અને એક પણ ખીના એવી નથી, કે જેથી તેને કેદ કરવાની જરૂર હોય ! ” ફળિકે પોતાની માતૃશ્રીની વાત સાંભળીને પોતાના માપની, બેડીઓ તોડી નાંખવાને કુદાડી ભેષ કાનગૃહ પ્રતિ ગયો; જેવો કૃષ્ણિક અર્થાત્ અજ્ઞાતશત્રુને આવનાં જોયો, કે તેના પિતા કૃષ્ણિક અર્થાત્ જિઞ્ઞસાર એમ સમજયો, કે કુદાડીયા મને મારવાને કૃષ્ણિક આવે છે. એથી બચવાને વાસ્તે પોતે આમઘાત કાપી. કૃષ્ણિક ધણો પરતા-યો, અને જાપને મૃત્યુ વચ્ચેથી જોઈ ધણો દુઃખી થયો. ” આથી માલુમ પડે છે, કે અજ્ઞાતશત્રુએ પુદ્ગલને સહાયતા આપવા પહેલાં જૈનોપર કુપાદદિ કરી હતી.

જનરસ કનિગદામને મર્યાદા પાસેથી એક નૂતન મર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. એ મર્તિ ઉપર મમોમદતમદાવીર દેવનાસ એવા અક્ષરો અક્ષિત થયેલા છે. એથી પ્રતીત થાય છે, કે આ રચને પુદ્ગલ નાંદ પણ જૈન મહાવીર મર્તિપર સંવત્સર ૯૮ લખેલ છે. આ મર્તિ જે રચણી નીકળી છે, તેમ રચણી નીકળેલા ખીજા પાંચરોપર દર્શિત. તેમજ કનિગદાનાં

નામ જોવામાં આવે છે. એથી પુરવાર થાય છે, કે એ નિઃકર્મો સંવત્સર છે. આ મિ
યાય પુદ્ગલના શ્રેણીમાં જૈન મત સ્થાપન કરવાવાળા, અથવા સંશોધન કરનારાઓ ૧ થયા
છે. કાંઈ જૈનીઓનાં નામથી ચંચા નદિ, પણ નિઃકર્મના અથવા નિઃકર્મતાતપુતના નામથી.
નિઃકર્મ જૈની સાધુઓનાં નામ મહુમ પડે છે. કૃષ્ણ સૂત્ર અને ઉત્તર દેવવ્રત સૂત્રમાં મહા-
વીરનું વિરુદ્ધ નાતપુત્ર-નામપુત્ર-સંબેલ છે. નયપાલ-નેપાલ-ના પુદ્ગલ પુસ્તકોમાં નિઃકર્મ-
થને યાત્રિ પુત્ર સંબેલ છે. જૈન શોકો મહાવીરને યાત્રિપુત્ર કહે છે. હેમચન્દ્રના પર્ણિકા
પદ્યોમાં કલ્યાણવાદપરમધુત્તમગા દિપાંચલમ્ । વિશ્વાંભોજરવિદેવં ચન્દેથી
જ્ઞાતનન્દનમ્ ॥

આ શ્લોક છે. મહાવીરને જ્ઞાનનન્દન એટલા માટે કહેલ છે, કે કૃષ્ણ સૂત્રમાં તેના
પાપની યાત્રિકાવિષય સંબેલ છે. સાપચક્ષુ સૂત્રમાં નિઃકર્મનાથ પુત્રને અગ્નિ વૈશ્યામન સંબેલ
છે. એ પુદ્ગલની મૂલ માલમ પડે છે. કારણ, કે અગ્નિ વૈશ્યામન પુદ્ગલના શિષ્ય સુધર્મા
સાથે નિઃકર્મનાથે મહાવીરનો મિલાપ કરી આપ્યો હતો. દીવગીરીની વાત છે, કે સંમિત
૨૯ સૂત્રમાં જ્યાં નિઃકર્મતાતપુતના મતનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં શક કે સંવત્સર
સંબંધમાં આવેલ નથી. આથી કાંઈ બાંધત એમ મિદ્ધ ન થઈ શકે, કે નિઃકર્મતાતપુત્ર
અને મહાવીર બન્ને એક ન થઈ શકે ? આત્મચતાર અને વૈશ્યાનીર હસાદિ પુદ્ગલ
પુસ્તકોમાં સંબેલ છે, કે ટોટા દિસાદ કરી નિઃકર્મનાથ મૃત્યુ પામ્યો, કૃષ્ણ સૂત્ર મહાવીરનું
નિર્વાણ નિઃકર્મનાથ ને સ્થળે મૃત્યુ પામ્યો, તે સ્થળે જતાવે છે.

પુદ્ગલ નિર્વાણ ૪. સ. પૂર્વે ૪૭૭ માં થયું મહાવીર શ્વેતાંબરી જૈનોના કહેવા મુજબ
વિક્રમ સંવત્સરી ૪૭૦ વર્ષ અને દિગંબરીના કહેવા પ્રમાણે ૬૦૫ વર્ષ પહેલાં નિર્વાણ
પામ્યા. આ ૧૩૫ વર્ષનું અંતર ને પડેલું છે તે વિક્રમ સંવત્સર અને યાત્રિવાદનના શક
સંબંધ છે.

વિક્રમ સંવત્સર પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે મહાવીર નિર્વાણ પદને પામ્યા. એ વાત શ્વેતાંબરી-
ઓના ઘણા પુસ્તકોમાં સંબેલ છે. સર્વથી પુરાણ પ્રમાણ મેરતુમતી વિચાર એણી છે.

જંરયાણિ કાલ્ગઓ અરિહાદતિત્યંકરો મહાવીરો

સંરવિણં અવંતિવદ્ધિહિસિતોપાલગોરાયા ॥૧॥

સદ્ગોપાલગરણો પખવણસયંતુકોદ્દહનંદાણ

અદ્ધસયંપુરિપાણંતોત્રંચિઅદ્ધસમિચસસ ॥૨॥

બલમિત્તમાનુગિત્તાસદ્ગોવરિસાણિચત્તનહવણેતદ્

મદ્દામિહ્ણારજ્જતેરસવરિસાસગેસસવૌ ॥૩॥

અર્થાત્ પાલક અવાનોના રાજને ને સત્તિએ રાજ્યમિધેક થયો, તેજ સત્તિએ

અહીં ત્રીયેકુર મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા. ૬૦ વર્ષ પાસક, ૧૫૫ વર્ષ તન, ૧૦૮ વર્ષ જસમિત્ર અને જાતુમિત્ર, ૪૦ વર્ષ પુરુષમિત્ર અર્થાત્ ૫૦ વર્ષ રહ્યાં. શકાબ્દ ૪૦ છે. ૧૩ વર્ષ ગઈ.

આ પ્રમાણ, જૈનના ધણા શાસ્ત્રોમાં સખતમાં જોવામાં આવેલ છે. આ શ્રોત્રને આધારે મહાવીર અને વિક્રમ સંવત્સરો નિર્ણય થાય છે. આ શ્રોત્રમાં રાજા ૬૦ વર્ષ મિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં ૪ વર્ષ સક ૧૩ ગઈ મિત્ર, ૪૦ નજોવાદાં ૨૫૫ વર્ષ અને જાતુમિત્ર, ૪૦ પુરુષમિત્ર, અને ૧૦૮ માર્યેરથી રાજાઓનાં મૃત્યુ કરતો છે. તેમાં વિક્રમ સંવત્સર ૫૭ મેગવવાથી ઈ. સ. પૂર્વે ૭૧૨ માં ચન્દ્રગુપ્ત સમજાય છે.

આર શકાબ્દના (૭/૪૪૭૩૧૨ માં ૬૦ પાસક અને ૧૫૫ નવનન્દના મૈ કિંવા ઇ. સ. પૂર્વે ૭૧૨ માં ચન્દ્રગુપ્ત શકાસને જોડા તે તથા ૬૦ પાસક અને નવનન્દના મહીને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ મહાવીર નિર્વાણ પદને પામ્યા. અને ઇ. સ. ૫૪૩ જુદ નિર્વાણનું વર્ષ સંહારાચ જુદિઓ સ્વીકારે તે જોતાં માત્ર બન્ને ધર્મ તિના નિર્વાણ વચ્ચે ૧૬ વર્ષનું અંતર રહે છે, કે જોમ થતું સંભવિત છે.

હેમચન્દ્ર પોતાના પરિશિષ્ટ પર્વમાં લખે છે, કે ઇવંચર્મી મહાવીરે મુક્તે વર્ષે શતેગતે પંચપંચાશદ્ધિકેચ ચન્દ્રગુપ્તો મગધનૃપઃ ॥ આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મહાવીરના નિર્વાણ પછા ૧૫૫ વર્ષે ચન્દ્રગુપ્તને મગધાભિષેક થયો હેમચન્દ્ર, પાસકના ૬૦ વર્ષ લેતો નથી. એ સમજાથી મહાવીરનો નિર્ણય હેમચન્દ્રના વિચાર પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ માં નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયા માટેનો સ્વીકાર્ય. આ નિગમે જુદ નિર્વાણ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૭ ને માનીએતો ૬૪ વર્ષનો તફાવત જુદ અને જૈન ધર્માત્માના નિર્વાણને મારે કોઈ અસંભવિત ન સ્વીકારતા, સ્પષ્ટ છે.

પ્રભાશંકર રાજા ઉપાધ્યાય.

હક બલને, અમુક પ્રકારની ગતિને પ્રત્યુત્તર આપે છે એટલી વાત ઉપરથી આપણા ઝમો-
નાના અનેક પડિત પુરૂષો એવા સાર ઉપર આવતા હોય કે રોષાઓમાં અમુક પ્રકાર-
નો ઇન્દ્રિયઅનુભવ, પ્રલક્ષઅનુભવ મેળવવાની શક્તિ છે, તે તેથી માત્ર એટલું જ
સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ ઇન્દ્રિય યાનાનુભવના તત્ત્વને સમજતા નથી. રોષા જેવી વ્ય-
ક્તિઓ બહિર પ્રેરસાદનને પ્રત્યુત્તર આપી શકે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી, પરંતુ સુખ
અથવા દુઃખ પ્રેરણા, કામના, ઇલાદિ જેવા અતર અનુભવને લીધે એ પ્રેરસાદન સ્વતઃ
જણાઈ આવે છે કે કેમ. એ આસ કરીને વિચારવા જેવું છે. જો ઇન્દ્રિયયાન પામવાનું
આવું માપ ના હોય તો, બદ્યુદીટમસ પેપરને પણ અમુક દ્રવ્યો માટે અમુક પ્રકારની
લાગણીનું બાન થાય છે, કારણ કે તેમના સંસર્ગમાં આવતાં તે સારા રંગનો થઇ જાય
છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવનાર પણ ન્યાયપુરઃસર ગણ્યારો.

પ્રાણીવર્ગ સાથે સાધારણ રીતે મળતો આવતો માનવિનામાં કામનાદેહ હોય છે.
આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયાનુભવના અને લાગણીતા જીવનને એક સાધનરૂપ છે.

કેટલાંક અધ્યાત્મ મંડેલી. યતી ભૂમમાં પડીને એવું વિચારવાની જરૂર નથી કે
છાયા દેહ અને કામના દેહ, રચૂલ દેહમાં જણાઈ આવે છે તેના કરતાં માત્ર વિશેષ
સક્તિ જડના બનેલા છે. કારણ કે આથી તો માનવ પ્રકૃતિનાં આવાં ઉચ્ચ તત્ત્વો (દેહો)
તું માત્ર રચૂલીકરણ સ્વચારો. જીવંત શક્તિયોના એક આકારરૂપ છાયા દેહ છે; તે ગતિ-
મતિ શક્તિયોનો બનેલો છે, પરંતુ તે કંઈ જડનો બનેલો નથી—કામના દેહ અથવા લા-
ગણીનો દેહ તો પોતાનામાં પાંચમણુ કરતાં રંગીન, પ્રકાશિત ચિત્રોનો બનેલો એક
આકાર છે. રચૂલદેહ કરતાં કામનાદેહ, આકાર અને કાની બાબતમાં બિજ પડી આવે
છે. માનવિમાં તે લંબજાળ અંશકૃતિમાં જણાય છે, તેમાં જાણે રચૂલ અને છાયા દેહો
જડી લીધેલા જેવા દેખાય છે. આ દેહ, આ ઉભય દેહોના અંતરબાહ્યમાં સર્વ પાસા
વિસ્તરી રહેલો હોય છે.

માનવ પ્રકૃતિમાં એક ચોથા તત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે, તે એનામાં દુનિયાનાં અન્ય
પ્રાણીઓ સાથે સામાન્ય રૂપે હોતું નથી, માનવ “ જદું ” “ હું ” ના કાચરૂપ, દેહરૂપ
આ તત્ત્વ છે. એક નાનો “ હું ” શબ્દ એવો છે કે તે અન્ય સર્વ શબ્દોથી ભિન્ન પડી
આવે છે. આ શબ્દની પ્રકૃતિ વિષે યોગ્ય રીતે હડા વિચાર કરનારને સાથે સાથે જ મા-
નવ પ્રકૃતિ વિષેની સમજણ પણ મળતી જાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ માનવિઓ દરેક અન્ય
શબ્દને અમુક મળતા આવતા પંદાર્થને બંધ બેસતો થઇ પડે એવા અર્થમાં વાપરી શકે.
કોઈ પણ માનવિ એક ટેબલને “ ટેબલજ ” કહેશે, કાષ્ઠપણુ તેવીજ રીતે એક ખુર-
સીનો “ ખુરસી ” શબ્દથીજ વ્યવહાર કરશે, પરંતુ “ જદું ” “ હું ” શબ્દનું આમ થઇ
શકતું નથી. અન્ય કોઈના સ્વકરૂપે કોઈથી પણ તેનો ઉપયોગ થઇ શકતો નથી, કારણ
કે દરેક માનવિપોતા-વિષે તો માત્ર “ હું ” રૂપે જ બોલી શકે છે. મારી સાથે “ સંબંધ ”
વાળો હોય તેવા અર્થમાં તો “ હું ” શબ્દ કોઈ સમયે પણ મારાથી વિરુદ્ધરૂપે અવજાગ્યર
થશે નહિ. કારણ કે એકાદ માનવિને પોતાની જાતનો “ હું ” રૂપે વ્યવહાર કરવામાં પોતા.

ની. જાતમાં પોતાનું નામ પાડવું પડે છે. પોતાની જાતનો "હુ" શબ્દથી વ્યવહાર કરનાર માનવિ, પોતાની જાતમાં એક સમગ્રસૃષ્ટિ સમાન છે. બ્રહ્મવિદ્યાના આધારવાળા સર્વ ધર્મોએ દર્શેયાં આ જાતનો અનુભવ મેળવ્યો છે. તે સર્વેએ તેટલા માટે ઉપદેશ્યું છે, કે અંહરૂપ "જીવાત્મા" સાચેતો પરમેશ્વર અંતરમાં બોલવાનો આરંભ કરે છે; માત્ર બાહ્ય પ્રદેશમાંથી અસંપાસના દશધર્મો અવિર્ભાવ પામતો, સામાન્ય માનવિઓનો "પરમેશ્વર" તે યથાર્થ રીતે તો આજ છે.

આવી શક્તિવાળો "જીવાત્માનો દેહ" "માનસિક દેહ" મનોમયકોષ છે, તે માનવ વ્યક્તિનું ચોથું તત્ત્વ છે. "માનસિક દેહ" હૃદય માનવ જીવાત્માના કોષ રૂપ છે. આને લીધેજ માનવિ ઐદિક સૃષ્ટિના શિરોચ્છિદ્ધરૂપ ગણાય છે. પરંતુ વર્તમાન માનવ જાતનું બ્રહ્મ (મન) કોષ પણ પ્રકારે એક સદી વ્યક્તિરૂપ નથી. વિદ્યાસ કૃમીની વિવિધ જૂમિયાઓનાં માનવિઓની સરખામણી કરતાં તેની પ્રકૃતિ સમજાવમાં આવે છે. એક જીન કેળવાયલા ગામડીઆનો અને એક આધારજી સુરોપીઆનનો દર્શાવ્યો, વળી આ મેની પણ એકાદ શ્રેષ્ઠ ભાવનાવાદી સાથે સરખામણી કરે. આ દરેકનું માં પોતપોતાની જાતને "હુ" કહેવાની શક્તિનો સમાવેશ થાય છે, કારણ કે એ દરેકમાં "માનસિક" દેહ વિદ્યમાન હોય છે પરંતુ જીન કેળવાયેલો ગામડીઆ આ "હુ" મારફતે પોતાનાં ગામદેવ, પ્રેરણાઓ, લાગણીઓ, હિમિઓને લમબગ એક પ્રાણીની માફક પ્રદર્શિત કરે છે. વિશેષ હૃદય કેળવણી પામેલો માનવિ અમુક વૃત્તિઓ વાસવાઓનો સ્વીકાર કરે છે, કેટલીક કામનાઓને અટકાવી, નિરોધી રહે છે. ભાવનાવાદી તો મૂલનાં વૃત્તિઓ અને વાસનાઓ કરતાં વિશેષમાં અન્ય હૃદય પ્રકારની ભાવનાઓમાં લાગેલો હોય છે. માનવિ નાં અન્ય તત્ત્વો ઉપર "જીવાત્મા" સતત કાર્ય કરતો હોવાથી, ઉપર પ્રમાણે સર્વ સંબધી રહે છે. પોતાની સત્તા વડે અન્ય તત્ત્વોને ઓળખાવવાનું, શુદ્ધ બનાવવાનું, "જીવાત્માનું" સર્વનું લક્ષ્ય દોરતું એક ખાસ કાર્ય છે.

બાહ્ય સૃષ્ટિએ જે દશાઓમાં લાવી મુકાયે, તેમને તરી નહીં, તેમના દર્શાવ થનાર માનવિનામાં, "જીવાત્મા"ની અસર પામતાં અન્ય તત્ત્વો ચોરાં અથવા વધારે પડતાં પ્રગળાય છે. પ્રાણી વર્ગની જૂમિયામાંથી હમણાજ પોતાની જાતનો ઉદ્ધાર કરનાર માનવિનો દર્શાવ્યો. આ સમયેતેનો "જીવાત્મા" બાહ્ય સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ થતો હોય છે પરંતુ તેનાં અન્ય તત્ત્વોના સંબંધમાં તો તે હજુ પણ એકાદ પ્રાણી સાથેજ મળતો આવતો હોય છે. તેની છાયાદેહ અથવા પ્રાણ દેહ, વૃદ્ધિ અને વિસ્તારની બધારણુ બાંધતી જીવંત શક્તિઓના માત્ર એક સાંધન રૂપ હોય છે. તેની બાહ્ય પ્રકૃતિ વડે જાગ્રત અને એવી પ્રેરણાઓ, કામનાઓ, વૃદ્ધિઓ તેજ તેનો કામનાદેહ માત્ર દર્શાવી રહે છે. આના સર્વ સમયમાં માનવિ અને કાનેક જાતોમાં અથવા પુનર્જન્મોમાં આપોઆપ રહી કરતો હોય છે; શિશુજીના આગા પ્રકારના આરંભથી, દર્શેયાં વધતા જતા વિદ્યામા માટે પ્રવેશ કરતો હોય છે, જીવાત્મા તેનાં અન્ય તત્ત્વોની પુનઃસંધારણા કરતો હોય છે આ પ્રમાણે કામના દે. શુદ્ધ બોજા અને અમોજા અનુભવેલા, પવિત્ર અને લી કામનાઓ અને વૃદ્ધિઓના એક સાંધનરૂપ બને છે. છાયા દેહ પણ આપોઆપ પડતાં પ્રગળાય છે ટેવોના, સ્મૃતિ અને સ્વભાવનાં નિત્ય

રૂપ યદ્ય પ્રદેશ વલ્લભોના એક સાધનરૂપ યાવ છે. હજી સુધી જેના છાયાદેહમાં જીવાત્મા અતર કરી ચક્રો નથી એવા માનવિને યતા અનુભવેતું કાષ્ટ પ્રકારતું સ્મરણ સંભવી શકતું નથી. જાણે કે તેને નો પ્રકૃતિજ ઉછેરતી હોય તેમ તે જીવન ગાળે છે.

જીવાત્માના, પોતાને આધીન તરવો ઉપર યતા આવા પ્રકારના કાર્યમાંજ માનવિ માટે તો શિક્ષણનો સર્વ પ્રકારનો વિકાસ આપોઆપ પ્રદર્શિત થાય છે. આવા પ્રકારતું કાર્ય રચૂરદેહ પર્વત પશુ નિસ્તરે છે. જીવાત્માની અસ્થિ અસરને લીધે સુખાકૃતિ, માળા, અને શ્લેષાઓ, રચૂરદેહનો સમગ્ર દેખાવ પશુ પલટાઈ જાય છે.

એક વ્યક્તિના માનવતરવોને શિક્ષણનાં અનેક સાધનો કેટલી બધી અનેકાનેક પ્રકારે અસર કરી શકે છે, તે પણ લક્ષમાં આવી શકે છે. શિક્ષણનાં સામાન્ય અવયવો કામના દેહ ઉપર અસર ઉપજાવે છે. આથી તેનામાં મૂલ્યો હોયછે તેના કરતાં અન્ય પ્રકારનાં સુખ, દુઃખ, તૃષ્ણાઓ આદિનો ઉદય થાય છે. કલાની સૃષ્ટિમાં એક તાર થવાથી છાયા દેહમાં અસર ઉપજાવવી યાવ છે; કારણ કે કલાના એકાદ કાર્યદ્વારા માનવિને, ઇન્દ્રિયોના પરિવર્તનદ્વારા જે અનુભવાય છે તેના કરતાં કંઈક ઉચ્ચ ઉમદા પ્રકારનો અનુભવ થાય છે, આ પ્રમાણે તેના છાયા દેહ પલટાટો જાય છે. છાયા દેહની શુદ્ધિ અને શ્લેષ સાધવાનું એક બલવાન સાધન ધર્મ છે, આ પ્રમાણે ધાર્મિક ભાવનાઓનું પણ માનવજાતનાં વિકાસમાં એક પ્રકારનું શ્રેષ્ઠ ફલેન્ન છે.

અનેકાનેક જન્મોદ્વારા છાયા દેહ ઉપર યતા જીવાત્માના કાર્યના પરિણામ કરતાં, અંતઃકરણના નામથી જે વ્યવહારુ છે તેમાં અન્ય કશાનો ચમાવેશ યતો નથી. જ્યારે અમુક માન વિના લક્ષમાં આવે છે, કે તેણે અમુક જાગતો ના કંપી જોઈએ, તથા આવી દૃષ્ટિ મારેયતે, તેના છાયા દેહ સુધી ઉડે. પહોંચે એવા એક સંસ્કારનો તેનામાં ઉદય થાય છે, આવા સમયે અંતઃકરણ બધાવાનો આરંભ થાય છે. અધિન તરવો ઉપરનું જીવન આવા પ્રકારનું કાર્ય, સમગ્ર માનવ જાત સાથે સંજોષ ધરાવતું હોય છે અથવા રૂપદેહ રીતે એક વ્યક્તિત્વે એક જીવન પોતાના ઉપરનુંજ કાર્ય હોય છે; આ કાર્ય આ લક્ષ્યમાંના એક પ્રકારે પ્રગટતું હોય છે. માનવિમાં યતા પ્રથમ પ્રકારના ફેરફારમાં અમુક દેહ સુધી સમગ્ર માનવ જાત જામ શે છે; અન્ય પ્રકારના કાર્યનો આધાર જીવની આંતર પ્રવૃત્તિ ઉપરજ હોવો જોઈએ જીવાત્મા પોતાનાજ જગ વરે કામના દેહની તદ્દન પુનઃસુધારણા કરી શકે એટલો બલવાન જનતાં, આ કામના દેહ અથવા વાસના દેહમાંથી ઉપજાવતા મનને માનસ જીવ અથવા મનમના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. આવા ફેરફારનો મૂળસ્ત્રોત રીતે એક પ્રકારના શિક્ષણમાં સમાવેશ થાય છે; ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને અનુભવો વડે આંતર જીવનને શ્રેષ્ઠ બનાવવાના શિક્ષણમાં તેનો સમાવેશ છે. પરંતુ પુરુષરૂપ ખાસ વ્યક્તિના સંબંધમાં તો જીવાત્મા આથી પણ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કાર્ય સોંપી શકે છે. મન કામના દેહનું શુદ્ધ જનતાં નહિ પરંતુ છાયાદેહ પણ શુદ્ધ બનીને પલટાઈ જતાં આ પ્રમાણે થાય છે. જીવનના માર્ગમાં માનવિ અમુક જાગતોનું શિક્ષણ લેવું આવે છે; મને તે દૃષ્ટિ બંદુથી પોતાના જાત જીવનને અરજોક્તાં “ હું શાણું શીખ્યો છું ” એમ કહેવાને તે સમર્થ થાય છે; પરંતુ તેનાથી સ્વભાવ અને ચરિત્રના ફેરફાર વિશે કંઈપણ જોશી શકાતું નથી; જીવન સમયમાં સ્મૃતિ શક્તિ સારી અથવા નરસી બનવાં માટે પણ

કંઈ કંઈ શકાતું નથી. શિક્ષણ વડે કામના દેહ ઉપર અસર ઉપજાવી શકાય છે; આ દેહના ફેરફાર વડે છાયા અથવા પ્રાણ દેહને અસર કરી શકાય છે. તેટલા માટે જીવો ફરમાન કામના દેહના ફેરફારને ધડીયાળના મીનીટ ટાંકા સાથે અને છાયા દેહના ફેરફારને કલાકના ટાંકા સાથે સરખાવતાં કોઈ પણ પ્રકારે અયોગ્ય દર્શાવ બનશે નહિ.

માનવિએ ઉચ્ચ અથવા કહેવાતા ગુપ્ત વિદ્યાનો શિક્ષણનો આરંભ કરતા પૂર્વે જોઈથી મૂખ્ય બાબત લક્ષમાં લેવાની છે, કે જીવના અંતરમાં વસતા સામાન્ય વડે છાયા દેહનો ફેરફાર એકદમ યવા માંડે છે. ટેવ, સ્વભાવ, ચારિત્ર, રમૂય, ઇત્યાદીનો ફેરફાર આધારમાં અભ્યાસીને સંપૂર્ણ બાન સહિત પોતાની જાતેજ મહેનત કરવા પડતી છે. આ પ્રમાણે છાયા દેહના જોટલા વિભાગમાં ફેરફાર યથા શકે છે તેટલો, આધ્યાત્મિક પરજીવ અથવા જુદાના સ્વરૂપમાં પલટાઈ જાય છે.

વિકાસક્રમની આથી પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ, પોતાના રચ્યદેહમાં જે સાર કરી શકે એવી શક્તિઓ માનવિ મેળવી શકે છે. (દર્શન તરીકે, નાડીના ધન્યારામાં વળેલા શક્તિ નીખવો, રૂધિતું ફરવું અટકાવવું ઇત્યાદિ) જોટલો રચ્ય દેહ આ પ્રમાણે પલટાઈ શકે તેટલો આત્માના નામથી વ્યવહરવ્ય છે.

માનવિથી એક વ્યક્તિ રૂપે નહિ પરંતુ માનવજાતિના એક સમય સમૂહરૂપે એક પ્રજા, જાત અથવા કુટુંબરૂપે તેના એક વિભાગરૂપે આત્મા કરતાં અન્ય તરવો ને ને ફેરફારો યાય છે તેમને આત્મ વિદ્યામાં નીચે પ્રમાણે વ્યવહરવામાં આવે છે. કામના દેહ અથવા લાગણીઓના દેહમાં જીવતા વડે ફેરફાર થતાં માનસ જીવ અથવા માનસના નામથી વ્યવહરવાય છે, પલટાવલા છાયાદેહને વિચાર કરતાં ટેવ અથવા સુદેહના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે; જદલાઈ ગયા રચ્ય દેહને સ્વભાવ જીવાત્માના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, પરંતુ આ ત્રણે તરવે અથવા દેહનો ફેરફાર ક્રમે ક્રમે યાય છે એમ કંઈ ધારવાનું નથી. માનસ જીવ સુધે પ્રકાશી રહેવાની ક્ષણથી આવે. ફેરફાર આ ત્રણે દેહોમાં એક સમયેજ યવા માંડે છે. સ્વભાવ જીવાત્માનો અમુક વિભાગ બાહ્યતા સુધી સામાન્ય રીતે માનસજીવનું કાર્ય જરા પણ દર્શામાં આવી શકતું નથી.

ઉપરના પેરેઝાઈમાંથી લક્ષમાં આવ્યું હશે કે માનવ નામ ધારીમાં ચાર તરવો અથવા દેહોનો સમાવેશ યાય છે; રચ્ય દેહ, છાયા અથવા પ્રાણ દેહ, કામના દેહ અથવા લાગણીઓનો દેહ, માનસ દેહ (જીવ, અદ્દ.); માનસ જીવ, જુદિક જીવ, અને સ્વભાવ જીવાત્મા, આ ચારે તરવોના ફેરફારના પ્રવિષ્ઠાભાષ જણાય છે.

એક શિક્ષકરૂપે માનવિને માનવ જંધારણનાં આ ચાર તરવો ઉપર કાર્ય કરવાનું છે. યથાર્થ રીતે કાર્ય કરવા માટે શિક્ષકને માનવિના આવા વિભાગોની પ્રકૃતિમાં ઉણ ઉત્તરવાની જરૂર છે. માનવિમાં આ વિભાગો પોતાની મેળે એવી રીતે વૃદ્ધિ પામતા હોય કે તેના જીવનની ગમે તે ક્ષણે-દર્શાવ તરીકે જન્મ સમયે-તે સર્વે સમાન રીતે વૃદ્ધિ પામેલા હોય, એમ કોઈ સજ્ઞ પ્રકાર ધારવાનું નથી. આથી ઉઠતી રીતે તેમને વિદ્યાસં વિવિધ જીવન વિભાગોમાં ભિન્ન પ્રકારે યાય છે. માનવ પ્રકૃતિના વિકાસના આવા નિયમના યાન ઉપર કેલવણી અને શિક્ષણના ખરા પાયાઓનો આધાર હોય છે.

(ચાલુ.)

૨૧ સ્તીતર.

॥ મંત્ર અને બ્રાહ્મણ ॥

(મળેલું.)

વેદધર્મોદ્ધારક વેદિકમતપ્રચારક આર્યસંસ્થામાં સ્પષ્ટારાની આવરપકતા સમગ્રનાર ચુરુદેવ દયાના આનંદનો “ વેદસ્વતઃપ્રમાણુ અને બ્રાહ્મણ પરતઃ પ્રમાણુ ” હોવા વિષેનો વિચાર કેટલે અંશે સત્તાસત્યયુક્ત છે, એ વિષે વિચાર કરીએ.

સ્વામી શ્રી.દયાનંદ સરસ્વતી પોતાની દિગ્દેશી ઋગ્વેદાદિ બાહ્ય ભૂમિકાના પૃષ્ઠ ૯ થી ૮૮ પર્યંતમાં વેદોત્પત્તિ, વેદનું નિત્યત્વ અને વેદ સંઘા વિચાર વિષય ચર્ચે છે. સ્વામીશ્રીની માનીનતા એવી છે, કે જે ઇશ્વરોક્ત છે તે વેદ છે. અર્થાત્ ઋક, યજુઃ સામ અને અથર્વ સંહિતા એ ઇશ્વર પ્રણિત, અને ઉપનિષદોમાં ફક્ત ઇશ્વારાસ્પર્શ એ વિનાનાં જ્યાં ઉપનિષદો બ્રાહ્મણ મંથોમાં હોવાથી-ઋષિ મુનિ પ્રણિત હોવાથી ઇશ્વર પ્રણિત માનવાને ઇનકાર કરે છે. કારણ કે ઋષિ મુનિ, ઇશ્વરના જેવા સર્વદા હૃદેવાય નહિ,તેથી ઉપનિષદ-વેદનો બ્રાહ્મણ ભાગ-અમાન્ય છે.

આ સૂત્રમાં પૂર્વ પક્ષ ઉદાવનાર એમ પૂછે, કે જો સંહિતા ઇશ્વર પ્રણિત છે, તો બ્રાહ્મણ મંથ કેમ ઇશ્વર પ્રણિતનહિ ? વા, જો બ્રાહ્મણ મંથ ઋષિ મુનિ પ્રણિત છે તો સંહિતા કેમ ઋષિ મુનિ પ્રણિત નહિ ? જો વેદ સ્વતઃ પ્રમાણુ અને બ્રાહ્મણ પરતઃપ્રમાણુ હોય તો, સ્વામી શ્રી ઋક, યજુઃઇત્યાદિ સંહિતાની નૂતન કૃતિ (બ્રાહ્મણ હોવાથી) કો પરતઃ પ્રમાણુ નહિ ?

જિજ્ઞાસુની વૃદ્ધિ, પ્રશ્નની પૂર્તિ અને સિદ્ધાંતની પૂર્તિવાળાં પ્રમાણો ઋગ્વેદાદિ બાહ્ય ભૂમિકામાં આવાં જોવામાં આવે છે. પૃષ્ઠ ૯ તસ્માદ્બ્રહ્માત્ + + + ઋજાયત્ યદયી (વેદ) ઉત્પન્ન યયા. પૃષ્ઠ ૧૦ ચતપથ આદિ બ્રાહ્મણનું પ્રમાણ આપી યદનિષ્ણુ અને વિષ્ણુપરમેશ્વર એનું સિદ્ધ કરે છે. આ ૧૪જો વિચારવાનું એટલુંજ છે, કે સંહિતાઓને સ્વતઃ પ્રમાણુ માનનાર સ્વામી શ્રી ચતપથ બ્રાહ્મણના પરતઃપ્રમાણુથી પરમ સંપૂર્ણ જની પોતાનો સિદ્ધાંત જનવંદનિય થયો માને છે. પૃષ્ઠ ૧૧ યાદવશ્કય મહાવિદ્યાન મહર્ષિ પોતાની જી પડિતા મૈત્રેયીને ઉપદેશો છે કે જે આઝાસાદિ મહાન સર્વ વ્યાપક પરમેશ્વર છે, તેનાથી ઋક, યજુઃ સામ અને અથર્વ એ ચારે વેદ ઉત્પન્ન યયાનું સખે છે. સ્વામીશ્રીએ યાદવશ્કયનું આ અર્થવાક્ય પોતાને ઉપયોગ પૂરતું સમગ્રી મહણુ કીધું છે. અને સેષાર્થ સામ્ય કીધું છે તે શું પૂર્વ પક્ષ ઉદાવનારના ઉપયોગને અર્થે ? આપું વાક્ય આ પ્રમાણે છે:—

एवं वाअरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदोयजुर्वेदः सामवेदो
अथर्वीगिरसज्ञेहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुन्याख्यानानि

વ્યાખ્યાનાત્મીણાં હૃતમાશિતં પાપિતમયંચ લોકઃ પરશ્ચલોકઃ સર્વાણિ ચ
ભૂતાન્યસ્ય ચૈતાનિ સર્વાણિ નિશ્વસિતાનિ ॥

આનો અર્થ એ છે : સક, યજુઃ સામ અને અયર્વવેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ વિદ્યા, ઉપ-
નિષદ, શ્લોક, મંત્ર, અનુશાખ્યા, ઇપહૃત, આર્ધુ પીધું, આ લોક, પરલોક, તમામ ભૂત
નિશ્વસિત છે. ઘણી અન્યથા પ્રમાટે તેરી વાત છે, કે સ્વામીશ્રીએ વચનથી “સંહિતા”
ઈશ્વર પ્રણિત હોવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે. તેથી તો આજણુ ભાગ-ઉપનિષદાદિ-ઈશ્વર પ્ર-
ણિત ન હોવાનો સ્વામીશ્રીનો દાવો સાચો હતો તે કાચો થઈ જાય છે.

જેમ વેદ ઈશ્વર પ્રણિત છે તેમ ઉપનિષદાદિ પણ ઈશ્વર પ્રણિત છે, જે ઉપનિષદાદિ
મુનિ-જીવ પ્રણિત માનવામાં આવે તો પોતાની સ્વકૃતિના ચારે વેદ જીવ પ્રણિત હોવાનું
સ્વામી શ્રી શું નહિ સંબોધારે ? અને તેમ હોય તો પરતઃપ્રમાણ કાંન ગણાય ? સંહિતાને સ્વતઃ
પ્રમાણ સિદ્ધ કરવાને માટે પરતઃ પ્રમાણ-આજણુ-નાં પ્રમાણ આપવાથી યતો બાધાન
કેવી રીતે છટી શકે તેમ છે, એ અમે તો સમજી શકતા નથી.

પૃષ્ઠ ૮૧ એવો લેખ છે કે “મંત્ર અને આજણુ ગ્રન્થોનું નામ કાલ્યાણન ઋષિના વિ-
ચારે વેદ છે. પૃષ્ઠ ૮૨ આઠ પ્રમાણ હોવાનું, અને પૃષ્ઠ ૮૩ ચોથા ચાપ્ત પ્રમાણ આ-
પ્તોને ઉપદેશ, પાંચમા ઐતિહાસ, સાતવાદી વિદ્યાનોનો કલો વા લખ્યો ઉપદેશ” છે. સ્વામી
શ્રીના હાથ મંદિરમાં કાલ્યાણન ઋષિ “આત્મ” અને “સાતવાદી વિદ્યાન” નહિ હતા
એજ પૃષ્ઠમાં જમદગ્નિ ઋષય ઇત્યાદિ આજણુ દેહધારી હોવાથી વેદ નહિ એમ લખ્યા પછી
ચતુષ્પદ આજણુમાં જમદગ્નિનો અર્થ યજુ અને ઋષયનો અર્થ પ્રાણ કરેવામાં આવ્યો છે
એ શું વેદ છે ?

પણ એજ પૃષ્ઠે “બ્રાહ્મણનાં ઇતિહાસાનુપુરાણાનિ કલ્પાન્ ગાથાનાં રાશંસી”
એમાં આજણુના સંગી અને ઇતિહાસાદિ સંગ છે. તો એ સુકિતથી ઉપનિષદ સંગી અને
ઇતિહાસ પુરાણાદિ સંગ છે ? અથવા ઋગ્વેદાદિ ક્રમાનુસાર એના સંગી વાં સંગ છે ?
પૃષ્ઠ ૮૮ માં બ્રાહ્મણ ૪ x ૪ વેદને અનુકૂળ હોવાથી પ્રમાણ આપવા યોગ્ય છે. “તો પછી
એમ વિશેષે મોનું સ્વામીશ્રીને શું ખેલું, કે સંપૂર્ણ આજણુનાં પ્રમાણ સંહિતાના પ્રમા-
ણની બરાબર છે.”

પૃષ્ઠ ૪૨ તત્રાપરાક્રમવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદો ડ્યર્વવેદઃ શિશ્વા કલ્પો
વ્યાકરણં નિરુક્ત. છન્દોજ્યોતિષમિતિ અય પરાયયાતદસરમધિગમ્યતે ॥

આનો અર્થ સ્વામીશ્રી એવો કરે છે, કે “વેદમાં જે વિદ્યા છે. એકઅપરા અને
બીજીપરા અપરા તે કે જેમાં ધર્મથી આદિથી લેખને પ્રકૃતિ પર્યંત પદાર્થોના ગુણોનું જ્ઞાન
પામ. અને બીજી પરામાં સર્વ સક્રિયમાન ષષ્ટી વ્યાપત પ્રાપ્તિ થાય.” એ પરાવિષય

અપરા વિદ્યાથી અત્યંત હિતમ છે, કેમકે અપરાનું હિતમ ફક્ત પરાવિદ્યા છે.” ૨૧માં શ્રીની આ અર્થ શું આવા સ્વરૂપમાંથી હોવો સંભવિત, કે વેદના નામથી મંત્ર ભાગ અર્થાત્ સદ્વિતા અને બ્રાહ્મણને સ્વીકાર કરીને જ્યાં વેદને અપરા કહેવામાં આવે ત્યાં મંત્ર, અને બ્રાહ્મણના ઈર્મ કાણે માનવા; અને જ્યાં વેદને પરા કહેવામાં આવે ત્યાં મંત્ર અને બ્રાહ્મણને જ્ઞાન કાણે માનવા એવું. આ પ્રશ્નની વૈદિક આર્ય પરંપરાથી માનતા આળ્યા છે.

આપરાત્પ્રાદિ મુનિપ્રેષિત મુત્રોના પરિભાષા મુત્રમાં “મન્ત્રગ્રાહ્યગયોવેદ નામ ધેયમૂત્રો હોત્ય છે. તેના વિષે પાણિનિ મુનિ વિચાર ચલાવે છે, કે જ્યાં મંત્ર અને બ્રાહ્મણ અત્રેને સાથે લેવાની આવશ્યકતા હોય ત્યાં સ્પષ્ટ હિંદસિ કહેવા અર્થાત્ વેદમાં મંત્ર અને બ્રાહ્મણ બન્નેમાં અને માત્ર જ્યાં મંત્ર બ્રાહ્મણની જરૂર હોય ત્યાં મન્ત્રે વા ગ્રાહ્યને કહેલ છે. વેદ સિવાય મંત્ર વા બ્રાહ્મણના સ્થાનપર માપાય્યામ કહેલ છે. આ ૧૪થે વિચાર પૂર્વમીમાંસાદાર મદ્યિં જેમિનિચલાવતાં કયે છે, કે “તત્ત્વોદકેનુમન્ત્રા—” “સ્વા શોષે ગ્રાહ્યગશઙ્ક” (અ. ૨૫. ૧ સ. ૩૩) “વેદના મંત્રોથી અવશિષ્ટ જે ભાગ તે બ્રાહ્મણ.”

આ લેખ સંબંધે સ્વામીશ્રીનો જે વિરોધ બાવ છે, તે સ્પષ્ટ રથજે વાચકને સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. સ્વામી શ્રી પ્રખર વિદ્વાન, વક્તા, ગિરોજ ગિરાવિમૂષિત, અને પાશ્ચાત્ય પ્રાજ્ઞાના વ્યાપ્તોદ્ધર્મ-જડ વાદના મ્હેલગાંથી આર્ય પ્રજાને ઉગારી, વૈદિક ધર્મધર્મનું તેમજ વેદનું કૃત્યનું નામ સમરથમાં જ્યોતિમાં આજનાર દના. અવનતિના સ્થાનપરથી ઉન્નતિના પમથી એ આર્ય ધર્મને વાગતાંમાં જે કોઈએ સકારાચાર પછી ભગીરથ પ્રયાન આદરવા પોતાની જીવિત યાત્રા પૂર્ણ કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો, તે બ્રાહ્મણ વર્ગ-ધર્મ-ના ઉપદેશી નૈદિક બ્રાહ્મણ દૂલદીપક સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીજ છે.*

જ્ઞાતિ વૈદિક્યતા પ્રકૃતિજન્ય સૌમાં રહેતી છે, અને એજ ઉન્નતિના માર્ગમાં લભ્યમારક છે. સ્વામીશ્રી નૈસર્ગિક મનોભાવ વાળા હોવાથી પોતાને જે કંઈ મામતું તે કહેવાને લેશ માત્ર પણ કોઈની સરમ રાજતા નહિ. આને તેમનો મનો ભાવ તેમની સત્યાર્થ પ્ર-

* મૂળ હિંદીમાં ઉદારી બાલારામ સાધુના સિધ્ધ આત્મ સ્વરૂપ રચિત “અખેષ્ઠ દેવાન્ત માર્તિષ્ઠ” ના ગુજરાતી ભાષાંતરકાર નારાયણદાસ ગોપાળદાસ સ્વામીનાં જીવન વૃત્તને માટે લખે છે, કે “તેઓ કાઠીઆવાડ દેશનો મોરબી રાજ્યના રામપુરા નામના મામડામાં બજન દરિ નામના કાપડીએ કોઈ મદદાસના ઉપદેશથી મદદદેવનાં મંદિરમાં એક સો એક દિવસ ધીનો હોવો બાળા પ્રાપ્ત કરેલ પુત્ર રત્ન શિવસન્નત કે જે ભવિષ્યના દયાનંદ સરસ્વતી ! તેઓ મદદશિવરાત્રને દિવસે શિવ-પાપાણ પૂજનથી પરારી અર્ધ રાત્રિ પશ્ચાત્ દમ્બેશને માટે પરમપદ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રયાન કરવા લાગ્યા. અર્થાત્ સ્વામીશ્રી બ્રાહ્મણ નહિ, પરંતુ કાપડી-એક ચદ્ જાતિ ! આ આશ્ચર્યકરકે એવો કોઈ સત્ય જોખંડ નિરાસએ પુતાસો કરી સ્વામીશ્રીની જાતને માટે યથા ન્યાય આપેલો થયેલો. —અનુપ

કોંચાદિ કૃતિમાં વિધવા વિવાહ, પ્રતિમા પૂજા, ઇશ્વરનું નરકારપણું, અવતાર સિદ્ધિ, પર્વતન
મીમાંસા ઇત્યાદિ અનેક વિષયો વિષયે નિર્દિષ્ટ થયેલો જોવામાં આવે છે. પોતાને છટ ના ભા-
ર્યું તે વાચ્યને ક્ષેપક, રોચક, કપોલકલ્પિત, કે પાછળથી છુસાડી આપ્યાના આરોપમાંથી
મુક્ત કરવામાં સ્વામીશ્રી પોતાનો કર ભાર ઉતારતાં કૃપણતા વાપરતા; પરંતુ એવા ક્ષેપક,
રોચક, કે કપોલ કલ્પિત વાચ્યો, વા વિષયો વિષે સ્વામીશ્રીના વિચારપ્રતિ અલક્ષ કરવામાં
આવેતો પછી સ્વામીશ્રીને શા વારતે એક આદર્શ-નમૂનેદાર-સાધુ મહાત્મા ગણી પૂજવા
ન જોઈએ ?

પ્રભાસાંકર રતનજી ઉપાધ્યાય.

અનુવાદકાર.

॥ ઇશ્વરની શોધ ॥

ઇશ્વર માટેની શોધ, એ માનવજાતિનું એક ધર્મજ આગળ પડી આવતું લક્ષણ છે.
આ શોધના જોરડું અન્ય કંઈ પણ કામ્ય કરણા ભરેલું નથી. તેમાં સંભવતા અનેક
આરંભોતોને, તેમાં આટલી બધી જણાઈ આવતી અધાશમાં બાચકા ભરવા જેવી બાબ-
તોને, માનવિને તદ્દન અસંગત જણાય એવા દિવ્ય સત્તાનાં સ્વરૂપોનો સ્વીકાર કરાવતા
અજ્ઞાનને હક્કમાં લેતાં આ શોધમાં કરૂણા ભાવ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આવા કરૂણા
ભાવની સાથે સાથે જ જોવામાં આવે છે, કે આ શોધ વડે માનવિમાં ને ને મેંદ હોય
છે તે ઉત્તેજિત થાય છે, આ દુનિયા ઉપર માનવ જાતના વિકાસને જલદીથી વધારે એવા
સર્વનો ઉદય થાય છે.

વર્તમાનકાલે ઇશ્વરની શોધના માર્ગને, મોટે ભાગે અજ્ઞાનમાં આરંભ થઇને
ક્રમે ક્રમે સૌંદર્ય અથવા બુદ્ધિની ભાવના મુધી પહોંચનારૂપે વર્ણવવામાં આવે છે, ઇશ્વ-
રની શોધને આ પ્રભાણે વિચાર ચલાવેલો, મનવિના અજ્ઞાનમાંથી ધર્મની ઉત્પત્તિ
શોધીને આરંભ કરે છે; વર્તમાન કાલમાં એવા અનેક વિક્ષાત્તા ભર્તા લેખો, ગ્રંથો જોવામાં
આવે છે, કે જેમાં દિવ્ય સત્તાની સર્વ પ્રકારી ભાવનાઓની ઉત્પત્તિ જંગમી માનવિઓની
હૃદયનામાંથી શોધવામાં આવી દોાય છે. આપણને કહેવામાં આવે છે કે ગામડીઆઓ
પોતાની આસપાસ ને ને દોાય છે તેમાં રાજ્યવૃદ્ધિપણુ કરે છે; જાણે કે પોતાનાજ ચૈત-
ન્ય વડે તે સર્વે પ્રાકૃતિક પદાર્થોને સચેતન બનાવતા દોાય એમ વર્તે છે. પોતે સજીવનજી
માટેજ તે પ્રકૃતિની સર્વ શક્તિઓને સજીવન જુએ છે. સર્વ સજીવત વાદમાં (Anim-
mism) વક્ષ પાપાજીદિ પૂજામાં (Fetichism) તથા આપણા વર્તમાનદિનોનાં ધર્મા
જ અધમ જગતીઓમાં જડી આવતાં-જે તેનું નામ એમાંથી ચકાય તો-ધર્મનાં આવાં
અન્ય અનેક અધમસ્વરૂપોમાં, ઇશ્વર માટેની શોધનાં મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે, એમ
આપણને જણાવવામાં આવે છે.

પરંતુ, અદાનમાં ધાર્મિક ભાવનાનો આરંભ થાય છે તથા ધીમે ધીમે, તે શુદ્ધ અને ઉચ્ચ અને છે એવો વિચાર એવો છે, કે જે આપણે માનવ જાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ ચલાવીએ તો તે જરા પણ ખચ ખેસતો જણાતો નથી; આવો વિચાર ખચ ખેસતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ આનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ જાણતજ સત્ય હોય એમ લાગે છે. જુદા જુદા ધર્મોનો અભ્યાસ કરતાં આપણા લક્ષમાં આવે છે, કે તેમનો ઉત્તમ પક્ષ જ તેમના મૂલકાલનો હોય છે એમ હમેશાં જણાઈ આવે છે; શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓથી તેમનો આરંભ થાય છે તથા પછીથી ધીમે ધીમે તેમનો અધોપાત થતો ચાલે છે; તેમનો આરંભ અત્યંત શુભ અને શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓથી થાય છે તથા પછીથી તેમને સ્વીકાર નાર વિચાર સંખ્યાના અદાનને લીધે ધીમે ધીમે તેમનો અધોપાત થતો જાય છે, આખરે આપણા જીવનમાં આવે છે, કે તેઓ પગથીએ પગથીએ પતન યામતા જાય છે, અને કાંઈ કાંઈ વારતા તેમની ઉતરતી દશાઓમાં અધમાધમ બ્લેમની નિશાનીઓ પણ જણાઈ આવે છે.

અધ્યાત્મવિદ્યાના અભ્યાસિયોના દૃષ્ટિબિંદુથી, આજકાલના જંગલી ગામડીઆઓમાં જણાઈ આવતાં ધર્મનાં આવાં અધમ સ્વરૂપો તથા બૂતકાલના અનેક જંગલી ગામડીઆઓમાં જણાવતાં સ્વરૂપો, ઉચ્ચ પિઠાસનાં નહિ પરંતુ અધોપાતનાં પરિણામ છે. પથરામાં અથવા અમુક પ્રાકૃતિક પદાર્થમાં વ્યાપક હોવાને બદલે જલ્દી તેની સાથે બાંધી લાધી હોય એવી અમુક સત્તા અથવા અમુક સત્ય વિષેની ભાવના, જે આને ભાવના કહી શકાય તો ધ્રુવર વિષેની આવી ભાવનાઓ, ધર્મિકભાવનાઓના અધોપાતના પરિણામરૂપ બ્લેમ સમાન છે. આવી ભાવનાઓ દુનિયામાંથી ધીમે ધીમે અદ્વૈત થતી જતિઓમાં મળી આવે છે; બૂતકાલમાં ધણી સમયપૂર્વે નાશ પામેલાં શિલ્પચાર કેલવણીવાળાં સોકાનાં જલ્દી કે છેલ્લામાં છેલ્લા દુકાઓરૂપ આ જનિયો છે.

અન્ય પક્ષે વિવિધ ધર્મોનાં શાસ્ત્રોને અવલોકતાં, તેમાંથી દિવ્યસત્તા વિષેની શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ ભાવનાઓ વારંવાર મળી આવે છે; ધર્મોના મૂલ ઉપદેશકા આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ પૂરી પાડનારા હતા એટલું પણ સ્પષ્ટ થાય છે પછીથી વિશ્વ વિખ્યાત બનેલા એકાદ ધર્મના કાંઈ સ્થાપનાર આપણને તેમાંથી મળી આવે છે; આવા સ્થાપક શ્રેષ્ઠપ્રકારના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનવાળા હોય છે, ઘણે ભાગે એકાદ શિષ્ય મંડલથી વિદ્યાપ્રાપ્ત હોય છે; શિષ્યો પણ આત્મજ્ઞાનના અનુભવવાળા હોય છે તથા જે ગુરુને અનુસરે છે તેના નામને દિપાવે એવા હોય છે. ધણી દૂર દૂરના બૂતકાલમાં વિનાશ પામેલા શિલ્પચારો પ્રત્યે નજર કરીશું તો તેમનું આ એક લક્ષણ ખાસ આગળ તરી આવતું જોવામાં આવે છે. જુદા ધર્મ સ્થાપનાના, સરખામણીમાં વર્તમાન કાલને લક્ષમાં લેતાં આટલું તેના ઇતિહાસમાં ખાસ લક્ષ્ય હોરે છે; ગુરુ અને તેમની આત્મપાસ વસનારાઓ આત્મજ્ઞાની માનવિજ્ઞાનો એક વિખ્યાત મંડલરૂપ હતા, અતિ શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓને ઉપદેશતા હતા તેથી સંપૂર્ણ એમ જોવામાં આવતું, કે માનવિને ધ્રુવરની શોધમાં આગળથી વધેલા જ્ઞાનવિના ઉપદેશોથી સદાય મળતી તથા તેઓ દિવ્ય સત્તાના પોતાના અનુભવોનું વર્ણન ચલાવતા.

આમાં એક દૃષ્ટાંત તરીકે ચીનાસોહના કેટલાક આરંભના સિદ્ધાંતોને તપાસીએકાંઠ
પિંચુ ધર્મમાં મળી આવે એવી, દિવ્યસત્તા વિષેની, અત્યંત આધ્યાત્મિક, ધણીજ બાવ
વાચક ભાવના તેમના ધર્મમાં મળી આવે છે. આપણા પાશ્ચાત્ય પડિતોથી " માર્ગ "
વિષે સમજાવતા ટેઓપંથમાં પરમાત્મસત્તાની શ્રેષ્ઠભાવના સચવાય છે. એમ
ઉપદેશાયું છે, કે " નામદષ્ટકાય એવો ટેઓ, અનંત અને વિવર્તરૂઢિત
ટેઓ નથી. જે માર્ગમાં વિચરી શકાય છે તે નિત્ય માર્ગ નથી. " જેનું
નામ પાડી શકાય, બાયોડીપી. આરતા જેનો માનવિધી પ્રતક્ષ અનુભવ
હરી શકાય, તે એક પરમાર્થ સત્તા નથી, પરંતુ માત્ર આવિર્ભાવ પામેલું સ્વરૂપજ હોય
છે, માનવિ જોજખી શકે તથા માની શકે તેટલા માટે તે આવિર્ભાવ પામતું હોય છે. સર્વે
મદાનુ ધર્મોમાં અબ્યાસીને પ્રથમ એટલું ઉપદેશવામાં આવે છે, કે પરમાત્મ સત્તા સતત,
અગિપૂર્ણ, અનંત, વિવર્ત રૂઢિત, એક રૂપમાં તો અવર્ણ્ય, વિચારની પાર, માનવ બુદ્ધિના
સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોની પાર છે; અતિ સમર્થ વ્યક્તિઓની હૃદયભૂમિકાઓમાં વિરહતી
બુદ્ધિના પશુ પાર વર્તે છે. સર્વશાપક હાનરૂપ, અન્ય વિનના તે એક વિશે કંઈપણ
હરી શકાતું નથી, કોઈ પ્રકારનું વર્ણન કરી શકાતું નથી, જેમાંથી સર્વનો ઉદ્ભવ થાય
છે એવા તે એકના સમક્ષ તો મૌનજ ધારી રાખતું હોય છે. સર્વ મદાનુ ધર્મોમાં જે
ક્રમર વિશે ઉપદેશવામાં આવે છે, જે ક્રમરને હૃદય પૂજના સ્થાન રૂપ ગણવામાં
આવે છે તે એક સત્તારૂપ પરમાત્માના એક આવિર્ભાવ રૂપ, પ્રકટીકરણ રૂપ છે, તેને
જાણી શકાય તેટલા માટે તેણે બંધનનો રીતર રૂપો છે; આવિર્ભાવ પામવા માટે તે
પોતાની મેજેજ બંધનમાં પડયો છે. આવે: સિદ્ધાન્ત " સજ્જારોપણ " વાદમાં (Atmāntam)
અધોપાત પામ્યો છે; સજ્જારોપણવાદમાંથી આ વાદનો ઉદય થયો છે એમ કહેવું એ
ઐતિહાસિક પૂર્ણવાચી તદન વિરહ છે.

આપણી જાતના મૂલ્યુરુઓએ આવિર્ભાવ પામતી દિવ્યસત્તાની ભાવનાને તદન
મિજ સ્વરૂપોમાં દર્શાવી હતી, એમ મ લૂમ પડી આવે છે; જે લોકને તેઓ ઉપદેશ
આપવા માગતા હતા તેમની બુદ્ધિના પ્રમાણમાં આ ભાવનાઓ મિજ પડી આવતી હતી;
આ પ્રમાણે તેઓ જેમને જ્ઞાનપ્રકાશવટ પ્રકાશીત જનારવાના હતા તેમની ચક્તિઓના પ્ર-
માણમાં તેઓ મિજ હતી માનવ જાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની આરંભની બુમિકાઓનો અ-
બ્યાસ અલાવતા, ધાર્મિક વિચારની વર્તમાન દશાનાં લક્ષણો કરતાં તદન મિજ પ્રકારનાં બે
લક્ષણો આપણું લક્ષ દોરે છે. લોકસમૂહોમાં તો તેઓ જેમને પોતાના કરતાં ધણીજ એક
પ્રકારના માનતા હોય છે તેમનો ઉપદેશ એકદમ મદણુ હરી લેવાનું વલન જેવામાં આવે
છે. ઇતિહાસના ઉપ: કાળથી આરંભીનેજ મદાન દાસિને અથવા દિવ્ય પુરૂષો, માનવ
જાતના ગુરુઓ, સંદાયકો, શાશકો રૂપે આપણા જેવામાં આવે છે, તેમના ઉપદેશોનો જરા
પણ વિરોધ વિના સ્વીકાર કરવામાં આવે છે; જેઓ તેમના વિચારોને સાંભળે છે તેઓ
તેમનું મદણુ કરીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે કોઈ પણ જાગતમાં આ ભાવના તે-
મની મદણુચક્તિની પાર હોય છે તો આ લોકો આવી ભાવનાના એટલા વિમાનને જાણે
કે તેટલા સમય માટે તે તેમની સમજચક્તિની પારનો દોષ એમ મણીને દૂરજ રહેવા

દે છે: તેમના મનમાં આટલો વિચાર રમી રહ્યો હોય છે, કે એ કારવાને સમજવાની નિ-
જસતા, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની નિશ્ચિંત અગ્રહા ઉપગમવાના કારણે રૂપ નથી પરંતુ
તેઓ જાતેજ એ સિદ્ધાન્ત સમજવા જેટલા સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામ્યા નથી તેનીજ માત્ર
એક નિશાની રૂપ છે, વર્તમાન કાલે આ દશા જરાબર ઉલટી બની ગઈ છે, એટલું આપણે
ખુશીથી જાણી શકીએ; વર્તમાન કાળનો જીવ વિસ્તાર, જે જે તેની પાસે હોય, જે જે તે-
નાથી ના સમજી શકાતું હોય તે સર્વને એક નિયમ રૂપે બસવાન ચંકાવાદ વડેજ વધાવી લે છે.
પ્રાચીન સમયના માનવિ, ઉપદેશ આપવા યોગ્ય મનાયલા ગુરુઓ પાસેથી ના સમજી શ-
કાય એવો ઉપદેશ મળતાં નત્રતા પૂર્વક, પૂજ્ય બાવ સદિત સ્વીકાર કરતાં હતાં, કોઈ કોઈ
વાર તો રૂપ રીતે દર્શાવતાં હતાં કે એટલી બાંધત તેમની ગ્રંથગુચ્છિતની પારની છે, પ-
રંતુ વર્તમાનકાલે ચારે પાસા આટલું બધું પ્રસરેલું જણાતું ચંકાવાદ તકરારી વલન તેમ-
નામાં કોઈ કાલે જણાતું નહિ.

અન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે જણાઈ આવતું હતું: અદસ્ય સૃષ્ટિ સાથે સંબંધમાં આ-
વવાની શક્તિ તે સમયે વર્તમાન કાલના કરતાં ઘણાજ હદપારના વિસ્તારમાં ફેલાઈ ગઈ
હતી, તોપણ તેનાથી એ સૃષ્ટિના ઉચ્ચ પ્રદેશોને બેદી ચક્રાતા નહિ, આધ્યાત્મિક ભુવનો
સાથે સંબંધમાં આવી શકાતું નહિ, વર્તમાન કાલે જેમની દયાતીનો આપણે સ્વીકાર કરીએ
છીએ તેવા મહાન અધિ રાજાઓ સાથે તે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધમાં આવી શકતી
નહિ; આપણામાંના કેટલાક અપરોક્ષ જ્ઞાન વડે, અન્ય કેટલાક જુદિને વિસ્તારતા અભ્યાસ
વડે, આવા અધિરાજાઓને સ્વીકારતા થયા છીએ તથા જેઓ જાણવાવાળા છે તેમનાં
કથનોને જુદિયુક્ત માનવા સાગ્યા છીએ. તે સમય લોકોમાં અધોલોકની સૂક્ષ્મદૃષ્ટિને
વિકાસ ચારે પાસા ફેલાયલો હતો, આથી આપણે જોને અદસ્ય સૃષ્ટિ કંદીએ છીએ તે તે-
મને એક પથાર્ય વાત રૂપે લામતી, આથી તેઓ છાયા અને અધો કામના ભુવનો સાથે
સંબંધમાં આવી શકતા. આથી તેઓ, વર્તમાન માનવભૂમિકાના ત્રણ બને દર્શનની
પારના અમુકસત્ત્વોની દયાતીના સંબંધમાં આવતાં હોય તેમ અમુક હદ સુધી ગુન-
ભવો શકતાં હતાં.

હવે સ્વાભાવિક રીતે મનમાં પ્રશ્ન ઉઠે: "આપણા કરતાં તેઓ ઘણા યોગ્ય વિકાસ
પામેલા હતાં તો તેમનામાં આમ રી રીતે સંભવો શકે ?" મારા મુખ્ય નિયમમાં મને
દૂર-સધ જાણ એવા લંબાણ ખુલાસામાં ઉતર્વા વિના વિકાસક્રમની આટલી સત્ય બાબતને
દુકામાં દર્શાવી શકું:—સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ એવું એક સ્વરૂપ છે, કે જે કેટલાક શ્રેષ્ઠ પ્રાણીઓમાં
મળી આવે છે, માનવજાતિની કેટલીક અધો જાતિઓમાં પણ મળી આવે છે.
વિકાસ પામતી માનસિક જુદિના ઉદય સાથે આ શક્તિ ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થતી ચાલે છે,
જેમ જેમ માનસિક શક્તિ કાર્યમાં રત: પ્રવૃત્ત બને છે તેમ તેમ સૂક્ષ્મ દર્શનનું આવા
પ્રકારનું અધમ સ્વરૂપ વિનાશ પામતું જાય છે. જેમ જેમ માનવિમાં નિંદામક બલરૂપે
માનસિક શક્તિ વધારે વધારે આગળ આવતી જાય છે વધારે વધારે વિકાસ પામતી
જાય, તર્કશક્તિ, ભાવનાગમ્ય વિચારશક્તિ, ઉચ્ચ પુરૂષની લક્ષણ રૂપ ગણાતા મસ્તકમાં

દાર્પ કરતો સર્વ માનસિક સક્રિયતા, આ સર્વ ક્રમ વિકાસમાં વધારેને વધારે સ્વતઃ વિકાસ પામતી જાય છે તેમ તેમ સૂક્ષ્મદર્શનનાં અધમ સ્વરૂપો અદૃશ્ય બનતાં જાય છે; અમુકસમય માટે તો બુદ્ધિશાલી લોકના જ્ઞાન અને તેમના ધર્મોના મૂલ વિભાજોના કેટલાક સિદ્ધાંતો અથવા સિદ્ધાંતોની સિદ્ધતા વચ્ચે એક મોટા અખાત જોવા અંતર પડી જાય છે. વિકાસક્રમમાં આગળ ઉપર અદૃશ્યસૃષ્ટિ સાથે સંબંધમાં આવવાની શક્તિ એકાદ ઉચ્ચસ્વરૂપમાં માનવજાતને પુનઃપ્રાપ્ત થશે, આપણી માનવજાતમાં પ્રીતી દર્શન દેશે. વિશેષ ઉચ્ચ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામેલા દેહમાં દાર્પ પરાવશ્ય બનેલા આત્માના પરિણામ રૂપ બનશે. એકાદ વિશેષ ઉચ્ચ ક્રમની આ સક્રિયતા પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં, તેમનો પુનઃજન્મ થતાં, આપણને કહેવાશે કે વિશેષ ઉચ્ચ પ્રકારે વિકાસ પામેલી જાતિઓમાં, ધર્મ અને જ્ઞાન વચ્ચેના આવા પ્રકારનો અંતર માનવ જાત માટે વળી દૂર થશે; વર્તમાનમાં અદૃશ્ય સૃષ્ટિયોની કેટલીક બાબતોને પેતાની જાતે જોઈ શકવાને માનવિઓ સમર્થ બનશે તથા આથીજ હોય તેમ તેથી પણ ઉચ્ચ સૃષ્ટિયોના અસ્તિત્વને માનવાને ઉત્તેજિત બનશે, વર્તમાનમાં જો તેઓ તદ્દન અવધાર્ય લાગે છે, તેમ તેમને તે કંઈક અવધાર્ય રૂપે લાગશે નહિ.

આથી મૂલનાદિનોના શુદ્ધોનાં દાર્પને સરખામણીમાં સંકેત ગણી શકાય; આપણે ઉપર જોઈ આવેલા શાસ્ત્રોમાંથી કેટલાંકને જોશો તો, શુદ્ધોને માનવિના વિવિધ પ્રકારના અનેક વર્ગોને બાલધર્મોપદેશ આપતાં ઇશ્વર વિષેની ભાવનાઓના બિન્ન બિન્ન પ્રકારો તમારા લક્ષમાં આવશે. આપણી જાતિના બાલ્ય કાલમાં વિશેષ વિસ્તાર પામેલા એક ધર્મનું દર્શન લાઇએ, તેને આપણા વર્તમાન ઝમાનામાં સૂર્ય પૂજનું નામ આપવામાં આવે છે; તેના અધમાધમ સ્વરૂપોમાં અવલોકતાં પણ અમને તો પુરાણ ભાવનાઓની સરખામણી ચલાવનારા આટલા બધા પાશ્વત્ય પંડિતોની પેઠે એમ નથી લાગતું કે બાલની એક પ્રકારની પૂજા કરતાં કંઈ પણ વિશેષ નહિ એવી સૂર્યપૂજામાંથી ક્રમે ક્રમે એક ધર્મ ઉભો કરવામાં આવ્યો, ક્રમે ક્રમે વાર્તાઓ, વૃતાંતો, કથાઓ યોગ્યતા, ધીમે ધીમે તેને સુધારીને, શુદ્ધ બનાવીને વધારે વધારે આધ્યાત્મીક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું; સૂર્યપૂજાની ભાવનામાંથી વર્તમાન કાલના અનેક ધર્મોના ખુલાસાઓ મળી રહે છે. આથી તદ્દન ઉલટા પ્રકારની ભાવનાજ, ખરી થયાર્ય છે. સૂર્ય, પૂજના એકરચાનરૂપ હતો, મદાન દીક્ષિતોએ ખીન કેળવાયેલા લોક સમૂહને ઉપદેશતા હોવાથી વિચાર પૂર્વક પસંદગી કરીને ખાસ હેતુ પૂર્વક તેનેજ પૂજના સ્થાનરૂપે પસંદ કર્યો હતો. બ્રહ્માંમાં જેવું ઇશ્વરનું સ્થાન છે તેવીજ રીતે પોતાના મંડલમાં થયાર્ય રીતે તેવાજ સ્થાન રૂપ સૂર્ય છે; જેના વિના ખનિજ વર્ગની વૃદ્ધિ શાલી શકે નહિ, કોષ્ટ પણ પ્રાણી જીવન વદન કરી શકે નહિ, તે સૂક્ષ્મજીવન ઉપર તો ઇશ્વરના યોગ્ય ચિન્હરૂપ છે; થયાર્ય રીતે તેને તેના મહિમાના આધિભાવરૂપે સર્વના મધ્યસ્થિત ઉત્પત્તિ સ્થાન રૂપે ગણવામાં આવે છે.

શિશ્યચારના મધ્યાપ્તકામે મહાલતા પ્રાચીન આટલાંટિસના સમયના લોકમાન્ય ધર્મો તરફ ઘુમકાલમાં દૃષ્ટિ ફેરવતાં, એટલી સર્વ પ્રકારે સ્વતઃ બાબત આપણા લક્ષમાં આવે છે કે મોક્ષસુદ્ધોના પૂનરચાનરૂપ સૂર્યપૂજા સમજે પ્રચલિત બનેલી હતી. તે

સમયે સૂર્યને સર્વ પ્રકારની જાણપૂર્વક રચના રૂપે ગણવામાં આવેલો હતો તેને ઉદ્દેશીનેજ પ્રાર્થનાઓ પ્રાર્થવામાં આવતી હતી. શ્વપુષ્પાદિના યજ્ઞો પશુ તેનેજ અર્પણ કરવામાં આવતા હતા; તેના હમેશાં આખ્યાં જવાનાં કાર્યમાંથી દુનિયાનાં સર્વ પ્રકારનાં ફલો ઉપજી આવતાં, તેમના જીવનનો સમગ્ર આધાર જેના ઉપર હતો તેના પ્રત્યે પ્રેમ, આભાર અને કૃતજ્ઞતા દર્શાવવાની જરૂર હતી, આવું લોકોને ઉદ્દેશવામાં આવતું 'સૂર્યનેજ એક તેજસ્વી ચિદ્રૂપે પસંદ કરવામાં આવ્યો, તે ધર્મરત્ના એક સૂક્ષ્મઆવિર્ભાવરૂપે સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ દોરી રહ્યો હતો, તેજ હમેશાં પોતાનાં સ્વાર્પણરૂપમય કર્યાં કરતો, આખ્યાં કરતો હતો બદલામાં કસાનો પણ સ્વીકાર કરતો નહિ. અદૃશ્ય ધર્મરત્ના ચિદ્રૂપ પણ તેજ બન્યો.

સમગ્રજીવનના હૃદયસ્થાનરૂપ તે હમેશાં પોતાની જાતનેજ મગમાં હોમ્યાં કરે છે કે જે વડે તેનું વિશ્વજીવનગાળવાને સમર્થ બની શકે. આ પ્રાચીન લોકોનાં મનમાં ધીમે ધીમે જીવનની એક એવા પ્રકારની ભાવના બેઠાતી ચાલી કે જેને આધીન બનીનેજ તેમની કર્તવ્ય ભાવના પ્રેરવા લાગી; તેમનાં બ્યાવહારિક ભિન્ન ભિન્ન જીવનોમાં પણ વખતના સરેથી સમાન રીતે ભેગવાતા એક પ્રકારના જીવનની ભાવના ધીમ ધીમે ઘડાતી ચાલી; જાણે કે દિવ્ય સત્તા માટેના આવા ચિન્હમાંથી, ધર્મર વિષેના આવા પ્રકારના એકાદ અથવા અથવા ત્રાતમાંથી, એક પ્રકારના નૈતિક ઉપદેશોનો, આત્માર્પણની ભાવનાનો કર્તવ્યના વિચારોનો હમેશાં યદ કરવા રૂપ કર્તવ્યપરાયણ બનવાના, આખ્યાં કરવાના, સાથે સાથે ભોગવવાના વિચારોનો, માનવિમાં આધ્યાત્મિક ખીજકો વાવવા માટે જે જે જરૂરનું હોય તે સર્વનો હ્રદય યથા.

આમુક ચિદ્રૂપ અથવા રૂપકને સમજવાને યોડો ત્રિકાસ પામેલી કેટલીક જાતિઓમાં પ્રવર્તતી આ પૂજની ભાવનાને અવગોક્તા અવગોક્તા માલુમ પડી આવે છે કે સૂર્યને દેશાવવાને, જાણે કે એકાદ ચિદ્રૂપ બનાવવાને જાતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. આટલુંજ નહિ પરંતુ આપણને આથી પણ કંઈક વશીય મળી આવે છે. દુનિયાના સર્વ મહાન ધર્મોમાં અનેકાનેક દર્શનોમાં લોકોને ઉપદેશવામાં આવતું હતું, કે સૂર્યના ચિન્હવડે સચવાતા મધ્યસ્થ ધર્મરત્ના આધિનમાં દિવ્યસત્તાની ત્રિકાસ સમ્પ્રાપ્તિ હોય છે ખાસ દૃષ્ટિપો તેના કરતાં યોડી દિવ્યતાવાળા અણાય છે, પ્રકૃતિનાં વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યો અને વિધિઓ ચલાવવાનું તેમના સ્વાધીનમાં હોય છે. સજીવન ઇચ્છાશક્તિયો વડે (દેવાદિ નામધારી સત્ત્વો વડે) તેમની ચારે પાસા તેઓ પ્રેરાયલા અને કાર્યપરાયણ બનેલા હોય એમ માનવાનું તેમને ઉપદેશવામાં આવ્યું હતું. એકાદ ચૈતન્યનો, એકાદ સજીવન સત્ત્વના આ વિભાવ રૂપે પ્રકૃતિની દરેક શક્તિને માનવાનું સિખવવામાં આવ્યું હતું; તેથી તેમને મન તો પ્રકૃતિ, સદાયમાં તૈયાર, મદદમાં તત્પર, આપવામાં લાગેલાં, દરેક પ્રકારે મદદ કરવામાં રક્ષણ કરવામાં તૈયાર રહેલાં દુઃખ શોકમાં માનવિને સદાય કરનારાં, સજીવન સત્ત્વોના (દેવાદિ નામધારી) એક વિશાલ સમૂહ રૂપ છે. આવું પરિણામ એવું આવે છે, કે માનવના ખાસ હૃદય માટે તેનાથી ગૃહણ યદ શકે એવી, પ્રેમ દર્શાવાય એવી, પૂજ્ય ભાવ રાખી શકાય એવી, ધર્મર વિષેની એકાદ ભાવના હમેશાં મળી આવે છે; તેજ તેની કા-

મનાઓના પદાર્થને યોગ્ય થઈ પડે છે, તેની આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિને ઇચ્છવા યોગ્ય પદાર્થ રૂપ થાય છે તેના પ્રત્યેજ તેના હૃદયના પ્રેમ, માન અને નમ્રતા વળે છે. ધર્મમાં હમેશાં હૃદયનું આવા પ્રકારનું વ્યવસ્થાપન અત્યંત દૃઢમાનદષ્ટિરહેજ, ભક્તતા કરતાં કંઈક ઉચ્ચ, પવિત્ર, મહાન્ ગુણાવલા કંઈકના સ્વીકારના ધ્યાન વડેજ, હમેશાં આવી ભાવનાઓ વડે બુદ્ધિ અને ઉર્મિ વિકાસ પામી શકે છે તથા આગળ ઉપર આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ પણ વિકસે છે. ભક્તને આકર્ષણ કરે એવા સ્વરૂપમાં ઇશ્વર દર્શાવાવો જોઈએ, નહિતો માનવિના જીવાસુ હૃદયને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ ના કરનાર માત્ર એક આલી ભાવવાચક નામ રૂપજ તે યથાપડે છે.

(ચાલુ.)

એનિ. બેસ'ટ.

॥ સત્યયુગનો પુનઃ આરંભ ॥

પ્રવેશક શબ્દો.

“ માનવિ ” ના નામથી વ્યવહારતા પ્રાણી વિશે આપણે તર્ક વડે તપાસ ચલાવી એ તથા માનસિક બુદ્ધિની ભેદક શક્તિ વડે તેનું પૃથક્કરણ કરીએ તો આપણને માલુમ પડી આવે છે, કે તે નિરૂદ્ધ વિરૂદ્ધ જતી તથા મૂલમાં અદૃશ્ય શક્તિયોના એક મધ્ય સ્થાનરૂપ છે, તેમાંની કેટલીક દૃશ્ય જડના આકારમાં બંધાયે ગયલી છે, હવે શ્રેણીની અન્ય કેટલીક જોઈ શકાતી નથી પરંતુ દેહરૂપ બંધારણમાં તેમના કાર્યની અસર દર્શાવે છે; હજુ પણ હવે અને આધ્યાત્મિક તરવો માનવ જાતના મોટા વિભાગમાં સુપ્ત દશામાં વિકાસ પામ્યા વિનાનાં પડેલાં છે, માનવ જીવાત્માના અંતરમાં હજુ નિદ્રા દશામાં છે, બાવિના કોઈક દિને સજીવ બનીને પ્રવૃત્ત બનવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે.

માનવિના અગત્યના બંધારણ સાથે સંબંધવાળી અધોવર્ગની આવી શક્તિયો વડે તેનો બાહ્ય અથવા માર્ગ દેહ ઘડાય છે; હવે શક્તિયો અમર અને ફેરફાર સંવિત આત્માના ગુણરૂપ છે; આ ઉભય બિંદુઓના મધ્યમાં જીવાત્માના બંધારણમાં સમાવેશ થતાં અર્ધ-જડરૂપ તરવોનો સમાવેશ થાય છે. અંધમ શક્તિયો અને તરવો પ્રકાશ, જીવન અને ઉષ્મા માટે શ્રેષ્ઠ તરવો વડે બન્યાં જાય છે, આ પ્રમાણે એક અનંત માત્રા નિત્યગતિમાં આવે છે. પ્રકૃતિના સર્વ વિભાગોમાં તથા જડની હવે નીચ સર્વે દશાઓમાં એ અટકમા વિના સંધળે વિસ્તરે છે તથા એક અવિભાજ્ય અને સંમગરૂપ અભેદમાં સર્વે વ્યક્તિઓને સાંગી લે છે.

સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોને વિકસારવાનું અધમશક્તિઓ વડે સ્થૂલ જીવન ઉપર અસ્તિત્વ મ.

રાવતા પદાર્થોને આપણે જોઈ શકીએ છીએ; મનના બંધારણ રૂપ ઉચ્ચ શક્તિઓ વડે, બાહ્ય પરિણામોનાં સંભવિત કારણો આપણી સમજશક્તિમાં આવી શકે છે. શુદ્ધ અને બલવાન માનસિક બુદ્ધિના આધારવાળી અત્યંતદૃષ્ટિની શ્રેષ્ઠ શક્તિ વડેજ આપણા આંતર પુરુષને આધ્યાત્મિક સત્યોનો અનુભવ થાય છે ઉપર ચોટીયા તથાપિ ન્યાયયુક્ત તર્ક વડે “પાણીની સપાટી ઉપર પ્રવૃત્ત થતા ચૈતન્યનેજ” માત્ર ખમ્બગાવી શકાય છે; ઉડા વિચાર ઉડા પાણીમાં ઉતરે છે તથા જો રક્ષક રક્ષકોને છતી શકાય તો ઉડાણમાં છુપાયલા ખમ્બાને શોધી શકે છે.

સ્થૂલવિદ્યા (પદાર્થવિજ્ઞાન) પ્રકૃતિનાસ્થૂલપદ્ધતિ વિષે ચર્ચા ચલાવે છે; અધ્યાત્મવિદ્યાના શોધો વડે કદાચ તેનાં કેટલાક રહસ્યો ખુલાસા થઈ શકે; જ્યાંકુધી સર્વવૃંદ શ્રેષ્ઠ કારણ જીવનવામાં નથી આવ્યું ત્યાંકુધી આ ઉભયે માર્ગો જીલ્લને આધિન છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક અનુભવનો તો એ કારણને સ્વીકારવાની શક્તિમાં સમાવેશ થાય છે, તે કદાપિ જીવ દરી શકેના નથી કારણકે તે સત્યનુંજ દર્શન પામતો હોય છે વર્તમાનકાલની રસાયણ વિદ્યા શુદ્ધો વિષે ચર્ચા ચલાવે છે. સ્થૂલપદાર્થોનાં સંયોગીકરણ અને વિસ્થેપણ સમજાવે છે, પરંતુ તેનાથી એ પદાર્થોને જન્માંથી સર્વ ઉપજ્યું છે એવી મૂળ પ્રકૃતિરૂપ જડમાં લાવી શકાતા નથી. છતાં પણ એક એવી વિદ્યા છે કે જેને યેગ રીતે સમજવામાં આવે તો રસાયણ વિદ્યાના કરતાં જરા પણ ઓછી “સસ” નથી; તે તેના દરતા પ્રકૃતિનાં રહસ્યોમાં વિશિષ્ટ ઉડી ઉતરે છે, અદૃશ્ય છતાં આત્માનાં યથાર્થ તત્ત્વોને સમજાવે છે, તેની શ્રવંત, અર્ધજડ, અર્ધ જ્ઞાનવાળી શક્તિઓને તેમના પરસ્પર સંબંધ અને ઉદ્દેશ સાથે સમજાવે છે. આનુંજ નામ કીમીયાની વિદ્યા છે; જીવાત્માની આસુરી પ્રકૃતિ રૂપ વીતતી પૂજના જ્ઞાનામાં આ સરચાના નામને પણ જીલ્લકુલ વિસારે પાડવામાં આવ્યું છે, તથા દૃશ્ય બુદ્ધિની જમણાઓને જીલ્લકુલ નિલ અને યથાર્થ રૂપે માનવા માંડી છે. જડવિદ્યા અવશેષ રૂપ જ્ઞાન જડ વિશેજ ચર્ચા ચલાવે છે, પરંતુ કીમીયાની વિધિમાં તો જીવન તત્ત્વો પ્રવેશ થાય છે; આ તત્ત્વ પ્રાચીન રાજા કુશીઓના અને મહાત્માઓના જીવનમાં હતું, પરંતુ વર્તમાન વિદ્યા તેને શોધી શકતી નથી કારણકે જે રચાનમાં તેનો સમાવેશ ના હોય તેનાં રચાનમાં તે તે માટે શોધ ચલાવે છે, તેના ઉદ્ભવ રચાનમાં તેને શ્રદ્ધા નથી કારણકે તેને જોઈ શકવા માટે તે હકપારની અંધ બની ગયેલી છે.

ત્રણસ્વરૂપોમાંના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં કીમીયો એક વિદ્યા અને એક ધર્મ સમાન છે; તે માનવિની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ વિષે ચર્ચા ચલાવે છે, પોતાના શિષ્યોને માનવિમાં છુપાઈ રહેલી દિવ્યસત્તાના વ્યાપકકો બનાવે છે તથા ત્રણિઓના સામાન્યમાં રાજાપદ અપાવે છે. પ્રકૃતિમાં શ્રેષ્ઠ રચાન ધરાવતા આત્માના અંતર અગ્નિના કાર્યની અસર વડે માનવબંધારણનાં અધમ તત્ત્વોને ઉચ્ચ તત્ત્વોમાં પલટાવી શકાય છે, એ એ વિદ્યામાં વર્ણવવાનું હોય છે જેની રીતે મૂળવિદ્યા વનરપતિ અને પ્રાણીઓનાં જીવ બંધારણોના વિકાસ વિષે ઉપદેશ છે, તેમ કીમીયાની વિદ્યા ઉદાર પાનતા આધ્યાત્મિક પુરુષના જન્મ પહેલાં અને પછી ચતી વિવિધ વિધિઓના ઉપદેશ આપે છે. આધ્યાત્મિક પુરુષને, શી રીતે જામત બનાવી શકાય તે પણ તે દર્શાવે છે; જીવાત્માના પ્રદેશમાં વસતા આસુરી, જીવ તત્ત્વોના સાથે શુદ્ધ અચારીને જીવન ક્ષણમાં જલ મેળવવાનો માર્ગ તે દર્શાવે છે; આખરે જીવાત્મા કેવે વિજયવંત, સ્વસ્થવેદનવાળો, મુક્ત બને છે તે પણ ઉપદેશ છે.

જો સંસારમણ્યાત્મને વ્યાવહારિક રીતે સિદ્ધ કરી ખતાવવાના કાષ્ટ પણ પદાર્થો ના હોય તથા તેમના ઉપયોગમાં ના આવી શકે એવા હોય તો તે રસ વિનાનું, નિરૂપયોગી ઘટ્ટ પડે છે; જેમ રેતીના રણમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા માનવને વનસ્પતિચાત્ર એક નકામી વિદ્યા સમાન લાગે છે; તેવી રીતે કીમીયાની વિદ્યા પણ, આધ્યાત્મિક પ્રકાશ પામેલા માનવ માટે મને તેટલી ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં પોતાની અંતરદષ્ટિ વડે તેનાં સત્યોને સમજવાની શક્તિ વિનાનાં માનવિઓને તો તે અમૂલ્ય રહે છે; તેના વ્યાવહારિક ઉપયોગ માટે જરૂરના પ્રયત્નો કરવાની અનીચ્છાવાળાં માનવિઓને પણ તે તેવીજ રહે છે.

પરંતુ હવે તો મનના, અભિપ્રાયના ઝમાનાનો અંત આવતો જાય છે; જ્ઞાન પ્રમાતનો ઉપકાલ યવા લાગ્યો છે. સત્યના મધુમા આંકણ ખરા હમરના શોધકો ક્યારનાએ રણભૂમિમાં ઝંપલાવી પડ્યા છે; તેઓ રમંજુમાં ભરી રાખેલી ખખડો કરતાં આત્મ-જ્ઞાનની વિશેષ કીમત આપે છે; તેમણે પ્રકૃતિના દૃશ્ય પક્ષની ક્ષણિકતાનો અનુભવ કરવા માંડ્યો છે; તેઓ યથાર્થ સત્તાને છૂપાવતા પડદાની પાછળ પોતાના ચક્ષુએ વડે જોવાની માનવાચારા ગળ્યા છે સત્યના આરા પ્રકારના ખરા હમરના અને પ્રામાણિક શોધકોને, અવ્યાસીઓને, લેખક આટલાં પાનાં સહાયતા પૂર્વક અર્પણ કરેછે: વર્તમાનમાં તો લેખક પોતાનું નામ ચુપ્ત રાખવાની ઇચ્છા રાખે છે, જેથી અત્રે દર્શાવાતા સિદ્ધાંતોની તેમના અંતરમાં સમાવેશ થતા સર્વ પ્રમાણે કીમત કરવામાં આવે, અને જે સ્થાનમાંથી તેમનો ઉદ્ભવ છે તેની ખરેખરી અથવા માત્ર ધારી લીધેલી સત્તાના આધાર તેમનું મંદજ્ઞ અથવા ત્યાગ ના ચર્ચ જાય.

આપણા કેટલાક “અપ્રસિદ્ધ તરવેતાઓએ,” પોતાના એકાંતવાસમાંથી બંદાર-નિકળવાનું, પ્રકૃતિનાં ગૂઢ રહસ્યોને છૂપાવતા પડદાને ચોડાક ઉપાડવાનું, પોતાના પ્રાચીન અને પૂજ્ય મંડલને ખરા હૃદયના સત્ય શોધકો માટે અઘરું મુશ્કેલી તેના કરતાં વિશેષ સહેલથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું ખતાવવાનું કબુલ કર્યું છે. તેથી રોઝીકુસીઅમે કાણ છે તથા તેનું મંડલ શા સિદ્ધાંતોના આધારે બધાયલું છે, એ જાણવું કદાચ ઉપયોગી નિવડશે.

એક ખરેખરા રોઝીકુસીઅનની ભાવના, એક સંપૂર્ણ અધ્યાત્મવાદીના જેવીજ છે. અધ્યાત્મવિદ્યાથી, અનુભવી શકાય એવું “અતિ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું પ્રજ્ઞાન, સ્વચ્છતાનું હોવાથી, સત્યના વ્યાવહારિક જ્ઞાન વડે અમુક જ્ઞાનનભવ મેળવનારનેજ એક ખરેખરા “રોઝીકુસીઅન” કહેવામાં આવેછે. આથી આપણે એટલું કહી શકીએ, કે જે સિદ્ધાંતો ઉપર રોઝીકુસીઅનીઝમનો આધાર છે તે અધ્યાત્મવિદ્યાનો જેવા સિદ્ધાંતો ઉપર આધાર છે તેની સાથે ખરાખર મળતા આવે છે. જેમ વાહ માત્રથી ઉપદેશી શકાય તેટલીજ અધ્યાત્મવિદ્યા આડીયરમાં મુખ્ય રચનાવાળા “અધ્યાત્મમંડલ” વડે ઘણી સારી રીતે દર્શાવાય છે, તેમ આપણાથી એટલું કહી શકાય કે, જે સિદ્ધાંતો ઉપર “રોઝીકુસીઅન મંડલનો” આધાર છે તે “થીઓસોફીકલ મંડલના” સિદ્ધાંતો સાથે મળતા આવે છે. એ મંડલના “સિદ્ધાંતોના પ્રતિષ્ઠાપનને” વિશેષતા માણુમ પડી આવે છે, કે તેનો આધાર માનવજાતની વિશ્વમાન્ય બહુતાના માત્ર એક સિદ્ધાંત ઉપર છે; તેનો માત્ર એકજ ઉદ્દેશ, સત્યનો શોધ ચલાવવાનો છે.

ભાવનાગમ્ય માનવજાત એક વિશ્વમાન્ય બહુતા રૂપ છે એટલી યથાર્થ વાતને, (સત્ય

પ્રગર્ભ" જ સિદ્ધ થઈ શકે એવી એક બોધના) સર્વ પાસાથી સ્વીકારવામાં આવે છે; દરેક માનવિનો, ગમે તો તે કોઈ મંડળમાં હોવાનું હોય તે પછી આ સત્યનો અનુભવ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે અથવા પોતાનો તેવો ઉદ્દેશ છે એમ માની લે છે; જો એકાદ મંડળમાં વો ઉદ્દેશ પામવાના કોઈ પામ લાભ આપી ના શકતું હોય તો, આવા એકાદ મંડળની હયાતી શમાટે જોઈએ, તેનું એકાદ સાફ કારણ આપવું ધણું વિકટ થઈ પડશે; આવા મંડળમાં શમાટે કોઈએ પણ દાખલ થવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ, એ સમજી શકતું નથી. અમારે કોઈ પ્રકારના સિદ્ધાંતો નથી, અમે મતઅભિપ્રાયોથી બંધાયલા નથી; એમ કહેવાથી કોઈ પણ પ્રકારે હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. લોકો તો એમ આશા બાંધે છે, કે અંતરે તેમને આપણા સિદ્ધાંતો અને અભિપ્રાયો જણાવવા જોઈએ, જેથી તેઓ આપણા મંડળમાં દાખલ થવું લાભગરક છે વા નહિ તેનું આમુક દહ સુધી નિરાકરણ કરી શકે. કોઈ પણ જાતના નિશ્ચિત વિચારો આપવાના ના હોય એવું મંડળ પોતાની દયાતીના કારણે રૂપે એટલી સુવિખ્યાત બાબત કહેશે, કે સંપૂર્ણ એજ બક્ષ છે, અનેકના સહ-કાર્ય વડે, એક એક મેચરના એકલાના પ્રયત્ન કરતાં વિશેષ કાર્ય થઈ શકે છે; પરંતુ સારી રીતે સ્થપાયેલાં ધર્મોનાં, મેઝનોનાં, પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં ઇલાદી વૃદ્ધિ પામતાં અનેક મંડળો થઈ સમયથી અગ્નિતત્ત્વમાં છે; તેઓ પ્રાચીન નામના અને પૈતાના માધનવાળાં છે; એકાદ નવીન મંડળને, જેમના નિર્દાનો, અભિપ્રાયો અને ખાસ ઉદ્દેશો ક્યારનાએ વિખ્યાત થયેલા છે એવાં અન્ય મંડળો કરતાં તેનામાં ઉચ્ચ ગુણોનો સમાવેશ થાય છે એવું નહિ દર્શાવે તો, પોતાનું જીવન દર્શાવવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડશે તેટલા માટે જો અમારે જન-સમાજને એટલું સમજાવવું હોય, કે અમારા મંડળમાં કેટલાક ખાસ આગળ પડી આવતા ગુણોનો સમાવેશ થાય છે તથા તેના જેવા અન્ય કોઈ પણ મંડળ કરતાં તેમાં ધણા શ્રેષ્ઠ પ્રકારના લાભ મળી રહે છે, તો અત્યારે અમારા ઉદ્દેશો અને સિદ્ધાંતોનું વલન શોધકોને, પૂંચકોને સમજાવવાની જરૂર છે; અમ સ્થાનની જે ભૂમિકા પર્વત આવી શકેલા છીએ તેનાં કેટલાંક ફક્ત તેમને ભરપૂરાની જરૂર છે. આમ કરી જતાવવાની બાબત કોઈ પણ પ્રકારે એકાદ નવીન પંથ સ્થાપન કરવા સગાંન નથી. વાદ વા મતના માત્ર સ્વીકાર રૂપ નહિ, પરંતુ સહનો અનુભવ પામવાના અમારા માર્ગથી આ બાબત તદ્દન વિરુદ્ધ છે; તથાપિ વ્યવહાર પહેલાં વાદ ગ્રંથણની જરૂર છે, જ્ઞાન થતા પૂર્વે મત સ્વીકારવાની આવશ્યકતા છે. જેઓ અમુક બાબતને સમજે છે તેમને મત તે નિશ્ચિત જ્ઞાન રૂપ હોય છે; પરંતુ તેજ બાબત જેઓ તેને જરાજર સમજી શકતા નથી તેમને મત તો માત્ર એક વાદ રૂપેજ હોવી જોઈએ; જ્યાંસુધી તેમને આવી બાબતના સહનો અનુભવ થતો નથી ત્યાંસુધી એ એમનું એમજ રહે છે.

દેશીકૃષીઅન મંડળે તેટલા માટે, તેમના સિદ્ધાંતોની શોધ કરનારાઓને, જ્ઞાનની જે ભૂમિકા પર્વત તે આપ્યું છે તેનાં કેટલાંક શ્લોક અખાડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અધ્યાત્મ દર્શની શ્રેષ્ઠ શક્તિ વડે તેના સભ સદો તેમના જ્ઞાનની વર્તમાન ભૂમિકાએ વર્તે છે. પરંતુ જેમનામાં આવી શક્તિ નથી તેઓ આવા પ્રકારે દર્શનાત્મા સિદ્ધાંતો ખગ છે કે ખોટા છે, એટલી બાબતનો પણ નિર્ણય કરી શકશે નહિ; ખાતાની માનસિક શક્તિ અને નૈવાક્યિ

બુદ્ધિ વડેજ આ સિદ્ધાંતો ખરા છે એવા નિર્ણય ઉપર પ્રથમથી તેઓ નહિ આગ્રા દોષ તો તેમનાંથી તે માંની શકાશેજ નહિ; તેટલા માટે તેઓ સર્વ માન્ય રીતે સ્વીકારાવવા તથા નિર્વિવાદિત મૂળ સહ સિદ્ધાંતોમાંથી નૈવાયક પસંદગી અને વ્યાપ્તિ વડે સહ સાબીત કરી શકાય એવા કેટલાક વાદ માન્ય અને દર્શાવશે; આવા પ્રકારના મૂળ સહ સિદ્ધાંતો, ગણિતના અથવા ભૂમિતિના કોષ પશુ સહ સિદ્ધાંતની પેઠે કદાચ સમજી અથવા ના પશુ સમજી શકાય પરંતુ વાદવિવાદ, તકરાર, દલીલ કરીને તેમને કદાપિ દૂર કરી શકાશે નહિ, અસિદ્ધ ખતાવાશે નહિ.

હવે જે બાબત દર્શાવાશે તે માટે હમી બુદ્ધિની જરૂર છે, અનેકાનેક વિષયોના વિશાલ ક્ષેત્રનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. માત્ર આંગળાતે વેઠે ગણી શકાય એટલાં ગણનાં ગાંઠાં માનવિઓજ જાણે છે એવી અનેક બાબતો વિષે આપણે બોલવું પડશે; છતાં “જેમને સાંભળવાના કાન છે તેમને સાંભળવા દો,” સમજવા, અનુભવવા દો.

(ચાલુ.)

“ Imit ”

॥ હિન્દુ કે હિન્દુ ?

વર્તમાન દિનોમાં અ.દો પોતાની જાતને જૂઠા ખરેલી રીતે “ હિન્દુઓ ” ના નામથી બ્યવહરતા વારંવાર મારા જોવામાં આવ્યા છે. આવી જૂઠતે લીધે તેઓ કદાચ આ વિશેષ નામનો ખરો અર્થ પશુ વિસરી જાય એવી અને ધારતી છે. સિન્ધુના કિનારાઓ ઉપર વસતા લોકોના એક પ્રકારના નામ રૂપે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

પાશ્ચાત્યોની “ ઇન્ડસ ”, પારસીઓની “ હિન્દુ ” કદાં અન્ય કંઈ પશુ નથી; સંસ્કૃત સિન્ધુ શબ્દનો આવો અપભ્રંશ બની ગયો છે; અન્યથા સામાન્ય રીતે સિન્ધુ શબ્દ “ નદીના ” એક પ્રકારના નામ રૂપે વાપરવામાં આવે છે; “ ઇન્ડસ ” નહીં માટે એ શબ્દનો ખાસ ઉપયોગ થાય છે. ગમે તેમ હો પરંતુ એ શબ્દનો “ નદી ” અર્થ ગાજીરૂપે છે, એનો અક્ષરથઃ અર્થ તો સિન્ધુ ધાતુ ઉપરથી અમુક ઉદેશસ્થાન પ્રત્યે ગમન કરનાર થાય છે. નદીનું ઉદેશસ્થાન સિન્ધુ, સિન્ધુનાજ, સિન્ધુનાથને પામવા કરતાં અન્ય હોતું નથી; સિન્ધુનાથજ યોગ્ય અવસરે દુનિયાની સર્વે નદીઓને પોતામાં સમાવશે.

જો આપણે ખરા ધાત્વર્થનો વિચાર કરીએ તો દરેક આર્ય એક “ હિન્દુ ” અથવા “ સિન્ધુ ” છે; પોતાના જીવનનો ઉદેશ તે સમજતો હોય છે; જ્યાં સર્વનો સમાસ થઈ શકે છે એવા અંતિમ સ્થાનને પામવાનો, જમાવવા એક જીવનને અનુભવવાનો તેના જીવનનો નિમિત્ત ઉદેશ હોય છે.

આ પ્રમાણે સચવાતા ભાવાર્થની યથાર્થ કૌમત આકાશ, શબ્દના મધાર્ય અર્થ પ્રમાણે દરેક અધ્યાત્મવાદીનો, અથવા નિવૃત્તિ માગે પળતા દરેક માનવિનો, “પોતાના પ્રયત્નના ઉદ્દેશ સ્થાનને સમજનાર” રૂપ “હિન્દુ”ના માનવતા નામથી બ્યવહારાત્મક સંપૂર્ણ હક છે.

વિનંત્ય મળતાં એક હિન્દુ યોગ્ય સમયે “સાધુ”નું પવિત્ર નામ પામવાની આશા રાખી શકે; “પોતાના પ્રયત્નની ઉદ્દેશપ્રાપ્તિ” રૂપ “સાધુ” શબ્દ છે, તે પછી તે માનવજાતનો સહાયક “સિદ્ધારથ,” “ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત કરનાર” રૂપ થાય છે.

સિન્ધુમાંથી સિદ્ધમાં, સાધુમાં અને સિદ્ધારથમાં આવા પ્રકારનો મદાન વિદ્યાસ સાધવા માટે, જેમ વિશ્વમાં અને માનવિમાં “નદીઓ” “દિવ્ય શક્તિ પ્રવાહો” ના ચિન્હો રૂપ હોય છે તેવીજ રીતે આપણે પણ દિવ્ય શક્તિઓ માટે “નદીઓ,” “પ્રતાપિઓ” રૂપ બનવાનું છે. ઓક્ટોબરના સુદશનમાં આવેલા “પ્રાણનું પ્રવાહિ તત્ત્વના” વિષય પ્રાયે આ સંબંધે વાચકોનું લક્ષ દોરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણેજ મહાસિદ્ધની શક્તિ પાર્વતિને યથાર્થ રીતે “ગંગા”નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આર્ય અધ્યાત્મવાદીઓ અને લેખકો, હવેના મધાર્ય ઉદ્દેશસ્થાનને એક વાર ફરીથી સમજાવના ચિન્હ રૂપે “હિન્દુ”ના સહજસંજ્ઞ “હિન્દુ”માં ફેરફાર કરે તો તે શું યોગ્ય નહિ મળ્યા? સર્વે હિન્દુઓને પ્રજ્ઞામ.

D. H. L.

॥ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ૬૦ વર્ષની જ્યુબીલી ॥

માર્યે માસના બીજા અઠવાડીયાના દિને આ સોસાયટીના આનંદ ઉત્સવમાં પસાર થયા છે. કેસવણી ખાતાની પવિત્ર મનાણી હદમાં રહી, પોતાના માની લીધેલા અમુક સિદ્ધાન્તોને સર્વમયતાનુરૂપ આપી, અમુક સંકુચિત હદમાં રહી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરનાર, અનેક કુટેનો જમાવ ફરી શ્રદ્ધા કરી આડકતરી રીતે વિદ્યા શ્રદ્ધામાં ઉત્પત્તિ સાધનાર આ મંડલનો આ મહોત્સવ સમગ્ર ગુજરાતને અભિમાન લેવા યોગ્ય છે. કાર્ય ક્રમમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સાક્ષરોનાં ભાષણો અનેક રીતે ચતુર્થીય નિવડશે એ નિઃશંકાર્ય છે. આટલે વધે પણ શબ્દકોષ રચાવવાની આખ ઉઘડી છે તો તે વીર નમૈદના નમુના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ નિવડવોજ જોઈએ એમ સમગ્ર ગૂજરાત આશા રાખે છે. વળી ઇનામો આપી મંડલના ઇતિહાસ તથા ગૂર્જર સાહિત્ય વિકાસ વિશેના નિબંધો લખાવવાની યોજના પણ

જણાય છે. આ યોજનાઓ સર્વ પાસાથી વધારી લેવા જેવી છે છતાં પણ આ કાર્યજ્ઞશ વિશેષ હોદ્દાઓથી થાય તો ઠીક. મંડલે આજ સુધી અનેક સંચારિ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે નવા થવાનાં છે. આવી નવી યોજનાઓ પણ થઈ છે, તે સર્વમાં હવે તેનું જીવન વિશેષ હોદ્દાર બનીને દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે એમ ખરા હૃદયની પ્રાર્થના છે. અત્યંત સખેદ હૃદયે આપણાં નીચેના શબ્દો એ સોસાયટીને તથા તેના આધુનિક સાક્ષર વાદ્યોને સંબોધિએ તો તે આ પ્રસંગે જરા પણ અસ્થાને તો નહિજ મણાય. “સાહિત્યપરિષદ” જેવી સંસ્થા દ્વારા એક રૂપ ધરવા પ્રયત્ન કરતા સાક્ષર મંડલવાળા ગૂજરાતમાં આટલા શબ્દો ગંભીર તાથી ધારણ કરનારાં સહાયો મળી આવશેજ.

“ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સંશ્યાત્મક ઉપયોગીતાવામાં બાબાન્તરે અને નિહાળ અનુકરણ કરવામાંજ પોતાનાં સમૃદ્ધિ અને સાધનોને, અત્યાર સુધી પણ ગુમાવતી રહી છે; કેળવણી ખાતાની પવિત્ર ઠરાવેલી સીમાના અંદર એક પણ અપૂર્વ લેખક નીવડયો નથી. ગુજરાતી સાહિત્યે આ પચાસ વર્ષમાં જે કાંઈ વૃદ્ધિ કરી છે, જે ગ્રામ્ય નું સાહિત્ય અને કાવ્યબળ; ઉપજાવ્યું છે, તે “સોસાયટી” અને “શાળા”ના આશ્રય વિનાનાં રચાનામાં રખડી, રૂઝળી, લીખ માગીને ઉપજાવેલું છે. નર્મદીને પોતાના કાંઈને આરંભે ગૂર્જરીને આપેલા આશિર્વાદની છાંયામાંજ ગૂર્જરસાહિત્ય લાગવગ યોગી સુજનોના સહકાર અને સેવન વિના પણ પુષ્ટ થયાં ગયું છે, આટલુંજ નહિ પણ એનીતિની જે આ બદ છેડયા કેળવણી ખાતાને ચોખ્ખું રાખવા જે યત્ન થયાં ગયો છે, કાવ્યસાહિત્યમાં પણ જે ભયને લીધે દલપત શાહી કરતાં બીજી શૈલીનો સત્કાર થયો નથી તે બધું તો આપણાં બાળકો હવે નર્મદને હથે નહિ પણ નિર્માલ્ય નિસ્તોજ, ખરેખરા દુરચારી મણવાને પાત્ર એવા કેટલાક હલકા નાટ્યકારોને હાથે જહુ સારી રીતે શીખવા લાગેલાં છે. આ રીતે વિચાર કરતા ‘સુધારા’માં-કે ‘સાહિત્ય’-માં એકમાં જીવનમાં કે કાવ્યમાં એકમાં દલપત શાહીથી લાભ થયો નથી, નર્મદ શાહીથી લાભ થયો છે. x x x શાળા ખાતામાં અને તેના લાગના વળગતાઓમાં માન્ય કરેલી સીમાની બહાર જે સાહિત્ય સંસ્કારિતાનો વિપુલ થતો પ્રવાહ નર્મદની પુણ્ય કાવ્ય ભાષના દ્વારા વેહ્યાં ગયો છે તેનું જ આજ ગૂર્જરીના હૃદય ઉપર સામ્રાજ્ય છે, તેના રંગદી રંગાયલા કાવ્યો દ્વાર સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા છે. દલપત શાહીમાં ઉછરેલા, તેનેજ સર્વત્તમ માનનારા એ નવા પૂરને, જોઈ શકતા નથી; તેમ તે પૂર એટલું બળવત્તમ પણ નથી કે તેમને તોણી નાખીને પોતાનું નિરંકુશ સામ્રાજ્ય સમજાવી શકે. x x x જે માન્ય અને પ્રતિષ્ઠિત સીમા મનાઈ છે તેની બહાર પણ સાહિત્ય અને કાવ્ય હેઠળ શકે છે, અને છે; એ સીમામાં હેય તે કરતાં પણ ઉત્તમોત્તમ છે” હવે એટલી આશા અપાટી નથી કે આ મંડળ આવી સીમાનું ઉલ્લંઘન કરતાં શીખી આગળ વધવાનો આરંભ કરે. પરંતુ માત્ર કૃપાથી “સાહિત્યપરિષદ” આવા કાંઈ પ્રકારની સીમામાંના હસે હાસ્ય તથા આ મંડળને યોગ્ય માંગે દોરે તો તો ગૂર્જરસાહિત્યનો પ્રવાહ સર્વને પોતાના પૂરમાં તાણતો ચાલે. આનાદ્યત છતાં આટલું કહ્યા વિના અમારે ચાલવું નથી.

નુનાગઢ પાંજરા પોળ લોટરી.

ભાગ ત્રીજો કુલ ટિકેટો ૫૫૫૨૭, દરેક ટિકેટની કિંમત રૂપિયો એક.

ક્રમિક્રમાં.	ક્રમાં.	કુલ રૂ.	ક્રમાં.	ક્રમાં.	કુલ રૂ.
૧	૫૦૦૦	૫૦૦૦	૩૦	૫૦	૧૫૦૦
૨	૧૦૦૦	૨૦૦૦	૪૦	૨૫	૧૦૦૦
૪	૫૦૦	૨૦૦૦	૬૦	૧૦	૬૦૦
૫	૨૫૦	૧૨૫૦	૧૦૦૦	૫	૫૦૦૦
૮	૧૦૦	૮૦૦	૭૬૫	૪	૩૦૬૦

૧૯૧૫ કુલ ક્રમાં. કુલ રૂ. ૨૨૨૧૦

આજમાં આજી છ ટિકેટ ખર્ચાવનારને અરધો રૂપિયો અને અગિયાર ટિકેટ ખર્ચાવનારને એક રૂપિયો કમિશનનો અપાય છે. જોઈતી ટિકેટો અગાઉથી નાણાં મોકલીને અગર "વેલ્યુપેએબલ" થી મંગાવી લેજો. નસીબ અજમાવીજો, વાની આ ઉમદા તક છે. સ્વાર્થ ને પરમાર્થ એક સાથે જોડાએલા છે. સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ અને પરમાર્થ કરતાં સ્વાર્થ થઈ જાય એવું આ કામ છે. એક રૂપિયો ખર્ચવાથી તમે કાંઈ ગરીબ થઈ જવાના નથી. પરંતુ લાગ્યદેવી પ્રસન્ન થશે તો એક તણકે પેસાદાર થઈ જશે. માટે આવી ઉમદા તક ખોશે નહીં. ધર્માદાના કામમાં હિલ કરશે નહીં. આજકાલ કરશે તો વખતે રહી જશે. વહેલો તે પહેલો અને જગતની પાડી અને ઉંઘતાનો પાડો. એ તમે ક્યાં નથી જણતાં? તેથી દોડો મારા દોસ્તો, ટિકેટ લેવી તો તે વેળા સર આ માટે ન લેવી. કેટલી ટિકેટ તથા તે કોના કોના નામ પર દાખલ કરીને મોકલવી તે વિશે તાકીદે લખી જણાવજો. લોટરી રૂપે લક્ષ્મી આંદોલો કરવા આવે, ત્યારે મોં ધોવા આ માટે જબું? એમ છતાં, કદી જશે તો માત્ર એક રૂપિયો તથા તે પણ આવા ધર્માદાના કામમાં અને આવશે તો અધ્યાત્મિક? તમારા મિત્રોને ખબર આપજો.

પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી લોખંડીવાળા.

નુનાગઢ—(કાડીયાવાડ.)

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(મોટા ટાઇપ સારા નમૂના પાકું પુસ્તક.)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(બાળમોઢા ટાઇપમાં સારા કાગળ.)

આતંક નિવૃત્તિ ગોળીઓ.

આજી જમાનાની તકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં.

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે
- (૨) નળણાં પડતાં યાન તંત્રીઓને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) થટલી બત્તી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) શરીરને સુધારી ઉપદા બનાવે છે
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મરથાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં યતા ધાતુ ખાતને અટકાવે છે
- (૮) શુભાવેશ પુરપાવને પાણું બંધે છે.

૩૨ ગોળીની કબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈસર્ગિક અને શારીરિક લયભાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

મહેરબાની કરી

" કામ શાસ્ત્ર "

નામજી.

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દૈન્ય અને આખાંશનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

હર આવૃત્તિઓમાં જહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે મતો મફત વહેંચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક.

ઈંગ્લેન્ડ, મરાઠી, ગ્રન્થસતી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (અનુસતી નિષિમાં), ન'માલી અને તામિલ ભાષામાં તૈયાર છે તે કુટુમ્બ ભાષામાં ઉપયોગ છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ સીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સુદર્શન.

આચાર્યશ્રી.
જેક અમેદામગે પ્રવાસી.
અક્ષરનિધિ પ્રસિદ્ધાસ નમુસાર્થ
દિવેદી.

મંત્રી.
શ્રી ૨૨ આનંદસિંહ ૨૨ આગુણાદિ મુલ.
એમ. એ. એસ. એલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોર્મહિ” — ભાગવતમ્.

તંત્રી—આવેશલાલ નમુસાર્થ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૪, અંક ૫.]

(ભાસિક)

[ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
આશાને:	૧૨૬
રસીલી રમત.	૧૩૦
સરિત્સમાગમ.	૧૩૩
ઉપનિષદપ્રકાશિત મરહોત્તર સ્થિતિ.	૧૩૪
હિંદની કલા.	૧૩૬
ભાવદેહની ઢેલવણી.	૧૪૦
આત્મસંબંધ અથવા પતંજલિનો યોગ.	૧૪૩
સત્યયુગનો પુનઃ આરંભ.	૧૪૭
સ્થૂલ પારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન.	૧૫૧
વેદકાલ વિચાર.	૧૫૪

જુનાગઢ પાંજરા પોળ લાંટરી.

ભાગ ત્રીજો કુલ ટિકેટો ૫૫૫૨૭, દરેક ટિકેટની કિંમત રૂપિયો એક.					
ક્રમાંકની સંખ્યા.	ક્રમાંકની રકમ.	કુલ રૂપિયા.	ક્રમાંકની સંખ્યા.	ક્રમાંકની રકમ.	કુલ રૂપિયા.
૧	૫૦૦૦	૫૦૦૦	૩૦	૫૦	૧૫૦૦
૨	૧૦૦૦	૨૦૦૦	૪૦	૨૫	૧૦૦૦
૪	૫૦૦	૨૦૦૦	૬૦	૧૦	૬૦૦
૫	૨૫૦	૧૨૫૦	૧૦૦૦	૫	૫૦૦૦
૮	૧૦૦	૮૦૦	૭૬૫		૪૦૬૦

૧૯૧૫ ક્રમાંક. કુલ રૂ. ૨૨૨૧૦

જોહામાં જોહી છ ટિકેટ ખપાવનારને અરધો રૂપિયો અને અગિયાર ટિકેટ ખપાવનારને એક રૂપિયો કમીશનનો અપાય છે. જોઈતી ટિકેટો અગાઉથી નાણાં મોકલીને અગર “વેલ્યુપેયેબલ” થી મંગાવી લેજો. નમૂના અજમાવવાની આ ઉમદા તક છે. સ્વાર્થ ને પરમાર્થ એક સાથે જોડાએલા છે. સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ અને પરમાર્થ કરતાં સ્વાર્થ થઈ જાય એવું આ કામ છે. એક રૂપિયો ખરચવાથી તમે કાંઈ ગરીબ થઈ જવાના નથી. પરંતુ લાગ્યદેવી પ્રસન્ન થશે તો એક તડાકે પૈસાદાર થઈ જશો. માટે આવી ઉમદા તક જોશો નહીં. ધર્મના કામમાં ઢીલ કરશો નહીં આજકાલ કરશો તો વખતે રહી જશો. “વહેલો તે પહેલો અને જગતની પાળી અને ઉંચતાનો પોડો” એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં? તેથી દોડો મારા દોડો, ટિકેટ લેવી તે વેળાસર શા માટે ન લેવી. કેટલી ટિકેટ તથા તે કોના કોના નામ પર લખાવ કરીને મોકલવી તે વિશે તાકીદે લખી જણાવએ લાંટરી રૂપે લક્ષ્મી ચાંદ્રો કરવા અને, ત્યારે મોં ધોવા શા માટે જરૂર ? એમ છતાં કદી જરૂરે તો માત્ર એક રૂપિયો તથા તે પણ આવા ધર્મદાના કામમાં અને આવશે તો જરૂરખંધ ! ! તમારા મિત્રોને જાણર આપજો.

પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી લાંબડીવાળા.

જુનાગઢ—(કાઠીયાવાડ.)

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપસારા (ગળ પાકું યુક્ત)
(કિંમત રૂપિયા ૩....૦....૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ.
(કિંમત રૂપિયા ૦....૮....૦)

આવદશા.

જોકે અલોકમાર્ગે પ્રવાસી.
પ્રજાનિષ્ઠ મણિલાલ નભુભાઈ.
દ્વિવેદી.

સુદર્શન.

મંડળી.
જોડસર જ્ઞાનરામજી રામજી આશાજી મુનિ
એમ. જી. એલ. એમ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરંધીર્મહિ ”—ભાગવતમ્.

તન્ત્રી—આધવસાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૪, એક પ.]

(ભારિક)

[ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૯.]

। આજ્ઞાને ।

(મળેલું.)

(ભૈરવી ગઝલ.)

આજ્ઞા,

જ્યાં જ્યાં ફરે તુજ પાછળે, તું દૂર ત્યાં ત્યાંથી રહે;
નાસી જઈને ફરે પાછી, આવવા પાસે કહે.

ધ્રુવ.

શું સાથ તારો ના કદી કે પામશે આ ભૂમિમાં?
તેવું જ નિશ્ચિત હોય તો કાં ચાલવું તુજ સંગમાં?

આજ્ઞા.

બટકો બહુ વેરાનમાં દિન રાત ચમ કરતો સદા,
સર્વસ્વ મારું ઢોડીને, તુજ પાછળે પણ તે જ્યાં.

આજ્ઞા.

શોધ્યા શુર્યો સામટા, શીખ્યો કલા વિદ્યા અને

વ્યવહાર જગના રાજ્ય નય શીખ્યો છતાં તું દૂર છે!

આજ્ઞા.

તું મંદિરે જઈ મૂર્તિને સાજાં પાતે ચિતવું,

પણ મૂર્તિમાં ચૈતન્ય નાવે, ત્યાં તો આ શું કયું?

આજ્ઞા.

ચૈતન્યમય જન હાઈમાં, કરી શોધ તહારી પૂર્ણ મહે;
 પણ શન્યતા સહુ સ્થાનમાં તહારા વિજય રૂપે મળે. આશા૦
 ઐ સનેહ મંદિરમાં કવિના કોઈ આશ્રય ના મળ્યો;
 તુજ પાછળે એ રીતથી હેરાન ચાતો હું બન્યો. આશા૦
 ઘડી તું બને ગુસ્સે કદી તો આટલું પે ના રહે;
 બે ચાર હાતો સામટી દઈ થાય તું અદૃશ્ય રે. આશા૦
 એ પલકનાં પૂર્ણ લયમાં, સ્મરણ તહારું દુઃખ દે;
 તેથી ભૂલીને ત્રાસ તુજ, ફરી આવતો તુજ પાછળે. આશા૦
 આવી અખંડિત ભક્તિનું પરિણામ શું હા ! શન્ય છે ?
 સત્તા ધરી, તું આટલી કાં હૃદય વિસ્તૃત ના કરે ? આશા૦
 કાં તો શીખવ તુજ ત્યાગમાં એ ઝીંદગીને પોષતાં;
 નહિ તો હવેથી દૂર ના નાસી જતી એ પ્રાર્થના. આશા૦
 દેખાવ મૃગજલનો દઈ તેં કંઈક મૃગનાસો હૃદયમાં.
 તો શુદ્ધ જલ રૂપે હવે તુજ દર્શ દે એ પ્રાર્થના. આશા૦
 મંહાર વૃત્તિ શાંત તહારી, ના થઈ હોયે હજુ;
 તો સ્પષ્ટ કહી દેકે બનું તૈયાર રહેવા સર્વ હું. આશા૦
 છટાં મૂકે છું દેહને, મનને, હૃદયને તુજ કને;
 તુજથી બને તે તું કરી લે, સહીશ હું સપ્તેમ તે. આશા૦

નૂતનશ્રી.

રસોલી રમત.

અંધયા

દાંપત્ય પ્રેમ મંજરી.

(મળેલું.)

અનંગ છતાં બળ, પ્રમળ બતાવી પોતે;
 હરિહર બ્રહ્મા આદિ, દેવને નગાવે છે.
 અરૂપ છતાં રૂપ, જાણ્ય જન જાણે પણ;
 હામ હામ વાસુ, જેનો વાસ ન ક્યાં રચાયો છે.

એવો એ જે દેવ પ્યારો, રસ હૃદ રસવાયો;
સૌભાગ્ય સરોજ શરે, જગત રમાડે છે.

રમ્યો હું રમાયો તહેજો, રથામા સુલુણીથી પ્રેમે;
પ્રણયી હું ગાઉં તહેને, રસીલી રમત જે.

વિદ્યાસવતીથી પ્રેમે, વિજયતાં દાળીદાસે;
પુરુષવા મુખે ગાયો, વિરલ જગતમાં.

પ્રવીણથી પ્રેમે પડી, સાગરે સુરનેહ થયો;
'પ્રવીણ સાગર' ગાયો, સાદિત્ય જગતમાં.

'કલ્યાણ કવિ' રંગી મચી, ખરત પ્યારે ગાછ ગાયો;
શુરને ગીત પ્રદેશે, શૃંગાર મગનમાં.

તેમ દિવ્ય બાવવાલી, આત્મિક વિરલ જગતમાં;
રથામા રનેહ રૂપે ગાઉં, રસાલી રમતમાં.

વિભુ વિશ્વ લોહા અદ્ભૂત આતિ,
કરતાર કળા નવ વન્ય કળી;
વશ તે નિજને નિજમાં નિવધી,
નિજને વશ રાખી નિજે રમતી.

નર્દામાં નદમાં ગિરિમાં વનમાં,
પશુ પક્ષી ગણે ગણે માનવમાં;
રવિ બોળ શક્તી કદમાં નબળાં,
સમજે રમતી રતિથી રતિમાં.

સચરાચર એમ જાયે રમતી,
રતિ તંત્ર નવું નિત તે પ્રગટી;
દશ દેવ વડે દર મોહનગી,
વિષ્ણુનાથ જની સરતી સદૃશી.

સરતી સરતી સદૃશી સરતી,
રમતી રમતી વિભુથી રમતી;
નિજ રંગ સુરંગ સુધ: રસથી,
કરથી કર નિત્ય નવું રસતી.

રસથી રસતી નિજથી રસતી,
વૃત્ત ગાન કળા કરતી કરતી;
મધુ મોહ પ્રમોહ હિરે બરતી,
નિજ કંઠ સુકંઠ મૃદુ રવથી.

સ્મિત હાસ્ય કરી હસતી હસતી,
નિજની શુધ સાત મુઘા મનની;
ભૂંસતાં ભૂંસતી રસલીન કરી,
થન યે થન યે થનમાં તરતી.

તરતાં ન તરી રસમાં ગળતી,
ઉછળા ઉછળા ઉર યૌ પકડી;
પ્રણમી પ્રણયે પ્રમેદા બનતી,
ઉરથી ઉર દાખો ઉરે શમતી.

હૈં બાલક વિશ્વ પૂજન કરતો,
નિજથી નિજ અંતર પાથરતો;
ઉદ્દાધિ ઉર મૌક્રિક હાર થકે,
પૂજતો પૂજતો પ્રિય તે પૂજતો.

મન પ્રેમ ભરી ભતિ પ્રેમ ભરી,
ચિત પ્રેમ ભરી મમકાર તણ;
આમો આપ્ય ભરી પ્રિય પ્રેમ હળી,
ઉભલી ઉરમાં ચિતરું ઉરથી.

મનને તનને ધનને સહુને,
સતકાર ભયાં અરપી પ્રિયને;
પ્રિયથી ઉરને ઉરથી પ્રિયને,
દૌષવી દૌષવું નિજ લેખ હરે!

કાયા પટાંતર થતી અતિ શોક વાહી,
આત્માતણી વ્યથિત ઉર વિચાર વાણી;
સહ્યો લદમે નિજ યપી નિજની તપાસી,
ઐ કામ વ્યાપક પ્રભાકર એક માની.

(આગળ ચાલુ)

‘ પ્રજાવિહારી. ’

સરિત્સમાગમ.

ગીત.

(મળેલું.)

વાસ તજી નવ વાસ રચાવ્યો !
ત્યાંથી વળી પૂર પહાર વસાવ્યો !
સરિત તરેં ફરીથી શલ્યમાર્થોઃ
જૂઠ્ઠા ન, એ દહાવા !

* *

સાગર સરિત-મમાગમ પામ્યો !
“ પ્રકૃતિ ” માં પરમેશ જતાવ્યો !
પાવન પાકે પરોક્ષ પહોંચ્યોઃ
જૂઠ્ઠા ન, એક દયા !

“ સાગર ” દહાણુ વધારી મલકશે !
અન્તર આધિ કષાધિ સમવશે !
મન્ત્રની ધૂન નવીન ગજવશે !
રનેહ-દયા-હિત કિર્મિ કિછળશેઃ
આ નદીને તીરે !
દિનારે રનેહ અગિવાને.

રનેહસદન }
સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮. }

સાગર.

। ઉપનિષદ્વકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ ।

(મળેલું.)

પ્રકરણ ૩. બ્ધ.

અગ્નિહોત્ર રહસ્ય.

(ગતાંકથી ચાલુ.)

ઉદાસક મુનિએ પૂર્વવૃત્તનું રમરણ કરીને કહ્યું કે—હે રાજા ! વિદેહી જનક મહારાજની બ્રહ્મ સભામાં એક દિવસે યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ, સોમ શુભ, પુરુષોત્તમ પુત્ર સત્ય યજ્ઞાદિ અનેક પુણ્યપ્રાપ્તિઓ પધાર્યા હતા. તે સમયે મારા પુત્ર ભેતકેતુની સાથે હું પણ તે બ્રહ્મ સભામાં ગયો હતો. ત્યાં યાજ્ઞવલ્ક્ય યોગીશ્વરે સર્વનારાયણ પાસેથી યજ્ઞુર્વેની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી, તેનું રહસ્ય તેઓ સમ્યક્ પ્રકારે સ્ફુટ કરતા હતા. તે પ્રસંગે અગ્નિહોત્રમાં સાયંપ્રાતઃ હોમાયેલી આહુતિઓની શી ગતિ થાય છે, તે વિષે રાજાએ જનક વિદેહીએ જ પ્રશ્ન કર્યો. કોઈએ કહ્યું કે—અગ્નિ સાક્ષાત્ સર્વનારાયણનું સ્વરૂપ હોવાથી અગ્નિહોત્ર રૂપે તેનું યજ્ઞન કરનાર આ લોકમાં અગ્નિ સમાન તેજસ્વી થાય છે અને ઔચ્છિક સુખો ભોગવે છે; મરણાન્તે તેને અગ્નિ લોક પ્રાપ્ત થઈ તે અગ્નિ દેવનો આનંદ ભોગવે છે, કોઈએ કહ્યું કે—તેને એક અગ્નિલોક નહિ પણ અગ્નિ અને આદિત્ય બન્ને દેવોના લોકો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ યાજ્ઞવલ્ક્ય યોગીશ્વર પણ આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ, નેથી તેઓએ જ જનક મહારાજને તે પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા વિનંતિ કરી.

યાજ્ઞવલ્ક્ય—હે રાજા ! એ પ્રશ્નનું આપ જ સમાધાન કરો. અગ્નિહોત્રમાં હોમાયેલી આહુતિ (૧) કેવી રીતે ઉઠી ચડે છે, (૨) ઉઠી ચડ્યા પછી કેવી રીતે પરશોકમાં જાય છે, (૩) પરશોકમાં કેવી રીતે રહી શકે છે, (૪) ત્યાં કેવી રીતે યજ્ઞમાનને તૃપ્ત કરે છે (૫) યજ્ઞમાનને તૃપ્ત કર્યા પછી આ લોકમાં તે કેવી રીતે પાછી આવે છે, (૬) અને પાછી આવ્યા પછી યજ્ઞમાનનો ફરી જન્મ શી રીતે થાય છે, એ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાને આપ જ યોગ્ય છો !

જનક—હે મુનીશ્વર ! આપની શક્તિ અગાધ છે, છતાં બ્યારે આપ મને જ તે પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાનું કહો છો, ત્યારે હું આપની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરું છું.

સાંભળો ! (૧) અગ્નિહોત્ર કરનાર યજ્ઞમાન સાયંપ્રાતઃ જ આહુતિઓ હોમે છે, તે આહુતિઓનું અપૂર્વ સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ યજ્ઞમાનના મરણ પછી તે યજ્ઞમાનના જીવનું શરીર બને છે; (૨) ધૂમાભિમાની દેવતા યજ્ઞમાન સદર્શમાન તે આહુતિઓને અંતરિક્ષમાં લઈ જાય છે; (૩) અગ્નિહોત્રાદિક કર્મમાં આહુતિઓને રહેવાનું સ્થાન આવહનીય કુંડ હોય છે

તેમ અંતરિક્ષમાં અંતરિક્ષ પોતે જ આવહનીય કુંડ બને છે, ત્યાં ત આહુતઆ યજ્ઞમાનની સાથે કૃતસોક કાળ કાઢે છે: (૪) તે આહુતિઓને વાયુ રૂપ સમિધનું પોપણ મળવાથી સૂર્યનાં વ્યાપી રહેલાં શુક્લ કિરણોમાંથી તે તેજસ્તત્ત્વનાં પરમાણુઓ સંપાદન કરે છે; આ તેજસ્તત્ત્વનાં પરમાણુઓથી યજ્ઞમાનનો આત્મા તૃપ્ત થતાં અંતરિક્ષનો આનંદ ભોગવી શકે છે. અંતરિક્ષમાંથી યજ્ઞમાનની સાથે ઉચ્ચે ચઢી સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. ત્યાં સૂર્યથી તેમનું પોપણ થતાં સૂર્યના તેજનું આકર્ષણ કરી યજ્ઞમાનને પરિતૃપ્ત કરે છે. (૫) આમ પરિતૃપ્તિથી તે આહુતિના અંતઃસત્ત્વનો જ્યારે સંપૂર્ણ હાય થાય છે, ત્યારે યજ્ઞમાન સહવર્તમાન તે પૃથ્વીમાં પાછી આવે છે. (૬) ત્યાં પુરૂષમાં પ્રવેશ કરી વીર્ય રૂપ બની સ્ત્રીમાં પ્રવેશ કરે છે; અને સ્ત્રીમાં ગર્ભરૂપ યજ્ઞમાનનો પુનર્જન્મ કરાવે છે.

ઉદાહરણ—હે પ્રવાહણ રાજા! એ પ્રમાણે વિદેહી જનક મહારાજાએ સર્વ બ્રહ્મર્પિઓને વિશ્રમ ઉત્પન્ન કરે. તેનું અગ્નિહોત્રનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું, તેનું મને જે કંઈ સ્મરણ રહ્યું છે, તે આપને મેં યથાર્થ કહ્યું. હવે હું મારો પ્રજ્ઞ મારી મેળે જ સમજી શક્યો છું. શ્રુતિસ્મૃતિ વિહિત કરાયેલ સત્કર્મ અથવા અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ સ્વર્ગલોકમાં શી રીતે જઈ શકે છે, અને તે કર્મ કરનારના જીવાત્મા સાથે તેનો કેવો સંબંધ રહે છે, તે હું સારી પેઠે સમજી શક્યો છું. પરંતુ હવે મને એક જ સંશય છે: આપે કહ્યું કે—સ્વર્ગ રૂપી અગ્નિમાં અગ્નિહોત્રાદિક કર્મરૂપી બ્રહ્મ શબ્દ વાચ્ય જળને દેવો હોમે છે; તેમાંથી સોમ રાજા ઉત્પન્ન થાય છે. શી રીતે સોમ રાજા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું સંશ્લેષમાં જે કંઈ વિવેચન કર્યું છે, તેથી મારા સમગ્ર સંશયનો છેદ થયો નથી. માટે કૃપા કરીને તે વિષે પુનઃ વિસ્તારથી કહો.

પ્રવાહણ—હે મુનિ શ્રેષ્ઠ! તે વિષે પણ આપ ક્યાં અજ્ઞાત છો? સાંભળાએ છીએ કે આપના મહા સમર્થ પિતા ઋષિગજ અશ્વલમુનિ પાસેથી આપે દેવને પણ દુર્લભ એવી મધુ વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. તે મધુવિદ્યામાં જ તે શંકાનું નિવારણ યથાર્થ થઈ જાય છે. માટે તે મધુ વિદ્યાનો પ્રકાશ આપ આ બ્રહ્મ સભામાં કરવાને કૃપા કરશે, એવી મારી પ્રાર્થના છે.

(આગળ આમ.)

માનશંકર, વિ. પિતાંબજ્ઞાસ મેહેતા.

। હિંદની કલા ।

હિંદની ચિત્રકલા, કારીગીરીના ઐતિહાસિક વિષયોના અને પુરાતત્ત્વવિદ્યાના સંબંધમાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારની હોવા છતાં યુરોપના મુસાફર શોધકોનું ઘણું લક્ષ્ય બેઝી સપ્તા, નથી. આ ઘણા કમભાગ્યની વાત છે, કારણ કે હિંદમાં હમેશાં કાંઈ કરતાં ગરમી અને બીનાશરૂપ વિનાશક સાધનો શોધના પ્રદેશને હમેશાં સાંકડો બનાવ્યાં જાય છે. હિંદી કલાના પૂરાતન કાલનાં નમુના ૩૫ હજી સતકની અબ્દુન્ના અને મુંબાઈમાં આવેલી યુદ્ધ મુશ મંદિરોની દિવાલો ઉપરનાં કોતર કામ છે. હિંદુ કારીગીરીનાં બંધનોમાંથી તથા મુસલમાની દુરાશ્રદ્ધમાંથી છૂટાં હોવાને લીધે તેઓ હિંદનાં જીવન અને પ્રકૃતિના કાબ્યથી ઉભરાઈ જાય છે, તેમનામાં ગૌતમના ઉપદેશોની સદાચારી અસરોનો, તથા ઉત્તર હિંદમાં વસેલા અલેક્ઝાન્ડરના સૈન્યના અનુયાયીઓએ દાખલ કરેલી-ક્રીસ્ટની કલાના સંસ્કારો જણાઈ આવે છે. જનપાનનાં પ્રાચીન મંદિરોનાં ફેટલાંક ચિત્રોમાં પણ આવે જ પ્રકાર જણાઈ આવે છે; પોતાનાં ધર્મ અને કલાને જનપાનમાં દાખલ કરનાર યુદ્ધ ભિક્ષુઓ જ આ પ્રકાર ત્યાં લઈ ગયા છે.

‘યુદ્ધ ધર્મના લગભગ ખીલકુલ વિનાશ પેછી હિંદમાંથી અબ્દુન્નાની આ વિખ્યાત શાલાનો પણ અસ્ત થયો; કારણ કે હિંદુ શાંતિ સંસ્થામાં એક ચિત્રકારને કારીગીરીના ધંધામાં અધમ વર્ગનો ગણવામાં આવે છે; કોતર-કામને પસંદ કરવામાં આવે છે, સામાન્ય રીતે મંદિરોને શણગારવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ચિત્ર કામનો એક કલારૂપે હિંદમાં પુનઃ ઉદય થતા પૂર્વે નવ શતકનો ગાળો વીત્યો છે. દીક્ષીતા મુગલ મહારાજાઓએ દીવાલ ઉપરના કોતર કામ ૩૫ ચિત્રવિદ્યાનો પુનઃ પ્રવેશ કરાવ્યો હતો; પોતાના ઐતિહાસિક, શિક્ષ અને પવિત્ર હસ્ત લેખોને પ્રકાશીત બનાવીને દર્શાવવા માટે તેઓ પોતાની સાથે પર્યાના કલાવિનોદને લાવ્યા હતા. સોળમા શતકમાં મહાન અકબરના સમય સુધી કલા શુદ્ધ પર્યંત સ્વરૂપમાં જ વિલાસી હતી, હિંદી પરિસ્થિતિનો રહેજાજ અંશ દર્શાવતી હતી. ઉત્તર હિંદમાં પ્રચલિત બનેલી એરેબીયાની કલા ઉપર, મુસલમાન ધર્મના કાળા અક્ષરને કટ્ટી મારવાની લણી જ અસર અર્ક હતી; સાતમી સદ્દાતમાં જરૂરતાં પ્રાણીઓને દર્શાવવાની મના કરવામાં આવી હતી. ઉડી કારીગીરીની યુદ્ધિવાળા આકબરે આવાં બંધનોને એકદમ દૂર કર્યાં, પર્શીયામાંથી આવેલી દંતકથાઓના આધારવાળી એક નવીન હિંદી શાલા અસ્તિત્વમાં આવી; આ શાલા પ્રેરણા માટે પરંપરાના રીવાજને માન આપવા છતાં કુદરતની જ સીધી સહાય લે છે. પોતાના પૂર્વજોનાં શણગારકામ અને યુદ્ધિયુક્ત પરિભ્રામમાં મુગલ કલાવિદોએ મારી ચિત્રવિદ્યાનો ઉમેરો કર્યો. અકબરના શુભ રાજ્યમાં કલાની વૃદ્ધિ થવા લાગી; તેને માટે કહેવાયું હતું, “અકબર.....ન્યાય અને સંરક્ષણપૂર્વક પચાશ વર્ષ સુધી રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો છે. ગમે તો જીસસની, અથવા મોઝીઝની અથવા બ્રહ્મની અથવા મહમદની અનુયાયી હોય એવી દરેક માનવ જાતિનું તેમણે સંરક્ષણ કર્યું છે. ગમે તે મતપંથના લોક હોય તો પણ સર્વ ઉપર તેમની સમાન કૃપા દૃષ્ટિ હતી; આ વાત એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે લોકોએ સર્વને વગર વિચારે મળતા રક્ષણના આભારમાં તેમને

માનવજાતના સ્વકર્તુ નામ આપ્યું હતું. ” (૧૫૪૨ થી ૧૬૦૫) તાજમહાલની કીર્તિનાળા શાહજહાનના સમયમાં કલા વૃદ્ધિમતિ થતી આવી, પરંતુ તેના પછીના આવનારે તેનો ફક્ત પૂર્વેક વિનાશ કર્યો.

આમ છતાં સમૃદ્ધિના હુંક સમયમાં અને પછીથી મુસલમાન સ્વમતાશ્રય, રાજકીય અધાર્મિક અને યુદ્ધન, કમવાર થતા પ્રદારોને લીધે મુગલ કલાવિદો દિલ્લી છવન, રીત-બીત અને દત્તિદાસના એવા નમુનાઓ ઉપજવવા લાગ્યા કે મદાન દિલ્લી શાહજહાનના કલા અને પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રના શોધકો પણ દીવંગીરી સાથે કંહેયું પડે છે કે તેમનો ખસકુલ તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા.

પરંતુ એક પાશ્ચાત્ય કલાવિદ રક્ષણ કરવાને કબો થયો છે; દિલ્લી ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાનો જેવો પ્રયત્ન મીસિસ જેસંટ ગઢાવી રહ્યાં છે, તેઓ જ કલાનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન મી. હાવેલ ગઢાવી રહ્યા છે; તેમને દિલ્લી પ્રાચીન કલાઓ માટે સમાન પ્રકારનું શ્રેષ્ઠ માન છે; પ્રદર્શનનાં પાશ્ચાત્ય સ્વરૂપોમાં પૌર્ણત્ય બાવનાને સંકૃષ્ટિત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તેમનો ખીલકુલ વિચાર નથી. યોગ્ય વર્ષ પહેલાં મો. હાવેલને કુવાન દિલ્લીઓને કલાનો ઉપદેશ આપવા દિલ્લીમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. કલકત્તા આટે ગેઝેરીનો ચાજ તેમને સોંપવામાં આવ્યો હતો; યુરોપીય આઈની શ્રેષ્ઠતા દિલ્લીઓને બતાવવા માટે પરીપદારી સરકારે સ્થાપિતી આ એક સંસ્થા છે. ચિત્રો ખરીદવા માટેની વાર્ષિક બક્ષિસની રકમ આશરે ૨૫૦ પૌંડ થયે છે; આવી નજીવી રકમ વડે દિલ્લી કલાના અભ્યાસીના લાભ માટે પ્રાચીન અને અર્ધાચીન ચિત્રકારોના કહેવાતા “ઉત્તમ નમુનાઓ” નો એક ભંડાર સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. આ અને સ્ત્રીકારણની યાજ્ઞ પદ્ધતિમાં કેળવાયતા અભ્યાસીઓએ દોરેલાં “પુરાણકાવનાં” કેટલાંક ચિત્રો વડે ગેઝેરીની ખાત્રી ભીતોને શણગારવામાં આવી હતી.

આવા વિધિ મુર્ખતાએ મી. હાવેલને અચરો પમાડ્યો; પોતાનાં બાળકોને ઉપદેશ આપવામાં દિલ્લી યું થું ઉપજવી રહે એમ છે તે અવશ્યકતા પછી તેમણે ગેઝેરીનું એક ઇન્ડિયન સેક્શન ઉઘાડવાની સૂચના આપી. તેમણે “પુરાણકાવ” ના વર્ગોને કાઢી નાંખ્યા, સમગ્ર અભ્યાસ ક્રમમાં પુનઃ ફેરફાર કરી નાંખ્યો, કમીટીએ ઘણી જ આનાકાતી પછી ટેકા આપ્યો. આવા પરિવર્તનું પરિણામ અદ્ભૂત આવ્યું; બંગાળી અભ્યાસીઓએ સ્કુલને એક નવામાં ભાગ કર્યો, આમાં માત્ર એક જ બાધરૂપ દર્યાંત હતું: અભ્યાસીઓ આ બાબતને ઉત્તમ ધારીને એક સમૂહમાં પાછા ના આવ્યા ત્યાં કુધી મો. હાવેલને ખાલી બેન્ચો આગળ બાંધણુ આપવું પડતું હતું.

પછી મી. હાવેલે આટે ગેઝેરી માટે દિલ્લી ચિત્રો અને કોતર કામના નમુનાઓ શોધવાનો આદેશ કર્યો, સદ્ભાગ્યે પ્રાચીન મુગલ ચિત્રોનો એક મોટો ભંડો તેમને હાથમાં આવ્યો, આ સર્વે મુગલ કલાના શ્રેષ્ઠ સમયના ઉત્તમ નમુનાઓ છે. આમાં પ્રસિદ્ધ કવી-કાદીયું એક શ્રેષ્ઠ ચિત્ર હતું, અન્ય પણ કેટલાક ઉત્તમ નમુનાઓ હતા. આ ચિત્રની શ્રેષ્ઠ

પ્રદર્શની, કારીગીરી વડે શાસ્ત્રાદાયલી ક્રીનારીઓનો ઘણે ભાગે જન્તુઓએ વિનાશ કર્યો છે; આમના માલિકોએ આગને “માત્ર હિંદનાં જ” ગણીને ખુણામાં ફેંકી મૂકવાને લીધે આમ બન્યું છે. સદ્ભાગ્યે ચિત્રો તો સારી રીતે સચવાયલાં હતાં. આવા ખજાનાની શોધને લીધે કમીડી નવા પ્રોગ્રામ સાથે કેટલી રીતે એકં મત થઈ હતી. કારણ કે ખાસ કરીને તેમને માત્ર નામની ક્રીમતે ખરીદવામાં આવ્યાં હતાં. મી. હાવેલ કેટલાંક નવાઈ પમાડે એવાં પુતળાં પણ મેળવી સંચા; આ પુતળાં, મુસલમાનીન વિજય પહેલાંના મહાન હિંદુ સંમયનાં હતાં; આ સમય વિષે યુરોપીય કલા-સૃષ્ટિ વ્યાવહારિક રીતે અજાણી જ રહી છે છતાં પણ તે એક શ્રેષ્ઠ સમય હતો. આ સર્વનું પરિણામ હિંદની કલા-સૃષ્ટિમાં અનેક ઉચ્ચતાના અભ્યાસીઓને પ્રેરણાના ઉત્પત્તિ-સ્થાન રૂપ નિવડ્યું; આ સવમાં મી. અખનીંદ્રનાથ ટાગોર આગળ પડી આવે છે; મી. હાવેલ તેમને એક નવીન શાલાના સ્થાપક રૂપે નિવડનાર ગણે છે; આ શાલા હિંદની ભાવિ કલામાં હદ પારની ઉચ્ચ પાથલ ઉપજાવશે. મુગલ સમયનાં ચિત્રો અભ્યાસીને એક નવીન પ્રકાર રૂપ નિવડ્યાં; એમણે અત્યાર મુઘી પરિભાષા અને કારીગીરીના પ્રદર્શનમાં નિયમ માટે યુરોપ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેંકી હતી; આ સમય પછીથી તેમનાં સર્વ પ્રયત્નો હિંદી કથા પરંપરાનાં ખેલાયલાં સંગ્રામે શોધીને સાંધવા તરફ દોરવા. તેમનામાં અને સદાભ્યાસીઓમાં એક ઉત્તમોત્તમ કલા વિષયક બક્ષિસ જણાઈ આવે છે; આ બક્ષિસમાં અંગ્રેજો-સેક્ષનો અંગ્રેજો ઘણે ભાગે ઘણી જ ખામીવાળા હોય છે; આ બક્ષિસ તે કદપના શક્તિની છે. પોતાની કલાના વક્તવને સામાન્ય યુરોપીય ખીખામાં ઘડી કાઢવાની લાક્ષણ સાથે મી. ટાગોર સારી રીતે ટકી શકે એવા છે. મુગલ શાલાનાં કાંચોમાં તેમને મદદ કરે એવા જોઈતાં સાધનો મળી આવ્યાં છે; આપણ માત્ર એક અનુકરણ કરનાર રૂપે નહિ, પરંતુ દુનિયાનાં અન્ય કોઈ પણ પુરાં પાડતાં નથી એવાં સાધનોમાંથી તે પ્રદર્શનનું પોતાનું ખાસ વક્તવ પસંદ કરે છે. વર્તમાનમાં ઉત્સુક અભ્યાસીઓની એક શાલા શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કાર્ય કરે છે. લાઇક એન્ડ એશિઆમાંથી લીધેલું, સુનતા યુદ્ધને બૂઝધી વનદેવ ધારીને સ્વર્ણ પાત્રમાં દુધાદિ અર્પણ કરે છે તેનું “સુનતા અને યુદ્ધનું” મી. ટાગોરનું ચિત્ર-ભાવની ઉગાઈ અને સાદાઈ માટે પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે; યુદ્ધની મુખાકૃતિ ઉપર જણાઈ આવતો અદ્ભૂત શુદ્ધિનો અને અધ્યાત્મ વિદ્યાનો ભાવ-આકર્ષક લાગે છે. રામાયણ અને મહાભારતનાં મહાન વીર કાગ્યોને ચિત્રો પુરાં પાડવાનું કામ પણ આ ચિત્રકારે માથે લીધું છે.

મી. નંદલાલ બોસ એક અન્ય ઉગતા ચિત્રકાર છે, તેમનામાં સમર્થ શક્તિ અને વ્યક્તિત્વ જણાઈ આવે છે. વળી મી. મુરેન્દ્રનાથ મંડુલી યુવાના હોવા છતાં મહાન સામર્થ્ય અને સમાન જાળવણીના મિશ્રણને દર્શાવી રહ્યા છે. પૌરાણિક આધાર ઉપર સચવાયલી હિંદની ખરી કલાના કેન્દ્ર રૂપ આ શાલા છે.

સામાન્ય યુરોપીય આર્ટ સ્કૂલમાં અભ્યાસીને લાંબી, કંટાળા ભરેલી, દુઃખકારક આંખની કેલવણીની વિધિ શીખતી પડે છે; કલાનાં સામર્થ્ય અને બક્ષિસ ખરો આધાર કદપના શક્તિયો ઉપર હોય છે એટલું શીખતા પહેલાં તેને અનુકરણની શક્તિયો ખીલવવાનું શીખ

વવામાં આવે છે. પૂર્વ દેશનો અભ્યાસી પોતાની અનુકૂળ બુદ્ધિને સુખ્યત્વે કરીને પોતાની કલ્પનાશક્તિયોના ઉપયોગ વડે વધારે છે. તેનો આરંભનો અને અંતનો ઉદ્દેશ મનોદર્શન પામવાની, માનસિકચિત્ર ખડું કરવાની ટેવને કેળવવાનો હોય છે. અધ્યાત્મ વિદ્યાના દર્શિબિંદુથી આ કેળવણી એક કરતાં અનેક પ્રકારે લાભકારક છે. નમુનાઓ, સાદી આકૃતિઓ, અથવા મૂર્ત પદાર્થ ઉપરથી તેણે ચત્તાં ચિત્ર. આકૃતિ આદિનાં કાર્ય દિલ્હી અભ્યાસીને મન તે અત્યંત નિર્બળ અને નવું ઉપજવવામાં કલા હીન વિધિવાળાં લાગે છે. એ અભ્યાસી તો એક કલાક સુધી, આખા દિવસ સુધી, આખા આઠવાડીઆ સુધી પણ નિરાંતે બેસીને પોતાના મનમાં જ, માનસિક સૃષ્ટિમાં જ ચિત્રને ઉપજવવાનો પ્રયત્ન કરશે; બ્યાં સુધી આ નમુનો સંપૂર્ણ રીતે વીગતવાર તેનાથી આબેહુબ રીતે જોઈ શકાશે નહિ ત્યાં સુધી તે તેને કાગળ અથવા કેનવાસ ઉપર ઉતારવાનું પસંદ કરશે નહિ આપણાં ચૈતન્યની સ્વપ્નને મળતી આવતી આ બીજી જામિકા છે. જે ને નમુનાઓની જરૂર પડે છે તે આ માનસચિત્ર આબેહુબ ખડું થવું હોય છે ત્યાં સુધી જ હોય છે, બ્યારે કાર્ય કાગળ અથવા કેનવાસ ઉપર ચાલતું હોય છે ત્યારે તેમની જરૂર રહેતી નથી. કુદરતમાંથી માત્ર નમુનાઓ, નક્ષો ઉતારવા કરતાં આવા પ્રકારનું સ્મૃતિ કાર્ય અત્યંત અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે; અભ્યાસીનામાં કલાભ્યાસના આરંભથીજ દૃઢ માનસિક એકાગ્રતાની ટેવ કેળવાય છે. પશ્ચિમમાં પણ જે આ ચિંતિ થોડી ઘણી દાખલ કરવામાં આવે તો તેનાં શુભ પરિણામ આવે. વર્તમાનમાં નાર્ના હોવા છતાં આ નવી સાધનાની પ્રવૃત્તિથી દિલ્હી દર્શાવી આપ્યું છે, કે દિલ્હીમાં હજુ પણ પ્રાચીન કલ્પનાની ઉત્પાદક બુદ્ધિનો ફેટલોક સમાસ છે; કલકત્તાના એન્ડ્રો-ઇન્ડિયનો પણ તેનાં પરિણામ પ્રત્યે માન દૃષ્ટિ રાખે છે. જડજી પુરુષોદ્ધના ઉમંગથી “ઇન્ડીન સોસાયટી ઓફ ઓરિયન્ટલ આર્ટ” સ્થાપવામાં આવી હતી, લોર્ડ. કીચનરને પ્રેસિડેન્ટ નિમ્મા હતા. જમાનાનાં આ પણ એક ચિહ્ન છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ અન્યોન્યની ભાવનાઓની વૃદ્ધિ કરવામાં પરસ્પર સહાય કરી રહ્યાં છે; પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના સંબંધની સાંકળમાં આથી વિશેષ સુવર્ણ અકોડનો ઉમેરો થાઓ એટલી આપણે આશા રાખીએ છીએ.

M. G. F.

। વાલકોની કેલવણો. ।

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

સ્થૂણ જન્મ થતા પૂર્વે ખીજતું માનવ પ્રાણી તરફ પાસા એક બિંદુ સ્થૂણ દેહ વડે વીંટાયકું હોય છે. તે સ્વતંત્ર રીતે બાહ્ય સ્થૂણ સદિ સાથે સંબંધમાં આવી શકતું નથી. તેની આસપાસનો પ્રદેશ તો માતાના સ્થૂણ દેહનો બનેલો હોય છે. ખીજતા ગર્ભને માત્ર આ દેહ જ અસર કરી શકે છે. માતાનો સ્થૂણ દેહ બાહ્યકને છૂટ્ટ કરે છે, તેમ થવાથી સ્થૂણ સદિનાં પરિવર્તનોની તેના ઉપર એકદમ અસર થવા માટે છે, આટલી એક યથાર્થ બાબતમાં જ સ્થૂણ જન્મનો સમાવેશ થાય છે. બાહ્યકની દ્રિયો બાહ્ય સદિ પ્રત્યે આપો-આપ ખુલ્લી જાય છે; આપાર સુધી માતાના સ્થૂણ દેહ વડે જે જે અસરો થતી હતી તેં હવે બાહ્યકના દેહ ઉપર થવા માટે છે.

આત્મ વિદ્યાથી દર્શાવાતી સદિની આધ્યાત્મિક બાબત ખડી દરીએ તો, આ સમયે સ્થૂણ દેહનો ખરેખર જન્મ થયો હોય છે, પરંતુ હજી સુધી છાયા દેહ અથવા પ્રાણ દેહનો જન્મ થયો હોયો નથી જેમ બાહ્યક જન્મતા કાણુ સુધી માતાના સ્થૂણ દેહ વડે વીંટાયકું હોય છે તેમ આસરે સાત વર્ગની ઉમરે બીજી વાર દાંત આવતા સુધી તે માતાના છાયા અને કામના દેહોનાં પડો વડે વીંટાયકું હોય છે. દાંતના દેરદાનના સમય સુધી છાયા દેહનું પંડ છાયા દેહને છોડી જતું નથી. પછીથી યુવાના સમય સુધી કામના અથવા વાસના દેહનું પંડ હોય છે. જેમ સ્થૂણ જન્મ વખતે સ્થૂણ દેહ બન્યો હતો તથા બીજી વારના દાંત સમયે છાયા દેહ બન્યો હતો તેમ આ સમયે કામના અથવા વાસના દેહ સર્વ પાસા છૂટા બને છે.

આ પ્રમાણે આત્મ વિદ્યા એ માનવિના ત્રણ જન્મ સમગ્રવચા જ નોંધેએ. જેમ સ્થૂણ સદિના પ્રકાશ અને પવન માતાના ગર્ભાશયમાં રહેતા સ્થૂણ દેહને પહોંચી શકતા નથી, તેમ બીજી વારના દાંતના સમય સુધી છાયા દેહને અસર કરી શકે એવા દેરદાક સરદારો તેના ઉપર આવે જ અસર કરી શકે છે.

બીજી વારના દાંત આવતા પહેલાં છાયા અથવા પ્રાણ દેહનું સ્વતંત્ર કાર્ય હોતું નથી. જેમ માતાના ગર્ભમાં રહેતા સ્થૂણ દેહને પોતાની નદિ એવી કેટલીક શક્તિયો મળે છે, ત્યાંક આજ્ઞાદાનમાં તે ધીમે ધીમે પોતાની પણ ફેળવે છે, તેમ બીજા દાંતના સમય સુધી વિદ્યા-સની અન્ય શક્તિઓના સંબંધમાં પણ જાગ જ હોય છે. માત્ર આ સમયે જ છાયા દેહ વારસામાં મળેલી તથા અન્ય કેટલીક શક્તિઓના સાધમાં પોતાની શક્તિયોને વિકસાવે છે. છાયા દેહ છૂટો બનવાના આ સમયમાં સ્થૂણ દેહ આરોગ્યે સ્વતંત્ર બનેલો હોય છે. ક્રમે ક્રમે છૂટો બનતો છાયા દેહ, તેને જે સ્થૂણ દેહને પૂરું પાડવાનું હોય છે તેમાં સંપૂર્ણ બને છે. આ કાર્યનું આખરનું પરિણામ બાહ્યકના પોતાના દાંત આવવામાં આવે છે, તેને વારસામાં મળેલા સંધાનમાં આ નવા દાંત આવે છે. સ્થૂણ દેહમાં જડવામાં આવેલા સર્વ પદાર્થોમાં દાંત વેંધારમાં વધારે નક્કર છે, તેથી જ આ સમયે આખરે આવે છે.

આ પછી ખાતરનો પોતાનો છાયા દેહ પોતાના વિકાસની એકસો મંબાજી રાખે છે. કામના દેહ ન વીટાઈ વળેલા વાસના દેહની અસરમાં હોય છે. તેમ જ કામના દેહ સ્વતંત્ર બનતાં તૂટે જ છાયા દેહનો એક સમય ખત્રાસ થાય છે. ઉપાદેહ અવયવો સ્વતંત્ર થાય છે, કારણ કે દરેકથી છૂટા બનેલા વાસના દેહ આંતરમાં કાર્ય કરતો નથી પરંતુ ખુણી રીતે બાહ્ય સંદિના સાને થાય છે.

જેમ બાહ્ય દુનિયાની અસરો જન્મ થતા પૂર્વે ખાતરમાં ઉપજતી રાક્ષાતી નથી તેમ (રૂઝ) દેહને રૂઝ પરિવર્તનોના સરકારો હોય છે તેવી) સક્રિયોની ખીજ વારના દાંત પહેલાં છાયા દેહ ઉપર અસર થવા દેવી જોઈએ નહિ. આની સાથે સંબંધ ધરાવતી અસરોને માત્ર ખુબ વયે જ વાસના દેહમાં ઉપજતી જોઈએ.

“ સર્વે સક્રિયો અને સુદ્ધિયોની સમાન કેલવણી ” આવાં અને આના જેવાં સામાન્ય વાક્યો, કેલવણીની ખરી ક્ષાના અપાર રૂપ બની રાક્ષાતી નથી કારણ એ કલતું ખફ ખપારણુ તો માનવ અધારણુના ખત્રા ગાન. ઉપર આધાર રાખે છે. અમે એમ સમજવા માગતા નથી કે ઉપરના જેવાં વાક્યો અસત્ય છે, પરંતુ એટલું જ દર્શાવવા માગીએ છીએ, કે એકાદ યંત્રતા સંબંધ કોઈ કહે કે તેના સર્વે વિભાગોને એક સમાન કાર્ય ક્રમમાં લાવવા જોઈએ, તેની પેઠે જ એવાં વાક્યો જરા પણ કીમત વિનાનાં છે, માત્ર વાક્યો વાપરીને જ નહિ, પરંતુ અંચુક પ્રકારના યંત્રનુ યથાર્થ ગાન મેળવીને તેની પાસે આવનાર જ તેને ચલાવી શકે છે. આ બાબત કેલવણીની ક્ષાને લાગે છે, માનવ અધારણુનાં તત્ત્વોને તથા તેમનાં ફરકના વિકાસને લાગુ પડી શકે છે. જીવનના અંચુક સમયે માનવિના કયા વિભાગ ઉપર અસર કરી શકાય એ ફરકને ગણવાની જરૂર છે. અત્રે દર્શાવવામાં આવેલો તેવી કેલવણીની ખરેખરી સુદ્ધિયાત્રી કલા યોડે યોડે જ પસાર પામશે એમાં જરા પણ શંકા નથી. અત્પણા દિનેના પદ્યાર્થગોઠનની વિધિને લીધે આમ થાય છે. આ વિધિમાં આધ્યાત્મિક સંદિની સત્ય બબતોને દળુ પણ ઘણા સમય સુધી એક પ્રકારની માંડી કલ્પનાના માત્ર એક પ્રવાહ રૂપે જ ગણવામાં આવશે. આ આમ છે ત્યારે સાધારણ અને માત્ર ઉપરચોટીયાં વાક્યોને વિચારના ખરેખરા બ્યાવદ્વંદિ માર્ગના પરિણામ રૂપે ગણવામાં આવે છે. આપણે અત્રે એવી વિચાર પદ્ધતિનો સાર દર્શાવી શું કે જે વર્તમાન કાલમાં તો માત્ર કલ્પનાના મૂગ જન્મ રૂપે ગણાશે પરંતુ બાંધિના દિનોમાં તેને જ સ્વીકૃત સત્ય બાબત રૂપે ગણવામાં આવશે.

રૂઝ જન્મ સમયે રૂઝ માનવ દેહ બાહ્ય સંદિનાં રૂઝ પરિવર્તનોથી વીટાઈ જાય છે, તે પૂર્વે તે માતાના રૂઝ દેહ વડે વીટાયેલો હોય છે. માતાના દેહની જે જે સક્રિયો અને પ્રવાહીઓ તેના ઉપર અસર કરતી હતી તે હવે બાહ્ય રૂઝ સંદિની સક્રિયો અને સત્ત્વો વડે ઉપજતી રાક્ષા છે. સાંતની ઉમરે ખીજ વારના દાંતના સમય સુધી માનવ દેહને પોતાનું જ કાર્ય કરવાનું હોય છે, તે અન્ય સર્વ જીવન વિભાગોનાં કાર્યો કરતાં મૂખ્યત્વે ભિન્ન પ્રકારનું હોય છે. આ સમયમાં રૂઝ અવયવો અંચુક આકારોમાં આપોઆપ ધરાય છે.

અંતરાશયના વિભાગોને નિશ્ચિત માર્ગો અને વલનો મળવાં જોઈએ. આગળ ઉપર વૃદ્ધિ પાત્ર મોડે છે, પરંતુ અત્રે દર્શાવાયલા સમયમાં સ્વતઃ ધડાયલા આકારોના આધારે જ ભાવિની સર્વ પ્રકારની વૃદ્ધિ કાર્ય કરે છે. જે પ્રાકૃતિક આકારો જ સ્વતઃ ધડાતા હોય છે તે પછીથી પ્રાકૃતિક આકારો જ વૃદ્ધિ પામે છે; આથી ઉલટી રીતે અપ્રાકૃતિક આકારોમાંથી અપ્રાકૃતિક પરિણામો આવે છે. રક્ષક તરીકે પ્રથમનાં સાત વર્ષમાં જેની જેની બે દરકારી ગાંધ્યામાં આવી હોય છે તે ભાવિનાં બધાં વર્ષોમાં પણ સુધારી શકાતું નથી. જેમ સ્થૂલ માનુષ દેહ માટે ચોખ્ખે પરિસ્થિતિ જન્મતા પૂર્વે પ્રકૃતિ પુરી પાડે છે તેમ જન્મ પછી તે પૂરી પાડવાનું કાર્ય રક્ષકનું છે. માત્ર આવી યથાર્થ સ્થૂલ પરિસ્થિતિની અસર બાલકના ઉપર એટલી બધી થાય છે, કે તેનાં સ્થૂલ અવયવો આપોઆપ જ સ્વાભાવિક આકારોમાં ધડાઈ જાય છે.

બાલક અને તેની પરિસ્થિતિ અથવા આસપાસના પદાર્થોના સંબંધને વિસ્તારથી ટુંકામાં દર્શાવતા જાદુઈ અસર ઉપજાવતા બે શબ્દો છે; તે અનુકરણ અને દર્શાવ છે. ગ્રીક શીલ્પકુશળ આર્ચિટેક્ટોન માનવિને સર્વે પ્રાણીઓમાં અત્યંત અનુકરણ કરનાર રૂપે વર્ણવે છે; ખીજા વારના દાંતના સમય સુધીના બાલ્યકાલના સમયને જ જીવનના અન્ય વિભાગો કરતાં આ પ્રાણત વિશેષ લાગુ પડે છે. પોતાની સ્થૂલ પરિસ્થિતિમાં જે જે થાય છે તેનું બાલક અનુકરણ કરે છે; આ અનુકરણમાં તેનાં સ્થૂલ અવયવો એવા આકારોમાં આપોઆપ ધડાઈ જાય છે, કે પછી તે તેમ જ રહે છે. સ્થૂલ પરિસ્થિતિ શબ્દ કદાપી શકાય તેટલા વિશાળ અર્થમાં લેવાનો છે. સ્થૂલ રીતે બાલકની આસપાસ જે જે થાય છે તેનો જ માત્ર તેમાં સમાવેશ થતો નથી પરંતુ તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં જે જે કરવામાં આવે છે તે સર્વનો, તેની હિન્દ્રિયોથી જે જે જોવાય તે દરેકનો, સ્થૂલ અવકાશનાં સર્વે બિંદુઓથી જે જે તેની આત્મિક શક્તિયોને અસર કરી શકે છે તે સર્વનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. નીતિ અથવા અનીતિવાળાં સર્વ કાર્યોનો તેમ છુદ્ધિનાં અથવા અર્થતાનાં કાર્યોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

નીતિનાં વાક્યોથી નહિ, તેમ જ નૈતિક ઉપદેશોથી પણ નહિ પરંતુ બાલકના આસપાસના પ્રદેશનાં મોટાં માનવિઓથી તેના સમક્ષમાં જે જે થાય છે તેથી તેનામાં ઉપર સચ્ચા સુજ્ઞ અસર થાય છે. ઉપદેશ વડે માત્ર છાયા દેહને જ અસર કરી શકાય છે, સ્થૂલને અસર કરી શકાતી નથી; સાત વર્ષની ઉંમર સુધી જેમ સ્થૂલ જન્મ-થતા સુધી સ્થૂલ દેહ માતાના દેહ વડે વીંટાયેલો હોય છે તેમ છાયા દેહ રક્ષક છાયા દેહના કોશ વડે વીંટાયેલો હોય છે. સાતની ઉંમર પૂર્વે આ છાયા દેહમાં વિચાર, ટેવ, સ્મરણ રૂપે વિકસાવવાની જરૂર હોય તે, જેમ માતાના ગર્ભમાં બાલ પ્રકાશની અસર વિના આંખ અને કાન સ્વતઃ વિકાસ પામે છે તેમ આપોઆપ “સ્વાભાવિક જ” વિકસતું જોઈએ. પોસના શ્રેષ્ઠ દેહવર્ણના પુસ્તક ૩૫ શિક્ષણશાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે, કે દુનિયાનો મુસારક, પોતાની મુસાફરીઓના સરવાળામાંથી જોટલું શીખે છે તેના કરતાં પોતાના નાનપણમાં પોષક પાસેથી ઘણું જ શીખી શકે છે. આ વાત નિઃસંશય સત્ય છે, પરંતુ બાલક ઉપદેશ વડે નહિ પરંતુ અનુકરણ વડે

શીખી શકે છે. તેનાં સ્થૂલ અવયવો સ્થૂલ પરિવર્તનોની અસર વડે આપોઆપ ઘડાયાં જાય છે. બાહ્યની પરિસ્થિતિમાં મથાર્ય રંગો અને પ્રકાશની દશાઓ પુરી પાડવામાં આવ્યાં હોય છે તો સારી દૃષ્ટિ શક્તિ કેળવાય છે; પોતાની આસપાસના પ્રદેશની નૈતિક બાબતો બાહ્યની દૃષ્ટિમાં આવતાં મસ્તકમાં અને રૂઢિચઢિસરણમાં સારી નૈતિક પ્રકૃતિના સ્થૂલ પાત્ર ચણાય છે. સાત વર્ષની ઉંમર સુધી બાહ્ય પોતાની આસપાસના પ્રદેશમાં માત્ર મૂર્ખતા બદલાં કાપીને જ જુએ તો તેનું મસ્તક એવા આકાર ધારણ કરે છે; કે ભાવિનાદિનોમાં તે માત્ર મૌખ્યની ઉપાસના કરના રોગ નિવડે છે.

“(આશુ.)

ડૉ. સ્ટીનર.

। આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ ।

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-૧૯૪૩-૩૮૩ થી.)

। ભૂવર્લોક ।

તારકમય આકાશની સૃષ્ટિ છે, તેનાં યોગ ધણા જ્ઞાનનો પ્રાચીન જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં તથા ક્રેટલીક ૬૬ સુધી વર્તમાન ખગોળશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે.

તારક સૃષ્ટિનો સર્વ માથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ છે. સર્વ જાતે પણ એક તારક રૂપે છે; સૌર જ્ઞાનના એક વિભાગમાં તારકો મધ્યેની તેની ગતિયોના વર્ણનનો સમાવેશ થવો જોઈએ, એક અને ઉપમહોવાળા આવા તારકો, યોગમાં આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ આપણાં સનો એક વિભાગ બને છે. પતંજલિ પોતાનાં ૨૭ અને ૨૮ સૂત્રોમાં કહે છે, કે ચંદ્રનો સંયમ સાધવા વડે તારાન્તરુણ જ્ઞાન થાય છે; ધ્રુવનો સંયમ સાધવાથી તારકોની ગતિઓનું જ્ઞાન થાય છે. ભુવર્લોકના જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાએ તેટલા માટે આ ઉભય પ્રાપ્તિ તરફ પોતાનું લક્ષ લગાવવું જોઈએ. આ સંબંધે ભુવર્લોક સંબંધે જે જાણવાનું છે તે એટલું જ છે. ભુવર્લોકના અધમ પ્રદેશથી સ્વતંત્ર રીતે આવો એક પ્રદેશ અસ્તિત્વમાં છે, એ પ્રદેશ માનવ જીવન ઉપર વિશાલ અસર કરે છે. તેથી ટીકામાં આ લોક ઉપર થોડું જ લક્ષ આપવાનું આવ્યું છે. પરંતુ પ્રશ્ન કર્તા યોગીનાં મનને તો શોધ અને જ્ઞાનનો એક વિશાલ પ્રદેશ ભુવર્લોકમાં મળી રહે છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. આ પ્રાપ્તિના વિકાસની વિધિને દર્શાવતાં આપણે આગળ ઉપર આ વિષે શ્રીથી વિચાર ચલાવીશું.

હવે આપણે સ્વર્લોકનું વર્ણન ચલાવીશું; તે જરા વિશદત પણ બનશે:

। સ્વર્ણિક-સ્વર્ગ ।

આ લોક તામ્ર બુવનોનો બનેલો જણાય છે.—

૧—મહેન્દ્ર લોક.

૨—ગ્રામપત્ય લોક.

૩—બ્રહ્મલોક.

મહેન્દ્ર લોક સર્વોત્તમ છે જાતિયોથી વસાયેલો છે. જેમ રૂપક જૂનોથી નાપતું જાત આચ્છાદન બને છે તેમ આ સર્વોત્તમ બાહ્યાચ્છાદન તન્માત્રાઓનું બને છે. મંથમાં આ છે જાતિઓનાં નામ આપ્યાં છે, આ પ્રદેશનાં સામાન્ય લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. એક જાતિને અન્યથી બિન્ન પારી આપનું કોઈ લક્ષણ આપ્યું નથી. આ સર્વ જાતિઓ માત્ર તેમની દૃષ્ટાશક્તિના કાર્ય વડે, જે જે મેળવવાની મનુષ્ય યાત્રે ઉપજવી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે. અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિયો તેમનામાં હોય છે. તેઓ અતિ મુંદિર છે. તેઓ કામનાઓના ઉપભોગનું જીવન ગાળે છે. તેમના દેહેને આતપિતા જન્મ આપતાં નથી. માત્ર તેમનાં શુભ કર્મોના બદલ વડે જ તેઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેમને લાવણ્યવાળી મદભાગીનીઓનો સ્થાવર દેવ છે. આ શુભ કારક સર્વોત્તમ વર્ગો છે તથા તાન્માત્રિક દેહદાતા માનવિ સ્થાયે મંથવાળાં હોય છે. જીવનનાં કર્તવ્યોને સાધારણ રીતે પૂરાં પાડવામાં જીવન ગાળનાર સદાચારી પુરુષ અને સ્ત્રીઓ મરણ પછી જીવનની આવી દશામાં આવી પડે છે. તેમની એવી કેટલીક કામનાઓ રહી ગઈ હોય છે કે જે પૂરી પડી હોતી નથી તે માટે દેવે તેમનું દૃઢ ધનતા શુધ્ધી પૂરી પાડવાની શક્તિ તેમના હાથમાં હોય છે. આવાં માનવિઓ સ્વર્ગના મહેન્દ્ર લોકમાં આવતાં તેમને યોગ્ય ઉપભોગોમાંથી દૂર ગમ્મનાર પરિસ્થિતિ અને બનાવોનો શર્ધ પ્રકારનો અન્યાય દૂર પળે છે. જે તેમણે પોતાનાં જીવન કુટુંબનાં સ્નેહબંધનો બોંધવામાં ગાળ્યાં હોય છે, મૃદસ્થાવરના વધાર્યે આચરણમાં ગાળ્યાં હોય છે તો આવા પ્રેમની તેમની સ્વર્ગીય બાવના ત્યજી દુઃખ બને છે.

પતિ, પત્ની, બાલક, બ્રાતા, બર્મિની, પિતા, માતા આ મંથે સંબંધીઓ, માત્ર તેમની દૃષ્ટાશક્તિના કાર્ય વડે સ્વર્ગ સૃષ્ટિમાં તેમના સમક્ષ ખડાં યાય છે; જે કે ખરેખરી રીતે આ મંથવાળાં આ સમયે આ દુનિયામાં જ વસતા હોય છે. તેઓ પોતાને માટે એક બિન્ન સૃષ્ટિ જ ઉપજવી લે છે.

જીવનની માત્ર દુઃખ અને શુદ્ધ ભર્મિઓ જ અગ્રે કલવત નિવડે છે. રૂપક એકિત નૃસિંહાએને એક જાત યઈ શકે એવો તાર આ સૃષ્ટિમાં મળી સકનો નથી. આ યષ્ટિના દેહો માત્ર શુદ્ધ તત્ત્વોના બનેલા હોય છે. રૂપક નૃસિંહાએ માથે મળનાં આવતાં તત્ત્વો બુદ્ધિ લોહના તકે પ્રદેશોમાં જ મળી આવે છે. તેટલા માટે રૂપક ભર્મિઓનો અર્ધ તેટલા મંથવ માટે તકોમાં એક પ્રકારનો અધાપાત પાગવા બનવર છે, મહેન્દ્ર લોકના સ્વર્ગનો વાસ આટ રીતે આગળ ગઈ ચડે છે.

આ વધુ સર્વોત્તો અધોભાગ છે. તેના પછીના ઉચ્ચ વિભાગ પ્રજ્વલિતો 'મદભૂત' છે. તેમાં દેવોના પંચ વર્ગોનો વાસ છે. પુરતંત્રમાં તેમનાં નામ આપવામાં આપ્યાં છે. તેઓ પોતાની ૪૨૭ પ્રભાણે મદાબૂતો ઉપર આધિપત્ય બોમવી શકે છે તેઓ ધ્યાન પ્રગમ્ય જીવન ગાળે છે. આતું જીવન ગાળનારાં તદ્દા દુનિયામાં હોય ત્યારે પ્રકૃતિના રચક પ્રદેશોનાં (મદાબૂતો) સાર્થક અને કલા વિષયક મિશ્રણે જનાવવામાં જીવન વદન કરનારાં માનવિઓ મંચુ પછી જીવનની આવી દશાઓમાં આવી પડે છે. તેઓ તેમના આંદિક જીવનની શોધખોળના આનંદને વારંવાર બોગવવામાં મગ્યાં રહે છે, તેમની બાવનાંઓ ધણી ઉચ્ચ જનેલી હોય છે, નેમને કોઈ પ્રકારનાં બંધન નહતાં નથી; આ પ્રમાણે તેઓ એક જીવનના અનુભવને ભાવિની એક શક્તિમાં પકડાવતા હોય-છે.

સર્વોત્તો શ્રેષ્ઠ પ્રદેશ જ્ઞાનલોકનો, મનસપ્રદેશનો છે. આ પ્રદેશના ત્રણ વિભાગ છે, જ્ઞાનલોક, તપોલોક, અને સત્યલોક, આમાંનો દરેક એક એક કન્ટા ચડતો છે, જ્ઞાનલોક વાસી દેવોના ચાર વર્ગ છે. તેમનાં નામ પુરતંત્રમાં આપ્યાં છે. દન્દિયો અને તત્ત્વો (બૂતો) ઉપર તેમની સંપૂર્ણ સત્તા પ્રવર્તે છે. તેઓ તેમનો મજામાં આવે તેમ ઉપયોગ કરીશકે છે.

તપોલોકવાસી દેવોના ત્રણ વર્ગ છે. ભાષાંતરમાં નામ આપવામાં આપ્યાં છે. બૂતો, દન્દિયો, પ્રકૃતિઓ અને તત્ત્વોના ઉપર તેમની સત્તા વર્તે છે. તેઓ ધ્યાનમય જીવન વદન કરે છે, તેમની માનસિકશક્તિઓ તેમનાથી ઉપરિભાગના પ્રદેશમાં પ્રવૃત્ત થયેલી હોય છે, તેઓ ત્યાં આમળ કોઈ બંધન વિનાના સ્વતંત્ર રીતે વર્તી શકે છે.

સર્વોત્તો છેલ્લો અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રદેશ સત્ય લોક છે. તેમાં દેવોના ચાર વર્ગોનો વાસ છે. મૂલ પ્રકૃતિના પ્રદેશ પર્યંતજ તેમની સત્તા વિસ્તરે છે. આ ચાર વર્ગમાંનો દરેક એક એકના કરતાં ચડીયાતો છે. દુનિયામાં સપ્રજાત યોગમાં જીવન ગાળનારાં માનવિઓ પરજુ પછી આ પ્રદેશમાં આવે છે. અસંપ્રજાત સમાધિની વિતર્ક, વિચાર, આનંદ, અને અસ્મિતા નામની ચાર બૂમિઓ વડે આ ચારે વર્ગોનાં લક્ષણ જુદાં પડી આવે છે. સાર્થક શોધના કોઈ પણ વિભાગમ પ્રકૃતિનાં રહસ્ય શોધવામાં આનંદ લેવાનો આરંભ કરનાર માનાવ અનુભૂતનીદશામાં આવે છે તથા એક પ્રકારની સવિતર્ક સમાધિની દશામાં વસે છે. રુચિયાર સમાધિની દશામાં જીવન ગાળનારાં માનવિઓ, આ લોકમાં સરખામણી અને નિરાકરણ શોધતું જીવન ગાળે છે તથા વિશ્વનાં રહસ્યો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સાનંદ સમાધિની ઉચ્ચ દશામાં પ્રકૃતિનાં રહસ્યો વારંવાર તેમના સમક્ષ ખુલાં જનતાં જાય છે તથા તેઓ માનસ ખુદિના અભિજ્ઞાનના નિરંતર પ્રશ્નમાં વસે છે. અસ્મિતા સમાધિની અતિ ઉચ્ચ દશામાં તેઓ પોતાની નિત્યની શક્તિને જાણી શકે છે. તેમની માનસિક શક્તિ દરેકજાં વધતી જાય છે, તેઓ હમેશાં ઉચ્ચ ને ઉચ્ચ પ્રકારની માનસિક મંદજુ શક્તિ પામતા જાય છે.

ચીજોસોશીકલ લખાણોના દેવખાણુના વધુન સાથે આ સ્પષ્ટ રીતે મળતું આવે છે; વર્ગીકરણના વિસ્તારમાં કેટલોક ભેદ પડે છે.

દીકામાં કહેવાયું છે, આ સર્વોત્તો દસ વિશ્વના એક વિભાગમાં સમાવેશ યાવ છે.

વિદેહીઓ, અને પ્રકૃતિસય પામનારો આથી પણ ઉચ્ચ દશા ભોગવે છે, તેમને સમાધિના ઉચ્ચ સ્વરૂપ સાથે લેવા દેવા છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે સ્વર્ગમાં દેવોના બાવીસ વર્ગો ગોઠવવામાં આવ્યા છે મહેન્દ્રમાં છે, પ્રાગ્જપત્યમાં પાંચ અને અલ્પ લોકમાં અગીયાર; મહેન્દ્ર લોકમાં વસનારાઓનું ચૈતન્ય તાન્માત્રિક જીવનમય હોય છે. પ્રાગ્જપત્ય લોકમાં વસનારાનું ચૈતન્ય માનસિક ઉર્મિઓમાં, કલા અને સૌંદર્યની સૃષ્ટિમાં લાગેલું તન્મય હોય છે.

અલ્પ લોકના દેવો ઉચ્ચમાનસિક જીવન પરાયણ હોય છે. જીવનના આવા સર્વેશ્વરો માનવિનામાં જોવામાં આવે છે. યથાર્થ રીતે ચોતાનાં ઉચ્ચ રચાનોમાં રહીને આ દેવો જ માનવ સૃષ્ટિ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે. અપવર્ગની દશા પામતા પૂર્વે પુરુષને આ સર્વે પ્રદેશોમાંથી પસાર થવું પડે છે. માત્ર માનવ દશામાં જ ચૈતન્ય અવશ ભૂમિકામાંથી ઉચ્ચમાં જઈ શકે છે, માનવ દશા કમ ભૂમિ છે, કર્મ માટે છે, સ્વલોકની દશા ખરા ઉપયોગ માટે, લક્ષણ યુક્ત બનવા માટે, ઉચ્ચ બનવા માટે છે.

સાંખ્ય દર્શનના સિદ્ધાન્ત, પ્રમાણે માનવિ આરંભમાં એક ત્રિવિધ વ્યક્તિ છે. પ્રથમ રથૂલ શરીર, બીજી લિંગ શરીર અને ત્રીજી ચૈતન્યના તત્ત્વરૂપ પુરુષ.

લિંગ દેહ યથાર્થ રીતે ૧૮ તત્ત્વોનો બનેલો છે.

કપિલ આમ કહે છે:—

સપ્તદશૈકમ લિંગમ્ ॥ ૯-૩ ॥

સાત, દશ અને એક મળીને લિંગ શરીર થાય છે.

સાત ઉપાદક તત્ત્વો છે—બુદ્ધિ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાઓ.

દશ ઇન્દ્રિયો છે—પંચગાનેન્દ્રિય અને પંચ કર્મેન્દ્રિય એક—મનસ છે.

વિજ્ઞાનેશ્વર આ સૂત્રને જરાક બીજી રીતે સમજાવે છે. તે કહે છે, કે લિંગશરીર હમેશાં સત્તતત્ત્વોનું બનેલું કહેવાય છે અરાહનું નહિ; વળી તે ઉભેર છે. આ સપ્તદશ વિધવિભાગમાં પણ અહંકાર અને બુદ્ધિને માત્ર એક રૂપે ગણવામાં આવે છે. વ્યાવહારિક રીતે આમ કહેવાનો અર્થ તેનો તેજ થાય છે. —લિંગ શરીરમાં મહાશૂતો વિનાનાં સાંખ્ય દર્શનનાં સર્વે તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે.

કોઈ કોઈ વાર એમ કહેવાય છે, કે લિંગ શરીરને રથૂલ દેહ ઉપરાંત એક અન્ય સૂક્ષ્મ શરીર હોય છે; પછીથી કહેવાય કે પુરુષને ત્રણ શરીરો હોય છે; ત્રિંગ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર અને રથૂલ શરીર. કોઈ કોઈ વાર વળી લિંગ અને સૂક્ષ્મ શરીરોને એક રૂપે જ ગણવામાં આવે છે.

વિક્રમનાં કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ખરેખરી રીતે લિંગશરીરજી વિવિધ લોકોમાં પસાર થાય છે, અમુક લોક માટે જરૂરનું હોય તેવું દરેક લોકમાં સૂક્ષ્મ શરીર ધારણ કરી લે છે.

(ચાહુ)

રામપ્રસાદ..

॥ सत्ययुगनो पुनः आरंभ ॥

(अनुसंधान गतांश.)

श्रीकृष्णाय नमः.

सुब्राह्मण्य—અવકારમાં અને તેની પારના પ્રદેશમાં પ્રકાશતી જ્યોતિનો અનુભવ કરો; પછીથીજ મદર્શિઓનાં રહસ્યોને તમે સંમજી શકશો.

“ સત્યના પવિત્ર તત્ત્વ, મારા ઉપર અવતરીને મારાથી જે જોઇ શકાતું નથી તેનું મને દર્શન કરાવ; જે મારા જાણવામાં નથી તે મને શીખવ. મારી પાસે જે નથી તે મને આપ. જે શક્તિઓમાં તારો નિવાસ છે તે મને અર્પણ કરનારી સમ વિધિ બક્ષિસો. વડે મારા હૃદયને વિશ્રાંત કર; તારી દિવ્ય શાંતિ મારા ઉપર અવતરવાદે. મારી જીવિને દોરી જ કે જેથી મારે જેની રીતે જીવન માળવું જોઇએ તેવી રીતે હું જીવન વહન કરીશું; પરમાત્મા માનવિ તથા દરેક પદાર્થ પ્રત્યેનાં મારાં કર્તવ્યો હું બરાબર બજાવી શકું. ”
ધેરેધેરેદસસની દરોજની પ્રાર્થના.

સત્ય માટે પ્રયાત્ન પરાયણ અને પ્રગતિ પામવાની ઇચ્છાવાળાં માનવિઓ, પ્રકૃતિનાં રહસ્યો તેમના સમક્ષ જીવંત મુકાવાની આકાંક્ષાવાળાં હોતાં નથી; તમારે પણ આવી આકાંક્ષાવાળા બનવાનું નથી; પરંતુ તમારે તો તમારી બાવનાઓમાં સત્યના નિત્ય મૂલસ્થાન સુધીના, સમય જ્ઞાનના ઉદ્ભવસ્થાન સુધીના ઉચ્ચાભિલાષી બનવાનું છે; સર્વ રહસ્યોનો તમારા પેતામાતાજી જીવંત મુલાકાત મળી આવવાનો તથા જેમ તમે રમ્યા સૂર્યના પ્રકાશવડે અને તમારી જાણકારીઓનાં અવગોળનવડે જાણપદાર્થોના દેખાવો જોઇ શકોછો તેમ તેટલીજ સ્પષ્ટતાથી સત્ય પ્રદાના પ્રકાશવડે પ્રકૃતિના ગૂઢ પુસ્તકને ઉઠેલવાનો માર્ગ કદાચ તમને દર્શાવવામાં આવે તેટલા માટે જેનું ખીજક તમારા પાતાના જીવાત્માના અંતરમાં પડેલું છે તથા જે પરમાત્માવડે યોગ્ય છે એવા દિવ્ય તત્ત્વની તમારે પ્રાર્થના કરવાની છે.

× સત્યના અનુભવમાં ખરા જ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર ન્યાયની તર્કગતવડે અથવા સમાચાર મારફતે મળેલું જ્ઞાન હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતું નથી; માત્ર સત્ય શક્તિનો ન્યાય થતાં તેનો પણ વિનાશ થાય છે.

* પ્રાર્થના શબ્દવડે નકામા શબ્દોનું પુનરાવર્તન અથવા નકામા લવારોનો ઉચ્ચાર અથવા પાઠ, અથવા એકાદ કાલ્પનિક દેવતા પાસેથી કૃપા મેળવવાની જાનબત ખીલકુલ સૂચવતી નથી. પરંતુ તેવડે તો આત્માના પ્રદેશમાંથી આત્મિક ચેતન્ય-અણુઓને આકર્ષતી મનની ઉચ્ચ બાવનાની ભૂમિકા સૂચવાય છે. પ્રાર્થના તો એકાંત સાંતિમાં કરાય છે, તેને કોઈ પ્રકારના બાહ્ય આચારાંશબરની જરૂર નથી. “પ્રાર્થના કેમ કરવી તે નહિ જાણનાર ખરેખર ક્ષણેજ મરી જ છે.” એમ યોગજ્ઞ કહેવાયું છે.

વિદેહીઓ. અને પ્રતિભાવ પામનારો આથી પણ ઉચ્ચ દશા ભોગવે છે, તેમને સમાધિના ઉચ્ચ સ્વરૂપ સાથે લેવા દેવા છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે સર્ગમાં દેવોના બાવીસ વર્ગો ગોઠવામાં આવ્યા છે મહેન્દ્રમાં છે, પ્રાજ્ઞપત્યમાં પાંચ અને બ્રહ્મ લોકમાં અગીયાર; મહેન્દ્ર લોકમાં વસનારાઓનું ચૈતન્ય તાનમાત્રિક જીવનમય હોય છે. પ્રાજ્ઞપત્ય લોકમાં વસનારાનું ચૈતન્ય માનસિક ઉર્મિઓમાં, કલા અને સૌંદર્યની સૃષ્ટિમાં ભાગેલું તનમય હોય છે.

બ્રહ્મ લોકના દેવો ઉચ્ચમાનસિક જીવન પરાયણ હોય છે. જીવનના આવા સર્વેશ્વરી માનવિતામાં જીવામાં આવે છે. યથાર્થ રીતે પોતાના ઉચ્ચ સ્થાનોમાં રહીને આ દેવો જ માનવ સૃષ્ટિ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે. અપવર્ગની દશા પામતા પૂરે પુરૂષને આ સર્વે પ્રદેશોમાંથી પસાર થવું પડે છે. માત્ર માનવ દશામાં જ ચૈતન્ય અવન બુદ્ધિમાંથી ઉચ્ચમાં જન્મ શકે છે, માનવ દશા કમ બુદ્ધિ છે, કમ માટે છે, સ્વલોકની દશા ખરા ઉપયોગ માટે, લક્ષણ યુક્ત બનવા માટે, ઉચ્ચ બનવા માટે છે.

સાંખ્ય દર્શનના સિદ્ધાન્ત, પ્રમાણે માનવિ આરંભમાં એક વિવિધ વ્યક્તિ છે. પ્રથમ સૂક્ષ્મ શરીર, બીજી લિંગ શરીર અને ત્રીજી ચૈતન્યના તત્ત્વરૂપ પુરૂષ.

લિંગ દેહ યથાર્થ રીતે ૧૮ તત્ત્વોનો બનેલો છે.

કપિલ આમ કહે છે:—

સત્તદ્વૈકમ લિંગમ્ ॥ ૧-૩ ॥

સાત, દશ અને એક મળીને લિંગ શરીર થાય છે.

સાત ઉત્પાદક તત્ત્વો છે—શુદ્ધિ, અદકાર અને પંચતન્માનાઓ.

દશ ઇન્દ્રિયો છે—પંચગાનેન્દ્રિય અને પંચ કર્મેન્દ્રિય. એક—મનસ છે.

વિજ્ઞાનેન્દ્રિય આ સ્વતંત્ર જરાક બીજી રીતે સમજાવે છે. તે કહે છે, કે લિંગશરીર હમેશાં સત્તરતત્ત્વોનું બનેલું કહેવાય છે અશબ્દનું નદિ; વળી તે ઉભેર છે. આ સમદશ વિધિવિભાગમાં પણ અદકાર અને શુદ્ધિને માત્ર એક રૂપે મણવામાં આવે છે. વ્યાર્વહારીક રીતે આમ કહેવાનો અર્થ તેનો તેજ થાય છે. - લિંગ શરીરમાં મહાબૂતો વિનાનાં સાંખ્ય દર્શનનાં સર્વે તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે.

કોઈ કોઈ વાર એમ કહેવાય છે, કે લિંગ શરીરને સૂક્ષ્મ દેહ ઉપરાંત એક અન્ય સૂક્ષ્મ શરીર હોય છે; પછીથી કહેવાય કે પુરૂષને ત્રણ શરીરો હોય છે; લિંગ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર. કોઈ કોઈ વાર વળી લિંગ અને સૂક્ષ્મ શરીરોને એક રૂપે જ વર્ણવવામાં આવે છે.

વિકાસનાં કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ખરેખરી રીતે લિંગશરીરજી. વિવિધ લોકોમાં પસાર થાય છે, અચૂક લોક માટે જરૂરનું હોય તેવું દરેક લોકમાં સૂક્ષ્મ શરીર પારખ કરી લે છે.

(માધુ)

રામપ્રસાદ.

સાથે સંબધવાળા પદાર્થો વિષેની ખબરોથીજ માત્ર ભરી દાદરો તો ને દદાય વધુજ થોડા ઉપયોગની બાજતોમાં એક પરિત બનશે, મોઢક અને શક્તિ જીવન સાથે સંબધવાળી અનેક બાબતો માદ રાખી રહેશે, પરંતુ તેને આધ્યાત્મિક વિકાસ તો અવરખ કરીને ધીમો પડી જશે. એક સૂચનાં ગુમાવેલી શક્તિનો અન્ય ચુટિમાં ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. દાણમાં પસાર થતા બનાવોનું ફરી ફરી સ્મરણ મંયાં કંતાં આવતા પ્રકારની આત્મિક ઉન્નતિ ધણીજ અમલની છે; એ ઉન્નતિ જ ધણો કાંઈ ટકે એવી હોય છે, વિકાસની અધમ ભૂમિકાઓનાં પરિણામોનાં અંત આવી જાય છે. રા'પૂર્ણતા પામવા માટે શુદ્ધિ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે; પરંતુ આવીજ્યોતિને આત્માના અભિમાન-પ્રકાશવાનું છે; આત્માગ્નિનાં બલપ્રદ કોરબીને દેહમાં સધળે ફેલાવવાનાં છે.

ગુપ્તવિદ્યાના સર્વ પ્રકારના અભ્યાસનો ખરેખરો માત્ર એકજ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.— પોતાના જીવાત્મામાં વસતા આત્મિકતત્વને વિકસાવવાનો; તેને સજીવન બનાવીને તેના બનવાળા બનવાનો, તેને પોતાની અમર સત્તા અનુભવાવવાનો પોતાની શક્તિના મોટા વિભાગને આવડા ઉદ્દેશમાં યોગ્યવારે. વિચાર અને બાબતમાં આત્મસૃષ્ટિપર્યંત વિલસવા વડે, સર્વ પ્રકારનાં અધમ આકર્ષણોને દૂર કરીને જ આવ આ સાધી શકાય છે. અધમ પ્રેરણાઓ અને વિપવ કામનાઓ, તેમની દયાતી માટે જરૂરની શક્તિ હદાર્ધ જતાં રીજો. ધને મરણ શરણુ થાય છે, એજ આતું આવશ્યક પારણામ આવે છે. માનવ-પાશવતત્વનો બલિ અપાય છે, મરણુ શરણુ થાય છે; ચતુર્માથી પ્રકાશિત છતાં પણ એક ખરા દેહમાં, એક નામ જીવનમાં મળેલ—દિવતત્વનો ઉદ્ભવ થાય છે. સર્વ પ્રકારની શાઓમ અને ધાર્મિક કેલવણીનો ગુપ્ત ઉદ્દેશ આ બાજત સિદ્ધ કરવાનો હોવો જોઈએ. પ્રાચીન ગુપ્ત વિદ્યાવાદીઓ અને કીમીવાવાદીઓનો આવોજ ઉદ્દેશ હતો; તે પામવાનો માર્ગ પણ તેમણે દર્શાવ્યો છે. વર્તમાનકાલનાં શોકમાન્ય દેવાલયો, મંદિરો, મતપંથ સંપ્રદાય સમગ્રદિ સંસ્થાઓ આવોને, આવોજ ઉદ્દેશ હોવાનું બતાવે છે, પરંતુ તેમની મહેનતના પરિણામથી સાબીત થાય છે, કે આપણા પૂજારીઓ, શુદ્ધો તથા સાધારણ માનવિઓનો મોટો વિભાગ તેમને વિશ્વાસથી સોંપવામાં આવેલી જ્યોતિને ચૂમાવી બેઠો છે તથા, રૂપકા, સંતોઓ, ચિદ્ને આદિનો ખરો મતાર્થ વિસરી ગયો છે. તેઓ હવે માત્ર બાહ્યઆકારને પૂજવા લાગ્યા છે, આંતરતત્વરૂપ આત્માનો નકાર બજાવવા લાગ્યા છે, જડની પૂજના એક ધર્મમાં તેમના ખતરો વિગ્રસ થયો છે.

આમ છતાં સર્વ સમયોમાં આત્મગાનના અનુભવવાળાં, ખરેખરી જ્યોતિમાં વિદરનારાં કેટલાંક માનવિઓ હનેસ મળી આવે છે.

પ્રકૃતિના ત્રણ પ્રદેશો—જીવનો—લોકોનાં રહરણો તેમના જાણવામાં હોય છે:—જડનો પ્રદેશ, જીવાત્માનો રહરણપ્રદેશ, આત્માનો પ્રદેશ; પરંતુ આ સર્વેએ કાંઈ તેમનું જાન ગપાટામાંથી તેમજ પુસ્તકોના વાચનમાંથી તેમજ પસંદગીની એક આજતરૂપે અન્યના અભિપ્રાયોનો સ્વીકાર કરીને મેળવ્યું નથી; સ્વીકૃત આધારોથી સ્વતંત્ર રીતે જાણવાની શક્તિને વિકસાવીને આ સર્વેએ તેમનું જાન મેળવ્યું છે. આવાં માનવિઓ

મહાર્જી—કારીગર હોય છે, તેમણેજ પ્રગામદર ખાંધવામાં મહેનત કરી છે; તેમણેજ વિશ્વવ્યાપક પ્રગામદરના ઉપાંતપાપાણને પોતાના હૃદયમાં રચાવ્યો છે, સંપૂર્ણ વર્તુલમાં ગોઠવ્યો છે; એ મંદિરની કમાનો માનવિની સ્થૂલ નૈતિક અને આત્મિક સંપૂર્ણતામાં જણાઈ આવે છે. આં લોકો અમુક અમુક મંડલોમાં ગોઠવાઈ જતા હતા; તેમનો વિદેશ આત્મ વિકાસમાં પરસ્પરને સહાય થવાનો હતો; જે કે આત્મચાન આપી શકાતું નથી પરંતુ પોતાને સજ્જતી દિશાએ અનુસાર મેળવી શકાય છે, છતાં જેઓ તે પાઠ્યા હોય તેમનો અનુભવ માર્ગમાં ખીજાઓનું નિયમન કરી શકે. જેમ એક અચાન પ્રદેશનો મુસાફર શોધક પર્વતો અને નદીઓનાં રથલોને તોળી લે છે, બીનાશનાં રચાતો અને જંગલોની તોળ લે છે, મીઠું પાણી મલે એવા રથાનને ખાસ ત્રાંધે છે, તેમ જ્યોતિનો અનુભવી પણ સંપૂર્ણતાનો માર્ગ જરૂર પછી, માર્ગ દર્શાવે છે તથા સત્યનાં સજ્જવન પ્રાપ્ત થાય એવાં રથલોનો નિર્દેશ કરે છે.

આવાં મંડલો હજુ પણ વિદ્યમાન છે; પ્રાચીન સમય પેઠે વર્તમાનમાં પણ તેમનાં રહસ્યોને સામાન્ય લોક સમૂહ આમળ ખુલાં કરવામાં આવતાં નથી; તેમની હયાતી પણ ખુશી રીતે જણાયલી હોતી નથી. હજુ પણ તેઓ પોતાની વિદ્યા સમજવનાં ચિદને રૂપકો, ચિત્ર બાધાનો ઉપયોગ કરે છે; આ સર્વ માત્ર જેને દીક્ષા મળી હોય તેનાંથી સમજી શકાય છે. અનધિકારીઓને પ્રકૃતિના આંતરમંદિરમાં દાખલ થતા અટકાવવા માટે તેમને આમ કરવું પડે છે; અનધિકારીઓ આમાં પ્રવેશ પામતાં તેમના હાથમાં એવી શક્તિઓ આવે કે જેનો અન્યને દુઃખી કરવામાં ઉપયોગ થાય તથા તેમને પણ એક શાપ સમાન થઈ પડે; કારણ કે જેની ઇચ્છા શક્તિ પાપી હોય છે, તેની તે શક્તિ બલવાન અને અસરકારક બનતાં તે તેના પોતાનાજ ઉપર કાર્ય કરી બેસે છે, આત્મિક શક્તિયોને ગતિમાં મૂકવાની સત્તાવાળા અશુભકારી માનવિના સામે પુરૂષ અથવા સ્ત્રી કોઈપણ પોતાનો બચાવ કરી શકશે નહિ, કારણ કે આવી શક્તિયોની ગતિનું વલન તથા તેમનો સંભવ પણ માનવ જાતના ગોટા વિભાગ માટે તો હજુ અજાતજ છે. માત્ર

સત્યનો સત્ય ખાતર શોધ ચલાવનારાઓ, સર્વ પ્રકારની સ્વાર્થી વાસનાને દૂર-રાખનારાઓ મંદિરમાં પ્રવેશી શકે છે તથા તેમની હૃદય જ્યોતિમાંથી વિસ્તરતા પ્રકાશ જુદે તેને જોઈ શકે છે. જેમને તેમના પોતામાં આ જ્યોતિનાં દર્શન થયાં નથી તેમણે તો મંદિર ખદારના ચોગાતમાં વસતું જોઈએ; પ્રવેશવાનને તથા પટંતર વિના દેવીનાં દર્શન પામવા માટે તેમણે યોગ્ય રીતે ખરેખરા તૈયાર થતા સુધી વાટ જોવી જરૂરની છે.*

(ચાલુ)

Lux.

॥ સ્થૂલ પારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન ॥

(અનુસંધાનં ગત વર્ષ ૫૮—૩૪૯ થી)

હવે પછીના સિદ્ધાન્તોને એક પ્રાચીન પરંપરાગત આધાર છે; તેની પ્રકૃતિ અને નામ વિષેની ખાસ ખબર વર્તમાનમાં આપી શકાય એમ નથી. આ પ્રાચીન સંપ્રદાયની શાલાના દીક્ષાવિધિમાં અમુક ક્રમ પર્યંત લખે જતા ત્રણ પાદ વિષે સિદ્ધાન્તોમાં સૂચના આપવામાં આવી છે પરંતુ અત્રે તો આ સંપ્રદાયમાંનું એકલું જ દેખવામાં આવશે કે જેટલું ખુદેખુદું કહી શકાય. એક ઘણાજ ઊંડા અને સુપરિચિત સિદ્ધાન્તમાંથી અત્રેના ઉપદેશોનો સાર સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. શુભવિદ્યાની શાળાઓમાં તો ઉપદેશ પ્રમાણે એક નિશ્ચિત માર્ગને અનુસરવામાં આવે છે; આ ઉપરાંત વળી કેટલાંક એવા સાધનો હોય છે, કે જે વડે માનવ જીવાત્માઓ આત્મ સૃષ્ટિ સાથે જ્ઞાન પૂર્વક સંજ્ઞામાં આવી શકે છે એક સારી રીતે નિયમાયક્ષી શાલામાં મળતા સિક્ષણને, કરવાના સમયમાં કાંઈ કાંઈ પ્રસંગે મળતા ઉપદેશ સાથે જેટલો સંજ્ઞા છે તેવોજ સંજ્ઞા હવેનાં પત્રોમાં દર્શાવતા ઉપદેશને આવા પ્રકારનાં સાધનો સાથે છે. તો પણ અત્રે જે સૂચવવામાં આવશે તદનુસાર તીવ્રતા પૂર્વક મંડ્યા રહેવાથી એકાદ ખરેખરી શુભશાંતિમાં પ્રવેશવાના માર્ગ પર્યંત પણ પહોંચી શકાશે. પરંતુ હૃદય અને અંતરિનાના અધુરા વાચનથી કંઈ પણ ચંચાલું નથી એ રમણ છે. જેઓ પોતાની જાતને કંઈક વધારે મેળવવાને યોગ્ય માનતા હોય તેમણે શુભ વિદ્યાના એકાદ સિદ્ધને શોધવાની જરૂર છે. પ્રયત્નનાં પ્રકરણોમાં જે સૂચવાઈ ગયું છે તદનુસાર જો અભ્યાસી વર્તશે તોજ આ જાણતોજ અભ્યાસ પણ સફળ નિવડશે. ઉપરિ સૂચિત પ્રાચીન સંપ્રદાયની શાલા નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભૂમિકાઓ દર્શાવે છે:—

૧ કસોટીકાલ, ૨ જ્ઞાનપ્રબોધ કાલ ૩ દીક્ષાકાલ.

* તેઓ અંદર પ્રવેશ ના ક્યારે તૈયાર થશે તે સમય તેમના કર્મથી નિશ્ચિત થાય છે, તેથી તેનો આધાર તેમના પોતાના પ્રયત્ન ઉપર છે.

આ તથા પગલાં એવી રીતે ભરવા કે બીજું ભરાતા પહેલાં પ્રથમ સંપૂર્ણ હેતુ જોઈએ તેમજ ત્રીજું ભરાતા પહેલાં બીજું પણ તેનું જોઈએ એમ બીલકુલ જરૂર નથી. કેટલીક બાબતોના સંબંધમાં અભ્યાસી જ્ઞાન પ્રબોધ અનુભવી શકે છે, દીક્ષાકાલનો પણ કેટલોક અનુભવ મેળવે છે; વળી અન્ય કેટલીક બાબતોના સંબંધમાં તો તે હજી કસોટીની ભૂમિકામાં જ હોય છે. તો પ્રથમ કેટલાક પ્રકારનો જ્ઞાન પ્રબોધ થતા પહેલાં કસોટીની આવી ભૂમિકામાં અમુક સમય માળવાની ધણીજ જરૂર છે; કેટલીક રીતે તો દીક્ષાની ભૂમિકામાં પ્રવેશ મળી શકવા માટે પ્રથમથી જ્ઞાન પ્રબોધ પામવાની જરૂર છે. પરંતુ આ સર્વેને વર્ણવતાં તો સ્પષ્ટતા ખાતર ત્રણે ભૂમિકાઓનું એક પછી એક વર્ણન અપાય એજ જરૂરું છે.

II કસોટીકાલ II

ઈર્ષિવિષયક અને માતસિકશુભનની એક પ્રકારની સજ્જ કલવણીમાં કસોટીકાલનો સમાવેશ થાય છે. આવા અભ્યાસ વડે જેમ અનદદ સંશુભન જડમાંથી પ્રાકૃતિક શક્તિ શો અવધવો સહિત રચ્ય દેહને યોગ્ય શહે છે તેવી રીતે “ આત્મિક દેહને ” દર્શનનાં નવીન સાધનો. અને કાર્ય કરવાનાં નવીન અવધવો પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણી આસપાસની દુનિયામાં અનંતા અમુક બનાવોમાં શુધાભાના લક્ષને દોરવા વડે આરંભ કરી શકાય છે. એક પક્ષે વૃદ્ધિ પામતા, વિસ્તરતા, પોષાતા શુભનરૂપ અને અન્યપક્ષે કરમાતી, વિનાશ પામતી, નરણુ શરણુ થતી બાબતો સાથે સંબંધવાળા આવા બનાવો હોય છે.

જ્યાં જ્યાં આપણી નજર દોરીએ ત્યાં આવા બનાવો એક સામંટા અનંતા જોવામાં આવે છે; તેમનાથી સધળે સ્વાભાવિક રીતે માનવિઓમાં લાગણીઓ અને વિચારોનો ઉદય થાય છે. પરંતુ સામાન્ય બનાવોમાં એકાદ માનવિ આવા વિચારો અને લાગણીઓ પ્રત્યે જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપવામાં નિષ્ફળ નિવડે છે. તેટલા માટે જ જરૂરું છે તે એટલુંજ છે, કે તેણે તેના ધ્યાનને આગ્રા દેખાવોમાં દટાવે અને માન સહિત લગાવતું જોઈએ. જ્યાં જ્યાં અમુક પ્રકારનાં વિસ્તારને વૃદ્ધિ જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તેણે પોતાના અંતરમાંથી અન્ય સર્વ દૂર કરીને, યોગ્ય સમય માટે તો આ એક સંસ્કારનેજ તદ્દન આધિન બની જવું જોઈએ અત્યાર સુધી આવા પ્રસંગમાં તેના અંતરમાંથી સહેજ સાજ પસાર થઈ જતો એકાદ ઇન્દ્રિય અનુભવ હવે તો એટલો બધો વિસ્તારવાળો બને છે, કે એક બળવાન અને ઉત્સાહી પ્રકૃતિનો નિવડે છે, આથી તેની યોગ્ય સમયમાંજ ખાતરી થાય છે, હવે તેણે આવા વિચાર રચરૂપને પોતાના અંતરમાં શાંતિથી આમ તેમ ધ્રુમવા દેવું જોઈએ; આમ થવા માટે તેણે અંતરમાં તો તદ્દન શાંત બની જવું જોઈએ, આ કીની બાહ્ય દુનિયાથી તેણે પોતાની જાતને દૂર રાખવી જોઈએ તેથી તેના અંતરમાં આવા વિસ્તાર અને વૃદ્ધિ પરિણે જે જે શ્રવણે તેનેજ અનુસરવું જોઈએ. જો આપણે આપણી ઇન્દ્રિયોને દુનિયા પ્રત્યે ખુદી બનાવી દઈએ તો ગણી જલદીથી આગળ વધી શકાય,

એમ કાઠિપણ પ્રકારે ધારવાની જરૂર નથી. પ્રથમ તો અબ્યાસીએ આવા બનાવેનો જન્મ બને તેમ તૈયારી અને ચર્ચાતાપરંક અબ્યાસ ચલાવવાનો છે; પછીથી આમાંથી પરિણામ પામતા ધ્વનિયાનુભવો પ્રત્યે તથા અંતરાત્મામાં ઉદય થતા વિચારો પ્રત્યે અબ્યાસીએ પોતાનું લક્ષ દોરવાનું છે. જે અમલનું છે તે આટલું છે. સંપૂર્ણ અંતરસમતા સંદિત અબ્યાસીને આવા ઉભય પ્રકારના બનાવોમાં લક્ષ આપવાનું છે. જે તે જન્મતી શાંતિ મેળવી શકે છે તથા અંતરાત્મામાં જે દૃઢ ધાય છે તેને આધિન ધાય છે. તો પછીથી તેને યોગ્ય સમયે નીચે પ્રમાણે અનુભવો ધાય છે:—અંતરાત્મામાં ઉદય પામતી, પહેલાં ના જણાયેલી એવી લાગણીઓ અને વિચારોની નવીન પરંપરાઓ અબ્યાસીના લક્ષમાં આવે છે. જેમ જેમ અબ્યાસી આ પ્રમાણે કંઈક ઉગતા, વિસ્તરતા, વૃદ્ધિ પામતા પ્રત્યે પોતાનું લક્ષ વધારે વધારે દોરતો જાય છે, તથા કરમાતા, નાચ પામતા એવા કંઈક સાથે તેમને સરખાવતો જાય છે તેમ તેમ તેની આવી લાગણીઓ વિશેષ બલવાન બનતી જાય છે. જેવી રીતે પ્રાકૃતિક શક્તિયો સજીવન જડમાંથી રથૂર દેહનાં આંખ કાન વિકસાવી બે છે તેમ આ પ્રમાણે સધાતી લાગણીની બાવનાઓમાંથીજ વિચિત્ર દૃષ્ટિનાં અવયવો યજ્ઞ તેવી જ રીતે આપોઆપ વિકાસ પામતાં જાય છે. ઉગતા અને વિસ્તરતા પદાર્થ સાથે એકાદ નિશ્ચિત વિચાર-મૂર્તિ સ્વતઃ જોડાઈ જાય છે; તેમજ વળી સમાન રીતે નિશ્ચિત અન્ય વિચારમૂર્તિ કરમાતા, નાચ પામતા પદાર્થ જોડે પણ યોગ્ય છે. પરંતુ અન્ય દશાવાયલા માર્ગે પ્રમાણે આવી લાગણીઓને કેળવવામાં આવી હશે તો જ આ પ્રમાણે બનશે.

આ લાગણીઓ કોના જેવી હોય છે તેનું જ્ઞાન રહેજસાજ વર્ણન આપી શકાય છે. આંખ આંતર અનુભવોમાંથી યસાર થતાં થતાં દરેક અબ્યાસીએ આ સબંધી પોતપોતાની બાવનાનો અનુભવ મેળવવો જોઈએ જેમણે વારંવાર ઉગતા, વિકસતા, વૃદ્ધિ પામતા પદાર્થોનું એકાગ્રતાથી અવલોકન કર્યું છે તેમને તે સર્વેનું કંઈક કંઈક દ્રશ્ય પશ્ય સૂક્ષ્મરૂપની બાવના સાથે મળતાપણું લાગે છે; કરમાતા વિનાચ પામતા પદાર્થોના અવલોકનરૂઢે તેમ નામાં તેવીજ રીતે ક્ષિતિજમાં ધીમે ધીમે ઉદય પામતા અંદર કાંઈ સરખાવો શકાય એવો અનુભવ ઉદય યાય છે. આ ઉભય પ્રકારની વૃત્તિઓ લાગણીઓ, એવી શક્તિયો છે કે જેમને હમેશાં વધતા બતા સુધારા સંદિત સંભાગથી કેળવાય તો શુભ વિધાનાં મોટાં મોટાં પરિણામ સિદ્ધ થઈ શકે છે. જે રિધિ અને ઉદ્દેશપૂર્વક વારંવાર આવી બાવનાઓને આધિન બને છે તેને માટે એક નવીન સૃષ્ટિ ખુલ્લી થાય છે. " આત્મસૃષ્ટિનો " કહેવાતા " કામનાં લોકોનો, " જીવર લોકોનો તેનો અનુભવ આરંભાય છે; ખીલતું અને કરમાતું, એ બામનો પહેલાંની ચેટ હવે તેના ઉપર અનિશ્ચિત સંસ્કારો રૂપે રહી નથી, પરંતુ હવે તો તેઓ તેને પૂર્વે સંકા પણ નહતી તેવી સદમ રેવાઓ અને આકૃતિઓનાં રૂપ ધારણ કરતી જાય છે. આવી રેવાઓ અને આકૃતિઓનાં ભિન્ન ભિન્ન બનાવો માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સ્વરૂપો હોય છે. ખીલતું ધુપ્પ, વધતું પ્રાણી, નાચ પામતું વૃક્ષ, તેના અંતર પ્રદેશમાં અમુકનિશ્ચિત રેવાઓ ઉપજાવે છે. જીવલોક ધીમે ધીમે તેના સમક્ષ વિસ્તરતો જાય છે. તેમજ આંખ આંકારો કાઠિ પણ રીતે મરજીમાં આવે તેવા પણ હોતા નથી. જદિની સમાનભૂમિકાવાળા બે અબ્યાસીઓને તેની તેજ દશાઓમાં હમેશાં તેની તેજ રેવાઓ અને આકૃતિઓ જોવામાં આવે છે. જેમ બે સાધારણ માનવિઓને આત્રીથી એક ગોળ ટેબલ ગોળજાલામથક, એકને ગોળ અને ખીળને ચોરસ

નવિ લીંગે, તેમજ વળી ઉભય જીવાત્માઓના ઈશનને એક વિશ્વસનું પુષ્પ સમાન ચૈતન્ય રચનજ દર્શાવશે. જેમ સામાન્ય પ્રાકૃતિક ઇતિહાસમાં પ્રણી અને વૃક્ષોના આકારો વર્ણવવામાં આવ્યા હોય છે તેમ એકાદ ગ્રંથ શાલાનો ગુરુ પણ ખીલવા અને કરમાવાની વિધિઓનાં આત્મિક રચણોનું તેમની પ્રકૃતિ અને જાતિ અનુસાર વર્ણન આપે છે, ખુલાસે કરે છે.

જો અબ્યાસી, જાણ્ય મહુઓથી રચૂલ રીતે પણ જોઈ શકામ એવા દેખાવોનાં આવાં મિત્ર મિત્ર રૂપાંતરો જોઈ શકવા સુધી વધ્યો હશે તો તે એવી ભૂમિકાથી યોગીજ દૂર રહે છે કે જ્યારે તે રચૂલ અસ્થિત વિનાના પદાર્થોને અવગ્રોહી શકે છે; આવા પાપો ગ્રંથ શાલામાં અબ્યાસ ના કરનાર અબ્યાસી માટે તો તદ્દન છૂપા (ગુપ્ત) રહે છે.

(ચાલુ)

વેદકાલ વિચાર.*

(મહેલું.)

વેદ એ આર્યશાસ્ત્રોના ઈર્ષ્ય ગ્રંથો. મધ્યે પ્રાચીનતમ છે, એ સમજાવે કોઈને કાં પણ શંકા છેજ નહિ. માનવ જાતિનું અર્થાત્ આર્ય શાખાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સમજવા માટે વેદના જોડું ખીલું એક પણ સાધન નથી. એવી પાશ્વર્ય મંરૂત પડિત મેકસમૂલરનાદિ પ્રભુત્વોની પુણ્ય ખાત્રી થયેલી છે. વેદશાસ્ત્રની તૂલના કરવાને સાર ગૌતમ બુદ્ધથી શી શંકાચાર્યે અદ્વૈત વેદંત મતની સ્થાપના કરી તે વિનાનો, તથા કેટલાક ગ્રીકમંથો, અને અશોક રાજાના શિલાલેખો, તેમજ કેટલાક ચીની યત્રાસીનાં વર્ણનો ઉપરાંત ખીજ મદતનાં સાધનોની રહાપતા જરૂરની છે. વેદશાસ્ત્રની પૂર્વ આર્યાવર્તના ઇતિહાસ માટે કાંઈ પણ નિશ્ચયની ખજાર પડતી નથી. સર્વથી જૂના માનવજાતિના ઇતિહાસ-સંશોધક તરિકે અત્યંત મદતના ઋગ્વેદના કાલમાં પણ તર્કજ ચલાવેલો છે.

વેદકાલ નિર્ણયને માટે તમામ શોધકોએ જૂદી જૂદી પદ્ધતિઓનો સ્વીકાર કરેલો છે. મેકસમૂલરે આજપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી વેદકાલના નિર્ણયને અર્થે એકંદરે ૭૦૦૦ વર્ષ, મંત્રકાલ, બ્રાહ્મણકાલ અને સુત્રકાલ એવા ચાર ભાગ દરાવ્યા. આવા પ્રકારે ચાર ભાગ કદવી પ્રત્યેક ભાગના બેસે વર્ષને હિસાબે ઋગ્વેદ કાલનો અવધિ ૮૦૦ વર્ષનો મેકસમૂલર નક્કી કરે છે. અને જો અર્થે આ ઋગ્વેદકાલ બુદ્ધના કાલની પહેલાં આવેલ છે, તે અર્થે તે કાલથી અગાડી ૮૦૦ વર્ષ માનવામાં આવે છે. અર્થાત્ વેદકાલ, બુદ્ધકાલ પૂર્વે સુનારે ઈ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ માં પાશ્વર્ય પડિત મેકસ મુલર દોવાનું કહે છે.

પણ આ પદ્ધતિજ સંદોષ છે. કારણ આ પદ્ધતિનોજ સ્વીકાર કરી નિરનિરાળા લોકોના પૃથક પૃથક મતો બંધાયેલા છે. કોઈ પડિત મેકસમૂલર કહેલા હંદ, મંત્ર, બ્રાહ્મણ

* ગ્રીયુત બાલગંગાધર તીલકના ઈ.સ. ૧૮૯૩ માં છપાયેલા અંગ્રેજી The Orion or Researches into the Antiquities of the Vedas ઉપરથી અનુવાદ.

* ગૌતમ બુદ્ધ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષના સુનારે મધ્ય ગયાનું સૌ કોઈ વિદ્વાન કબૂલ કરે છે.

જીવન સુખકામના ચાર ભાગો પૈકી ત્રણજ સમજે છે. કોઈ ચાર સમજી પ્રત્યેક ભુગને ખસે સર્વ કરતાં અધિક વર્ષ થયાનું માને છે. હા. હા. એ પ્રત્યેક ભાગને ૫૦૦ વર્ષની ગણતરીએ વેદાન્તનો આરંભ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦ થી ૨૦૦૦ વર્ષ પર્વતનો કારણે છે. વેદાન્ત નિશ્ચિત કરવાને માટે આ પદ્ધતિ અનિશ્ચિત હોવાના સમજે તેનો ઝાઝો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી.

દ્વે બીજી જ્યોતિષ પદ્ધતિને તપાસતાં વેદ બ્રાહ્મણ અને સુત્રમાં જ્યોતિષ વિષયે જે કાંઈ કહેવામાં આવે છે, તે ઉપરથી આજ સુધારણાને જૂનો કાલ નહીં કરી સકાય તેમ છે એમ ધણા જનો કહે છે, પરંતુ આ દિશાનો પ્રશ્ન તેઓ કહે છે તેટલો પણ આવે તેમ નથી. કારણ સામ્રાજ્ય જે જ્યોતિષના અંશે ઉપલબ્ધ થયેલ છે તે પૈકી વેદાન્ત જ્યોતિષ અર્વાચીન કાળનો છે. આ મધ્ય મધ્યે ગ્રીક લોકોના જ્યોતિષની હકીકત હોવાના સમજથી, તેમજ તેમાં કાલ માપની રીતિ બિન હોવાને લીધે, અને બીજાં પણ કેટલાંક કારણોને લેઈને, અર્વાચીન મધ્યમથી જ્યોતિષ વિષયક બાજતોને અસાધ્ય અર્થ કહાડવો એ દુર્ધટ કાર્ય છે.

કેટલાક લોકો વેદના એટલા જૂના કાળમાં અવનંત બિંદુ, સંપાત બિંદુ* વગેરે બાજતોનું વધાર્યું જ્ઞાન થવું સંભવિત નથી એવી શંકા આવે છે. આ શંકા કેટલે અંશે વાજબી છે. તે વિષે આગળ વિષાર ચલાવવામાં આવશે. આજ તો માત્ર એટલું જ કહેવું જરૂરનું છે કે, આવા પ્રકારની શંકા કાઢી વેદ મધ્યે જ્યોતિષ વિષયે કાંઈ પણ ઉદ્ભવ સંસ્કૃતસપ્તકિતોએ શું નિરર્થક જતાઓ છે કે શું ?

પરંતુ આ જ્યોતિષપદ્ધતિએ ત્રણે કાળવામાં પાશ્વત્વપડિતોએ ધણી સારથતા વાપરેલી છે, તો પણ તેમાં તેઓએ જૂલ નથી કરી એમ કાંઈ કહી શકાતું નથી. મૂખ્ય મદો લક્ષમાં નહિ આવવાથી યોગ્ય પ્રયત્નને અભાવે દેવો યાજ એ રવાનાવિક છે મી. બેંટલે એ પુરાણની વાતોપર અને સજ્ઞ બુદ્ધિપર ધણો બાર મુકેલ છે, પણ તેજ બાજતોનો પ્રત્યક્ષ વેદો મધ્યે કેટલો આધાર મળી શકે તેમ છે, એ જોવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો નથી. કારણ પુરાણની બિનાએ વેદની બિનાએથી કેટલેક દંભસ્પાન્તર થયેલી છે, અને જે પ્રકારે હોય તેમાં આડતરો બાજે કેટલેક વધારો પણ થયો છે. વારતાવિક વેદ મધ્યે તેવી પુરાણોની બિનાઓનો જ્યાં સુધી આધાર ન મળી શકે ત્યાં સુધી કોઈ પણ નિશ્ચયનું અનુમાન કહાડવું એ ચારત નથી. સંહિતા, બ્રાહ્મણ, અને તમામથી પુરાણા અગ્રવેદમાંથી જોગલ અને ઇતિહાસના આધારવાળાં પ્રમાણો મી. ગોડબોલે, અને દીક્ષિત

* વારતાવિક પૃથ્વિ—સૂર્યનો નક્ષત્રની પાછળ ફરવાનો માર્ગ એટલે ક્રાન્તિ જત, અને આકાશનાં વિષુવવત એ બન્નેમાં સમારે ૨૨૩ અંશનો તફાવત છે. એટલે એ બન્ને વર્તુલો એક બીજાને બન્ને બિંદુમાં છેડે છે તે છેદન બિંદુને સંપાત કહે છે આ પૈકી જે સંપાત પાસે સૂર્ય આવે એટલે વર્સંત શ્રાવણનો આરંભ થાય તે વર્સંત સંપાત અને બીજો શરતસંપાત આ બિંદુથી ૯૦ અંશપર જે બિંદુ આવે છે તેને અવનન બિંદુ કહે છે. એક ઉત્તરાયન અને બીજું દક્ષિણાયન ઉપર કહેલ વર્તુલ પૈકી પહેલું ક્રાન્તિ જત રિયર રહેનારું છે અને બીજું વિષુવવત ચલાવમાન થનારું છે. તેને છેદનાર સંપાત બિંદુ પણ ચલ છે સંપાતચલન કિંવા અવન ચલન જે કહેવાય છે તે વિષુવ જત ચલાવમાન થવાથીજ થાય છે.

વગેરે ભારતીય જ્યોતિર્વિદ્યાએ કહાડી પ્રાચીનત્વ પૂર્ણપણે સ્થાપન કરેલું છે, તે પણ તેના તરફ જોઈએ તેટલા વિદ્વાનોનું જ્ઞાન મળેલું નથી.

વેદ કાલનો નિર્ણય કરવાને માટે વેદ વાક્યોનો જ આધાર જોઈએ તે કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ ? એ વિષે પ્રથમ તપાસ કરીએ. વેદકાલે હાલના જેવાં વેદધર્મત્રાં હતાં નહિ એ સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ તે સમયે શકત આખો વડે જ જોઈ શકાય તે ઉપરથી અનુમાન બંધિવામાં આવતું. આ આખોવામાં જોઈ શકનારાં વેદો મધ્યે સુદૃઢ મણિતની બિલકૂલ જરૂર નહોતી અર્થાત્ વર્તમાનની મણિતરી પણ હાલના જેવી સુદૃઢ નહોતી. એ સમયે કાલમાન-સમય-મજબૂતા માટે હાલના જેવાં પંચાંગોની વ્યવસ્થા પણ નહોતી. તે પણ તે જાણવાને માટે અનુકૂળ સાધનો તે સમયના લોકોએ સુકર કરી રાખેલાં હોય એમાં કાંઈ સંશય નથી. કાલમાપના વિધમાનકાલે સાવનચાંદ્ર, નક્ષત્ર, અને સૌર જેવી ચાર રીતો છે. તેનો વૈદિક યજ્ઞો મધ્યે કોઈપણ સ્વયં જ્ઞાતેષ્ઠ છે જ નહિ, અને વેદોંગ જ્યોતિષગિના બીજું કોઈ પણ પંચાંગ, કે સાધનને માટે જૂનો અન્ય છે જ નહિ. અર્થાત્ એ કાલમાપની રીત કેવી હતી ? એ કુત કેટલાક વેદાંતના લેખો ઉપરથી અથવા યજ્ઞના અન્યોર્થાચાર્યનું કરેલ પુરાણી દંતકથા ઉપરથી સમગ્રી મદલ કરવું જોઈએ.

ઋગ્વેદમાં કેટલાક યાગચક્રો ઉપરથી યજ્ઞ યાગ પદ્ધતિ તે કાલે ધણીજ પ્રાંત દશામાં હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

આવી સ્થિતિ ઋતુ, માસ, કે વર્ષ સમજાવીનું સરસ જ્ઞાન યજ્ઞ શિશુપ હોય એ સંમતિ મનાય નહિ. આ ઉપરથી એમ માનવને કારણ મળે છે કે તે સમયે કાલ નિશ્ચય કરવા માટે કોઈ પણ પ્રકારની વૈદિક ઋષિઓ એ તજવીજ કરી રાખેલી હોવી જોઈએ. પરંતુ એ તજવીજનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવામાં નહિ આવવાથી યજ્ઞયાગ સમજાવી યજ્ઞો ઉપરથી એટલું જોવામાં આવેલ કે, ચંદ્રની જ્ઞાતિ હાય, ઋતુનું બદલાવું અને સૂર્યનાં ઉત્તર અને દક્ષિણ એવમનઃ એ તે કાલે કાલ માપવાના મૂખ્ય મૂખ્ય ખૂણા-ભાગો હતા.

બીજી વિશેષ ખિના એવી છે કે, પુરાણાયાગ કિંવા સત્ર, અને સંવત્સરનું સમાનપણું હતું. સત્ર એક એક વર્ષના હતા, અને તે સૂર્યની વાર્ષિક ગતિના અનુરોધનેજ માત્ર ખેસાડેલ છે. તેના છ છ મહિનાના એ ભાગ કરી પ્રત્યેક મહિનાના ત્રીસ ત્રીસ દિવસ આપવામાં આવેલ છે. એ બન્ને ભાગની વચ્ચે-મધ્યે-ત્રિપુત્રવાન એટલે મધ્ય દિવસ અથવા ત્રિપુત્ર દિન છે. આથી એમ પ્રતીત થાય છે કે વૈદિક ઋષિઓએ પોતાનાં પંચાંગ મૂખ્યત્વે કરી યાગ કર્યે માટે કર્યા હતાં. તેમજ યજ્ઞ યાગ નિયમિત કરવાના યોગને લીધે પંચાંગની વ્યવસ્થા યથાર્થ રહેલી છે. આ વાર્ષિક સત્ર મધ્યે આહુતિનો કાલ અર્થાત્ પ્રતિદિન પ્રાતઃ કાલ અને સાંજકાલ, દર્શમાસ, પૂર્ણમાસ, અને પ્રત્યેક ઋતુ તથા અયનના આરંભનો દત્તો. આ પ્રકારે સત્ર, પૂરો યાગ એટલે વર્ષ પણ પૂર્ણ યાગ.

સંવત્સર અને યજ્ઞ એ બન્ને સખો ધણે અંશે સમાનાર્થ વાચક છે. " સંવત્સરઃ પ્રજાપતિઃ " " પ્રજાપતિઃ યજ્ઞઃ " " યજ્ઞૌ યૌ પ્રજાપતિઃ " " સંવત્સરઃ પ્રજાપતિઃ " *

* જૂઓ બોધાવન સત્ર ૨-૨૫-૨૬.

* ઐતરેય બ્રાહ્મ ૨-૭; ૪-૨૨. તૈત્તિરીય સંહિતા ૨-૫-૭-૩ અને ૭-૫-૭-૪; તેમજ ૭-૨-૧૦-૩.

હવે સંવત્સર ઉરે યજ્ઞના મૂળ્ય બાગે વિને પરીક્ષણ કરવું જોઈએ. કાલ માંખમાં મધ્યે મૂલ્ય પંચમાણ્ય સાવનનું જોવામાં આવે છે. ૩૦ સાવન દિવસનો એક મહિનો અને એવા બાર મહિના અથવા ૩૬૦ સાવન દિવસનું એક વર્ષ. પરંતુ વૃક્ષનાત્મક વ્યુત્પત્તિ કાલ ઉપરથી પ્રાચીન આર્ય લોકે ચંદ્ર ઉપરથી મહિના કરાવતા હોય એવું જોવામાં આવે છે. પણ ૩૦ સાવન દિવસનો ચંદ્ર મહિના જરાજર થવો શક્ય નથી. અર્થાત્ સાવન અને ચંદ્ર મહિનાનો સંયોગ કરવા માટે સાવન મહિનાનો એક દિવસ ગણી—કદાહી—નાંખવામાં આવતો; પણ આગળ ચંદ્ર અને સૈર વર્ષનો સંયોગ કરવાની જરૂર પડી, ત્યારે તે માટે અધિક દિવસ અથવા અધિક માસ ઉપજતી કદાહવાની યુક્તિ પ્રાચીન આર્ય લોકોએ કદાહી હતી એવું દીસે છે. કારણ તૈત્તિરીય અને વાજસનેથી સંહિતા મધ્યે અધિક મહિનાનો ઉલ્લેખ હોવાનાં ધણાં વાક્યો છે. તેમજ ઋગ્વેદના પહેલા મંડલમાં પણ =વેદમાસો ધૃતઋતો દ્વાદશ પ્રજાવતઃ વેદાય ઉપજાંયતે એક કહેલ છે. ઋતુમાન ઉપરથી વર્ષનો અંદાજ અધિકો એ કામ કહિન નથી. અને જરાજર ઋતુ ચક્ર ઉપરથી વર્ષની કલ્પના પ્રાચીનકાલે કરાવેલી હતી. જ્યારે આમ છે ત્યારે બાર ચંદ્ર મહિનાનો કાળ ઋતુ ચક્રના ફરવાની ગતિથી ૧૨ દિવસ ન્યૂન થાય એ સાદી વાત માત્ર તે વખતના લોકોના સમજવામાં કહિન હતી એમ માનવું એજ દારપારપદ છે. આ બાર દિવસનો ઉલ્લેખ યુગ્મણ ઠેકણે આપવામાં આવેલો છે. અને તે પણ સૈર વર્ષનો ચંદ્ર વર્ષ સાથે સંયોગ કરવા માટે જ આપવામાં આવેલો છે, એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ એ સૌર વર્ષ નાક્ષત્ર છે, કે-સાંપાતિક છે તે જોવું જોઈએ. સૈર વર્ષની કલ્પના ઋતુ ચક્ર ઉપરથી ઉપજતી કદાહવામાં આવી છે ખરી, પણ સંપાત ચલનનો ઋતુ મધ્યે થનારો ફરફાર એટલો સૂક્ષ્મ છે કે દૃષ્ટિએ આવવાને સેંકડો વર્ષ જોઈએ. અર્થાત્ એટલો સૂક્ષ્મ તકારત પ્રાચીન આર્યોની નજરમાં આગ્યાનું જોવામાં આવતું નથી. કારણ સૂર્યના ક્રાન્તિવૃત્તમાં જગ્યા કરાવવાનાં સાધન બિલકૂલ નહોતાં. સૂર્ય સિદ્ધાંત સમયે યદપિ અવન ગતિનો શોધ લાગ્યો હતો. તોપણ તેમાં સૈર વર્ષ માત્ર નાક્ષત્રજ ગણવામાં આવેલ છે. અને આ ગતિ વિષયે કોઈ પ્રજા વૈદિક ઇંધોમાંથી પ્રત્યક્ષ કિંવા અપ્રત્યક્ષ પૂર્ગવો મળ્યા આવતો નથી. એટલે યજ્ઞ ઉરે સંવત્સર એ આધુનિક સૈર નહિ પણ નાક્ષત્ર જ સૈર, તેમાં કંઈ સંશય નહિ. પણ એ વર્ષમાન રચાવવાને સમારે બેદજર

૪ બાર ચંદ્ર માસનું એક ચંદ્ર વર્ષ. ચંદ્ર માસ એ પ્રકારના છે. એક નક્ષત્રમાંથી ગમન કર્યા પછી પુનઃ તેજ નક્ષત્રમાં આવતાં જટલા દિવસ લાગે તે નાક્ષત્ર માસ; અને એક અમાસથી બીજી અમાસ પર્યંત જે કાલ લાગે તેને અમામાસ કહે છે. હાલ તો અમામાસજ પ્રચલિત છે.

= ઋગ્વેદ ૧—૨૫—૮.

૫ વર્ષના પંચા પ્રકાર છે. એક નક્ષત્રમાં આવવા જવાને સૂર્યને જટલો કાળ લાગે છે તે નાક્ષત્રને સૈર વર્ષ કહે છે. અને એક સંપાતમાં આવવા જવાને સૂર્યને જટલો કાળ લાગે છે તેને સાંપાતિક કિંવા આધુનિક સૈર વર્ષ કહે છે. સંપાત ચલાવમાન હોવાથી તે ફરવર્ષ થોડું પાછળ રહે છે. એ કારણથી નાક્ષત્ર સૈર વર્ષ કરતાં સાંપાતિક સૈરવર્ષ થોડું સુસારે એક યદિકા કમી.

વર્ષ+ નો ઝડપ ચક્રનો મેળ કરવા માટે વર્ષારંભ બદલવો પડે. આવા પ્રસારનો ફેરફાર વર્ષારંભે કરવામાં પણ આવ્યો છે. એ બિના વર્ષમાન સાંપાતિક નહિ પણ નાક્ષત્રને લાગુ પડે છે, એમ કહેવાને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે.

હવે એ વર્ષારંભ કેમ સ્થાપવામાં આવ્યો ને જોવું જોઈએ. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે સંવત્સર અને યજ્ઞ એ શબ્દ ઘણે અંશે સમાનાર્થક જ છે. અને વળી એ બન્નેનો આરંભ પણ એકદમ જ થયો જોઈએ. વેદાંગ જ્યોતિષ મध्ये સંવત્સરનો ઉત્તરાયનથી આરંભ કરેલો છે, અને શ્રીત સૂત્રો નધ્યે પણ મહામયન આદિ વાર્ષિક સત્રનો આરંભ પણ ઉત્તરાયનથી જ કરવામાં આવ્યાનું કહેવામાં આવે છે.† દેવ સમ્યક્થી તમામ કર્મ ઉત્તરાયનમાં જ કરવાં જોઈએ એવો જૈમિનિ આદરક્રતો અભિપ્રાય છે.

કેટલાક જ્યોતિષ ગ્રંથમાં કલા પ્રમાણે ઉત્તરાયન એટલે મકરસંક્રમણથી કઈ સંક્રમણ પર્યન્તનો જે કાલ તે અર્થે ત મકર સંક્રમણ એ સવત્સરનો તેવોજ ઉત્તરાયનનો જૂનો આરંભિક વૈદિકકાલ એવું પ્રથમ દર્શને કાર્ત્ત કહેનો તે સ્વીકારવા પહેલાં જરા સંક્રમણે વાર્ષિક સત્રના પ્રયોગનું નિરીક્ષણ કરવાથી મકરસંક્રમણ એ કાંઈ આ સત્રનો આરંભકાલ ન હોવો જોઈએ એ ખિન તો પણ વિચાર કરવાનો છે. કારણ વિપુલવિનના યોગે જેમ વર્ષનાં તેમ વિપુલાન દિવસના યોગે વાર્ષિક સત્રના એ સમાન ભાગ થાય છે. = સત્ર એ વર્ષનું પ્રતિબિંબ છે. અને તેનો વર્ષની સાથે સર્વ અંશે સામ્ય સ્વભાવ હોવો જોઈએ. પરંતુ આ કલ્પના પ્રમાણે વર્ષારંભ મકર સંક્રમણી એ માનવાથી વિપુલાન દિવસ ખરેખરા વિપુલદિવસે એટલે સંપાત દિવસે નહિ આવતાં કઈ સંક્રમણીમાં આવે. અને તેનો અર્થ જો “સમાન અહોરાત્રનો દિવસ” એવો કહેવામાં આવે તો તે નિરર્થક છે. પરંતુ એમ માવવું એ બ્યાજની નથી. કારણ કે હ પણ પ્રકારે એ શબ્દ યોગના સાથે થવી જોઈએ, અને એમ કહેવું ગત્રને લાગુ નથી, તોપણ નિદાન વરસને લાગુ થવું જોઈએ. એટલે વિપુલવાન નામ સાથે હોવાને માટે વર્ષારંભ સંપાતિથી થવું જોઈએ.

ઉત્તરાયન શબ્દના જે અર્થ ચર્ચા કરે છે x એક આગળ કહેવામાં આવ્યો છે તે

+ સાંપતિક નાક્ષત્ર વર્ષ કરતા રજૂ માત્ર પ્રમાણે એક મટિડા નહું છે. અર્થાત્ ચૈત્રારંભી વર્ષના આરંભકાલે સમારે ૧૮૦૦ વર્ષ કિંવા રજૂ માત્ર પ્રમાણે ૪૯૧ એ તો ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે તે કાલ્યુનના આરંભે હોવું જોઈએ. પણ વર્ષારંભ જે વસંતથી ગણીએ તો ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ચૈત્રમાં ન ગણતાં કાલ્યુનમાં ગણવું જોઈએ. અને અગાઉ જે હમર વર્ષે માધમાં ગણવું જોઈએ. એ પ્રમણે દર જે હમર વર્ષે વર્ષારંભ એક મહિનો પાછળ ગણવો જોઈએ. સંપાત ચલાયમાન છે. વસંત સંપાતમાં સર્વ આવે છે ત્યારેજ વસંત ઝડપની શરૂઆત થાય છે. એટલે એક ઝડપ પર્યન્ત અપવા સાંપાતિક સૌરા વર્ષ થાય એવો સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે.

+ વેદાંગજ્યોતિષ અને આધાલયન શ્રીત મુત્ર ૧-૨-૧૪-૧; ૨-૨-૧૪-૩ અને ૨૨.

= એતરેય બ્રહ્મણ ૪-૨૨; તંત્રીય બ્રાહ્મણ ૧-૨-૩-૧; તંત્ર બ્રહ્મણ ૪-૭-૧.

x સર્વનું ક્ષિતિજ ઉપરથી ઉપરધાન કાંઈ એક જ નથી વસંતઝડપનો જે દિવસે આરંભ થાય છે, તે દિવસે સર્વ બરાબર પૂર્વમાં હોય છે. ત્યાર પછી યોડે યોડે ઉત્તર તરફ હળી તથા મહિના મુખીમાં ઉત્તર દિશા તરફ જાય છે. અને પછી પુનઃ દક્ષિણ દિશા તરફ વળે છે. તે જ મહિના દક્ષિણદિશા તરફ જાય છે. એટલે જ મહિનાને દક્ષિણાયન અને જ મહિનાને ઉત્તરાયન કહેવામાં આવે છે એ પહેલો અર્થ. અને સર્વ પૂર્વમાં હોય

અર્થાત્ મકરધી કંક મંકમણ પર્વન્તો કાઠ અને બીજી વસ્ત્ર સંપાતથી શારદ સુધીનો કાળ પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે સૂર્ય ઉત્તર તરફ વળે કે ઉત્તરાયન શરૂ થાય. અને બીજા અર્થ પ્રમાણે ઉત્તર ગોમર્ધમાં સૂર્ય જ્યાં હોયે ત્યારે ઉત્તરાયન થાય પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે વર્ષરંભ મકર સંક્રમણીથી અને બીજા અર્થ પ્રમાણે વસંત સંપાતથી થવો જોઈએ. પરંતુ વાર્ષિક સત્ર વચ્ચેના દિવસ તેજ ત્રિપુતાન દિવસ, તેજ વસંતઋતુનું મુખ્ય અને અગ્રણેષ્ઠ અથવા અર્ધ વાર્ષિક યજ્ઞ દરે વસંત અને શરદ ઋતુ મધ્યે કરવાનો તેજ દિવસ. આ રીતે વિચાર કરતાં આપેલા બે અર્થો પૈકી બીજો જ વિશેષ માલુમ પડે છે. અને તેજ ખરો જૂનો અર્થ હોય એમ પણ પડે છે.

વેદિક ગ્રંથો મધ્યે ઉત્તરાયનનો સમ્બન્ધ દેવયાન અને પિતૃયાન નામના માર્ગના વર્ણન વખતે યોજવામાં આવ્યો છે. ઋગ્વેદ મધ્યે દેવયાન અને પિતૃયાન એ શબ્દો ઘણી વખતે આવેલા છે. * ત્યાં દેવયાન શબ્દને કોઇ પણ રથજેરપટ્ટ અર્થ કરવામાં આવ્યો નથી. બૃહદારણ્યક અને છાંદોગ્ય ઉપનિષદ મધ્યે દેવલોક અને પિતૃલોકનું સંવિરતર વર્ણન આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે. અર્ચિયો હરન્દ આપૂર્વમાણવક્ષમાપૂર્વમાણવક્ષા ધ્યાન્વણમાસાનુદલ્લુહાદિત્યં ઇતિ માસેભ્યો દેવલોકં તેપાંનપુનરાવૃત્તિઃ । ધૂમાદ્રાગ્નિ રાત્રેરવક્ષોયમાણવક્ષમવક્ષોયમાણવક્ષાધ્યાન્વણમાસાન્દક્ષિણાદિત્ય ઇતિ માસેભ્યઃ પિતૃલોકમ્ + વળી ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે “ધૂમોરાત્રિસ્તથા ફૂલ્ગ્નઃ ધણમાસાદક્ષિણાયનમ્ + પરંતુ જ્યાં પર્વન્ત સૂર્ય ઉત્તર હોય છે તે છ મહિના અથવા ઉત્તરાયનના છ મહિના એવા અર્થના જે શબ્દ આપવામાં આવેલા છે તેનો અર્થ શું ? સૂર્ય રીઝાકારનો અભિપ્રાય તેનો અર્થ મકર સંક્રમણથી કંક સંક્રમણ સુધીના છ મહિના એવો છે. પણ આ અર્થ વેદિક ગ્રંથના વર્ણનથી ઉતરો છે.

આગળ કલા પ્રમાણે ઉત્તરાયનના બે અર્થ થઇ શકે છે. પરંતુ ચતુષ્પથ થાલણ મધ્યે દેવ અને પિતરની ઋતુનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તેમાં વસન્તો મૌઋતો ઘર્ષતે દેવા ઋદાઃ શરદ્દેવંતઃ શિશિરસ્તે પિતરો...સયન્નુદગાવર્તતે પિતૃનુ તર્દિમવતિ દેવાંસ્તહ્મિમિગોપાયતિ-અથ. યન્ન દક્ષિણાવર્તતે પિતૃનુતર્દિમવાંત પિતૃન્સ્તહ્મિમિગોપાયતિ આથી ઉત્તરાયનના અર્થ ત્રિપથે ઉદ્ભવેલ સર્વ શકનો નાશ થાય છે જ્યારે વસંત, ઔઋત અને વર્ષા એ દેવ ઋતુ છે, અને સૂર્ય જ્યારે ઉત્તર તરફ વળે, ત્યારે તે જ્યારે દેવો મધ્યે હોય છે; ત્યારે રપટ જ ઉત્તરાયનનો આરંભ વસંત સંપાતથી જ થવો જોઈએ. મકર સંક્રમણથી તેનો આરંભ થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ દેવાની પહેલી ઋતુ જ વસંત તેમાં કોઇ પણ ઠેકાણે મકર સંક્રમણથી આરંભ થતો નથી. આ માટે દેવલોક દેવયાન કિંના ઉત્તરાયન એનો અર્થ વસંત સંપાતથી શરૂસંપાત સુધી થનારી વસંત. ઔઋત ઋતુના છ મહિનાનો કાળ હોય એમ માનવું જોઈએ.

જ્યાં સુધી ઉપરની નિતાને વિરૂદ્ધ પૂરવો મળી આવે નહિ ત્યાં સુધી પ્રાચીન વેદિક

ઉત્તર તરફ વળી દિશા તરફ ગયા પછી પુનઃ પાછો ફરી પૂર્વમાં ઉગતા સામનાર છ મહિનાને ઉત્તરાયન કહેવામાં આવે છે એ બીજો અર્થ

* તેજિરીય થાલણ મુલં વા યતલ ઋતુનામ્ । વંદસંતઃ (૧-૧-૨-૬)

૨ ઋગ્વેદ ૧-૭૨-૭ અને ૧૦-૨-૭

૩ બૃહદારણ્ય ૬-૨-૧૫.

કાલેનાર્થરંભ સૂર્ય વસંત સંપાત વખતે થતો હતો. પતારી તમામ આપધિયોમાં અને જે અર્થે તે વખતે સૂર્ય ઉત્તર ગોળાર્ધમાં

થતો હતો. અર્થાત્ ઉત્તરાયન વસંત ઋતુ સંપાત સંપાત થાય ત્યારે થતો. ત્યાર પછી છ છ મહિના સુર છે.

રથજે કહેવામાં આવ્યું છે કે, વૈદિક કાળ વખતનીઓ. —

મધ્ય વખતે આપવામાં આવેલો છે. પરંતુ એ ૨ કુર છે.

કાંઈ નિશ્ચય પૂરેક કહી શકાતું નથી. પણ આ ત પુષ્ટિ આપે છે.

૨રી જાય છે. આ માટે પ્રાચીન અને વૈદિક પુસ્તકો ૨ કુર છે.

દેવલોક કિંવા દેવયાનનો અર્થ ખાસ લક્ષ્યમાં રા' છે.

સિદ્ધાન્ત સિરામણિકાર ભારકરાચાર્યને પશ્ચ ઉત્તર

વિષે બ્રાન્તિ પડે છે. કારણ તે સમયે ઉત્તરાયનને ૨ કુર છે.

એવો થતો હતો. પશ્ચ દેવોનો દિવસ એટલે કત ૨ કુર છે.

ઉત્તરાયન એટલે દેવોનો દિવસ એ માનવું કેવી છે.

ધાન થયું નથી. અને વિનોન્મુચ્ચેડરે તત્કાલ કી' ૨ કુર છે. ૨. ૧

કોઈ પણ સમય બતાવ્યો છે પરંતુ તેને જે ઉત

વેન્તનો કાલ જે પૂર્વે મનાય છે તેની માહિતી

આ પ્રમાણે પ્રાચીન વૈદિક કાલે વસંત સં

માપે મક્કર સંક્રમણ વખતે ફરવ્યો. આ તક્ષવત

નિક વિભાગદર્શક થયો એટલાથીજ વાત અટ

રાવનો આરંભ પશ્ચ મક્કર સંક્રમણ વખતે આવીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

તથાવત પૂર્ણ પછે થયેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે સ

ન્ધી કાષ સંજય ન હોય ત્યારે તેનો જૂનો અર્થ શાસ્ત્ર. " નામનું.

ત્યારે આ જૂની પદ્ધતિનું શુ વિસ્તરણ થયુંસ્તક વાંચો.

સખ્ય નક્ષત્ર રાવ, વસંત સંપાતથીજ આરંભાવાદનો ઉત્તમ મર્મ દેખડાઈ છે.

તરફ રહેનારા આપણે વ્યાવહારિક વર્ષ વસંત સૂ પડી આજ સૂધીમાં તેની

રાયનમા કરવાની સવે ધાર્મિક વિધિ મક્કર સંક્રમ

છીએ. હાલ આપણે વર્ષારંભ બીજી પદ્ધતિ પ્રમ

તો કહેવું જોઈએ કે, પ્રાચીન આર્યોની જૂની પુસ્તક.

બીજી પદ્ધતિ સ્વીકારેલી છે, તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય (ગુજરાતી લિપિમાં). જગાહી અને તામિલ

હયુ ભાષામાં હપ્તમ છે.

× પ્રેક્ષિતર ભાનુના મત મુજબ "અગ્નિ મૂહ્યઃ"

નો પાઠ હોત તો વધારે સારું હતું (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, મોકલવામાં આવે છે.

ખાસ પૃષ્ઠ ૨૩ મરાઠી સીરીઝ જુઓ.

× ગોલાધ્યાય ૭-૧૧ અને ૧૨.

† વારતવિક જોઈએ તો હાલ સૂર્ય વસંત

હોય છે. પણ આપણા વર્ષનો આરંભ ચૈત્રયા આરંભ કરવાનો જોવો પ્રથમ પડેલ તે સમયે

અધ વર્ષારંભ પશ્ચ ત્યારે જ થતો. ત્યાં વસંત સ

ફંબ ચૈત્રથી કરવાની પદ્ધતિ તેવી ને તેવી કામ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

ભાનુનગર—કાઠિયાવાડ

મુક્ત રહેવા માટે.

અર્થ શાસ્ત્ર. "

નામનું.

મુક્ત

વહેંચાઈ ચુકી છે.

(ગુજરાતી લિપિમાં). જગાહી અને તામિલ

હયુ ભાષામાં હપ્તમ છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી

ભાનુનગર—કાઠિયાવાડ

આવદેશ
જેક અલેક્ઝાન્ડર પ્રવાસી.
અલ્લનિય મલિકાલ નસુલાઈ.
દિવેદી.

સુદર્શન.

પ્રિન્ટર "સેન્ટ્રલ પ્રેસ" લિ. મુંબઈ.
સંપાદક શ્રી. જી. જી. શંકર.
સંપાદક શ્રી. જી. જી. શંકર.

(ધર્મ-મૃદુ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સુખ-અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તંત્રી—આધવસાલ નસુલાઈ-દિવેદી.

[પુસ્તક ૪, અંક ૬.]

(માસિક)

[માર્ચ ૧૯૦૬.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

કવિ અને લેખક વિષય.

કેનેદમ જરી.....

તેહિનો.

પ્રતિભાદર્શન.

(મોહ.)

(અનુસંધાન ૧૪ ૬૭ થી.)

શું આ વેશ વિશેષ સુંદર કરી, પ્રીતિ આભિસારિકા;
આપે આપ સુદિવ્ય દેવ પતિને, જાતી હશે બેટવા ?
ના ના કે તપ બાવં તેજ પૂરતે, જાતી હશે રીઝીને;
દેવાને વરદાન માન મળ્યા, કાંતા ચવા કારણે ! ૧૫

ઉરે હતા એમ વિચાર ત્યાંહી,
તેની પડી દટિ દુદટિ માંહી;
આંખે મુલ્યોતિ નયને બરાઈ,
જાડી છળી અંતર, હેતુવાડી.

પૂરા પ્રેમે પાયાં, નયન સર બાળા હૃદયનાં;
 બેડી આવી પેરી, હૃદય રસ મ્હારે રસ થતાં.
 સરી આલ્યા ખાસ, વિધ વિધ તરંગો મન રજા;
 અને આલ્યું એવું, 'સ્વપન બ્રમ તો ના નજર આ' ૧૭

એવે મ્હને ત્યાં હૃદયે જણાઈ,
 સુભવ્ય દિવ્યાકૃતિ તેજવાળા;
 આનન બાહુ નર રૂપ ધારી,
 બેડેલ ધ્યાને રતિનો વિહારી. ૧૮

ધોળો છતાંયે બગવો ધૂરેલો,
 જામે ઉરે લાગ્યો લાગવાળો;
 ઈચ્છા અનિચ્છા સુતરે વણેલો,
 આશા નિસયા રૂપ તારવાળો. ૧૯

જેતાં લેને હૃદય સુજને એમ આલ્યું વિશેષે,
 સુભાગ્યો ને મદન રતિને યુગ્મ આ આપ્ય આજે;
 સૌન્દર્યોદિ સકળ રસના તત્ત્વ સુતત્ત્વ રૂપે,
 બ્રજોલે ને અરૂપ રૂપે પ્રેમ તે પ્રેમ દેખે. ૨૦

દ્રષ્ટિ પાતે યતિપાત, ઉડીને અંતર બળા;
 દેલ બાહું દૂર કહાડી, રજા અદૈત પાયરી. ૨૧
 મનોરતિ પ્રેમયતિ, થતાં તે હરખી પડી;
 દ્રષ્ટિથી સપ્રેમ પૂજન, કરતી ત્યાં રથબી રહી. ૨૨.

થંબે ઘડી ત્યાં ઉઠ્યા હંજારો,
 વિચાર વારિ પ્રીતિના તરંગો;
 દેવી હદે તે પ્રણયી પૂજતો,
 જોયો મ્હને ને હૃદયે જણાયો. ૨૩

નહિ પાસ છતાં નિજ પાસ ગણી,
 સમીપે ન છતાં સમીપે ન લહી;
 નમી તે ઉર પ્રેમથી પ્રેમ બરી,
 ધરી મીટ અમીટ વચે મનથી. ૨૪

તનને ધરી ત્યાં ઉડી ઉર થકી,
 દૂરથી પ્રીતિથી પ્રતિભા પૂજતી;
 પરિરક્ષણ સુખન પ્રેમ થકી,
 કરતી ખીલતી ઉસતી હીંગતી. ૨૫

હોયતી હોયતી હરમાં હોયતી,
કરે હમ વચ્ચે પ્રિયતા પડતી;
ધડોમાં કરે કંદેશતા બનતી,
ધડોમાં પડો અંક અનંક થતી.

૨૬

ધડોમાં ઉભતી ધડોમાં ફરતી,
ધડોમાં રસ ઘસ નવા રમતી;
ધડો વિશ્વરથો વિશ્વ નવું રચતી,
ધડો વિશ્વ મહો ભણા વિશ્વ થતી.

૨૭

ધડો વિશ્વ ઝુએ ઝુલતી રમતી,
ગગને ધવુ દોરે પડે ન્દડતી;
ન્દડતો રમતાં ધડો લોચ થકી,
હડો દર હડી સવિતા બનતી.

૨૮

સવિતા કવિતા ઉર એ વનિતા,
બનતી રમતી ચિત એલકતા;
ચુરતાંત અમે ચુર સાગરમાં,
બ્રહ્મી હુબતી તે નિભયી નિશ્ચમાં.

૨૯

વહતાં વહને ન કશું વદતી.
રમતાં રમતે ન વધુ મુથતી;
પથુ તોય પ્રીતિ રસ પાન મહો,
અયદિતિ ઉરે ઉર એ બડતી.

૩૦

તહો ચંગ અને મરંગ તણા,
હક ઝાંઝરના ઝમકાર ધણા;
કટ ધા કોટ ધા કોટ એમ ચતાં,
સ્વર સાર ગુહી તખ્તમાં બજતાં.

૩૧

સંસિક રસ તનુની, ઉર અદિષ્ઠ વેધો;
પરમ પ્રુનિત એવી, દિવ્ય પૂજા વિલોકી.
હુગુણુ નભચારી, પૂર રોબા પ્રકાશી;
દંદખ પરમ ધારી, નિસર્વા અજ્ઞ દાડી.

૩૨

નવ રાત ચિતે બ્રહ્મિ રાત ચર્ધ,
ચર્ધો સોળા કળા નભમાં પ્રગટી;
પ્રગટી નભમાં રજરે ગંગ તહો,
મધુરી રસની ઝરણી રસતી.

૩૩

રસતી રમતો સરિતા પડતી,
સરિતાય થકી ઉડમાં રમતી;
રમો ઉરે ઉરે રસથી રસતી,
પ્રિયથી પ્રિયને પરિરંબણથી ૩૪

પરિરંબણથી પ્રસવેદ બરી,
મુરતાંત શ્રમે કંઈ મદ હસી;
હસતી ખસતી-જરો દૂર થતી,
રતિના સરમાં રતિને ધરતી. ૩૫

મધુરી લહરી મકરંદ બરી,
પ્રસવેદ હુચ્છી શ્રમ હુચ્છો કરી;
હસતી; વગતી કુંદતી રૂંદતી,
શ્રમને નિજના રસમાં રસવી. ૩૬

સસો આશ્ર થકે નદોમાં સરમાં,
નિજ પ્રિય ગૃહે હસતાં રમતાં;
ધરો રૂપ અનેક અનેક પ્રિયા,
લઈ આંક વિશે ફરતો નભમાં. ૩૭

નભમાં ફરતાં સસો હાસ્ય તણાં,
રતિનાં ઝરણાં રસ રૂપ થતાં;
ઉછળી ઉડથી નયને ચહતાં,
સરતાં ભૂમિમાં રસ પાવરતાં. ૩૮

સસો એમ સુધારમ પાવરતો,
કુમુદી પ્રિયને ચુમતો ચુમતો;
હસવી રીઝવી ઉડથી ઉડને,
મકરંદ છઈ ક્ષિતિને ચહતો. ૩૯

ચંદા સાથે કુમુદ સઘળે એમ કોય કરે હાં;
આભે ઊભી રમત રમતી પ્રેમની રમ્ય રાંગા;
પ્રીતિ મોતે હૃદય જલધિ ઉર સુદા પરેલાં,
મુકતા કહાડી નવન કરથી ખોળમે લહાણ દેતાં. ૪૦

આવી ઊભી લલિત લળતી ઉર પ્રીતિ ભરેલી,
લ્યાં છે વ્હાવે રમત રમતો હૃદ બુધોતિ કરેથી;
પ્રેમાત્માયે કુમુદ વનના હાસ્યમાં હાસ્ય દાખી,
વિજા વાગે મધુર નવની માલમાં રેવલિની. ૪૧

અવધુ હૃદય હારી, ચૈવલી ગાનતાને;
યશધર રસ પીતો, ઉમડો સ્વચ્છ વૃષોમે.
ગમન ગતિ સંકોચી વાણુ તે કાળ લેમાં;
હૃદય પ્રણય રેડી, જોડેયતો મોઢ લદાણાં. ૪૨

નિરખો નયન લેવું, ઉર મ્હારે ખોડ્યાં લાં;
મગજ સુમન તાળ, ગંધ. સંકા. બરેલાં.
સુરભિઃ સરસ લેની, વાણો. વાણે બરેલી;
વદન સદન આવી, બાણ વિષે વહેલી. ૪૩

ચંદા સાથે કુમુદ રમતાં દિવ્ય કીડા મહોધી.
બાવાબાવો સદળ ગર્જી, વા સ્નેહ અશ્રુ રૂપેની;
હાસ્ય આવે હૃદય રસની શુભ મુડતા સ્વરૂપી,
સુધાવારિ ઝરણુ ઝરતાં યું સરિતા બનેલી? ૪૪

ના ના જ્ઞાલી, નયન કિરણે ઉર પ્રેમાગ્નિ જ્વાળે;
ઉષ્ણુશ્વસો મગજ ઝરતાં બાળપ બિંદુ સ્વરૂપે;
યાવું બાલુ હૃદય વેદતું ચક્ષુ દારે મ્હારી,
ભૂમિ પટે પ્રથમ ઉભલું યું સરિતા રૂપે છે. ૪૫

(આગળ સાચુ.)

પ્રગલ્ભિસી. ૪

સ્નેહમંડરી.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૦ થી)

રહે રહે મ્હારું, સમગ્ર ગુણ સાચી ન પડતાં;
નિમે મર્યાદા ત્હું, નયન યરે જાંખી નવ યતાં;
ટકે ભીતિ ત્યાં વ્યાં, ગુણ સુરત લમી ન બળતાં;
બળને લમી ચિત્તે, મમત દેહ ભીતિ ગળી, નેતાં. ૪૨

ખરૂં પીલું, પાલું, મન કરમ વાણીયો જ બને;
અને તહારથી તે, મન કરમ વાણીય બરે;
અહો ! એવી દિવ્યા, બલવતી છતાં તું અબલ ચે,
રચાવી રાચે છે, મન તન જગે મોદ મગવી. ૬૩

વિકારી સંસારી, વિષમય હવા શ્વાસ ભરતાં;
ઈધાર્થ મુઝાર્થ, નર હૃદય અશુ ટપકતાં,
જગે એવા કાળે, દુઃખ દરદ અશુ દૂર થવા:
ખરી તું ખારી છે, પરમ રસ પ્રીતિ પમ દવા. ૬૪

તુંને જોતાં બહાલી ! ઉર ઉદધિની ઉર્મિ ઉછળે:
સહુ ઉર્મિ ઉર્મિ, ઉછળી ઉછળી એક જથ્થે,
જુદા રંગો રંગો, બર્ણો ગર્ણો બને એક રસ તે;
પારાનંદે કિંવા, સુરત સમયે આત્મ વિલસે. ૬૫

મળ્યે મીઠી તહારી, નયન નિધિની છોળ સુખદા;
રળે દુઃખો જામે, અશ્રુખ ધૂન આખા શરીરમાં,
જૂલે ભાષા વાણી, નયન ઈંદ્રતાં ના અવરમાં;
રમે યુદ્ધિ નાંખી, પ્રિયતર તરંગો તું રસમાં. ૬૬

મહા યોગી યોગે, વિધ વિધ રીતે પ્રાણ પલટી;
સમાધિ સાધે છે, મન વિષય આંખી બહુ વિધિ:
પરંતુ ખાળા ! ના, સસ સુખ સમાધિ સરસ તે;
સમાધિ સાચી તો, તુજ સુરત સંમામ સમયે. ૬૭

મહા આધિ વ્યાધિ, વર્ણો વર્ણો ઉપાધિ, જગતમાં;
સદા છેડી જોવા, બહુ બહુ મયે માનવ બધાં;
પરંતુ ના છેડી, તુજ વગર બહાલી ! વિચરતાં;
રહે છેડી તે તું, ઉર ઉરથી આલીંગી રમતાં. ૬૮

સહુ અગ્નિ યુગ્મે, કળ જળ વડે કે બહુ રળે;
પરંતુ ના યુગ્મે, મન તન જગે તું અગન તે;
હકીમે ના હારે, કળ જળ રળે ના કદો યુગ્મે;
યુગ્મે તે તું બહાલી, રસ રૂપ બની કંઈ વળગ્યે. ૬૯

અહીં ચિત્તે રાખે, મન તન અનેરી અટકમાં;
રમી રવંખે નાંખે, મન રસ વાસી વચનમાં.

હિતારી આશામાં, મગજ મન મારે વલખતાં;
ખરે છે લેવી તું, હૃદય જાગવાંદી ચટક દા. ૭૦

સહુ સુખો સાથે, રમણી રૂપ ધારી નયનમાં;
સહુ શાંતિ માટે, જાહેર રૂપ ધારી હૃદયમાં;
મહા કીર્તિ આશે, હૃદય વર્ણી શ્રીગ સ્વરૂપમાં;
રહી છે તું બહાવી, ચર અચરનો દાઢ જાગમાં. ૭૧

ન કન્યા સુધા તું નથી નથી તું પ્રીતિ નજર છે;
ન મધ્યા વૃક્ષ તું, સતત યુવતી તું અલખ છે,
નથી તું છોડાતી, કથિત છૂટવું એ સમય છે;
વિના તું છોડાતું, સતત વદતું આ જગત છે. ૭૨

પ્રીતિમાં પોતાનાં તન મન સુખપ્રેમ નર બધા;
બધે કાળોં ધોળાં, નિજ નિજ કરે કાર્ય ધરતા;
કરી કાર્યો પામે, સુખ સુખ ખરું તે નવ મણી;
જીંખારી થી મામે, પ્રણય શુભ તારો પ્રણયથી. ૭૩
જીંખી લેવું જૂંડું, અધમ પશુ માને જન બધાં;
પરંતુ જીખારી, તુજ પ્રણય લેવા નર ધણા,
અરે! કાં જૂંડું છે, તુજ પ્રણય આશે અચરતા;
હરિ શંકુ ધરા, તવ નર ધરે શે મન લલ ૧૧ ૭૪

જપે જીમે પ્રેમે, હૃદય શુભ રાખી પ્રણવને;
તપે હોમી ગાને, સુખ દુઃખ સમજા હૃદયને,
કરે કાલિ યજ્ઞો, મન વચન કાયાધર્મો ખરે;
મહે તે પુણ્યભાગ, રૂપ રસ બરી તું સુરતને. ૭૫

(આગળ ચાલુ.)

કહાત અકુ ગોધી.

॥ તેહિનોદિવસાગતાઃ ॥

(મળેલું.)

“તે દિનો આલ્યા ગયાં,”

(સોહિલી—ગાંઠકાં.)

બાલ બાલે માતનાં વાંતલ્યમાંહિ ઉછર્યા,
લાડિલા સહુ કોડ પૂર્યા, રાતદિન નંવા-નવા;
તોતલી વાણી થકી મતાજીને રીઝાવતાં,
સામે થતો આનંદ ક્યાં ? હા ! તે દિનો આલ્યા ગયા !

ગેલ-કરતું ઉર ખેલે સ્થિર ના ઘડીએ રહે,
આંચલ્યથી ઉરનાં, સરીર પણ, તુરાનો કંઈ કંઈ કરે;
તે સમે કંઈ વાંકે યાતાં માતને ખુશી રાખવા,
યત્નો કરી હસતા હસાવા; તે દિનો આલ્યા ગયા !
જરીક કદીએ કો વખાણે ત્યાં હલ્ય ફૂલી જતું,
ઉત્સાહથી અભ્યાસમાં લાગી જવાને સુઝતું;
અતરે આશા થતી, કે કિસ્મતે સુખ-મહેન-છે,
આશા ઉડી ઉત્સાહ સાથે, તે દિનો આલ્યા ગયા !

કંઈ કંઈ રચીને સજીઓ, તેમાં બહુ વિદ્યૈ કંટું,
પર્વા તજી સંસારની, મન મસ્તીમાં મહાલ્યા કંટું;
આનંદ ઉર્મિ આવતા, પણ તેય ના નિત્યે રજા,
ફરીને જગતના દાસ યાતાં તે દિનો આલ્યા ગયા !

માન્યું અમુક પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિથી આનંદ છે,
“ને એકથી બે મટ જગમાં” એમ વિદ્વાનો કહે;
તેથી પ્રવાહે ઝુકવાતું ધૃષ્ટ ધારીને ઝુક્યા,
આનંદ માણ્યો કેંક દિન; પણ તે દિનો આલ્યા ગયા !

શોધ્યાં ઘણાં સંખ્યાઓ ને સાધનો શાંતિ તજ્યાં,
કંઈ કંઈ ઉપાધિમાં ગુંધાઈ, દુઃખ સુખને ના ગણ્યાં;
આન અસ્થિ ન્યાપને વેચ ચર્ચ રહ્યા જાણ્યા છતાં,
ને દુઃખમાં એ સુખ માન્યું, તે દિનો આલ્યા ગયા !
એ રીતે સુખ સ્થિર ના, તો દુઃખ પણ સ્થિર કાં હશે ?
જે આન, તે ના કાલ રહેશે; બાવિ પણ આલ્યું જશે !
ક્યાં કાલની ગણના અહાં ? સુખ દુઃખની મર્યાદ ક્યાં ?
સૌ આન; કાશે ના કંઈ ! આપુખ એમ વીતી જતાં.

“નૂતનત્રી.”

ઉપનિષદ્ પ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ.

(મહેશ્વ.)

(અનુસંધાન ગતીકથી.)

પ્રકરણ ૪ થું.

મધુ વિદ્યા.*

હાલક મુનિએ કહ્યું કે-હે રાજન્! આપે જે મધુવિદ્યા વિષે કહ્યું, તે મધુવિદ્યામાં વિદ્વાનોને દુર્ગમ્ય એવું રહ્યું રહેલું છે. તે મધુવિદ્યા સ્વયંદિગ્વિષયગર્ભે વિરાટપુરુષને સંધિના આરંભકાળે કહી હતી. વિરાટપુરુષે બ્રહ્માને શીખવી; બ્રહ્મદેવે પોતાના પ્રિયપુત્ર ભગવાન મનુમહારાજને શીખવી; મનુમહારાજે પોતાના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રને શીખવી, એમ ઉત્તરોત્તર એ વિદ્યા મારા મહા સમયે પિતાથી અરણ્ય મુનિપાસે આવી; અને તેઓએ અત્યંત પ્રેમને લીધે તે મધુવિદ્યા મને બધાવી છે. તે મધુવિદ્યા હું આપને તથા મર્ચ વિષેને પદ્યામતિ કહું છું.

હે રાજન્! અંતરિક્ષમાં જે સૂર્ય તપે છે, તે સૂર્ય દેવોના મધુરૂપ છે. એટલે સર્વદેવોનું પોષણ તે સૂર્યના તેજમાંથી થાય છે. અંતરિક્ષ મધપૂરે છે, જેમાં સૂર્યથી મધુ ઉત્પન્ન થાય છે તથા રહે છે. તે અંતરિક્ષરૂપ મધપૂરે સ્વર્ગરૂપ આગપરેલા વાંસ ઉપર લટકી રહેલો છે. તે સૂર્યના જે કિરણો છે, તે કિરણો મધમાખનાં ઈંડાં રૂપ છે. સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વીમાં સર્વતઃ પ્રસરી રહી પાણીને વરાળ રૂપે ઝુસી લે છે, તે ઝુજળ કર્મની ગતિથી આશ્વત્થવના રચાયેલા અપર્વ રૂપને પણ આકર્ષી સૂર્યપ્રદેશમાં લઈ જાય છે. તે અપર્વ રૂપને રસ અથવા અમૃત કહે છે, અને તે વેદમંત્ર રૂપ મધમાખ યર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને મધમાખનાં ઈંડાં રૂપ કહેલ છે.

* જુઓ છોડોપોપનિષદ્ અધ્યાય ૩ ખડ ૧ થી ૧૧ સુધી.

x આ મધુવિદ્યા પ્રકરણને ઉદ્દેશ કર્મથી ઉપાસના એક છે, જે દર્શાવવાનો છે. સમજાં વેદ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં કહેલાં કર્મોમાં ઉપાસના તો રહેલી છે. પરંતુ કેવળ કર્મ અને શુદ્ધ ઉપાસનામાં ભેદ એટલો જ છે કે-કેવળ કર્મ કર્તાને કર્મના રહસ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી. પરંતુ, હાં વસતા દેવો અને તેમની સાથે આ લોકના જીવોનાં સંબંધ કેવા પ્રમાણનો છે, તે ઉપાસકે અવશ્ય જાણવું જોઈએ. એટલું જાણવાથી ઉપાસવસ્તુનું પદાર્થ સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવે છે, અને તેથીજ તે સ્વરૂપ સાથે તક્ષીન થવાય છે. સ્વર્ગમાં તેજસ્વત્ત્વ પ્રધાન છે. તેમાં વસતા દેવોનાં શરીરો તેજસ્વત્ત્વનાં બનેલાં હોય છે. આ પૃથ્વીમાં વસતાં પ્રાણીઓનાં શરીરો પાર્થિવત્ત્વનાં હોવાથી પાર્થિવપદાર્થોથી તે શરીરોનું પોષણ થાય છે, તેમ સ્વર્ગમાં વસતા દેવોનાં શરીરોનું પોષણ તેજસ્વત્ત્વથી થાય છે. સૂર્ય તેજસ્વત્ત્વનો બંધાર છે. તેનાં તેજસ્વી કિરણોથી અને વેદમંત્રોએ ઉત્પન્ન કરેલી ગતિથી આકાશીયત્વનાં પરમાણુઓમાં વિકાર યર્ષ, તે પરમાણુઓ અંતિમ્મુક્ત બને છે, અને તે પરમાણુઓને જે પદાર્થ બને છે, તે પદાર્થથીવેદવિદિત કર્મ કર્તા યજ્ઞમાનનું મરણ પછી સ્વર્ગમાં

હે મહાતુભાવ રાજન! તે સૂર્યની પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને ઉર્ધ્વદિશામાં જે કિરણો બાપી રહ્યા છે, તે કિરણો મધ્યપ્રાણના જુદા જુદા ભાગો છે. પૂર્વમાં ઋગ્મંત્રા, દક્ષિણમાં યજુર્મંત્રા, પશ્ચિમમાં સામમંત્રા, ઉત્તરમાં અથર્વમંત્રા અને ઉર્ધ્વમાં શુભ વિદ્યાના મંત્રા મધુમક્ષિકા રૂપ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. તે તે વેદ અથવા વિદ્યાથી કરાયેલાં કર્મો પુણ્ય રૂપ છે, અને તે કર્મના સારરૂપ અપૂર્વ સ્વરૂપને અમૃત કહે છે. ઋગ્ગાદિ વેદોમાં કલા પ્રમાણે અભિહોત્રાદિક જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે કર્મોની ગતિથી આકાશતત્ત્વમાં ઉત્પન્ન થયેલા અપૂર્વ સ્વરૂપના પરમાણુઓમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ રચના થવા માટે ઋગ્ગાદિ મંત્રો અમુક પ્રકારની ગતિ અથવા શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે શક્તિથી પરિણામે તેનું અમુક તેજસ્સ્વરૂપ અને છે. તે તેજસ્સ્વરૂપમાંથી યજ્ઞ, તેજ, વીર્ય, બળ અને અન્નાદિ રૂપ ફળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સૂર્યમાં જે રક્ત, શુક્ર, કૃષ્ણ, અતિકૃષ્ણ અને કંબાલમાન રૂપો જણાય છે, તે સર્વ રૂપો કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં તેજસ્સ્વરૂપોજ છે.

હે રાજન! આ સૂર્ય માનસોત્તર (જ્ઞાતાંજ્ઞના મધ્યખિંદુ) ની આસપાસ અદર્શિય રૂપો કરે છે. તેની પૂર્વદિશામાં અગ્નિદેવપ્રમુખ યજુદેવોની નગરી છે. પુરાણોમાં તે રથજે ઈંદ્રની દેવતાની અથવા અમરાવતી નગરી આવેલી છે, એમ કહ્યું છે. દક્ષિણદિશાએ ઈંદ્ર પ્રમુખ રૂદ્રદેવોની નગરી અથવા પુરાણોક્ત યમરાજની સંયમિની નગરી આવેલી છે. પશ્ચિમદિશામાં વરુણપ્રમુખ આદિત્યોની નગરી અથવા પુરાણોમાં કહેલી નિમ્શેશિની અથવા સુભાવતી નગરી આવેલી છે. ઉત્તરે સોમપ્રમુખ મરુતદેવોની નગરી અથવા પુરાણોક્ત વિભાવરી નગરી આવેલી છે. ઉર્ધ્વદિશામાં બ્રહ્માપ્રમુખ સાધ્યદેવોની નગરી અથવા પુરાણોક્ત

પોષણ થાય છે, એજ ઉપરનાં અલંકારિક વચનોનું સ્મરણ છે. રેડીયમની શોધ થયા પછી વિજ્ઞાનવિદો એટલું તો સ્વીકારે છે કે-પદાર્થ (Matter) નું પ્રાથમિક અથવા અંતિમ સ્વરૂપ પરમાણુ (Atom) નથી. કેમકે અમુક સંયોગોમાં પરમાણુઓમાં પણ વિકાર થાય છે. કેમ વિકાસ (Evolution) ના નિયમની બહાર પરમાણુઓ પણ નથી. પરંતુ પરમાણુઓમાં શી રીતે વિકાર થાય છે, તે વિષે આધુનિક વિજ્ઞાનસાસ્ત્ર કંઈ પ્રગત્ય આપી શકતું નથી. પરંતુ આ મધુવિદ્યાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે-પાર્થિવ આકાશીય પરમાણુઓનો વિકાર વેદમંત્રો એટલે શબ્દ (Sound) અને સૂર્યરશ્મિ એટલે તેજ (Light) થી થાય છે. ઉચ્ચભૂમિકા (Higher planes) માં તાપશક્તિ (Heat Energy) નહિ પણ તેજસ્શક્તિ (Light Energy) અને શબ્દ શક્તિજ (Sound Energy) પદાર્થનાં ઉત્પત્તિ વિનાશનાં પ્રધાન કારણો છે, એ સિદ્ધાંત અનેક યુગો પહેલાં આપણા પૂર્વજોને જાત હતો. હરિઓપનિવદ્દના અધ્યાય ૩ ખંડ ૧૫ માં ત્રિલોકી વ્યવસ્થા એવી રીતની કરી છે કે-પૃથ્વી ભૂજ, અંતરિક્ષ ઉદર અને સ્વર્ગ છે. ઉર્ધ્વછિદ્ર જેનું તેવો જીવન કોશ કહેવાય છે. તે જીવનકોશ મધુપ્રાણા એટલે પ્રાણી માત્રના કર્મોનાં ફળના ભંડાર રૂપ કહેવાય છે. તે જીવન કોશની પૂર્વદિશાએ કર્મકોની કર્મસંઘાદક જુહુ નામની, દક્ષિણે પાપીઓની પાપસંઘાદક સદનામા અથવા યમપુરી નામની, પશ્ચિમે વરુણદેવની રામી અથવા નિસલોમિની નામની અને ઉત્તરે મહેશ્વર અને કુબેરની સુભૂતા નામની ભૂમિ આવેલી છે.

બ્રહ્મપુરી આવેલી છે. પૃથ્વી ઉપરનો જે પુરુષ ઉપર્યુક્ત જે જે દેવનું ધ્યાન ધરી, તદ્દીન બને છે. તે મરણાન્તે તે તે નગરીમાં જઈને તે તે દેવસ્થાનને છે: અને સૂર્યમાં પૂર્વથી સંચિત કરેલ સ્વકર્મમાંથી હતપત થયેલ તેજસ્સ્વરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરે છે. એમ કહ્યું છે કે—વસુદેવોની નગરીમાં જોડો કાળ રૂળ ભોગવી શકાય છે, તેથી જમણો કાળ રૂદ્રદેવની નગરીમાં, તેથી જમણો આદિત્યદેવની નગરીમાં, તેથી જમણો મરુદેવની નગરીમાં અને તેથી જમણો કાળ સાધ્યદેવોની નગરીમાં ભોગવી શકાય છે.

પ્રવાહણ—હે મુનિ શ્રેષ્ઠ ! માનસોત્તર પર્વત ઉપર ફરતો સૂર્ય પ્રત્યેક નગરીમાં સરખા જ કાળમાં ફરી વળે છે, એમ પુરાણોમાં કહ્યું છે: છતાં આપે કહ્યું કે—એક નગરી કરતાં બીજી નગરીમાં જમણો કાળ ભોગવાય છે, તેનું શું કારણ છે ? તેમજ ઉપર્યુક્ત નગરીઓમાં જીવાત્માનો ભોગકાળ પૂરું થાય છે, ત્યારે તેની કેવી સ્થિતિ થાય છે, તે કૃપા કરીને સમજાવો.

ઉદાહરણ—હે રાજન ! પુરાણોમાં કહ્યું છે કે—માનસોત્તર પર્વત ઉપર ફરતો સૂર્ય પ્રત્યેક નગરીમાં સરખા કાળમાં ફરી વળે છે, તે સત્ય છે પરંતુ આ રથને એટલું જ સમજવાનું છે કે—વસુદેવની નગરીમાં ગયેલા જીવો જોડો કાળ રૂળ ભોગવી શકે છે, તેટલો જ કાળ તેઓ ત્યાં વસી શકે છે. ત્યારપછી સ્વકર્મનુસાર તેની ગતિ થાય છે. તેથી જ્યારે જે રથને ઉદય અને અસ્તના ભોગ ભોગવનાર કોઈ પ્રાણી હોઈ શકતું નથી ત્યારે તે રથને સૂર્યનો ઉદયારત હોય કે ન હોય, તેનું શું રૂળ છે ? પુરાણોમાં ઉદયાસ્તના કાળનું પ્રમાણ આપ્યું છે, અદિત્યનાં મધુવિધામાં જીવેના રૂળ ભોગવવાના કાળનું પ્રમાણ આપેલું છે. હે રાજન ! સ્વકર્મના જળથી ઉપર્યુક્ત નગરીમાં ગયેલા જીવોનો ભોગકાળ જ્યારે પૂરું થાય છે, ત્યારે સૂર્ય પોતે તે જીવોને પોતામાં સમાવી દે છે. ત્યાં હૃદય નથી અને અસ્તપણ નથી; તે સ્થિતિમાં તે જીવો અકલ, અદિતીય, અને નિરવયવ એવા બ્રહ્મના સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે. વસ્તુદિ દેવોનું ધ્યાન કરનાર તે તે દેવમાં તક્ષીન થયેલ સમાધિરથ મહાત્માએ ધ્યાનમાંથી જામત થયા પછી કહ્યું છે કે—

ન વૈ તત્ર ન નિમ્લો ચ નોદિયાય કદાચન ।

દેવાસ્તેમાદં સત્યેન પા વિરિયિયિ બ્રહ્મણા ॥

“ હે મનુષ્યો ! બ્રહ્મલોકમાં સૂર્ય કદિ અસ્ત પામતો નથી, તેમ ઉદય પણ પામતો નથી. હે દેવો, સાંભળો ! હું કહું છું, તેજ સસ છે. અને તે સસથી મારો બ્રહ્મલોકથી કદિ પણ વિરહ ન થાઓ ! અર્થાત્ હું કહું છું, તે કદિ અસસ હોય તો બ્રહ્મલોકમાંથી બને માફ પતન થાય ” x

હે રાજન ! એ રીતે યૌગિક ક્રિયાથી જીવાત્મા દેહસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી પરિણામે બ્રહ્મલોક અથવા સત્યલોકમાં જાય છે, જ્યાં તે નિરંતર બ્રહ્મસ્વરૂપનો પરમાનંદ ભોગવે છે.

* અખિલ બ્રહ્માંડના અથવા ત્રિલોકીના મધ્યબિંદુ રૂપ મેરુપર્વતની આસપાસ સૂર્ય જે ભાગમાં ફરે છે, તેને માનસોત્તર કહે છે.

x બુદ્ધો હિદિગ્યોપનિષદ અ. ૪ અ. ૧૧ મં. ૨.

પ્રવાહણ—હે મુનિ, ગ્રેહ ! આપને ધન્ય છે ! મધુવિદ્યાના કથનથી આપે અમને કૃતાંચ કર્યા છે, આપની શક્તિ અગાધ છે. જે કુળમાં મહાપ્રતાપી શૌતભમુનિ થઈ ગયા છે, જે વંશની યશોધવલતા પુષ્કળ. અન્નદાનથી ત્રિભુવનમાં છવાઈ રહી છે, અને તે કારણથી જે વંશના વંશજોને વાજપ્રવસતું ઉપપદ વિદ્યાનોએ આપેલું છે, જેના પરમયોગીશ્વર નચિકેતા ધમ શોકમાં જઈને યમરાજ પાસેથી બહુવિધા પ્રાપ્ત કરી લાંબા છે, તે ઋષિનાં વચનામૃતથી અમારાં શરીર પરમ નિર્મળ થયાં છે. હે મહર્ષે ! આપે જ આપના સંશયની નિવૃત્તિ કરી છે. આપે જ કહ્યું કે—યજ્ઞમાનનાં અગ્નિહોત્રદિક અથવા ધ્યાનાદિક કર્મો આકાશીય તત્ત્વમાં અમુક પરિણામ પામી ઋગ્વેદ મંત્ર શક્તિના પ્રભાવથી તેજસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. તે આકાશીય તત્ત્વનું પરિણામ તેજસ્વરૂપ બનતાં પહેલાં ચંદ્રશોકમાં જાય છે, અને ત્યાં ચાંદ્રસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. તે ચાંદ્રસ્વરૂપનેજ સોમરાજ કહે છે. ઋષિરાજ ! આપની શક્તિનું નિવારણ કરવાને આપ જ સમર્થ છો. મારા જેવો અલ્પજ્ઞ આપને શિક્ષા આપવા યોગ્ય નથી.

(આલુ.)

માનસાંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

મનુષ્ય પછી શું ?

(મળેલું).

ઈત્યાંડતા એક વિદ્વાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પ્રોફેસર ટોમસન નામના છે તેમણે એક રચને એવું પ્રશ્ન કર્યું છે કે વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિકાસ ક્રમની શ્રેણી અનુસાર ખનિજ પાયાંમાંથી વનસ્પતિ થાય છે, તેમાંથી પ્રાણી થાય છે, તેમાં સર્વથી ઉચ્ચ વાનર થાય છે અને તેમાં પી અંતે ઘણીજ યોડી સમજ શક્તિવાળું મનુષ્ય થાય છે, તે કાલાન્તરે સુધરતું સુધરતું વર્તમાન કાળમાં જે સુધારાની ટાંચ આવી છે તેવું થયું છે. એટલે તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે હવે પરાક્રાંટા થઈ છે, તો પછી શું થાય ? તેના ઉત્તરમાં તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે હવે પાછું મનુષ્ય ક્રમે ક્રમે જંગલી થતું જશે અને પાછું જન્માવર જેવું થઈ જશે. તેના આધારમાં હાલમાં અમેરીકા આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલીયા વગેરે દેશોમાં જે જંગલી અથવા મૂળ નિવાસીઓ છે તેને બતાવે છે. અને કહે છે કે તેઓના પૂર્વજો જેમ સારી સુધરેલી રિયતિમાં હતા, પરંતુ અત્યારે આ તેના વંશજો જંગલી રિયતિમાં આવી ગયા છે તેમ બવિષ્યમાં પણ થવું જોઈએ. આ અભિપ્રાય કાંઈ સર્વ માન્ય નથી એટલે એકંદર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના શીક્ષણ ઉપર આપણે રોય મુકવાનો નથી. પણ આ વિષયનો ઉપોદ્દાત કરવાનું પ્રયોજન એટલું જ છે કે એ સંજોગી રામ વિદ્યાનું શીક્ષણ શું છે તે જણાવતું તથા એકંદર વિકાસક્રમનું શીક્ષણ પણ કેટલે અંશે અપૂર્ણ છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું. આ વિષય એવો અગત્યનો છે કે તેના વિષિત જાનથી જડવાને બદલું ઉત્તેજન

* જુઓ કૃષ્ણ મજુવેદીય કોપનિપદ.

મહેલું છે, અને તે માન્યતા વર્તમાન કાળના મહાન વિદ્વાન ગણ્યતા પુરુષોની હોવાથી નવી પ્રજા તેનું અનુકરણ કરવા લાગી છે. આમ યાય તેમાં કાંઈ બહુ આશ્ચર્ય પામવાનું નથી.

પ્રત્યેક ધર્મશાસ્ત્રમાં મનુષ્ય ધર્મરે ખાસ બનાવ્યું હોય એવો ભાવ તે તે ધર્મના માનનારા જણાવતા મથન કરે છે, અને તેમાં ધર્મરની સૃષ્ટિનું મહાન કાર્ય પ્રદર્શિત થાય છે એવું માનવામાં આવે છે. વળી જડ અને ચૈતન્યવાળા પદાર્થોના એ વિભાગ પાડે છે, તેમાંના પ્રથમ વિભાગમાં અનિજ પદાર્થ તથા વનસ્પતિને મુકે છે અને પ્રાણી માત્ર તેમજ મનુષ્યને બીજા વિભાગમાં મુકે છે. ચૈતન્ય પરમશક્તિને અર્થ છે; અથવા તેનું પ્રતિબિંબ છે એમ માની તે ચૈતનાવાળું કરે છે એમ કહે છે. આવું સામાન્ય કથન કરવામાં આવે છે, પણ મનુષ્યનું સંપૂર્ણ વર્ણન ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી નીકળતું મુશ્કેલ છે. આવી ઠકીકતને લીધે વિદ્યાશાસ્ત્રીઓએ શ્રમ કરી મનુષ્યની સમજમાં આવી શકે એવી યોજના ગોઠવવાની જરૂર પડી છે. તે યોજના કરવામાં ભિન્ન ભિન્ન રીતિથી શોધો કરતાં એવા અનુમાન ઉપર આધાર કે જેનું મનુષ્ય અત્યારે જેવામાં આવે છે તેનું પ્રથમથી હોવા સંભવ નથી. એટલે તેનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થયો હોવો જોઈએ અને તે વિકાસમાં મુજબ જડપદાર્થથી આરંભ થવાનો સંભવ લાભવાથી ચૈતન્યશક્તિ જડપદાર્થથી નિરાળી નથી એવું પણ અનુમાન કરવાની જરૂર થઈ પડી. વિદ્યાશાસ્ત્રની રીતિથી એવું તાત્પર્ય કાઢાડ્યું કે અર્ચુઓના એક જ પદાર્થથી દ્યુલુક, ત્ર્યલુક, ચતુર્લુક થઈ તેઓના પરસ્પર સંબંધથી એક સક્રિય જાત્રત થઈ તેણે પોતાનું કાર્ય પ્રદર્શિત કરવા માંડ્યું તેને લોકો ચૈતન્ય કહેવા લાગ્યા. પ્રથમથી એજ નિયમથી કાર્ય થતું આવ્યું છે અને અસારે છેક મનુષ્ય શરીરમાં પણ એજ નિયમ વર્તે છે, તેથી જીવ એવી સંજ્ઞા આપીએ એવું કાંઈ શરીરથી ભિન્ન છે નહિ તેમ હોઈ પણ શકે નહિ. જીવને આવવાપણું અથવા જવાપણું છે નહિ એટલે આ લોક વિના અન્ય લોક પણ નથી. મનુષ્યને નીતિ માર્ગ ચાલવું એ જનસમૂહના કલ્યાણ માટે અને શ્રેય માટે છે, કે ભવિષ્યની પ્રજા તેનું અનુકરણ કરી વધારે સહવર્તન કરનારી યાય. આ જીવિતનું કાર્ય અને મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એ ઉપરાંત કાંઈ પણ ક્ષણ છે નહિ.

ઉપર વર્ણવેલી એવી વ્યવસ્થાથી ભવિષ્યનું સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત કરવાની માન્યતા મુજબ ધર્મરના અસ્તિત્વ અથવા તેના નિર્ધારણના વિચારનો પણ નાશ થયો; અને માત્ર આ દુનિઆના સુખ દુઃખ તરફ દષ્ટિ રાખવાની રહી—તેમાં પણ લાભદાનિ એ મનુષ્યના પોતાના સામર્થ્ય ઉપર આધારે ટકી એટલે તેમાં કાર્ય શક્તિ યાય અથવા નિષ્ફળ યાય તો તેથી પોતાનો જ હોય ગણવાનો રહ્યો તે વિના બીજા કાંઈ પણ દીલાસો લેવાનો રહ્યો નહિ. આવી માન્યતાથી સાધારણ સમજનાં મનુષ્યોને તો જીવિત ભાર રૂપ થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સહજાએ એ માન્યતા એટલી નવીન છે કે કાર્ણાતની માન્યતાને તકન ધોઈ નાખવા જેટલી તેની શક્તિ નથી એટલે તેની પરિસીમા બહુ શ્રદ્ધિ પામી નથી. માત્ર જેઓ કાંઈક પાશ્ચાત્ય રીતિની કેળવણી પામ્યા અને આ વિષયને યોગ્ય ધણે સમજવા લાગ્યા તેમના ઉપર તેના સંસ્કાર થતા લાગ્યા. પણ તેમાં વિશેષ ચિંતા ઉપજાવનાર એ વાત હતી કે કેળવણી, લીધી એટલે સમજવાળા ગણાવવા લાગ્યા અને સામાન્ય મનુષ્યો

કરતાં ઉચ્ચ પંક્તિમાં આવવાથી તેમનાં આચાર વિચારતું અનુકરણ કરનારો વર્ગ મોટો થયો. તેથી જોવી માન્યતા બહુ પ્રસરવા પામે નહિ અને સત્ય શું છે તે સમજવામાં આવે તે માટે યોજના થવાની આવશ્યકતા પ્રકટ થઈ. હવે તે સહ સમજાવવાનું કામ દોણે કરવાનું હતું તે જોવાનું છે.

આ સૃષ્ટિના આરંભથી જ્યારથી મનુષ્ય પૃથ્વી ઉપર થયું ત્યારથી તેને સન્માર્ગે ચલાવવાની યોજના સૃષ્ટિના નિયામકોએ કરેલી જ છે; અને અત્યારે તો એ મનુષ્ય વર્ગમાંથી જ પૂર્વે પ્રયાસ કરી કેટલાકોએ આ સૃષ્ટિ સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સામાન્ય મનુષ્ય વર્ગને સદાય કરવા તૈયારી કરી રાખી છે. પરંતુ કાળબળ પ્રમાણે તેઓના પ્રયાસ ફલિત થાય છે. તેઓ પોતાનો ધર્મ સમજી પોતાની સૃષ્ટિનો ભોગ આપી પોતાના જાતિ બંધુઓને માર્ગ જ્ઞાન આપવા જ્યાં જ્યાં પ્રસંગો મળે ત્યાં ત્યાં અનુકૂળતા પ્રમાણે લાભ લે છે અને અનેક પ્રકારે સત્યજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરે છે, અને તેને આગળ ગતિ આપી તેની શ્રદ્ધિ કરે છે જોવી સ્થિતિનું મનુષ્ય પાછું ફરી જનવરચશે એ વાત માનવા જોવી નથી. માનવા જોવી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ યુક્ત વિદ્યાનો અભિપ્રાય તો તેથી કેવળ વિરુદ્ધ છે. તેના દોષો પ્રમાણે તો મનુષ્યના દેહમાં નિવાસ કરનાર દેહી દૈવી હોવાથી તે ધર્મરક્ષક થાય છે; તેની અધોગતિ થતી નથી. આમ થવાનું કારણ તેની પૂર્વેની સ્થિતિ વિચારવાથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

જ્યારે જોકે સૃષ્ટિ રચાય છે ત્યારે તેના અધિષ્ઠાતા—રાજ્યકર્તા—ધર્મરત્ની સાથે તેના કાર્યના સદાય કર્તા યદ્ય અનેક દેવ-દેવગણો-તથા જીવાત્માઓ આવે છે. કારણ કે એ સૃષ્ટિકર્મ ચલાવવામાં તેની આવશ્યકતા છે. એ સૃષ્ટિની રચનામાં જે દ્રવ્ય જોઈએ તે જલ્દાનું હોવા જરૂરમાંથી ધર્મર પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ગ્રહણ કરે છે. આરયજે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ દ્રવ્ય આપણે જે ભૌતિક પદાર્થ જાણીએ છીએ તે સર્વથી વિરુદ્ધ અર્થાત અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. તેનો ખ્યાલ જ્યાં સુધી તે સ્થિતિ સમજવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી ધ્યાનમાં આવવો મુશ્કેલ છે. એ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરી તેની વ્યવસ્થા કરવાની જે યોજના કરવામાં આવે છે તેમાં એક જલ્દાનું ને ને મોટો હોય છે, તેના અધિષ્ઠાતા પરિણામમાં જેટલું દ્રવ્ય જોઈએ તેટલું ખેંચી લે છે અને પોતાનાં વિશેષ લક્ષણ તેમાં પ્રદર્શિત કરે છે, એટલે સૂર્ય સર્વના ઉપર રહી તેની આસપાસ બીજા ગ્રહો પોતપોતાના મંડળની મર્યાદામાં તે તે પ્રકારનું દ્રવ્ય તૈયાર કરે છે. એ ગ્રહના અધિષ્ઠાતા દેવો પ્લેનેટરી બ્રોગેસ—ની સદાય માટે ભૌતિક દેવો તથા તેના ગણો સામેલ થાય છે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિજળ અને પ્રેતિ આ પાંચ મહાભૂત છે, તેને તૈયાર કરવામાં એ દેવોની સદાયતા ની જરૂર છે. પૂર્વે કદપતા જીવો અનુકૂળ સંયોજોને શીધે આ નવીન સૃષ્ટિમાં આકર્ષાય છે. અને પોતાના કાર્ય માટે અનુકૂળ સમયની રાહ જોયા કરે છે. જ્યાં સુધી રૂપ બન્યાય નહિ ત્યાં સુધી તેઓને જોઈતી તક આવતી નથી.

એ પ્રમાણે જોતાં મનુષ્ય શ્રદ્ધિ પ્રાપ્તું જોઈએ એ સ્પષ્ટ અને સ્મારિક છે. પરંતુ આપ

જે આરંભમાં એક વિદ્વાન પ્રોફેસરનો અભિપ્રાય હાંક્યો છે તેમ ફરી પણ જેવું થવું જાહેર નોંધ્યો. ત્યારે એવું પ્રશ્ન થાય કે અત્યારે હજી જાતના જન્મથી થોડો જોવામાં આવે છે તેવું શું કહેવે એ સર્વ વાત આપણે મનુષ્યની કૃતિ સંબંધી ચર્ચા કરીશું તેમાંથી સમજી શકાયો.

સૃષ્ટિના આરંભમાં મનુષ્ય રૂપ આપણે અત્યારે જોઈએ તેવું હોતું નથી કે જે પ્રકૃતિનું તે બંધાયેલું છે તેની અવસ્થા તે સમયે જુદીજ હોય છે. આપણી પૃથ્વીની મહાભાગ પ્રકટ થઈ તે પૂર્વે ચંદ્રની ગૃહમાળા હતી તેમાં આપણને જે ચંદ્ર અત્યારે દેખાય છે તે આપણે જોગળા ઉપર નિવાસ કરીએ છીએ તેવો જોગળા હતો અને ત્યાં મનુષ્ય વગેરે સૃષ્ટિ ચાલતી હતી. પણ કાળ ક્રમના નિયમાનુસાર જ્યારે તેનો અંત આવવાનો થયો ત્યારે તેની સૃષ્ટિ માટે નવીન સ્થાન રચાયા. એ આપણી હાલની પૃથ્વી હતી. પણ પ્રત્યેક સૂર્ય અથવા સૂર્ય મંડળના ગૃહને બંધાવવા માટે જે ક્રમનિર્મિત થયો છે તે પ્રમાણે આ પૃથ્વી છેક ધ્રુવસ જ્યાં પદાર્થની પ્રથમ હતી અને વિસ્તારમાં પણ ઘણી હતી. ચંદ્રનો લય કરવામાં તેમ તેની સૃષ્ટિની આશ્રય આપવામાં બન્ને કાર્યમાં તે સાધન જૂત થઈ તેની આસપાસ વિટલાઈ જઈ પોતાની ગરમીથી ચંદ્રમાં જે થશે પ્રવહી પદાર્થ હતો. તેવું શોષણ થઈ તેની આસપાસ વિટલાઈ જઈ પોતાની ગરમીથી ચંદ્રમાં જેટલો પ્રવાહી પદાર્થ હતો તેવું શોષણ કરી લીધું અને તેની એવી સ્થિતિ કરી મુકી કે કોઈ પણ જીવનો પદાર્થ તેમાં ટકી શકે નહિ ચંદ્રને એવી રીતે લય પમાડી પોતે ક્રમે ક્રમે સ્થૂળતા પ્રાપ્ત કરવા માંડી. ચંદ્ર તેમાંથી છુટો પડી ગયો અને નિરજળ થઈ પૃથ્વીની પ્રદીક્ષણ કરવા લાગ્યો ચંદ્ર ઉપર જે સ્થુલ રૂપ હતું તે નાશ પામતા તેના ઉપર ના ઘોઠમાં તેઓ જ્યાં નિવાસ કરી શકે ત્યાં રહેવા લાગ્યા. દિંદુશાઓમાં એવું કહેલું છે કે જ્યારે લઘુ પ્રલયો થાય છે ત્યારે જોવા મળેલોકમાં જાય છે. મતલબ નવા ગૃહની ત્રિશોઢી તૈયાર થાય ત્યાં મુકો તેઓને તે ઉપરના ઘોઠમાં રહેવું પડે છે.

સૃષ્ટિનો એક એવો નિયમ જણાય છે કે જે જે ક્રમથી અમુક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તે તે બધી સ્થિતિમાં થોડો થોડો સમય રહી અંતે જે છેવટની સ્થિતિ હોય તેમાં અંતાય છે. જેવી રીતે એક મનુષ્ય જીવાત્મા ખનિજ, ઉદ્ભિજ, અંડજ તથા જરાયુજ એ સર્વમાં થઈ આવેલ છે તે પ્રથમ જ્યારે મર્મસ્થાનમાં રૂપ બંધાય છે ત્યારે આ સર્વ સ્થિતિ અમુક અમુક ગોચરમાં જોવામાં છે એવું મર્મ વિદ્યાના અભ્યાસિના જોવામાં આવે છે. દિંદુ શાસ્ત્રમાં પણ તે સંબંધી વેદ પુરાણ ઇત્યાદિમાં પ્રશ્નોપાત જે વર્ણને કરેલું છે તે વાંચવાથી આ વાતને ટેકા મળે છે, અને તેથી એ પણ સાબીત થાય છે કે આ વિકાસ જે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ સુચવે છે. તેમાં એક જણે સમત્વતા છે એ પણ પ્રકૃતિનો છે પરંતુ તેઓ પુરૂષને માનતા નથી એટલે, પ્રકૃતિનો પ્રેરક કોઈ છે નહિ એમ આગ્રહ કરે છે. ધર્મશાસ્ત્રો આ વાતનો અનાદર કરે છે કારણકે જીવાત્મા જે ઇશ્વરનો આંશ છે, તે પુરૂષ છે અને એના વિના કોઈ પણ બની શકતું નથી. એવા ધણા જીવાત્માઓ આપણી આ પૃથ્વીના ગ્રહમંડલના આરંભ સમયમાં તે ખાલના પહેલાં જોગળા ઉપર પહેલાં પરિવર્તન

સમયે આવે છે પણ તેઓનાં રૂપ તે સમયની પ્રકૃતિ જેવી હોય છે તે પ્રમાણે થાય છે. એટલે આપણે તો તેને રૂપ કહેવો બહુ કઠિન છે કારણ કે તેવી પ્રકૃતિનો કાંઈ પણ ખાસ આપણને આવવો મુશ્કેલ છે. એવાં ત્રણ પરિવર્તન સાત ગોળા ઉપર થાય છે. ત્યાં સુધી જે જે રૂપોમાં ફેરફાર થાય છે તે એવા છે કે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન બદલાયે ચતાં રૂપોની પૂર્વા વસ્થાનું અવલોકન કરવાથી માત્ર અનુમાન કરી શકાય છે. જ્યારે ચોથું પરિવર્તન શરૂ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિમાં સ્તિગ્ધતા થવા લાગે છે અને તે જ્યારે આપણે આ પૃથ્વી ગૃહમાળના ચોથા ગોળા ઉપર નિવાસ કરીએ છીએ ત્યાં આવી પહોંચે છે ત્યારે કેવળ સ્થૂળ થઈ જડ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે અને જીવાત્માઓ પણ તેમાં આચ્છાદિત થઈ ચેતન્ય થઈ રહે છે આ અવસ્થામાંથી તેઓને મુક્ત થવું છે. એ કાર્યમાં આરંભકાળમાં તેઓને સૃષ્ટિના નિયમની સદાયતા મળે છે, અને જ્યારે મનુષ્યરૂપે થાય છે ત્યારે પુરુષાર્થ કરવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે.

પાનિજ પદાર્થે રૂપે જીવાત્માઓ એક સમૂહમાં આવે છે, પણ સૃષ્ટિના નિયમથી પૃથ્વીના તળમાં કેટલીક રસાયણિક ક્રિયાઓ ચાલતી હોય છે તેને લીધે જ્યારે તેમાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો પ્રદર્શિત થાય છે ત્યારે આપણે જેને જુદા જુદા ધાતુઓનાં નામ આપ્યાં છે તેવી ધાતુઓ બંધાય છે અને પેલા સમૂહમાં જે જીવાત્માઓ હતા તેમાંથી છુટા છુટા વેહેંચાઈ જુદી જુદી ધાતુઓમાં સૃષ્ટિના દેવતાઓ ભેદ જાય છે. તે સમયે પણ તેઓ હજી પ્રત્યેક પ્રયત્ન પ્રયત્ન જીવત્મા થતો નથી પણ સમૂહમાં નિવાસ કરે છે અને જ્યારે તેમાંથી છુટા પડે છે ત્યારે સમૂહમાં ને સમૂહમાં કામ-મોહમાં જાય છે પણ તેથી તેને કાંઈ પ્રયત્ન લાભ થતો નથી. એવી જડ અવસ્થામાં જે કાંઈ બદલના અનુભવ થયા હોય છે તેનો સર્વ લાભ એકંદર બડોળમાં જાણે એકઠો થતો હોય એમ થાય છે જેની રીતે એક પાણી બરેલા વાસણમાં એક રંગનું ટીપું પડે તે બધા પાણીમાં પ્રસરી પાણીના રંગમાં ફેરફાર કરે છે તેમ આ સમૂહમાં વિચરતા જીવાત્માઓ પોતાના અનુભવ લઈ આવે છે ત્યારે પોતાના સંગતિય સર્વ જીવાત્માઓના વિગ્રહને અસર કરતા થાય છે. જ્યારે ધાતુરૂપમાં ભેદતો અનુભવ પુરો થઈ રહે છે ત્યારે તેઓને ભૌતિક દેવો વનરૂપ તિમાં પ્રવેશ કરાવે છે. આ રૂપે ધાતુના કરતાં કાંઈક જડપણમાં એકાં હોય છે તેથી તેને કેટલાક પ્રકારની લાગણીનું બાન થતું હોય એમ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ધાતુઓને કાંઈ લાગણી નથી. ધાતુઓને પણ કેટલાક અંશે લાગણીઓ છે એવું પ્રથમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહેતા પણ હાલમાં તો ગ્રેફાઈસર બોસ નામના એક કલકત્તાના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોથી એ વાત સિદ્ધ કરી આપી છે. પરંતુ આંદો કહેવાને હેતુ એટલો છે કે વનરૂપિમાં તે સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે એવું ધાતુમાં દેખાતું નથી. વર્ષાઋતુમાં પૃથ્વી ઉપર લીધું થાસ ઉગી નીકળે છે ત્યારે આનંદ હપજાવે છે, યરદ અને પાનખર ઋતુમાં જ્યારે સમજું સુકાઈ જઈ વેરાન જેવું દેખાય છે ત્યારે મનનો ઉદ્દાસ જતો રહે છે. કાંઈ જણની ડાગી થઈ સાયેથી છુટી પડી ગઈ હોય ત્યારે તે કરમાવવા લાગે છે અને જ્યારે ઉદાસી દીસ થઈ ગયું તેવો દેખાવ આપે છે એવડે સુકાઈ જારી પડે છે ત્યારે તેનું મરણ થવું લાગે છે. વસંતઋતુમાં

નવાં કુમળાં પાત પવનની હાદરમાં ટપતાં. જોવામાં આવે છે ત્યારે આનંદમય જુલુસયજી, તે પાછાં ખરી પડે છે ત્યારે શોકમય લાગે છે. એ પ્રમાણે આ સંદિર્ભાં લાગણી લાગણી પ્રદર્શિત થાય છે; તો પણ તે જીવાત્માઓનાં સમૂહને, વિકાસમાં સાધન બન્યાં થાય છે, પ્રત્યેકને નહિ. એ અનુભવો જેમ જેમ પુરા થતા જાય છે તેમ તેમ તેમાંના સમૂહના પણ વિભાગ થતા જાય છે, કારણ કે જે જણો ધણા કાળ સુધી રહેવાવાળાં છે તેમાં આવેલા જીવાત્માઓને બિલ્લ બિલ્લ અનુભવો થાય છે તેથી તેઓ જ્યારે તેમાંથી છુટા પડે છે ત્યારે તેમનો સંગ્રહ ધણો થાય છે તેથી તેને જે ચક્ષુષ્યો હોય છે તે વિશેષ ચાંચલતા વાળાં અને વિશેષ સૂક્ષ્મ લાગણીઓ મળી શકે એવાં થાય છે. એવાં જીવાત્મા પછી ધીમે ધીમે છુટા પડતા જાય છે અને તેઓના એક એક સમૂહમાં ધણાં થોડાં જીવાત્માઓ હોય છે.

વનસ્પતિમાં અનુભવ પુરા થાય છે એટલે પ્રાણી વર્ગમાં તેને પ્રવેશ કરાવે છે એટલે ત્યાં નવીન પ્રકારના અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની તેને તક મળે છે. અત્યાર સુધી એક જ રમાને બધાઈ રહેલું પડતું હતું તેને બદલે હવે ચલનવલનની શક્તિ આવવાથી પોતાની રમણ ક્રિયાઓ તમ કરવા તેમજ રક્ષણ કરવા તે ચેતના કરી શકે છે અને તેમ કરવામાં તેનામાં એક નવીન શક્તિ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. તે મનઃશક્તિ છે. અત્યાર સુધી માત્ર ક્રમશઃકિત્તિ હતી તેમાં મનસ્સુ જીવ ઉદ્ભવે છે. ક્રમકે એ રિચિતિમાં જે ચેતના કરવી પડે છે તેમાં અગર જે કે વિશેષ કરીને તો તેની પ્રેરણા શક્તિ—જે કે પૂર્વના અનુભવ સંગ્રહના કારણે છે તે—કાર્ય કરે છે તો પણ તાત્કાલિક કેટલીક શક્તિ કરવામાં આવે છે. આ પ્રાણી વર્ગમાં જીવ સમૂહ હજી વર્તે છે પણ રૂપ તરીકે પ્રયત્ન થાય છે. ગાય, ઘોડા, કુતરાં હત્યાદિ પણ તેમજ પક્ષી આદી વર્ગમાં એક એક જાતના પ્રાણીઓમાં એક એક સમૂહના જીવાત્માઓ પ્રયત્ન પ્રયત્ન રૂપમાં અનુભવે પ્રસ કરે છે અને જ્યારે તેઓનાં રમણ રૂપ છુટી જાય છે ત્યારે તેઓનાં ચક્ષુષ્ય કામલોકમાં એક સાથે રહે છે. તેઓને હજી મનઃતત્વ ખોલેલું હોતું નથી તેથી તેઓ દેવલોક અથવા સ્વર્ગમાં જવાના અધિકાર વાળા જીવાત્માઓ નથી, પરંતુ આવા જીવાત્માઓના કેટલાક કેટલાક જ્યારે બિલ્લ બિલ્લ સંયોગમાં મુકાવવાથી તેઓમાં જેટલી મનઃશક્તિ છે એટલી પુરી ખીલવી રહે છે ત્યારે તેઓનાં જે રૂપ હોય છે તેમાં ફરફાર કરવાનો સમય આવે છે. અત્યાર સુધી ભૌતિકદેવોની તેઓને પૂર્ણ સહાય હોય છે કારણ કે તેઓ તેમને અનુકૂળ સંયોગમાં લાવી મુકે છે, પરંતુ મનુષ્ય વર્ગ એ સર્વથી કેવળ નિરાલોચ જે અને તેને માટે રૂપ તૈયાર કરવામાં એ કેવો વિના ખીજાઓની જરૂર પડે છે.

પૂર્વ કલ્પમાં, પૂર્વની મહામંડળીમાં એટલે ચંદ્રની મહામાળમાં જ્યારે મનુષ્ય થયું હતું ત્યારે તેમાં જોઓની મનઃશક્તિ ખીલી હતી તેઓને હવે અહીં તે કરતાં વધારે મામ પ્રાપ્ત કરવા આ પૃથ્વીની મહામાળમાં પોતાનો વિકાસક્રમ કરવા ક્રમશઃ થાય છે તેથી તેઓ જ્યારે આ પૃથ્વી મહામાળના ચોથાં પરિવર્તનમાં આ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર સ્ત્રીજાતિનો વારો આવે છે ત્યારે મનુષ્યરૂપ તૈયાર કરવા તેઓ ઉપરની ભૂમિમાંથી પોતાનાં સૂક્ષ્મ શરીરના નમુનારૂપે સૂક્ષ્મરૂપે આવે છે. આ સૂક્ષ્મરૂપ ઉપર દેવો રમણરૂપ બાંધે

છે. પ્રથમના રૂપ જેવાં હાલમાં આપણે જોઈએ છીએ તેવાં સર્વ અવયવોના પ્રમાણથી સ્પષ્ટ થાગે છે તેવાં હોતાં નથી. વળી પહેલી, બીજી અને ત્રીજી જાતિના આરંભકાગમાં તો હજી સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ પણ હોતો નથી તેથી તેવો સરીરનો ભેદ પણ જોવામાં આવતો નથી. આજે તેવું મનુષ્ય આપણને કદરૂપું લાગે, પણ નવાં નવાં રૂપ એવાંજ હોય છે અને તેમાં નવાં મનુષ્ય યવાવાળા જીવાત્માઓ દાખલ થાય છે. તેઓનું મન તત્ત્વ હજી ખીલતું આવતું હોય છે તેથી સમજશક્તિ પણ બહુ ઓછી હોય છે એટલે સાર અસારનો વિવેક હોતો નથી. ત્રીજી જાતિની આરંભ પેટા જાતિઓ થાય છે ત્યારે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ પ્રદર્શિત થવા લાગે છે, ત્યારે મનુષ્યની ઉત્પત્તિની રીતિમાં પણ ફેરફાર થાય છે. ઇચ્છાશક્તિથી જ મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતાં હતાં તે સંયોગથી ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. તેઓમાં કામ તો પ્રથમથી સારી પેઠે ખીલેલો હોય છે તેથી તેનું બળ જોઈ પામે છે અને સંયોગમાં જ પ્રથમ આનંદ ભોગવે છે તેવો ભોગવવાની કામના જોઈ પામતી જાય છે. આવે પ્રસંગે કેટલાક પૂર્વકલ્પના વિદ્વાસ ક્રમમાં પૂર્ણ જોઈ પામેલા તે તેમજ શુકની મહામાળ, જેનું આત્મારે સાતમું પરિવર્ત આવે છે, ત્યાંના નિવાસી મનુષ્યો જેઓનો વિદ્વાસ ક્રમ પુરો થવા આવેલો છે તેના જીવાત્માઓ અદોનાં મનુષ્યોની કામ જતિનું તેમજ એકંદરે તેઓના વિદ્વાસક્રમે યોગ્ય માગે ચલાવવાનું નિયમન કરવા આ પ્રકરણ અવતરે છે. તેઓમાંના પહેલા છે તેઓ તૈયાર રૂપોમાંથી પસંદ કરી તે ધારણ કરી લે છે અને બીજા કથા તેઓ તો પોતાને માટે ઇચ્છાશક્તિથી નવાં રૂપ તૈયાર કરી તે ધારણ કરે છે. આ ચીવાય પૂર્વ કલ્પના બીજાં મનુષ્યો જ છે તેઓ જેવાં તૈયાર સરીર હોય છે તેવાં ધારણ કરી તેમાં તેઓ પોતાનું શ્રેષ્ઠ યાવ તેવી આશાથી રાખે કરે છે. વળી કેટલાક સરીરોમાં દાખલ નહિ થતાં માત્ર પોતાનો અંશ આરોપે છે અને પેલા સરીરોમાં જ મનઃતત્ત્વ મંદ હોય છે તેને જાગૃત કરે છે. આ પ્રમાણે મનઃ તત્ત્વ સાથે જુદા જુદા પ્રકારના પૂર્વના જીવો જુદી જુદી રીતે સંબંધ જોડે છે તેથી તે સમયથી જુદા જુદા પ્રકારની સમજ શક્તિનાં મનુષ્યો થાય છે. એટલે આત્મારે સામાન્ય રીતે મનુષ્યની આકલમાં જ ભેદ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યું તે છે ક્રમકે સર્વ મનુષ્યોએ પ્રથમથીજ એક પગથીએથી ચડવા અથવા ઉતરવા માંડ્યું નથી કે તેઓ સરખા હોઈ શકે તેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ભેદ સમાનવવા જ આસપાસના સંયોગોની અસર સ્વયં છે તે પણ પુરતું કારણ નથી. સંયોગોની અસર એટલે અંશે થવાનો સંભવ નથી. આ સમયે અમુક અમુક જાતનાં તૈયાર થયેલાં પશુ રૂપી મનુષ્યોના સંયોગથી પ્રભુ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી આગળ જતાં હાલ જ વાનરની જાત છે તે થયેલી છે. એ વિવિધ આત્મારે વધારે વિસ્તારથી લખવાની આવશ્યકતા નથી. આટલી વાત જણાવવાથી એટલું જાણવામાં આવે છે કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ વાનરમાંથી મનુષ્ય થયું છે એવું કહે છે તે સત્ય નથી, પરંતુ તેથી ઘસડું મનુષ્યમાંથી વાનર થયેલ છે એ વાત સત્ય છે. આવો મત આત્મારે કોઈ કોઈ પુરા હંવાવા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓનો થવા માગ્યો છે ખરો પણ સામાન્ય માન્યતા હજી આગળ પ્રદર્શિત તેવી છે.

જદિ માટે તેમાં અવતરવા લાગ્યા. આમ ચવાથી પેલા રૂપમાં જે મનઃતત્ત્વ રહેલું હતું તેને ખીલવવાની તક મળી અને તે રૂપ તથા તેમાં નિવાસ કરવા આવનાર જીવનો મનઃતત્ત્વની એકતા ચવાથી મનુષ્ય જાતિની એકંદર ઉચ્ચ ગતિ થઈ. આ સમયે જે નેતા રૂપે મહાત્માઓ આવ્યા હતા તેમની સદાચાર્યો તથા તે સમયનાં મનુષ્યોમાં જે ઉચ્ચ શક્તિઓ હજી રહેલી હતી તેથી કરી કેટલાંક મહાનુ રથાનકો બાધ્યાં અને કેટલાંક અદ્ભૂત કાર્યો કરેલાં છે જેનાં યોડાં યોડાં નિશાન વર્તમાન કાળમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં સુખ્ય મિસર દેશના પિગ્રમીડ તથા અધ્ય અમેરિકામાં કેટલાંક એવાંજ રથાનો છે. આ મનુષ્યો જે દેશમાં વસતા હતા તેને વિદ્યાન શાસ્ત્રીઓએ લેમુરીઆ દેશ એવું નામ આપેલું છે અને મનુષ્યનું આદિ ઉત્પત્તિસ્થાન એ દેશમાં હતું એમ પણ તેમાંના કેટલાંક માને છે. આ મનુષ્યો હજી જ્યાં મનુષ્ય વર્તમાન કાળમાં છે તેથી વિલક્ષણ હતાં તેઓનાં ચરીર કદમાં અગર જે કે ધણાં મોટાં હતાં, પણ તેમનાં અવયવો સરખા પ્રમાણવાળાં નહતાં. આ મનુષ્યો કેવા-કેવા કદનાં હશે તેનો ચિતાર આપવા દક્ષિણ પાસિફીક મહાસાગરમાં ધરદર નામનો દ્વિપ છે ત્યાં તથા અધ્ય એસિઆમાં બ્રામિચન નામનું પુરાતન યદેર છે ત્યાં પાષાણની શદ્ધસી મૂર્તિઓ ઉભી કરેલી જ્યારે જોવામાં આવે છે તે છે. એસો શીતેર શીટની ઉંચાઈથી માંડી સતાવીશ શીટની ઉંચાઈ સુધીની તે મૂર્તિઓ છે અને તે વળી ઉંચી બેઠકો ઉપર ઉભી કરેલી છે. આ હકીકતથી એટલું જોવામાં આવે છે કે તે કાળનાં મનુષ્યો શદ્ધસી કદનાં હતાં અને તેઓમાં બળ તથા શક્તિ અલૌકિક હતાં. કાલાન્તરે તેઓમાં વિચાર શક્તિનું જેમ પ્રમળ થતું ગયું તેમ તેમ કામનાઓ બળવાન થતી ગઈ અને ઉપસિની શક્તિનો ક્રમ બદલાઈ જવાથી રથૂલ હિંમતશક્તિ બળવાન થઈ પડી. મનુષ્યને સ્ત્રી સંગમાં જાતંદ આવવા લાગ્યો અને તેઓ તેનો અનુભવ કરવામાં બહુ મગ્યા રહેવા લાગ્યા એટલે તેઓની પાતી થવાનો સમય આવ્યો. દેશમાં મહાન હતાપો તથા ધરતીકંપ, જવાળામુખીના અગ્નિનો પ્રકોપ ઇત્યાદીથી તેનો નાશ થવા લાગ્યો અને તેમાંના જે યોડાં ધણાં સારી શ્રતિવાળા મનુષ્યો હતાં તેમાંથી મનુષ્યજાતિના રક્ષકોએ ચોથી જાતિનો આરંભ કર્યો.

જે ચોથી જાતિના નિવાસ રથાનને શુભ વિવાવાળા જે રથાન જથ્થાવે છે તેને વિદ્યાન શાસ્ત્રીઓ એટલાન્ટીસ નામ આપે છે. હાલના આટલાન્ટીક મહાસાગર ઉપરાંત દક્ષિણના સમુદ્રમાં એ દેશની જૂનિ પ્રસરેલી હતી. ત્યાં તેની સાથે ઉપજાતિઓ થઈ તેમાં ચોથી ઉપજાતિ સર્વથી એક હતી. તેઓનો સુધારો, સંસાર રિયતિ ધણાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં હતાં અને તેઓ વિકાસક્રમમાં કામનાશક્તિને પોષનારા હોવાથી તેનો પ્રભાવ ધજોડતો તેમ મનઃશક્તિ ખીલતી આવતી હતી એટલે તેના બેના મિત્રજીથી તેઓ એવાં કાર્યો કરી શકતા કે જેની સાથે સરખાવતાં વર્તમાન કાળનાં પાંચિક કામો બહુ સામાન્ય દેખાય દિંદુશાસ્ત્રનાં પુરાણ અને રામાયણમાંજ વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે તેમાં કદાપિ કદાપિ કાંઈક અતિશયોક્તિ હોય પણ વાસ્તવિક જાતાં તેથી સ્થિતિ હોવામાં બહુ શંકા લેવા જેવું નથી. મનુષ્યના ચરીરનાં કદ પણ તેવાં હતાં; તેમજ તેમની કાર્ય કરવાની શક્તિ પણ તેની અદ્ભૂત હતી. પરંતુ તેઓનો અહંકાર અપાર હતો. આ સમયે પૂર્વ કદપના કેટલાંક મહાન જીવાત્માઓ અવતર્યા અને તેઓના પૂર્વના અહંકારને લીધે તેઓ પણ એટલા અધ ધર્મ ગયા કે પોતાની પૂર્વની સ્થિતિ જુભી ગયા અને અજ્ઞાનના અધકારમાં

આ પ્રમાણે નર્સિક દેહનો વિલસ થયા પછી લિંગશરીર પોતાની સૃષ્ટિયોમાં વસવાને સ્વતંત્ર બને છે. આ સૃષ્ટિયો આપણે ઉપર વર્ણવી આવ્યા તે સ્વર્ગ સૃષ્ટિના તાત્કાલિક અને અન્ય શોકો છે. મહેન્દ્ર લોકના દેવોને મળતી આવતી વાસનાઓ સર્વથી પ્રથમ અનુભવાઈને ખટાસ થાય છે, પછીથી પ્રજાપતિ શોકની, પછીથી વળા શ્લેષશોકની, એક પછી એક ત્રણે શોકમાં વસવાયો ચિત્તવિકસ પામે છે તથા પોતાના ધર્મોને બલવાન બનાવે છે. વાસનાના નિયમના કાર્ય વડે ભૂતકાલના કર્મથી ચિત્તમાં, લિંગ શરીરની ઉચ્ચ ઉર્મિઓને અને બુદ્ધિ તથા આત્માની શક્તિઓને બલવાન બનાવે એવાં બહુજ બંધ બેસતાં ધર્મ પડે એવાં સાધનોની તૃષ્ણાનો ઉદય થાય છે. સદૃશ શોકોના શુદ્ધ પ્રદેશમાંથી આવાં સાધન પૂરાં પાડે છે, લિંગ દેહ તેમને સ્વીકારે છે, પછીથી તે તેના વડેજ પોપાય છે. ભૂતકાલના શુભ કર્મને લીધે આવતા જન્મમાં લિંગ શરીર વિશેષ બલવાન બને છે.

સૂર્યનો સંયમ સાધવાથી આ સર્વ જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે એ હવે આપણે વિચારીશું. આ અભ્યાસની એક અતિ ઉપયોગી બાબત છે, ખરેખરી રીતે એમાં એટલી બાબતનો સમાવેશ થાય છે, કે આ સર્વ જ્ઞાન મેળવવાની છાંછાવાળો કાંઈ પણ અભ્યાસો અનુસરી શકે એવી શોધની દિશા દર્શાવવી.

આ શોધની મુજ સામાન્ય ભૂમિકાઓ દર્શાવી શકાય છે. વિગતવાર વાંદવિવાદનું આ સ્થાન નથી.

સર્વથી પ્રથમ તો, સૂર્યની ગતિયોનો આપણી સાધેના સંબંધ વિષે આપણે અભ્યાસ ચલાવીએ. આ ઉપરથી આપણે પરિણામો ઉપર આવી શકીએ છીએ. સાધારણ અવ-શોકનથી આપણા જોવામાં આવે છે કે આપણા મદ ઉપરના સર્વ પ્રકારના રચ્યજીવનના નજીકના ઉત્પત્તિસ્થાન રૂપ સૂર્ય છે. આપણે સર્વ ભૂમિ ઉપર સુસારી કરીએ છીએ. પૃથ્વીના જુદા જુદા કટિબંધોમાં મળી આવતાં અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ, વનસ્પતિઓ, મનવીઓનું આપણે વર્ગીકરણ કરતા ચાલીએ છીએ, અક્ષાંશ અને રેખાંશમાં ભિન્ન પડી આવતી જીવનની સર્વ પ્રકારની દશાઓને લક્ષમાં લઈએ છીએ. આપણા મદના આકારનું, તેના અનેક પ્રાકૃતિક વિભાજોનું, પર્વતો અને મેદાનોનું, નદીઓનું, સરોવરોનું સમુદ્રો અને અનેક પ્રકારની ભૂમિઓનું આપણે અવલોકન કરીએ છીએ; આપણી સાધારણ ઇન્દ્રિયોથી જોઈ શકાય એવા રચ્યજીવનના સર્વ જાતના પ્રકારો આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવે છે.

આ સર્વ વિચારીને આપણે આપણા મદના કયા કયા બનાવો માટે સૂર્ય જવાબદાર છે તે શોધવાનો પ્રયત્ન ચલાવીએ. વર્ષના વિવિધ સમયોએ જોવામાં આવતી પૃથ્વીના જીવનની વિવિધ દશાઓ આ સર્વ જીવનનો આધાર સૂર્યમાં શોધવા તરફ રાજાધિકારી રીતે દોરી જાય છે. સૂર્યજ આપણને ઝગુઓ અને દિન અને રાત્રીરૂપી વારા કરતી થતા દેખાતો પૂગ પાડે છે. શા માટે રાત્રિએ સમગ્ર પ્રકૃતિ નિદ્રા વશ અને દિવસે પ્રવૃત્તિપ્રારંભ થઈ જાય છે? શા માટે ઝગુના અને દવામાનતા ફેરફારો થવા જોઈએ? આપણા મદ ઉપરની અનેક જાતોના, વિવિધ વર્ગો અને વ્યક્તિયોના રચ્ય જીવનમાં શા માટે જોઈ

હુનિયાના સર્વ પ્રકારના રથેલ જનવેરનો અભ્યાસ કરીને આવા સર્વ પ્રયોગો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં પ્રાચીન વેદદેહના યજ્ઞોમાં આપણને જડી આવે છે, કે (આ પૃથ્વી ઉપર) જે જે ગતિવાળું છે અથવા સ્થિર છે તે સર્વના જીવનરૂપ સૂર્ય છે.

સૂર્યઆત્મા જગતઃ તસ્મૃષ્થ !

અથવા સૂર્ય અને ચંદ્ર, જીવનનાં પોષક અને વર્ધક છે.

સૂર્યા ચંદ્રમસૌધાતા ॥

વર્તમાન પદાર્થવિજ્ઞાનની શોધોએ સાબીત કર્યું છે, કે પ્રકાશના કાર્ય વડે રાસાયણિક કાર્ય શરૂ થતાં પ્રકાશના કેટલાંક કણો દમેશાં મિશ્રિત જનતા પદાર્થોમાં બળી જાય છે અને એકાદ નવીન પાથેનું રૂપ ધારણ કરે છે. અમુક પ્રમાણમાં અદિલિત થતું ધૃધર (આકાશની એક રિયતિ) એજ પ્રકાર છે. પ્રકાશ વડે રાસાયણિક કાર્ય આરંભતાં અમુક પ્રમાણમાં ગતિમાન થતું ધૃધર શોષાઈ જાય છે, એમ કહેવું એ એની એજ વાતને અન્ય રીતે કહેવાનો માર્ગ છે. જ્યાં સુધી શરીર પડતું નથી ત્યાં સુધી તેાં ધૃધર તેમાંજ રહેવું જોઈએ. સૂર્યનો ચોમાબ્યાસી અનેક દાખલામાં સૂર્ય કીરણોનું આવું કાર્ય જોઈને એવા સાર ઉપર આવે છે, (જે વિષે પછીથી દિવ્ય દૃષ્ટિવડે ખાત્રી થાય છે) કે આ હુનિયામાં દરેક રથેલ દેહમાં ધૃધરનો અમુક સંમંદ થયેલો હોય છે, અંતરિક્ષ લોકનાં આકાશો (ધૃધરો) ના સામાન્ય ઉત્પત્તિ રચાનમાંથી તે વ્યક્તિભાવ પામે છે. દેહમાં વસે છે. હિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓ આનેજ દરેક રથેલ પદાર્થનું સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે, તે લિંગ શરીરના વાહનરૂપ બને છે. આવી સત્ત્વ જાળતોના અવલોકન ઉપરથી યોગ તત્ત્વવેત્તા એવા સાર ઉપર આવે છે, કે સૂર્યજ જડ ખનિજ, વનસ્પતિ, પ્રાણી અને માનવિ સુદ્ધાંત સમંત્ર રથેલ જીવનનો પોષક અને વર્ધક છે. માનવ દેહની સર્વ પ્રકારની સંસ્થાઓના અસ્તિત્વ અને કાર્યને કમે કમે સૌર કીરણો સાથે જોડવામાં આવે છે. આટલે સુધી વધ્યા પછી પૃથ્વી ઉપર જે જે ગતિવાળું છે અથવા સ્થિર છે, સર્વનાં ઉભય શરીરોનો યોગી ભોંભોષો બને છે, તેમજ તેની સાથે સંબંધવાળાં વિશ્વનાં જોશુવનો મહાભૌતિક અને અંતરિક્ષ-નો તેને અનુભવ થાય છે.

મહાભૌતિક જીવનનો હોડો અભ્યાસ ચલાવતાં તેને માલૂમ પડે છે, કે આ જીવનના ઉપર પાંચ ભિન્ન દેખાવ હોય છે. તે સામાન્ય રીતે પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશના નામથી વ્યવહારાય છે; આમાંથી તે અંતરિક્ષ લોકમાં સાથે સંબંધ ધરાવતાં પંચ આકાશોમાં જાય છે; આ આકાશો ત્રણ પ્રકારનું કાર્ય કરતાં જડી આવે છે, તથા પૃથ્વી ઉપર ત્રણ ભિન્ન પ્રકારના બનાવો ઉપજાવે છે.

૧ તેઓ પૃથ્વીના ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોમાં યોજી રાખે છે. સ્પષ્ટ રીતે આ સૂર્ય કીરણોજ હોવાં જોઈએ, તે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં શોષાઈને વિવિધ સ્વરૂપેના રથેલ જીવનને પોષે છે.

૨ જીવનાં સ્વરૂપો ત્યાગીને નવાં ધારણ ક્રાંતિ બિન બિન પદાર્થોમાં તેઓ અમુક દેરૂંદારો કરે છે. એકરના કહેવા પ્રમાણે આ ગ્રોત્સાદક સૌંદર્ય કીરણો છે.

૩ તેઓ ઇન્દ્રિયગાનને ઉત્કેરે છે, વિકસાવે છે તથા તેના કાર્યમાં મદદ કરે છે. આકાશમાં તેજસનાં આંદોલનોને હવે દર્શનના અનુભવમાં સદાયકરૂપે ગણવામાં આવે છે. આવા પ્રકારના ઇન્દ્રિયાનુભવના દેવ સૂર્યે હોવાનું કારણ હવે સારી રીતે સમજી શકાય છે. આપણને સૂર્યના તાપનો અનુભવ થાય છે, એનો અર્થ એટલો જ થાય કે આપણું સ્પર્શનું જ્ઞાન આકાશનાં ઉજ્જ્વળ આંદોલનોને થોડો અથવા વધારે સીધો પ્રતિ ઉત્તર આપવા જેટલું વધ્યું છે. આકાશનાં ચન્દ્ર સ્પર્શ અને ગંધનાં આંદોલનોને સીધે સીધાં મેળવવા જેટલી અન્ય ઇન્દ્રિયો હજી વિકાસ પામી નથી, આવાં પાંચ પ્રકારનાં આકાશનાં આંદોલનોના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરતાં જનાવના વાદ વિવાદમાં ઉતરવાનો અગ્રે અવકાશ નથી. આપણે અગ્રે આટલું જ લક્ષમાં રાખવાનું છે, આકાશનાં કીરણો તથા પ્રકારનું કાર્ય બન્નને છે: આટલે મુધી તો આ બાબત સ્પષ્ટ છે.

આ પ્રમાણે આપણે જ્ઞેયું, કે સૂર્યમાંથી તથા બિન પ્રકારનાં કીરણો નિકળે છે. આ ઉપરાંત આપણને મારૂં પડે છે, કે માત્ર બિન બિન દ્રાવ્યોમાંજ, આવાં બિન બિન પ્રકારનાં કીરણોને અદિક્રમ પ્રતિઉત્તર આપે છે. આવાં ત્રિવિધ કીરણો દરેક રચાને અને દરેક દારૂ વર્તતાં નથી. આ ઉપરથી એવા સાર ઉપર આપણું પડે છે, કે ગ્રહોના જડને તથા બિન બિન પ્રકારની ગ્રાહકશક્તિ હોય છે; માત્ર જ્યાં જ્યાં ગ્રાહકતાની અમુક રચા વર્તતી હોય છે ત્યાંજ તેની માથે સંબધવાળી સારશક્તિ કાર્ય કરે છે. અન્ય રીતે કહીએ તો રયિ (તામસિક) દ્રવ્યનાં તેનાં તેજ પદ્ય આકાશના એક પરિણામરૂપ મદદ: તેમજ પ્રાણ (રાજસિક) દ્રવ્યનાં તેનાં તેજ પદ્ય આકાશના એક પરિણામરૂપ સૂર્ય છે.

સૂર્ય અને ગ્રહ, એકજ પ્રકારના જડની બે બિન રચાઓ છે, એટલી જાણત સ્પષ્ટ થતાં આપણે એકદમ જડની હવ્ય જમિયાના દાર સમીપ આવી પહોંચીએ છીએ.

(આણ.)

રામપ્રસાદ.

॥ શંકરનો અદ્વૈત ॥

શંકર ક્યારે ચલા, તેના કરતાં તેમણે સું ઉપદેશ્યું, એ વિચારવું પશું અગત્યનું છે. તેટલાં માટે શંકરના સમય વિષેના પ્રશ્નને સમર્થ વિચારકો માટે રહેવા છડે મારાથી ખનશે તેટલા તેમના તત્ત્વશાસ્ત્ર અને સિદ્ધાંતોને સમજાવવાનો સાદો પ્રયત્ન કરીને મારી જાતને સંતોષ માનીશ. આ વિષયના સંપૂર્ણ ખુલાસા માટે આપણા કેટલાક નિયામક મૂખ્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે:—

પંચદશી, ઉપદેશ સાદસી, (અદ્વૈત) રવારાખ સિદ્ધિ, નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ (અદ્વૈત), વેદાન્ત સૂત્ર, વેદાન્ત પરિભાષા, ચિત્સુષી તથા શંકર અને તેમના અનુયાયીઓનાં અનેક ગ્રંથસ્તોત્રો.

આમાંના કેટલાક ગ્રંથો પાછળથી વૃદ્ધિ પામેલી પરિભાષાઓના ભારથી ભરપૂર જન્ય છે, આથી શંકરને મૂળ સાદા રચયતાં અવલોકવાનો આપણે માટે જોઈએ તેટલો વિસ્તાર રહેતો નથી. આ અને વેદાન્તના સર્વે ગ્રંથો, બ્રહ્મસૂત્ર, ભગવદ્ગીતા, અને ઉપનિષદોરૂપ પ્રચલિત ગ્રંથો આધારભાગો હોય છે. દરેક તત્ત્વવેત્તાને એક ધર્મ સ્થાપક આચાર્ય રહેવાના માટે આ ગ્રંથો ઉપર ભાષ્ય કરવું પડે છે, પોતાના તત્ત્વશાસ્ત્ર સાથે તેમની એક પાક્યતા કરીને સમજાવવું પડે છે, આમાં પણ અન્યોન્યને અવિરોધ સાધવાનો હોય છે. શંકર, વલ્લભ, રામાનુજ, મધ્વ અને ધર્મોના ભગભ્રમ સમજના સ્થાપકોએ આમ કર્યું છે. જેમ જેમ સંસ્કૃત ભાષાનું શ્યાન પ્રાકૃત ભાષાઓ લેવા લાગી તેમ તેમ આ શુદ્ધો અને શોક સમૂહના મધ્યમાં અનેક ધાર્મિક ઉપદેશકો આગળ તરી આવ્યા છે તથા પ્રાચીન ધર્મને એકાદ નવીન નામથી ઉપદેશ્યો છે. આમાં કમ્પીર, દાદુ, નાનક ચૈતન્ય, સદ્ગજાનંદ અને કમવાર અન્ય અનેક નામો ગણાવી શકાય. તેટલા માટે હિંદુ ધર્મના દેખીતાં અસંખ્ય પંથોના ગ્રંથો અથવા ચાર મૂખ્ય ભાગ પાડી શકાય છે; જેનો અને જોડોથી વિભાગ સંખ્યા સંપૂર્ણ થાય છે.

ત્યારે આથી જોઈતું રચય થાય છે, કે આપણે શંકરને તેમનાં પ્રચલિત ગ્રંથોનાં બાળ્યો હારા અને મૂખ્યત્વે કરીને બહુ સૂત્રોના ચારીર ભાષ્યદ્વારા સારી રીતે સમજી શકીશું. સૂત્રોનો ધાર્મિક સાહિત્યના સામાન્ય ગ્રંથ સમૂહ સાથેનો સંબંધ આરબેજ સમજાવવાના આપણા શોધમાં આગળ વધવાની જાગત અસંભવિત થઈ પડે છે. હિંદી સમાજમાં તેના વિશાલમાં વિશાલ અર્થમાં જે જે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે તેના ઉપતિસ્થાનરૂપ ખરેખરી રીતે વેદોજ છે. તો પણ વેદોની પ્રકૃતિપૂર્ણ શોધકમાનવિજ્ઞાની જરૂરીઆતોને સંતોષવાને પૂરતી નહતી; વૈદિક સમયમાં પણ પુરૂષ સુક્ત જેવાં સૂત્રોમાં સહજા આવતા પ્રભાતને દર્શાવતી અનેક આરંભની નિશાનીઓ જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે જાત તનેશે વિચાર, ઐતિહાસિક અને આધ્યાત્મિક ઉભય પ્રકારે વેદના અંતરૂપ ઉપનિષદોમાં

પરિપક્વ-દશાને પામે છે; તેમજ ઈશ્વરને તેનાં કૃત્યોની પાર શોધવાની ભાવના, મધ્યકાલિન જ્ઞાણથી મર્યાદામાં ઈર્ષ્ય ક્રોડના પૂર્ણ પ્રકારના એક દર્શનમાં ઉદય પામે છે. પછી એક એવો સમય આવે છે કે જ્યારે તૃતીય શોધના માટે તથા સદાજ ઉપયોગમાં લેવા માટે જ્ઞાણથી મર્યાદા સુત્ર મર્યાદામાં યોગ્યતા આપણા જીવનમાં આવે છે; ઉપનિષદોને પણ આ સમયેજ આવા પ્રકારની સદાય મહેલી-દોલી જોઈએ. પરંતુ આ સમયે જીવનના મહાન સિદ્ધાન્તે અનેકનાં મન રોક્યાં હતાં, દર્શનો ક્રમે ક્રમે પડતાં આકર્ષ્યાં. તેમાં મૂખ્ય મીમાંસા અથવા વૈદિક મંત્રોના ખુલાસા અને શક્તિની શોધ છે જેમ ઈર્ષ્યક્રોડની મીમાંસાને પૂર્વ મીમાંસાનું નામ મળ્યું તેમ સર્વ જ્ઞાનના અંતિમ ઉદ્દેશ્ય મીમાંસાને ઈશ્વર વિષેની અંતિમ શોધરૂપ ઉત્તર મીમાંસાનું નામ પ્રાપ્ત થયું—આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે આ ઉભય વચ્ચે ગૌણ અને મૂખ્યનો સંબંધ જણાઈ આવે છે. સ્પષ્ટ રીતે ઉપનિષદના સિદ્ધાન્તે દિગ્દીપ્તિ ચિત્તાર ક્ષેત્રના સમગ્ર વિસ્તારને અસર કરવાનો આરંભ કર્યો હતો; ધર્મ કે જેમાં દિગ્દીપ્તિમાં માત્ર શુદ્ધ અને સાદી તત્ત્વ વિધાનો સમાવેશ થતો નથી પરંતુ તત્ત્વાશાસ્ત્ર, રાજ્ય વિધા, નીતિ આદેશ, અને આવા સર્વનો સમાવેશ થાય છે, તેનાં તદ્દનુનાર દેશ્વર કરવામાં આવ્યો હતો. લોકમનના ઉદ્ગમથી ન્યેતિનો પ્રકાશ પ્રવેશવાની બાબત વિકટ યજ્ઞ પદ્ધતિ; રશ્મિઓ અને પુરાણો આવા હેતુનાં યોગ્ય સાધનરૂપ બન્યાં. એટલી નવાઈની વાત છે, કે આવી કીરણો જે સાધન દ્વારા પસાર થાય છે તેનો વર્ણ અને આકાર ધારણ કરવા છતાં, અંધકારમય અંધાધુંધીમાં અથવા અત્યંત આનંદાપક, પોષક દેખાવના મધ્યમાં તેમની ના જુલાય એવી એકતાની ખાત્રી-કોષ્ટ પણ અવરોધન કરને યથા ચિન્તા બાળેજ રહેશે. આ પ્રમાણે વૈદિક ધર્મને સમજવા માટે રશ્મિઓ એક પ્રકારની મધ્યસ્થ સદાયરૂપે છે; રશ્મિઓ સાથે પુરાણોનો પણ આવેજ સંબંધ છે, પરંતુ આમાંનાં એક પણ ઉપનિષદોની દેખરેખમાંથી સ્વતંત્ર નથી, દક્ષિત તરીકે પુરાણોમાંનું અતિ લોકપ્રીય ભાગવત, તેના શબ્દે શબ્દમાં જાણનો ઔપનિષદવાદજ ઉપરોક્ત છે, પરંતુ કલિકાલના મોતાઓને શ્રેષ્ઠ પ્રકારે બંધ બેસતા માર્ગેજ તે તેનો ખુલાસો કરે છે. તે માટેનું આ રથાન નથી, નહિ તો હું આ લોકમાન્ય શ્રેષ્ઠધર્મિક મંથનના પ્રયત્નરૂપમાં પ્રુથીથી ઉતરત, તથા જાણવિધાની વિવિધ ભૂમિકાઓને અન્ય રીતે દર્શાવવાના માર્ગરૂપ કૃષ્ણનું સમગ્ર જીવન કેવી રીતે બંધ બેસતું યજ્ઞ પદ્ધતિ છે તે સમજાવત. આખાં પુરાણો અને કાળોના વિખ્યાત દોકાકારોએ આપેલા આવા પ્રકારના સમાન ખુલાસાઓને લક્ષમાં લેતાં, આવા પ્રકારનો ખુલાસો કલ્પનાના નકામા વિસ્તારરૂપ નથી. જેમ આધ્યાત્મિક વિધાથી નિયમાતા ઈર્ષ્યક્રોડને આ પ્રમાણે લોક સમૂહને મૂખ્ય સિદ્ધાંતો સમજાવવા માટે અનેક પુરાણોની સદાય મળી છે, તેમ ઉપનિષદો માટે પણ એક આખું પુરાણ રોકવામાં આવ્યું છે. આત્મ પ્રકાશ-તે તદ્દન ઉપનિષદ વિષયનેજ વળગી રહે છે, ઉચ્ચ તત્ત્વ ચાત્ર્યનો લોકમાન્ય ખુલાસો કરે છે. આ પ્રમાણે દિગ્દીપ્તિ ધાર્મિક સાહિત્યની સર્વે કાળાઓ નિર્વિવાદીત રીતે ઉપનિષદોનેજ પોતાના નિયામકરૂપે દર્શાવે છે. દરે આપણાથી સમજી શકારી, કે ઉપનિષદોના તત્ત્વશાસ્ત્રો એકવાક્યતા યુક્ત ખુલાસો આપતાં જાણજોતું દિગ્દીપ્તિ ધાર્મિક સાહિત્યમાં કયું રથાન છે.

દિગ્દીપ્તિમાં બ્રાહ્મ નામ સાથે એટલા જથ્થા મધ્ય જોડવામાં આવે છે, કે જાણજોતી

કર્તાશ્રયે કયા વ્યાસ હશે એ નિશ્ચિત કરવાની જાગત વિકટ બને છે, બધકે લગભગ અ-
શક્ય યર્ષ પડે છે. જો તે જાગવતમાં વેદ વ્યાસ રૂપે જણાવતા વ્યાસ હોય, તો નિ-
સંકપ પરાશરના પુત્ર બાદરાયણ અને તે એક જ છે. પુરાણો દર્શાવે છે, કે દ્વાપરયુગના
આરંભમાં તે થયા, અને તો આપણે તેથી કામસે જે સમય વિભાગ સૂચવાતો હશે તેથી
જ સંતોષ માનીશું.

સૂત્રોમાં જ બાદરાયણ નામ જોણમાં જોઈું સાત વારવર્ણવાપણું મળી આવે છે.
(૧) બામ્યકાર પશુ વ્યાસ અથવા વેદ વ્યાસના નામ વિષે જાણમાં અનેક વાર વિવિધ
અભિપ્રાયો દર્શાવે છે. (૨) રૂપણ દેવાયન (૩) નામ પશુ અનેકવાર આવે છે. પરંતુ બા-
મ્યકાર હમેશાં કર્તાને આચાર્યશ્રેયે (૪) દર્શાવે છે. આ સર્વ સૂચનાઓથી સાબીત થાય છે,
કે, સૂત્રોના કર્તા વ્યાસ એ જાગવતના બાદરાયણ કરતાં અન્ય નથી. આપણને ગૃહ
સૂત્ર જેવા ગ્રંથોમાં પોતાના માનીતા પરંતુ સરખામણીમાં નવા અભિપ્રાયોને જ્યાં સમાન
સોઠે માન્ય અભિપ્રાયો તકરારી વિષય હોય તેવા સ્થાનમાં પોતાને નામે જ આપવાનો
પ્રાચીન સેવકોનો પ્રચાર લક્ષમાં લેતાં, સૂત્રોમાં તેમનું પોતાનું જ નામ આપવામાં આવ્યું
છે જેથી આપણે શુચિવાવાનું નથી. ચંદ્રે કર્તાને આચાર્ય તરીકે ગણાવ્યા છે, તે આ
નામનને અસિદ્ધ કરવાને પૂરતી નથી; તેમણે જ એક એ સ્થાનમાં (૫) આ આચાર્ય
બાદરાયણ કરતાં અન્ય નહિ હોવાનું સાબીત કર્યું છે. આ પ્રમાણે 'આપણે' વિશ્વાસ
પૂર્વક કહી શકીએ કે સૂત્રો બાદરાયણ વ્યાસ વિના જન્યનાં બનાવેલાં નથી; કેટલેક
અથવા આ વિચારથી વિરુદ્ધ દલીલો આપવામાં આવે છે તે જોઈએ તેટલી નિર્ણય-
પાત્ર નથી.

સંકરે જે ઉપદેશ્યું છે તેનું પ્રયત્નકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા પૂર્વે એક ધાર્મિક
ગુરુ તરીકે તેમની સ્થિતિ આપણે સમજી જોઈએ. વૈદિક ધર્મ મુખ્યત્વે કરીને કર્મકાંડના
ધર્મેરૂપ હતો, પોતાના કર્મના અનુરૂપ વરસો અને શિક્ષા મળવાના તત્ત્વચાતુર્યમાં તે લાગી
રહ્યો હતો; જો કર્મ સારું હોય તો સ્વર્ગમાં ફોડી જાય. પરંતુ અનેક તત્ત્વચેતાઓએ પરમ શ્રેયની
પ્રકૃતિ વિષે વિચાર ચલાવવાનો ઉપારનોએ આરંભ કર્યો હતો તથા તે પામવાનો માર્ગ પશુ
શોધના માંડ્યો હતો. આ શોધના આવેશમાં જ વિખ્યાત દર્શનોની ઉત્પત્તિ શોધી શકાય
છે. તથાપિ આમાંના કોઈમાં પશુ વૈદિક કર્મકાંડનો કોઈ પ્રકારનો સ્પષ્ટતિરસ્કાર જોવામાં
આવતો નથી. (૬); સમગ્ર સુખનો, અંતિમ અને હૃદય સુખનો જ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો
અને કર્મમાં નહિ થતો દર્શાવનાર ઉપનિષદો તેમ વર્ત્યા છે. હજુ કર્મકાંડ સામેનો વિરોધ
પૂર્ણદશાએ પહોંચ્યો નહોતો. સંસારના પદાર્થોની, કર્મકાંડ પોતાના જાતોને મળવાનું
વચન આપેલા સ્વર્ગ સુધાંતની સ્પષ્ટ બાધમાં દુષ્ટિકતા દર્શાવનાર તથા તેના સ્થાનમાં
સર્વ પ્રકારના સાંસારીક જમોના સંપૂર્ણ અગાધરૂપ નિર્વાણને સંપૂર્ણ આનંદની દશારૂપે

(૧) ૧-૩-૨૬, ૩-૨-૪૨; ૩-૪-૮; ૩-૪-૯; ૪-૩-૧૫. ઇત્યાદિ.

(૨) ૧-૩-૨૯; ૧-૨-૩૩; ૨-૧-૧૨; ૨-૩-૪૭; ૩-૧-૧૪ ઇત્યાદિ.

રચાપનાર યુદ્ધ માટેજ આ કાર્ય નિર્માણ થયું હતું. તેમના શાસ્ત્રનો ઉચ્ચનીતિ અને વિશ્વમાન્ય બંધુતામાં સમાવેશ હતો; આ બંધુતામાં માત્ર માનવિજ્ઞાનોજ નહિ પરંતુ તુચ્છ તંત્રીયી તે તેના ઉપર ચાલતાં નિર્દોષ માનવ સુધીનો સર્વ સુધિનો સમાવેશ થાય છે. યુદ્ધનો શાસ્ત્રને પણ અનુયાયીઓ મળ્યા, તે કર્મકાંડના ધર્મનાં અધેનોમાંથી નાશી છૂટવા સમાન હતું, તે ધણુંજ ટુંકું હતું, પોતાની સત્યતામાં સર્વ પ્રકારની યુદ્ધિયોને એક મત બનાવવામાં કદાચ ખીલકુલ અબ્યાવહારિક હતું. કુમારિલે મરતા કર્મકાંડને પૂર્વ રિયતિએ રચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ શંકરેજ દૃઢ હસ્ત વડે આ ઉગતા વિરોધને સમાવી દીધો. તેમણે ઉપનિષદોને મોખરે આણ્યાં, પરોક્ષ રીતે યુદ્ધના શ્રેષ્ઠ તત્ત્વશાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરીને કર્મ અને જ્ઞાન વચ્ચે સમાધાન સાંકળ્યું, પ્રથમ ખીજને માટે યોગ્ય તૈયારી છે એમ દર્શાવી આપ્યું. આ કાર્ય કરતાં, પોતાના વર્ગમાં ચાલતા અસંતોષ પ્રત્યે તેઓ બેદરકાર નહોતા. અનેક દર્શનો પ્રચલિત હતાં, તેઓ જો કે વેદિક કરતાં સદૃશ બિજ પ્રકારની બાવના દર્શાવતાં હતાં છતાં, યુદ્ધનાં તેમજ શંકરનાં એકેનાં અનુયાયી હતાં નહિ. શંકરે જની શકે તેટલું આમની પાછળ લક્ષ આપ્યું તથા તેમનું તત્ત્વશાસ્ત્ર આખરે જણાશે તેમ આમાંથી જ ઉદ્ભવ પામ્યું હતું. આ પ્રમાણે ગુરના હાથે તત્ત્વશાસ્ત્રના સમગ્ર પ્રદેશમાં શાંતિનો પ્રચાર થયો; તેમણે ઉચ્ચ અને સત્ય બાવનાની કામનાઓની વેદના કર્મકાંડ સાથે એકવાક્યતા સાધીને આમ કર્યું આ પ્રમાણે ખાસ દર્શાવી આપ્યું કે પૂર્વમીમાંસાના ઉત્તરધર્મરૂપ ઉત્તરમીમાંસા છે. દૂરનાં દક્ષિણમાં જ્યાં યુદ્ધનો સદેશ કદાચ કદાપિ પહોંચ્યો નહોતો અને શંકરના ઉપદેશને કોઈ પ્રકારનું દૃઢ રચાન મળ્યું નથી ત્યાં કર્મકાંડ અનેક સ્વરૂપોમાં હજી એ પ્રચલિત છે; અનેક મતપંથો હજી પણ શંકરની પ્રમુખ યુદ્ધ તરીકે, પ્રાણહિન વેશમાં એક યુદ્ધ તરીકે નિંદા કરે છે. શંકરના કાર્ય વિષે આથી સ્પષ્ટ ટીકાની જરૂર નથી.

હવે આપણે ખરેખરી રીતે શંકરે સમજાવેલા ઉપનિષદોના તત્ત્વશાસ્ત્રને સમજી શકવાની રિયતિમાં છીએ. પૂર્વના શોધોના પરિણામરૂપ શંકરનું તત્ત્વશાસ્ત્ર હોવાથી દિંદુર્ય કર્મ વિચારના સમગ્ર ક્ષેત્રનો આપણે ટુંકામાં વિચાર ચલાવવો પડશે. આપણે જોઈએ કે વેદિકકર્મકાંડ પોતાના બાર તળે ધીમે ધીમે કેવો ક્યમગ્યો જતો હતો તથા જીવન અને સુંખની પ્રકૃતિ વિષેની શોધો પૂર્ણ અને ચારિત્ર વિષેના નવીન વાગેશમાં ઘડતી જતી હતી. વિવાદ વિષય વર્તમાનમાં છે તેવાને તેવાજ તે સમયે પણ હતો: તેનું સર્વમાન્ય રીતે સ્વીકાર થાય એવું એકાદ નિશ્ચયરૂપ કોઈ કાલે શોધી કાઢવાની નિરાશાનો, આ બાબત નિસંશય જોઈએ તેટલો પૂરાવો છે, આમ છતાં લેક્સિગના નીચેના વચન સાથે કોણ એક મત નહિ થાય—“જો સર્વ સમર્થ પરમાત્મા એક હાથમાં સ્વત્ય રાખે અને ખીજમાં સ્વત્યની શોધ રાખે અને મને પસંદ કરવાનું કહે, તો હું તેને ઉત્તર આપું” સ્વત્યને તારી પાસે રાખ પરંતુ તેની શોધની બાબત મારે માટે રહેવાડે, તેજ મારે તો શ્રેષ્ઠ

(૩) ૨-૩-૨૬; ૩-૩-૨૨.(૪) ૧-૪-૧૨; ૨-૪-૨૦; ૩-૩-૧; ૩-૪-૨૪(વાદિ.

(૫) બાપ્મ-૪-૪-૭; ૪-૪-૨૧. (૬)—આ એક સામાન્ય વિચાર છે કારણ કે વેદાંત-દર્શનોમાંનું એક-અથે દર્શાવાયેલા વાદને સ્પષ્ટ રીતે ઉપનિષદોનેજ સમાવે છે.

છે. ” આ પ્રમાણે સત્યની શોધ સદાયે આનંદ જનક છે; જે સત્ય તે પોતાની પાસે રાખે છે તેનાથી તે સ્વતંત્ર નથી, એટલું સમજતાં આપણે સત્યના વિશેષ નિઃકટમાં આવીએ છીએ. હુંકામાં સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે. પ્રકૃતિના પદાર્થોના જનાવેનો ખુલાસો કરવો, લાગભગ અવિતર્ક્ય ચૈતન્ય ભાવનાથી તદ્દન બિજડપે અથવા તેની સાથે તેમના સંબંધનો વિચાર ચલાવવો, ખરૂં અને ચર્ચાર્ય સુખ ઉપજાવે. એવા ચારિત્રના સિદ્ધાંતોનું દર્શન કરાવવું; અન્ય રીતે કરીએ તો, કર્તા અને કાર્ય, ચૈતન્ય અને જડની પ્રકૃતિ વિશેની અનિ તકરારી શોધના પ્રશ્નને ચર્ચાર્ય તથા તેમનાં પરિણામોથી ઉપજી આવતી નીતિ પ્રશ્નો ઉપરની અસરનો વિચાર ચલાવવો.

આ લેખમાંથી વિષયના પ્રથમ વિભાગ વિષેનું હું ચર્ચાર્ય ચલાવીશ.

(ચાલુ)

॥ વેદ કાલ વિચાર ॥

(મહેલું)

(અનુસન્ધાન મતાર્ક પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી)

અહિં સુધી આપણે એવું જોયું, કે પ્રાચીન આર્ય શ્રોતોનું વર્ષ નાક્ષત્ર સૌર હતું. મહિના ચાંદ્ર-હતા. અને વર્ષારંભ વસંત સંપાતથી ગણના હતા. જ્યારે આ વર્ષારંભ જાણી મકર સંક્રમણથી ગણના લાગ્યા, ત્યારે પૂર્વેનો વર્ષારંભ યજ્ઞકર્મમાં ઉપયોગનો જાણી વ્યવહાર પાસે નવિન વર્ષારંભની ગણતરી કરવામાં આવી. સંપાત ચલાયમાન થતું હોવાને સળેષે ઋતુચક્ર જેમ જેમ પાછળ દેહતું જાય તેમ તેમ વૈદિક ઋષિઓએ પંચોગ મધ્યે કેશર કયોં હતો કે કેમ ? એ જોવું જોઈએ. હાલનાં પંચોગો, વસંત સંપાત રેવતીના ચોથાચરણમાંગણીને યોજવામાં આવેલાં છે. અને જ્યારે વસંત સંપાત હવે રેવતીથી ૧૮ અંશ પાછળ દેહતું છે ત્યારે આપણે નક્કર માલમો આરંભ અધિનીથી કરીએ છીએ. રેવતી મધ્યે વસંત સંપાત શાસિવાદન ચક્રે ૪૯૬ ને સમારે થયે હતો ત્યારથી હાલની પદ્ધતિ શરૂ થઈ છે, એમ માની વસંત સંપાતનું સ્થાન નક્કરચક્ર મધ્યે મદ્યાર્ધ ગયા મંચનધિનો મોઢ પછુ પૂગવો મળે છે કેમ ? તે પણ જોઈએ. એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે. કે વૈદિક ઋષિઓ આકાશ સમજાવી વેધ પોતાની આંખો વડેનું ઉપજાવી ચક્રતા. તેને લીધે તેમાં ગણિતની બિજડૂલ જાણજાત નહોતી. સૂર્યની પાસેના તારાઓ નિત્ય જોવામાં આવે છે, એજ જેની તેની ગતિ નિશ્ચય કરવાનું સાધન છે. વૈદિક ઋષિ

ઓએ કાન્તિ જૂતના ૨૭ ભાગ^૨ ગણિત પ્રમાણે કર્યા હતા એ સંભવિત નથી. એર૭ મૂખ્ય ભાગ હંગ ધડા વિનાના પ્રમાણોથી મૂખ્ય મૂખ્યતાના ભાગો ઉપરથી કર્યા હોવા જોઈએ. વૈદિકમંથો મધ્યે અમુક સમયે, સૂર્ય અમુક નક્ષત્રમાં હોવાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે સમયે તેનો અર્થ સૂર્ય તે નામના તારાઓ પાસે હતો એમ સમજવામાં આવેલું. એ સ્પષ્ટ છે, કે અગાઉના સ્થૂલ વેધોમાં જે ત્રણ અંશ પર્યન્ત એકાદ વખતે જૂથ થઈ જતી. તેથી તેને વેદકાલે આઠલા જૂના કાલનો નિર્ણય કરવા માટે તે નિરૂપણોથી છે, એમ કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી. કારણ સૂર્યના કાન્તિજૂતમાં એકાદ રિધતિ મધ્યે જ્યારે પાંચ અંશની જૂથ થાય ત્યારે ફક્ત ૪૬૦ વર્ષનું અંતર દિસાવતી નહીં યાવ છે. આવડો મોટો તફાવત જે ઠેકાણે હજારો કાળ વ્યતિત થયા તે ઠેકાણે તેનો કાંઈ દિસાવજ નહિ એ કેમ ચલાવી શકાય ?

નક્ષત્ર એટલે સમગ્રભાગાત્મક નહિ સમજતાં, તે નામનો નક્ષત્રપુંજ સમજવો. જેમ વસંત સંપાત જિંદુ બદલાઈ જાય છે, તેમ અવનાંતિ જિંદુ પણ બદલાય છે. અને જેવો વૈદિક મંથો મધ્યે વસંત સંપાત બદલાવાની સ્થિતિ વિષયે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે, તેવો વસંત સંપાતના અનુરોધથી થનાર અવનના તરાવત માટે કરી પણ પૂગવો મળે તો અપણા અનુમાનને વિશેષ પ્રુષ્ટ કર્તા થઈ પડે. વસંત સંપાતની સ્થિતિ માટે કાણે કાણે શી નિયાર ચલાવેલો છે તે હવે તપાસીએ:—

વરાહમિહિરના વખતે વસંત સંપાત રેવતીના ચોથા ચરણમાં હતું એ સુપ્રસિદ્ધ છે. બૃહત્સંહિતા મંથમાં (૩-૧ અને ૨ વરાહ મિહિર, જે ઠેકાણે અવન વિષયે પૂર્વ । મંથાધારે વર્ણવેલી સ્થિતિ સમજાવે સ્પષ્ટજણે કહે છે, કે " સામ્યત અવન પુનર્વસુથી હતું, પરંતુ પૂર્વે અસ્ત્રેવાથી હોય છે. " આ તેના કહેવાને, મર્ગ પગાથરના વચનનો આધાર છે. તેમજ મહાભારત મધ્યે બીજાચાર્ય શરપંજરપર પડેલાં હતા ત્યારે ઉદગમનનો આરંભ થતાં સુધી મરવાનું મુદતતરી રાખ્યાની હકીકત છે. આ ઉદગમનનો આરંભ માથ શુકલ પક્ષમાં થવા વિષેનું વર્ણન છે. એટલે ધનિષ્ઠારંભે ઉદગમન થાય. અર્થાત્ ફતિહામાં વસંત સંપાત થાય છે એ નિર્વિવાદ છે. વેદાંગ જ્યોતિષના પાંચમા અધ્યાયમાં પણ આજ સ્થિતિ બતાવેલી છે. ત્યાં દત્તગચ્છ ધનિષ્ઠારંભે, વસંત સંપાત ગરજીથી આગમ ૧૦ અંશ દક્ષિણાવન આસ્ત્રેપાર્યે, અને ૨૮ સંપાત વિશાખા પાસે થતાં; એમ અવન અને સંપાતનાં સ્થાન બતાવ્યાં છે. એ ઉપરથી જ્યોતિષ શાસ્ત્રોએ અવનના ચલનની મધ્યમ ગતિ દર વર્ષનાં ૫૦ નિકલા વધારી વેદાંગ જ્યોતિષમાં અવનાદિકની સ્થિતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષને સુધારે વર્તેલી છે.

તૈત્તિરીય સંહિતા, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, અને બીજા કેટલાક મંથોમાં પુષ્કળ ઠેકાણે

૧ કેટલાક સાધન વાદોએ આ બિનાનો નિબંધ સ્વીકાર કરતા નથી. પ્રાચીનકાલ નક્ષત્ર સમ વિભાગાત્મક હોઈ તેનો આરંભ વસંત સંપાતથી થતો. એટલે તે સંપાતથી ૧૩૦-૨૦ એટલા ભાગે અધિની, તેની પછી ગરજી વગેરે નામ હતાં એવો તેમનો મત છે. પણ કેલાસ વારી શંકર બાપકુપ્પુ દીક્ષિત " તારાત્મક નક્ષત્રો " હતાં એમ કહે છે.

નક્ષત્ર ચક્રનો આરંભ કૃતિકાથી કરવામાં આવેલો છે. તેતિરીય પ્રાહ્લયમાં (૬-૧-૨-૧ અને ૧-૧-૨-૬) " કૃતિકામાં અગ્ન્યાધાન કર્યવું. કારણ કૃતિકા એ નક્ષત્રનું મુખ છે." એમ કહેવા છે. તેનો અર્થ કૃતિકાથી વર્ષારંભ થતો હતો એવો થાય છે. સમગ્ર તેજ પ્રાહ્લયમાં મુક્તવાઙ્મદદુન્તંયદ્વસંત વસંત એ જાતનું મુખ છે. કિંવા વસંત એ વર્ષની પહેલી જાત છે, એમ કહ્યું છે અર્થાત આ જાને વાઙ્મદોનો એક જ પ્રકારનો પ્રયોગ થતો હોવાથી તેનો અર્થ પણ એક જ પદ્ધતિથી કરવો જોઈએ.

એજ તેતિરીય પ્રાહ્લયમાં (૧૫-૨-૭) " નક્ષત્ર એ દેવતાં મંદિર છે. તેમાં પણ દેવ નત્રજો " મધ્યે કૃતિકા પ્રથમ અને અપ બરણી છેવટનું " એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સંતપ્ય પ્રાહ્લયના વચનના આધારાનુસાર, તેતિરીય પ્રાહ્લયના વાક્યનો અર્થ કરવો જોઈએ. એટલે પૂર્વે કહેવામાં આવેલ એ નક્ષત્ર વિભાગોનો દેવમાત્ર અને પિતૃયાન સાથે સમજાવ્યો છે. માટે કૃતિકાથી વિશાખા પર્વન્ત દેવ નક્ષત્ર, અને તેમાં સૂર્ય રહે ત્યાં સુધી દેવયાન કિંવા ઉત્તરાયન, અને પાંડી મય કિંવા પિતૃયાન ઉર્ધ્વ દક્ષિણાયન નક્ષત્ર, એમ સમજવું જોઈએ.

એક દેવ નક્ષત્ર દક્ષિણ તરફ ચાલે છે, અને યમ નક્ષત્ર ઉત્તર તરફ ચાલે છે. એટલે જુવે તે નક્ષત્ર મધ્યે યજ્ઞને અવક્રમે ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા તરફ જાય છે. યાનિદેવ્ય મદ્વજ્રાણિ તાનિ વક્ષિણેન પરિવન્તિ, યાનિયમનક્ષત્રાણિ તાન્યુત્તરેણ (આ ઉપરથી, સાબિત થાય છે. આ વર્ણન વર્તમાન કાલના રૂપ મધ્યે કરવામાં આવેલ છે, તે માટે તે વર્ણન પ્રત્યક્ષ જોઈને કરેલું હશે એમ સદજ સમજાય છે. આ તમામ વિવેચન ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે, કે વેદિકાને વસંત સંપાત કૃતિકામાં ઉદગમનારને યતો હોવો જોઈએ.

પરંતુ તેતિરીય સંહિતા (૭-૪-૮) માં આથી પણ અધિક મહત્વના સ્થળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે સ્થળે ગવામ્વચન સરખાવાર્ષિક સત્રનો આરંભ કરવાને માટે ક્વતમ કાળ કયો ? આ વિષયે વિવેચન કરવામાં આવતાં તેનો સારોય આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. " સંવત્સર માટે દીક્ષા લેનારાઓએ એકાદક કાલે દીક્ષા લેવી. એકાદક એ સંવત્સરની પત્ની છે. અર્થાત એકાદક દિવસે દીક્ષા લેનારે, સંવત્સરના આરંભે દીક્ષા લેવી પરંતુ તે સંવત્સરની પીડા કારક દીક્ષા લે છે. અને તેવું છેવટનું નામ જાતુ છે. અને સંવત્સર પણ વ્યકત થાય છે. સામંથ કાદગુન પૂર્ણ માસે દીક્ષા આપવી. કારણ તે સંવત્સરનું મુખ છે. અને તે દિવસે દીક્ષા લેનાર સંવત્સરના પ્રારંભે દીક્ષા લે છે. આ સ્થળે એક દોષ એ આવે છે, કે વિપુલાન ત્યારે મેષ યુક્ત દિવસમાં આવે છે. એટલે ચિત્રાપૂર્ણિમામાં દીક્ષા આપવી. કારણ તે સંવત્સરનું મુખ છે. માટે તે દિવસે દીક્ષા લેનાર સંવત્સરના આરંભે દીક્ષિત થાય છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. પૂર્ણિમા પહેલાં એવે દિવસે દીક્ષા લેવી કારણ ત્યારે એકાદક સોમ જય સાથે છે. અને તે કાળે તે નિષ્પજ જાયજ નહિ. એમ યજ્ઞમાન સત્ર પરિપૂર્ણ કરી ઉડે, એટલે તેની પાછળ આપવી અને વનસ્પતિ પણ માંદગા માટે છે. " આ પ્રકારનો

ગુજરાતેતાંડય બ્રાહ્મણ (૫-૯) મધ્યે પણ આપવામાં આવેલ છે. ત્યાં શબ્દ રચના ફેરફારવાળી છે, એકાદક શબ્દનો અર્થ સર્વે ભીમાંસકો નામને "માધ વદ હમી" એવો થાય છે એ દિવસે વાર્ષિક સન્નો આરંભ કરાવવો એમ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે, પણ તેમાં ત્રણ હકતો આવે છે. (૧) એકાદ ને વખતે આપણે હાડીને લીધે તરત દોષને તે વખતે હોય છે. (૨) આ દિવસે દીક્ષા લેવાથી વખતે આ રંગે દીક્ષા લીધી એમ થાય છે. તારી ઋતુ સમ્બંધને લીધે જોઈએ તો હેવટની ઋતુમાં દીક્ષા લીધી થાય છે. આ માટે તાંડય બ્રાહ્મણમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે તસ્ય સાતિર્યાયદપોડનમિનન્દન્તોડમ્પવયન્તિ (૫-૯-૪૭) "અવભૂથરનાન માટે દીક્ષાર કહે છે. એકાદકનો શરૂઆત કરાવવા માટે (૩) અડચણ એવી છે કે સંવત્સર તે સમયે વ્યસ્ત એટલે ઉભટો હોય છે. એનો અર્થ ચપરાદિકાએ દક્ષિણાપન બિંદુથી સૂર્ય પાછો હડવાના કારણસર અવન રી નામ છે એવો આપેલો છે. આ દરકત પણ ન આવે એટલા માટે કાલગુન પૂર્ણ માસે દીક્ષા આપવી એમ કહેલ છે કારણ એમ કરવા સંવત્સરના આરંભે દીક્ષા લેવા સમાન ગણાય છે. તેમાં પણ એક દોષ એવો આવે છે. કેવિષ્ણુવાન પર્વતમાં હોય છે તેથી તે પણ કાંઈ ઇષ્ટ નથી. માટે વિત્રા પૂર્ણમાસે દીક્ષા આપવાનું મુચવવામાં આવેલ છે. આ વખતે કોઈ પણ અડચણ આવતી નથી એમ કહ્યું એટલે વર્ષારંભે દીક્ષા આપવા સમાન મનાવા ઉપરાંત કંઈપણ વિધન આ કાલે આવતું નથી.

આથી પણ એક બીજી ઉત્તમ સંધિ દાખવવામાં આવી છે. તે પૂર્ણ માસના પહેલાં ચાર દિવસની ઉત્તમ સંધિ સાધવાથી એકાદકનો પણ ઉપયોગ થાય છે. કારણ તે દિવસે સોમકય યતો એમ કહેવામાં આવે છે. આ પૂર્ણ માસ એકાદક પહેલાનાં એટલે પૂર્ણ માસ એમ જૈમિન્યાદિ ભીમાંસકાએ કહેલ છે. અને તેની બીજી માન્યતા સરખામણી પણ થાય છે. " માધ પોર્ણ માસમાસના પહેલા ચાર દિવસે સાંતરે સત્ર માટે દીક્ષા લેવાય " એવું વચન એક ઠેકાણે આપવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરાંત એ પૂર્ણમા માધ માસનીજ હોવા નિષ્ક્રમે, એવું દીસે છે.

જુનાગઢ પાંજરા પોળ લૉટરી

ભાગ ત્રીજો કુલ ટિકેટો ૫૫૫૨૭, દરેક ટિકેટની કિંમત રૂપિયો એક.

પંનામની સંખ્યા.	પંનામની રકમ.	કુલ રૂપીયા.	પંનામની સંખ્યા.	પંનામની રકમ.	કુલ રૂપીયા.
૧	૫૦૦૦	૫૦૦૦	૩૦	૫૦	૧૫૦૦
૨	૧૦૦૦	૨૦૦૦	૪૦	૨૫	૧૦૦૦
૪	૫૦૦	૨૦૦૦	૬૦	૧૦	૬૦૦
૫	૨૫૦	૧૨૫૦	૭૦	૫	૫૦૦૦
૮	૧૦૦	૮૦૦	૭૬૫		૪૦૬૦

૧૯૧૫ ઇનામ. કુલ રૂ. ૨૨૨૧૦.

જોખામાં જોખી છ ટિકેટ અપાવનારને અરપો રૂપિયો અને અગિયાર ટિકેટ અપાવનારને એક રૂપિયો કમીયનનો અપાય છે. જોઈતી ટિકેટો અંગાઉથી નાણાં મોકલીને અગર "વેલ્યુપેચેબલ" થી મંગાવી લેજો. નસીબ અજમાવ, ચાની આ ઉમઠા તક છે. સ્વાર્થ ને યંરમાર્થ એક સાથે જોડાએલા છે. સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ અને પરમાર્થ કરતાં સ્વાર્થ યઈ જાય એવું આ કામ છે. એક રૂપિયો અરંચવાથી તમે કાંઈ ગરીબ યઈ જવાના નથી. પરંતુ ભાગ્યદેવી પ્રસન્ન તો એક તડાકે પૈસાદાર યઈ જશે, માટે આવી ઉમઠા તક ખોશે નહીં. પાનાં કામમાં હીલ કરશે નહીં. આજકાલ કરશે તો વખતે રહી જશે. વહલો તે પહેલો અને જગતાની પાડી અને ઉંઘતાનો પાડો " એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં? તેથી દોઢો મારા દોરતો, ટિકેટ લેવી તો વેળા-ર શા માટે ન લેવી. કેટલી ટિકેટ તથા તે કેના કેના નામ પર દાખલ કરીને મોકલવી તે વિશે તાકીદે લખી જણાવજો. લૉટરી રૂપે લંકમી ચાંદલો કરવા આવે, ત્યારે મેં પેલા શા માટે જવું? એમ છતાં કહી જશે તો માત્ર એક રૂપિયો તથા તે પછી આવા ધર્માદાના કામમાં અને આવશે તો જરૂર પડે! તમરા મિત્રોને ખબર આપજો.

પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી લીખડીવાળા

જુનાગઢ—(કાઠીયામાડ.)

સિદ્ધાન્તસાર.

બાળ મહાત્મી.

મોટા ટાઇપ ગ્રામરમાં પાકું પુકું.
(કીંમત રૂપીયા ૦.૦૦૦.૦૦૦.૦૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.

બાળમોઘ ટાઇપમાં સારા કાગળ.
(કીંમત રૂપાઆ. ૦.૦૦૦.૦૦૦.૦૦)

૦ આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આહુ જમાંનાની તાકાત આપનારી તમામ આંપલિયોમાં

ચાથેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્રિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળાં પડતાં યાન તંતુઓને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્ખરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) લેહીને સુધારી ઉમદા જતાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) અર્થસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં થતા ધાતુ પાતને અટકાવે છે.
- (૮) શુભાવેલ પુણ્યત્વને પ્રાપ્ત બધે છે.

૩૨ ગોળીની રૂબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

ઝેરેરખાની કરી!

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

નામતુ.

અમારૂં પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દૌરત અને આજ્ઞાદીને ઉત્તમ માર્ગ દેખડનાઈ છે.

૪૨ આયુર્વેદોમાં અદ્વાર પછી આજ સૂધીમાં તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે પ્રતો **મુદ્રત** વહેંચાઈ ચુકી.

તે પુસ્તક.

દમ્બ, મરઘી, ગુજરાતી, હિન્દી, હુદ્, હુદ્ (ગુજરાતી ત્રિપિમાં), જંગલી અને સામિલ.

બાપામાં તૈયાર છે. તે હુદ બાપામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સુદર્શન.

આવૃત્તિ.

એક અભિપ્રાય પ્રવાસી.

અભિપ્રાય અભિપ્રાય નવુ માર્ગ
દિવસી.

પ્રેમ, શ્રી, શ્રી, શ્રી, શ્રી.

પ્રેમ, શ્રી, શ્રી, શ્રી, શ્રી.

પ્રેમ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંગ્રહ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — ભાગવત.

તત્ત્વ-માધવલાલ નવુસાર્થ દિવસી.

પુસ્તક ૨૪, અંક ૭.]

(માસિક)

[અપ્રિલ ૧૯૦૬.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

એ. દાદનો દાદ	૧૬૩
અમે એકલાં	૧૬૪
પ્રભુ. ખડિલા આણ્યાજીવ	૧૬૫
એક અરજ	૧૬૬
ઉપનિષદપ્રકાશિત મરણોત્તર રિયતિ	૨૦૧
આપણી સામાજિક રિયતિ	૨૦૭
વેદકાલ વિચાર	૨૧૩
આત્મસૂત્રમ અથવા પતંજલિનો યોગ	૨૧૮

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે. તેનું અમારા સુદ્ધ આહકોને સ્મરણ હશેજ છતાં ધણા આહકોનું લવાજમ બાકી રહેલું છે તે તાકીદથી મોકલી આપવા મેહેરબાની કરશો.

વ્યવસ્થા પક.

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ, છપાય છે. થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે છપાય છે. સ્વર્ગ. પ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજુ અંતરે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-જીવનચરિત્ર સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેશ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત, સુંદર બાઇન્ડીંગ.

પ્રથમથી આહક થનાર પાસે કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુકુ. આહક સંજ્ઞાઓએ નીચેના સ્થો પત્ર વ્યવહાર કરવો:—

પડયા, હિમતલાલ છોટાલાલ, જંબુસર.

“સુદર્શન ઓફીસ”—નડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(મોટા ટાઇપ સારા કાગળપાકું પુકું.)
(કીંમત રૂપીઆ ૩.....૦...૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(બાળમોઘ ટાઇપમાં સારા કાગળ)
(કીંમત રૂપીઆ ૦.....૮.....૦)

આવિષ્કાર.

એક અભોક્ષ્યને પ્રતારી,
પ્રાણનિષ્ઠ મણિમાલ નભુભાર્ષદિવેદી.

સુસ્રી.

મુન્ની.
જોડસર આનંદરાંકર આયુષ્યાર્ષ મુખ.
એમ. એ. એલ. એલ. પી.

(ધર્મ-શ્રુત-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ”—માગવતમ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નભુભાર્ષદિવેદી.

[પુસ્તક ૪, અંક ૭.]

(માસિક)

[એપ્રિલ ૧૯૦૬.]

। વે દાદનો દાદ ।

(મજેલું.)

(સોરઠં ગઝલ.)

કહો! ક્યાં જઈ કરવી અરે ફરીયાદ આ દીવ દર્દની,
ખેળી વચ્ચે સદુ ખસે વણુ અદાલત ન દોડી હન્સાણી;
નદી રાહકે ફરીયાદ કોઈ મુણુવા અદા કાઝ મજે,
પ્રસરું બધે અધેર જહાં સવતાનના પાળા ફરે.
હનીયા જધી દોરંગી તે હન્સાદ શું આપે અરે,
દડે દુખીને ઉલટી જહોણ વણુ સમજે કરે.
નદી રાહકે શીરીયાદ તો બે દાદને રડું કયું
ન જોનાર કે દોનાર જ્યાં આંસુ તહાં રડું કયું.
મજે ન જો દેવાન તે દીવદર્દની વાતો કરી.

ચાણા ચમ ફરતા ભલે ઇન્સાફની ના રાહ જહીં,
લાગ્યું જહાં દીલ એકથું સો સો બતાવે દુનીયા;
રડીયે રહી જો એકને કહાડે હસી કહાપણુ ભર્યા,
ચાહે છગર એકાન્તમાં જમ બેશવા આરામમાં,
ગરદન થકી પકડી લગાડે સ્વાર્થના સહુ કામમાં,
ધડી કાબ્યના આનંદમાં સર કહાડતો વાણુ લખ;
તોડે પડી વચમાં મ્હડેલો તાર ત્યાં આવી અડી,
લહેજત બીગાડે ખ્યાબની જૂસી છબી રડી પડી;
ગુમ ચાય પ્યારાં પૂતળાં પગભર અરે નજરે ચડ,
બેઠા જર્મ બેહેસ્તમાં શાન્તી જહાં વર્ષા રહી,
ત્યાંથી ઉઘડી ધાસતા દીનરાતની ઘણી મહીં,
જનું ગણાવી કેટલી દીલ દર્દની ઘણી અરે;
ગુજરે સીતમ બહુ રાંકપર પણુ દાદ ક્યાં તેની મજે,
ધારી હવે કરવી અખીલ ખાલેકની દરખાસ્તમાં,
વાગે અદલ ઇન્સાફનો જ્યાં ઘંટ ફરગીઝ દાદમાં

“ કવિજન નાગરવાલ ”

અમે એકલડાં !

(મળેલું.)

એકલડાં એકલડાં રહેશું !
જોવાનું જોશું ને રોશું !
રહેવાનું સધળું તે રહેશું !
ખીજ કેને થું ?
આ હૃદયપ્રભુ વ્યર્થ જવાનું
સ્નેહ અને દિલ કે ન ચવાનું !
આખર એક રહે રડવાનું !
ખીજ કેને થું ?
તો ચે, ખીજ કેને થું ?

પ્રણય યંડિતા પ્રણયાર્જવ.

અથવા

સુધારક વીર નર્મદની ઉત્તરાવસ્થાનો વૃત્તિ ક્ષોભ.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન ૫૪ ૬૯ થી.)

૧૫ રતિ રંગે રંગી, મધુર મનથી મોહ કરતાં,
હસી ચિતે આઠે હૃદય રસપ્રીતિ પૌરસતાં;
ભમે ભીંછ રનેહે, મુદ્દ 'બપ્પ' વદી મદ્દ દસતાં,
ચતી છેડી તે આં, દસતું ઘુમ સાણી પ્રિયતમા ?

૧૬ પ્રિયા ! પ્રેમે ક'તી, 'ત્વમ સમ સદા શ્યામ મળજો,
વધે જેથી બહારો નિત નિત નવો મોહ મનને;'
અહા ! એ આ તહારો, રતિરસ ભૂખ્યો સ્યામ ઉભરો,
કરે કાં ના ભેડી વપત રતિ છેલે રસ ભર્યો ?

૧૭ રતિ પાસે પ્યારી ! રસિક રસ બાછ રસ વિરો,
દબાવી દાવેથી રસ ભર્યો રસે હું મરજીને;
મરી ને માંડે હું : 'નહિ મર્યો, મરે ના' વદતો તે,
રહી વાણી બહાર, મગજ-તરતી હું પ્રિયતમે !

૧૮ અડી વેળા બહારી ! અફળ ઘુમના દાવ નિરખી,
રસે રંગી પાસા, સફળ મુગના દાવ જણવી;
દરાવી ને દારી, કહ્યો કયન બહારો હસી હસી,
પૂરા પ્રેમે પીતો, વિધુ વદન સુધા ઉછળતી.

૧૯ તહાં હું તે વેળા, મધુર મુખથી પ્રિય ! ભણતી,
ચિતેલાં જીભેથી વિજય નવ માનો મન જરી;
મરે જીવું ને તે નવ છોતી છોકો એ મરમથી,
હસાવ્યો હોરો તે પ્રિય રમણ આઠાં દુભવતી ?

૨૦ જીતાને સંકારી, દૂર કરી દરાવી મહિનતા,
નવા રંગે રાગે, સફળ રમણ ગ્રેરી સુભગતા

૨૫ હીર્યાંતાં હડિએ, મંનન કરતો અંથ કરથી,
 ગૃહી પ્રીતિ ઘેલું ખૂંચ દસી દસાવી ઉચરતી;
 'રસીલા શું માંડી, અધર ઉડવા પાંખ બરતી ?
 તદ્ભો ચાલો પાંખે, કવણુ ગતિ બદાલાં ! અમ તણી ? !

૨૬ વદી વ્યંગી વાડયો રસ વમળ માંહે હુબવતી,
 કટાક્ષે છેડી હું કર અરથને રોક કરતી;
 હુખ્યો ભણી બહેલી અવળી સવળી વાતપરથી,
 ધરી લાવી કઠિ મુજ મગજ વિથામ બરતી.

૨૭ કદી પાસે ઊભી વદન મુજ રનેહે નિરંખીને,
 બરેલાં પ્રીતિથી વચન મુખ કે'તાં હરખીને;
 પ્રતિ વેળો મહારાં પ્રણય વિષુ સજી ચમકીને,
 થતો દુઃખી ત્યાગી, હૃદય રસની હા ! મુરખીને.

૨૮ વળા ધીમી ધીરે, વદતી દૌનતાને દિલ ધરી,
 'કયા દોરો મહારા, પ્રિયતમ તદ્ભોને પીડ કરી;
 દોયો મારી બદાલા, બૃહ્થથી બૃહ્થ હોયે કદી થઇ,
 અને યો હું દાસી, તદ્ભ પ્રણય મુઘા હૃદયની.

૨૯ વદી એવું બદાલી ! નયન પપ પૂરે હૃદયના,
 રતિ વારિધિના, સુખિતપણુને વ્યક્ત કરતાં;
 ગુલાબી માલોમાં; નયન પડ દાળ્યે ટપકતાં,
 રતિ રનાતા તહારાં, રતિવદન ક્યાં આજ વસીયાં ?

૪૦ રતિ ખાલો પાછ, પ્રિય ! ખસવું એ ત્યાં કથિત છે ?
 રતિ ખાલો પાછ, રમણી ! તજવો ક્યાં સિખિત છે ?
 રતિ ખાલાયેને, પતિત પર પાશું મટિત છે ?
 કદી બદાલા, વેરી કરમ કરવું શું કથિત છે ? !

૪૧ ગણ્યાં તહારા માટે, જડમતિ જનો મહે સુજન હા !
 પ્રિયા : તહારા માટે, નગર સમ કુઆમ ગણ્યું આ;
 તહું માટે મહે માન્યાં, જળ સ્થગ વનો સૌ સુખદ આ,
 ચયાં સૌ તે તહુનો, પ્રણય ગુમ ચાતાં દુઃખદ હા !

૪૨ નદી કઠિ. ન્દાતાં, પુનિત સુખદા સ્તોત્ર પહતાં,
 વિભુ પાસે ભત્તાં, શુભવિધિ પૂજા પાઠ કરતાં;

ત્રિકાળે સંધ્યામાં, જપ મુજપ સંક્રમ વદતાં,
સદ્ય રે'છે મહારે મનતન મૈત્રી તું રમરણમાં.

૪૩ યંત્રી મુખી ! તારા, ચૌતળ ચર્ચીની ક્યાં ચૌતળતા ?
મદ્દ વાંચી ! તારા, મુખ વચનની ક્યાં મધુરતા ?
પ્રિયે પ્રેમી ! તારા, હૃદય રતિની ક્યાં નવલતા ?
હરી આદી કોણે, ચૌત મધુ લતા તું સદયતા ? !

૪૪ ન ખારે તું મહારી, દૂર રહ્યો મહેને ખાર સખજો,
બને આપી મહારે, જીવ જિવન પ્રીતિ સુકવજો;
દહ માધી પ્રેમી, હૃદય હૃદયે દોરા કથવો,
રહ્યો ધારો રહેને, વિસરી પ્રિય ! શાને દુઃખ ધરો !

૪૫ પડ્યાં કેદે વહાલી ! કહિન કુચ તારાં તું વિનવે,
પ્રિયા ! ને ને કેવો, કચુકીં શિર મારી ઉચ્ચો કરે;
તથાપિ ને તારે, ચરમં હર આવે વિનવતાં,
પધારો તો જોણે, વહન બધ સખી નયનમાં !

(આગળ ચાલુ)

‘ મનવિહારી ’

। एक झरणं ।

(રાગ શંકરાભરણ.)

(મળેલું.)

(૧)

બાહ્ય યુવતી સમુ અરણ્ય એ નિર્મલું,

દસ શદિષ્ટી સમું વિપુલ હૃદયી;

વિવિધ કુદરત તણી પ્રતિષ્ઠિત ધારણું,

જેદ માતા સમું ગભીર પ્રણયી;
 ભરે સત્વભાવે મનુષ્યાલ દણિ,
 મુગ્ધ આ દણિએ સકલ સણિ;
 અને સત્વ ભાવે, મનુષ્યાલ દણિ. બાલ.

(૨)

દિવ્ય પ્રકૃતિ તણા રાસમાં બળી જતું;
 સત્વ દણિ થતાં જગત બોધે;
 પ્રાણી-ઉદ્ભિજ-પાર્થીવ સદુ તત્વ એ,
 એક બની ઉત્તિ માર્ગ સોધે;
 કરે જરણ ને માર્ગનાં ગાન મોઢે,
 સ્વપ્ન પણ લેમનાં ત્યાંજ સોઢે;
 કરે જરણ ને માર્ગનાં ગાન મોઢે. બોલ.

(૩)

સ્વર્ગનાં બાલકો રનેહ અંકે ધરી,
 ચૂમતું તારિકા અંધિકાને;
 વાદળા સમ વિવિધ વસન અંગે ધરી,
 ખેલતું જરણ એ સર્વ સાથે:

સતત ગતિએ જતું નિત્ય આગે,
 જોઈ માંચ માંચલ્ય જાગે;
 તત્ત પ્યારો પાછા સદુ જાય સદુ નિત્ય આગે,
 રતિ પ્યારો પાછા, યમાં જાઉં આગે.
 રતિ પ્યાલાધેને, પા
 કહી પ્યાલા, વેરી !

બાલ.

નૂતનશ્રી,

મણ્યાં તારા માટે,
 પ્રિય : તારા માટે,
 હું માટે મહેં માન્ય
 પાં સૌ તે લૂને,

ઉપનિષદપ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ ।

(મહેશ્વ.)

પ્રકરણ ૫ મું.

વિશ્વદર્શન.

(અનુસંધાન અતિકથી.)

પ્રથમ પ્રકરણમાં મરણોત્તર સ્થિતિનું રહસ્ય અથવા જેને ઉપનિષદમાં પંચાગ્નિ વિદ્યા કહેલ છે, તે વિદ્યાનો પ્રકાશ કોણે તથા કેવી રીતિએ કર્યો, તે સમજાવ્યું છે. બીજા પ્રકરણમાં પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રકાશથી મરણ પછી મનુષ્યનો જીવાત્મા કયાં જાય છે, અને ત્યાંથી કેવી રીતિએ પાછો આવે છે, તે દર્શાવ્યું છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં કર્મ અને કર્મ કરનારને કેવો સંબંધ મરણ પછી પણ રહે છે તેનું વિવેચન કર્યું છે. ચારમા પ્રકરણમાં મહુ વિદ્યાના પ્રકાશ રૂપે ઉપાસક યોગીનાં ધર્મ કર્મ અને ઉપાસના રૂપ યોગિક કર્મ કેવું ફળ આપે છે તેનું નિવરણ કરેલું છે. ઉપાસક યોગી યોગમલથી સ્વર્ગ લોકમાં જાય છે. અને ત્યાં દેવોની સાથે વસી સૂર્યમાં સ્વસંચિત કર્મજન્ય અમૃતનો આનંદ ભોગવે છે તે પ્રસંગે માનસોત્તર પર્વત કપર આવેલી દેવોની નગરીઓનું કંઈક સૂચન કર્યું છે પણ તેટલાજ સૂચનથી ધર્મ કર્મ કરનાર પુણ્યાત્મા, ઉપાસક યોગી, અને પાપાચારી મનુષ્યોને કયા કયા લોકમાં જવું પડે છે, તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. ઉપનિષદોમાં એ સર્વ વિષયોનું દિગંશન માત્ર કરાવવામાં આવ્યું છે. અશાંતી જીવોના ઉદાર માટે ભગવાન વ્યાસ મહાત્માએ અદાર પુરાણો રચ્યાં છે. તે પુરાણોમાં તે વિષે સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. અને તેથી મરણોત્તર સ્થિતિનું રહસ્ય સમજવાને માટે પુરાણાદિક જ્ઞાસોની સાહાય્ય લેવાની આવશ્યકતા છે.

મરણ પછી જીવની કેવી સ્થિતિ થાય છે, તે વિશે વિવેચન કરતાં પૂર્વે જીવ અથવા જીવાત્મા શું છે, તે સમજવું જોઈએ. ઉપનિષદ સમર્થાત વેદાંત શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે-મનુષ્યનાં સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ અને કારણ એવાં ત્રણ શરીરો છે. મનના મેદાદિનું બનેલું સૂક્ષ્મ શરીર તો પ્રત્યક્ષજ છે. તે સૂક્ષ્મ શરીરની સર્વ એટાનું કારણ સૂક્ષ્મ શરીર છે. સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ પૃથ્વી પ્રધાન પંચમહાભૂતનું બનેલું છે. ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીરમાં મન અને બુદ્ધિ એ બે મુખ્ય તત્વો છે. એ બે તત્વોમાં અહંકાર અને ચિત્તનો સમાવેશ થાય છે. મન અને બુદ્ધિને સ્વરૂપ જ્ઞાન, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અને નાસિકાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળી ૧૭ ઈન્દ્રિયો છે. તે ઈન્દ્રિયો આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વીતત્વોની અતુલ્ય બનેલી હોય છે. તે દશે ઈન્દ્રિયોના અંતુક્રમે દિશા, વાયુ, સૂર્ય, વરણ, અશ્વિની કુમાર, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, યમ અને પ્રજાપતિ દેવતાઓ અધિ દેવો છે. આ ૧૭ ઈન્દ્રિયો અને

મન તથા બુદ્ધિને ચૈતન્ય આપી સક્રિય કરનાર પ્રાણ છે. આ પ્રાણના પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એવા પાંચ ભેદ છે. એ રીતે ૧૭ અવયવોનું બનેલું સૂક્ષ્મ શરીર કહેવાય છે. આ સૂક્ષ્મ શરીરનું ઉપાદાન કારણ મૂળ પ્રકૃતિ અથવા અગ્નિ છે. તે મૂળ પ્રકૃતિમાં અથવા અગ્નિમાં બાકી રહેલ ચૈતન્યને શુદ્ધતામાં અથવા પરમાત્મા વેદાંતવિદો કહે છે. તે પરમાત્માનું આવરણરૂપ શરીર કારણ શરીર કહેવાય છે. કારણ શરીર સૂક્ષ્મ શરીરનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી જગમાં જેમ ઓક્ષીજન અને હાઇડ્રોજન નામના વાયુ અંતર્ગત રહેલા હોય છે, તેમ આ કારણ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર જીવ અથવા જીવાત્મા કહેવાય છે.*

જીવાત્માનું સ્વરૂપ જાણવા પછી તે જીવાત્માનો આ જન્મત સાથે શો સંબંધ છે, તે જાણવાની સહજ ઇચ્છા થાય છે. આ જન્મતમાં જે કંઈ પદાર્થ દૃષ્ટીએ પડે છે, તે પદાર્થના અંતઃસ્વરૂપમાં એ તો નિશ્ચિત છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ ગતિમાન અથવા ક્રિયાત્મક છે. પરસ્પરક્રિયા જ્ઞાનને આધીન છે. અથવા બીજા સંબંધોમાં કહીએ તો ક્રિયા જ્ઞાનનું દ્રશ્ય સ્વરૂપ છે જ્યારે એમ છે ત્યારે ક્રિયાની બંધિત પૂર્વે અથવા તેના નાશ પછી જ્ઞાન સતત એક જ સ્થિતિમાં અને એક જ સ્વરૂપમાં રહે છે. તે જ્ઞાન તેજ ચૈતન્ય છે, જે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ અથવા પરમપુરૂષ કહેવાય છે, તે જ્ઞાન અથવા ચૈતન્ય નિત્ય એટલે અનાદ્યંત હોવાથી પદાર્થ માત્રનું પ્રથમ અપવા અંતિમ સ્વરૂપ છે. દ્રશ્યમાન પદાર્થનો સ્વભાવ વૃદ્ધિપ્રવણ છે. વૃદ્ધિપ્રવણ સુખ દુઃખનો ભાસ થાય થાય છે. તેથી જ નિત્ય સ્થિતિ જે સ્વાભાવિક છે, તે સ્થિતિમાં સુખ દુઃખના ભાસનો અભાવ હોવાથી પદાર્થ માત્રને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, અને તેવી સ્થિતિમાં પરમ શાંતિ રહેલી છે. તેટલા જ માટે પરમાત્મા અથવા પરબ્રહ્મનું લક્ષણ વિદ્વાનોએ સત્ એટલે જ્ઞાન, અને જ્ઞાનનું દ્રશ્ય સ્વરૂપ ક્રિયા એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ પરમાત્મામાં જે ચિદંશ અથવા જ્ઞાન શક્તિ રહી

*વેદાંતસાર ખંડમાં કારણ શરીરમાં રહેલ ચૈતન્ય અથવા આત્માને પ્રાણ કહેલ છે. પંચદશીમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામી તેને અંતર્યામી અથવા કુટરથ કહે છે. જુઓ પંચ દશીનું ચિત્ર હીપ પ્રકરણ શ્લોક ૪ તથા ૧૮૦ વેદાંત સારખંડ ૧૩ માં ચાનેન્દ્રિય સહિત બુદ્ધિમાં રહેલ ચૈતન્ય અથવા આત્માને ગ્યારહારક જીવ કહેલ છે. કુટરથમાંથી બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેમાં પરબ્રહ્મનું પતિવિંબ પડે છે, ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે, એમ પંચ દશીકાર કહે છે. વિષયની પરપરાને જોડનારી શક્તિ ચિત્ત કહેવાય છે. બુદ્ધિમાં આ ચિત્તનો અંતર્ભાવ હોવાથી તેમાં રહેલ આત્મામાં કર્તૃત્વ બોધતૃત્વ પાપ્ત થાય છે, અને તેથી પરલોકમાં પણ તેજ જાય છે અને આ લોકમાં પુનર્જન્મ પણ તેજ પામે છે અર્થાત્ બંધ અને મોક્ષ આ વિજ્ઞાનમયાત્માને છે; કુટરથને નથી. તોપણ મન અને કર્મેન્દ્રિય કારણ રૂપ છે, અને પ્રાણ ક્રિયારૂપ છે; તેથી તે તત્ત્વો કર્તાથી જુદાં પડતાં નથી, અને તેટલા જ માટે શ્રીમદ્બ્રહ્માયાર્થ બ્રહ્મસૂત્રપાઠ ૪ અ સુત્ર ૧ ના બાલ્યમાં લખ્યું છે કે જીવો મુખ્યપ્રાણસચીવઃ સમનસ્કોઽવિદ્યા કર્મેષ્વર્થમસા પરિગ્રહઃ પૂર્વદેહં વિદ્યાય વેદાન્તરં પ્રપચતે ॥ પ્રાણ, મન, કર્મ અને પૂર્વ પ્રણયી સૂક્ષ્મ દેહનું સમન થાય છે. તેમજ અવિદ્યાથી કારણ દેહનું સમન થાય છે.

છે, તે જ્ઞાન શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતી સ્ફુરણા અથવા સ્પંદનને પ્રાણ કહે છે. તેને પ્રજ્ઞા અથવા ઇન્દ્રિય શક્તિ કહેલી છે, તે પ્રજ્ઞા અથવા ઇન્દ્રિય શક્તિથી તમામાં અસુક ૨૧૩૫ સ્ફુરતી રહે છે, તેને માયા અથવા મૂલ પ્રકૃતિ કહે છે. શ્રીમદ્ ભગવતમાં માયાનું સ્વરૂપ એવું કહ્યું છે કે—“ તે દ્રષ્ટા પરમાત્માની, દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યનું સંધાન કરાવનારી અને કાર્ય કરણ રૂપ શક્તિનું નામ માયા છે.” આ માયા પરમાત્માને મહેશ્વર, ભગવાન, આદિ નામપણુ, મહા વિશ્વ અથવા પરમ પુરુષ પ્રજ્ઞા અથવા પરમેશ્વર કહેવાય છે, સઘળા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મવિલયસ્થાન આ માયા અથવા મૂલ પ્રકૃતિ હોવાથી તે અખિલ વિશ્વનું કારણ થાય છે. પરમ પુરુષની ઇન્દ્રિય શક્તિ જેને શ્રીમદ્ ભગવતમાં કાળ પણુ કહેલ શક્તિથી માયા અથવા મૂલ પ્રકૃતિમાં સામાવરણમાં રહેલ સત્વાદિક ગુણોનો ક્ષોભ જેના પરીણામે મહત્ નામનું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ ઇન્દ્રિય શક્તિથી આ વિકાર થતાં તેમાંથી ત્રિગુણાત્મક અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અહંકારના સાવિત્ર મન, રાજસિક અંશમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, અંશમાંથી શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ તત્ત્વાત્મકો તેમજ, તે જ્ઞાના આશ્રયસ્થાન આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને ધૃતિ થાય છે. આ મહદાદિ ત્રેવીશ તત્ત્વો એક ખીજાથી જુદાં કહેવાય છે. તે ત્રેવીશ તત્ત્વોમાં વ્યાપી રહેલ ચૈતન્યને દિવસ ત્રેવીશ તત્ત્વોના સમૂહને વિશ્વનું સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે. કાળક્રમે જ્યારે સંયુક્ત થાય છે, ત્યારે તેમાંથી સ્થૂલ જ્ઞાન અથવા જેને વિશાલ થાય છે. આ જ્ઞાન વિશ્વનું સ્થૂલ શરીર છે તેમાં વ્યાપી રહેલ ચૈતન્ય

૧. જુઓ શ્રીમદ્ભગવત ૨૩૫ ૩ અધ્યાય ૫ શ્લોક ૧૫

૨. જુઓ શ્રીમદ્ભગવત ૨૩૫ ૩ અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૩.

૩. જુઓ શ્રીમદ્ભગવત ૨૩૫ ૩ અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૭.

૪. આ પ્રસંગે સ્થૂલ સૃષ્ટિ અને સૂક્ષ્મસૃષ્ટિનો બેદ ખાસ સંબંધ થાય છે. વિદ્યાનાત્મા જીવ બોલતા છે: તે જીવને બોલ

હસ્તપદાદિવાન વિરાટ પુરુષ કહે છે. જેમ પ્રત્યેક પ્રાણીના સ્થૂલ દેહનો અભિમાની આત્મા વૈશ્વાતર કહેવાય છે, તેમ વિશ્વના સ્થૂલ શરીર રૂપ બ્રહ્માંડના આત્માને વિરાટ કહે છે. દ્વિરુપમર્મ પ્રત્યેક પ્રાણીના જીવાત્મા રૂપ છે, અને પરમ પુરુષ પ્રાણીઓના પરમાત્મા રૂપ છે.

આ વિરાટ અથવા બ્રહ્માંડના ૧૪ લોક છે. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ, તે બારત વર્ષ અથવા બરતખંડ નામે ઓળખાય છે. તે પૃથ્વી ભૂલોકમાં આવેલ છે. ભૂલોક ની ઉપર જીવર તેની ઉપર સ્વર અથવા સ્વર્ગ, તેની ઉપર મહર જન, તપસ અને બ્રહ્મ અથવા સત્ય લોક ક્રમે ક્રમે ઉપરુપરિ આવેલ છે. ભૂલોકની નીચે અતલ, સુતલ, વિતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ એમ અધોધઃ ૭ લોકો આવેલા છે. પાતાળથી સત્ય લોકનું અંતર ૫૦ કોટિ યોજન એટલે ૪૦૦ કોડ માઇલનું છે. આ બ્રહ્માંડ ગોળ ઊંડા જેવું છે. તેને પ્રથમ આવરણ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીભૂત છે, તે ૫૦ કોટિ યોજન વિશાળ છે. પૃથ્વીના આવરણની આસપાસ જળનું, જળની આસપાસ તેજનું, તેજની આસપાસ વાયુનું, વાયુની આસપાસ આકાશનું, આ આકાશની આસપાસ અહંકારનું અને અહંકારની આસપાસ મહતત્વનું આવરણ આવેલું છે. પૃથ્વી કરતાં જળના આવરણનો વિસ્તાર દશ ગણો, તેથી તેજના આવરણનો દશ ગણો, એમ એક તત્વના આવરણ કરતાં તેની આસપાસના બીજા તત્વના આવરણનો વિસ્તાર દશગણો અધિક હોય છે. આ સર્વ આવરણોની આસપાસ પ્રકૃતિનું તત્વ આવેલું છે, તે અનંત દિશામાં સર્વ વ્યાપક છે. આ સર્વતત્વો પરબ્રહ્મની પ્રાણચક્રિતમાંથી ઉત્પન્ન થવાથી પરિણામે એક જ બ્રહ્મ વિશ્વની જહાર અને અંદર પ્રકાશી રહેલું છે.

જુલું પડે છે. તેજ કારણથી ચૈદ્ર લોક સહવર્તમાન અખિલ બ્રહ્માંડ તેમજ મન્મથેદાદિનું બનેલું આપણું શરીર સ્થૂલ અથવા પંચીકૃત કહેવાય છે, તેની અપેક્ષાએ ઉપર ઠલાં તે ત્રેવીશ તત્વો અથવા ૧૭ અવયવો વાળું લિંગ શરીર સૂક્ષ્મ અથવા અપંચીકૃત કહેવાય છે. જુઓ પંચાશી પ્રકરણ ૧ શ્લોક ૨૭ અને ૨૮.

પાદમસ્ત્યં તુ યત્કિંચિદ્વસ્ત્વસ્તિ પૃથિવીમયમ્ ।

સ ભૂલોક્કરં સમાખ્યાતો વિસ્તરોઽસ્ય મયોદિતઃ ॥

મુનિર્થો તેભા રંહત્તુ સિદ્ધાદિ મુનિસેવિતમ્ ।

તેજ જાય છે અર્થે ત્રી દ્વિતીયો મુનિસત્તમ ॥

આ વિશાળમયાત્મા નિયુક્તિ ચતુર્દશ

સ્થાનકો સોઽપિગદિતો લોકજ્ઞાન ચિત્તકૈઃ ॥

તેજ

વિષ્ણુ પુરાણ ૨-૭-૧૬-૧૮

બાવાર્થ—આપણા પગનો જેની સાથે સ્પર્શ થાય છે, તે પૃથ્વી અને તેજ ભૂલોક, અને સૂર્યની વચ્ચેનો પ્રદેશ જીવલોક તથા સૂર્ય અને ધ્રુવની વચ્ચેનો પ્રદેશ સ્વલોક કહેવાય છે.

જુલોકથી ; આરંભી બ્રહ્મ અથવા સત્ત્વ લોક સુધીના એ વિભાગો છે. સૂર, ભુવરૂ અને સ્વર-એ ત્રણ લોકને ત્રિલોકી અથવા લોક કહે છે. અને મહારાદિ ચાર લોક તથા અતલાદિ સાત પાતાલને અલોક કહે છે. કેમકે આપણી સૂર્યમાલાના સાત પાતાલને અલોક કહે છે. કેમકે આપણી સૂર્યમાલાના સૂર્ય તથા ચંદ્ર આ ત્રિલોકોમાં પ્રમાણ આપનાર અન્ય સૂર્યચંદ્ર હોય છે. આ ત્રણ લોક અને અલોકની વચ્ચે લોકોલોક નામનો મોટો પર્વત આવેલો છે. તેજ પ્રમાણે ત્રણ લોકની મર્યાદા ઉપર ક્રુવલોક અથવા જે ક્રુવના તારાથી જોળખાય છે, તેના લોક આવેલો છે.

અખિલ બ્રહ્માંડના મધ્ય બિંદુને મેરૂ કહે છે. આ મેરૂની આસપાસ ક્રમશઃ પત્તની જેમ એક પછી એક સઘળા લોકો આવેલા છે. આ મેરૂની આસપાસ સૂર્ય સુધીના પ્રદેશમાં એક પછી એક સાત દ્વીપો આવેલા છે; તેઓમાં મેરૂની આસપાસનો પ્રથમ દ્વીપ જંબુદ્વીપ કહેવાય છે. જંબુદ્વીપની છેક દક્ષિણે આપણી પૃથ્વી આવી છે. તેને ભારત વર્ષ કહે છે. વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે આ પૃથ્વી શિવાય ઉપર્યુપરિ જંબુદ્વીપમાં ખીખ આઠ વર્ષો છે, તે સહિત સાત દ્વીપો ભુવલોક કહેવાય છે. શ્રીધર સ્વામી તે પ્રદેશને જૈમ સ્વર્ગ કહે છે, અતલાદિ સપ્ત પાતાલને બિલ સ્વર્ગ કહે છે, અને સૂર્યથી ક્રુવના પ્રદેશને દિવ્યસ્વર્ગ કહે છે. સાત દ્વીપની મર્યાદાએ માનસોત્તર પર્વત અથવા જેને સૂર્યકાંતિવૃત કહે છે તે આવેલ છે. તે માનસોત્તર ઉપર સૂર્ય અહોનિશ રૂપે કરે છે સૂર્યથી લોકોલોક પર્વત જ્યાં ક્રુવ આવેલ છે, હાં સુધીના પ્રદેશને સ્વર્ગ કહે છે, એ તો ઉપર કહેવાઈ ગયું છે.

મેરૂથી લોકોલોક પર્વત સુધીની જ્યાં ૧૨૩ કોડ યોજન અને સાંધી અલોકનીજ્યાં પણ તેટલાજ યોજન છે. તે હીસાએ મેરૂથી લોકોલોક સુધીનો વ્યાસ ૨૫ કોડ અને અલોક સુધીનો વ્યાસ ૫૦ કોડ યોજન છે. મેરૂથી માનસોત્તર સુધીની જ્યાં ૧૫૭૫૦૦૦૦ યોજન અને વ્યાસ ૬૧૫૦૦૦૦૦ યોજન છે. તેજ પ્રમાણે મેરૂથી પૃથ્વીસુધીનો અંતર ૪૫૦૦૦ યોજન છે; એટલે પૃથ્વીથી સૂર્યનું અંતર ૧૫૪૦૦૦૦૦ યોજન એટલે ૧૨૨૨૦૦૦૦ માઈલ છે *

ઉપર વર્ષ, દ્વીપ, લોક, અલોક વિગેરે વિશે કહેવામાં આવ્યું છે, તે સર્વમાં આપણી પૃથ્વી શિવાય અન્ય કોઈપણ સ્થાન આપણને દર્શિગોચર નથી. ત્યારે સહજ પૂછા યાય છે કે-આકાશમાં જે ગ્રહો, ઉપગ્રહો, નક્ષત્ર, તારાદિ દર્શિગોચર છે, તેઓનો આ લોકમાં સમાવેશ યાય છે કે નહિ ? શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પુસરોમાં જ્યાં જ્યાં ચૈદ્ર લોકોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, હાં હાં ગ્રહ, તારા અને નક્ષત્રોનો તેમાં સમાવેશ કરેલો નથી. તો પણ આપણી સૂર્યમાલાના ગ્રહો, ઉપગ્રહો, નક્ષત્રો તથા તારાઓ ત્રિલોકી પ્રદેશની અંદર આવેલા છે, એમ કહ્યું છે. પૃથ્વીથી માનસોત્તર પર્વત ભુવલોક આવેલ છે. તેટલા પ્રદેશમાં ચંદ્ર, બુદ્ધ અને શુક્ર આવેલા છે. માનસોત્તરથી ક્રુવ સુધી સ્વર્ગના પ્રદેશમાં મંગળ, ગુરૂ, શનિ, સપ્તર્ષિઓ અને નક્ષત્રો આવેલા છે. સૂર્યને ત્રિલોકીનો અને ત્રિલોકીમાં રહેલાં પ્રાણી માત્રનો આત્મા કહેલો છે. કહ્યું છે કે-“આ ચેતન વિનાના બ્રહ્માંડમાં સૂર્ય વિરાટ રૂપે પેદા થતાં, તેથી તેઓ માર્તંડ એવા નામથી જોળખાય છે, અને ક્રુવથી જેવા પ્રકાશતા બ્રહ્માંડમાંથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે હિરણ્યમર્ચ એવા નામના કહેવાય છે. સૂર્ય વડે દિશા.

* જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૫ અધ્યાય ૨૦-૨૧ અને ૨૨. આધુનિક ખગોળ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીથી સૂર્યનું અંતર ૯૩૦૦૦૦૦૦ માઈલ મનાય છે.

ઘ્રીન્મે, સ્વર્ગનો, પૃથ્વીનો, મોક્ષનો, નરકનો, પાતાળનો તથા ખીન્ન સર્વ વિભાગોનો ભાગ પડે છે, દેવતા, પક્ષીઓ, મનુષ્યો, સર્પો, લતાઓ તથા સર્વ જીવોનો આત્મા અને મનના અધિક્ષતા સર્વ દેવ છે".+ તેજ પ્રમાણે ભગવાન મદ્રમાં સર્વ પદાર્થનાં જીવ ૩૫ છે. "તેઓ મનોમય, અન્નમય તથા અમૃતમય છે; અને દેવતા, પિતૃઓ, મનુષ્ય, બ્રૂત, પશુ, પક્ષીઓ, સર્પ તથા લતાને જીવન આપવું અને તેઓને તૃપ્ત કરવા-આ તેમનો સ્વભાવ હોવાથી તે સર્વમય કહેવાય છે".* આ સર્વ ગૃહો અને તારાઓ વિશેષે કરીને ત્રિલોકીમાં તેજસ્વત્વ વિસ્તારવાનાં સાધનો છે. ભગવાન પરમ પુરુષની યોગિક શક્તિથી ત્રિલોકીમાં વિસ્તરી રહેલાં વાયુના આશ્રયે તેઓ આકાશમાં પોત પોતાને સ્થાને રહી નિયમિત મતિમાં ધ્રુવની આસપાસ ફર્યા કરે છે. આ વાયુ સાત પ્રકારના છે. પૃથ્વીની આસપાસ ૧૨ યોજન સુધી રહેલ વાયુને આવૃત્ત કહે છે; તેની ઉપર પ્રવૃત્ત, તેની ઉપર ઉદ્વૃત્ત, તેની ઉપર સંવૃત્ત, તેની ઉપર સુવૃત્ત, તેની ઉપર પરિવૃત્ત અને તેની ઉપર બાહ્યવૃત્ત-એમ સાત વાયુ ઉપર્યુપરિધ્રુવ સુધી આવેલા છે;‡ આ મદ્ર, નક્ષત્રો અને તારા જ્યોતિર્મય હોવાથી તેઓના સમૂહને જ્યોતિશ્વક અથવા સિશુભાર ચક્ર કહે છે. ભગવાન વિરાટ પુરુષના નાભિ-રધાનમાં તે કુંડલિની શક્તિરૂપ છે, જેને બેદીને યોગીઓ મહાસદિ લોકાગાં જાય છે. તે જ્યોતિશ્વકને બળદના આકારનું કહ્યું છે. "મસ્તકને નીચું કરી, શરીરનું કુંડાળું વાળીને બેઠેલા એ જ્યોતિશ્વક ૩૫ બળદના પુચ્છના અન્ન ભાગમાં ધ્રુવ રહેલા છે; મધ્ય ભાગમાં પ્રજ્વલિત, અગ્નિ, ઇન્દ્ર તથા ધર્મ રહેલા છે; કટિમાં રુક્ષિણી રહેલા છે, પુચ્છના મૂળમાં ધાતા અને વિધાતા. જમણા પડખામાં અભિજિતથી પુનર્વસુ સુધીનાં નક્ષત્રો, ડાબા પડખામાં પુષ્યથી ઉત્તરાષાઢાનાં નક્ષત્રો, ઉપલા હોઠમાં અગ્નિ, નીચેના હોઠમાં યમ, મુખમાં મંગળ, ઉપરથમાં સનિ, રકઠમાં શુક્ર, વક્ષરચળમાં સૂર્ય-હૃદયમાં નારાયણ, મનમાં ચંદ્રમા, નાભિમાં શુક્ર, રતનમાં અશ્વિની કુમારો, ગળામાં રાહુ, સર્વ અંગમાં કેતુ અને ઈવા ડામાં સર્વ તારા સમૂહ રહેલા છે."*

એ પ્રમાણે બ્રહ્માંડના બિન્ન બિન્ન પ્રદેશોનું રેખાચિત્ર આપ્યા પછી પ્રત્યેક પ્રદેશનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાની જરૂર છે. પ્રથમ કલા પ્રમાણે પૃથ્વીથી માનસોત્તર સુધીમાં જંબુ, પ્લક્ષ, શાલ્મલી, કુશ, કૌંચ, શાક અને પુષ્કર નામના સાત દ્વીપો આવેલા છે. આકાશ ૩૫ મહાસાગરમાં અદ્ધર તરતા હોવાથી તેઓ દ્વીપ કહેવાય છે. જંબુ દ્વીપનો વિસ્તાર એક લાખ યોજનનો છે, અને તેથી જમણા જમણા ઉપર્યુપરિ પ્રત્યેક દ્વીપનો વિસ્તાર કહેલો છે. જંબુદ્વીપ જેમાં છેક નીચે આપણી પૃથ્વી આવી છે, તેમાં નવ વર્ષ અથવા ખંડો છે. અન્ય પ્રત્યેક દ્વીપમાં સાત વર્ષો, સાત પર્વતો અને સાત નદીઓ આવેલી છે, તથા પ્રત્યેકમાં ચાર વર્ણુના જીવો વસે છે.+

+ જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત રકઠ ૫ અધ્યાય ૨૦ શ્લોક ૪૪-૪૫-૪૬.

* જુઓ તેજ રકઠ ૫ અધ્યાય ૨૨ શ્લોક ૯-૧૦.

‡ જુઓ ભાસ્કરાચાર્ય કૃત સિદ્ધાન્ત સિરોમણિ.

* જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત રકઠ ૫ અધ્યાય ૨૩,

+ જુઓ તેજ રકઠ ૫ અધ્યાય ૨૦.

જમણી દીપની મધ્યમાં મેર અથવા જ્વેને સુમેર પશુ કહે છે, તે નામનો ચિહ્ન પર્વત આવેશે છે. તેની જમણી બાજુએ મલયાવત નામનો પર્વત અને કેતુ માલ નામનો ખંડ આવેશે છે. ડાબી બાજુએ ગંધમાદન નામનો પર્વત અને ભદ્રાચ નામનો ખંડ આવેશે છે. તે બે પર્વતોની વચ્ચે ઇલાવત નામનો ખંડ આવેશે છે. ઇલાવતની દક્ષિણે હરિ વર્ષ, તેની દક્ષિણે કિંપુરુષ અને તેની દક્ષિણે ભારતવર્ષ અથવા આપણી પૃથ્વી આવેલી છે. ઇલાવતની ઉત્તરે રમ્યક, તેની ઉપર હિરણ્ય અને તેની ઉપર ઉત્તર કુર નામનો ખંડ આવેશે છે. પ્રત્યેક ખંડનો વિસ્તાર ૯૦૦૦ ચોજનનો કહેશે છે, પરંતુ કેતુ માલનો ૧૫૦૦૦, ભદ્રાચનો ૩૧૦૦૦, ઇલાવતનો ૧૮૦૦૦ અને મેરનો ૧૧૦૦૦ ચોજન છે. પ્રત્યેક દીપની આસપાસ આકાશનું સૂક્ષ્મ તત્વ વ્યાપી રહેવાળી, તેને સમુદ્રની ઉપમા આપી છે. x

[ચાલુ]

માનસાંકર વિ ખીતાંખરદાસ મહેતા

આપણી સામાજિક સ્થિતિ

અને

તેમાં સુધારાની શક્યતા.

(મહેલ.)

પ્રત્યેક સમજી પુરુષ એટલું તો સ્વીકારે છે કે આપણી સામાજિક સ્થિતિ અતિ નિકટ દશામાં છે. અને તેને ઉત્કૃષ્ટ દશામાં આણવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. ઉત્કૃષ્ટતાના જેને માગો છે તે પ્રત્યેક જણ મિત્ર મિત્ર બતાવે છે, પણ એ સર્વે માગો સર્વોંશે ઉપયોગી છે કિંવા તેમનો યોગ્ય અંશ એ વિચાર પ્રત્યેક સમજી પુરુષે કરી આગળ પ્રમાણ કરવું જોઈએ કારણ કે વિવેક વગર યોગ્યાયોગ્ય દૃષ્ટિએ પડતું નથી અને તેના વગર અંધ દૃષ્ટિએ કેવળ આમળ વધતાં પરિણામે ક્યાંક ખાજોચીઆમાં પડવાનું જોઈ છે, અને તેથી દક્ષ પુરુષો કદી પણ તેની દૃષ્ટિથી આગળ વધતાજ નથી કારણ કે જે કાર્યના શ્વાસે પ્રવૃત્તિ શીમ રહીએ છીએ તે જીન યરો કે નહિ એવું જ્યાં અનિશ્ચિત છે ત્યાં નિ. બીજી પ્રવૃત્તિ કરી વ્યર્થ કાળ ગુમાવવો એ દક્ષતા નથી.

x જુઓ તેજ સંકેષ ૫ અધ્યાય ૧૧.

આજથી બેવીસી ઉપર બ્યારે કેવળ પાશ્ચાત્ય સુધારાનો વા વાતો હતો. ભારે એ સુધારાના માર્ગો એવા દર્શાવામાં આવતા કે એ તેઓ સ્વીકૃત થઈ, તે માર્ગ પ્રતિ પ્રયાજ્ય થતો તો આજ કંઈ સ્થિતિમાં આપણે હવે તે કહેવું કિવાં કલ્પવું બુદ્ધિથી બાજુ છે. કિંતુ સદ્ બાગ્યે તેવા માર્ગો સ્વીકૃત થયા નહિ અને પરિણામે એ વિલુપ્ત થયા પરંતુ કાળ ક્રમે આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ અભિવૃદ્ધિ પામ્યો અને તે દ્વારા પ્રાચીન કાળે આપણી સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી તેના બધારણે કેવા પ્રકારનાં દત્તાં તે પ્રકાશમાં આવ્યાં. એ પ્રકાશને અંગે હાલની આપણી સામાજિક સ્થિતિ પ્રાચીન સાત્ત્વ પદ્ધતિ અનુસાર છે કિંવા કાળ બળે લૌકિકે રૂઢી અનુસાર છે તે સારી રીતે જણાઇ આવ્યું અને તેથી તેમાં કેવા પ્રકારના સુધારાઓ કરવા જોઇએ કિંવા થવા જોઇએ એ સદૃશ રીત્યા જણાઇ આવ્યું.

આ વિષય તો શું પણ સમગ્ર ખલાંડ ગતિયુક્ત છે. એની એક સ્થિતિ નથી, પરિવર્ત થયા કરે છે, આ એક રાજાભવિક નિયમ છે, અને તેથી તેમ થવાજ કરે છે, તદ્ અનુસાર એક સ્થિતિ સર્વથા રહી શકેજ નહિ. આ નિયમાનુસાર યુગ બળે આપણી સામાજિક સ્થિતિ પલટાતી ચાલી, અને જમ આ સ્થિતિ પલટાતી લેમ ભાવના પણ પલટાતી પરંતુ એ સમાજ કેવળ નિકટ દશામાં આવી પડે નહિ અને અસક્ષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, તદ્યે તે યુગમાં વિદ્વાન લોકોએ, ભાવનાનુસાર અને યુગાનુસાર સાત્ત્વ રચી તે દ્વારા જોધ આપી, સમાજને તેની પડતી દશામાંથી ચડતીમાં આણવા પ્રયાસ કરતા. આપણી પાસે તે વિવિધ રૂપો મુની પ્રણિત સ્મૃતિઓ છે, તે આનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. સ્મૃતિઓ કદ એક કાળે રચાઇ નથીજ, બિલ્લ મિત્ર કાળે રચાઇ છે, અને તેમાં તેજ વખતના સામાજિક સ્થિતિના અને ભાવનાના ગિલ મિત્ર વિચારો દર્શવામાં આવ્યા છે. કેટલોક કાળ આ પ્રમાણે ચાલ્યાં હયું કિંતુ જ્યારથી આ દેશપર પરદેશી લોકોના હુમલાઓ થવા લાગ્યા ત્યારથી એ સ્થિતિ બદલાતી ચાલી. વિદ્વાત્ત મંદ પડતી ગઇ અને તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે સાત્ત્વ રીતિને બદલે કાળાનુસાર રૂઢી દાખલ થઇ અને પરિણામે રૂઢીની એટલી પ્રબળતા વધી કે સાત્ત્વ કથન કરતાં રૂઢી જળવાન થઇ પડી, અને તેથી થવાનું પ્રધાન કારણ શોધતા જશે તો જણાયા વીણુ રહેશે નહિ કે અચાન સિવાય અન્ય તેવું કારણ નથીજ. બીજું આવું અનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું છે કે એ અચાનના કારણે કાળાનુસાર સમાજ બધારણમાં જે ફેરફારો કરવા જોઇએ તે પણ કરવામાં આવતા નથી અને પ્રાચીન કાળથી જે રૂઢી ચાલી આવે છે તેના પ્રતિજ વળગી રહેવામાં આવે છે અને તેથી કરીને સમાજ જે ઉત્તરિતા પમથીએ ચડવી જોઇએ તે પર ચડીકસકતી નથી.

સદ્બાગ્યે આ સ્થિતિમાંથી નીકળવા અને કાળાનુસાર સાત્ત્વદષ્ટિએ સામાજિક બધારણમાં ફેરફાર કરવા મેઘક વર્ષો થયાં સાક્ષર વર્ષ તરફથી પ્રયાસ આદરવામાં આવેલ છે. જે કે હજી સુધી તે પ્રયાસ યત્નિચિત સફળતાને પામ્યો નથી તો પણ 'તેણે એટલું તો નિઃસંસય કયું છે કે તેથી પ્રત્યેક હૃદય મંદિરમાં એ સદિચ્છનો જન્મ થયો છે કોઇ પૂર્વ પક્ષ કરી પ્રશ્ન કરશે કે નિજીજ થવાનાં કારણો શાં છે ? તો તેના ઉત્તર પક્ષને

પ્રત્યક્ષરે આપવામાં મળ્યા હારણ શોધવાની જરૂર પડશે નહિ સિવાય કે પ્રધાનપણે જે અને તેઓ એક કે એક તો રૂઢીની એટલી બધી પ્રમળતા અને લોકોનું તેના પ્રતિનિધિ મને વળગી રહેવાનું એટલું બધું અજ્ઞાન કે તેઓને કાંઈ પણ રીત્યા સમજાવી શકાય નહિ. તેમ બીજું, જે પ્રયાસ કરનારાઓ જે તે એટલું બેસે છે તેટલું કરી અતાવવામાં બીરૂં છે. પોતાનું જ કાંઈક આપી કાર્ય કરી જતાવવા તાપર ચતા નથી, અને જે પુછીએ કે આમ કાંઈ તો જવાબમાં એજ કહેશે કે અમે કરીએ છીએ, લોકો અમારું ક્યાં માને છે, તેથી અમને પણ તે રૂઢી અનુસાર ચાલવું પડે છે. આટલું જતાં હજી આપણને કેવળ નીરાશ થવાનું કારણ નથી કારણ કે જે મદાન ક્યાં છે તે ત્વરિત્ ગતિથી યથા શકે નહિ તેઓ સ્વભાવિક રીતે ચાને ચાને થયાજ કરે છે, અને તેમાંજ તેના રસની મીઠાસ છે આપણામાં એક સાદી કહેવત છે કે “ધીરજનાં કળ મીઠાં” તો આપણે પણ તેવા સદ્ગો ધનો પાક ચકણ કરવો જોઈએ અને ધૈર્ય યુક્ત હૃદયે કાર્ય પરમણુ રહેવું જોઈએ.

હિંદુ સમાજમાં મુખ્ય બે સુધારાઓની મોટી અગત્ય છે. એક તો શાંતિ બંધારણ અને અન્ય વિવાહપદ્ધતિ. પહેલી ને છે, તે આજના સમયાનુસારે એક પ્રમત્ત થવામાટે અતિ ઉપયોગી છે. અને અન્ય જે છે તે તો નેસર્ગિક છે કારણ કે આપણી અવનતીનાં મુખ્ય કારણોમાંનું આ એક મુખ્ય કારણ છે; એ પદ્ધતિ અતિ બર્બર છે અને તેમાં સુધારાની બધી જરૂર છે. હવે એ બે વિષયોમાં કેટલે અંશે અને કેવી રીતે સુધારાઓ થઈ શકે એમ છે તેના વિચાર બધી દૃષ્ટિ ફેંકીએ.

આપણે પૂર્વે જણાવી મયા છીએ તેમ સુધારાઓ કેવળ કપોલકલ્પિત અને પાયા વિનાના હોવા જોઈએ નહિ; કિંતુ તેના આધાર એટલે પાયો શાખ ઉપર હોવો જોઈએ. સાંપ્રતિય દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રની કક્ષામાં રહી જે સુધારાઓ થઈ શકે તે કરવા પ્રયાસથી રહેવું જોઈએ.

આપણું સામાજિક બંધારણ તેના વડે બંધાયેલું છે, એવી પ્રાચીન સ્મૃતિઓનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તે કાળે હાલના જેવી અનેક વિધિશાનોનો ભેદ હતો નહિ પણ ભેદ માત્ર ચતુર્વર્ણ પરત્વે જ હતો. વળી એ ભેદ કેવળ હાલ જોવો સ્નેહવિમિષનતા કશાંતે તેવો અધમ નહિ હતો પરંતુ પરસ્પર સ્નેહયુક્ત સહાયક હતો. હાલના સદસ રોટી બ્વહારમાં ભેદ નહિ હતો પણ બેટી બ્વહારમાં હતો, અને વિશ્વ નિયમાનુસાર તેની જરૂર પણ હતી, સાંપ્રતકાળે દેશ, કાળ અને શાસ્ત્રાનુસાર આ પ્રાચીન ભાવનાનો વિચાર કરતાં આપણા શાંતિબંધારણમાં સુધારો શાસ્ત્રીત્યા યથા શકે એટલો અવકાશ છે.

સાંપ્રતકાળ એટલો બધો વિપરિત છે કે આવી આશાઓ ઝાંઝવાના જાળ તેવી જણાય કારણ કે સમગ્ર હિંદુ જાતિમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો એક નિયમ પળાતો નથી. જામ, નંદાસ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકો અભક્ષ્ય પદાર્થોનો ભક્ષ કરે છે, અને તેથી તેઓની સાથે બોજન બ્વહાર સમ્બંધે એવો સુધારો ખરા હિંદુને ગમે હવેર નહિ અને તેથી તેવો સુધારો અશક્યવત્ છે. કિંતુ આપણે ઉપર જણાવી મયા છીએ તેમ

શક્યતાની વાત કરરી એજ ઉચિત છે, અને તે શક્યપણું આ પ્રમાણે બની શકે.

કેઇ પણ હિંદુ જાતિમાં જ્યાં હિંદુ આચાર અને વિચાર શાસ્ત્રાનુસાર પાળવામાં આવતા હોય ત્યાં હિંદુઓએ પરસ્પર ભોજન વ્યવહાર રાખવામાં બાધ રાખવો ના જોઇએ.

હિંદુ સમાજમાં દેશકાળ અને શાસ્ત્રાનુસાર આદવા સુધારાની ધણી અમત્ય છે, અને તે સુધારો શક્યતાયુક્ત છે. આપણા શુદ્ધરાતની અંદર બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રીઓ અને વૈશ્યો શુદ્ધ શાસ્ત્રોક્ત હિંદુ આચાર વિચાર પાળે છે, તો ત્યાં આવા પ્રકારના વ્યવહારો રાખવામાં બાધ આવવો ના જોઇએ.

જ્યાં બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણો વચ્ચે, ક્ષત્રીઓ ક્ષત્રીઓ વચ્ચે અને વૈશ્યો વૈશ્યો વચ્ચે પોતાની જાતિમાં ભોજન વ્યવહાર રાખવામાં આવતો નથી ત્યાં આવી વાત અજ્ઞાન ભરી કહેવાય એમ કેઇ કહેતો તે સર્વાશે અસત્ય નથી; પણ આજના સમયનો વિચાર કરતાં આવા સુધારા ન કરતાનો હવે આપણો દહમક એ આપણો વિનાશ કરશે, આપણું આ વેંચાયલું બળ નષ્ટ થશે, કિંતુ આ વેંચાયલું બળ એકત્ર કરવામાં આવશે તો આ પણે આગળ વધતી પ્રજાની પાછળ જરૂર જઈ શકીયું. ઉપર જતાં જેમ એક પછીએક પગથીએ ચડી જઈએ છીએ, તેમ આવા પ્રકારના સુધારા સ્વજાતિમાં સમજીપુરેએ કરવા જોઈએ. કિંબહુના તેને પ્રારંભ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ વચ્ચે, ક્ષત્રી ક્ષત્રીઓ વચ્ચે, વૈશ્ય વૈશ્ય વચ્ચે પ્રથમે એવા બેઠ ટળે ત્યાંથી થવો જોઈએ, અને આવા પ્રકારના સુધારાની શક્યતાનો આધાર આવા પ્રકારની પ્રજાસીકાઓ પર છે.

હવે અન્ય સુધારો એ વિવાદપદ્ધતિનો છે. સાંપ્રત કાળની આપણી એ પદ્ધતિ કેવળ રૂઢી અનુસાર છે શાસ્ત્રાનુસાર નથીજ તેમ આજના સમયાનુકૂલ પણ નથી. આપણા તન, મન અને બુદ્ધિબળને નિયંત્ર કરે છે અને અનેક સુખોદ્ધી આપણને વંચિત કરે છે એવી એ અનિષ્ટકર પદ્ધતિ છે માટે એને સુધારવાની પણ ધણી અમત્ય છે.

ઉક્ત પદ્ધતિ જે અનિષ્ટકર છે તે સુખ્યત્વે કરીને પાળવેલીજ છે. બાકીની જે છે તે તેના અંગે છે. જે આમાં સુધારો થાય તો બાકીની જે તેના અંગે છે તે સ્વયં સુધરી આવે, અને તેથી કરીને તેમાંજ સુધારો કરવાની અતિ આવશ્યકતા છે. હિંદુસમાજમાં બ્રાહ્મણ જાતિની અંદર જહૂજ પાળવયે લગ્ન કરવામાં આવે છે જ્યારે અન્ય વર્ગોમાં તેટલી વયે લગ્ન કરવામાં નથી આવતું, તો જે વયે લગ્ન કરવામાં આવે તે લગ્ન ભગ બાર તેર વર્ષની હોય છે, તો તે પણ વિચાર કરતાં લગ્ન માટેની યોગ્ય વય નથી જ. આ વિવિધ પ્રતિનો શાસ્ત્રિય સંવાદ એજ છે કે સ્ત્રી રતુગામિ થાય તે પહેલાં લગ્ન ત્રિવિધી પતિની સાથે જોડાવી જોઈએ. નહિ તો શાસ્ત્ર રીત્યા પાપના ભાગી થયાય, એટલે કે રતુ અવ્યા પહેલાં પરણવું જોઈએ, એ શાસ્ત્રાનુસાર છે, કેગવ રૂઢી નથી એવી રીતસ રજુ કરે છે હાલની જે સ્મૃતિઓ છે તે પ્રાચીન હસ્તસિખીત લેખો પરથી તૈયાર

કરવામાં આવી છે. હવે એવી સ્મૃતિઓ તેના આદિ પ્રણેતા મુનીઓથી કથાય છે તે રૂપેજ છે કે તેના પાછળના વિદ્વાનો દેશકાળ અને ભાવનાનુસાર ખીજા શ્લોકો સ્ત્રી તેમાં ઘુસાડી દેવામાં આવ્યા છે તેનો નિર્ણય કરવો જો કે કઠીણ છે તો પણ ધણે જરૂરનો છે. આપણી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મનુસ્મૃતિ ગણાય છે; તેમાં પણ આવા શ્લોકો પ્રતિત થાય છે, પણ તે સ્મૃતિનો સમગ્રરૂપે વિચાર કરીએ તો આપણને આવા શ્લોકો માટે સંશય ઉત્પન્ન થવા લીના રહે નહિ. પહેલાં તો એક લગ્નમાં સમપદી વખતે વર કન્યાઓ પરસ્પર ને પ્રતિજ્ઞાઓ લે છે તે પ્રતિજ્ઞાઓ કાંઈ આજના સદસ ગૌર મહારાજ ગમે તેમ અચાત્ત પરસ્પર જોડાંની પાસે બોલી જાય તેમ તો નહિજ હવે પણ એ જોડાંઓ જાતે તે સંબંધી સાચું જ્ઞાન ધરાવતાં હતાં, એ પ્રતિજ્ઞાઓ વરકન્યા પોતે સમજણ પૂર્વક લેતાં. હવે આપણને જે જોવાનું છે તે માત્ર એજ છે કે આવી સમજણ સ્ત્રીપુર- પોમાં કેટલી વયે આવી શકે દશ કે બાર વર્ષના બાળક હૃદયમાં એ પ્રતિજ્ઞાઓની સમ- જણ આવી શકે ! અર્થાત્ કે નજ આવે, ત્યારે તે સમજણ પહેલાં પરસ્પરનું શાસ્ત્ર કથન કરે એમ સ્વીકારવું એ કેવળ અશક્ય છે. હવે લગ્નાવસ્થા માટે એ શાસ્ત્ર પોતે કથન કરે છે કે વીશ વર્ષ પહેલાં તો પુરૂષે સમ કરવુંજ નહિ, ત્યારે એટલું તો સીદ્ધ જાય છે કે, પુરૂષે તો ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય જન પાળવું જોઈએ. એ વિષયને સુધી અન્ય પક્ષે એ વિષયનો વિચાર કરતાં જણાય છે. કે પ્રાચીનકાળે બાળકને સર્વોચ્ચ નજ હોવાં જોઈએ. પાશ્ચાત્ય તેમ કેટલાક અત્યંત વિદ્વાનોનો એવો અભિમત છે કે આર્યશાસ્ત્ર ને ધર્મને નામે ઝોળખાય છે તે કેવળ વૈદિકને આધારે સખાય છે, અને જે ધર્મોદિક નિયમો પાળવાના લખેલ છે તે કેવળ વૈદિક નિયમો છે. આ તર્કાનુસાર વિચાર કરીએ તો એ પણ સિદ્ધ થાય કે સ્ત્રી વૈદિક નિયમાનુસાર આપણા દેશમાં, સોળ વર્ષ પછી પ્રત્યેક- સ્ત્રીને લાયક થાય છે. તો ત્યાર પહેલાં તેના લગ્નનો એ શાસ્ત્રથી નિરોધ હાવેજ નેત્રએ કારણ કે શાસ્ત્રનો હેતુ માત્ર પ્રાણીની ઉત્તતિ અર્થે છે અને ઉત્તતિ એ રિશ્ત નિયમનુસાર ચાલવાથી થાય છે. શાસ્ત્ર જે છે તે રિશ્ત નિયમને અવલંબીજ સંચાલ્ય છે. તેથી તે ધર્માનુસાર આપણી ઉત્તતિ અર્થે આપણે ચાલવું જ જોઈએ. આ પ્રમાણે પૂર્વજનો વિ- ચાર કરતાં સોળ વર્ષ પહેલાં સ્ત્રીનું લગ્ન કરવું એ અયોગ્ય છે માટે આ ત્રિવાદ પદનિમાં એ બાળ લગ્નનો સુધારો થવો જોઈએ, અને તેવા સુધારાઓ થવા પશ્ચાત્તજ આપણે આમજ વધી શકીશું, નહિ તો આપણે પાછળજ રહીશું, એ નિશ્ચિત છે.

કોઈ પ્રતિપ્રશ્ન કરશે કે પ્રત્યેકપતિ પહેલાં લગ્ન કરી નાંખવા માટે શાસ્ત્ર કથન કરે છે તેનું શું ? તો તેનો પરિહાર એજ છે કે ઉપરના વિચારોથી આપણને એવા પ્રતિ- બાસ થાય છે કે એવાં વાક્યો, જ્યારથી અદિયપર પરદેશી શોડાના હુમલા ઉપરાઉપરી થવા લાગ્યા, અને તેઓ વિજયી થતાં રાજ્યરથાપ્ત, અને અનેક વિધ આદીના વતની- ઝોને દુઃખ દેવા મંડ્યા, ત્યારથી આ દેશપર અજ્ઞાનરૂપે શ્યામ વાદળ છવાઈ ગયું, અને તેમ થવાનું પણ સ્વાભાવિક હતું, કારણ ચાંતતા સિવાય જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે નહિ. જ્યાં જીવન માટે અહોનિય ભય હોય ત્યાં એ જ્ઞાન નષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. અને તેમ થયું તેવા સમયે તેને વિદ્વાન શોડા તરફથી ઘુસાડી દેવામાં આવેજ છે.

‘ વળી કોઈ જોના પ્રતિ પશુ પ્રશ્ન કરશે કે વિદ્વાન શોકોએ આ પ્રમાણે શા માટે કહ્યું તો તેઓને જાણવું જોઈએ કે તેઓએ આ કંઈ મુખ્યતા કરી નથી. પશુ તે જાળમાં સમયોચિત જે સમાજમાં પરિવર્ત થતાં હતાં તેને અવલમ્બી તેઓએ શાસ્ત્રમાં પત્કિયિત નવીનતા આણી તો આ એક દક્ષતા હતી નહિ કે મુખ્યતા હિતું હાલ તો તેવું પશુ થતું નથી. કાળોચિત ફેરફાર કરવાજ જોઈએ અને તેમ થતુંજ જોઈએ. એજ ઉત્પત્તિનો ખરો માર્ગ છે એમ સમજી પુણે સીદ્ધવલ માનવું જોઈએ. આપણા જૂતામાંનો ઇતિહાસ આપણને તેનો પ્રત્યક્ષ પુગવો છે. આ એક વિશ્વ નિયમ છે અને તેને અનુસરવું એ શ્રેયસ્કર છે.

જાળવિધવાઓનો વિચાર કરતાં કોઈ પશુ દયાળુ આર્થ હૃદયમાં કમ્પસદ દયા વધુ દયા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ આ અતિઅનિષ્ટકારક ફલ એ ‘ભય’કર જાળસમુજ છે. જે એ પદ્ધતિ સુધરી આવે તો આવા દયા ઉપજાવે એવા બનાવો અતિધણા શોડાકજ બને. પુનર્લંઘ કરવામાં હિંદુ શાસ્ત્ર સર્વોચ્ચ નિષેધજ કરે છે, અને તેમ કરવામાં શાસ્ત્ર શિવાય અન્ય ધણી મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય એમ છે. એની હાલ શક્યતાજ નથી, અને તેથી એજ ઉત્તમોત્તમ માર્ગ છે કે આવી દયામય રિયલિટમાં આજુનાર જોઈજ જાળ લમ કારણ છે તે નાશ પામે તો સ્વયમેવ એવી કશ્ચા જનક રિયલિટમાં આવી જતાં બચીએ છીએ અને પરિણામે તેવા પ્રશ્નો ઉપરિચિત થવાનું બની આવતું નથી. જાળસમ અટકાવવામાં કોઈ પશુ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ આવી પડે એમ નથી. શિવાય પ્રમલીત રૂઢી અને એ રૂઢીને ત્યજી દઈએ તો તે રીતિ દાખલ થવી સહજ છે, અને તે પ્રાચીન શાસ્ત્ર સંમત છે, તેથી તે કાલોચિત સુધારવા યોગ્ય છે.

વળી કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે જોઓને પુખ્ત વયે પરજીવાનું હોતાં તેઓ સ્વતંત્ર ધધ જશે અને તેથી પરિણામ ઉલટું અનિષ્ટ આવશે. આ કલ્પના જે કે સર્વાંશે ખોટી નથી પશુ આપણી કેળવણી આ કાળજી ઉપર અંકુશ રાખશે, સોજ આરાદ વર્ષે પરજીવાનું હોતાં તેટલી વયે સ્વતંત્રતા આવી શકે નહિ, તેમ લમ વિધિમાં અવશ્ય જોઈજુંજ જોઈએ એવી ફરજ હોવાથી તેઓ એવી સ્વતંત્રતાને પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિજ.

જે પ્રમાણે જીઓની લમ વય મોટી હોવી જોઈએ તે પ્રમાણે પુરોની પશુ મોટી હોવી જોઈએ અને તેનું પ્રમાણ વીસ ઉપર અને પચ્ચીસ અંદર હોવું જોઈએ, તેમજી અને પુરોની વચ્ચે અમુક અંતર હોવીજ જોઈએ, આ સધળું શાસ્ત્રદૃષ્ટયા બધામાં રાખી સુધારા કરવો જોઈએ.

સુધારાઓની જે શક્યતા છે તે ઉપર મુજબ છે: અને દરેક સમજી પુરોની તે મારે પ્રયત્નથી લઈને ફરજ છે.

પુરોત્તમ દ્વારિકાંદાસ.

॥ વેદકાલ વિચાર ॥

(મહેશ્વ)

(અનુસંધાન ગતાંશી)

પશુ આ ચિત્રા અથવા દ્વાદશગુની પૂર્ણ માસને વર્ષારંભનો દિવસ જિહ્વાનવાતું કારણ શું ? સાયણાચાર્યના મત પ્રમાણે જોતાં એ દિવસ વસંત મધ્યે આવે છે, અર્થાત્ ત્યાંથી વર્ષારંભ ગણાય છે. પરંતુ તૈત્તિરીય સંહિતા સમયે એવું વૈશાખ (૪) એ વસંત ઋતુના મંદિના દિવસે. દ્વાદશગુન ચૈત્ર નદિ. આ અડધા ઋતુ મટાડવા મારે સાયણાચાર્યે વસંતની કલ્પના એક ચાંદ્ર અને બીજા સૌર વર્ષે એ પ્રકારે કરી. ચાંદ્ર, વસંત મધ્યે દ્વાદશગુન ચૈત્રમાં આવે, અને સૌર મધ્યે ચૈત્ર વૈશાખમાં આવે. પરંતુ આમ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નહોતી, વળી ચાંદ્ર ઋતુનું કાયમપણું ગણાતું નથી. કારણ ચાંદ્ર વર્ષ સૌર વર્ષની સાથે બરાબર બંધ બેસતું આવે તે અર્થે એક અધિક મંદિનો ગણવો પડે. એટલે ચાંદ્ર મંદિના અને ઋતુનો મેળ લક્ષી વખત રહેતો નથી. પશુ સાયણાચાર્ય કહે છે તે પ્રમાણે બીજી ઋતુ હેવામાં આવે તો પશુ શદ્ધતુન વસંતમાં આવી શકતું નથી. સૌર વર્ષ કરતાં ચાંદ્ર વર્ષ સુમારે ૧૧ દિવસ કમતી હોવાને સજ્જે, અને ઋતુ સૂર્યને અવલમ્બી ચાલતી હોવાને મેળે એક વળત ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે વસંતારંભ થાય, અને બીજે વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ દ્વાદશીને દિવસે થાય. એમ બનવાથી ત્રીજે વર્ષે અધિક માસ ગણાયા પછી પુનઃચૈત્રમાં પૂર્વ પ્રમાણે વર્ષારંભ શુદ્ધ પ્રતિપદાએ થાય. આ પ્રકારે ઋતુ ગણીએ તો વસંતારંભ વૈશાખ પર્વત જાય. પશુ શદ્ધતુનથી શાંતું આવવું શક્ય નથી. સાયણાચાર્યના સમયે-સાદમા સતકમાં વસંતારંભ હાલના પ્રમાણે દ્વાદશગુનમાં થતો હતો. પરંતુ ત્યારે તૈત્તિરીય કાલ મતમનો ઉદગમનારંભ એક મંદિના ઉપરાંત થોડો પાંચે હોયો હતો. આ બિનાની બરાબર કલ્પના ન થવાને સજ્જે સાયણાચાર્યે પદરપદ નિરૂદ્ધ દીક્ષાની વર્ષારંભની ઋતુ વિધેનન કલ્પના કરી એક વાક્યતા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પશુ વસંત સંપાતના ચલનથી વર્ષારંભ બહાઈ જાય છે. એ સાયણાચાર્યના સમજવામાં આવેલ હોય તો તેની યુક્તિ અચુક હરે છે.

સંપાતના વૈધક અથવા સૂત્રરથાન અર્થાય ૬ માં ફાલ્ગુનશ્રૈષ્ઠીવસંત એવું એક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. પશુ તે ભાગ પાછગથી કોઈએ પુસાડેલો હોય એમ જણાય છે. કારણ તેના પહેલાં માધાદિ માસ ચક્ર અને સિંચિરાદિ ઋતુચક્ર બતાવીમાય દ્વાદશગુન ચિહ્નિર. ઋતુ, ચૈત્ર વૈશાખ વસંત ઋતુ વગેરે કહેલ છે. આ ઉપરથી ફાલ્ગુનશ્રૈષ્ઠી.

(૪) તે સમયે વસંત સંપાત કૃતિકા મધ્યે હતો. એટલે વસંત ઋતુની વૈશાખથી શરૂઆત થતી એમ કહેવું વારતવિક હોય તો, વૈશાખ જ્યાં એ વસંત ઋતુના મંદિ.

નક્ષત્ર ચક્રનો આરંભ કૃતિકાથી કરવામાં આવેલો છે. (૨) ઉદગમન માધ શુક્રભાં થતો હતો. (૩) દક્ષિણાયન નક્ષત્રપિન્નપિન્નિત હતું, અને (૪) શરદ સંપાત પાસેજ નક્ષત્ર મધ્યે સંપાતિક યામ્યોતર વૃત સંભવિત હતું. સારોષ, વર્ષારંભ માધમાં થતો એમ માનીએ ત્યારે ક્રાન્તિવૃત્તના અવનાદિ પ્રધાન બિન્દુનું નક્ષત્ર સમ્યગ્ની સ્થાન ડોલાયમાન થતું હતું એમ અપ્રત્યક્ષપણે સ્થાપિત કરવું પડે. વૈદિક કાલે કાલ્યુત પૌર્ણિમાએ ઉદગમનારંભે વર્ષારંભ થતો એ બિના સિદ્ધ કરવા માટે એવાજ પ્રકારનો કોષ પૂરાવો મળી શકે તેમ છે કે કેમ ? ઋતુ એક મહિનો પાછળ આવવાને લીધે રથલમાન મુળજ વસંત સંપાત એ વિભાગાત્મક નક્ષત્ર પાછળ આવતું જોઈએ. અર્થાત્ ઉદગમનારંભ માધમાં ન થતાં કાલ્યુતમાં થાય ત્યારે વસંત સંપાત પણ કૃતિકાની પછી એ નક્ષત્ર અર્થાત્ મૃગશીર્ષમાં આવે. તેમજ દક્ષિણાયન અને શરત્સંપાત અનુક્રમે ઉત્તરાશ્વિની અને મૂળનક્ષત્રમાં આવે. આ માટે સંપાતાદિ બિન્દુની એવા પ્રકારની ક્રાન્તિ વૃત્તની રિયતિ બતાવવા વૈદિક યંત્રોમાં શો આધાર છે ? તે હવે જોઈએ.

કૃતિકા પ્રભાણે મૃગ એ પશુ નક્ષત્રમાં મૂખ્ય છે, એમ વૈદિક યંત્રો મધ્યે ૨૫૮૫ણે કહેવામાં આવ્યું છે એવું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. મૃગશીર્ષનું ખીર્ણુ નામ આગ્રહાયણ હોય તો તેનો અર્થ વર્ષારંભ કરનાર એવો થાય છે. પશુ મૃગશીર્ષ નક્ષત્રને એ નામ મળ્યું કેવી રીતે ? એ પ્રશ્ન છે. કોયકાર વ્યુત્પત્તિ આપતાં માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમાએ વર્ષની પ્રથમ રાત્રિ હોવાથી તેને આગ્રહાયણ કહે છે. અને આગ્રહાયણ મધ્યે પૂર્ણચંદ્ર માર્ગશીર્ષમાં હોવાથી તે મહિનાને આગ્રહાયણિક નામ આપવામાં આવ્યાનું કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તે વળી એમ કહે છે, કે અમર કોષમાં કહેવા પ્રમાણે માર્ગશીર્ષનું આગ્રહાયણી નામ છે કારણ તે નક્ષત્રમાં ચંદ્ર આવવાના પહેલાં વર્ષારંભ થાય છે. પરંતુ એમ કહેવું બરોગર દીક્ષતું નથી; કેમકે નક્ષત્ર ઉપરથી પૂર્ણ માસને નામ આપવાની પદ્ધતિ નૂતન છે. એટલે આગ્રહાયણ સંજ્ઞા માત્ર પૂર્ણ માસ ઉપરથી નક્ષત્રનું નામ આપવામાં આવતું હોય એમ કહેવું વાસ્તવ નથી. પાણિનીના મત પ્રમાણે એવી વિરદ પદ્ધતિને કાંઈ આધાર નથી. પાણિની એ આગ્રહાયણીથી આગ્રહાયણિક મહિનાનું નામ આપેલ છે. તે ઉપરથી આગ્રહાયણીનો અર્થ મૃગશીર્ષ તે નામનું નક્ષત્ર નહિ, પણ માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમા એવો થાય છે. કારણ મહિનાના નામે પૂર્ણમાસ ઉપરથી આપવામાં આવતાં એવો પાણિનીનો મત છે. હવે આગ્રહાયણી એ પૂર્ણમાસ પાચક શબ્દ પાણિનીએ ચૈત્રી વગેરે શબ્દ પ્રમાણેથી સિદ્ધ કર્યો છે કે કેમ ? એ યથાર્થ સમજવામાં આવતું નથી. પરંતુ કાર્તિક વગેરે શબ્દનું સાદૃશ્ય જોતાં તેણે અગ્રહાયણ શબ્દથી આગ્રહાયણી શબ્દ સિદ્ધ કર્યો હોવો જોઈએ, અગ્રહાયણ એ મૃગશીર્ષનું મૂળ નામ હોય એમ દીસે છે. આ શબ્દને વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર સાથેનો સમ્બંધ ધણેજ મત બેઠવાળો છે. પણ એ તમામ મતો ઉપરથી માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમા પૂર્વે એક વખત વર્ષારંભ થતો, અને તે પૌર્ણિમાના નામ ઉપરથી મૃગશીર્ષનું આગ્રહાયણ નામ પાડવાની કલ્પના માત્ર સાધારણ છે. જ્યારે આ કલ્પના દૂર કરવામાં આવે ત્યારે આ શબ્દ સંજ્ઞાની સર્વ અડચણોનો નિકાલ આવી જાય છે, વળી આ કલ્પના સ્વલ

॥ આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

આપણે યોગીને જડની ત્રીજી ભૂમિકાના ઉપર ઊડયો હતો.

તેના તાત્કાલિક આ પ્રમાણે સાધનો હતાં:—

૧ જડની બે પ્રકારની દશાઓ સૌર અને નાકુત્ર, અથવા અન્ય રીતે કહીએ તો પ્રમલ અને નિર્બલ અથવા પ્રાણ અને રવિ.

૨ સૂર્યમાં તથા બિંબ પ્રકારની સક્રિયો હોય છે, તે પ્રેતસાદક, સતત કાર્ય પર-
યણ અથવા પ્રકાશક, અને જ્ઞાનવાહક કીર્ણરૂપ હોય છે; ગૃહવિપયક જડમાં
આની સાથે સંબંધવાળાં ત્રણસાદક રચાનો હોય છે. અન્ય બાજુનો ઉપરથી
આ ઉપરથી એવા સાર ઉપર આરાય છે, કે બિંબ બિંબ દશાઓમાં આમાંની
ગમે તે ભૂમિકામાં વર્તતી-સૌર અથવા ગૃહ વિપયક-જડની એક સામાન્ય દશા
હોવી જોઈએ સંખ્યયોગતત્ત્વવેત્તાઓના મત પ્રમાણે સ્વર્ગસૃષ્ટિનું જડ આવા
પ્રકારનું છે. આ સંદર્ભમાં પણ જડની અધમ સૃષ્ટિઓમાં મળી આવે છે તે સર્વ
દશાઓ મળી આવવી જોઈએ, કારણ કે પ્રથમથી જેનું કારણસૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વ
ના હોય તેનું કાર્યસૃષ્ટિમાં પણ અસ્તિત્વ નાજ હોય. આ પ્રમાણે સંખ્યતત્ત્વ-
વેત્તાઓને સ્વર્ગસૃષ્ટિના જડની ત્રણ દશાઓને તન્માત્રાઓ, કર્મેન્દ્રિયો અને
ચાનેન્દ્રિયોના નામથી વ્યવહરતા જોઈએ છીએ.

તન્માત્રાઓ સતતવર્તતાં પ્રકાશક કીર્ણને દર્શાવે છે. તેમનાથી ઇન્દ્રિયોની કાર્યભૂમિ
રૂપ વિશ્વનો સૂક્ષ્મપક્ષ (વિભાગ) સૂચવાય છે. તેમના વડેજ આકારો જીવન વહન
કરે છે. તેમાંથીજ સૌર આકારો અને ગૃહ વિપયક મહાજ્વલોમાં આકારને નળવનારી
સક્રિયો ઉદય થાય છે.

તન્માત્રાઓને કાર્યમાં પ્રવર્તાવનાર કીર્ણરૂપ કર્મેન્દ્રિયો છે; આ પ્રમાણે તેઓ બિંબ
બિંબ પ્રકારની સ્વરૂપોમાં યોગ્ય છે; સર્વે થોડાં અથવા વધારે ગૂંચવાડવાળાં હોય છે.
મહાભૌતિક પરમાણુથી માંડીને ધણા ગૂંચવાડવાળા જ્ઞાનવદેહરૂપ યંત્ર પર્વત આ પ્રમાણે
કાર્ય સાધ્યાં કરે છે.

ચાનેન્દ્રિયો જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ કીર્ણને દર્શાવે છે. સ્વર્ગસૃષ્ટિમાં તન્માત્રાઓ અને તેના
આકારોના સંસ્કારોને તેઓ વહન કરે છે, તથા મહાભૌતિકસૃષ્ટિના આકારો અને સૌર
કીર્ણોના પ્રતિનિધિઓદ્વાર સંખ્યોના મન પર્વત પહોંચે છે. તન્માત્રાઓ અને ઇન્દ્રિ-
યોના જોડાણ સ્વર્ગ સૃષ્ટિના વિભાગરૂપ મનસ પર્વત આપણે શી રીતે આવી પહોંચીએ
છીએ ? થોડાક વિચાર ચલાવતાં સ્પષ્ટ થશે કે તન્માત્રાના પ્રદેશમાં રૂપોધડવા માટે

તથા તે દ્વારા મંદોદ્ધાતિક સંદિમાં તેમ થવા માટે તન્માત્રના જડમાં કંઈદ્રિયોના માધ્ય-
નવડે સંસ્કાર થતા પહેલાં રૂપનો નમૂનો અસ્તિત્વમાં હોવો જોઈએ. આના નમૂના-
ઓને મંદોદ્ધાતના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. અધોપદેશોમાં રૂપના વિભાસ મટે
હમેશાં સુધરતા જતા સંકલ્પો પુગ પાડવાનું મનસનું કાર્ય છે. વિધમાં સંકલ્પની શક્તિ
સર્વને અધીષ્ટીતી છે; રૂપના વિકાસમાં તેની જરૂર સર્વ કાષ્ટ સ્વીકારે છે. સંક્રિતનો એક
પ્રકારનો આ અત્તુવિંધ સમદ છે, પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ કાર્યો કરનાર જડ ખરે
ખરી રીતે તેનું તેજ છે. માત્ર કાર્ય પગલેજ ભેદ છે. એવી ક્ષી શક્તિ હશે કે જ્યાં
તેના તેજ જડને ત્રણ બિનપ્રકારનાં સ્વરૂપો અને કાર્યો પ્રાપ્ત થાય છે ? હું અત્રે માત્ર
ત્રણ વિષેજ બોલવા માગું છું. કંદ્રિયોના ઉભય પ્રકારના સંબંધોને એકરૂપેજ મળું છું,
કારણ કે એ ઉભયોના સાધનોરૂપ બનવાનો એક સામાન્ય ગુણ છે; તન્માત્રાઓ બાહ્યરૂપે
છે, મનસ્ અંતરરૂપે છે. સાંખ્યદર્શનની પંચભાષામાં તન્માત્રાઓની પ્રકૃતિ તાત્ત્વિક,
કંદ્રિયોની રાજસિક અને મનની સાત્ત્વિક છે એકને ત્રણમાં ગુણિત બનાવનાર સામાન્ય
શક્તિને અદ્વંદારના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે; વ્યક્તિત્વના તરરૂપ પણ એજ છે,
તન્માત્રાના પ્રદેશમાં વ્યક્તિત્વરૂપનું કાર્ય આલે છે. એક હમેશાં એક કરતાં અનેકમાં
વિભાજિત બન્યાં જાય છે

દરમિયાનમાં હું, તું અને આ એ સર્વે આ તરતના કાર્યોની પરિણામરૂપ છે. વિ-
ભાજિત બનવાનું આવું વશન સાંત બનતાં સત્ત્વના શુદ્ધ તરરૂપ બુદ્ધિ, તિશ્વ્યાત્મક તરરૂ-
પ્રાપ્ત થાય છે; વિશ્વમાં અને માનવિમાં આ હોવાની ઇચ્છારૂપ છે, આને અન્ય. શબ્દોમાં
કહીએ તો જાણવાની ઇચ્છારૂપ કહી શકાય. સર્વ પ્રકારના વિકાસના મૂલમાં યથાર્થ રીતે
આ શક્તિનો સમાવેશ થાય છે. સાંખ્યોના લિંગચરીરમાં દેહનાં સર્વ ભરણો પછી
રહેનાર યથાર્થ નિત્ય તરરૂ આજ છે; તેજ વિકાસ ક્રમના અંતપર્યંત પણ હોય છે.
અદ્વંદારને હમેશાં બુદ્ધિના એક ત્રિભાગરૂપે માનવામાં આવે છે, તેથી યોગ્ય રીતે કહે-
વા માગીએ તો તે બુદ્ધિઅદ્વંદાર છે; અથવા આમાં પુરૂષનો હમેશાં કરીએ તો (સા-
માન્ય રીતે તેને લિંગ ચરીરથી ભિન્ન ગણવામાં આવે છે) તે પુરૂષ-બુદ્ધિ—અદ્વંદાર
અથવા આત્મા બુદ્ધિ—મનસ્રૂપ ત્રિવિધ તરરૂ છે. તેજ માનવ બધારજના નિત્યતરરૂરૂપ છે.
પ્રાપ્ત માટે વિશ્વમાં બંદકવાનું તમા પ્રકૃતિક જીવનની સર્વ સંબંધિત દશાઓમાં પસાર
થઈને યાન મેળવવાનું કાર્ય લિંગચરીરનું છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ કે બુદ્ધિ સુષીમાં આવિર્ભાવ પામેલાં સાત ઉત્પાદક
તરતોનો સમાવેશ થાય છે—બુદ્ધિ, અદ્વંદાર અને પંચતન્માત્રાઓ; એ દરેક ક્રમવાર ઉપ-
રિધી અધોમાત્રમાં અન્યને ઉપલવે છે. આ સર્વે અંતરિક્ષશોક અને બુદ્ધિઓને
ઉપલવે છે.

આ સાત ઉત્પાદક તરતો તે સાત આદિત્યો છે; વર્તમાનમાં આને દિંદુ પુરાણવાદનું
નામ આપવામાં આવે પરંતુ આપણે તેને દિંનતપૂર્વક દિંદુઓના વૈરાગિક અને તા-
ત્ત્વિક ધર્મનું નામ આપીશું.

છતાં પણ માનવ વિકાસની વર્તમાન ભૂમિકાએ શુદ્ધિ અને અદ્વંકાર વ્યાવહારિક રીતે એકજ છે. ધણીવાર આદિયોની સંખ્યા પણ માત્ર છની મનુષ્યોમાં આવે છે. અનંતતામાંથી આનિર્ભાવ પામવાને લીધે અથવા પૌરાણિક ભાષામાં અનંતતારૂપ આદિતિના પ્રતિ-હોવાને લીધે આ દેવોને આદિયોના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે, એ લક્ષમાં લેવાનું છે; અનંતતા, અદિતિ, એ સાંખ્યોની મૂલ પ્રકૃતિને સ્થાને છે. આ આદિયોમાં અતિ શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુ છે—અહાહનો શુદ્ધિ—અદ્વંકાર. ભગવદ્ગીતામાં થીકૃષ્ણ કહે છે:—

“ આદિયોમાં હું વિષ્ણુ છું. ” સૂર્યને પણ આદિત્ય કહેવામાં આવે છે; આથીજ સૂર્યદ્વારા ઉત્પાદક શક્તિઓ રૂપ ખરા આદિયો પૃથ્વી ઉપર કાર્ય કરી શકે છે. ભગવદ્ ગીતાના પછીના વચનથીજ રપટ યાચ છે કે સૂર્ય એક માત્ર સાધન રૂપ છે યથાર્થ આદિત્ય રૂપ નથી.

“ જ્યોતિષોમાં હું રવિ અશુભાન છું. ” આદિયોની સંખ્યા કોણ કોણવાર બાર સુધી વધારવામાં આવે છે, કારણ કે દરેક આદિત્યનું દ્વિવિધ સ્વરૂપ હોય છે, રાજસિક અને તામસિક પુરૂષ અને સ્ત્રીરૂપ, શિવ અને શક્તિરૂપ, પ્રાણ અને અપિરૂપ, પ્રયત્ન અને નિર્બલરૂપ, બિજ બિજ નામથી તેમને વ્યવહારવામાં આવે છે આ બારે આદિયોના સંમહરૂપ સૂક્ષ્મ સૂર્ય છે તથા તે સૂર્યનાં કાષ્ઠોને કરે છે. જે છ માસ માટે સૂર્ય ઉત્તરમાં ગતિ કરે છે તે આપણી પૃથ્વીના સંબંધમાં તે છ પ્રજલ આદિયોને દર્શાવે છે. દક્ષિણ તરફના છ માસ નિર્બલ આદિયોને દર્શાવે છે. આવી દ્વિવિધ ગતિને લીધે પૃથ્વી ઉપર સૂર્યનો તાપ એક હમેશના પરિમાણરૂપ ચર્મ પડે તો રૂપોની કોઈ પ્રકારની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ.

પ્રાચીન અર્થોની સર્વે કહેવાતી દંતકથાઓ, સૌરવૃત્તાંતોની ઉત્પત્તિ સૂર્યમાંથી મળી આવે છે; આ આમજ હોવું જોઈએ. છતાં પણ આવી કથાઓમાં ઉડા વૈજ્ઞાનિક અને તાત્ત્વિક અર્થોનો સમાવેશ થતો હોય છે; વર્તમાન પુરાણવાદી હનુ આનો સ્વીકાર કરવા જેટલો પોતાનો માર્ગ સમજી શકે નથી. પ્રકૃતિએ ધડી કાઢેલી માનવ કેલવણીની યોજના સાથે તે ખરાબર બધ બેસતો આવે છે. પૃથ્વીની સર્વે ઉત્પાદક શક્તિઓનું પ્રથમ તો સૂર્ય માંજ મૂલ શોધવું જોઈએ, પછીથી સાંખ્યદર્શનનાં મૂલ ઉત્પાદક તત્ત્વો પર્યંત શોધ ચલાવવી જોઈએ; એક અસ્તિત્વનો સઘળે અનુભવ કરવા યોગ્ય માનવિ અનંતા સુધી આમ ચાલવું જ જોઈએ. કોઈ કોઈકાર માત્ર માનવિજ પરમાત્માના હસ્તમાં એકદમ કુદકો મારવાની કલ્પના કરે છે, પરંતુ તે પોતાના પમ ઉપર ટટાર રહેવા જેટલો પણ તેવાર હોતો નથી. પ્રકૃતિ કદાપિ કુદકા મારતી નથી.

આપણે સૂર્યનો સંયમ સાધવો જોઈએ, એવો ઉપદેશ આપતાં પતંજલિએ કેલવણીની એક ખરી વિધિ દર્શાવી છે; પ્રકૃતિ પણ આરંભથી જ આવી વિધિને અનુસરે છે. જો આપણા શિક્ષકો સાદામાં સાદા પ્રાકૃતિક દેખારથી શી રીતે આરંભ કરવો એટલું જાણતા હોય તથા પછીથી પતંજલિના દર્શનદ્વારા પરમ તત્ત્વપર્યંત સર્જનતા હોય તો વર્તમાનમાં પણ આપણે સરખામણીમાં કેટલા કુંકા સમયમાં કેટલું બધું શિખી શકીએ.

પ્રાચીનોના પુગણવાદનો ખુલાસો કરવાને ઘણા વાદ પ્રચારમાં આવ્યા છે. કેટલીક કાંઠે તેને સ્વાર્થી મનુષ્યોએ ઉપલબ્ધી કાઢેલી કલ્પનાની છાપ લગાવી દીધી છે; પોતાના સ્વાર્થી હેતુએ ખામચાના ઉદ્દેશથી દુનિયાને ઉતરવા અને મૂર્ખ બનાવવા માટે તેમણે તેનો પ્રચાર કર્યો છે, એમ તેમનું કહેવું છે. આવા વર્ગમાં હમેશાં એવા માનવિજ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓ આ વિષય વિષે વિચાર કરી શક્તાં નથી અથવા કરવાની દરકાર વાળાં નથી; તેમનું એન માનવું હોય છે, કે દુનિયા સર્વ પ્રકારના મતોમાં સહજમાં ભોળવાઈ જાય એવા મૂર્ખોઓથી જ ભરેલી છે; ખાસ કરીને તેઓ પોતાને તો આમાંથી માન ભરી રીતે અલગ ગણે છે.

વળી અન્ય કેટલાકે આમ કહ્યું છે અને કહે છે કે, “દેવોની શક્તિની અને સર્વજ્ઞતાની, તથા સારાને બદલે આપરતી અને નશારાને ધિક્કાર કરવાની વાનાંઓ કાલા પુરુષોએ વિવિધ જાતિઓમાં નિયમ અને ક્રમ ચલાવવા માટે થોજી કાઢી છે; એટલું તો માની લેવાનું જ રાખ્યું છે, કે દેવોનાં વિશ્વમાન્ય વર્ણનો મૂર્ખ કવિઓની યોજના રૂપ દર્શાવે છે.”

“રમ્ય, જડ (વળી કહેવાતી રૂપક) શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સમજાવે છે, કે પુગણુ કથાઓમાં પ્રકૃતિના બનાવોના ખુલાસાઓને સમાવેશ થાય છે; અથવા તેમાં પ્રાકૃતિક બનાવો વિષેની અમુક ભાવનાઓને ખાસ સ્પષ્ટ જાતમાં ગૂંચવી નાખવામાં આવી હોય છે; તેમને યથાર્થ રીતે સમજતાં તેમાંથી છૂપાયેલું જ્ઞાન પ્રકાશી નીકળે છે..... આપણા મમય પર્યંતના ખીજ કેટલાક, ઓસની પુરાણુ ભાવનામાં છૂપાયેલી ખગોળ વિદ્યા અથવા ખીજ કોઈ રમ્ય વિદ્યા શોધવાના પ્રયત્નમાં લાગી ગયા છે. કુઝરને આશાસ્ત્રના વિચર ધાવનર તરીકે ગણી શકાય; પ્રાચીનોની પુરાણુભાવના વિષેનું તેમનું પુસ્તક એટલું સામીત કરવા લખાયું છે, કે ‘ પૂર્વમાં જન્મેલા અથવા શિખેલા સાધુઓએ ઓસની પુરાણુ ભાવના થોજી કાઢી છે; ઓસની અર્ધ-જન્મથી જાતોને ઉચ્ચ સિદ્ધાચારમાં સ્થાપવાની તથા ઈશ્વરના વિશેષ શુદ્ધ જ્ઞાનની તેમને ઝાંખી કરાવવાની તેમની મરજી હતી. કુઝરનાં કહેવા પ્રમાણે પુરાણુ ભાવનાની અસંકારિકભાષામાં ગ્રન્થગાન અને એકશ્વરવાદના ધર્મને છૂપાવવામાં આવ્યાં હતાં; આ ભાષા સાધારણ લોકોમાં સમજી શકાતી નહતી પરંતુ સાધુઓ તેને સારી રીતે સમજી શકતા હતા, પુરાણુભાવનાનો વિચારવંત અભ્યાસી હજી પંથ આવી ભાષાનો ખુલાસો કરી શકે. ” (મેક્સમુલર.)

“ ત્રીજી અથવા ચૂમીરસના નામ સાથે જોડાયેલી ઐતિહાસિકશાલા દેવોને, મૂળમાં યંઈ અથવા રાજાઓ અને અધિકારીઓ રૂપે, મહા યોદ્ધાઓ, ઋષિઓ અથવા માનવ જાતના ઉપકારકો રૂપે દર્શાવે છે; આવા શોકે જીવનમાં પોતાના જાતિ બાંધઓની પાર વધેલા હોવાથી, મરણ પછી ધીમે ધીમે દેવો રૂપે મણાવા લાગ્યા. ” તારતમ્યાત્મક પુરાણુ ભાવનાની વર્તમાન શાલા માને છે, કે સર્વે પુરાણુ કથાઓની રમ્ય ઉત્પત્તિ હોય છે; તેઓ શોકને ઉચ્ચ સિદ્ધાચારમાં સ્થાપવાના, કેળવવાના ઉદ્દેશથી માનીસાધુઓએ બનાવેલાં એકાદ મનનાં ધારેલાં પરિણામ રૂપ નથી, પરંતુ સામાજિક મનની ન ધારેલી શ્રદ્ધા પરિ.

જ્ઞાનરૂપ છે. આ સાત્તા દરેક પુરાણકથાની સૌર કલ્પતિ યોધી કાદનાનો પ્રવાન ચલાવે છે તથા ખી રીતે માને છે, કે સર્વે દેવો મિત્ર મિત્ર નામોમાં સૂર્યનેજ દર્શાવે છે; આ નામો ધીમે ધીમે સ્વયં લાગતાં બધા પડતાં તેને પથરની પદ્મોએ ચઢવવામાં આવ્યાં છે, તથા તેથી તે સર્વે જ્યુદ્ધ જ્યુદ્ધ દેવો રૂપે મણવા લાગ્યા છે. “મારા ધારવા પ્રમાણે” ગ્રા. મેક્ષમુત્તર કહે છે. “ક્યાંથી અને ક્યાં તે કાષ્ટ ના જાણે તેમ આવતી અને જતી. કદાપિ નિષ્કલ ના નિવડતી, કદાપિ ના કરમાતી, અરણ્ય સરણ્ય ના થતી, નિર્મલ અને વિનાશ સરણ્ય થતી માનવજાતિ સાથે સરખાવતાં અમર મણતી પ્રકાશિત ચક્રિયો પ્રત્યે આર્ય કુટુંબના પ્રપિતાઓ આશ્વર્ષપૂર્વક તાકી રહેવામાંથી દિવ્ય ચક્રિયોના વિચારનો ઉદય થયો છે.”

તારતમ્યાત્મક અભ્યાસ ચલાવનાર પુરાણવાદીઓને એક અન્ય વર્ગ, પુનઃ કથાઓની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિનો ખુલાસો કરવામાં સર્વ કરનાં તોદાન, ગર્જના. વિદ્યુત દત્તાત્રિ જેવા પ્રાકૃતિક બનાવોને આગળ પડતું સ્થાન આપે છે.

એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે અને તે પણ ઘણી બુદ્ધિપૂર્વક, કે આમાંનો પ્રાઇ પણ વાદ દુનિયાની સર્વે પુરાણકથાઓનો ખુલાસો આપી શકતો નથી. દર્શાવે તરીકે નૈતિક વાદ વડે દેવોના મણવામાં આવતા અનેક બ્રહ્માચારીઓ શી રીતે ખુલાસો થઇ શકશે? દાખલા તરીકે કૃષ્ણ અને સુમદ્રાના સંગોત્ર સંબંધની બ્રહ્મા અને તેની પુત્રી દેવી સરસ્વતીની, અથવા ઇન્દ્રદેવ અને ગૌતમઋષિપત્નીની અથવા સ્વર્ગ સામ્રાજ્યમાં પૂર્વમાંથી ઇન્દ્રની પત્ની પ્રત્યેની નકુષની મામણીઓની નાદાની ભરી વાતોનો શી રીતે ખુલાસો કરી શકાય?

યુમીરસના ઐતિહાસિક વાદમાં પણ અનેક વિરોધ દર્શાવી શકાય એમ છે મરી ગયલા મહા પુરુષો પ્રત્યેનું દેવત્વારોપણ વિશેષ નહિ તો દેવત્વની ભાવનાનું અસ્તિત્વ પ્રથમ મધ્યજ કષ્ટલ કરી લે છે. કારણ કે જીવનમાં અન્ય લોકમાંથી દેવો માનવ જાતને અસર કરી શકે છે, એવી ભાવનાના જન્મનો ખુલાસો અન્ય રીતે થઇ શકેલો અસંભવિત છે. દિવસ અને રાત્રીના દેવરૂપ મિત્ર અને વરણરૂપ દ્વિવિધ દેવોની ભાવનાનો આપણે શી રીતે ખુલાસો કરી શકીએ. આ વાદ પ્રમાણે આપણે નદીઓ અને પર્વતોના, પવન, અગ્નિ અને પાણીના દેવો અને દેવીઓનો શી રીતે ખુલાસો કરી શકીએ. જૂનાકાલમાં પવન અને અગ્નિના પણ માનવ રાજ્યો નીમવામાં આવતા હતા અથવા દરેક નદીના કીનારા ઉપર એક અથવા અન્ય સમયે સમર્થ સત્તાવાળો સ્ત્રી રાજ્ય ચલાવતી હતી. અને જૂનાકાલમાં મરી ગયલી આવી મહાન સ્ત્રીઓમાંથી નદીના દેવીઓની ભાવનાનો ઉદય થયો છે, એમ માનવું એ માનવબુદ્ધિ માટે અત્યંત હદપારનું મજાણું. હવે આપણે સ્વયં જાણ વિશે વિચાર કરવાનો છે. રૂપકવાદના બાલ વિચારનો એટલો સ્વીકાર થઇ શકે, કે આ પુરાણકથાઓમાં વૈજ્ઞાનિક બનાવોના ખુલાસાનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ આ વાદને આધારે પુરાણકથાઓની ઉત્પત્તિનો ખુલાસો શીખવે તદ્દન અસંભવિત થઇ પડે છે. માત્ર ઓક્સની પુરાણકથાઓનો અભ્યાસ ચલાવનાર કુતર પ્રથમ તારતમ્યાત્મક પુરાણવાદના અ-

બ્યાસના પ્રકાશમાં તેમનો એવી રીતે ખુલાસો આપતો કે તે સ્વીકારવાજ તદ્દન અસંભવિત લાગે છે, બે ગ્રીસની પુગાણકથાઓ માટે જવાબદાર સાધુઓએ પૂર્વમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું તો પૂર્વના સાધુઓને કોણે શિક્ષણ આપ્યું હતું ? સાથી તેઓ આવી પુરાણ કથાઓ શ્રુતિમાં દોડાયા ? આ વાદ પ્રત્યે એક વિશેષ બાધ એવો છે, કે આ વિદ્વાનસાધુઓ વિદ્યાનાં સાદાં તત્ત્વો સાદી ભાષામાં શિખર્યાં ચકત, તેમને અલંકારિક ભાષામાં ગૂંચવવાની જરૂર ન હતી, એટલું કબુલ કરીએ, કે કેટલાક પ્રાચીન ઉપદેશકોએ પોતાના અશિક્ષિત શિષ્યોને વાર્તાના રૂપમાં ઉપદેશ્યું છે તેથી એમ ભાગ્યેજ કહી શકાય, કે સાધારણ કુદરતી જ્ઞાનને સમજાવવામાં પણ વાર્તાની જરૂર હતી. અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી ઇલાદિને દેવો રૂપે વર્ણવવાની શી જરૂર છે. સાદાં સ્ત્રોતો સાદી ભાષામાં સમજાવી ચકાય છે, છતાં ઉચ્ચ રહસ્યોને વાર્તાના રૂપમાંજ પ્રકટાવવો લાભકારક છે. આથી એમ જણાય છે, કે આ વાદ વડે પણ સર્વ પુરાણકથાઓનો ખુલાસો થઈ ચકતો નથી.

હવે એટલું આપણા લક્ષમાં છે, કે સર્વે આર્ય પ્રજાઓની પુરાણકથાઓની સામાન્ય હુન્નિ છે. એ સામાન્ય ઉત્પત્તિસ્થાન કયું છે, એટલેજ પ્રશ્ન છે. મૂલવાદની વર્તમાન શાલાનું એમ માનવું છે કે, જુના ઝમાનાના આપણા પ્રપિતાઓએ પ્રકૃતિના બનાવોનું અવલોકન કર્યું તથા તેનું તેમની ભાષામાં વર્ણન કર્યું, તેને હવે આપણે કાવ્યમય કહીએ છીએ પરંતુ તે સમયે તો તે તદ્દન સ્વાભાવીક હતી. સમય જતાં આવા સારા પ્રાકૃતિક બનાવોને વર્ણવવામાં વપરાતા શબ્દો અને વાક્યો જ યાદ રાખવામાં આવ્યાં હતાં, મૂલમાં તેમના વડે પ્રકૃતિક બનાવોનો જે સંજ્ઞા સ્થાપિત હતો તે વિચારે પાડવામાં આવ્યો હતો અને તેથી એમ ધારણામાં આવતું હતું કે ઉચ્ચ સંક્રિતઓને જગાડવામાં આવતા કેટલાક શબ્દો અને વાક્યોને દેવત્વ અર્પાવું, એમ કહેવાય છે. આવા બનાવોનાં વર્ણનમાં વાપરવામાં આવેલી મૂલ ભાષા બોધ્યે તેવી બરોજર ન હતી કારણ કે શિક્ષાચારના આરંભાગ્રમાં માનવિઓ પોતાની જાતનેજ દરેક પ્રાકૃતિક બનાવનું માપ બનાવતાં તથા દરેક પદાર્થનું જાણે કે પોતાના જેવીજ એતના સંક્રિતવાળો હોય તેવું વર્ણન અલાવતાં. આસક પોતાની માથુક પાછળ દોડે તેમ સૂર્ય ઉપરને અનુસરતો. પોતાના આચકના આગમનથી ઉધાં નાશી જતી, જેમ જેમ તે પાસે આવતો જતો અને તેને સ્પર્શવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં તે મરણ પામતી. સૂર્ય અને ઉવાને પ્રાચીન નામો મળતાં સૌર દેખાવનું એક સાધારણ વર્ણન બનતું હતું. પરંતુ સમય જતાં એ નામો સૂર્ય અને ઉવાને લાગવાની બાબત વિસરી જવામાં આવી અને એ નામો દેવ અને દેવીની સંજ્ઞાને પામ્યાં. સૂર્ય અને ઉધા ઉભયને મૂલ માનવ જાત પોતાના જેવાજ એતનાવાળાં સાધનો જાણે છે. પરંતુ સમય જતાં તેમણે પ્રકૃતિની વિશેષ નિરસભાવના મહવનો આરંભ કર્યો અને તેથી જેમ એક આસક માથુકને અનુસરે તેમ સૂર્ય ઉધાને અનુસરવાની ભાવનાનો લાભ કરવા લાગ્યા. તેથીજ દેવત્વભાવનના રોપણ ચાલવા માંડ્યું.

સૌરવાદમાં પણ એવો વાધો ભેગામાં આવે છે, કે અનેક વિચિત્ર અને ભયંકર પુરાણ કથાઓનો તેનાથી ખુલાસો થઈ શકતો નથી તેમજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે કહેવાયેલી અનેક વાર્તાઓનો તથા મરણ પછીની દશાઓનો પણ તેનાથી ખુલાસો આપી શકતો નથી. આ ઉપરાંત મને લાગે છે, પુરાણ કે કથાઓ

તી વૃદ્ધિને સંભવિત બતાવે એવી આપણા પ્રપિતાઓની માનસિક દશા વિશેની ધાર્મિક
ઓ વિશેષ ખાતરી લાયક નથી. અને નથી લાગતું કે આપણા પૂર્વના પ્રપિતાઓની પડે
સ્મૃતિ શક્તિ આપણી સાથે પણ એકાએક ઠરશે. નિઃશંક રીતે માનવિના વર્તમાન કાલમાંથી
ચપ્પો દૂર પળે છે, તેમના અર્થો બદલાઈ જાય છે, તેમના ઉચ્ચારણ પલટાઈ જાય છે,
તેમનો મૂલ અર્થ સ્વાભાવિક રીતે ભૂલી જવામાં આવે છે, પરંતુ તેમનાથી એક સમે
માનવમનને દર્શાવાયેલી સ્વલ બાજતો હમેશાં રહે છે, અને જ્યાં સુધી દરરોજ માનવી
સમીપ આવી બાજતો રહેશે ત્યાં સુધી, એકદમ કહેવું કે તેઓ દેવોને દર્શાવવાનો આ-
રંભ કરે છે એ માત્ર હલપારની દૃષ્ટિનાજ છે. પછીના ઝમાનાઓમાં પ્રાચીન ચપ્પોના
ભોમીમાં વૃદ્ધ પુરૂષો હોય તો તેમને આપણે તેના ખરા અર્થ જાણવાની આશા રાખી
શકીએ; એટલું ધ્રુવિષ્ટએ, કે તેઓ નવીન ઝમાનાને પ્રાચીન જુલાવલા ચપ્પોનું સ્મરણ
કરાવે, તથા સાથેજ તેમના યથાર્થ અર્થ સમજવતા જાય.

પ્રાચીનલોકના પુરાણકથાના યોજકો વર્તમાન શાલાના મહાન પંડિતો હતા, ધણી
સમયથી ભૂલી જવાયેલાં ચપ્પો અને વાક્યોને ધ્રુવઃસમજવવાનો તેમણે એક સમયે પ્ર-
યત્ન કર્યો હતો; એ ચપ્પો અને વાક્યોનો સર્વ પ્રકારનો ભાવ જીવતાં પ્રાણીઓનાં મન-
માંથી ખસી ગયો હતો, તથાપિ શમે તે રીતે તેમના ઉચ્ચારને સ્મરી શખવામાં આવ્યા
હતા, એમ ના ધારીએ તો સૌરવાદના ઉત્પત્તિ વિભાગનેજ એક પુરાણ કથાએ સ્વીકાર
રવો પડશે. પ્રાચીન દિવંદના બ્રાહ્મણો મત્રોના કેટલાક ચપ્પોના કોઈવાર ચતા હોય તે
કરતાં કોઈ જીજ્ઞાસુ પ્રકારના અર્થ કરી બતાવે છે, એવી માત્ર એટલુંજ દર્શાવાય છે,
કે આ ચપ્પોના પ્રાચીન અર્થો પણ જાણવામાં હતા. કદાચ સાધારણ લોકોને તે વિચાર
પડ્યા હતા. વિશેષ સંભવિત અને દિવંદ કંત કથાને મળતી આવતી વાત તો એમ છે,
કે સાધારણ લોક આવા અર્થ-દષ્ટાપિ જાણતા નહતા, તેમને તે અરંભથીજ વારંવાર
ચિખવવામાં આવતા. આ વાતની આપણે આગળ ઉપર વિસ્તારથી ચર્ચા ચલાવવી પડશે.
હાલ તો આપણે સૌરવાદની ચર્ચા ચલાવીશું. પુરાણ કથા યોજનારાઓ, તારતમ્યાત્મક
ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને પુરાણવાદીઓ નમુના પ્રમાણે એકાદ શાલામાં જોડાયેલા હતા, એવું
દર્શાવવાનો કોઈ પ્રકારનો પૂરાવો નથી. આવી એકાદ શાલાના અભાવમાં આપણે એમ
ધારવું પડશે, કે સામાન્ય લોકને ચપ્પો અને વાક્યો સ્મૃતિમાં હતાં, પરંતુ તેમણે તેના
મૂલ અર્થનું જ્ઞાન ગૂમાવ્યું હતું. ચપ્પોથી મૂલરૂપે સૂચવાતી પ્રકૃતિની સત્ય બાજતો હમે-
શાં લોકના સમક્ષ હોવા છતાં સ્મૃતિશક્તિ રી રીતે આમ વર્તે શકે એ સમજવું અગમ્ય
છે. ધણી સમયથી ભૂલી જવાયેલી બાજતોને, તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતું કંઈક આ-
પણી સમક્ષ ખડું થતાં, યાદ લાવવામાં સ્મૃતિ શક્તિ આપણને મદદ કરે છે. સ્મૃતિ
શક્તિ અથવા અન્ય કોઈ માનસિક શક્તિ, તેના સમક્ષ હમેશાં હોય એવી બાજતોને
અને સંબંધોને સ્મૃતિમાંથી દૂર કરે છે, એમ કાષ્ઠ કાષ્ઠે કહેવામાં આવ્યું નથી.

(આગળ ચાલુ)

રામપ્રસાદ.

પુસ્તકો ની. ધી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને સીર ૭.
 મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો
બાલ વિલાસ,
 (આવૃત્તિ ત્રીજી.)
 આ પુસ્તક પશુ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે સાળામાં ઇનામ તથા લાયબેરી માટે
 મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦
કીર્તી.
 (સીર ૬)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધાર્ધને તૈયાર છે
 કીર્મત રૂ. ૩) ત્રણ

આવૃત્તિ બીજી.
 તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦
ઉત્તર રામચરિત્ર
 આવૃત્તિ બીજી

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી
 પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
 ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
 નભુલાલ દિવેદી,

કિમત રૂ. ૧-૮-૦
ચારિત્ર.
 (આવૃત્તિ ત્રીજી)

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.
 મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક ઇનામમાં ઇનામ તથા લાયબેરી માટે
 મંજૂર કરેલું છે.
 આ શિષ્યાનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ. અથવા
 જી. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકારેવી રોડ, અથવા પંચિત્રયેશ્વરામ ચક્રવર્તી બુકસેલર
 (નં. ૩૫૩ જવેરખામ મુંબઈ) મળી શકશે.
 એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું સીર સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી
 મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોજંત પુસ્તકો.

ચાણવદકચ સંહિતા.

હઠ અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવા ખરે સરલ યોગ
 દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીર્મત ૦-૧૨-૦

આપણા પુરાણો.

પુરાણો ગમ્યાં કહેનારને સખલ ઉત્તર કીર્મત ૦-૨-૦

સુદર્શના ગ્રાહકોને આ ખર્ચ ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ જુદું.

સુદર્શન.

આપણે આજે પ્રગટી.
એક આત્મસાક્ષી પ્રગટી.
અદ્વૈત મહિમાન નમ્રસાક્ષી
દિવસી.

મુ. નં.
જો. નં. જો. જો. નં.
પ્ર. નં. જો. નં. જો. નં.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-જોમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

તન્ત્રી—આધવસાલ નમ્રસાક્ષી દિવસી.

પુસ્તક ૨૪, અંક ૮.]

(ભાસિક)

[મે. ૧૯૦૮.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સાંપ્રત આર્ય શ્રુતિ.	૨૨૫
આત્મ પ્રવચ્ચા.	૨૨૮
ગોપી સંદેશ.	૨૩૨
દુર્લભાશ્રી મહાપુત્ર સ્થિતિ.	૨૩૨
બાલકોની ઠેલવણી.	૨૩૬
સ્વલપારની સુદિનું જ્ઞાન.	૨૪૩
આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ.	૨૪૮
પુનઃ આરંભ.	૨૫૨

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે. તેનું અમારા મુજબ ગ્રાહકોને સ્મરણ હશે જ છતાં ઘણા ગ્રાહકોનું લવાજમ બાકી રહેતું છે તે તાકીદથી મોકલી આપવા મેહેરબાની કરશો.

વ્યવસ્થાપક.

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છપાય છે । થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે છપાય છે ।
સ્વર્ગ. પ્રો. માણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજી ગ્રંથરૂપે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-જીવનચરિત્ર સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેજ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત. સુંદર બાઇન્ડીંગ પ્રથમથી ગ્રાહક થનાર પાસે કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુકુ. ગ્રાહક સંજ્ઞાનોએ નીચેના રંગે પત્ર વ્યવહાર કરવો —

પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ. જંબુસર.

“સુદર્શન ઓફીસ” — નડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટા ટાઇપ સારા કાગળપાકું પુકું.
(કીંમત રૂપીઆ ૩.....૦ . ૦ . ૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.

બાળગોધ ટાઇપમા સારા કાગળ
(કીંમત રૂપીઆ ૦ ..૮... ૦)

- યુગો અનેક અહોં જ્યાં પણ જૈ થયા ત્યાં, આ વર્ષ માસ દિવસોનો વિચાર શી હો; .
માટે સહુ વિધમતા ગણી ઉર સુધા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૫૬
- દેવેન્દ્ર દેવદત્ત માનવ કીટ આદિ, યોની અપાર જનમી જગ સર્વ આવી;
જશે જતા ગયલ એ જગ જોષ લીલા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૫૭
- આ ખેલ સર્વ જગનો જગ છે સમાતો, હૈમાં ન તહુધ તુજમાં કહોં તે ન યાતો;
વિષે રહ્યું પૌંચુ એ પ્રીતિ સાથ પીતાં, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૫૮
- સૌ શ્રી કળા ક્ષણિક આ જગની વિચારી, ઉદાર થા દોન જનો દુઃખ દેખોં દાડી;
એ પ્યાર સાર ધરમે ધસી જા વહી-જા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૫૯
- તહારે ન કાંપ સહુનું તુજ પાસ જાણી, આ દેહ જોહ મમતા જૂંક જાગ ત્યાગી;
પ્રેમાર્દ્રતા સદૃષ્ટતા ભરોં ઉર ભીના, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૦
- કર્તવ્ય પૂર્ણ તુજ વેશ અવેશ ગાળી, ગુમાવ્યતા અલબ્ય આ શુભ કાગ આંહોં;
સૌ ભૂત હેતુ હદયે ધરી હેત પીળા; આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૧
- જો તહુ ન કાંપ તુજ એકજ માટ જાણી, લે તહુ ન કાંપ તુજ એકજ માટ માની;
જોયું લીધું જિવન સૌ મુખમાં લાઇ જા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૨
- આ સૂત્રધાર સહુનો રસ ખીજ ક્યારો, તહુમાં બધે હૃદયમાં વસતો રસાળો;
જાંખી સદા મનનમાં મનથી તરી જા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૩
- આજુ- સમીપ કર્યે કાર્ય ઉમંગ ધારી, ત્યાં શુભ કે અશુભ ના કર્યે તર્ક કાંઈ;
તહારી ખરી ફરજ તહુ બજવી સરી જા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૪
- જુશામતે કુશળ ના ગણ્ય કાર્યે તહારે, એ આત્મ વીર્ય બળ તેજ જુગલવનારે;
જાણી સદા જિવનમાં કરી કાર્યે સીધાં, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૫
- કાર્યે રહો વિજય જો કહોં ના મજો તો, તહુ હર્ષ શોકે તજોને ધરી જ્ઞાન દીવો;
લે આત્મ જૂલ સમજી સમજો મહડી ત્યાં, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૬
- ધીરો બની ધીરજથી ફળ સર્વ લેજો, ના બીજુતા અર્ધોરતા પર ચિત્ત દેજો;
તહુ વીર વીર ધરમે રજતાં રતિમાં, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૭
- ઉદ્યોગો થા ન કર્યે આજસ કામ કાંઈ, સુયોગો થા સરલતા ભરોં ઉર માંહી;
રોહાબિધા સરણમાં રમોં નિત્ય વીરા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૮
- નીતિ ન ત્યાગ્ય નીતિને નવ રાખ્ય સૂઝી, ભોગે વિકાસ્ય ઉર સાંકડ ભોગ ચૂકી;
માયાજુ ચે મમત સંશય તોડોં કિહા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૬૯
- સૌ છીટતા વિશુધતા મનની કચેલી, ના છંદા ઉર જનમી અહોં તે વસેલી;
એ જોષ ભૂલી ઉર ભેદ ભરેલ પીડા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૭૦
- ધર્માન્ધતા વિરુધતા ઉરથી ખસેડી, તહુ ચત્ય દિન રમતો રહોં ભેદ દેડી;
દેશોદ્યે દિલ લગાવ્યા પ્રકાસ્ય દીવા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા. ૧૭૧

સ્વતંત્ર તંત્ર જગતો જગમાં રમાડી, આશ્ચર્યની સરવનું સુખ શોધ્ય દાડી;	
તું સ્વાયં કાળ જિવનું કદો ના ગણેાં આ, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા.	૧૭૨
વિદ્યા ખરી વિનયની બચુતાં બણાવી, દિક્ષા ખરી પ્રણયની ધરતાં ધરાવી;	
તું દેશ કાળ ઉરમાં કર્યં ઐશ્ય ચીલા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા.	૧૭૩
ના દોંગ કે કુટીલતા દિલમાં જવા દે, ના આંધ પંથ પળતાં ભીરતા થવા દે;	
સત્યાવગાહોં સત ધૈર્યં હુમે હુલી જા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા.	૧૭૪
દાંપત્ય પ્રેમ તુજનો સહુનો સુંધારી, સુધાર્યં દેશ તનયો સમવાવબોધો;	
ત્યાં કાળ ધર્મ કથતાં ચૂકતાં કૃતિમાં, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા.	૧૭૫
મોક્ષાભિલાષ કરતાં કરો મોક્ષ તહારાં, દુષ્ટાભિલાષ રડોં કાર્ય અનર્થવાળાં;	
સૌ ધર્મ સાર સમમાં ધરોં ઉર ધીરા. આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા.	૧૭૬
વીર મહાન જગ દિલ હુદે ધરેલા, દેવો સમાન ફરતા અહોં ને વસેલા;	
હેને તું પૂજ્ય પૂજતાં લાઇ ચુલુ તહેવા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા.	૧૭૭
સ્વદેશ દેશ દિલમાં ગણી દિલ તહારે. ઉરે તું માન્ય સુજનુ સાહુ દેશ સારુ;	
એ રાષ્ટ્ર મન્ત્ર યશ અજીશી સય પીતાં, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા.	૧૭૮
કાળે રહ્યાં સુખ દુઃખો સહી પ્રેમ ગાતાં, દીપાવ્ય દેશ બીજ વીર્ય તું શીર્ષ પાતાં;	
સણી પછી જય ભરી પ્રિય દેવ ગીરા, આનન્દ પંકજ રસિક રસે ગળી જા.	૧૭૯

રસોક.

સણી સૌ આ સાર ગીતા, દિવ્ય નયને જો ઠરી;	
બાલિમો ભ્રમણિ છે કે, સમણિમાં બાલિ રહી ?	૧૮૦*

મંદાકાતા

બ્રહ્મા પંથિ ! પ્રતીચી દિશના એ રુડ ગાન મહિ,	
બાલિ કેરા વિમળ ધરમે શુન્વતા સર્વ કાળે;	
પ્રેમે પૂજી નિત નમનદા શિક્ષણે બાળકોનાં,	
ઉરો સાથે શુન્વન કરતાં યાય સૌ રમ્ય વાતાં.	૧૮૧
હા દેવી ! તું બોધ્ય ઉરતું એ રુડ ગંગવારિ,	
પીવાયે સૌ પુનિત બનીને દેવ રૂપે વિરાજ;	
પ્રાણ પૂરા વીર લક્ષ્યના વીર્યને ઉર ઝીલી,	
અદાવતા અમર વિજયી યાય એ સત્ય વાણી.	૧૮૨

(-આગળ આહુ.)

જેક એક ગુજર્જર આર્ય પુત્ર. "

* ૧૫૪ થી ૧૮૦ સુધીની કડીઓ વચ્ચે પૃ. ૬-૭માં આત્મ રસાવબોધ એ મથાળાથી છપાયેલ છે; છતાં આ આખો લેખ સુદર્શનના વાયકને મથાસિયત સમજવા ખાતર આંદો શરી છપાવવી થયેલ છે. " એક ગુજર્જર આર્ય પુત્ર. "

આત્મ પ્રચ્છા.

(મળકું)

મ્લોક.

સૈવલિની સમું જાતું, ચાલુ 'આજ' પ્રવાહમાં;
મહા મેલું આયુ લેને, હૃદય ના ધર્યે આંખ્ય હા।

વસંત તિલકા.

- ૧ ના હૃદય, આંખ્ય ધર્યે, 'આજ' પ્રવાહ જેહું,
જાતું તરી સરિતના સમ આયુ લહાઈ;
પ્રસ્થાન પાસ ધપતું તહીં માંડવ તાળે,
જુમાબું કે જિવન આ કંઈ મેળબું છે।
- ૨ સંચિત પૂર્વ ભવનાં સહુ ભોગવાને,
પાખી રહું નરતનું નરનાથ પાસે;
જોડી સુહસ્ત રમવા અહીં સંચયો તે,
જુમાબું કે જિવન આ કંઈ મેળબું છે।
- ૩ વિદ્યા મળ્યો ભવિષ્યની સહુ સુખ આશે,
પૈસો રળ્યો વિભવ વેરા વધારવાને;
લેખાં કહે ઉભય એ સુખ આશ ક્યારે,
જુમાબું કે જિવન આ કંઈ મેળબું છે।
- ૪ હીન થકી અધિક આ કણ્ય કીમતી ને,
જાતાં ન ફેર મગવા વળી જ્યાં વધી છે;
લેવા સહુ કણ્ય ધરી મન મોગ માટે,
જુમાબું કે જિવન આ કંઈ મેળબું છે।
- ૫ અચાન આજ વયમાં કરી જાળ ફેલી,
મ્લોકો યતાં વિષય વારં વિદ્યાર છેલી;
રાખ્યો રચાવી મળથી મળ આશ લેલો,
જુમાબું કે જિવન આ કંઈ મેળબું છે।
- ૬ હું હું તલો દુઃખદ અંક નિયંત્ર બાવે,
સતો સમ દુઃખ તજ સુખ પામવાને;

હોમાં કરી નજર ને કરી સુખ નામે,
શુભાભ્યં કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?

૭ સુખી સુધારી વિષયે વૃત્તિને વસાવી,
પ્રાણ રવે કમરથી જગ જગ માંડી;
શુભાવા ચિત્ત વસતો પશુ મૂકી ને ર,
શુભાભ્યં કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?

૮ હારાં સહુ તનય ને તનયા સદાનાં,
પામે નીતિ જિવન તું નીતિ માંડે જોતાં;
એ જાણી હર સહજુ શુભ સાંચવાને,
શુભાભ્યં કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?

૯ પામ્યો અધાક ધન તો ધરી ગોખ જાણી,
દીધું સદા પરજને કરી મોજ ખારી;
હિતુ ન દીધું દુઃખિયાં દુઃખ બંધુને તે,
શુભાભ્યં કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?

૧૦ હારાં તું સહાય કરતાં હૌંન બાંધવોને,
બહી બહુ દૂર પડ્યાં ધનવંત ગોઠે;
નીચો નમી વસતો પશુ પાસ ને ર,
શુભાભ્યં કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?

૧૧ હું વીર હોય વીરતા તજી દેશ દાગે,
'હુથી શું ગાય' વદતાં સરી રંક લાગે-
વિદ્યા કળા વિશુદ્ધતા તજતો તુંની તે,
શુભાભ્યં કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?

૧૨ સ્વાધ્યાય સાવ નજરે જન દેશ હારાં,
ધર્માભિમાન વિખૂટી બની અધોમ્ય કાળાં;
દુઃખો બધાં ચપલ તે નિરખી કરી દે,
શુભાભ્યં કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?

૧૩ મદાર બજા નિત નવો મન મોહ લેનાં;
હારાં કરી હૃદયથી નવ ત્યાગ જોતાં;
અધાર કૃપ જળવું તજ તારતો તે,
શુભાભ્યં કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?

- ૧૪ માટી તણાં મુરખ । કાંઈક સર્વ તહારી,
બંધુ સખા સખી રૂપા નંગ દેખવાનો;
ઢારાં ગણી મલપતાં મુખ મૂઝવ એ ને,
શુભાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?
- ૧૫ મામામયી પડળથી નગ ઝાંઝવાને,
નીરે, રહો મન વિતોપ મટાડવાને;
ફાંફાં મહી દુલભ દેહ વિદેહ યાવે,
શુભાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?
- ૧૬ કાચે ધડે જળ ભર્યાં સમ આ રુપાળી,
માટી તણી પૂતળી કામળ કામ તહારી;
છે પ્રાણ પૂર્ણ દગ્ધ ત્યાં ધર્ય ઉર તહારે;
શુભાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?
- ૧૭ વારિં જ્યોત્સી ધૃત આશ ધરી હમેશાં,
ધંધો કરી ધન રળી ધન નાશ યાતાં;
ચિંતા દેવે સજગતે ઉર દોડતો તે,
શુભાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?
- ૧૮ ઢહારે જ સત્ય પરતું નહિ સત્ય એવું,
મિથ્યાભિમાન ધરમે ધરી નિત્ય બીજું;
સેતો લખાવો ઉર તે લખતાં લખી લે,
શુભાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?
- ૧૯ આયુષ્યની નિત નવી ગત ખૂંટ જોડી,
ભાવિં ભણ સર્વોન્નતે નવ ઉર જોડી;
રોયો હસ્યો બહુ ફર્યો પશુ અંત જોડે,
શુભાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?
- ૨૦ ધાણી જીત્યા જીવનના સમ નિત્ય જીત્યો,
વેડી તપા ભુખ દુઃખો ઉર આપ્યો ફૂટ્યો;
ના હોડય, આખ્યા તુભની ખુલ્લી જો ખરી-ને,
શુભાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળવ્યું છે ?
- ૨૧ 'આપ્યું ન આપ્યું મુંજને' મન એમ રોજે,
આણું ગણી તલખેતાં નર્મ લોભ સોડે;

ઉધારી ઉર મનવો હરિ ચખતો તે,
ગુમાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળચું છે ?

૨૨ પાચ્યો સહુ ધૂરણ અંગ ને એક બિલું,
તહોયે ગણી નિત નહું તુજ ઉર બિલું;
દોડી ઉભી ટળવળે નવ યાક તો તે,
ગુમાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળચું છે ?

૨૩ જાતાં સનેહોં તુજનાં તુજને બહું છે,
ના કામ એક નિતને અહોં કેરું છે;
એ જાણતો પણ બૂંલી જમતો હજી તે,
ગુમાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળચું છે ?

૨૪ તું કોણ ? ક્યાંથી ? કહો ? ને કહો છે જવાનો ?
એ જૂઠો ઉર વગદાં અહોં વીણવાનો;
હીધો કુમારો બપ ત્રાસ જહાં વસે તે,
ગુમાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળચું છે ?

૨૫ તારાં હીણાં કરમને ખત ખોટા માંડી,
મ્હાફે સદે હરિતણું કરો ઉર બાંધી;
રે રે હજી કંઈ રહું વય ત્યાં વિચારે।
ગુમાચ્યું કે જિવન આ કંઈ મેળચું છે ?

રસોક.

ગુમાચ્યું કે મેળચું એ, હજી કાંઈ વિચારતાં;
ઉઠ્ય નહેસો ઉઘમી યા, હું તજી હુંમય યવા।

કહોનાં એકે બાંધી.

ગોપી સંદેશ.

(મળેલું)

૧

આમ ઘટે રીસાવું ન ત્હમને, રે ઊગાળા,
કાઠી માથે કટક શું અમને ? રે રૂપાળા ! ૨૩.

હોય કદી કંઈ જૂથ્ય યમ તો, તે ખતવી સદૃ ખ્યારા ! -
અવ અવાડન પ્રેમી સુધારો, પથુ ન યમ આમ ન્યારા. રે ઊગાળા.

પ્રેમી તજ્યે નહિ પ્રેમ તજશે, ઉડો અંતર પેટા;
નજો છતાં શીદ અજણુ યમને, નાહક દુઃખડાં વેટા. રે ઊગાળા.

પ્રેમ અધૂરે પ્રેમ મધુરે, દૂર યવાથી સ્વામી !
એક ઘડી ના ઉરથી અજગી, વીતેલ વાત યવાની. રે ઊગાળા.

સ્નેહ કરી ના સ્નેહી રીખારી, શ્રીવર ! શ્રીવર ! સ્વામી !
પ્રેમ પરાયણુ પ્રાણુ પ્રેમીના, રીઝવો પ્રેમ પીવાડી. રે ઊગાળા.

ને અમ આહીર ઘેર જોવાયું, તે નહિ મહેલમાં જોશે;
મિથ્યા જ્ઞાનવૃત્તિ સ્વામ ! સંતોષ્યે, સત્ય શુભાવતાં રોશે. રે ઊગાળા.

રોશે શ્રીવર ! સત્ય એ, કદી ન ખીલું યામ;
પથુ જો એતો તોઃહજુ, પડે ન રોલું કામ !

“મજ બિહારી.”

ઉપનિષત્પ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ.

(મળેલું)

પ્રકરણ ૫.

(અનુસંધાન મતાંકથી.)

ઉપર કહેલા સર્વ ખડોમાં ભરતખંડન કર્મ કરવાનું ક્ષેત્ર ગણાય છે; અને ખીલ
આઠ ખડો દેવતાઓને ભોગવતાં બાણી સ્થેમાં પુષ્પો ભોગવવાતાં સ્થાનો અને પૃથ્વીનાં
સ્વર્ગ કહેવાય છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે તે તે ખડોમાં વસનારા જીવો

જે જે કર્મ કરે છે, તેનું અપૂર્વ પરિણામ આવતું નથી, અને તેથી જ તેઓ પુણ્ય ભૂમિ કહેવાય છે. આ આઠ ખંડમાં મનુષ્યની ગણતરી પ્રમાણે લોકોનું આયુષ્ય દશ દશ હજાર વર્ષનું હોય છે. તેઓનાં શરીરો વજનના જેવાં મજબૂત હોવાથી, તેઓનું બળ દશ હજાર હાથીઓના જેટલું હોય છે. અને તેઓ દેવો સરખાં વિલાસમુક્ત અનેક યથેચ્છ મુખો ભોગવે છે. કિંપુરુષમાં યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, પ્રેત અને ભૂતાદિ સત્ત્વોનાં જીવં જીવં રથાનેા આવ્યાં છે. તે ખંડનો અધિષ્ઠાતાદેવ રામચંદ્ર છે. તેઓના પરમભક્ત હનુમાનજી નિરંતર તે ખંડમાં રહીને રામ અને સીતાનું ભજન કર્યા કરે છે. હરિવર્ષમાં ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સિદ્ધો, ચારણો અને વિદ્યાધરાદિ દેવો વસે છે. પરમભક્ત પ્રહ્લાદજી આ ખંડમાં ભગવાનના વૃસિંહ સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરતા કાળક્ષેપ કરે છે. ઇલાવૃત્તના અધિદેવ રાંકર છે. તે ખંડમાં સઘળી સ્ત્રીઓ જ વસે છે. ભગવાન મહા પુરુષ પોતાના વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ ચાર સ્વરૂપવડે આ ખંડમાં રહે છે. ભદ્રાધિખંડના અધિદેવ હયગ્રીવ છે. આ ખંડમાં ધર્મપુત્ર ભદ્રચરા નારાયણના હયગ્રીવ સ્વરૂપનું ભજન કરતા નિરંતર વસે છે. કૃતુમાલમાં ૧૮૦૦૦ અહદેવો અને ૧૮૦૦૦ રાત્રી દેવતા વસે છે. તે ખંડના અધિદેવ પ્રદ્યુમ્ન અથવા કામદેવ છે. રમ્યકખંડમાં મનુ મહારાજને નાવમાં બેસારી તેઓનું રક્ષણ કરનાર ભગવાનનો મત્સ્યાવતાર થયો હતો, એમ કહેવાય છે. હિરણ્યમયમાં યિનુઓના દેવતા અર્ધમા વસે છે. ભગવાન નારાયણનો કમ્બાવતાર આ ખંડમાં થયો હતો. નવમા ઉત્તર કુરખંડમાં ભગવાનનો વરાહાવતાર થયો હતો, જેઓએ રસાતલમાંથી પૃથ્વીને દાઢ ઉપર ચઢાવીને બહાર કાઢી હતી. પૃથ્વી દેવતા આ ખંડમાં રહે છે. *

ઉત્તર કુરખંડે જંબૂદ્વીપની મર્યાદા પૂર્ણ થાય છે. તેની આસપાસ જે આકાશીય મહા સાગર આવેલ છે, તેનો વિસ્તાર ૧૫૦૦૦૦ યોજન અથવા ૧૨૦૦૦૦૦ માઇલ છે. તેની ઉપર ખીજો પ્લક્ષદ્વીપ આવેલો છે. પ્લક્ષદ્વીપ પાંચ દ્વીપોના જીવો દેવો સમાન દેખાય છે, અને તેઓની ઉત્પત્તિ દેવોના જેવી છે. તેઓનાં આયુષ્ય, વીર્ય, બળ અને બુદ્ધિ જન્મ સાપ્ત છે, કર્મોનુસારી નથી. પ્રાયશઃ તેઓની આયુર્મયાદ એક હજાર વર્ષની હોય છે, પ્લક્ષના અધિદેવ સૂર્ય અને તેની આસપાસ છતુરસનો સાગર આવેલો છે. શાન્મલીના અધિદેવચંદ્ર અને તેની આસપાસ મદિરાનો સમુદ્ર છે. કુચના અધિદેવ અગ્નિ અને તેની આસપાસ લીનો સમુદ્ર છે. કૈંચનો અધિદેવ-વરુણ અને તેની આસપાસ દહિનો સમુદ્ર છે. છઠ્ઠા શાક દ્વીપના અધિષ્ઠાતા વાયુદેવ છે અને તેની આસપાસ દુધનો મહાસાગર આવેલો છે. સાતમો પુષ્કરદ્વીપ છે, તેનો અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મદેવ છે, તે દ્વીપની મધ્યમાં પૂર્વ પશ્ચિમ માનસોત્તર પર્વત આવેલો છે.

કેવળ અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મ કરનારા શાકદ્વીપ સુધી આવી શકે છે; ત્યાં પિતૃઓ રૂપે કર્મનાં ફળ ભોગવી પુનઃઆકાશાદિ માર્ગે ચર્ધ પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કરે છે. કર્મની સાથે દેવોનું યજ્ઞ કરનારાઓ પુષ્કર દ્વીપ સુધી આવી શકે છે. તે દ્વીપમાં માનસોત્તર

પર્વત ઉપર મધુવિઘામાં કલા પ્રમાણે ચાર દિશાએ ઈંદ્ર, વરુણ, યમ અને સોમની ચાર નગરીઓ આવેલી છે, મધ્યખિંડુ મેરૂ પર્વતને મસ્તકે બ્રહ્માની નગરી આવેલી છે. +

વળી કેટલાંક પુરાણો એમ પણ કહે છે કે-આ બ્રહ્મદેવની નગરી આસપાસ ઈંદ્રની અમરાવતી, અગ્નિની તેજોવતી, યમની સંઘમિની, નિર્રુતની કૃષ્ણાક્ષી, વરુણની શ્રદ્ધાવતી, વાયુની ગંધવતી, કુબેરની મહોદધા અને ઇશ્વરી યશોવતી નામની આઠ લોકપાલની આઠ નગરીઓ આવેલી છે. x

પ્રુષ્કરદ્વીપની આસપાસ મીઠા જળનો સમુદ્ર આવેલો છે. માનસોત્તર અને મેરૂ પર્વત વચ્ચે જેટલું અંતર છે, તેટલા જ પ્રમાણની ઓટલે ૧૫૭૫૦૦૦૦ યોજનની ખીણ ભૂમિ મીઠા સમુદ્રની પછી આવેલી છે, આમાં આગળ ગ્રાણીઓ પણ છે; અને તે પછી ખીણ સુવર્ણની ભૂમિ આવેલી છે. તેનું માપ ૮૪૦૦૦૦૦૦ યોજનનું છે, અને તે ચરીસાના તળાવો જેવી સ્વચ્છ છે. તેમાં કંઈ પણ પદાર્થ નાંખ્યો હોય તો તે કાઢ પણ દીને પાછો હાથ આવતો નથી, તેથી દેવો વિના સર્વ ગ્રાણીઓ તેના ત્યાગ કરે છે. x સુવર્ણ ભૂમિની ઉપર લોકાશોક પર્વત આવેલો છે. એ પ્રમાણે લોકાશોક અને મેરૂ વચ્ચેનો અંતર સાગ્ર આ કોડ યોજનનું છે, વળી શિવતંત્રમાં કહ્યું છે કે-સસાગર સાત દ્વીપોનું માપ ૨૩૫૦૦૦૦ યોજનનું છે; તેની પછી જે સુવર્ણ ભૂમિ આવેલી છે, તેનું માપ ૧૦ કોડ યોજનનું છે. આ ભૂમિ દેવોનું રમણસ્થાન છે, અને તેની પછી લોકાશોક પર્વત આવેલો છે. = " એ પ્રમાણે બૂરૂ, હુવરૂ અને સ્વર્ગપત્રલોદીનું વર્ણન પુરાણોમાં આવેલું છે.

અચ્યુત, સુદ્ધ નિવાસ, સત્યાન અને સંહાસંતી નામના દેવો વસે છે. આ સોકાંતો, આનંદનો આપણને વિચાર પણ આપી શકતો નથી. શ્રીમદ્ ભાગવતનાં દ્વિતીયાધ્યાયના ૧૮ માં સ્લોકમાં કહે છે કે-જનનાદિ ત્રણ સ્લોકમાં ભગવાને અતુલ્ય અમૃત (અવિનાશી સુખ), સ્નેહ (દુઃખ રહિત સુખ) તથા મોક્ષને સંભોળ્યા છે. તેની ઉપર દીક્ષા કરતાં શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે ત્રિસેકોનો આનંદ શાશ્વત્વનું છે. યદ્યપિ મહાલોક મુક્તિ માંગેલાં અવિશેષ છે. તોપણ ત્યાં વસતાં જીવોને તે લોકનો કંઈપણે ત્યાગ કરવો પડે છે. અને તે લોકનો આનંદ અવિનાશી નથી. જનલોકમાં જીવો જેટલો કાળ વસે છે, તેટલો કાળ નિરંતર આનંદ ભોગવે છે, છતાં મહાનિવાસીઓના દુઃખનો કદાપતે તેઓને ભાસ શક્ય છે, તેથી તે આનંદ દુઃખ ગિચિત કહેવાય છે. તપોદેશમાં દુઃખનો કેવળ અભાવ છે, અને સત્ય સ્લોકમાં તો ભયનો લેશ પણ હોતો નથી. *

૫૨વીની નીચે સાત પાતાળો આવેલાં છે. તે પ્રત્યેક પાતાળની ઉચાઈ તથા પોહોળાઈ દરેક હબર યોજનની છે. ૫૨વીની યુક્ત ૩૫ આ સ્વર્ગમાં ચૈતરયાત્રી એવા દૈત્યો, દાનવો તથા સર્પો સ્વર્ગ કરતાં પણ અધિક કામના, ભોગ, એકધર્મ. આનંદ તથા વિશ્રુતિ-ઓવાળા હોવાથી ધણીજ સમૃદ્ધિવાળાં ઘરમાં, ઉદ્યાનમાં, રમણુરયાનમાં તથા વિહારારામમાં માયાથી અનેક પ્રકારના વિનોદો કરતા વાસ કરે છે. ઇશ્વર પણ તેઓની કામના ભંગ કરી શકતા નથી; અને તેઓનાં સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુ, રનેહી તથા ચાકર નહર નિત્ય આનંદમાં તથા પ્રજુલ્કરમાં દુખ્યા જ રહે છે. માયાવી મયદાનને પાતાળમાં વિલાસયુક્ત ભોગ ભોગ-વવાને ચોખ્ખી ધણી રમણીય નગરીઓ બધીથી છે. ત્યાં આગળ સૂર્ય વિગેરે ન હોવાને લીધે રાત્રિ દિવસ વિગેરે કાળના વિભાગોનો ભવ રહેતો નથી. વળી ત્યાં આગળ મોટા-મોટા નાગોના મસ્તકમણિઓ સકળ અધિકારનો નાશ કરે છે. ત્યાં વસતાં પ્રાણીઓ દિગ્બોધિના સેવનથી નિરંતર નિરોગી, યુવાન અને સુંદર રહે છે. તે પ્રાણીઓનું ભગવાનના સુદર્શન આ વિના બીજા કોઈથી પણ સ્પર્શ થતું નથી. અતલ નામના પેહેલા પાતાળમાં મયદાનવનો પુત્ર બલાસુર રહે છે. તેણે પાતાળમાં જન્મ પ્રકારની માયાઓ સરજી છે. જેમાંની કેટલીક માયાઓને તો કેટલાએક હથ્થુ સુધી ધારણ કરી રહ્યા છે. વિતલમાં પોતાના પાર્ષદ ભૂત ગણોથી વિદાયેલા ભગવાન દ્વારકાશ્વર પ્રભુપતિની રચેલી સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ કરવા માટે પાર્વતીની સાથે જોડું યજ્ઞને રહે છે. સુતલમાં બલિરાજ રહે છે. હન્દ્રાદિક પાસે પણ ન હોય તેવી મહા સમૃદ્ધિવાળી લક્ષ્મી તેની પાસે છે. તેમજ ભગવાન જગદ્ગુરુ નારાયણ તે બલિરાજના દ્વાર પાસે હાથમાં ગદા ધારણ કરીને દ્વારપાલરૂપે ઉભો રહે છે. તથાતલમાં મયદાનવ રહે છે; જે ત્રણ નગરીઓનો અધિપતિ છે. મહેશ્વરશંકરે તે ત્રણ નગરીનો નાશ કરવાથી તેઓ ત્રિપુરારૂપે કહેવાય છે. ફરીથી તેજ શંકરની કૃપાથી મયદાનવ સુદર્શન ચંક્રના ભયમાંથી મુક્ત થઈને તલાતલમાં પૂનઃવ્ય છે. મહાતલમાં અનેક મરતંકવાળા કંકુના પુત્ર સર્પોત્તું એક કોષવસ નામનું મંડળ રહે છે. તેઓમાં કુલક, તંદક, કોલિય તથા સુષેણુ વિગેરે સુખ્ય અને મોટી કાંયાવાળા મંદ્ર સર્પો છે; તેઓ ભગવાનના વાહન ગરુડથી નિત્ય ડરતા રહે છે. રસાતલમાં નિર્વાતકવંચો, કાલેયો તથા હિરણ્યપુર વાસીઓ એમ ત્રણ વર્ગમાં

વેહેરાયેલા પશ્ચિની નામના દૈત્યો તથા દાનવો રહે છે. તેઓ જન્મથી જ દેવના શત્રુઓ છે. મહા બળશાળી છે તથા મહા સાદસિક છે. તોપણ ઇન્દ્રદિતિ સરખા નામની કુતરીની મંત્રરૂપી પ્રાણી સાંભળી તે દૈત્યો ઇન્દ્રથી ડરે છે. તેની નીચે સાતમા પાતાળની મોટી કાયાવાળા તથા મહા ક્રોધવાળા વાસુકિ પ્રમુખ નાગ લોકના રાજાઓ રહે છે; અને તેઓમાં શંખ, ક્ષત્રિક, મહાશંખ, ચેત, ધનંજય, ધૃતગાત્ર, શંખચૂડ, કંબલ, અશ્વતર તથા દેવદત વિગેરે મુખ્ય નાગો ગણાય છે. તે સંપોને પાંચ, સાત, દશ, સો તથા હજાર મરતકો છે, અને તેની ફેણ ઉપર રહેલા અતિ પ્રધારવાળા મોટા મંચિઓ પોતાની કાંતિથી પાતાળમાં રહેલા અધકારનો નાશ કરે છે. x

પાતાળની નીચે ત્રીસ હજાર યોજન દૂર અનંત ઝિવા શેષનાગ ભગવાનનો તમે ગુણી અવતાર કહેવાય છે. તેઓ અહંકારના અધિષ્ઠાતા હોવાથી, દેહ અને આત્માનો અંબંધ કરનારા છે; તેથી પંચરાત્રમાં તેઓનું સંકર્ષણ નામ આપેલું છે. તે અનંત મૂર્તિવાળા તથા હજાર મરતકવાળા ભગવાન શેષ નામના એક મરતક ઉપર રહેલું આ ભુવન સર્વવત્તા હાથા જેવડું દેખાય છે. વળી તે શેષ પ્રલય વેળાએ આ ભુવનખંડનો સંહાર કરવાને ઇચ્છે છે. ત્યારે ક્રોધથી વાંકી કરેલી અને આમ તેમ ફરતી તેઓની મનોદર બે કુટ્ટી વચ્ચેથી ત્રણ નેત્રવાળા સંકર્ષણ નામના અગીયાર રહેા ત્રણ ફણાવાળું ત્રિશુલ ઉછાળતા બહાર નીકળે છે. સૃષ્ટિકાળમાં તે અનંત યોતાના તામસિક સ્વરૂપને પોતામાં સમાવી દે છે. તે સમયે તેમનાં નેત્રો નિરંતર મદને લીધે પ્રસન્ન તથા વિદ્યવત્ રહે છે. તેઓ શરીર ઉપર કાળાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, એક કાનમાં એક કુંડલ ધરણ કરે છે, હજારા ઉપર અનંત સુદર એવો હાથ મૂકીને બેઠેલા છે, અને કાઠમાં અતિ સુગંધમય તુલસીની વૈજયંતી માળા ધારણ કરે છે. *

ખીજો ગુણ જેઓમાં પ્રધાન છે, તેમજ જેઓમાં પુણ્ય પાપ સમાન છે, તેઓ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય યોનિમાં અવતરે છે. સકામ પુણ્યશાળીઓ પિતૃ લોકમાં જાય છે. અધિક પુણ્યવાન અને સત્યગુણ જેઓમાં પ્રધાન છે, તેવા જીવો સ્વર્ગમાં જાય છે; જેઓમાં તમે ગુણ પ્રધાન છે, તથા જેઓમાં બુદ્ધિતત્વનો વિકાસ ન થતાં જેઓનું અંતઃકરણ કેવળ કામના મય છે, તેવા જીવો પાતાળમાં જન્મ લે છે. પરંતુ જેઓએ પુણ્ય કરતાં પાપકર્મો અધિક કર્યાં છે તેવા જીવો નરકનો વાસ કરે છે.

આ નરક પ્રદેશ ત્રિલોકીની અંદર દક્ષિણ દિશામાં પૃથ્વીની નીચે અને સમુદ્રની ઉપર આવેલ છે, જે દક્ષિણ દિશામાં અગ્નિજ્વાલ વિગેરે પિતૃગણોx પરમ સમાધિ મદાવીને

x જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત ૨૬ઁ પ અધ્યાય ૨૪.

* જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત ૨૬ઁ પ અધ્યાય ૨૫.

x મનુસ્મૃતિમાં પિતૃઓની ગણના નીચે પ્રમાણે કરી છે.

૧ વિરાટ પુરુષના પુત્ર સોમસદ સાધ્ય દેવોના પિતૃઓ છે.

૨ દેરણ્ય મનુના ,, અગ્નિજ્વાલ અન્ય દેવોના ,, ,,

પોતાના વંશજોના મનોરથો સફળ થાય એવા આશીર્વાદ આપતા થકા રહે છે; તથા જ્યાં આગળ પોતાના ગણ સાથે રહેતા, સર્વના પુનઃ ભગવાન પિતૃરાજ યમદેવ ભગવાનની આજ્ઞામાં રહીને પોતાના દુનોએ યમપુરીમાં આવેલા અને મૃત્યુ પામેલા જીવોને તેઓના અપરાધ પ્રમાણે પાપનાં ફળરૂપે તેઓને શિક્ષા કરે છે. ૧ તામિસ્ર, ૨ અધતામિસ્ર, ૩ રૈરવ, ૪ મહારૈરવ, ૫ કુંભીપાક, ૬ કલસ્રવ, ૭ અસિપત્રવન, ૮ સુકરંમુખ, ૯ અધ કૃપ, ૧૦ કૃમિ ભોજન, ૧૧ સંદંશ, ૧૨ તપ્તમૂર્તિ, ૧૩ વજ્રકંટક, ૧૪ શાસ્ત્રમલી, ૧૫ વૈતરણી, ૧૬ પૂથોદ, ૧૭ પ્રાણરોધ, ૧૮ વિઘ્નસન, ૧૯ લાલાભક્ષ, ૨૦ સારમેશાલન, ૨૧ અવીચિરમૃત્યુ-એવા પ્રદેશના ૨૧ ખંડો મુખ્ય ગણાય છે. કેટલાકો ૧ ક્ષારકંઠમ, ૨ રક્ષો ગણ્યુ ભોજન, ૩ શૂલપ્રોત, ૪ દંદશૂક, ૫ અવટ નિરોધન, ૬ પથાવતન તથા ૭ સચ્ચીમુખ નામના ખીજ સાતખંડોને ઉમેરી કુલ ૨૮ ખંડો છે, એમ કહે છે. આ ખંડોનાં નામો ઉપરથીજ તેઓનું ભયંકરપણં પ્રત્યક્ષ થાય છે. ખાખચારી દુષ્ટ મનુષ્યોના જીવને યમતા દુનો ત્રણ મુદ્રતમાં અથવા બે મુદ્રતમાં નવાળું હજાર યોજનનો માર્ગ ચલાવીને ધસડી લઇ જાય છે, એમ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે. તે ઉપરથી યમલોકનો વિસ્તાર કેટલો બધો છે, તે ધ્યાનમાં આવી શકે છે. વસ્તુતઃ યમલોકમાં અઢાવીશ જ નહિ પણ હજારો નરકો છે, અધર્મને માર્ગે ચાલનારાઓ વારા ફરતી તે તે નરકોમાં પડે છે; અને ધર્મનો માર્ગ અનુસરનારા લોકો સ્વર્ગમાં જાય છે, તે તે સ્થળે તેઓનાં સધર્મી કર્મોનો ફાલ થતો નથી; તેથી શેષ રહેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા ફરી મૃત્યુ લોકમાં તેઓ અવતરે છે. *

એ પ્રમાણે પૃથ્વી, દરીય, ખંડ, નદીઓ, પર્વતો, આકાશ, સમુદ્રો, પાતાળો, દિશાઓ, નરકો, જ્યોતિષ્ઠયક તથા ખીજ લોકોની સ્થિતિ જે સર્વ જીવ સૂક્ષ્મહોના સ્થાનરૂપ એવા વિરાટ પુરૂષનું આશ્રયકારક સ્થૂરરૂપ છે. પાતાળ, એ વિશ્વસ્રષ્ટા વિરાટ પુરૂષના પગનાં તળીયાં છે, રસાતળ પગની પાની છે; મહા તળ ચરણની છુટી, તલાતલ બે જગ્યા, સુતલ ગોઠ્ય, વિતલ તથા અતલ બે સાથળો, પૃથ્વી જગ્યા, આકાશનાભિ, સ્વર્ગજાતી, મહારૂકંઠ, જનમુખ, તપ લલાટ અને સત્ય લોક તેનું મસ્તક છે. ધન્વન્તરી દેવો તેની બુજઓ દિશાઓ કહ્યુંગોલક, સ્પન્દજ્યોન્દ્રિય, અશ્વિનીકુમારનાસિકા, ગંધ દ્વાજ્યોન્દ્રિય, પ્રજ્વલત અગ્નિ મુખ,

૩ અગ્નિના	„ બર્હિપદ દૈત્ય, ઘનવ, યક્ષ, ગંધર્વ, સર્પ, રાક્ષસ, સુપર્યુ અને કિમરના	„
૪ બૃમુના	„ સૌમ્ય આલ્લુના	„
૫ અગિરાના	„ હવિર્ભુજ ક્ષત્રિયના	„
૬ પુલસ્ત્યના	„ આન્યપ વૈશ્યના	„
૭ વસિષ્ઠના	„ સુકાલિન શુદ્રના	„

વસી અમિદગ્ધ, અનમિદગ્ધ, કબ્ય, બર્હિપદ, અગ્નિજ્વાલ અને સૌમ્યને પશુ આલ-
જોના પિતૃઓ કહે છે. મનુસ્મૃતિ અ. ૩ શ્લોક ૧૯૪ થી ૨૦૦.

* જુઓ ૨૬૫ ૩ અધ્યાય ૩૦ શ્લોક ૨૪.

* જુઓ તેજ ૨૬૫ ૫ અધ્યાય ૧૬.

અંતરીક્ષ ચક્ષુઃ સૂર્ય ચક્ષુષિન્દ્રિય. રાત્રિ દિવસ પાંપણ, બ્રહ્માંડનું સ્થાન બ્રહ્મંડ, પાણી તોળવું, રસ ભિન્નતા; યમ દાદ તેમજ વેદો વિરાટ પુરુષનું અક્ષરધં કહેવાય છે. નદીઓ તેની નાદી, વૃક્ષો રવાટાં, વાયુનિઃશ્વાસ, ક્ષાણગતિ, મેઘમંડળ ક્રેશ, સંધ્યાકાળ વચ્ચે પ્રકૃતિ-દૃશ્ય, ચંદ્ર મા મન, મહત્ત્વ ચિત્ત, રૂદ્ર અહંકારતત્ત્વ, પશુઓ શ્રાણી, મનુ બુદ્ધિ અને મનુષ્ય તેનું નિવાસ સ્થાન છે. ગધર્વ, વિદ્યાધર, ચારણ અને અપ્સરાગણ તેના સ્વરોનું સ્મરણ છે. અસુરો શરીર બળ, બ્રાહ્મણો મુખ, ક્ષત્રિયો ભુજ, વૈશ્ય ઉર અને શુદ્ર તે વિરાટ પુરુષના ચરણરૂપ છે.=

મનુષ્યનાં ૪૩૨૦૦૦૦ વર્ષોના ચાર યુગનો એક મહાયુગ કહેવાય છે. એવા ૭૧ મહાયુગનો એક મન્વંતર અને તેવા ૧૪ મન્વંતરોનો એટલે મનુષ્યનાં ૪૩૨૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષોનો બ્રહ્માનો એક દિવસ અને તેટલાંજ વર્ષોની બ્રહ્માની એક રાત્રિ કહેવાય છે. બ્રહ્માના એક દિવસને કલ્પ કહે છે. બ્રહ્માનું આયુષ્ય તેઓનાં ૧૦૦ વર્ષોનું એટલે બે પરાધ અથવા ૩૧૧૦૪૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષોનું છે. બ્રહ્માના આયુષ્યનો હાલમાં પ્રથમ પરાધ પૂર્ણ થયો છે. આધુનિક બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મકલ્પથી શરૂ થઈ છે. ત્યાર પછી પાંચકલ્પ હતો. હાલમાં ચૈતવારાહ નામનો કલ્પ ચાલે છે. બ્રાહ્મકલ્પમાં બ્રહ્મા જોને શબ્દબ્રહ્મ કહે છે, તે પોતે ઉત્પન્ન થયા હતા; પાંચકલ્પમાં ભગવાનના નામિ સરોવરમાંથી ભોંકોની સ્થના થઈ શકે તેનું ક્રમજ ઉત્પન્ન થયું હતું; વારાહકલ્પમાં તેઓએ વરાહનો અવતાર ધારણ કર્યો હતો. આ બે પરાધ નામનો જે કાળ છે, તે કાર્યોપાધિરહિત, અનંત, અનાદિ અને જગતનાં કારણરૂપ પરબ્રહ્માની એક નિમિત્ત જોટલો ગણાય છે. એવા પરબ્રહ્માની સત્તામાંથી એવાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થાય છે; અને એવાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો તે પરબ્રહ્મા; એક પ્રદેશમાં માત્ર પરમાણુ જોટલું સ્થળ રોકી શકે છે. અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો પરબ્રહ્માની એક નિમિત્તે ઉત્પન્ન થઈ અન્યનિમિત્તે જ લપ પામે છે. કુદ્યુદ્ધિનો મનુષ્ય, જેની દૃષ્ટિ અતિ સ્થૂલ પાર્થિવ પરમાણુઓની પાર જઈ શકતી નથી તેને આવી અનંત વિશ્વ સ્થનાનું બળ પશુ કેમ ધર્મ શકે? અરે! અલ્પિલ બ્રહ્માંડમાં કૃમિરૂપ મનુષ્ય! મદ્યથી ઘૂણિયમાન યથેષાં તારાં નેત્રો ઉઘાં કર. વિશ્વના અનંત જીવોનું કેવળ કલ્યાણ કરવા માટે જોઓએ શરીર ધારણ કર્યા છે, તેવા તપઃશરીર મહાત્માઓને વંદન કરી તેઓનો ઉપદેશ અવશ્ય કર! તેઓની શિક્ષાને અનુસર! (ચાલુ.)

માનસકર. વિ. ખીતાંબરદાસ. મેહેતા.

॥ બાલકોની કેલવણી: ॥

(અનુસંધાન-૫૪ ૧૪૩ થી.)

જેમ હાથના રનાયુઓ સુખકારકરીતે ઉપયોગમાં આવતાં પુષ્ટ અને બલવાન અને છે, તેમ સ્વૃષ્ઠ માનવદેહનાં મસ્તક અને અન્ય અવયવો, તેમના આસપાસના પ્રદેશમાંથી યોગ્ય સંસ્કારો મળતાં યથાર્થ માર્ગમાંજ વળવા માટે છે. એકાદ દૃષ્ટાંતવડે આ લાવના સારી રીતે સમજી શકાશે. એકાદ જૂના લૂગડાના ટુકડામાંથી, જે ખૂણાના હાથ બનાવીને; બીજા બેના પગ કરીને, મસ્તક માટે એક ગાંઠવાળીને, આંખો, નાક અને મુખ સાદીથી ચીતરીને એક દોંગલી બનાવી શકાય; અથવા રંગેલા ગાસ અને ખરા વાળવાળી એકાદ સુંદર દોંગલી બાલક માટે ખરીદી શકાય. કહેવાની જરૂર નથી કે આવી બીજા પ્રકારની પૂતલી ખરેખર બધુંકર છે તથા બાલકના જીવનના ઉત્તમ કલાવિષયક વલનને નાશ કરનાર ગણાય છે. અત્રે કેલવણીનો પ્રશ્ન એક તદ્દન બિન્ન પ્રકારનોજ છે. જે બાલકને ચોંધરાની પૂતલી આપવામાં આવે છે તો તેને પોતાની કલ્પના શક્તિવડેજ પૂતલીથી સુચવાતો માનવ આકારનો સંસ્કાર પૂરેપૂરો ઉપજાવી લેવો પડે છે. કલ્પનાના આવા કાર્ય વડે મસ્તકનાં સ્વરૂપો બધાવામાં સદાચ મળે છે, તેથી જેમ હાથના રનાયુઓ સ્વાભાવિક કાર્ય કરતાં વિસ્તાર પામ્યાં જાય છે તેમ તેનો પશુ વિસ્તાર વિકાસ થતો જાય છે. જ્યારે બાલકને કહેવાતી “સુંદર પૂતલી” આપવામાં આવે છે ત્યારે મસ્તક માટે કંઈ પણ વિશેષ કાર્ય કરવાનું બાકી રહેતું નથી. તે સ્વતઃ વિસ્તાર પામવાને બદલે જાણે કે સંકુચિત, શુષ્ક બનતું જાય છે. જે ભોદા આત્મવાદીની રીતિ પ્રમાણે મસ્તકના અંતરનું અવલોકન કરી શકે તથા તેને આપો આપ સ્વરૂપોમાં ધડાતું જુએ તો તેઓ પોતાનાં બાલકોને ખાત્રીથી મસ્તકની ઉત્પાદક શક્તિઓને પ્રબલ બનાવી શકે એવાંજ રમકડાં પૂરાં પાડશે માત્ર મૃતઃપ્રાયશાંતિકસ્વરૂપોથી ધડાપલાં સર્વ પ્રકારનાં રમકડાંની બાલકની ઉત્પાદક શક્તિઓ ઉપર એક પ્રકારની વિનાશકારક અસર થાય છે; અન્ય પક્ષે અમુક જીવંત બાવનાને સતેજ બનાવનાર દરેક બાબત યોગ્ય દિશામાં અસર ઉપજાવે છે. આપણો જડ-વાદ, નાસ્તિકતા પરાયણુ ઝમ્મો માત્ર ગણ્યાં ગાંધ્યાંજ સારાં રમકડાં ઉપજાવી શકે છે, એક દૃષ્ટાંત તરીકે એક એવી યોજના કે જેમાં જે હાલતા લાકડાના કડકા, સામ સામે ઉભેલા, કોઇ પદાર્થને ધડતા બે લૂકારોને દર્શાવે છે. હજુ પણ આવા પદાર્થો મેળાઓમાં મળી શકે છે. એવા પ્રકારની ચિત્ર પ્રોપીઓ પણ ઘણી સરસ છે કે જેમાં ચિત્રોને દોરી એવાડે ગતિવાળાં બનાવવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે બાલકમૃતઃપ્રાય ચિત્રની જીવંતકાર્યમાં બાવના યોજી શકે છે. આવા પદાર્થોવડે અવયવોની એક પ્રકારની આંતર પ્રવૃત્તિ ઉપજાવવા છે; આવી પ્રવૃત્તિમાંથી અવયવોનાં યોગ્ય સ્વરૂપ આપો આપ ધડાતાં આવે છે.

અત્રે તો માત્ર આવી બાબતોની સૂચનાજ આપવામાં આવશે, પરંતુ બાવિમાં દરેક ખાસ દૃષ્ટાંતમાં જેની જેની જરૂર હોય તે તે દર્શાવવાને આત્મવિદ્યા પાસેથી ખુલાસો મળવો પડશે; આવા ખુલાસા આપવાને આ વિદ્યા સમર્થ છે; કારણ કે તે કંઈ એક

આલી બાવવાયક કલ્પનાઓના સમૂહરૂપ નથી, પરંતુ બ્યાવહારીક બાબતોમાં માર્ગ દર્શક દિશાઓ પૂરી પાડવાને સમર્થ અગત્યના સિદ્ધાંતોના એક સમૂહરૂપ છે.

એકાદ બે ઉદાહરણો દૃષ્ટાંત તરીકે ચાલશે. આત્મવિદ્યા પ્રમાણે પરિસ્થિતિને લક્ષમાં લેતાં એકાદ આજ્ઞાસુ અને સુસ્ત બાલકના કરતાં એકાદ આવેશવાળા, ઉશ્કેર ઈ નય એવા બાલક સાથે તદ્દન ભિન્ન પ્રકારે વર્તવાનું છે. ઓરડાના રંગથી માંડીને, બાલકની આસપાસ સામાન્ય રીતે જે જે વિવિધ પદાર્થો આવ્યા હોય છે તેનો, તેણે પહેરેલાં લૂગડાના રંગનો પણ, ઈરેક બાબતનો સારી રીતે વિચાર કરવાનો છે. જે આત્મ વિદ્યાવડે દોરવાની ઈચ્છા ના હોય તો ઘણીવાર ખોટી બાબતજ યદ્ય બેસે છે, કારણ કે અનેક દૃષ્ટાંતમાં જડવાદ, નાર્સિકતાનું વલન યથાર્થથી તદ્દન વિરુદ્ધ બાબતજ કરી બેસે છે. ઉશ્કેરાઈ નય એવા બાલકનાં લૂગડાના તથા આસપાસના પ્રદેશના રાતા અથવા રતાશ પડતા પીળા રંગ હોવા જેમજે. આથી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિના બાલક માટે ભુરાશ પડતા લીલા રંગ પસંદ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે બાલક પ્રદેશમાં વપરાતા રંગને બંધ બેસતો રંગ અંતરમાં ઉપજી આવે છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત તરીકે લાલવડે લીલો ઉપજવાય છે; ભુરાવડે નારંગીઓ પીળો ઉપજી આવે છે; અમુક રંગવાળા અમુક પદાર્થ ઉપર થોડો સમય દૃષ્ટિ રાખીને, તેને એકદમ ઘોળા પદાર્થ ઉપર ફેરવવાથી કોઇની પણ આ બાબતની સહજમાં ખાત્રી થઇ શકશે. બાલકનાં સ્થૂલ અવયવોવડે આવેો બંધ બેસતો રંગ ઉપજી આવે છે તથા તેને જરૂરમાં તેની સાથે મળતાં આવતાં અવયવોનાં બંધારણને અસર કરે છે. ઉશ્કેરાઈ જતા બાલકની પરિસ્થિતિનો લાલ રંગ, અંતરમાં તેને અનુરૂપ લીલું ચિત્ર ઉપજાવે છે, લીલા રંગના અનુભવથી આ પ્રમાણે ઉપજી આવતી પ્રકૃતિની શાંતિદાતા અસર હોય છે, અને અવયવો પણ પોતાનું શાંતિકારક વલન ધારણ કરે છે.

જીવનના આ સમયે એક નિયમ ખાસે લક્ષમાં લેવાનો છે, સ્થૂલદેહને જે જે અનુકૂળ હોય તેનું માપ પોતાને ઉપજાવી કાઢવાનું છે, સાથે સાથે મળતાઆવતા તૃષ્ણાથી વિકાસવડે તે આમ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય, કે આરોગ્ય સ્થૂલદેહ પોતાને માટે જે જે સાઈ હોય તેનીજ તૃષ્ણા કરે છે. જ્યાં સુધી વૃદ્ધિ પામતા બાલકના માત્ર સ્થૂલદેહ વિષેનો પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી તો શુભ કામનાઓ, તૃષ્ણાઓ અને આનંદો કાળ તે શાની શોધ ચલાવે છે, એ સંભાળપૂર્વક લક્ષમાં લેવાવાની જરૂર છે. અવયવોના સ્થૂલ સ્વરૂપને ઉત્તમ માર્ગે ખીલાવનાર આનંદ અને સુખની શક્તિઓ છે.

બાલકને આસપાસની રિયતિના સંબંધમાં યોગ્ય સ્થૂલદેશાઓમાં ના ગોઠવવાથી આ દિશામાં એક મોટી ભૂલ કરવામાં આવે છે. પોષણની ત્રેરણાના સંબંધમાં ખાસ કરીને આમ થાય છે. પદાર્થોના હૃદયારના ઉપયોગથી બાલકને અકરાંતીઓ બનાવી દેવામાં આવે જેથી તે પોષણથી આરોગ્યવર્ધક બાવનાઓનું બીલકુલ બાત ગુમાવી બેસે; યોગ્ય જોરાવડે આવી બાવનાઓને એટલી બધી સંપૂર્ણ રીતે જળવી શકાય છે, કે અમુક પ્રસંગોમાં જે જે તેને સાઈ લાગે તેનીજ (એક પાણીના ખાલા સુદાંતમાં પણ) તે માગણી કરશે અને જે જે નુકસાનકારક હોય તેનો ત્યાગ કરશે. જ્યારે આત્મવિદ્યા પાસે કેલવણીની કળ

ધડવાની માગણી કરવામાં આવશે ત્યારે તે પોષણ અને ખેતરોના દરેક પદાર્થને દર્શાવી આપશે, અને જે જે લક્ષમાં લેવાનું છે તે સર્વ દર્શાવશે. આજકાલના ધણા અધ્યાત્મવાદીઓની રીત ભાત ઉપરથી ધારવામાં આવે છે તેમ એ કોઈ પ્રકારના ઉપયોગ વિનાનો વાદ નથી પરંતુ જીવનમાં કામ લાગે એવો વ્યવહારિક સિદ્ધાન્ત છે.

રથૂલ અવયવોમાં ફેરફાર કરીને અસર ઉપજાવે એવી સંજિતોમાં તેટલા માટે આસપાસના પ્રદેશમાંથી ઉપજતા આનંદની તત્ત્વનો સમાવેશ કરવાની જરૂર છે. રક્ષક હસતા ચેરાવાળા રહેવું જોઈએ; સર્વ બાબત કરતાં પ્રથમ કૃત્રિમ નહિ, પરંતુ યથાર્થ પ્રેમ હોવાની જરૂર છે;—જાણે કે રથૂલ પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ધા મરેલો વદીઆવીને રથૂલ અવયવોના આકારને અક્ષરશઃ અર્થમાં પોષતો હોય તેવા પ્રેમની અપેક્ષા છે.

જ્યારે પ્રેમના આવા વાતાવરણમાં, સહા નમુનાઓનું અનુકરણ સંભવિત હોય છે ત્યારે ખાલક તેના યોગ્ય પ્રદેશમાં હોય છે. ખાલકની આસપાસના પ્રદેશમાં એવું કંઈપણ ના થવું જોઈએ કે જેનું તે અનુકરણ ના કરી શકે, એ વાત ખાલક લક્ષમાં રાખવાની છે. એવું કંઈપણ ના થવું જોઈએ કે જેથી ખાલકને એમ સમજાવવાની ફરજ પડે કે “તારે આમ ના કરવું જોઈએ.” ખાલક કુવી રીતે અનુકરણ કરવાનું શોધે છે તેની, સમજાવાના ધણા સમય પહેલાં તે કુવી રીતે લખેલા અક્ષરોનું અનુકરણ કરી શકે છે, એ અવલોકનાર કોઈની પશુ ખાત્રી થઈ શકશે. ખાલક માટે પ્રથમ લખેલા અક્ષરોની કોપી કરવી અને આગળ સુપર તેમનો અર્થ સમજાવે, એજ ખરેખરી રીતે સલાહ કારક છે. કારણ કે રથૂલ દેહની વિકાસબુદ્ધિ સાથે અનુકરણનો સંબંધ છે, જે સમયે મન છાયા દેહને પ્રતિ ઉત્તર આપતું હોય છે; આ બીજા દેહ ઉપર ખીજવારના દાંતના સમય પછીજ અસર ઉપજાવવાની જરૂર છે, તે સમયે તેનું છાયાત્મક આવરણ નાશ પામ્યું હોય છે. ખાલક કરીને અનુકરણના સાધનવડે વાણીનું શિક્ષણ આ વર્ષમાં મળે છે; કારણ કે સાંભળવા વડે ખાલક હૃત્તમ પ્રકારે બોલતાં શિખે છે. સર્વ પ્રકારના નિયમો અને કૃત્રિમ શિક્ષણના સાધનો કાંઈપણ પ્રકારનું બંધુ કરી શકતાં નથી.

ખાલકોના આરંભનાં વર્ષોમાં જોઈતું ખાલક અગત્યનું છે, કે ખાલકીત જેવાં કેલવણીનાં સાધનો વડે, તેમની ઇન્દ્રિયો ઉપર જની શકે તેટલો રાગ-તાલનો સુદિર સંદેશર પાડવો જોઈએ. અર્થેના કરતાં પશુ ખાલક કરીને સુદિર રાગમાં અગત્યનો સમાવેશ થાય છે. જેથી જેથી આંખ, કાન ઉપર જેટલી જેટલી વધારે બલપ્રેરક અસર થાય તેટલી ઉત્તમ. દર્શાત તરીકે સંગિતના તાલને અનુકરતા તૃત્યની ગતિયોમાં રહેલી અવયવો તે ધડવાની શક્તિની જરાપણુ ઓછી કીમત કરવાની જરૂર નથી.

દાંતના બંદલાવા સાથે છાયાદેહ પોતાના જાણીયા આવરણને દૂર કરે છે; આ સમયથીજ છાયાદેહને જાણપ્રદેશમાંથી કેલવણી આપી શકાય છે. આ પ્રમાણે છાયા દેહને સાચી અસર થઈ શકે છે, એ બાબત સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. છાયા દેહના ફેરફાર અને વૃદ્ધિવડે, અનુકરે પ્રીતી બાવનાઓ, રેવો, અંતરવલન, આરિત્ર, સ્મૃતિ, અને સ્વભાવનો ફેરફાર અને વૃદ્ધિ સમવાય છે. ચિત્રોવડે, દર્શાવડે, કમ્પનાશક્તિના યોગ્ય નિયમન

વડે હાથાદેહને ખસર કરી રક્ષાય છે. જેમ સાનવર્ષનું યતા સુધી તે અનુકરણ કરી શકે એવો રચક્ષ નમુનો પૂરો પાડવાની જરૂર છે. તેમ વિદ્યાસ પામતા બાલકની પરિસ્થિતિમાં, બાલકના દાંત અને યુવાનના મધ્ય સમયમાં, બાલક જેના ઉપર પોતાનું ધ્યાન દોરી શકે એવી આંતરબાહ્ય અને કંમનવાળી બાબતોએજ તેના આમગ્ય લાવવાની જરૂર છે. જેથી જેથી વિચાર ચલાવવાની જરૂર પડે, દૃષ્યના અને વાતાવાર કાર્ય કરતા સર્જનો આ સમયેજ ઉપયોગ હોય છે. જ્યારે યોગ્ય રીતે નિયંત્રાયણી દૃષ્યનાને, હર્ષત મૂર્તિઓ અને વાર્તાઓમાંથી બચવા આત્માને હૃદયને કહેવામાં આવે તેમાંથી પોતાના નિયમનની સૂચના મેળવવા તરફ દોડવામાં આવે છે ત્યારે હાથાદેહની શક્તિ વિદ્યાસ પામે છે. બાવચાયક નદિ પરંતુ રમુક્કાવારોજ વધતા હાથાદેહને અસર કરી શકે છે. જરૂર રચક્ષ વિચારો કરતાં આધ્યાત્મિક રચક્ષ વિચારો લેવાની જરૂર છે. આ વર્ષો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનિર્દુજ કેલવણીનું ચર્ચાર્ય સાધન છે. તેથી જોઈશું આત્મત અગત્યનું છે, કે આ સમયે બાલકની ચાલપાસ રક્ષકોનું જેનું વ્યક્તિત્વ હોતું જોઈએ કે જેના દ્વારા તેનામાં ઇચ્છિત માતસિક અને નૈતિક શક્તિઓના ઉદય થાય. જેમ આરંભનાં વર્ષોમાં બાલકની કેલવણી માટે અનુકરણ અને દર્શાત જાદુઈ ચળો છે તેમ આ સમયનાં વર્ષો માટે તેની સાથે મળતા આવતા ચળો વીર-પૂજા અને મતા છે. નજીકના આધ્યાત્મિક લક્ષ્યનું સ્થાન સ્વાભાવિક સત્તાએ લેવું જોઈએ, કૃત્રિમ સત્તાએ નહિ; જાની સદાય વડે બાલક પોતાને માટે અતઃકરણ, ટેવો અને વલનોને યોજી કાઢે છે, પોતાના સ્વભાવને નિયમિત માર્ગોમાં લાવે છે તથા આ દુનિયા પ્રત્યે પોતાનું દૃષ્ટિનિર્દુ યોજી કાઢે છે.

“દરેક પોતપોતાના વીરની પક્ષમાં કરવી જોઈએ, જેના માર્ગના અનુસરણમાં તેને સ્વર્ગનો માર્ગ મળી રહે;” ક્વીના આવા મોહક ચળોની જીવનના આ વિભાગ સંબંધેજ ખાસ કીમત છે. માન અને પૂજ્ય જુદાહાથાદેહને યોગ્ય માર્ગે વધવામાં સદા-યક સહિત્યો છે. જે કોઈને આ સમયમાં કોઈપણ જોઈતા પ્રત્યે દેશ્વારની પૂજ્ય જુદા પૂર્વક જોવાનું નથી તેને આ માટે પાંચીના જીવનમાં સદન કંતું પડશે. જ્યારે આવા પૂજ્યભાવની ખોટ હોય છે ત્યારે હાથાદેહની પ્રજલશક્તિયો નિર્જલ જની જાય છે. યુવાન સ્વભાવ ઉપર નીચેના દર્શાનથી જે અસર થાય તેનું તમારા સમય સિત્ર ખડું દોઢાં જોઈ આઠ વર્ષના બાલકને જોઈ સુવિખ્યાત મનુષ્ય વિશે કહેવામાં આવે છે; જે જે તે સંબંધે છે તેનાથી તેનામાં પૂજ્યભીનિભાવ ઉપજે છે. આ આનંદના પુરાણને પ્રથમવાર જોવાનો દિવસ પાસે આવતો જાય છે. જે બાલક પાછળથી તેનો પૂજ્યપદાર્થ રચ થવાનો છે ત્યાં આગળ પદ વાગતો રામભગવાં તેનામાં મંદિર પૂજ્યજુદોના ઉદય થાય છે. આવા મનુભવથી ઉપજી આવતી શુભ લામણીઓ જીવનની નિત્ય પ્રાપ્તિ રૂપ છે. તે મનુષ્ય ભાવચાળી છે કે જે માત્ર પોતાના જીવનની સુખી ક્ષણોમાંજ નહિ પણ દમેશ પોતાના ગુરુઓ અને ઉપદેશકોને પોતાના સ્વાભાવિક ઉપરિઓ રૂપેજ જુવે છે. આવા જીવન ઉપરિઓમાં નીતિ અને જુદાશક્તિ આવા દેશ્વારીઓમાં, આત્માની જામર્જ આવતી મુક્તિઓના કમેરો કરવાની જરૂર છે. મદાન ઐતિહાસિક દર્શનો વડે, નમુનાર આ પુરોનો વાનઃઓવડે મન અને જુદાનું વસન સિધર મદાનું જોઈએ; બાવચાય

નૈસર્ગિક સંસ્થાવડે આમ યવાની જરૂર નથી; તેમનું યથાર્થ કાર્યતો યુવાવસ્થામાં જ સમયે કામનાદેહ કામનાના આપરણમાંથી છૂટા થાય છે ત્યારે હોય છે. આવા દૃષ્ટિબિંદુઓથી નિશ્ચિત કરાયેલા માર્ગોમાં ઇતિહાસના શિક્ષણને ખાસ કરીને દોરવાની જરૂર છે. ખીજા દાંતના સમયે-પૂર્વે બાલકને કયાઓ, કલિપતવાર્તાઓ ઇત્યાદિ ને ને કહેવામાં આવે છે તેનો માત્ર ઉદ્દેશ આનંદ, રમૂજ અને ગંભીર પૂરા પાડવાનો છે. આ સમય પછી કહેવાની બાબતના સંબંધમાં આગળથી વિચાર કરવાની જરૂર ઉભી થાય છે, તેથી લાભ કારક રીતે દર્શાવી શકાય એવાં જીવનના ચિત્રોજી યુવાનના આગળ ખડાં કરવામાં આવે છે. ખરાબ ટેવોને મળતાં આવતાં તિરસ્કારદર્શક ચિત્રોવડે દૂર કરી શકાય છે, એ લક્ષ બહાર રાખવાનું નથી. આવી ખરાબ ટેવો અને વલતો માટે આપવામાં આવતી એતવ-ણીથી લેશ પશુ અસર કરી શકાતી નથી; પરંતુ જો કોઈ ખરાબ પુરૂષના જીવતા ચિત્રની યુવાન કંપનામાં અસર ઉપજાવે, આવા વલનથી ને પરિણામ આવે તે સમજાવે તો તે દૂર કરવા તરફ ધણું ધણું થઈ શકે એમ છે એકવાત હમેશાં લક્ષમાં રાખવાની છે, કે વિકાસ પામતા હાથા દેહમાં ભારત્રાયક ચિત્રો અસર ઉપજાવી શકતાં નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક સ્પષ્ટતારાળાં જીવંતચિત્રો અસર કરી શકે છે; આવાં ચિત્રોનો પશુ પુદ્ધિ પૂર્વે ઉપયોગ યવાની જરૂર છે નહિતો ધારવા કરતાં વિરૂદ્ધ પરિણામ આવે છે. વાત્સ-ઓના સંબંધમાં તે કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે, એ એક હમેશાનો વિચારવાનો પ્રશ્ન છે. તેટલા માટે એકાદવાર્તાના મુખ્યકથનનું સ્થાન લાભકારક રીતે તેના વાચનથી લઈ શકાશે નહિ.

(આશુ)

ડૉ. રઘીનર.

સ્થૂળપારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫૪ થી.)

એટલું ભાર દબને કહેવાની જરૂર છે, કે શુભવિધાના શોધકે આ અથવા તેના અર્થના શોધમાં કોઈ કાલે પોતાની જાતને વિસારે પાડવાની નથી. આવા પ્રકારની માન-સિક તર્કપરંપરામાં ગ્રંથવાદ જવાથી અવ્યાસી પોતાની જાતને યથાર્થ માર્ગમાંથી દૂર દોરી જાય છે. તેણે ઇન્દ્રિય-સૃષ્ટિની તાજેતાજ, નિરોગી ઇન્દ્રિયો અને તીવ્રઅવસોકન સહીત શોધ ચલાવવાની જરૂર છે; આ પછીજ તેણે પોતાના ઇન્દ્રિયાનુભવોમાં શુધ્ધાવાનું છે. શોધકની પેઠે આ અથવા તેનો શો અર્થ થાય છે તે ઓળી કાઢવાની ઇચ્છા કરવાની નથી, પરંતુ યથાર્થ આપે આપણને ઉપદેશતા જાય એમ યવાની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત અગત્યની બાબત શુભવિધામાં કહેવાતા “ ઉચ્ચ સૃષ્ટિઓમાંના સંબંધો

નિશ્ચિત કરવા રૂપ " છે. જેમ રથસ ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિમાં દેખાશે અને પુરસ્ક્રીઓ ખરેખરા પદાર્થો છે તેમ વિચારો અને ઉર્મિઓ પણ ખરેખરી યથાર્થતાઓ છે, એવો સંપૂર્ણ અનુભવ યતાં અભ્યાસિ આટલે સુધી આવી પહોંચે છે. રથસસૃષ્ટિમાં જેમ દશપદાર્થો એક ખીજા ઉપર અસર કરે છે તેમ વિચારો અને લાગણીઓ કામનાસૃષ્ટિ અને વિચાર (અથવા માનસિક) સૃષ્ટિમાં અન્યોન્ય ઉપર અસર કરે છે. અભ્યાસીની રજેરમમાં આ ભાવના પસરતા સુધી તેનાથી એમ નથી માની શકાતું, કે જેમ અણુધારી રીતે છોડવામાં આવતી ગોળી રથસ પદાર્થોમાં અથડાઈને કાર્ય કરે છે તેમ તેનાથી પ્રવર્તાવા તો ખરાબ વિચાર એવા પ્રકારનું વિચારાવકાશ રોકનાર અન્યના ઉપર ધણીજ ખરાબ અસર કરે છે. આવો અભ્યાસી પોતે વગર વિચાર્યું ગણતો હોય એવું કોઈપણ રથસ કાર્ય થવા દેશે નહિ, છતાં પણ તે અશુભકર વિચારો અને લાગણીઓને પોષવામાંથી પાછો દફાઈ નહિ, કારણ કે આતું સર્વ બાકીની દુનિયાને તુકશાનકારક હોય એમ તેને લાગતું નથી. છતાં પણ આવો આદમી જેમ રથસ સૃષ્ટિમાં ભરવામાં આવતાં ડગલાંની સંભાળ લે છે તેમ આપણા વિચારો અને લાગણીઓની સંભાળ રાખવાથીજ આપણે શુભ વિદ્યામાં આગળ વધી શકીએ છીએ. જે કોઈ પોતાના સામે એક ભીત આવેલી જુએ તો તે તેમાંથી માથું મારીને આરપાર જવાનો પ્રયાન કરતો નથી પરંતુ બાજુએ થઈને પોતાનો માર્ગ આગળ કાઢે છે. અન્ય રીતે દેહીએ તો તે રથસસૃષ્ટિના નિયમોને ખરાબર રીતે પાળે છે.

વિચાર અને લાગણીની સૃષ્ટિમાં આવા નિયમો પ્રવર્તે છે, પરંતુ એ સૃષ્ટિઓમાં તેઓ આપણા ઉપર બહુ પ્રદેશમાંથી અસર કરીને બંધનકારક થઈ શકતા નથી. જીવામાના આંતર જીવનમાંથીજ તેમનું વહન થાય છે બ્યારે કોઈ અભ્યાસી પોતામાંથી સર્વ સંભવ માટે ખરાબ વિચારો અને લાગણીઓ દૂર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે સારથીજ તે આવી દશામાં આવી પડે છે. સર્વ પ્રકારના કંઈપણ નિયમ વિનાના અહિં તહિંના બમણને. સર્વજાતની વ્યર્થ કલ્પનાઓને, ઉર્મિઓનાં સર્વ પ્રકારનાં આકર્ષિક સુખ દુઃખોને પણ એજ રીતે દૂર કરવાની છે. આમ કરતાં એમ ધારવાની જરૂર નથી, કે આથી ઉર્મિઓવિષેની ખોટ કંઈવાય છે. આથી ઉલટી રીતે જે આપણે આપણા આંતર જીવનને આ પ્રમાણે નિયમિતએ તો આપણી જીવે લાગણીઓ અને ખરી હિતપાદક કલ્પનાના સંબંધમાં સમૃદ્ધ બની શકીએ છીએ. નજીવી લાગણીઓના મિશ્રણ અને તરંગી વિચાર પરંપરાઓને બદલે સુચકઉર્મિઓ અને કલદાયકવિચારોનો ઉદય થાય છે; આવા પ્રકારના વિચાર અને ઉર્મિઓવડે અભ્યાસી "ઉચ્ચ સૃષ્ટિઓમાંના સંબંધ નિશ્ચિત કરી શકે છે." એ સૃષ્ટિના પદાર્થોની યથાર્થ દશાઓમાં તે પ્રવેશી શકે છે, અને તેમના વડે પણ તેને માટે નિશ્ચિત પરિણામો ઉપજી આવે છે. જેમ રથસ માનવિ રથસ પદાર્થો વચ્ચે પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢે છે તેમ તેનો માર્ગ પણ દેવે તેને, ઉપર વર્ણુબા પ્રમાણે

+ એટલું કહેવું જોઈએ કે કલાવિવેકસંસ્કૃતિ, શાંત અંતરઅવસ્થાકન - એ જે ડગતાં શુભ શક્તિયોના વિકાસના આધાર રૂપ બને છે. પદાર્થોના ઉપરિતલના અંતરમાં તે પ્રવેશી શકે છે અને એમ કરવામાં વેમનાં રહસ્યોને સમજી શકે છે.

તેના જાણવામાં છે તેવી જુદી અને દ્વાસની ભાવના, વચ્ચે સીધે સીધો લાઇ જાય છે. તરફ કે એકપક્ષે ઉગવાની, જુદીની સર્વ પ્રકારની વિધિઓને તે અનુસરતો હોય છે, બન્યપક્ષે દ્વાસ પામતી, નાશ પામતી સર્વ વિધિઓને તે અનુસરે છે. — તેની પોતાની અને દુનિયાની ઉત્પત્તિ માટે આ આવશ્યક છે. શુભ વિધાના અભ્યાસીને સ્વરની સૃષ્ટિ રાત્રે ખાસ લક્ષ આપવાનું છે. કહેવાતા જડ પદાર્થોમાંથી (દાખલા તરીકે ધંટ, વાઘ, પડતી, દીવાલખી.) અને જીવતા પ્રાણીમાંથી (પ્રાણી અથવા માનવ) નીકળતા સ્વરો વચ્ચે તેણે વિવેક કરતા ચલાવી જરૂર છે. વાગતો ધંટ સાંભળનાર, સ્વર સાંભળે છે, તેની સાથે આનંદી ઇન્દ્રિયાનુભવને યોજે છે, પરંતુ પ્રાણીની સાથે સાંભળનારને આવા અનુભવ ઉપરાંત એ અવાજમાંથી પ્રાણીના સુખ અથવા દુઃખ રૂપ અંતર અનુભવનું પણ જાણ થાય છે. અભ્યાસીને તો સ્વરના આવા અન્ય રસપૂર્ણ કામ છે. તેણે પોતાનું મધું ધ્યાન આ બાબતમાં લગાવતું જોઈએ; તેથી એ અવાજમાંથી તેના જીવાત્માના પહારના પ્રદેશના કંઈકનું તેને જાણ થાય છે, આ ઉપરાંત તેણે આવા બાહ્ય પદાર્થોમાં પોતાની જાતનું સંપૂર્ણ પ્રવિશાપન કરવું જોઈએ. અવાજના સાધન વડે તેનામાં ઉદય થતી સુખ અથવા દુઃખની ભાવના સાથે તેણે પોતાની ઉર્મિને નિકટનો સંબંધ સાધવો જોઈએ ગમે તો તેને માટે એ અવાજ સુખ વા દુઃખકર હોય, આવકારદાયક વા તેથી વિરૂદ્ધ હોય તેની કંઈપણ દરકાર કરવાની નથી; જે પ્રાણીમાંથી અવાજ આવ્યો છે તેમાંથી જે નિઃસરે છે તે વડેજ તેનો આત્મા પ્રપૂર્ણ બનવો જોઈએ. કમવાર અને નિઃશ્વરપૂર્વક આવા અભ્યાસ કરનાર, જે પ્રાણીમાંથી અવાજ આવે છે તેની સાથે જાણે કે ઝોતઝોત થઈને મિશ્રિત બની જવાની શક્તિનો પોતાના અંતરમાં ઉદય કરી શકે છે. સંગીતના વલન વિનાના માનવિ કરતાં સંગીતના આદક માનવિને આ સંબંધમાં પોતાના આધ્યાત્મિક જીવનને વિકસાવવાનું ઘણું સહેલું પડે છે; પરંતુ સંગીતના વલનનું સ્થાન આવી કેલવણીથી રોકાય છે એમ કોઈને પણ ધારવાની જરૂર નથી.

શુભ વિધાના અભ્યાસી તરીકે સમગ્ર પ્રકૃતિનું આ પ્રમાણે ચિતવન કરતાં શિખવાની જરૂર છે. આમ કરવાથી વિચાર અને લાગણીની સૃષ્ટિમાં એક નવીન શક્તિનો ઉદય થાય છે. સમગ્ર પ્રકૃતિ પોતાના અનેકવિધ સ્વરોદ્ધાર અભ્યાસીના સમક્ષ પોતાનાં રહસ્યો ખુલાં કરવાનો આરંભ કરે છે. અત્યાર સુધી તેના મનને જે માત્ર ન સમજાય એવા અવાજ રૂપે દટું તે હવે આ સાધનવડે પ્રકૃતિની એક સંબંધવાળી ભાષા સમાન થઈ પડે છે. અસાર સુધીતો તે કહેવાતા જડ પદાર્થોના અચકાવામાંથી નીકળતા અવાજનેજ સાંભળી શકતો હતો, પરંતુ હવે તો તે જીવાત્માની એક નવીન ભાષા સમજવાનો આરંભ કરે છે. જીવાત્માના આવા અભ્યાસમાં જો તે આગળ વધશે તો પૂર્વ સમજી શકશે, કે અસાર સુધી તે જેની કદપના પણ કરતો નહતો તેણે હવે સાંભળી શકાય છે. તે હવે આત્માવડે શ્રવણ કરવાનો આરંભ કરે છે.

આ પ્રદેશની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા પર્વત પહોંચતા પહેલાં એક વિશેષ વાત ઉમેરી લેવાની જરૂર છે. અન્ય માણસોની વાણીને અભ્યાસી કેવી રીતે સાંભળે છે, એ તેના વિકાસમાં ખાસ અગત્યનું છે. તેણે આમ વર્તવાની એવી રીતે ટેવ પાડવી જોઈએ, કે તેમ વર્ત-

વાના સમયમાં પણ તેનો અંતરાત્માતો સંપૂર્ણ ચાંતુ દશામાં રહે. જે એકાદ બધું અભિપ્રાય આપતો હોય અને બીજો સાંભળતો હોય તો બીજાનો અંતરાત્મા સામાન્ય સ્વીકાર અથવા વિરોધમાં હકકેદારી જાય છે. ઘણાં લોકોને આવા પ્રસંગમાં પોતાનો એકમત અથવા ખાસ કરીને વિરોધ દર્શાવવાનો અતિ આગ્રહ હોય છે. આવા સર્વ પ્રકારનો એકમત અથવા વિરોધ દર્શાવવાનો ભાવ ગુપ્તવિધાના અભ્યાસિમાં ચાંત પડવો જોઈએ. આવી આંતર અને મૂલશક્તિ મળવા માટે તેણે પોતાના જીવનને એકદમ મિનિ પ્રાપ્તિ બનાવી દેવાની કોઈ પ્રકારની આરા કરવામાં આવતી નથી. પોતાની મેળે છતાં પૂર્વક પસંદ કરેલા ખાસ પ્રસંગોમાંજ તેણે આમ વતેવાનું છે. આ પ્રમાણે ધણી ધીમેથી તથા ક્રમે ક્રમે તેનામાં સાંભળવાને આવો નવીન માર્ગ આપોઆપ હોય તેમ ટેવ રૂપ બની જશે. ગુપ્ત વિધાની શાલાઓમાં આવી બાબતોનો ક્રમવાર અભ્યાસ કરવામાં આવે છે; ટેવ પાડવા માટે અભ્યાસીને અંતુક સમય સુધી ધણીજ વિરોધી વિચારો સાંભળવાની દરજ પાડવામાં આવે છે, સાથે સાથેજ તેને મર્દ પ્રકારના એકમતપ્રદર્શનને દખાવી દેવાનું હોય છે, તથા ખાસ કરીને સર્વ પ્રકારની વિરોધી ટીકા બંધજ રાખવી પડે છે. આમાં બાબત એમ છે કે આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનું માનસિક નિરાકરણ ચાંત પડી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ નાખુશી, સ્વીકાર અથવા અસ્વીકારની સર્વ પ્રકારની લામણીઓ પણ મરી જાય છે. અભ્યાસીએ ખાસ ચેતતા રહેવાનું છે, કે આવી લામણીઓ ઉપર ભાગમાં ના હોય તોપણ દબ્બુ અંતરના ઉડા વિભાગોમાં છૂપાઈ ના રહે. દર્શાંત તરીકે તેણે કેટલીક બાબતમાં પોતાના કરતાં અધમ કોટીના લોકોની વાતોને ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળવી જોઈએ તથા તે સાંભળવાના સમયમાં વિશેષ ધ્યાનની અથવા યેઠાની દરેક લામણીને દખાવી દેવી જોઈએ. આ પ્રમાણે દરેક માટે બાલકોને હજી મળે સાંભળવાની બાબત ઉપયોગી છે, કારણ કે ઘણાં યશા માનવિઓ પણ તેમની પાસેથી ઘણું ઘણું શીખી શકે છે. આથી એમ થાય છે, કે આપણે અન્યના ચંદોને વ્યક્તિત્વ ચિંતિત થઈને સત્કળાએ છીએ; પોતાના મત અને લામણીવાળા વ્યક્તિત્વથી બાંધેણે દૂર થઈએ છીએ. તદ્દન વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવવામાં આવતો હોય તે સમયે પણ ટીકા રિના સાંભળવાની જે આ પ્રમાણે ટેવ પાડે છે તે અન્યના આત્મા સાથે પોતાના આત્માને વારંવાર મિશ્રિત બનાવતાં, અલેદમ બનાવતાં ચિએ છે. પછીથી જાણે કે તે અન્યના આત્મા અને ચંદો-દારા શ્રવણ કરે છે. આવા પ્રકારના સતત અભ્યાસવડેજ, જીવાત્મા પરમાત્માના દર્શનના સાધનરૂપ સ્વર થઈ પડે છે. ખરેખર આથી તોજ આત્મ-સંયમ સચવાય છે, પરંતુ તેથી ઉચ્ચ ઉદ્દેશપર્યંત પહોંચી શકાય છે. જ્યારે આવા અભ્યાસ, પ્રકૃતિના સ્વરૂપના અભ્યાસના સંબંધમાં ચલાવવામાં આવે છે ત્યારે એક નવીન પ્રકારની શ્રવણેન્દ્રિય કેળવણી છે. મૂલ્ય કમ્પેથી ચલણ ના ચલ શક્તા બાહ્યરૂપોમાં આવિર્ભાવ પામતી આધ્યાત્મિક સદ્ધિમાંની સાંખ્યિકો દ્વેષ તે મેળવી શકે છે. "આંતરચંદ" ના દર્શનનો ઉદય થાય છે. ક્રમે ક્રમે આત્મિકસદ્ધિનાં સત્યો અભ્યાસીના સમક્ષ ખુલતાં જાય છે, તથા તેમના આધ્યાત્મિક પ્રકારના વર્ણનનું શ્રવણ કરાવે છે.■

■ જેઓ કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થવિના શ્રવણ કરે છે, તથા શાંતિથી પોતાના

આવા “આંતર ઉત્તેજન” દ્વારાજ સર્વ પ્રકારનાં ઉચ્ચ સત્યો અનુભવી શકાય છે; શુભ વિધાના ખરા ઉપદેશક પાસેથી આપણે જે સંભળીએ છીએ તેનો આ પ્રમાણે અનુભવ કરવામાં આવ્યો હોય છે. આમ કહેવાથી એમ ધારી લેવાનું નથી કે પોતાની જાતે આવું આંતર ઉત્તેજન સંભળાતા સુધી શુભ વિધાનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો નિરપેક્ષી છે. આથી ઉલટી રીતે આવાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને શુભ વિધાના વિખ્યાત ગુરુઓના ઉપદેશનું શ્રવણ, એ ઉભયે જાતિય જ્ઞાન વધારવાના સાધન રૂપ છે. સાંભળવામાં આવતું શુભ જ્ઞાનનું દરેક વાક્ય એવી રીતે ચેત્તુવામાં આવ્યું હોય છે, કે જીવાત્માને ખરી વૃદ્ધિનો અનુભવ થતા પૂર્વે તે ભૂમિકા પામવાના લક્ષ્ય પ્રત્યે ઈન્દ્રિયો દોરાય. અત્રે જે સર્વનો અભ્યાસ કરવાનો કહેવામાં આવ્યો છે તેમાં શુભ વિધાના ગુરુ મમજ્ઞ દુનિયાને જે આપી રહ્યા છે તેનો ખતીશે અભ્યાસ ઉમેરવાની જરૂર છે. સર્વે શુભ વિધાનાં શાસ્ત્રોમાં આવા પ્રકારનો અભ્યાસ કસોટીકલના સમયમાં ચલાવવામાં આવે છે; અન્ય સર્વ પ્રકારનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરનાર અભ્યાસી, જે શુભ ગુરુના ઉપદેશોને વિચારે ખાટે છે તો કોઈ પ્રકારનો ઉદ્દેશ સાધી શકતો નથી, કારણ કે આવા ઉપદેશો એક મથાર્ય આંતર સૃષ્ટિમાંથી, એક ખરેખરા “પ્રેતસાદનમાંથી” ઉપજી આવતા હોવાથી તેમનામાં રવતઃ એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક શક્તિનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ કંઈ માત્ર શબ્દો રૂપ જ નથી; તેઓ તો જીવંતશક્તિયો રૂપ છે; તમે એકાદ શુભવિધાવાદીના શબ્દોને અનુસરતા હોહો, ખરેખરા આંતર અનુભવમાંથી ઉપજી આવેલા પુરતરને વાચતા હોહો તેવામાં જેમ જીવંત જડમાંથી પ્રાકૃતિક શક્તિયોએ તમારાં ચક્ષુ અને કર્ણ ઉપગ્રસ્ત છે તેમ તમારા અંતરાત્મામાં એવી શક્તિયો કાર્ય કરતી હોય છે, કે તમને દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા બનાવે છે.

(આહુ.)

“Theosophist.”

અભિપ્રાયથી ઉપજી આવતી કોઈપણ ઉર્મિવિના અથવા જાતિય વલનવિના મથાર્ય રીતે. આંતરદર્શન પામવાને શક્તિવાન હોય છે, માત્ર તેવાઓની સાથેજ શુભ વિધામાં ગુરુના નામથી વ્યવહારતા મહાત્માઓ બોલી શકે છે. જ્યાં સુધી આપણે આપણા ધ્યાનમાં એકાદ અભિપ્રાય અથવા સામગ્રીને પ્રવેશવા દઈએ છીએ ત્યાં સુધી ગુરુઓ ચૂપજ રહે છે.

॥ આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

વર્તમાન સ્થૂળવાદનો અન્ય બાધ એવો છે, કે પુરાણકથાઓ દાસમાં જંગલી જાતોમાં પ્રવર્તતી મળી આવે છે; તથાપિ આવી જાતિઓ શબ્દોના ખોવાઈ ગયલા અર્થોના ખુલાસા આપતી તથા નવી નવી પુરાણકથાઓ બનાવતી જોવામાં આવતી નથી; સારવાદનો આધાર જો ખરો હોતતો આપણે તેમને યથાર્થ રીતે આગળ વર્તતી જોત. માનવમન હમેશાં સમાન દિશાઓમાં કાર્ય કરે છે. ત્યારે આવી જંગલી જાતોને પુરાણ કથાઓ ક્યાંથી મળી આવી ? આપણે જાણીએ છીએ તેમ તે પણ પ્રાચીન શબ્દો અને વાક્યોના અર્થના ખુલાસા કરવાને તદ્દન અસક્ત છે.

આવી સર્વ પુરાણકથાઓનો ખુલાસો મળવા માટે આવા સર્વ પ્રકારના અસંપૂર્ણ વાદોનો ત્યાગ કરીને દિગ્દુઓના પરિણામવાદ પ્રત્યે લક્ષ દોરવું જોઈએ, એમ મને લાગે છે. સામ્યયોગતત્ત્વવેત્તાઓએ આપણને ઉપદેશ્યું છે, કે—(સમમ દિગ્દુત્તર વિચારમાં તેમનાજ સિદ્ધાન્તો વ્યાપી રલા છે) :—

૧—વિશ્વનાં સૂક્ષ્મભુવનોમાં ખરેખરી રીતે દેવો વસે છે.

૨—મહેન્દ્રલોકની તાન્માત્રિકચંદ્રિમાં પૃથ્વીનાં સર્વે સ્વરૂપો પ્રથમ ધડાય છે, ત્યાંથી સૌર આકાશોના સ્વરૂપમાં એકિક જીવનના ભુવનમાં અવતરે છે.

૩—પૃથ્વી ઉપર પ્રતિજ, વનસ્પતિ, અધમ પ્રાણી અથવા માનવ વર્ગમાં સર્વ પ્રકારના જીવનના ફેરફારો પ્રથમ એજ ચંદ્રિમાં થાય છે.

૪—આવા ફેરફારો નિર્માણ કરવાનાં અને પાર પાડવાનાં સાધનરૂપ દેવો છે.

૫—દેવો પોતાની જીવનશક્તિયો પૃથ્વી ઉપર સર્પના સાધનદ્વારા દર્શાવી શકે છે, કારણ કે તેઓ એ ભુવનમાં સૂક્ષ્મચરીરોમાંજ અવતરી શકે છે.

૬—સ્વર્ગમાં એવા દેવો છે, કે ન્યમનું કાર્ય માનવજાતની કેલવણી પાછગ લક્ષ રાખવાનું છે.

૭—માનવજાતિના બાહ્યકાલમાં કેવતાઓ જાતે માનવિઓના મધ્યમાં અવતરે છે, અથવા અન્ય જાનવાન દૃષ્ટાઓને માનવજાતને દોરવાને તથા તેના પગ ઉપર ઉભી રહે એવી બનાવવાને મોકલે છે.

૮—આર્ષા દિવ્યગુરુઓ અને ઋષિયો વિશ્વનાં સર્વે સ્વરૂપો બોમિયા દોય છે તથા બાહ્ય માનવજાતને યોગ્ય રીતે કેળવવાની આજ્ઞા સંપૂર્ણ રીતે જાણતા દોય છે.

૯—માનવિ પોતાની જાતે નૈતિક, સ્થૂળ, માનસિક અને આધ્યાત્મિક રીતે કેળવાઈ શકે એવા માર્ગ તેઓ દર્શાવે છે; તેને આપવામાં આવેલા ઉપદેશોથી યોગ્ય લાભ થાય છે કે નહિ તે જોવા માટે યોગ્ય સમય તેની પાસે રહે છે.

૧૦—સર્વે માનવિઓ સર્વે ઉપદેશો ઝેરદમ ગ્રહણ કરી શક્તાં નથી એટલું સારી પેઠે જાણીને તેઓ માનવજાતના આગળ વધેલા વિભાગને વિશ્વનાં સર્વે રહસ્યોની દીક્ષા આપે છે; બાલક જીવાત્માઓને તેમની સંભાળમાં સોંપીને તેઓ યથાવસર ચાલ્યા જાય છે.

૧૧—મોટા ભાગરૂપ, લગભગ સધળી માનવજાતરૂપ આ બાલકજીવાત્માઓ આ પ્રમાણે પોતાના વિકાસક્રમનો આરંભ કરે છે.

૧૨—દિવના આગળ વધેલા જીવાત્માઓને (દિવના જૂદા ધાતુઓને) વિશ્વનાં રહસ્યોમાં પ્રવીણ બનવાનું, જૂથ કરતી માનવજાતની જૂથો સુધારવાનું, અગ્નિદ્વારા તેમજ જ્વલતે ઉપજાવેલી મુસ્કેલીઓમાંથી વારંવાર તેમને જ્યાવવાનું તથા આ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે સમગ્ર માનવજાતને કેલવીને તેમની પોતાની જૂનિકાએ લાવવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે.

આર્યજાતિના મૂલદૃષ્ટિઓ (વેદના ઋષિઓ) ના ઉપદેશો આ પ્રમાણે લોક મનુષ્ય શકે એવી ભાષામાં આપવામાં આવ્યા છે. દુનિયા ઉપર દેવાં સ્વર્ગો અને આવિર્ભાવોમાં દેવોની કેવી શક્તિયો પ્રદર્શિત થાય છે એ સારી રીતે જાણતા હોવાથી તેઓ તેમના દેવોને, સૂક્ષ્મભુવન ઉપર એ શક્તિયોને સૂચવે એવાં લેહમાન્ય નામો આપે છે. આ પ્રમાણે દરેક દૃશ્ય પદાર્થનું નામ એક ચિદ્રૂપે હોય છે, તે તે પદાર્થને દર્શાવવા ઉપરાંત એકાદ દેવને પણ સૂચવે છે, જેની નિકટના શક્તિ એ પદાર્થમાં કાર્ય કરતી હોય છે. આપણે જોઈએ તેમ સર્વે દિવ્યશક્તિયો પૃથ્વી ઉપર સૂર્ય અને સૌરમંદિરપ્રદેશો મારફતે સ્વતઃ આવિર્ભાવ પામતી જાય છે. એટલું યથાર્થ રીતે હસિત થાય છે, કે દેવોનાં મર્ચે નામો સૂચવે સૂચવતાં ચિદ્ગુણપ હોવાં જોઈએ; જો કે સૂર્ય સર્વ સમય માટે આ સર્વનામો ધારણ કરી શકતો નથી; આખરે તો એક વિનાનાં તે સર્વે નિરૂપયોગી થઈ પડે છે.

યથાર્થ કેલવણીના વિધિનો આમાં સમાવેશ થાય છે, દરેક પ્રાકૃતિક બનાવની ઉત્પત્તિ સૂર્યમાંથી શોધવી જોઈએ, સૂર્યદ્વારા સ્વર્ગલોકના દેવો પર્યંત શોધ થવી જોઈએ, પૃથ્વીની આપણા ગૃહમંડલના ઇશ્વરપર્યંત જઈ દેખાય છે. આ પ્રમાણે આપણને પતંજલિ વિશ્વના બનાવતું તેના અસ્તિત્વના અધમ ભુવન ઉપરનું વર્ણન આપે છે અને કહે છે, કે તેના ઉપર સંયમ સાધવો જોઈએ. સૂર્યનો સંયમ, વિશ્વના લોકોના ખુલાસા પર્યંત લઈ જતો હોવાથી સિદ્ધિઓમાં એક શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ રૂપે છે.

એટલું તુરં સમજવામાં આવશે, કે માનવજાતિની કેલવણીને આવા પ્રકારે આગળ ચલાવવાની દિવ્ય શુરની આવી ભાવના વડે, તથા પોતાના સેવકો સમાન પ્રાચીન ઋષિઓ દ્વારા, અને કોઈ કોઈવાર પોતાના અવતારોદ્ધાર ગાનવિને જણાવવામાં આવી છે તે વડે, અપૂર્ણ દૃષ્ટિઓએ દર્શાવેલા પુરાણવાદોના સર્વ પ્રકારના સિદ્ધાન્તોની એકવાચ્યતા ઘર્ષ રહે છે. પુરાણકથાઓના સમયોસમય આપણમાં આવતા ખુલાસાઓના સર્વ પ્રકારના વાદોનો સોખ્મયોગદર્શનમાં કેવી રીતે સદૃશમાં સમાવેશ થઈ શકે છે, તે તપાસવાનું દવે આપણે ચલાવીશું, તે ટુંકમાંજ પતાવીશું.

નૈતિકવાદના અનુવાચીઓ માને છે, કે દેવોની શક્તિ અને સર્વશક્તિની તથા સાચને

બાદે આપવાની અને નફારાને શિક્ષા કરવાની વાર્તાઓ પ્રાપ્ત પુરુષોએ જાતિઓમાં વિચરત
અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે થોડું કાઢી દતી. દરે એ વાર્તામાં તો કેમ જાતની યંકા
નથી કે દુનિયાની કેટલીક વાર્તાઓનો આવે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ હોય છે. માનવિજ્ઞાને છે તે
દરતાં સારા બનવાનું શિખવવાના ઉદ્દેશથી વર્તમાનમાં પણ વારંવાર વાર્તાઓ યોજવામાં
આવે છે; પ્રાચીન સંસ્કૃતિની કેટલીક વાર્તાઓ, દેવોના અસ્તિત્વનું સ્વયં ઉપદેશવાના, માનવ-
જાતના વિકાસમાં તેમનું કાર્ય દર્શાવવાના, આવી વિવિધ શક્તિઓને સ્પષ્ટજનના સ્વતઃ
પ્રદર્શિત-યવાના માગે દર્શાવવાના, તથા એ શક્તિઓને દુનિયાની વૃદ્ધિ વધારવામાં કાર્ય
કરતી બતાવવાના ઉદ્દેશથી પ્રાચીનકાલના પ્રાપ્ત પુરુષોએ નિઃસંશય થોડું કાઢી છે.

એમ કહેવાય છે, કે આ વાદ અનેક દેવોને અર્પવામાં આવતી અનીતિમાન વર્ગ-
ઓનો ખુલાસો આપતો નથી. કારણ કે અનીતિનો ઉપદેશ આપવાના ઉદ્દેશથી પ્રાપ્ત
પુરુષો વાર્તાઓ કહી કાઢે એનો સ્પષ્ટ રીતે નાજ બને.

આવી વાર્તાઓ યથાર્થ નૈતિકવાર્તાઓના વર્ગમાં આવી શકતી નથી; છતાં તેણે
જો આપણે નીતિવિધાનું વિશાલ દર્શિનું સમજે તો કદાચ તેમને આ વર્ગમાં ગણી
શકાય. છતાં તેમને અલગ રાખવી જ ઉત્તમ છે; વિકાસવિધાની નૈતિકશાખા ઉપદેશ-
વાના ઉદ્દેશથી યોગ્યપણી સાચી વાર્તાઓના વર્ગમાં તેમને મૂકવી જોઈએ.

દેવો, પ્રકૃતિના શક્તિપક્ષની વિવિધ શાખાઓના સ્થાને છે. દરેક વિભાગ પોતાને
બાગ પહેલું કાર્ય વંચવત કર્યા જાય છે, અન્યના કાર્યોનો વિચાર પણ કરી શકતો નથી.
એક એક શક્તિએ તેમને કાર્યમાં નિયોજ્યા છે; આખરે વિકાસક્રમનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય
એવી રીતે કાર્ય કરવામાં આવે છે; તે તપાસવાનું કાર્ય પણ આ એટલું સત્તાનું છે.

ઉચ્ચદર્શિનું કોઈપણ વર્ગના દેવોનું કાર્ય અનીતિવાળું ગણી શકાય, પરંતુ તે
કાર્ય જાતે તો સાફ અથવા નરસું ઉત્તમપણું એકપણ નથી; વિકાસક્રમના વર્તમાં તેના
પોતાના સ્થાનમાં તો તે સ્પષ્ટ રીતે શુભ છે; તેના પોતાના બુધન વપરા વિકાસક્રમના
એક સાધન રૂપે જ ઉદ્દેશથી તે યોજવામાં આવ્યું હોય છે તેનું જ તે હોય છે. મહાજ્ઞાના
આરંભની જુમિદાઓમાં, હમેશાં તેના અધમ વિભાગમાં તથા અધવિકાસવાળાં માનવિ-
જ્ઞામાં સપાટ, કામ ક્રોધ દેવ અને તેના જેવા દુર્ગુણો (વર્તમાનમાં તો આમને આપણે
આવાજન્યાગથી બચાવરીએ.) માનવજાતની ઉચ્ચ ઉર્ધ્વિજ્ઞાના વિકાસ માટે તથા વિષના
મૂક્ત નિર્મળોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે જરૂરના હતા; આવા પ્રકારનું જ્ઞાન વિશેષ વિકાસના
દેવથી માનવજાતિનું બાવિનું જીવન નિયમવાને અસંત જરૂરનું છે. કામમાંથી નિઃસ્વાર્થ
પ્રેમનો કેવો રીતે જન્મ થાય છે, એટલું આપણાં સમજાય તો આપણે કદાચ દેવોને
અનીતિના દોષમાંથી મુક્ત ગણવાની ઉત્તમ દશામાં આવી શકીએ તથા વિકાસક્રમના
માર્ગમાં તેમને તેમના યોગ્ય સ્થાનમાં ગણીને સંતોષ માનીએ.

માનવજાતિ વિકાસક્રમમાં જે સમયે સૌ પુરુષરૂપ જાતિમાં વિભાજિત બની ગય તે
સમયનું આપણે અવલોકન કરીએ. આવા પ્રકારની નવીન પ્રેરણા અને ઉપજોમના નવા
જામની પ્રાપ્તિનું માન થતાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ દરબારના અવિચારી સંભોગમાં રોડાવાં
ઉપજોમ સાથેજ આવી કામના વૃદ્ધિ પામ્યાં જાય છે તથા અમુક સમય માટે તો ઉપજોમ
દોષવારી અવજાતિ રૂપેજ તે બની જાય છે. દરેક અગ્નિ પોતાના અથવા તેના વૃષ-

ભોગની શોધના વિચારમાં જ હોય છે. પછીથી ઉપભોગની ભાવના પોતાની પ્રવૃત્તિ અને, બલવડે ઉપભોગના પદાર્થને મેળવવાની કામનામાં વિકસે છે. દરેક જથ્થા અન્ય દરેકની પાછળ ડોકે છે તથા એ અન્યને પોતાનું કરી લેવાની તૃષ્ણા રાખે છે. દરેક જથ્થા, અન્ય દરેકની સાથે વિરોધ કરે છે. દેવનો ઉદય થાય છે, ક્રોધનો પણ સાથેજ વાસો થાય છે, પછીથી તકરાર, લડાઈ, ખૂન થાય છે. પછીથી આવા ઉભરાઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી થાય છે, કારણ કે તેમનાથી સમાજના અન્યોન્ય પ્રત્યેના આનંદોના ખરા ઉપભોગમાં બાધ થાય છે. ક્રોધ, દેવ, બધ, જીવનને કાઈ પણ પ્રકારના સુખોપભોગ કરતાં એક પ્રકારના નકે સંમાનજળ બનાવે છે. વિરૂદ્ધ જાતિની જે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક પ્રકારના નિસ સંબંધની જરૂર લાગતા સુધી, ભોગ્ય પદાર્થોનું મંડલ સંકુચિત બનવાનો આરંભ થાય છે. પોતાની ખાલિકીની તૃષ્ણા વિશેષને વિશેષ બલવાન બનતી જાય છે. પરંતુ દંતુએ સ્વર્ચા પ્રેમ હોય છે; પોતાના પ્રેમારપદ માટે માનવિ ગડો ઘર્ષ જાય છે, કારણ કે તેથી તેને આનંદોપભોગ મળી રહે છે પછીથી આવી કામનાના સામર્થ્યમાંથીજ, તથા ભોગ્ય પદાર્થને ગૂંચાવવાની અથવા મરણ, શામ અથવા વિરોધને લીધે પોતાનો ઉપભોગ ઓછો થવાની બીજીને લીધે ઉપભોગ માટે પ્રેમરચાનું સંગ્રહણ કરવાની તૃષ્ણાનો તેનામાં ઉદય થાય છે. પછીથી માનવિ પ્રેમારપદ માટે ભોગ આપવાનો આરંભ કરે છે, તથા જાવિના ઉપભોગ માટે પ્રેમારપદનું રક્ષણ કરવા હાર પોતાના સુખની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવાનો પણ તે આરંભ કરે છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ, કે તૃષ્ણા પોતે પોતાના બલવડે પોતાનીજ ધાતક થાય છે વાસનાના નિયમના કાર્યવડે ક્રમે ક્રમે પ્રેમારપદ માટે ભોમ આપવાની બાજત આનંદજનક નિવડે છે; સ્વર્ચા ઉપભોગની ભાવના દૂર થઈને નિર્મૂલ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રેમ એક લગ્ય પ્રકારની ઉર્મિમાં પરિણામ પામે છે.

વિરૂદ્ધ જાતિઓમાં પ્રજ્ઞા અને નિર્બલ તેજસતાવની હાજરીને લીધે ઉભય જાતિઓમાં આકર્ષણ જોવામાં આવે છે અથવા ઉભયે પ્રકૃતિમાં અન્યોન્યમાં એતપ્રેમ થઈ જતાં તથા સામાન્ય સુખ અને શાંતિદશા પામવાનો પ્રયત્ન કરતાં જોવામાં આવે છે. જેમ જેમ માનવ મનથી આવી સુખ શાંતિની ભાવના મોંઘી બનતી જાય છે તેમ તેમ તેનું પુનઃસવર્તન થઈ કરે છે. ઉપરથના નામથી વ્યવહારતા હર્મનિષેધોનો તે ખાસ આચિર્જીવ કે જે તેજસતત્ત્વ અથવા રૂપતત્ત્વના માત્ર આચિર્જીવ રૂપ છે તે મનસવડે અતિમાન થાય છે તથા વાસનાના નિયમવડે આર્ચા સતત આદિલોનું પરિણામ લિંગ શરીરના છાયાકોપના તેજસ વિભાજને બલવાન બનાવે છે, સૌર આકાશના વિશ્વવ્યાપક સંમદમાંથી વધારે વધારે સાધનો પૂરી પાડવામાં આવે છે. તેમના પોતાના સુવનોનું તેજસતત્ત્વ દંષ્ટાર વધી જવાને લીધે મન સુદાંત લિંગશરીર અશુદ્ધ બને છે. આનું તેજસતત્ત્વ દંષ્ટારનું વધી જતાં, આપોઆપ કોઈરૂપે જણાવા માંડે છે તથા આ પ્રમાણે પોતે ધારેલા ઉપભોગના વધમાં જે કષ્ટ આવે તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે ઉપભોગની તૃષ્ણાનું ખલ પ્રેમ પદાર્થને પોતાની પાસે રાખવાની તૃષ્ણામાં જાણી જાય છે ત્યારે તેની સાથે વાક્યતત્ત્વ અથવા સ્પર્શત-માત્રા મિશ્રિત બને છે. સ્પર્શશરીરનો વર્ણ પસટાય છે. વિચારનું સ્વરૂપ અથવા સુવલોકનો સંમદ પણ બદલાય છે. જ્યારે પ્રેમ રચાને ગૂંચાવવાની બીજી પણ હાજર હોય છે ત્યારે માનવ બંધારણમાં આકાશ તત્ત્વ

જલવાનું બની જાય છે. આકાશતત્ત્વની સીધી લીટીની ગતિ, વાયુની ગોળ ગતિ અને અગ્નિની ત્રિવિધ ગતિને ઉભયને દૂર કરવાનું વલન ધરાવે છે. આનું પરિણામ એમ થાય છે, કે મેલા લીલા અને લાલ રંગો દૂર થવા માંડે છે; તત્ત્વોના આવા ત્રિવિધ કાર્યનું પરિણામ ધીમે ધીમે મનનું એવા પ્રકારનું વલન ધડવામાં આવે છે કે જેમાં ગૂંથાવવાની બ્લીક સામે પ્રેમરથાનને બચાવી રાખવાની તૃષ્ણાનો ઉદય થાય છે. બચાવની બાવનાથી અત્રે વાયુ સંચવાય છે, પ્રેમથી અગ્નિનું સચ્ચ થાય છે, અને બીજીથી આકાશની ચત્યતાનું જ્ઞાન થાય છે. નવીન વિચાર-મૂર્તિમાં આ ત્રણે તત્ત્વો વિદ્યમાન હોય છે અને ઉપર વર્ણવાયેલી લાગણી, એ દરેકની અન્યોન્ય ઉપર કાર્યની સમતા રૂપ અસરના માત્ર સદૃશ પરિણામ રૂપ છે. અગ્નિ અને વાયુનું બધાં ઓર્ધ્વ થતાં પીત પૃથ્વી સ્વતઃ જાણાય છે; એનો અર્થ પોષણ રક્ષણ માટે પ્રેમરથાનને બધાં આપવા સમાન થાય છે. કંતં-વ્યતો હેતુ બદલાઈ જાય છે તથા ક્ષિંબ કરીરમાં અર્પણનો રંગ જામી જાય છે. પૃથ્વી તત્ત્વ, વાયુ અને અગ્નિ તત્ત્વોને વધારે વધારે શાંત પાડતું જાય છે, અને ધીમે ધીમે કંઈક લેવાના કરતાં કંઈક વધારે આપવાની બાવના બધવાનું બનતી જાય છે.

(ચાલુ.)

દામપ્રસાદ.

॥ સત્યયુગનો પુનઃ આરંભ ॥

(અનુસંધાન ૫૯ ૧૫૧ થી)

જોઈએ અને રાહીકોસના ખરા જાણીએ મહાત્માઓનું આવું એક મંડલ હતું. એસીનીઓ, થેરાપ્યુટીકસ અને નીઓ-પ્લેટોનીટો તથા અન્ય આધ્યાત્મિક શાળાનું ભવ મેળવેલાઓના જેવાજ શ્રૂષ્ય સિદ્ધાંતો તેઓ ઉપદેશતા હતા; અત્યુક સ્વીકૃત અભિ-પ્રાયોને માનનારા અથવા વિચારના તરંગ અથવા વિધિ પ્રમાણે તેને બદલી નાખનારા શોધક તત્ત્વવેત્તાઓનાં મંડલો જેવાં આ મંડલો ન હતાં. તેઓ સત્ત્વનો અપરોક્ષાનુભવ મેળવતાં હતાં; સત્ત્વ એક અને વિશ્વમાન્ય તથા ને રચાનમાંથી જેવામાં આવે તે પ્રમાણે માત્ર સ્વરૂપમાં બદલાતું હોવાથી આવાં મંડલોએ ઉપદેશના સિદ્ધાંતો મુખ્યત્વે કરીને એકજ છે, કદાચ તેમને વિધિ સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવ્યા હોય છે. આ સર્વ આજે પણ તેનાર્તજ છે; ક્રિષ્ણન દેવશે અને આપણાં મંદિરોના આધાર આમના ઉપર છે. બૃત્તકાષેના ખરા સંતપુરુષોએ આમને આધારે ઉર્ભા કરેલાં મંદિરો એક પ્રકારના આધ્યા-ત્મિક મંદિર સમાન હતાં. આજ કાલનાં ભોલ માન્ય મંદિરો નિરુત્સાહી, મૃતઃપ્રાય, યુષ્ક, જડ આચારનાં સ્વરૂપોથી ઉભરાઈ જાય છે. આમનાથી પવિત્રતાનો દેનું અસ્થ પશુ જા-એજ સિદ્ધ થાય છે.

ખરા રોઝીકૃષીઅનોના ઇતિહાસ વિષે એમ કહેવાય છે, કે આશરે ૧૭૭૮ ના વર્ષમાં ક્રિસ્ચિયન રોઝેનક્રૂઝ નામનો માણસ જે તે સમયે પૂર્વના દેશોમાંથી આવતો હતો તેણે જર્મનીમાં એ નામની એક ગ્રામ મંડલી સ્થાપી. એરબ અને ખાદીયન લોકોમાં કરેલી મુસાફરીના સમયમાં એજેખાણમાં આવેલા કેટલાક મંદાત્માઓની મદદથી તેણે ઘણું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેણે આ મંડલમાં સાત સભ્યોને દીક્ષા આપી, તેમને બધું ગ્રામ રાખવાના સોમન આપવામાં આવ્યા, R. C. ચપ્ડો (Rose of The Cross) તેમના ચિહ્ન રૂપે હતા. રોઝેનક્રૂઝે પોતાના માર્ગ આકારનો ત્યાગ ૧૦૬ વર્ષે કર્યો કહેવાય છે, તેના અનુયાયીઓ અને મંડલના અન્ય સભ્યોએ તેના દેહને દાટ્યો હતો.* આ સંસ્થા સતત ચાલ્યા ગઈ, તેમાં અનેકાનેક ફેરફાર થઈ ગયા. બધુંઓ વારંવાર બીજા રાઈ જતા અને એકઠા થતા. આમાંના કેટલાકના દેહ ધર્મતીર તરીકે મરણ સરણ થયા, કેટલાક જીવ્યા અને અજ્ઞાન પ્રદેશમાં મરણ પામ્યા. અમર આત્માનો જીવનમાં અનુભવ થયા પછી, નિત્યાત્માને ધારણ કરનાર ઐહિક કોશીતું કેવું ભાવિ થાય છે તેનો તેમને મન થોડોજ દિસાજ હોય છે. મધ્યકાલના કેટલાક મદાન તત્ત્વવેત્તાઓ, કેટલાક વૈદ્યતત્ત્વજ્ઞો આ સંસ્થાના સભ્યો હતા. તેમાંના ઘણાજ આગળ પડેલા કોર્નેલીયસ એમીપા, રોબર્ટ ફેલ્ડ અને થીઓ-ફ્રેડરિક-થેરેસેડસ હતા. છેલ્લા નામવાળાએ આ સંસ્થાનો પુનઃ ઉદ્ધાર કર્યો, પછીથી તેના સભ્યોની સંખ્યા લણી વધી ગઈ. તેની કીર્તિ વિખ્યાત બનતાં અન્ય “રોઝીકૃષીયન” નામધારી મંડલો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં અને ખરી સંસ્થા લોક દૃષ્ટિમાંથી દૂર થઈ. ૧૭૧૪ માં રેન્ટસે પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકમાં કહેવાયું છે, કે રોઝીક્રોસના છેલ્લા મદાત્માઓ હિંદમાં આવ્યા ગયા હતા, તેમનામાંના કોઈપણ યુરપમાં રહ્યા હતા નહિ.

આ મદાત્માઓ વિષે ગમે તેમ હો, છતાં હજીએ યુરપમાં રોઝીક્રોસના ખરા અ-

* એમ કહેવાય છે, કે તેના મરણનાં ૧૨૦ વર્ષ પછી તેની ૭૫૨માં પેસવાતું હાર શોધી કાઢવામાં આવ્યું હતું. એક નિઃસરણી વડે ભોંયના કમાનવાળા વિભાગમાં જવાતું હતું, તેના બારણા આગળ કંઈક લખવામાં આવ્યું હતું. એ વિભાગમાં પ્રકાર પ્રકારનો હતો, પરંતુ ત્યાં જતાં તે ખુલાખ ગયો. એ કમાનવાળા વિભાગની સાત બાજુઓ હતી, સાત ખુણા હતા, દરેક બાજુ પાંચ ફુટ પહોળી અને ૮ ફુટ ઉંચી હતી. ઉપરનો ભાગ આકાર દર્શાવતો હતો, બોલતળ પૃથ્વીને સ્પર્શતું હતું અને તેમને ત્રિકોણોમાં ગોઠવવામાં આવ્યા હતા, તે દરેક બાજુના દસ ચોરસ આકૃતિઓમાં વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. મધ્યમાં એક વેદી હતી તેના ઉપર એક પીતળની તપ્તી હતી તેમાં A. C. R. C અક્ષરો તથા કેટલાક ચપ્ડો હતા. વચમાં ચાર આકૃતિઓ હતી તેમની આસપાસ કેટલાક ચપ્ડો હતા. આ વેદી નીચેથી રોઝેનક્રૂઝનો દેહ જડી આવ્યો, તે જોયો ને તેવોજ હતો તેમાં કોવાણની જરાપણ નીચાની ન હતી. તેના હાથમાં બૂર્જ પત્રમાં સૂરજોક્ષરે લખેલું એક પુસ્તક હતું, પુઠ્ઠ ઉપર T હતો અને અંતે ચાર વાળો હતો. મૃતની મરણ ક્રીયા વખતે કાજર રહેલા આઠ બધુંઓની તેમાં સહીઓ હતી.

(સરખાવો હાઝેવ જોનિંગ્સ—ધ રોઝી કૃષીઅન્સ,

નુયાયીઓ મળી આવે છે, તેઓ કેટલાંક રહસ્યો જાણતા હોય છે. તેઓ મહાત્માઓને 'તર્થી અન્યોન્યને ઝોળખતા હોય છે—કોઇ પ્રકારના બાહ્ય શબ્દો અથવા ચિહ્નો વડે આમ જનતું નથી પરંતુ અધ્યાત્મ દર્શનની શક્તિવડેજ આમ થાય છે. તેમના આત્મ અધ્યાત્મ મંડલના સભ્યો જનવાનાં સાધનો કાલ અને દિક્કનાં બંધનોનીપાર વર્તતા હોય છે તેથી તેમના સ્થૂલ આકારો ના મળે તોપણ તેઓ એક બીજાને ઝોળખી શકે છે. માત્ર ખરેખરે એકજ અધ્યાત્મ મંડલ સંભવિ શકે છે કારણ કે વિશ્વ વ્યાપક આત્મા માત્ર એકજ છે. સત્યના પ્રમુખત્વતાળી જીવંત ચેતન્યનો તેજ એક મંડલ છે. પ્રવેશવાને શક્તિ વાળા હોય તેવા સર્વ માટે તેનાં બારણાં ખુલાં છે; કારણ કે જોઇ શકે એવાના આગળથી જ્યોતિ હૂપાઇ શકતી નથી તેમજ અનુભવવાળાઓથી સત્યનો પોતાનો એકલાનો દૃઢ મેળવી શકાતો નથી. પ્રવેશક શી વિના તથા કોઈની બલામણ વિના આ અધ્યાત્મ મંડલમાં સર્વથી પ્રવેશી શકાય છે. પરંતુ સર્વ પ્રવેશવાની શક્તિવાળા હોતા નથી કારણ કે ઔદિક વાસનાઓ માટે અધ્યાત્મ પ્રવેશ નથી, જેમની પ્રવેશવાની મંદજ હોય તેમણે એ વાસનાઓને પાછળ રાખવાની જરૂર છે. તેમને સ્વીકાર માટે બાહ્ય ચિહ્નોનો અપેક્ષા નથી, કારણ કે અપેક્ષા દર્શનવડે તેઓ અન્યોન્યતું ચારિત્ર જાણી શકે છે, તેથી અધ્યમ વાસનાઓવાળો સત્ય ચર્ચ શકતો નથી. તેમને મંડલો મેળવવાને ખાસ સ્થાનોની જરૂર પડતી નથી, કારણ કે પરમાત્માના મહાન મંદિરમાં તેઓ અન્યોન્ય સાથે સતત વ્યવહારમાં જ વસે છે. શુદ્ધ (આધ્યાત્મિક) સ્વર્ણનાં જનાવેલાં તથા મહા સદ્ગુણથી જવાહીરથી જડેલાં કીમતી રાજચિહ્નો પણ તેમની સાથે હોય છે. તેમનાં સ્વર્ણ અને જવાહીરને કોઈથી ચોરી શકાય એમ નથી, તેમજ સાધારણ માણસથી જોઇ શકાય એમ નથી, કારણ કે તેઓ પોતાનાં ચિહ્નોને હૃદયોમાં હિડાં ડાટેલાં લખને રૂંદે છે.

ગોઠડ અને રોઝી કાસના ખરા બંધુઓ આવા હોય છે. તેઓ શાંત અને અજાન રીતે પોતાનું કાર્ય કર્યાં જાય છે. તેઓ તે સમયની શાંતિથી રાઠ જીએ છે કે જ્યારે યોગ્ય સમય થતાં માનવ જાતના આધ્યાત્મિક પુનરુદ્ધારની વિધિને દોરવાને તેમને આગળ આવવું પડશે. તે સમયે અધ્યાત્મનિદાનું શુદ્ધ સૂચક ઉપર તરી આવશે, નકાળે કચરો તળે બેસી જશે, કારણ કે જોએ જીવવા યોગ્ય છે તેજ જીવશે.

રોઝીકૃતીઓના સિદ્ધાન્તો આ પ્રમાણે હતા:--

૧ દુઃખને ઓછું કરવું તથા કોઇ પણ જાતનો ખદશો લીધા વિના માંદાને સાજાં બનાવવાં. A

A આધ્યાત્મિક શક્તિના વિકાસ માથે હમેશાં માંદાને સાજાં કરવાની 'સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે શાંતિના દેદમાં વ્યાપી રહેલાં શુદ્ધ જીવન તરફ કેન્દ્રમાંથી ચારે પાસે દેલાતાં હોય છે તથા વ્યક્તિના નિયમાનુસાર અન્ય બંધારણમાં તેમની પાસે આરોગ્ય વધેક કાર્ય કરાવી શકાય છે.

નૈતિક અને સ્થૂલ આરોગ્યનું રક્ષણ અને વર્ધન એજ ઉત્તમોત્તમ કાર્ય છે: પોતાનો સ્વાર્થી હેતુ પાર પાડવા માટે અન્યના કષ્ટમાગને લાભ લેવો એ તો હુન્ન્યાઇ ખરેખર દોષ છે. દીમાદદાર ડોક્ટર, તેની મદદની જરૂર કદપનાર દર્દીની મમત ખાતર કાર્ય કરે

• ૨ જે દેશમાં તેઓ વસતા હોય તે દેશની રીત ભાત પ્રમાણે તેમણે તેમના લગ્ન-
ગાંધતાની રીતભાત રાખવાની છે. B

૩ વર્ષમાં એકવાર અમુક સ્થાનમાં જતી શકે તો એકઠા થવું C

૪ દરેક મળ્યને પોતાના અનુયાયી તરીકે યોગ્ય પુરૂષને પસંદ કરવાનો છે. D

૫ H. G (રો. ૬) અક્ષરો તેમના ચિહ્નરૂપ છે. E

૬ પ્રથમ સ્થાપનાથી આરંભીને સોવર્ણસુધી આ મંડલનું અસ્તિત્વ હૂંપું રહેવાનું હતું.

રેશીડુશીઅનોના હેતુઓ માનવિ ધીમ્નિ શકે તેવા ઉત્તમોત્તમ છે; કારણ કે આ-
ત્મિક સંપૂર્ણતા કરતાં કંઈ વિશેષ ઉચ્ચ આવના સંભવી શકતી નથી. આ દેશ-
ની સરખામણીમાં દુનિયાની સમૃદ્ધિ કંઈ પણ વિસ્તાર વિનાની જતી જાય છે; કારણ
કે જે સંપૂર્ણ સુખી હોય છે તે વિત્તની કામના કરતો નથી; જેને સયનો અનુભવ
હોય છે તે બ્રમણ્યો મારે પૂછપરછ કરતો નથી. તેને મન નો વિદ્યાનની અથવા
તત્ત્વવિદ્યાની શોધો નકામીજ છે; કારણ કે અપરોક્ષ જ્ઞાન યથા પછી તેને સિદ્ધાન્તો
માટે રરકાર રહેતી નથી. તેમજ તેને ધણી સમૃદ્ધિની જરૂર પડતી નથી કારણ કે જેમ
જેમ તેની આંતર ન્યોતિનું આધ્યાત્મિકકાર્ય તેના દેહના રચૂલપરમાણુઓને વધારે
વધારે ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, તેમ તેમ રચૂલસુવનની જરૂરીઆતોથી તે વિશેષ

છે, તે ભાગ્યે કોણકજ વાર કંઈ સાઈ કરી શકે છે; તેણે તો માત્ર પૈસા ખાતર કાર્ય
કરીને સંતોષ રાખવો જોઈએ, પ્રાકૃતિક વૈશે આત્મામાથા પોતાની કીમતિ મક્ષિસો મે-
ળવીને, જેને ખરી જરૂર હોય તેમને તે છૂટથી આપવી જોઈએ. ટોંગીને જે બાકો
મળે છે તે પૈસા અને કીર્તિરૂપી હોય છે; ખસ વેધનો બદલો પોતે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યા
ના સંતોષરૂપ હોય છે.

II તેમની પોતાની જાતને વિખ્યાત બનાવવાની અથવા દુનિયા સમક્ષ પ્રકાશી
નીકળવાની ઇચ્છા નથી, પરંતુ ડોળાદમામ વિના શાંતિથી, ગુપ્તરૂપ રીતે સાઈ કરવાનો
તેમનો હેતુ છે.

C આ સ્થાન પૃથ્વીના ગમે તે સ્થાનથી નજીક છે-માત્ર અધિકારીઓ જ સ-
મજી શકે છે.

D માત્ર જેમના સહયુજોની કસોટી સારી રીતે કરવામાં આવી હોય તેમનેજ
પસંદ કરવામાં આવતા. ગાંડાના હાથમાં તલવાર આપવામાં આવતી નથી. પ્રકૃતિની
તત્ત્વિક શક્તિયોને પોતાના આધિનમાં લેવાતી શક્તિ, પોતાના અંતરની આવી શક્તિ-
યોને પોતાને આધિનના કરનાર માનવિને આપી શકતી નથી.

E રોઝ-ગુલાબ, સર્વેનું સ્વચ્છ છે; કોસ-ચંદ્રનો (ખુદિ) સ્વચ્છ છે. ચંદ્રને સર્વ-
માંથી પ્રકાશ મળે છે, જે પવિત્ર ગ્રેમ ખુદિમાં જોતજોત બની જાય છે તો વિદ્યાનથી
હૃદય ઉમરાઈ જાય છે.

સ્વતંત્ર બનતો જાય છે; આખરે સ્વૂલ અને દૃશ્યસ્પર્શને દૂર કરીને તથા પોતાના વામનાદેહમાં સમગ્ર જીવનચક્રિતને એકઠી કરીને તે તદ્દન એ દેહનું જ જીવન માળે છે. મર્ત્ય એકાગ્રી અદૃશ્ય રીતે આ સર્વ જન્યો જાય છે, છતાં એ તે એક જીવતો માનવિ હોય છે.

રોઝીકૃશીઅનો તેટલા માટે જીવનાશ્રુત આખનાર વિષે આ પ્રમાણે કહે છે:-

“ જે તંગી અને દારિદ્ર્યની પાર છે, રોગ અને મરણની પંથુ પાર છે, જેને માનવ જાતના મોટા વિભાગને દુઃખ થાય છે તેથી દુઃખ લાગતું નથી, પોતાના માથા ઉપર આકાશ વિના અન્ય આચ્છાદનની જરૂર નથી, પૃથ્વી વિના અન્યાધારીની, તથા પવન વિના અન્ય પોષણની જરૂર નથી, જે સાધારણ લોક વલખાં મારે છે તેવી સર્વ જરૂરીઆતોની પાર વર્તે છે, તેજ ખરેખરો સુખી છે.

“ ઈશ્વર ગર્વિષ્ઠને નમાવે છે, વિનીતને ચઢાવે છે. ગર્વિષ્ઠને તે તિરસ્કાર વડે શિક્ષા કરે છે, પરંતુ નત્ર માનવિ પ્રયે તે પોતાના પવિત્ર દૂતોને વિલાસો આપવા મોકલે છે. અસહાયારીને તે જંગલમાં રખાયે છે, પરંતુ જીદીચ્છાવાળા માટે સર્વગ્નાં હાર ખુદાં કરે છે.

“ મિથ્યાવાદીઓના મંથોનો ત્યાગ કરો, તેમાં જૂથો વિના અન્ય કાંઈનો સમાવેશ નથી; દારણ કે જે સિદ્ધાન્તો ઉપર તેમના ન્યાયનો આધાર છે તે ભ્રમણાઓ સમાન છે. ચથાર્ય તત્ત્વના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરો, અમારી પાસેના ખજાનામાં ભાગ પડાવો. અમે તમને આમંત્રણ કરીએ છીએ-અમારી પોતાની મરજીથી નહિ-પરંતુ અમારામાં ગતિમાન યતા દિવ્યાત્માની સત્તાથી; અમે તેના સેવકો છીએ.

“ પ્રાણીને ખુદ્દિના વિલાસોની શી ખબર છે? આત્માના આનંદની, તર્કપરંપરાઓ અજ્ઞાવનારને શાની ખબર હોય ?

“ જલે કે આપણે દુનિયાના આરંભથી જીવતા હોઈએ અને તેના અંતક્રમી રહેવાના હોઈએ તે પ્રમાણે આપણે જીવનગાળાએ અને વિચારીએ તો તે શું ઉત્તમ ના ગણાય ?

“ પ્રકૃતિનાં સર્વ રહસ્યો જાણવાં તથા જૂતકાલમાં જે જે થઈ ગયું છે અને બાકીનાં જે જે થવાનું છે તે જે પુરતકમાં લખવામાં આવ્યું છે તે વાચવું શું આનંદ જનક નથી ?

“ અધમ વડે આકર્ષવાને બદલે ઉચ્ચને આકર્ષવાની શક્તિ મળવાથી તથા તમારી આસપાસ અધમસત્તા ઉભરાવાને બદલે ઉચ્ચ દેવગણો ઉભરાય તેથી શું તમને આનંદ નહિ થાય ? ”

[આણું.]

Lux.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શી. કે
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પદ્ય, ગે. કાવ્યકટક સાહેબે રાગામાં ઇનામ તથા લાયબ્રરી માટે
મંજુર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટ)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-૦૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે.

કિંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી

મણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી

માપાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

ભુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ—નડીઆદ.

ગે. કાવ્યકટક સાહેબે આ પુસ્તક રાગાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રરી માટે

પસંદ કરેલું છે.

આ ચિત્રાવર્તી તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીઆદ, અથવા,
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કોલકાતાથી રાહ, અથવા પોસ્ટાલ ઓર્ડર મુકાબલે

(નં. ૩૫૩ જવેરભાગ મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીપીડ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ સુદર્શન ઓફીસ નડીઆદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

ચાણવલકચ સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવો ખરો સરલ યોગ
શોવતો અંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કિંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગદ્યાં કહેનારને સખલ ઉત્તર કિંમત ૦-૨-૦

સુદર્શનો ત્રે હકોને આ ખને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ ભુકું.

આતંક નિવૃત્તિ ગોળીઓ

ચલુ જમાનાની તકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપ્તિ દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં શન તંત્રીઓને પ્રુષ્ઠિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી રમરમ્પ શક્તિને સતોજ કરે છે.
- (૪) દોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) રામખા થતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગુમાવેલ પુરુષત્વને પાછું બધે છે.

૩૨ ગોળીની રબી એકનો રૂા. ૧ .

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સંઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લાયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મેહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

૨૪૪

અમારું પુસ્તક વાંચો

તે આગમ, દોહત અને આજ્ઞાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે

દર આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો

મુદ્રિત

વહેંચાઈ ચુકી

તે પ્રસ્તુત.

ક્રમિક, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), બંગાલી અને તમિલ
બાષામાં તેનાર છે, તેકે બાષામાં છપાય છે.

વિનિમય મુદ્દય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધો જાય, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આવૃદ્ધિ.
એક અભેદગાં પ્રવાસી.
અદાનિષ્ઠ અભિજ્ઞાન નભુભાઈ.
દિવેદી.

સુદર્શન.

અભેદ.
અભેદ. અભેદ. અભેદ. અભેદ.
અભેદ. અભેદ. અભેદ. અભેદ.
અભેદ. અભેદ. અભેદ. અભેદ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યપરંધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

તાન્ત્રી—આધવસાલ નભુભાઈ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૪, અંક-૯.]

(માસિક)

[જુન. ૧૯૦૯.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મુખ્યા પ્રત્યે લેખની સખી.....	૨૫૭
જૂત સેવા.....	૨૫૮
ગો થી સંદેશ.....	૨૬૨
કોસુરી.....	૨૬૨
પ્રવેશકાળે.....	૨૬૩
ઉપનિષદપ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ.....	૨૬૪
પ્રતિભાઓનો ઉપયોગ.....	૨૬૭
કાવ્ય.....	૨૭૨
કાવ્ય.....	૨૭૮
મિથ્યતાના કાર્ય.....	૨૮૮

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે. તેનું અમારા મુજબ આહકોને સ્મરણ હશે છતાં ઘણા આહકોનું લવાજમ બાકી રહેલું છે તે તાકીદથી મોકલી આપવા મહેરબાની કરશો.

વ્યવસ્થાપક.

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છપાય છે. ઘોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે છપાય છે.

સ્વર્ગ. પ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજી અંતરે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-જીવનચરિત્ર સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેજ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત, સુદર બાઇન્ડીંગ.

પ્રથમથી આહક થનાર પાસે કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુદુ. આહક સંજ્ઞાઓ નીચેના રીતે પત્ર વ્યવહાર કરવો —

૬ પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ જંજીરા.

“સુદર્શન ઓફીસ” — નડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(મોટા ટાઇપ સારા કાગળપાકું પુસ્તક.)
(કીંમત રૂપીઆ ૩....૦...૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ)
(કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

આવધરૂપા.

જેક અવોદમાર્ગે પ્રવાસી.

અહાનિષ મણિસાલ નભુસાર્ક.
દિવેદી.

સુદશન.

જોડેસરે આનંદયાંકરે બાણિભાઈ મુખ.
એમ. જો. એલ. એલ. બી.

મન્ની.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—ભાગવતપૂ.

તન્ત્રી—ભાવવસાલ નભુસાર્ક દ્વિવેદી.

પુસ્તક ૨૪, અંક ૬.]

(માસિક)

[જુન. ૧૯૦૬.]

મુગ્ધા પ્રત્યે ત્હેનો સર્વો.

(મળેલું)

અપિ ઉરમાં હસે શું તું આમ !

ફેરેને એ અમને;

ગણ ગણે ઉડું શું તું ગાન ?

ફેરેને એ અમને.

મુખડે વિશાળે તાહરે સ્મર દિત્તીમાન થતો સખી !

ગવરાવતો શું ગાન ગૂઠાં, તુજ ઉદમ પટ પર એ લખી

બેઠ છૂપાં રઓ ક્યાં નિલ ?

ફેરેને એ અમને;

ગાણાં ગાઓ ક્યાં એ નિલ ?

ફેરેને એ અમને.

મુજથી સખી નવ રાખ્ય છૂપું, બેઠ એવો નવ ધરે;

ધામે ધામે ફેરે કર્યું માંહે, ઉરનો ઉમરો મટે.

પરવશ બની શું તું બેઠેન ?

ફેટેને એ અમને;

તેથી પડતું ન ક્યાંહી : ચેન ?

ફેટેને એ અમને.

કઈ વખતથી વિનવું હું બાલે ! શું બની બે શુદ્ધ તું ?
મન મેલને તું નાખ્ય ધોધ, બનીજ સખીરી શુદ્ધ તું.

ભદ્ર.

મૂત સેવા.

(મુખેલું)

શ્લોક.

૨ ૨ પથી ઉર્ધ્વ ગામી ! ઉર્ધ્વ પય પ્રયાણમાં;
કોણ હાથે કોણ આશે સોખો થયો ? લે ધ્યાનમાં.

મંદાકાંતા.

૧ અધારીને મનમુંઝવતી દુઃખ મેઘે ઝસેલી,
હું હું નિશા શ્વપચ કરમાં જાંઘી સર્વ તહારી;
૨ ૨ સોપી વીર ! વિચર્યના, ધ્યાન લે શબ્દ સાચા,
સંસારાઙ્ગિધ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૨ ડોળા કહાડી ધુરર ધુરતી સીંદણી પાસ આવી,
જો જોની છે મુખ દશનને કેશમાં આંખ ધાલી;
તહોયે કે છે હજુ ન દબ્યો ત્યાં સુધી હાથ તહારા,
સંસારાઙ્ગિધ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૩ મહારું મહારાં શ્રવણ નયને આવતાં દુઃખિયોનાં,
દુઃખો જાવા, સકળ અરધું એમ આપે થવામાં;

૪ હેતુજતા ઇશ હૃદયને લે ઉરે આંખ તહારા,
સંસારાઙ્ગિધ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૫ અકે લેઈ મૃદુ હૃદયથી બાળને માત રોજો,
પ્રેમે મીઠું સુમન કરતાં સેવતી દિવ્ય બાવે;

તહેવે ભાવે ભૂત સકળને સેવ્ય ને માન્ય વહાલા !
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૫ જાયું તહેને જઈર મરણું સાથ ના કાંપ લેવું,
એ વિચારે સદય ચિતથી ગ્રેમ નીતિ બરણું;
જીવ્યું તહાઈ જગત તલમાં નિત્યને સત્ય થાવા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૬ જેનું સાન્યું ચરણુ મળવા ધર્મ સૌ ધ્યાન ધારે,
તે માયાળુ ભૂત સકળમાં આત્મ ચૈતન્ય ભાવે;
હાઓ તહેનું યજન કરી લે જૂથ ના વેદ કહેતા,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૭ સૌ તીર્થો તું યજન વરદા ગાત ને દાન માહે,
બહેતી ગંગા નિરમળ દયા નીરનું ધ્યાન ધારે;
તે ત્યાગી ના દૂર રજળ્ય, લે મંત્ર તું વીર વહાલા !
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૮ જે તુંમાં તે ભૂત સકળમાં, લેશ ના અન્ય હોયે,
હું-તું માળા મમત મણકે તું તુંને ભેદ દોરે;-
ખાંધ્યો છૂટી, પવન સરખો વીર ! નિષ્કામ થાવા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૯ યુદ્ધ તહારો તુજ વિશુ સખે અન્ય ના કાંપ હોયે;
બીજા પાસે દીન વદનથી ઘો દયા એમ બોલે;
તે તું તહારો યુદ્ધ સુહૃદ કે જે ઇચ્છે તેજ થાવા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૧૦ કાયા માયા લલિત લલના પુત્ર પુત્રી ગણેનાં,
તહારાં પ્યારાં ન વસ તુજને નાશથી રોકવામાં;-
જાણી, જાવા અલખ સદને, વિષ્ણુ પીયુષ થાવા.
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૧૧ નિદ્રાથી ને પરમ પ્રણયી બાળના જેમ વહાલું,
જીવ્યું તહાઈ પરમ પ્રણયે પોપતાં દિવ્ય આરુ;
કર્મ ધર્મ મન વચનથી માતી લે એક નેતા,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૧૨ આધિ વ્યાધિ શ્રદ્ધિત હરતા કયેશ સૌ રાગવામાં,
ને ઉપાધિ ગરજત યકાં કંપતાં ગાત્ર કેરાં;

હુએ દાઝી મન તન ધને સ્થાય દે જાનથી આ,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જીત સેવા.

૧૩ તહાઈ કાચે અકૃત કરિયું હોય તે સર્વ જૂલી,
ને તહે કોનું સુકૃત કરિયું હોય તે સર્વ જૂલી;
નિર્મોહી થૈ વૌર । વિચર્ય, લેં જાન વિજાન નૌકા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જીત સેવા.

૧૪ ના જૂલે, જે મરણ અદશે સર્વને ને ત્હને તે,
ને ના જૂલે, જગ સકળનો તાત જે ધય ત્હને;
એ જાનેને સતત સમરી ધારી લે ઉર બ્હાલા ।
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જીત સેવા.

૧૫ જેણું ત્હને મધુર પુનતું, ત્હમ સૌ ઉરને છે,-
જાણી, કોનું અહિત કરતાં ઉરથી અચકીને;
સાધુબાવે સરલ હૃદયે સંગી લે આત્મ સુધા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જીત સેવા.

૧૬ જાને ઘેયું થર થર થનું પંખીંડું પાસ આબે,
શીખી જૂરે સદય હૃદયે શરૂં રાખી સમાને;
દાખી આપ્યું નિજતન, ગણી મોક્ષ ગામી પણું આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જીત સેવા.

૧૭ આ માનુષી અલબ્ધ જનમે ના થયું જે કશું તો.
ખીજે આવા કંઈ ન મળશે મુક્ત યાવા પ્રસંગો,
માટે ચેતી વીર । સમયને સાધ્ય, ને લે સદા આ,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જીત સેવા.

૧૮ વ્યહિ મોહે અર્તાવ દુઃખદ સ્વાર્થ સેજે સૂતેલા,
કામાદિના વિષય વિષથી આત્મધાતી યતાર્મા;
આખ્યો ખોલી સમદિ સદને જે અને બ્હોર્ય બ્હાલા ।
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જીત સેવા.

૧૯ જે વીરોને ગદ ગદ રવે આર્થ ગ્રંથો વખાણે,
તે વીરોએ ક્વણ કરિયું તે જયું જાણવાને;
કીર્તિ ગીતા રૂપ નિવન એ વાંચ્ય ને સાર લે આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જીત સેવા.

૨૦ જે પ્રેમે ત્હ પુન હૃદયને તોષવા ખંત રાખી,
આઠે પ્હોરે વિવિધ વિધયે ધન્ય જીવું ગુમાવી;

ઊભો રે'તો ત્યમજ ઉભવા મોક્ષને પંથ ખ્યાતો ।
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ શ્રુત સેવા.

૨૧ ક્રોધાદિનાં કુટિલ પગલાં ઉચ્ચી દૂર જવા,
મૈત્રી પ્રીતિ ઘટ ઘટ જડી આત્મ ભાવે સદાના;
ક્ષાંતિ જ્યાંને હૃદય ધર્ય ને તીર ટંકાર લે આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ શ્રુત સેવા.

૨૨ જ્યોતિ રૂપા વિમળ રસદા દારને ખોલવાને,
આત્મ દૃષ્ટા દધિર્ચી મુનિ થાં કૃત્યને પૂર્ણ ભાવે;
ધારી ખ્યાને અચળ પગથી એ ચડી હાથ લે આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ શ્રુત સેવા.

૨૩ જે સૃષ્ટિમાં નિત નિત તબું કામ લક્ષ્મી રમેલાં,
તે સૃષ્ટિના રમણ સખળાં ને મૈત્રી ધોર એમાં,
છે કો જીવ્યાં જય કર જગે જે યકાં તેજ લે આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ શ્રુત સેવા.

૨૪ છે આ તારો તુજ નયનમાં નાચતો લોક આખો,
ભરમી જૂતા જઈર ખતલો ના કંઈ ચિર રેવો;
ત્યાં તું નહીં શિવ સદનમાં પહોંચવા પાંથ ! લે આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ શ્રુત સેવા.

૨૫ વિપક્ષી સૌ અનિત સખળો 'આજ ને કાલ્ય' વચ્ચે,
તારૂં ખ્યાઈ સકળ કચરી છે રલો પાસમાં તે;
દ્રેશો ખેંચી ઉભલ સમજ સાક્ષી લે સઘ ચાણા ।
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ શ્રુત સેવા.

શ્લોક.

સંસારાબ્ધિ તરી જવા, બ્રહ્માત્મ ભાવે સર્વદા;
શ્રુત સેવા નાવ લે તું, આત્મ નાવિક હાથમાં !

કહાન ચક્ર ગાંધી.

ગોપી સંદેહ.

(મળેલું.)

શામળીઆ ! બેસા આવો પ્રજામાંહી,
અમે છૂપી આશાએ તદ્દભારી. બહાલીડાં ૦ ૨૬.

બક્તાધિન જુધર બવતારણુ, શ્રીવર સ્નેહ વિહારી !
વિરહાનળથી બળતાં બચાવા, આવી મૂલો અમ બાંધ. શામ ૦

બ્રહ્મા ઇન્દ્રાદિનાં માન ઉતારી, કાલીય ભય નિવારી;
પાવક સુખથી મરતાં બચાવી, હવે ન મારો મોટારી ! શામ ૦

ચરદ નિશાનું સુખ સંભારી, સ્નેહી ! સ્નેહ વિચારી;
વિરહ વિદારણુ પ્રેમની ખાલી, પાવાં આવો ઝટ આંહી. શામ ૦

ગળે શુભહાર કાને કુંડળ, મોર મુગટ શિરધારી;
અધર સુધારસ મોરલી મૂકી, પ્રેમ પાઓ ગિરિધારી ! શામ ૦

સ્નેહી જનને છેલ દીધાથી, અધિકું પાપ ન કાંઈ,-
જાણી, જીવન કહાન પધારો, અરજ ઉરે અમ ધારી. શામ ૦

‘ પ્રજા વિહારી. ’

કૌમુદી.

(મળેલું.)

સતીતી રસિકા અતી દુર્ખી થતી, અશ્રુ બહુ પાડતી,
જાગી જીઈં તે આરતી ધ્વની સુણી, ગંગા તટે વાગતી;
‘ હા ! હા ! સેવક સૌ ઉભા પથ મહી, સુપ્રેમ સંપાદવા, ’
એવી વાણી ફરી ફરી વદી, લાગી ભૂને સ્પર્શવા. ૧

મીઠો વાયુ સહુ સ્થળે સ્ફુરી રહ્યો, ગોઠિ કરે પ્રેમીઓ,
બેઠી અંતર પ્રેમથી ઉછળતી-આનંદની શ્રેણીઓ;

ખોલી નાંખતો દુખના કમળને, બીડી જતી વિપતી,
સંસારે ઈહ સારતોઈ સંકળ હો । રે'જે સદા આ સ્થિતી. ૨

પહેર્યું શ્વેત સુવશ્ત કંઠનો વિશે, હીરા તણે હાર આ,-
શોભાવે તુજ દેહડી, અતુપમા । સ્તુતી કરું સારમાં;
હે શક્તિ દીનની કરૂણ રસભરી । વાણી હડી ઝીલજે,
રે'જે તમ સદા અને મમ મૂલે, આવી રીતે ખીલજે. ૩

લાલુંજી લાઘવ'દ કાશરી.

પ્રવેશકાલે.

(મળેલું.)

ગમલ.

પ્રવેશ્યોહું પ્રભો । આજે, પ્રવેશ્યો હું પ્રભો । આજે ।
પ્રવેશ્યો વિશ્વ સિન્ધુમાં, હવે બલ પૂર્ણ તું દેજે । ૧

નથી બલ વિશ્વસાગરમાં તરવા હોડકું મ્હારું,
હવાબલથી છતાં તારા, પ્રભુ । તરવા હુંતો ધારું. ૨

પ્રભો । વિશ્વાન્ધિમાં આજે પ્રવેશ્યો દીનજન હું હું,
હવે નૌકા તરવા આ પ્રભો । બલ દે તું એ મારું. ૩

ટૂંખી આત્મા ધણાના છે, તર્કા તો મેંકરો કેં છે,
પ્રભુ તો દીનબન્ધુ છે । દયા એવીજ એની છે. ૪

જવાના તે ગયા દિનેઃ ખરો આ કાલતો આવ્યો ।
હવે આ કાલ હુબવાનો, તરણ બજદે તરું તોતો । ૫

પ્રવેશ્યો ત્યાં હતો ભયના, હવે મધ્યે ભયંકર આ ।
ડગમગ માય નૌકા ત્યાં, ન જાણું શું થશે હાવાં. ૬

યથો બલ પ્રાપ્ત છે આજે, તલ ભીતિ નહિ છાજે,
હવે શ્રદ્ધા પ્રભુમાં કેં ધરી દંકારું છાજે । ૭

ધરી શ્રદ્ધા, ધરી આશા ઘટે દંકારું આજે,
હવે આશા, હવે શ્રદ્ધા, તરણબલ તું પ્રભો । દેજે । ૮

। उपनिषत्प्रकाशित मरणोत्तर स्थिति ।

(મહેલું.)

પ્રકરણ ૬ કું

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

સઘમુક્તિ.

બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે પ્રવાહણુ નામ જલધર્મિઓ સહવર્તમાન : વિચિત્રતા હતા, ત્યાં ઉદાસકમુનિએ આવીને કહ્યું કે—હે ગુરુજી ! અમને પુછેલા પાંચ પ્રશ્નોમાંના પાંચમાં પ્રશ્નનું મને સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાન થયું છે. આ લોકમાં જીવનયાત્રા કરતા મનુષ્યના જીવને અને કર્મને મરણ પછી કેવો સંબંધ રહે છે, તેમજ તે સંબંધ વડે તે જીવ જી, પર્ણ, પૃથ્વી, પુરુષ અને સ્ત્રી રૂપ પંચાગ્નિમાંથી પુનઃ કેવી રીતે મનુષ્યાવતાર ધારણ કરે છે તે હવે સાચી પેઠે મારા સમજવામાં આવ્યું છે. હવે અવશિષ્ટ ચાર પ્રશ્નોનું વિવરણ કરવા અનુમતિ કરવાને આપ થોમ્સે.

પ્રવાહણુ—હે વિપ્રેં ! અવશિષ્ટ ચાર પ્રશ્નોમાંથી પ્રથમ પ્રશ્નનું વિવરણ પ્રથમ કરવું યુક્ત છે. કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન—એ ત્રણ સાધનોથી આ લોકમાં મનુષ્યોની ચાર પ્રકારની ગતિ દહી છે. કર્મમાં સત્ અને અસત્ એ બે પ્રકારનો સમાવેશ થાય છે. સત્કર્મના પણ સકામ અને નિષ્કામ—એ બે વિભાગ છે. ઉપાસના એટલે અંતઃકરણમાં બાહ્ય વિષયોના સંયોગથી જે અનેક વૃત્તિઓ ષ્ટરે છે, તે વૃત્તિઓને દબાવી દઈ શાસ્ત્ર સમર્થિત કાષ્ઠપણુ દિવ્ય આલેખન સાથે ચિત્તને સંયુક્ત કરી તેજ આલેખનમય ચિત્તની સંતત વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી, તેને ઉપાસના કહે છે.* વસ્તુતઃ ઉપાસના અને યોગ, ઉભય એકજ છે. પરંતુ કર્મ અને ઉપાસના—એ બેથી જ્ઞાન વિવેકજ છે. સત્, ચિત્, આનંદ, આસ્તિ, બાસ્તિ, પ્રિય, ચૈતન્ય, સત્ય, અનંત, વસ્તુ, બ્રહ્મ, અમૃત, સંવિત્, આત્મા અને બ્રહ્મ—એ સર્વ શબ્દો જ્ઞાનના પર્ણપમાત્ર છે. જ્યાંથી ક્રિયાનો આરંભ થાય છે ત્યાંથી અનાત્મા અથવા સંસારનો આરંભ થાય છે. ક્રિયાના અંત સાથે એક અને અદ્વિતીય જ્ઞાન જ પ્રકાશી રહે છે. અંતઃકરણ અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓ ક્રિયાત્મક છે. તે ક્રિયા જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ જ્ઞાન અથવા શાક્ષીરૂપ આત્મા છે. પિંડમાં જેમ આત્મા છે, તેમ અખિત વિશ્વમાં જ્ઞાન રૂપ પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મ છે, અને ક્રિયા રૂપ પ્રાણુ છે. આ પ્રાણુ અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓ જ્યારે નિષ્ક્રિય થાય છે, ત્યારે અવશિષ્ટ આત્મા અથવા બ્રહ્મરૂપ જ્ઞાનમાત્ર

* જુઓ છદોગ્યોપનિષદ ઉપર શાંકરભાષ્યનું ઉપોદ્ધાન પ્રકરણ—

ઉપાસનં તુ યથાશાસ્ત્ર સમર્પિતીક્રિષ્ણદાલમ્બનમુપાદાય તસ્મિન્સમાનધિત્વવૃત્તિ
સંતાનકરણં તદ્વિલક્ષગમ્યવાન્તરિતમિતિવિશેષઃ ॥

આધારદાતા.

એક અનોદગારે પ્રવાસી.

અઠાનિશ મણિમાલ નભુભાર્ષિ.
દિવેદી.

સુદર્શન.

ગ્રેસર આનંદસંકર આયુભાર્ષિ મુખ.
એમ. એ. એલ. એમ. બી.

મન્વી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરંધોમહિ ”—ભાગવતમ્.

તત્ત્વી—માધવસાહ નભુભાર્ષિ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૪, અંક ૬.]

(માસિક)

[જુન, ૧૯૦૬.]

મુગ્ધા પ્રત્યે ત્હેનો સખી.

(મળેલું)

અધિ ઉરમાં દસે શું તું આમ !

ફેલેને એ અમને;

ગણુ ગણુ ઉડું શું તું ગાન ?

ફેલેને એ અમને.

મુખડે વિશાળે તાહરે સ્મર દિલીમાન થતો સખી !

ગવરાવતો શું ગાન ગૂઢાં, તુજ હૃદય પટ પર એ લખી

બેઠ છપાં રમે ક્યાં રિલ ?

ફેલેને એ અમને;

ગાણાં ગાઓ ક્યાં એ નિલ ?

ફેલેને એ અમને.

મુજથી સખી નવ રાખ્ય છૂપું, બેઠ એવો નવ ઘર;

ધીમે ધીમે કહે કર્ણ માંહે, ઉરનો ઉભરા મટે.

પરવશ બની શું તું બહેન ?

હુંને એ અમને;

તેથી પડતું ન ક્યાંહી ચેન ?

હુંને એ અમને.

કર્મ વખતથી વિનવું હું જાણે ! શું બની બે શુદ્ધ તું ?
મન મેલને તું નોખ્ય ઘોઠ, બનીગન સખીરી શુદ્ધ તું.

ભદ્ર.

ભૂત સેવા.

(મજલું)

સ્લોક.

૧ રે પથી ઉર્ધ્વ ગામી ! ઉર્ધ્વ પંથ પ્રયાણમાં;
કાણુ હાયે કાણુ આશે મોખ્યો થયો ? લે ધ્યાનમાં.

મંદાકાંતા.

૧ અધારીને મનમુગ્ધવતી દુઃખ મેઘે ઓસેલી,
હું હું નિશા સ્વપ્ન કરમાં જન્મી સર્વે તહારી;
૨ રે મોંપી વૌર ! વિચરેના, ધ્યાન-લે રાત્રે સાચા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૨ ડેળા કહાડી ધુરર ધુરતી સોહણી પાસ આવી,
જે જીભી છે મુખ દસનને કેશમાં આંખ્ય ધાલી;
તહોયે 'ક છે હજી ન દખ્યયો ત્યાં સુધી હાય તહારા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ ભૂત સેવા.

૩ મ્હારું મ્હારું શ્રવણ નયને આવતાં દુઃખિયોનાં,
દુઃખો જાવા, સકળ અરધું એમ આપે શવમાં;
હેતુજતા ઇશ હદયને લે ઉરે આંખ્ય તહારા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક-સૌ ભૂત સેવા.

૪ અકે લેઈ મુદ્દ હૃદયથી જાગને માત રોજે,
મેમે મીઠું ચુમન કરતાં સેવતી દિખ્ય બાજે;

તહેવે બાવે જૂત સકળને સેવ્ય ને. માન્ય વહાલાં !
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૫ જાનું તહેને જરૂર મરણું સાથ ના કાંચ લેવું,
એ વિચારે ગદ્ય ચિતથી પ્રેમ નીતિ બરણું;
જીવ્યું તહારૂં જગત તલમાં નિત્યને સત્ય થાવા.
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૬ જેનું સાચું સરણું મળવા ધર્મ સૌ ધ્યાન ધારે,
તે માયાળું જૂત સકળમાં આત્મ ચૈતન્ય બાવે;
હામો તહેનું યજન કરી લે જુદ્ય ના વેદ કહેતા,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૭ સૌ તીર્થો તું યજન વરદા માન ને દાન માટે,
વહેતી ગંગા નિરમળ દયા નીરનું ધ્યાન ધારે;
તે ત્યાગી ના દૂર રજાન્ય, લે મંત્ર તું વીર વહાલા !
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૮ જે તુંમાં તે જૂત સકળમાં, લેશ ના અન્ય તહોયે,
તું-તું માળા મમત મણકે તું તુંને બેદ દોરે;-
ખાંખેા છૂટી, પવન સરખો વીર ! નિઃકામ થાવા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૯ ગુરૂ તહારો તુજ વિશુ સખે અન્ય ના કોય તહોયે;
ખીજ પાસે દીન વદનથી લો દયા એમ બોલે;
તે તું તહારો ગુરૂ સુહૃદ કે જે ઇચ્છે તેજ થાવા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૧૦ કાયા માયા લલિત લલના પુત્ર પુત્રી મણેલાં,
તહારાં વ્યારાં ન વસ જીજન નારાણી રોકવામાં;-
મણી, જાવા અલખ સદને, વિષ પીયુષ થાવા.
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૧૧ નિર્દોષી ને પરમ પ્રજાથી બાળના જેમ વહાલું,
જીવ્યું તહારૂં. પરમ પ્રજાએ પોષતાં દિવ્ય આરું;
કર્મે ધર્મે મન વચનથી મારી લે શ્રેષ્ઠ નેતા,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૧૨ આધિ વ્યાધિ અહિત ઉરના કનેસ સૌ ટાળવામાં,
ને ઊપાધિ ગરજન યકાં કંપતાં ગાત્ર કરાં;

દુઃખે કાંઝી મન તન ધને સ્વામ્ય દે માંધી આ,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૧૩ તહાઈ કોયે અકૂત કરિયું હોય તે સર્વ જૂલી,
ને તહે કોનું સુકૂત કરિયુ હોય તે સર્વ જૂલી;
નિર્મોહી થૈ વૌર । વિચર્ય, લે માન વિગાન નૌકા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૧૪ ના જૂલે, જે મરણુ અલશે સર્વને ને લહે તે,
ને ના જૂલે, જગ સકળનો તાત જે ધણ લહેને;
એ બનેને સતત સમરી ધારી લે હર બહાલા ।
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૧૫ જેવું લુંને મધુઃ પુગનું, લહેમ સૌ જગે છે,—
જાણી, કોનું અલિત કરતાં ઉરથી અગપીને;
માણુબાવે સરલ હૃદયે સંગી લે આત્મ સુધા,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૧૬ બાગે થેયું થર થર થનું પંખોડું પાસ આબે,
શીખી જુએ મદય હૃદયે શર્યુ થખી સમાને;
ઠાપી આખું નિજતન, ગણી મોક્ષ ગામી પછું આ,—
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૧૭ આ માનુષી અલબ્ય જનમે ના થયું જો કર્યું તો,
ખીજે આવા કંઈ ન મળશે સુકલ યાવા પ્રસંગે,
માટે એતી વીર । સમયને સાધ્ય, ને લે મદા આ,
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા,

૧૮ વ્યઠિ મોઢે અર્તીવ દુઃખદા રવાર્ય સેજે સૂતેકા,
કામાદિના વિપય વિપયી આત્મધાતી યતામાં;
આખ્યો ખોટી સમઠિ સદને જો અને બંદોર્ય બહાલા ।
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૧૯ જે વીરોને ગદ ગદ રવે આર્ય મયો વખાણે,
તે વીરોએ કવલુ કરિયું તે બધું જાણવાને;
કીર્તિ ગીતા રૂપ નિવન એ વાંચ્ય ને સાર લે આ,—
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૨૦ જે પ્રેમે લું પુનઃ હૃદયને નોતવા ખત રાખી,
આડે પ્દોરે વિવિધ વિપયે ધન્ય જીવ્યું ગુમાવી:

જીભો રે'તો ત્વમન્તઃકિન્નવા મોક્ષને પંથ ધ્યાનાં ।
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૨૧ કોધાદિનાં કુટિલ પગલાં હરથી દૂર જાવા,
મૈત્રી પ્રીતિ ઘટ ઘટ જડી આત્મ ભાવે સદાના;
ક્ષાંતિ જ્ઞાને હૃદય ધર્મ ને તીર ટંકાર લે આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૨૨ જ્યોતિ રૂપા વિભળ રસદા દારને ખોલવાને,
આત્મ દૃષ્ટ દધિર્મો મુનિ શાં કૃત્યને પૂર્ણ ભાવે;
ધારી ધ્યાને અચળ પગથી એ થકી હાથ લે આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૨૩ જે સૃષ્ટિમાં નિત નિત નવું કામ લક્ષ્મી રમેલાં,
તે સૃષ્ટિના રમણ સધળાં ન મૂંઝાં ઘેર એ'માં,
છે કો જીવ્યાં જશ કર જમે જે થકાં તેજ લે આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૨૪ છે આ તહારો તુજ નયનમાં નાચતો લોક આખો,
ભરમી જૂતા જરૂર બનવો ના કંઈ ચિર રે'વો;
ત્યાં લટું લટુંને શિવ સદનમાં પહોંચવા પાંથ । લે આ,-
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

૨૫ વિપક્ષી સૌ અગ્નિત સળજો 'આજ ને કાલ' વચ્ચે,
ત્હાં પ્યાડું સકળ કચરી છે રહ્યો પાસમાં તે;
દેશો ખેંચી ઉબડ સમજ સાહો લે સઘ શાણા ।
સંસારાબ્ધિ પરમ તરણું એક સૌ જૂત સેવા.

સંલોક.

સંસારાબ્ધિ તરી જાવા, અહાત્મ ભાવે સર્વદા;
જૂત સેવા નાવ લે લું, આત્મ નાવિક હાથમાં ।

કહાન ચક્ર ગાંધી.

ગોપી સંદેહ.

(મળેલું.)

શામળીઆ ! બહેલા આવો પ્રજામાંડી,
અમો છવી આશાએ તદમારી. બ્દાલીયો ટેક.

બકતાધિન બુધર બવતારણુ, થીવર સ્નેહ વિહારી !
વિરહાનળથી બળતાં બચાવા, આવી મુદો અમ બાંધ. શામળ
બધ્મા હંદ્રાદિનાં માત ઉતારી, કાલીય બચ નિવારી;
પાવક મુખથી મરતાં બચાવી, દવે ન મારો મોદારી ! શામળ
શરદ નિશાતું સુખ સંભારી, સ્નેહી ! સ્નેહ વિચારી;
વિરહ વિહારણુ પ્રેમની પ્યાલી, પાવા આવો ઝટ આંદી. શામળ
ગળે ગુંજહાર કાને કુંડળ, મોર મુગટ સિંધારી;
અધર સુધારમ મોરલી મુખી, પ્રેમ પાઓ ગિરિધારી ! શામળ
સ્નેહી જનને છેલ દીધાથી, અધિક પાપ ન કાંઈ.-
જાણી, છવનું કહાન પધારો, અરજ કરે અમ ધારી. શામળ

‘ મજ વિહારી. ’

કૌમુદી.

(મળેલું.)

ચતીતી રસિકા અતી દુખી થતી, અન્ન બદ પાડતો,
જાગી હોઈ તે આરતી ધ્વની મુણી, ગંગા તટે વાગતી:
‘ દા ! દા ! સેવક મોં ઉભા પથ મદી, દુપ્રેમ સંપાદવા,
એવી વાણી ફરી ફરી વદી, સાગી બૂને સ્પર્શવા. ’

મીઠો વાયુ સદૃશ્ય રચે રચી રચો, ગાળિટ કરે પ્રેમીઓ,
‘ બેટી અંતર પ્રેમથી ઉજગતી-આનેદની બેણીઓ; ’

ખેલી નાંખતી દુખંતાં કંઠેગને, ગ્રીડી બંતી વિપતી,
સંસારે ધલિ સારતો સંકલ હો ! રે'જો સદા આ સ્થિતી. ૨

પ્રેર્યુ એત સુવચ્ચ કંઠનીં વિરે, -હીરા તણો હાર આ,-
શોભાવે તુજ દેહડી, અનુપમા ! સ્તુતી કરૂં સારમાં;
હે શક્તિ દીનની કરૂંછુ રસભરી ! વાણી ઉડી ઝીલજે,
રે'જો તમ સદા અને મમ ગૃહે, -આવી રીતે ખીલજો. ૩

ભાષુભ ભાધ્યંદ કોઠારી.

પ્રવેશકાલે.

(મજેહું.)

ગઝલ.

પ્રવેશ્યોહું પ્રભો ! આજે, પ્રવેશ્યો હું પ્રભો ! આજે !
પ્રવેશ્યો વિશ્વ સિન્ધિમાં, હવે બસ પૂર્યું તું દેજે ! ૧

નયી બસ વિશ્વસાગરમાં તરાવા હોડકું મ્હાડું,
દયાબલથી છતાં ત્હારા, પ્રભુ ! તરવા હુંતો પાડું. ૨

પ્રભો ! વિશ્વાબ્ધિમાં આજે પ્રવેશ્યો દીનબન હું હું,
હવે નૌકા તરાવા આ પ્રભો ! બસ દે તું એ મારું. ૩

દુખી આત્મા ઘણાના છે, તથા તો સેંકડો કે' છે,
પ્રભુ તો દીનબન્ધુ છે ! દયા એવીજ એની છે. ૪

જવાના તે ગયા દિનો; ખરો આ કાલતો આગ્યો !
હવે આ કાલ હુબવાનો, તરણ બસદે તરૂં તોતો ! ૫

પ્રવેશ્યો સાં હતો બપના, હવે મધ્યે ભવંકર આ !
ઝુમંચુ થાય નૌકા ત્યાં, ન બળું શું મરો હાવાં. ૬

થયો બપ પ્રાપ્ત છે આજે, તણ બીતિ નહિ છેજો,
હવે શ્રદ્ધા પ્રભુમાં કે' ધરી હંકારવું છેજો ! ૭

ધરી શ્રદ્ધા, ધરી આશા મટે હંકારવું આજે,
હવે આશા, હવે શ્રદ્ધા, તરણબલ તું પ્રભો ! દેજે ! ૮

પણ ક્રાશ્યુન મધ્યે ઉદગયન થાય એ અન્વયે વસંત સંપાત વર્ષારંભ મૃગશીર્ષ ઉદ્દેશ આગ્રહાયજે થાય. માઘમાં ઉત્તરાયન આવે તો જોવો વસંત સંપાત કૃતિકામાં હોય તેવોજ આદી* પણ હોય, આ પ્રમાણે તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના “શાશ્યુન પૂર્ણિમાસ એ સંવત્સરનું મુખ છે.” એ વચનમાં અમદ્રાવણવાળા વચનની બીનાને મળજીતી મળે છે. મૃગશીર્ષમાં વસંત સંપાત થાય એટલે મૃગ નક્ષત્રમાં સારદ સંપાત આવે. અને કાઠ્ય મૃગ નક્ષત્રનું નામ પણ આ બીના ઉપરથી પડેલું દશે. કારણ, તે સમયે વર્ષારંભ સૂર્યાસ્તનો સાથે ઉગનાર પણ તેજ નક્ષત્ર દશે. આ મૃગ ચન્દ્રની વ્યુત્પત્તિ કેટલેક અંશે મૃગ મધ્યે વસંત સંપાત થતો એમ જતાવવાને ઉપયોગી થાય તેમ છે.

આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે વર્ષનાં ઉત્તર દક્ષિણ એવાં બે અયન છે. તેનાં વૈદિકકાળનો અને તે પછીના કાળના અર્થ મધ્યે તફાવત છે. વૈદિકકાળે સૂર્યના ઉત્તર ગોળાર્ધના કાળને ઉત્તરાયન કહેતા. પરંતુ ત્યાર પછી તેનો અર્થ મહરયી દેકેમસંક્રમણપર્યંતનો કાળ એવો કરવામાં આવ્યો. અર્થાત્ પૂર્વે પિતૃયાન કિંવા દાસના દક્ષિણાયનનો આરંભ કરે સંક્રમણથી થાય. ઉદગયન ક્રાશ્યુનની પૂર્ણિમાએ થાય એટલે દક્ષિણાયન કિંવા પિતૃયાન બાદ પદો પૌર્ણિમાએ થાય. સારાંચ, કે બાદપદનો કૃષ્ણપક્ષ એ પિતૃયાનનો પડેલો પક્ષ. હાલ પણ આપણે આ પક્ષમાં પિતરોનું વિશેષ કરીને મહાલય શ્રાદ્ધ કરીએ છીએ. બાદપદ કૃષ્ણ પક્ષને પિતૃ પક્ષનું નામ કાં આપવામાં આવ્યું તેનું કાંઈએ આજ પર્યંત કારણ આપેલ નથી. પરંતુ ક્રાશ્યુન પૌર્ણિમાએ વર્ષારંભ થાય એ સંદિગ્ધ વચનનો પૂર્ણ અર્થ મદ્ય કરવાથી એટલે તે પૌર્ણિમાએ ઉત્તરાયનારંભ થાય એમ સમજવાથી આ બીનાનું સદજ રીતે સમાધાન થઈ જાય તેમ છે. કારણ, કે દક્ષિણાયનનો આરંભ બાદપદ પૂર્ણિમાએ થતો હોવાથી તેના પછીના પક્ષને પિતૃ પક્ષ કહેવામાં આવે છે.

કાંઈ આપણેજ પિતૃ પક્ષ બાદપદમાં હોય છે એવું નથી. પારસી લોકોનો પણ તેજ પ્રમાણે પિતૃ પક્ષ હોય છે. આ બિના ધણી મદત્વની છે, કારણ જે જુના કાલ સંજોઈ આપણે વિચાર કરવાનો છે તે કાળે ભારતીય, ઇરાની, અને-દેશનિક-મીકે આર્ય સર્વ એકજ હતા. જ્યારે આપણી ઉત્પત્તિ ખરી છે, ત્યારે આ આર્ય લોકોની નિરનિરાળી ચાખ્ખાની ચાલુ રીતિ, દંતકથા વગેરે બીના ઉપરથી સારો આધાર મળે છે. મુમશીર્ષમાં વસંત સંતાપ થતો એ જતાવનારાં પુસ્કળ પ્રમાણે આગળ ઉપર આપણે જોઈયું હાલ અવસ્તાના પ્રાચીન પંચાંગ વિશે ગીઈગરે કરેલા અનુમાનનો યોડો વિચાર કરીએ તેજે મધ્યયોજ એટલે વર્ષનો મધ્ય ભાગ એ ચન્દ્ર આધાર જૂન માનીને તે ઉપરથી પ્રાચીન અવસ્તાના પંચાંગમાં વર્ષનો આરંભ દક્ષિણાયનથી થતો હતો એવું આપણાથી પ્રતિકુળ અનુમાન કયું. પારસી લોકોએ એવી પ્રત્યેક બાજુનો ખાટો પોતાનો વિરુદ્ધ મત પ્રાચિત કીધો. જ્યારે ડો. ગીઈગરના વિચારે વર્ષારંભ ઉત્તરાયનથી થાય છે, ત્યારે પારસીના વિચારે વર્ષારંભ દક્ષિણાયનથી થાય છે. અને તેજ ખરો સમય છે. પારસી અને હિંદુના જૂના પંચાંગનું સામ્ય કાંઈ આટલું જ છે એમ કાંઈ નથી. આગળ કહેવામાં

આવું છે, કે બન્નેના પિતૃ પક્ષ બાદપદમાં એકજ વખતે આવે છે. પારસી લોકોનો પહેલો મહિનો ફર્વશિનમ્ એટલે પિતૃમાસ છે. અને તેનો આરંભ દક્ષિણાયનથી થાય છે. આ મહિનાથી ચોથો મહિનો તિષ્ઠ્ય કિંવા તિષ્ઠ્યાનો માસ છે. આ તિષ્ઠ્ય નક્ષત્ર સિરિયસ% નો તારો હોય એમ માનવામાં આવે છે. બાદપદથી ચોથો મહિનો ચાર્મશીર્વ મૃગશીર્વ-આવે છે. આ મૃગશીર્વ અને સિરિયસ એ બન્ને પાસેજ છે. તેમજ ક્વાશિમ્ મહિનામાં દક્ષિણાયન વખતે વર્ષારંભમાનવાથી દરેક મહિનાનો આરંભ બરાબર વસંત સંપાત કાળે થાય. આ દરેક મહિનો સંવિધિત અહુરમઝદનો છે. આ ઉપરથી તે એક વખતે વર્ષારંભનો હોય એમ દીસે છે. આ પ્રમાણે, તૂર્ના અવસ્થાનાં પંચાંગો મધ્યે વસંતસંપાતથી આરંભ થનારા વર્ષના કાંઈ ભાગની આપણને ખબર પડે તેમ છે. આ બિના અને વિશેષે કરી બન્નેના પિતૃ પક્ષ એક હોવાની બિના માત્ર કાકતાલિય છે એમ સંભવતું નથી. પણ તેનો વર્ષારંભ ઉત્તરાયનથી દક્ષિણાયનમાં જ્યારે જ્યારે પિતૃપક્ષ સંસ્પર્ષી પૂર્વાપર ચાલતી આવેલી પવિત્ર બીના સ્થાનભ્રમ કરવો એ તેમને યોગ્ય લાગે નહિ. અર્થાત્ હિંદુ અને પારસી એ બન્નેના પિતૃપક્ષ એકજ છે.

આ પ્રમાણે તેતિરીય સંહિતા અને બીજા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ફાલ્ગુન પૂર્ણિમાસનું વર્ષ છે એવો અર્થ ગ્રંથો કરવાગી, અને મૃગશીર્વ વાયક અગ્રહાયણ સપ્તમેનો વર્ષારંભ કરનાર એવો અર્થ કરવાથી, તે નક્ષત્રમાં એક વખત વસંત સંપાત થતો હતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પિતૃપક્ષના કાળ ઉપરથી પણ એમજ દીસે છે. વળી પારસી લોકોના પિતૃ પક્ષનો કાળપણ આપણા પિતૃપક્ષ સાથેજ હોય છે એ બિના ઉપરથી પણ આપણી વાતને સખળ આધાર મળે છે. કૃતિકામાં વસંત સંપાત થતો આ બીના આવાજ પ્રમાણના પૂરાવા ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. અને મૃગશીર્વથી નક્ષત્રનો આરંભ થાય છે, એવું કોઈ પણ સ્થળેથી સ્પષ્ટ વાક્ય મળતું નથી. ત્યારે તે માનવાને રિચાઈ ઉપજે એવી બીનાનું આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે, તે ઉપરથી પણ ઉપરના અનુમાન સંબંધની શંકાને વિશેષે કરીને સ્થાન મળી શકે તેમ છે નહિ.

આકાશના જે ભાગ મધ્યે મૃગશીર્વ નક્ષત્રપુંજ આવેલ છે તે ભાગ સર્વને અત્યંત પ્રેક્ષણિય છે. નિર્મળ રાત્રિએ સહજ આકાશ તરફ જોવાથી એ તારકાપુંજ ના મનોહર સ્વરૂપ પ્રતિ લક્ષ મયા સિવાય રહે તેમ નથી. પણ પ્રાચીન આર્યોએ તે સમયે આકાશના ભાગ મધ્યે વર્ષારંભે સૂચક થતો હોવાને સખળે અધિક મનોવેધક થતો એમ માનવું જોઈએ. આવુંજ મધ્યે વ્યાધ-વેધન સહ પ્રથમ પ્રકારના પાંચ તારાઓ આવેલા છે. અને બીજા પ્રકારના પણ ધણા તારાઓ અવિદ્યા છે, તેની બાળુમાં આકાશ મંગા આવેલ છે. આ નક્ષત્રપુંજ ઉપરથી પ્રાચીન આર્યોને કેટલીક બીનાઓની માહિતી મળી છે તે પૈકી અમુકની પરીક્ષા કરી તે ઉપરથી આપણી ઉપપત્તિને કાંઈ આધાર મળે છે કે કેમ ? એ હવે જોઈએ.

આપણી ઉપપત્તિ પ્રમાણે જ્યારે તેનો આજ પર્યન્તનો અર્થ અધિક મંજ્યુત ભાગે, ત્યારે આપણી ઉપપત્તિને ખરી માનવાને એક સમજ કારણ મળે છે. પરંતુ પરીક્ષા કરતા પહેલાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યા મુજબ વિવિધિત તારા અને તેનો કષેપો આકાર નિશ્ચય કરવાની અગત્ય છે.

મૃગશીર્ષના અર્થ ઉપરથી તે પુંજ દગલાના આકારની કષ્પના સહજે ધાય તેમ છે. પણ તેમાં અનેક તારા આવવાના કારણસર આકારની કષ્પના તે પૈકી કંઈ ખરી માનવી એ જરા કઠિન છે. શીર્ષ સપ્ત ઉપરથી મૃગ આશ્રયમાં હોય એમ દીસતું નથી. શ્વેતપ્રભવપતિને બાણથી વિધવાની હકીકત ચતુર્થ પ્રાક્ષણ (૨—૧—૩—) ની વિમત ઉપરથી સામચાચાર્યે પોતાના બાખ્ખમાં કહે છે, કે શ્વેત પ્રભવપતિનું શિરબાણવડે છેદીનાખ્યું અને બાણ તથા શિર બંને અંતરિક્ષ યદ્ય નક્ષત્ર સ્વરૂપે રહેલું દીસે છે.

ઋગવેદમાં શીર્ષચ્છેદન વિષે આવા પ્રકારનું વર્ણન નથી. તોપણ તેમાં પ્રભવપતિની બીના આપેલી છે. બીજે સ્થલે ઋગવેદમાં ધ્રુવે દૃત્રના શિરચ્છેદન કર્યાની અને એજ દૃત્ર મૃગસ્વરૂપે જોવામાં આવ્યાની બીના વર્ણવવામાં આવી છે. આ ઉપરથી ઋગવેદનાં મૃગના શિર્ષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ દીસે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એક પુરાણમાં પણ આ બાબત આપવામાં આવી છે, એપોલો દેવ પોતાની પહે- નને જોરપન સાથે પ્રીતિ કરતી જોઈને ક્રોધથી સમુદ્રની એક દૂરત વસ્તુ બાણથી છેદન કરી નાખે છે. આ વસ્તુ તે જોરપનનું શિર હતું એમ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સર વિદ્ધ યનાર મૃગનું શિર ક્યાં હોવું જોઈએ તે પ્રથમ તપાસવાની જરૂર છે. અમર- સિંહ મૃગશીર્ષના ત્રણ તારાને દન્તવકા નામ આપે છે. મૃગશીર્ષ મૃગશિરસ્તસ્મિન્નૈવા પ્રહાયણોદન્તવકાસ્તચ્છિરો દેશેતારકાનિવસંતિયાઃ પણ કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે જોરપન પુંજના શિરો ભાગે રહેનારા ત્રણ નાના તારાને જ્યારે મૃગશીર્ષ સમજે છે, ત્યારે મૃગશીર્ષ અને ધ્રુવકા એક જ ધાય છે. અર્થાત્ અમરસિંહે આપેલો ભેદ નિરર્થ ધાય છે. આ માટે મૃગની આકૃતિ આપુંજમાં છે એમ નહિ સમજતાં ફક્ત શિરચ્છેદન માત્રજ છે એમ સમજવું જોઈએ. આમ સમજવાથી આ આકૃતિ નક્કી કરવી કઠિન નથી કારણ, આ બિનામાં જે બાણની હકીકત આપવામાં આવી છે તે જોરપનના પેટા- માં ત્રણ તારા છે એ સ્પષ્ટ છે. એટલે મૃગશીર્ષની આકૃતિ પણ જોરપનના પેટામાં તેની પાછળના બે પગ અને આગલો ડાબો પ્રગ્ન કષેપો હોવી જોઈએ. આ આકૃતિ પ્રમાણે અમરસિંહે આપેલ ધ્રુવકાનો અર્થ બાણ અથવા જોરપનના પેટાના ત્રણ તારા એવો ધાય છે, આપુંજમાં બીજી કેટલીક આકૃતિની કષ્પના કરવામાં આવી છે. સર્વ મૃગશીર અને યજોપવીત ધારણ કરનાર પ્રભવપતિની આ આકૃતિમાં કષ્પના કરવામાં આવી છે. પરંતુ આ તમામ કષ્પના કરતાં શીર્ષની કષ્પના સર્વથી જૂની છે. અને તે જૂની કષ્પ- ના રિચત્વન્તર યતાં બીજી અનેક કષ્પનાઓ નીકળેલી હોવી જોઈએ એમ માનવું પડે છે,

* દૃષ્ટાન્તસ્પશિરચ્છિદ્દ દૃષ્ટઃ શિરચ્છેત્યુમયમંતરિક્ષમુત્પ્લુત્યનક્ષત્રા નાયયંતવ્યદત

આ વિવેચન ઉપરથી મુમક્ષીર્ષ નક્ષત્ર ઓરચનનીજ પાસે છે એમ આપણે માનેલું છે. ત્યારે આ માટે કેટલાક પંડિતોએ શંકા કરેલી છે તો, પણ તેમાં સંભવનિય જોવું, શંકા નથી. કારણ રમણિય અર્થાત્ રોહિણી પાછળ યનારા દુરંત પ્રજાપતિ રૂદ્રનાત્રિકાંક બાણથી વિધાર્ધ પડેલો, અને તે બાણ તેના સિરમાં અડકેલું અધાણિ પણ જોવામાં આવે છે. આ બીના ઉપરથી આ તારકાપુંજ સજાએ શંકા રહેવાનો લેશ માત્ર સંભવ નથી.

આ રીતે મુમક્ષીર્ષની આકૃતિ પ્રથમતઃ કેવી કલ્પેલી હતી એ જોવા પછી બીજા તારાઓ નિશ્ચિત કરવા કઠિન નથી. રોહિણી વિશે શંકા નથી. રૂદ્ર આ નક્ષત્રના દેવતા હોવાથી તેનું સ્થાન અર્થાત્ આદી એટલે ઓરચનની જમણી બાજુ છે. પણ એતરેય ખંડાણ (૪-૩૩) માં જોને દાલ આપણે મુમ વ્યાપ કહીએ છીએ તેજ રૂદ્ર જોવું કહેવામાં આવ્યું છે. આકાશ ગંગાનું તે સમયે કાંઈ વિશેષ સ્થાન હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. પારસી ગ્રીક, અને ભારતીય આર્ય મધ્યે આકાશ ગંગાનું નામ સાધારણ હતું નહિ. પણ તેની તરફ તે સમયે આલોકનું લક્ષ ગયેલું નહોતું. એમ માત્ર કહેવામાં આવતું નથી. ગ્રીક-યોતિષમાં આકાશ ગંગાની બંને બાજુએ કેનિસમેજર અને કેનિસ માયનર અર્થાત્ નાના મોટા કુતરા આવેલાં છે. એ પૂર્વનાજ હરી કે કમ । એ સંજયે કેટલાક જનોને શંકા છે. પરંતુ પ્લુટાર્કના લખવા પ્રમાણે કેનિસ ઓરચન અને અર્સા જિનારકીપુંજની ગ્રીક લોકોને પહેલાંથીજ ખબર હતી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. કારણ તે કહે છે, કે “ જોવુંજને હજીપ્રીયન લોક એલિસ, હાન્સ અને ટાપ્ડોન કહેછે. તેનેજ ગ્રીક લોક અનુક્રમે કેનિસ, ઓરમન, અને અર્સા કહે છે. ” આ પ્લુટાર્કના કહેવા મુજબ આ ત્રણ તારકાપુંજ હજીપ્રીયન કિવા ખાદિકચનના નહોતા એટલું સ્પષ્ટ થાય છે. આ પૈકી અર્સા એ વેદાંતના સસરૂક્ષ અને પારસીમાં હેરોરિંગ હતા. આ ઉપરથી પ્લુટાર્કના કેનિસ વિધાયના કહેવાની સત્યતા માટે સાક્ષી પડે છે—અર્થાત્ કેનિસા ઓરચન અને અર્સા એત્રયપુંજ આર્યના મૂળથી છે એમાં શંકા સંસપ કરવા સરખું નથી.

(આગળ ચાલુ)

પ્રસારાકંર રતનજી ઉપાધ્યાય.

કેવી રીતે વાંચવું.

(મળેલું)

"We should read not to contradict and confute nor to believe or take for granted nor to find talk and discourse but to weigh and consider."
Lord Bacon.

હાલના જમાનામાં છાપવાની કળાથી દરેકજ દુનિયા પુસ્તકો, માસિકો, વર્તમાન પત્રો ચોપાનીયાં નીકળે છે તેથી પ્રાચીન કાળમાં જે જ્ઞાનનો અધિકાર જન મેંડળનો અમુક વર્ગ ભોગવતો હતો તે જ્ઞાન હાલમાં હુદમાં હુદ મનુષ્ય પણ રહેલાકથી મેળવે છે ને તે ઉપર સ્વતંત્ર ચર્ચા કરી શકે છે છાપવાની કળાથી જ્ઞાન મેળવવામાં જે સરળતા હતી તે યથા છે તે ઉપરાંત જ્ઞાનની સીમાનો પણ વિશેષ વિસ્તાર થયો છે. તેથી બિન બિન વિષય ઉપર જુદી જુદી પદ્ધતિથી અસંખ્ય પુસ્તકો નજરે પડે છે. જ્ઞાનના સાધનના આવા વધારાની સાથે અર્વાચીન કાળમાં જીવન સ્પર્ધા એટલી બધી તીવ્ર થઈ છે કે નવી શોધો નવીન જ્ઞાન વગેરે નવીન બાબતોથી માહિતગાર રહેવું એ સંસાર વાત્રામાં શ્વેદમંદ થવાને આવશ્યક વસ્તુ થઈ પડી છે હાલમાં સમાજ ચંચળી રચના એટલી બધી ચુસ્ત થઈ છે કે મગજ ચક્રિતો બધા જુદી જુદી રીતે કરવાની જે આવશ્યકતા છે તે સાથે વાંચવું ને વિચારવું જે જરૂરું થઈ પડ્યું છે તેનો લાભ અસંખ્ય પુસ્તકોને માસિકોમાંથી કેવી રીતે લેવો એ એક મહા પ્રશ્ન હાલમાં થઈ પડ્યો છે.

હાલમાં વાંચવાનો શોખ ધણો વધી પડ્યો છે એ નિઃસંશય છે કારણ કે બધાં જ પુસ્તકો, વર્તમાનપત્ર વાચતાં આપણે માણસોને જોઈએ છીએ. પણ જ્ઞાનની આવી સરળતાને તેથી વધતા શોખની સાથે એક બધા એ છે કે એક વિષયના ધણા પુસ્તકો હોવાથી કેમ પણ વિષયનું સંગ્રાહી જ્ઞાન હોવાને બદલે જુદા જુદા વિષયનું અધુર જ્ઞાન જોવામાં આવે છે સંગીન જ્ઞાનને બદલે હપલપ્પાયું જ્ઞાન મળે છે. ગંભીર વિષયના પુસ્તક ઉપર રચી હોવાને બદલે સરળ સાહિત્યનો શોખ વધે છે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કાવ્ય વગેરે સાહિત્યના ગૂઢ વિષયના અભ્યાસને બદલે વર્તમાન પત્ર, નાટક, નવલ કથા એ વિષય ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાય છે. કદ્યના ચક્રિતને લુહિને કેળવવા કરતાં સ્મૃતિને ખીલવવા તરફ વધારે લક્ષ્ય ખેંચાય છે.

આનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનના સાધનની આવી સરળતા સાથે તેનું પદ્ધતિ પૂર્વક જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં આવતું નથી. તેથી હાલના જમાનામાં યું વાંચવું અને કેવી રીતે વાંચવું એ ધણો અમત્તનો વિષય છે કારણ કે રાત રુંડી ને વેપ થયાં જીવું છે. હાલના સુધારાગ્રામ પ્રવાહ સાથે રહીને અને તેથી વધારેમાં વધારે લાભ લેવાને આપણી જીવન સંસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવો એ દરેક યુવ પુરુષનું કર્તવ્ય છે તેથી ક્યાં ક્યાં પુસ્તક અને કેવી રીતે તે વાંચવાં તેનો વિચાર કરતા પહેલાં આપણે વાંચવાનો દેવ યું છે તે ઉપર ધૈર્ય લઈ આપવાની જરૂર છે.

જેમ અન્ન, પાણી, હવા, આપણા શરીરની સ્વાભાવિક જરૂરીઆતો છે તેમ જ્ઞાન એ આત્મની નૈસર્ગિક વાંછના છે. જેવી રીતે ખાવાપીવાથી આપણું શરીર પોષાય છે તે જુદી પાત્રે છે તેવી રીતે વાંચવા વિચારવાદિ માનસિક ક્રિયાથી આપણું મન સંતૃપ્ત ને સચક્ત થાય છે. પણ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. અપરોક્ષને પરોક્ષ, અપરોક્ષ જ્ઞાન એ એવી ભત્તરું જ્ઞાન છે કે જે આત્મ પ્રયત્નને સ્વાતુક્રમ છે, તેથી આપણે આત્મ વિકાસ થાય છે અને તે જ્ઞાન આપણા જીવન તત્વ સાથે સુસંબધ જોડાયેલું હોય છે. બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેનું કારણ એ છે કે તે જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં આત્મ પ્રયત્ન ધણો યોગ્ય હોય છે ને તેથી તેનું જોડાણ તેનું સદૃશી કરણ (assimilation) નહીં થવાથી તે એક ઉપલક્ષીયા જ્ઞાન તરીકે જ રહે છે તેથી તે અપરોક્ષ જ્ઞાનની ક્રોડીમાં આવતું નથી. જન મંડળની પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ્યારે મનુષ્ય મનને કુદરતનો અપરોક્ષ અનુભવ વિશેષ હોતો ત્યારે અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અંશ વધારે હતો કારણ કે ઇન્દ્રિયો તેમજ અંચળ રિપતિ હોવાને લીધે વિશ્વના સંભવ પદ્યર્થોદિતું જ્ઞાન સાંદ્રીક હોય. જેમ બાળકના મન ઉપર કુદરતના સંસર્ગની ભવ્ય અસર થાય છે તેમ મનુષ્ય મન ઉપર તેવીજ ભવ્ય અસર થઈ હશે એમ તેમની બાવના અને અનુભવ ઉપરથી જણાઈ આવે છે પણ આજી રીતનું અપરોક્ષ જ્ઞાન લાંબો વખત ચાલતું નથી. જેમ જેમ કુદરત સાથેનો સંબંધ ગાઢ થતો જાય છે ને સમાજ ચક્ર આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ પરોક્ષ જ્ઞાનનો અવકાશ વધતો જાય છે ને તેટલાજ પ્રમાણમાં અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અંશ ઓછો થાય છે કારણ કે આત્મ પ્રયત્નને સ્વાતુક્રમ જે અપરોક્ષ જ્ઞાનના તત્વ છે તે પરોક્ષજ્ઞાનમાં તેટલા પ્રમાણમાં સમાવણાં હોતાં નથી ને પરોક્ષ રહે છે. હાલમાં જ્ઞાનની જે અતિ-ચપ્ત સરળતા આપણે અનુભવીએ છીએ તેથી આત્મપ્રયત્ન ને સ્વાત્મ ઉપર આપણે યોગ્ય અવલંબીએ છીએ કારણ કે જ્ઞાનની સર્વ સામગ્રી લગભગ તૈયાર થવા મનન, નિદિધ્યાનસન, જેવી બુદ્ધિ ક્રિયાનો અભ્યાસ ધણો યોગ્ય થાય છે તેથી આપણું જ્ઞાન હાલમાં પરોક્ષ રહે એ સ્વાભાવિક છે પણ જ્ઞાનની આવી સરળતા સાથે મંબીર વિચારનો લાભ લેવો એ શક્યા મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે તેથી પુસ્તકો કે જે હાલમાં જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન મનાય છે તેનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરવો એ હવે જોઈશું.

પુસ્તકો એ જ્ઞાન અને ઉદાપણનો ખંડાર છે તેમાંથી યોગ્ય મેહનતે અને યોગ્ય જૂલે તેનો લાભજ લેવો એ વાંચનનો હેતુ છે તેથી પુસ્તક વાંચવાનાં બે હેતુ છે એક તો અન્ય મનુષ્યના વિચારથી આપણા મનને ઉત્તેજિત કરવું એટલે વાંચન એ વિચારનું સાધન છે. અને બીજું અન્ય વિચાર કોના વિચાર મદદથી કરવા તે છે, વધારે બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પુસ્તક ક્રીડા તેમના મનને સતેજ કરવાનેજ વાંચે છે તે બીજાના વિચાર મદદથી કરવાને વાંચતા નથી. બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે પુસ્તકના અભ્યાસથી હૃદયવતા પરોક્ષ જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. અન્ય મનુષ્યના વિચારની નકલ કરવી એ તેમનો હેતુ નથી, પણ આપણા પૂર્વ ગામીઓએ જે મહેનત અને આત્મભોગ આપી જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેની અવગણના કરવી એ મૂર્ખાઈ વિના જીજ્ઞાસાંક નથી. કારણ કે વિચારનું એક તથા ઐતિહાસિક એકતા જાળવવા માટે તે શ્રી તેવીજ જૂલ ના થાય તે માટે વિચારની પ્રતિ-

કાષ્ટાને વિચારતું સ્વરૂપ વગેરે જ્ઞાનને લાગતી જાગૃત જાણુવી એ ગંભીર વિચારને આવ-
 રૂપક છે. તેથી આવા પરકીય જ્ઞાનને સ્વકીય કરવું; પરાક્ષમાંથી અપરાક્ષ જ્ઞાન ઉપજાવવું
 એ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યની અભિલાષા છે. આ કારણને લીધે પુસ્તકો ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા
 રાખવાને બદલે આંતર દર્શન, આંતર સ્પુરણા (Intuition) ઉપર વિશેષ અભિરૂચી
 તેમની હોય છે. અન્યપુરૂષના વિચાર શક્તિ મદદથી કરતા નથી તે વિચારને પણ
 પોતાના સ્વાંતુભવને મનનની એક જુદી આકૃતિરૂપ જુલે છે તેથી તેમના વિચાર
 બંધારનું અન્ય પુરૂષના વિચારથી સમર્થન યામ છે. સાધારણ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય સ્વાત્મ
 અને આત્મપ્રયત્ન ઉપર ઓછો વિશ્વાસ રાખી અન્ય વિચારકોના વિચાર મદદથી કરવા
 આકર્ષાય છે ને તેથી આત્મદર્શન, મનન, વગેરે બુદ્ધિ પ્રયત્ન ઉપર થોડો આધાર રાખી
 પુસ્તકો ઉપર વિશેષ ભાવ રાખે છે. પુસ્તકો એ જ્ઞાનનો બંધાર છે. પણ તેનો સદુપયોગ
 કરવા તરફ બેપરવા રાખવી ન જોઈએ. જ્યાં સુધી પુસ્તકમાં સમાયતું પરાક્ષ જ્ઞાન, અ-
 પરાક્ષ, રિચિતિમાં આવડતું નથી ત્યાં સુધી પુસ્તક વાંચવાથી જે લાભ થવો જોઈએ તે
 થતો નથી, ને જ્ઞાનતા વિસ્તારને ગંભીર્યની જે આદ્યા રાખવામાં આવે છે તેને ઠેકાણે
 ઉપર ચોટીયું જ્ઞાન જોવામાં આવે છે. તેથી કોઈ પણ પુસ્તક વાંચતી વખતે વાચક
 ઘન્ટે પ્રથમતો તે લેખકનું દ્રષ્ટિ બિન્દુ શોધી કાઢી પોતાની મન: રિચિતિને તાલ્યો અચવા
 રેસની પરિચિતિમાં લાવવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આ ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી ત્યાં સુધી
 તે પુસ્તકનું રહસ્ય આપણે સમજી શકતા નથી. એક વિદ્વાને આજ અર્થ ને ઉદેશી કહ્યું
 છે કે જો ચિત્રકારે કાગળનું ચિત્ર કાઢવું હોય તો પ્રથમ તો તેણે જાડ રૂપ યંત્ર જોઈએ.
 તેથી જ્યાં સુધી લેખકના વિચાર બિન્દુ સાથે આપણી મન: સૃષ્ટિ એકતા પામતી નથી
 ત્યાં સુધી તેના સિદ્ધાંતનો કદર આપણે સારી રીતે કરીએ એ જૂલ બરેણું છે. લેખકના
 તાત્વિક વિચાર સમજવાનો આ મુગમ રસ્તો છે. અને જ્યાં સુધી તે પુસ્તકનો મુખ્ય સિ-
 દ્ધાંત આપણે મદદથી કરી શકતા નથી ત્યાં સુધી તેની સાથે જોડાયેલા અન્ય દષ્ટિ સિદ્ધાંતો
 પણ સમજી શકતા નથી આ કારણને લીધે વધારેમાં વધારે આપણે એક દશાંશ ભાગ
 સમજી શકીએ છીએ.

લેખકનું દ્રષ્ટિ બિન્દુ સમજવાનો હેતુ એ છે કે સામાન્ય રીતે વાંચવાથી કોઈ
 પણ પુસ્તકનો જ્યાં સુધી જે સંતોષે ને સંરકાર જલ મરિશુએ તે પુસ્તક લખાયું છે
 તેની કદર કરી શકતા નથી ત્યાં સુધી તેની સાથે આપણી વિચાર સૃષ્ટિનું યોગ્ય યત્ન
 નથી ને પુસ્તકનું જ્ઞાન પરાક્ષ રહે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. યંચાય જ્ઞાન અપરાક્ષ
 છે તે ઉપર આપણે જોઈએ છે તે લક્ષ્ય સાધવાને તો વિચારની સામ્યતાજ સાધન છે.
 અને જ્યાં સુધી આ જાગૃત ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી ત્યાં સુધી તે પુસ્તક
 વાંચવામાં રસ પડતો નથી. પુસ્તકો વાંચવાની સંખ્યા ઘટાડવું, પ્રમાણ છે એમ માનવું એ
 ડહાપણ બરેણું નથી. વિચારનું એક એક કોઈ પણ પુસ્તકના મર્મ ભાગ શોધવાનો સારજ
 ને સ્વાભાવિક રસ્તો છે ને જ્યાં સુધી કોઈ પણ પુસ્તકના મર્મ ભાગ આપણે સમજી
 શકતા નથી ત્યાં સુધી તે પુસ્તક સમજ્યા છીએ એ કહેવું જન કાબિરક જ્ઞાન છે. પણ
 જ્ઞાન નથી. પરાક્ષ જ્ઞાન છે પણ અપરાક્ષ જ્ઞાન નથી.

આવી રીતે પ્રથમ અંથ કક્ષાના લઘુ મિત્ર સાથે આપણે અનુક્રમ્બા ધરાવતા હોવાથી તેનું ચર્ચાઈ રહેલું આપણી શુદ્ધિના પ્રમાણમાં સમજવા શકિતવાનું થઈએ છીએ પણ અન્ય કક્ષાને વાચકના વિચારની આવી એકતા સાથે ભેદ હોવાની પણ જરૂર છે કારણ કે દરેક મનુષ્યને તેની નૈસર્ગિક શુદ્ધિ, કેળવણીને સંગનિના પરિણામે વિશ્વના જ્ઞાનનો અમુક અંશ પ્રાપ્ત થાય છે. સમગ્ર દૃષ્ટિથી વિશ્વનું હોવું એ અસંભવિત છે તેથી પુસ્તકની ખરી કદર કરવાને આપણા જ્ઞાનને અનુભવ સાથે લેખકના વિચાર સરખાવવા બેઠાએ. અમુક વિચાર કેવા સંજોગમાં લખવામાં આવ્યો છે તે કેટલે દરજ્જે ખરો છે, વિશ્વ વ્યવસ્થામાં તેનું શું સ્થાન છે ને તેનાં ગર્ભાંતર પરિણામ કેવા પ્રકારનાં નીકળશે વગેરે બાબતનું ચિંતન આપણા અનુભવ સાથે સરખાવીને કરવાનું છે. વિવેચક શુદ્ધિથી પુસ્તકનો આવી રીતે અભ્યાસ કર્યા બાદ તે સમગ્ર પુસ્તકનું રહસ્ય જાણવા પછી તે પુસ્તકના વિચારનું પ્રયત્ન કરવું બેઠાએ પુસ્તક એ એક વિચારની વ્યવસ્થિત યોજના છે ને જ્યાં સુધી તેના જુદા જુદા અંગને ઉપાગ્રહો પરસ્પર સંબંધ આપણે શોધી શકતા નથી ત્યાં સુધી તે જરોજર રીતે યાદ રહી શકતા નથી. વિચારનું આવી રીતે પ્રયત્ન કરી ક્યાં પછી બિજા બિજા વિચારના સંસ્કારને આપણા અનુભવ સાથે સરખાવી તેમાંથી નીપજતાં પરિણામ કદરવાં બેઠાએ અને તે અનુમાન આપણા વ્યવસ્થિત અનુભવ સાથે કેટલે દરજ્જે મળેલાં છે ને કેટલે અંશે જુદાં પડે છે, તે શોધી કાઢવાથી પુસ્તકની વસ્તુ યોજના વધારે સારી મદદ થાય છે. પુસ્તકના વિચારનું અંક્ય શોધ્યા પછી અને તેનું પ્રયત્ન કર્યા પછી તે વિચારને આપણી મનઃ સ્થિતિમાં યોગ્ય સ્થાન આપી શકીએ છીએ. આપણે સારી પેઠે યાદ રાખવું બેઠાએ કે જ્ઞાન એ એક વ્યવસ્થિત વસ્તુ છે. તે જમ જમ આપણું જ્ઞાન વ્યવસ્થિતિ અવરથાએ પહોંચતું જાય છે, તેમ તેમ તે આપણું પોતાકુ બને છે બીજા શબ્દમાં કહીએ તો તે પરોક્ષ જ્ઞાનને બદલે અપરોક્ષ બને છે. માટે કોઈ પણ પુસ્તકનું અધ્યયન કર્યાપછી તે પુસ્તકમાંથી મદદ કરેલા વિચારને આપણી જ્ઞાન સ્થિતિમાં અમુક સ્થાન આપવું એ જરૂર છે. અને તેને નિન્ન નિન્ન સાદ્યર્થ બોડે બેઠા પછી તે આપણું પોતાકુ જ્ઞાન બને. આવા પ્રસંગે આપણે આત્મ પ્રયાન કરવાની જરૂર પડે છે તેથી તે આપણા આત્મ વિકાસનું એક તત્ત્વ બની રહે છે. આપણા જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરવાને ઉત્તમ રસ્તો મનન છે. જ્યારે કોઈ પણ બાબતનું આપણે મનન કરીએ છીએ ત્યારે તેના સર્વ અંશો આપણે વિચાર કરીએ છીએ આપણા અનુભવ સાથે તેની સરખાવટ થાય છે અને તેની યથાચિત્તા નક્કી કરવામાં આવે છે. વિશ્વ વ્યવસ્થા અમુક નિયમને અનુસરી કરવામાં આવી છે. તેનું જ્ઞાન આપણે સિદ્ધાંતરૂપે આપણા અમુક દૃષ્ટિબિન્દુના પ્રમાણમાં મદદ કરીએ છીએ ને સિદ્ધાંતની સાથે નવી હકીકતને તેના પરિણામ રૂપે જોડી એ વિચારનું કામ છે, કારણ કે પ્રયત્ન અને સંયોજક પદ્ધતિથી આવી રીતે જ્ઞાન વ્યવસ્થિત થાય છે. પુસ્તકનું ખરું અધ્યયન આ પદ્ધતિ પ્રમાણે થાય તો ઘણા લાભ થવાનો સંભવ છે. સાધારણ મનુષ્યમાં ખાસ કરીને આપણે અવશેષીએ છીએ કે તેમના વિચાર અસ્પષ્ટ અને શુભવાચક હોય છે કારણ એ કે તેમની પ્રજ્ઞાત ઘણું મોટું અંશે ખાલ હોય છે ને આંતર સ્થિતિનું નિરિક્ષણ ઘણું યોગ્ય હોવાથી માનસિક સંસ્કાર અવ્યવસ્થિત રિયતિમાં હોય છે

તેથી કોઈ પણ વિષય સંબંધી તેમને પૂછતાં તેઓ ગમે તેવા પરસ્પર વિરોધી જવાબ આપે છે તે સહજ અનુભવથી માલુમ પડે છે. તેથી પુસ્તકને વાંચ્યા પછી આપણા વિચારને આત્મ ચિંતનથી સ્પષ્ટ ને વ્યક્ત કરવાની ઘણી જરૂર છે, સમગ્ર શક્તિને કેળવવાનો આ સુગમ રસ્તો માનસ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર છે.

વિચારને સ્પષ્ટ ને વ્યક્ત કરી જ્ઞાન વ્યવસ્થિત કરવાને માટે આપણું મગજ વિચારથી ઉભરાઈ જવાની ખાસ જરૂર નથી. સામાન્ય રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે યોગ્ય વિચાર સ્પષ્ટ હોય છે કારણ કે તેવા કંઈક મનન કરવાનો અવકાશ મળે છે તેથી હમેશાં ઘણું વાંચના ઉપર લક્ષ નાખવા કરતાં થોડું પણ પકકું જ્ઞાન મેળવવા તરફ ઠાળછ રાખવી એ સારી વાત છે. ઘણા માણસો પોતાના જ્ઞાનનું પ્રમાણ વાંચેલા પુસ્તકની સંખ્યાથી કરે છે ને તેથી આત્મ સંતુષ્ટ થાય છે, પણ જ્યારે અમુક વિષય ઉપર તેમનો નિશ્ચય અભિપ્રાય આગીએ છીએ ત્યારે તેમના જ્ઞાનનો આભાસ તરત જણાઈ આવે છે તેથી થોડું પણ સંગીન જ્ઞાન મેળવવું એ વધારે લાભકારક છે. જ્યાં 'સુધી આપણે કોઈ પણ બાબતના હંગામી સિદ્ધાંત બાંધી શકતા નથી ત્યાં સુધી આપણને તે વિષય સંબંધી આત્મ શ્રદ્ધા રહેતી નથી. લેખકના તેમજ આપણા વિચારનો એક સમજવાને આપણે પોતે પ્રથમ તેના સિદ્ધાંતનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે કે જેથી આપણને શું નવીન જ્ઞાન મળે છે ને તે કવી રીતે મળે છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય આ હેતુ રજીસ્ટ્ર કરવાને માટે અમુક પ્રસ્તંક વાંચ્યાં છે એનાથી સંતોષ માનવાને માટે પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકોનું પ્રથમ ઠાળછ પૂર્વક અધ્યયન કરવું એ ફાયદાકારક છે. શબ્દનો અર્થ બરોબર સમજવાનું ઘણી વખત ભૂલી જઈએ છીએ. પુસ્તક દ્વારમાં આવ્યું કે તેની નવીનતાથી આકર્ષાઈ આપણે તેના ઉપર આમ તેમ નજર ફેરવી અથવા રસમાં તદ્દલીન થઈ તેનો મથાર્ય અભ્યાસ કરી શકતા નથી તેથી પ્રથમ તો કોઈ પણ બાબતનો અભ્યાસ કરતા પહેલાં શબ્દના આધાર ભુતઃ વસ્તુ આ વિચારનું પૂરું મનન કરવું જરૂરનું છે શબ્દનો તેમજ વાક્યનો આવી રીતે અર્થ પૂરા સમજવાથી દરેક શક્યતાનો અર્થ સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. આવી રીતે દરેક પ્રકરણનું અધ્યયન કરવાથી અર્થ કરતાનો વિચાર આપણા મનમાં રમી રહે છે ને યાદ પણ વધારે વખત રહી શકે છે. દરેક શક્યતા તથા પૃષ્ઠને આવી રીતે વાંચ્યા પછી થોડોક વખત લેખક શું કહે છે તે બરોબર સમજવા પ્રયાન કરવો જોઈએ. આવી રીતે આખી ચોપડીનો અભ્યાસ કરવાથી તેના સ્પષ્ટ વિચાર. આપણા પોતાના યાદ છે ને ગમે તે પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. વીસ ચોપડીઓ ઉપર ઉપરથી વાંચવી તેના કરતાં એક ચોપડી પછી રીતે સમજીને વાંચવાથી આખરે આપણને વધારે ફાયદો થાય છે ને આવી રીતે ટેવ પડવાથી વાંચવાની આ પદ્ધતિથી આપણું જ્ઞાન વધારે સંગીન થાય છે પણ વાંચ્યા પછી સારા પુસ્તકનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર છે, કારણ કે ઘણા વિચાર અજ્ઞાનતા બાપાર તરીકે જ રહે છે, ને ઘણાનો તો તે સહજ સંસાર જગત કરવાને વાંચેલા પુસ્તકનું પુનરાવર્તન કરવું એ આપણા જ્ઞાનની વૃદ્ધિનું ઉપયોગી સાધન છે. Repetition is the mother of studies તેથી હમેશાં કોઈ પણ પુસ્તક વાંચતી વખતે આપણા અભ્યાસનો હેતુ આપણી નજર બદલ રહેવો જોઈએ નહીં અને તેને ઉદ્દેશી પુસ્તકનું અધ્યયન પદ્ધતિ પુરઃ સર હોવું જોઈએ. થોડું

એક પુસ્તકમાંથી, થોડું બીજામાંથી વાંચવું એમ નવીનતાથી આકર્ષાઈ વાંચવાથી ચિત્ત વ્યગ્ર થઈ જાય છે, અને ચિત્તને એકાગ્ર રાખવાની ટેવ પડતી નથી તેમજ મનઃ શક્તિનો નશાનો વ્યય થાય છે. પૂરેપૂરું એકજ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાથી જેવું સારું કામ થાય છે તેવું આમ તેમ મનઃ વ્યયગ્ર રહેવાથી થતું નથી. પદ્ધતિ પૂર્વક વાચન સાથે તે નિયમ પૂર્વક હોવું જોઈએ તેથી મનનો નિમગ્ન વધે છે ને વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ પુસ્તક વાંચ્યા પછી તે પુસ્તક ઉપર વિવેચન ને વાત કરવાથી આપણા વિચાર રચ- ૭૮ ને સિંધર થાય છે તેમજ તે વિચારની નોંધ લેવાથી તે વધારે સ્થાયી થાય છે, કારણ કે હોર્ડે એકનના કહેવા મુજબ “ Reading makes a man full, conversation ready, and writing perfect ” તેથી હિતમ વિચારની નોંધ લેવાથી પ્રસંગોપાત તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ એટલુંજ નહીં પણ વાંચન વખતે તે પુસ્તકનું આપ- ૭૯ નું પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડે છે, તેથી તેટલા વિચાર રચાયા થાય છે. આ કામ કંઠાળા બરેલું છે પણ પુસ્તકના અધ્યયન માટે અવશ્ય છે તેથી કેટલાક વિદ્વાનો અન્ય પુસ્તકનાં અવતરણ તેમની ને ધરોળીમાં ટાંકી લે છે. વાંચતાં વાંચતાં કેટલીક વાર જે સારા વિચાર રચે છે તેને પુસ્તકમાં નોંધી લેવાથી વધારે લાભ થાય છે કારણ તેના વિ- ૮૦ ચાર ફરી જીવંત થતા નથી. પુસ્તકના ઉત્તમ વિચાર વાદ રાખવાને તેમાં અત્યુક્ત ચિન્હ કરવાથી બલિષ્ઠમાં નવો ઉપોગ કરવો શક્ય સંજ્ઞ થઈ પડે છે. તેથી આપણે સારી પેઠે માદ રાખવાનું છે કે પુસ્તક એ જ્ઞાનનો સંગ્રહ છે, વાચન એ વિચારનું સાધન અને મનન એ અપરેક્ષ જ્ઞાનનું મૂળ છે.

મુળજ્ઞાન હીરાલાલ ચોકશી, એમ. એ.

॥ કલકત્તામાં મલ્હેલી સર્વધર્મ પરિષદ ॥

નવમી એપ્રિલ ને શુક્રવારે દિલ્હી રાજધાનીમાં દુનિયાના સર્વે જીવતા જાતના ધર્મોનું પરિષદ બરવામાં આવ્યું હતું. એક બાવનારૂપે સર્વમાન્ય બહુભાવની આવ- ૮૧ નાનો સહજ અનુભવ કરાવવાનો આપણા વર્તમાન કાલના આગળ વધેલા વિચારકોનો પ્રયત્ન હમેશાં રહ્યો જણવામાં આવશે. દુનિયાના અનેક દેશોમાં વારંવાર ધાર્મિક સભાઓ અને મંડલો બરવામાં આવશે પરંતુ ધર્મોના પાસક અને પોષકરૂપ દિલ્હીમાં તો ઘણા પ્રાચીન સમયથી આબાહીના દિનામાં અનેકાનેક ધાર્મિક સભાઓ મળતી હતી; તેમાં માનવ જાતને અલગ ઉપયોગના પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા ચલાવવામાં માત્ર પૂન્ય ત્રણિ- ૮૨ ઓજ ભાગ લેતા હતા એટલું નહિ, પરંતુ ગાર્ગી, મેત્રેયી, સીતા અને કુંતી જેવી ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલી સત્તારીઓ આગળ પડતો ભાગ લેતી અને ઉચ્ચ જીવનના મૂલ્ય વાકાવાજો સિદ્ધાન્તોના એવા સરસ ખુલાસા આપવામાં આવતા કે તેમની માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ માટે તેમનાં નામ હમેશનાં સ્મરણીય થઈ પડ્યાં છે. દિલ્હીમાં જુદા

ધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું ત્યારે રાજગૃહ, પાટલિ પ્રુત્ર અને વૈસાલિમાં ધાર્મિક સંધ
 બરવામાં આવ્યા હતા, કુમારિલ બદ અને ક્રીશકરચાર્યના સમયમાં આવા અમલનાં
 પરિપક્ષે બરવામાં આવતાં હતાં. સત્યની તાણાતાણ ક્યાં વિના એટલું તો કહી શકાય,
 કે તેમને માત્ર પક્ષ તરફથી વારસામાં મળેલી દિંદુ ધર્મની ભાવનાએ તેમનામાં ઉડાં
 મૂલ ધાલ્યાં હતાં, તેઓ પોતાની સર્વ પરિસ્થિતિમાં વારંવાર સ્વતાઃજ પ્રથરની ઝંખનામાં
 રહેતા; જેમ જેમ તેમને આનું વિશેષ-ભાન થતું ગયું તથા ભૂતકાલના પૂર્વજોનાં પરા-
 ક્રમો-સ્મરણમાં આવતાં ગયા તેમ તેમ તેઓ પોતાના ઐદિક અધમ જીવનને પરમાત્મા
 સાથે જોડે ભાવ પામવાનો મદાન ઉદેશ સિદ્ધ કરવાના એક સાધનરૂપે વધારે વધારે
 સ્વીકારવા લાગ્યા.

યોગ સમય પૂર્વે ચીકાગો અને વેનિસમાં પ્રતિનિધિઓને શામતી નિષ્પક્ષપાત
 અને પૂજ્ય બુદ્ધિપૂર્વક માનવ જાતના મદાન ધર્મોનો અભ્યાસ ચલાવવાના પ્રયત્ન કરવામાં
 આવ્યા હતા. ક્રિશ્ચિયન ધર્મના ક્ષેત્રની બહાર સત્યનાં ખીજકો સ્વીકારવાના પશ્ચિમના
 પડોતોના એક ગંભીર યત્નરૂપે ૧૮૬૩ માં ચીકાગોમાં મળેલી ધર્મોની પાર્લામેન્ટને
 સ્મરણમાં રાખીશું. તેમનું સર્વ પ્રકારે શુભ હો, કે જીસસનાં અનુયાયીઓએ દમણી
 દમણીમાં પરમતસદિષ્ટતાની કીમતનો સ્વીકાર કરવા માંડ્યો છે તથા હજારો વર્ષ
 પર્થત માનવજાતની તુષ્ટિઓને ઉચ્ચ જનાવનાર અને કાસતી કસોડીએ ચઢી ઉતરનાર
 દિંદનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોની ખરી કીમત આંકવા માટે ચક્ષુઓ ઉઘાડવા માંડ્યાં છે. પૂર્વે
 સર્વ ધર્મોના ગૃહરૂપ છે; પરંતુ પ્રભુની એકાદ વિચિત્ર આદાનુસાર ક્રિશ્ચિયન ધર્મને પોપલ
 અને વિસ્તાર માટે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં યોગ્ય ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું છે; ચેતન શાસ્ત્રના એક
 વિચિત્ર નિયમ પ્રમાણે સ્થાપકની આદાઓમાં વિરુદ્ધ રીતે વ્યક્તિત્વ માટે દબેદો જડ્યાં
 કરનાર માનવિઓમાં તેણે ઉડાં મૂળ ધાલ્યાં છે. આવા માનવિઓ દુનિયાના સાક્ષાત્કારના
 સહેલા પરવાનારૂપ હોડા અને સુખો માટે માથાફોડ ક્યાં કરે છે; આવા પરવાના રવર્ષ
 સદિ માટે કામ આવતા નથી.

એકાદ ધાર્મિક પરિપક્ષ હિંદમાં મળે અને એકાદ ચિકાગોમાં મળે, એ ઉભયે
 તદ્દન મિત્ર જાણતો છે. જે ભૂમિતા લોક દરેકના ધાર્મિક અવધારે ગાળે છે, જ્યાં અને
 કાનેક મતપંથમંપ્રવાસસામ્રાજ્યના અનુયાયીઓ મનની આત્મતા : ઉદ્ધરતાથી વર્તે છે
 ત્યાં આનું એક પરિપક્ષ, પ્રેમ, સહભાવ, એકમ અને આધ્યાત્મિકતાના ખરા રસાપનરૂપ છે.
 આ ઉપરાંત પૃથ્વીના તલ ઉપર દિંદજ એક એવો દેશ છે કે જ્યાં ધર્મોનો નિષ્પક્ષ
 પાત અભ્યાસ કરી શકાય છે, કારણ કે અત્રે સર્વધર્મના નમુના મળી શકે છે, તેમની
 ભૂત અને વર્તમાન દશાઓની સરખામણીને અભ્યાસ કરી શકાય છે; વિવિધ અનુયાયી-
 યોનાં મર્મને સારા અથવા નરમા માટે અચુક નિમિત્ત વલન અને કેતવજી મળી રહે છે.
 અન્ય પક્ષે માત્ર એક ક્રિશ્ચિયન ધર્મ આગળ પડી આવતા પશ્ચિમના દેશોમાં ધર્મોના પ્રતિ-
 નિધિઓનું આનું એકાદ મંડલ બનાત્તાં, અન્ય દેશોમાં કરોડો ઉપર સત્તા જોખવના પ્રા-
 ચીન ધર્મોની તેની સાથે મલાયોગ સરખામણી કરવાના ધજા યોગ સંભવ દોષ છે.

ધર્મ કરીને હિંદમાં એકઠી ચનારી ધાર્મિક પરિવહ, અન્ય સ્થાનમાં મળે તેના કરતાં માનવજાતને વિશેષ લાભકારક નિવડશે; કારણ કે ધર્મોનો બરોબર અભ્યાસ અંતર્યામી માટે ધર્મોના મૃદુરૂપ હિંદમાં વસવાની જરૂર છે; અને ધર્મને ઉત્તમોત્તમ સ્થાન આપવામાં આવે છે; બાળકોને જીંદગીની દરેક બાબત તેને આધિન બનાવતાં શિખવવામાં આવે છે.

વર્તમાન ઝમાનામાં એવો કોણ અવિચારી હશે કે જે પોતે જન્મ્યો હોય તે વિનાના અન્ય ધર્મમાં ઉત્તમનીતિ શાસ્ત્ર અને જીવનની શ્રેષ્ઠ બાવના હોવાનો નકાર બજાવે? વૃક્ષના રસની સમાન દરેક મૂલ, શાખા અને પત્રમાં પસરીને જીવનને સર્વ સ્વરૂપોમાં સંભવિત બનાવનાર ધર્મ છે. ગમે તેટલા દૂરના ભૂતકાલમાં આપણી પૃથ્વી ઉપર એવો કોઈ પણ સમય હતો કે જ્યારે તેના સમાજને સાંકળી રાખનાર, માનવ વ્યક્તિને પોતાની સત્તામાં રાખનાર કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ નહોતો? શું એમ ધારી શકાય કે માનવિને પોતાના ઉત્પાદક અને પોષક સાથેના અમુક વ્યવહારગમ્ય સંબંધવિનાનો જ હમેશાં રહેવા દેવામાં આવ્યો હતો? જો એમ કહેવામાં આવે કે માનવિને પૃથ્વી ઉપર પોતાના પ્રભુ સાથેના નિત્ય સંબંધના ભાન વિનાનો જ હમેશાં રહેવા દેવામાં આવ્યો હતો, તો તે માનવહૃદયના અનિર્વાચ્ય નિયમને દ્રવ્યરૂપ નિવડશે, માનસિક ઉદ્ધા આદેશોને ખોટા પાડવારૂપ બનશે. પ્રકૃતિના લેખો હમેશાં તાજાં કાલપિ ના ભુસાય એવા રાખવામાં આવે છે; એવાં જીવનના ઉચ્ચ ભુવનોના અનુભવવાળાં માનવિઓના જીવનમાં એવો સમય કદાપિ આવ્યો નથી કે જ્યારે માનવિને ધર્મના રિલાસા વિનાનો રહેવા દેવામાં આવ્યો હોય. જો ભૂતકાલના અનુભવોવડે માનવજાતના બાલ્યકાલમાં ધર્મની ગેરહાજરીના વાદને ટેકા મળતો નથી તો આપણે વર્તમાન ઝમાનો પણ ભૂત કાલની વૃદ્ધિના પરિણામરૂપ છે. આપણી આસપાસ એકદમ વધતા જતા સમાજ અને જાતિના અનેક ગૂંચવણોને સાદા બનાવવાના આપણા માનસિક પ્રયત્નો તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યા છે, તેમાંથી જ વર્તમાનકાલનો ઉદ્ભવ છે. વિવિધ મતના માનનારાઓને, તેમના મતોને મૂલ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લાવવાનો તથા સમયના વહેવા સાથે તેમાં એકઠી ચયલી બંહેમની વૃદ્ધ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને લક્ષ્યાવવામાં જ સર્વ પ્રકારના મોક્ષ સુખશાંતિનો સમાવેશ છે. ગત પોષાશતકથી આપણે પદાર્થ વિધાના મંદિરનો આશ્રય શોધતા ચલા છીએ; ત્યાં પૂજા આરાધના કરવાથી આપણા મધ્યમાં પ્રવર્તતાં અસંતોષ અને દારિદ્ર્ય દૂર થઈ શકશે કે નહિ તે તપાસીએ છીએ, મહેનતને સહેલી બનાવવા આપણે આપણાં રિપન્ડો અને લૂંપોને પૂર જડપથી ચલાવીએ છીએ, છતાં પણ આપણે કુષાદૃષ્ટી વગરે દબરોનાં દારમાંથી દૂર કરી શકતા નથી. ભુખે મરતાએ માટે આપણે રીલીફ વર્ક ખોલ્યાં છે, છતાં આપણે હજી દુખોના અંતના નજીકે આવી શક્યા નથી. આપણે તરવસાઓનો આશ્રય શોધ્યો છે, બોધદાયક ભાષણ આપવા માંડ્યાં છે, આ, તે અથવા અન્ય પ્રકારની દબરો સુકિતયો કરવા માંડી છે, છતાં પણ આપણી આસપાસ આપણે જે મુશ્કેલીઓ વધવા દીધી છે, તેમાંથી રજપણ એકી કરી શકતા નથી. બાલ્યકાલના સુધારા માટે અત્યાર સુધી કરેલાં આપણાં સર્વ પ્રકારનાં સાધનો બુદ્ધિ, મરતક માટે કરવામાં આવ્યાં છે, તેમનો ઉદ્ભવ પણ તેમાંથી જ છે; પરંતુ ભોંટા આંતરમાંથી વૃદ્ધિ

પામી શકે એવું હૃદયમાંથી અથવા હૃદય માટે ધણું યોગ્ય કરવામાં આવ્યું છે. મોજ શોખનાં નવીન પ્રકાર યોજવાની ક્ષામાં આપણે ઉત્સાહના ઉત્સાહ છીએ—આથી બ્યાવ-હારિક રીતે વિશેષ સંતાપ અને વિતમ્બ સુચવાય છે—પરંતુ આપણા લોક સમૂહોને સાદા ધર્મથી જીવનના મૂલાકારો સિખવવામાં પણ આપણે બીલકુલ નિષ્ફળ નિવડ્યા છીએ આપણે દમ્ભેનાં બુદ્ધિની કેલવણીમાં મગી પડ્યા છીએ, આપણા દરેકમાં પવિત્રાત્માના રચાનરૂપ હૃદયને પોતાની સંભાળ લેવા રાખ્યું છે, આપણે તે પ્રતિ દુર્લભ કર્યું છે. જે માનવિ પોતાના જીવાત્માને ગુમાવે તો તેને પૃથ્વીનાં સર્વે રાજ્યો આ કામના છે ! હૃદયની કેલવણી, તેની સુખ શક્તિયોની ન્યતિ, એજ આપણી વર્તમાન ક્ષણની અત્યંત ઉપયોગની બાજત છે; આવી કેલવણી માટે, માનવિને માનવિ સાથે સાંકળી લેનારુદેશને દેશ અને ખંડને ખંડ સાથે જોડી દેનાર તથા આખરે એ સર્વને પરમાત્મામાં એક બનાવનાર ધર્મ કરતાં વિશેષ જરૂર શાની હોય; ઉદેશરચાનરૂપ પ્રભુની પાર કંઈ નથી, તેની પાર કોઈ વિચાર જઈ શકતો નથી.

ધર્મ પ્રત્યે બેદરકારી માટે વિખ્યાત થયલા એક ઝમાનામાં માનવિ તેના ઉગ્રજીવો ઉતરવા માટે ઉત્તમ પ્રકારે પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યા છે, એ કેટલાકને અસંમત લાગશે. પાર રીએ પોતાનાં દેવશેત્રે પોતાના અનુયાયીઓનાં જીવનમાં સજીવન બનાવવાને કટિબદ્ધ થયા છે; શિક્ષણ અને કેલવણીના વાદકોને માલુમ પડ્યું છે, કે નૈતિક શિક્ષણના સંમિશ્રણ વિનાની બ્યાવહારિક કેલવણી ઉગતિ પ્રજા માટે અત્યંત બચકર નિવડવાનો સંભવ છે; માત્ર અઠવાડીઆમાં એક દિવસની ટેવરૂપ નાંદ પરંતુ જાતિના શુભમાં દરેકની બ્યાવહારિક બાજતરૂપે ધર્મને રચાપવાના સમય પ્રયત્નો સર્વ પાસા જોવામાં આવે છે આ પ્રમાણે અત્યાર સુધી નિરૂપયોગીરૂપે ગણાનો ધર્મ, પશ્ચિમનું ધણું ગંભિર ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે; જેમ થવાને નિર્માણ થયું છે તેમ હુંક સમયમાં તે માનવ જીવનના એક મુખ્ય આધારરૂપ બનશે, એ બાજતનાં ચિદ્વેનોની ખેંદ નથી.

એવું વારંવાર અસત્ય રીતે કહેવામાં આવે છે, કે જ્યારે જ્યારે ધર્મની ચલતી દોષ છે ત્યારે બ્યાપાર કર્મ શીલ ચતાં ચાત્રે છે તથા મનવિએ બ્યવહારમાંથી દૂર થતાં જાય છે. આવા આરોપ થાય છે તે ઇનિદાસ અને અતુભવની સત્ય બાજતોથી ચતા દોષ તેના કરતાં હૃદય જીવનનાં સત્યો સિખવાતા અમુક પ્રકારના નિરૂત્સાદ અને ટેવના બ-હાને લીધે વધારે થાય છે. જ્યારે હિંદ મુશ્કિલના સિખરે ચડાવતું દતું ત્યારે તે સમયે બુદ્ધધર્મ દિગ્દીઓનાં હૃદય ઉપર સામ્રાજ્ય બોમનો દતો. ઇતિહાસમાં પણ ધર્મના ક્ષય સાથે રાજ્યસત્તાનો ક્ષય ચતો ચાલ્યો; છંદમ અને દેશમાં પણ તેવું તેજ નળ્યું છે, જૂનકા-લનાં અનેક સિદ્ધ રાજ્યોમાં પણ આમજ થયું છે. ઇસ્લામ ધર્મના પ્રચાર માથે બટાલી જાત જેવો મુસલમાન સિદ્ધ એરજમાં પકટાઈ ગયો; તેણે પોતાના વિજયો એસિયા અને યુરોપના મધ્ય પર્વત ફેલાવ્યા; ઇસસના સાધુઓના યાત્રા માથે માનવજાતને સિદ્ધમાર પુરો પાડનાર એક અવધવરૂપે ક્રિધિયન સામ્રાજ્ય આમજ આવ્યું; જ્યારે જ્યારે નવીન ધર્મોવેશ ઉછર્યો છે ત્યારે ત્યારે તેના મકનો જડ સમુદ્ધિમાં મદાવ્યા છે. જ્યારે યુર-નાના ઉપદેશતા દતો ત્યારે સિખ લોકો ઐદિક સમુદ્ધિનો સમય બોમવતા દતો.

ધર્મ માટે ઉચ્ચરથાન નહિ માનનારાઓમાં એવો પ્રશ્ન પૂછવાનો પ્રચાર પડી ગયો છે, કે આર્પાવર્ત પોતાના મદાન દર્શનો અને પ્રાચીન અધ્યાત્મવિદ્યા વિશે ખડાઈ મારે છે. વર્તમાનમાં તે આવી અધમ દશામાં શા માટે ? જ્યારે તે પોતાનો અયાવજ કરી શકતો નથી તો તે અન્યને શું અયાવનાર છે ? એટ નાએરીનના દીક્ષિતનો આ પ્રમાણે જ ફાંસી ઉપર તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે એક દિવસ રાત્ર અયોધ્યામાં શબ્ય કરતા હતા ત્યારે શું હિંદ સમગ્ર એશિયાતું અને તેથી સમગ્ર શિષ્ટ દુનિયાતું અધિષ્ઠિત ન હોતું ? જ્યારે ગંગાજના કીનારા ઉપર સ્વપિ સિદ્ધારથ નિર્વાણના દિવ્ય પ્રકાશને ચમકાવતા હતા ત્યારે શું હિંદ મરવા પડ્યું હતું ? પાંડવ રાત્રાઓના દરિતાપુરનો દરબાર તેના અધોપાતના ચિહ્નરૂપ હતો ? રાત્રિધિરાત્ર અમ્ભતશત્રુએ કોરીઅસ પાસે કાઠ કાસે હોય તેના કરતાં અનેક ધણું ધન અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા માટે ખર્ચ્યું હતું, તેથી શું આપણે એમ ધારવાતું છે, કે હિંદમાં આધ્યાત્મિકતા અધમાધમ દશાએ પહોંચી હતી ? પરંતુ તિરસ્કાર બુદ્ધિવાળો ગણાતો નથી, મરકરી દસિલરૂપ ગણાતી નથી. ધાર્મિક હોવાને ક્ષીધે પ્રભુઓ કદાપિ પિનાથ પામી નથી; આથી ઉત્પન્ન દર્શાત દમેશાં સત્ય હોય છે. અનેક શતકોના પિરંદી દુષ્ક્રિયાઓ પછી હિંદુ હજુ પણ ટટાર રહેવા શક્તિમાન છે તો તે એટલાથીજ કે તેની નસોમાં હજુ યોગો ધણો સત્યધર્મ વહે છે. એમ તો ના કહિ શકાય, કે શંકરાચાર્યના સમતી પેઠે દિવ્ય જીવન માટેનો દૃઢ આમદ વર્તમાનમાં જોવામાં આવતો નથી. આધ્યાત્મિક જીવનમાંથી તેના પાતળી સાથેજ ઐહિક. ઉત્તિમાંથી પણ તેનો પાત થયે છે. આત્મ-જ્ઞાનમાં માનવિના નિત્ય એવસનો સમાવેશ થાય છે; ધર્મની સદાય વડેજ તે સંભાવિ શકે છે. જેમ જેમ આપણે માયાના કીચમાં ઉડા ઉતરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ તેને એક તેજ આપણા જીવનના આધારરૂપે બનાવવાની વિશેષ જરૂર હતી થાય છે, જે સમયે આપણા આગળ વધેલા વિચારકો, પદાર્થ વિજ્ઞાનવાદીઓ પણ, ગમે તો સંભાળ બરેલી બાધામાં ધર્મનો આશ્રય શોધવાતું સલાહકારક ગણવા લાગ્યા છે તે સમયે માનવિને નિત્ય ઉપયોગના ધાર્મિક પ્રયોગની ચર્ચા ચલાવતી ધર્મોની પરિપદો વિશે વિશેષ સાંભળવામાં આવે તેમ ઉત્તમ, તેથીજ આપણે અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત ના થયેલા પરંતુ પ્રાપ્ત થવાતું વચન મળેલા સમય પર્વત જલદી પહોંચી શકીશું.

ખીજે વર્ષે આવું પરિપદ મુખાર્થ અથવા મદ્રાસમાં મળવાતું આપણને વચન મળ્યું છે; આવો એકાદ વાર્ષિક મેળાવડો હિંદના વિશાલ વિભાગરૂપ હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચેના વિરોધને દૂર કરશે તથા સહબાવ ઉપજાવશે; અન્ય પ્રકારનો અનેક મંડો મળે છે પરંતુ આવું કાર્ય આથીજ સારું થઈ શકશે. આવા કક્ષાણુકારી બનાવતું અમે ખરા હૃદયથી સર્વ પ્રકારે શુભ ઇચ્છીએ છીએ; હિંદ દુનિયાને દર્શાવી આપે કે તેનો ધર્મ હજુ પણ સજીવન છે. અધ્યાત્મવાદના પ્રકાશવિના વર્તમાન ધાર્મિકસંસ્થાઓમાં કોઈ પ્રકારનું ઐક્ય થવાતું નથી.

જ્યારે જ્યારે પ્રભુઓએ સદાચારને પ્રભુના નિયમરૂપે, માનવ પ્રેમને બંધનરૂપે માન્યો છે ત્યારે ત્યારે તેઓ સમૃદ્ધિના શિખરે મહાલી છે, સુખ પણ તેમના દારમાં દમેશાં સેવા માટે તાપર રહ્યું છે. પરંતુ કાલ ચક્રના નિયમાનુસાર શુભને અશુભ અને અશુભને શુભ અનુસરે છે; ઉચ્ચક્રમાં ફેરફાર એજ વિશ્વસક્રમને સૂચક છે.

॥ મિશનરીઓનું કાર્ય ॥

અનેક દાયકાઓ અમાં એંગ્લીકન અને અમેરિકન મિશનોના હિંદને કાબરના વા-
ડામાં લાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. આ દાયે કરીને બેઠારી લીધેલા કાર્યનો
કેટલો વિજય થયો છે, એ બાબત દરેક મિશનરી જાણે જાણે છે તેના કરતાં દરેક હિંદુ
જરાપણુ ઓછી જાણુતો નથી. વર્તમાનકાલનો હિંદુ પોતાને ત્યાં ધર્મભંશના કાર્યનો આ-
રંભ ચતા પૂર્વે જોડેલો હતો તેટલોજ સનાતન ધર્મનો દૃઢ ભક્ત છે. આમ હોવા છતાં,
ક્રિશ્ચન ધર્મના પ્રચાર માટે જોમની પાસેથી કરોડો પડાવવામાં આવે છે તેવાઓના માન-
સિક સતોષ માટે સભાઓ અને મંડલો બરીને સત્ય બાજતોનું દારૂ કરીને દુનિયાને
એવું દર્શાવી આપવાના પ્રયત્નોની ખામી નથી, કે હિંદુ મોટે ભાગે ક્રિશ્ચન બની ગયું
છે, તેના ખાલકોનાં હૃદય હિંદુ ધર્મ કરતાં ક્રિશ્ચન ધર્મ પ્રત્યે વિશેષ દળતાં બન્યાં છે.
સત્યને આવી ખુદી રીતે ઉલટાવી નાંખવાની બાબતની જે કીમત થતી હોય તે કરવાની
છે, કારણ કે આલંકારિક અથવા આવેશયુક્ત ભાષા કરતાં ખરી બાબતો અને આકાશ-
ઓથી વિશેષ સાખીતી મળે છે. વારંવાર એવી દલીલ લાવવામાં આવે છે, કે મિશનરી
કાલેજોના કેલવણીના કાર્યથી આ દેશમાં ક્રિશ્ચન ધર્મ વિરુદ્ધનો ભાવ દલાવશે રહે છે
એટલુંજ નહિ, પણ યુવકો જીવનના ધર્મ પ્રત્યે સદ્ભાવની નજરથી જોવા લાગ્યા છે.
યોગ્ય સમયમાં ક્રિશ્ચન હિંદુ જોવાની આશા રાખનારાઓને માટે એકાદ દુષ્કાલ વડે
અધમ છુપે મરતાં વર્ગોમાં કદાચ કાર્યનું કોવ ખુદલું બનશે; પરંતુ ઠક કરોડની વરતી-
માંથી અડધો ડઝન બ્રાહ્મણોને વટલાવવા માટે વગર વિચારે ગૂમાવવામાં આવતા લા-
ખોનો વિચાર કરો, પછીથીજ તમે હિંદમાં ચાલતા મિશન કાર્યના શરસની મથાચતા
સમજી શકશો. હિંદને ક્રિશ્ચન બનાવી શકાય એમ નથી તેમજ યુરોપને હિંદુ બનાવી
શકાય એમ નથી. શા માટે પશ્ચાત્ય પવિત્ર ધર્મવિતાને, તેના શિષ્યાચારને હમેશની દાર-
મરૂપ ગરિબીના આવાસોમાં લાભકારી રીતે ખર્ચવાની સમૃદ્ધિને ઉરાડવાની રજા આપ-
વામાં આવે છે ! દારૂના ભયંકર જૂલમમાંથી તથા ક્રમવાર આવતા નિર્દય શિક્ષાગાની
સપ્તાહમાંથી તમારા ગરીબ લોકોને હક્કાર કરો, પછીથી જ તમારા મિશનો દાસમાં
જેટલાં ક્રિશ્ચન છે તેના કરતાં વિશેષ ક્રિશ્ચન બનશે. દયા દાનનો હમેશાં સ્વરમાનથી
જ આરંભ થવો જોઈએ.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને સીર છે.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

આ પુસ્તક પણ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટી.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

પંઘાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી
પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
ભાષાનર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નભુલાઈ દિવેદી,

સુદર્શન એજીસ—નડીયાદ.

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
પસંદ કરેલું છે.

આ શિનાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન એજીસ—નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાંદેવી રોડ, અથવા પંચિતબેટારામ મુકુન્દજી બુક્સેલર
(નં. ૩૫૩ જવેરખામ મુંગાઈમી મળી શકશે.

એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું સીર સુદર્શનએજીસ નડીયાદથી
મોકલનાંમાં આવશે.

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવા ખરે સરલ યોગ
દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના આલોકને આ ખર્ચે ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ બુકુ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળાં પડતાં જ્ઞાન તત્ત્વોને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) બેહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં યતા ધાતુ પાતને અટકાવે
શુભાવેલ પુરુષત્વને પાછું બહે છે.

૩૨ ગોળીની કબ્જી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લાયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.
મદદરખાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અગ્રાફ પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દોઝત અને આજ્ઞાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂક્ષ્મમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો **મુદ્રિત** વહેંચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

ઇંગ્લિશ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), બંગાલી અને તામિલ
ભાષામાં તેનાર છે. તેલુગુ ભાષામાં હયાત છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે. - -

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આગાધારા.

એક અલેક્ઝાન્ડ્રી પ્રવાસી.
અલેક્ઝાન્ડ્રી પ્રવાસી.
અલેક્ઝાન્ડ્રી પ્રવાસી.

સુદર્શન.

સુદર્શન
સુદર્શન
સુદર્શન

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

ત્રી-માધવલાલ નંદુભાઈ દ્વિવેદી.

પુસ્તક ૨૪, અંક ૧૦.]

(ભાસિકં)

[જુલાઈ, ૧૯૦૮.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની મુરલીને.....	૨૮૯
ગત સ્મરણ.....	૨૯૦
હું તણું હું ગય થા.....	૨૯૦
આશાને હોડિણે.....	૨૯૪
ઉપનિષદપ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ.....	૨૯૫
ધર્મનીતિની કેળવણી.....	૨૯૬
ધર્મ.....	૩૧૧
આવતી સાહિત્ય પરિષદ.....	૩૧૭
ધર્મ અને નીતિ.....	૩૧૮

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે. તેનું અમારા સુખ આહતોને સ્મરણ હશેજ છતાં ઘણા આહતોનું લવાજમ બાકી રહેલું છે તે તાકીદથી મોકલી આપવા મેહેરબાની કરશો.

વ્યવસ્થાપક.

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમભાષ્યદ્રષ્ટા છપાય છે. થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે. છપાય છે.

સ્વર્ગ પ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજુ ગ્રંથરૂપે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-છવનચરિત્ર સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેજ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત, સુદર બાઈન્ડીંગ.

પ્રથમથી ગ્રાહક થનાર પાસે કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુદુ. આહત સંજ્ઞાઓ નીચેના રજો પત્ર વ્યવહાર કરવો—

પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ, જંબુસર.

“સુદર્શન ઓફીસ”—તડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(મોટા ટાઇપ સારા કાગળપાકું પુદું.)
(કીંમત રૂપીઆ ૩,૦૦૦...૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(મોટા ટાઇપમા સારા કાગળ
(કીંમત રૂપીઆ ૦...૮...૦)

આવિદ્યા,

જેક અલેકમાર્ગ મવાસી.

અલેકમાર્ગ મજિલાલ નજીમાર્ગ
દિવેદી.

સુદર્શન.

જોડેસર આનંદચંદ્ર સર આશુભાઈ મુખ.
જોડેસર, જોડેસર, જોડેસર, બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ”—માગવતપ્.

તત્ત્વી—માધવલાલ નજીમાર્ગ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૪, અંક ૧૦.]

(માસિક)

[જુલાઈ. ૧૯૦૬.]

શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની મુરલીને.

(મહેલ.)

શ્રી કૃષ્ણ ઓઠપર રમણ કરન્તી મુરલી,
બહેનાં ! ગાળે અનુપમ આવિરલ ગાન જો;
એ ગાન મદિ ઉપદેશ સુધા વરસાવળે,
સ્વર્ગ સનાતનનું ઉપખવા ભાન જો. શ્રી૦
મરૂમી સમ અમ ઉર તરસ્યાં નીરનાં,
તૃપ્તિ કરવા ધર તું મેધ સ્વરૂપ જો;
પ્રેરાઈ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના પ્રેમથી,
કર તું અમને સત્ ચિત્ત આનંદ રૂપ જો. શ્રી૦
ભાવચાળા તું બહેનાં ! એ ઓઠે ચડી,
કરવાને ત્રિલોક પર ઉપકાર જો;
મનુજ બાલ આભારી એ પરમાર્થનાં,
કરોઅ અમને એ ઓઠો સાકાર જો. શ્રી૦
મદ.

મુખ વારિ વહેજે, ત્રિપટ પરિછે જગતને;
 રહેયો હતું હતું, અમર્યો હર બાળા-અમ વિશે;
 કદી ના દુઃખાતાં, 'સતત સુખો' હતું. હતું સમજતાં;
 તજ હતું સૌ હુંના, પરમ બજને લીન બની જા. ૯

હરિ હતું સાચો તે, ડરકણ અજગાં અજ બની;
 જડોથી જોડેલી, જડ વશ જડ્યા આ શરીરની;
 કરી વ્યાધિ વ્યાધિ બરપૂર ચતાં ના, વિહરવા;
 તજ હતું સૌ હુંના, પરમ બજને લીન બની જા. ૧૦

વિતોળે આશાને, વિશદ હૃદયાકાશ તુજમાં;
 રણાં છાઈ જાણાં, તિમિર દળ હેને હાવતાં;
 મહા જ્યોતિ આરુ, રૂપિ કિરણ આંખી અટ થવા,
 તજ હતું સૌ હુંના, પરમ બજને લીન બની જા. ૧૧

જપી આશા છેલે, પ્રણય ગજતાં કે બળો જતાં;
 વિતા કોટિ આવી હૃદય પટ ખીજ સ્વર્ગપમાં;
 મહા સંક્રિતરૂપે, યજન વરતી તે વર થવા;
 તજ હતું સૌ હુંના, પરમ બજને લીન બની જા. ૧૨

અભૂથા બ્રહ્માંડે, નિત નિત નવું રૂપ ધરતાં;
 મયેહું સંગીતે, વિવિધ સુર લેતું જગત આ;
 ઉતારી હતું હતુંમાં, અક્ષય કળ હેની પરખવા;
 તજ હતું સૌ હુંના, પરમ બજને લીન બની જા. ૧૩

સ્વયંભૂ રનેલી આ, પ્રણવ. પટનો એક જ પિતા;
 અસાધી સાધી સૌ, વિવિધ કૃત વાસે રત છતાં;
 ન ભોગી યાતો તે, હૃદય ધરો હતું ભોગ બજતાં;
 તજ હતું સૌ હુંના, પરમ બજને લીન બની જા. ૧૪

નથી મૃત્યુ, મૃત્યુ અમર! તુજને ના કદી હશે;
 અવરથા આશાની, શરીર બદલે તે સમયને;—
 ગણે મૃત્યુ, માયા વશ વરતી: હતું ના ત્યમ થવા;
 તજ હતું સૌ હુંના, પરમ બજને લીન બની જા. ૧૫

‘મહને મહાઈ બહાહું, નિવન જીવતું તાક્ષય થજો;’
 સદાએ શ્રુતિમાં, રમત રમતાં સૌ ભૂત-ગણો;
 નિજનંદે પ્રેયો, મધુરવરવે તે સમજવા;
 તજ હતું સૌ હુંના, પરમ બજને લીન બની જા. ૧૬

સુધારી; સત્સંગે, દુઃખ કચરાળા હૃદ ભૂમિ;
નિજનંદી; ગાને, અમળ મન પ્રેમે વિલસતી;
નદી: સદિ. નાંદી, અનહદ; સુરી શ્રાવ ધરવા;
તથા હું સૌ હુંના, પરમ બળને લીન બની જા. ૧૭

સહુ કામે કામી, તુલ્ય કૃપ કરી તહુ વિસરતાં;
અખાટે આશાને, ખલ વલ થતા આ જીવનનાં;
કટુ વા, મીઠાં સૌ, દુઃખ સુખ બલ્યાં કર્મ ગણુતાં;
તથા હું સૌ હુંના, પરમ બળને લીન બની જા. ૧૮

શુભાચું ના શુઃચું, જિવન સરતું સદૃષ્ટ પદમાં;—
થવા, તહુ સૌ લહારાં, મન વચન કૃત્યો મુખ બધાં;
સમદિ શુંગારે, અરપી વિષુ આશે વિલસતાં;
તથા હું સૌ હુંના, પરમ બળને લીન બની જા. ૧૯

કરી આશા ઊંચી, નગત ઉજીયારી હોવડી શી;
સદાના અધારે, દુઃખિત રિઝ રાતા હૃદયની;
ખરી આશિયોને, મહત પટ જીવું કુલવવા;
તથા હું સૌ હુંના, પરમ બળને લીન બની જા. ૨૦

મહા પૂજા, પૂજા, સહુ ભૂત તણી ઉર બરતાં;
ઉત્તેચી આશાનાં અંજલ, ફળ ત્યાગી કૃત તણાં;
પુરા પ્રેમે પૂરો, જિવન નમ દીવો પ્રગટતાં;
તથા હું સૌ હુંના, પરમ બળને લીન બની જા. ૨૧

મહા ગંગા લહારી, હૃદય હૃદની તર્ક સરણી;
દયા પ્રીતિ મૈત્રી, પરમ રસ બકિત જળ બરી;
સહુ જીતો માટે, શીતળ મન તોષી હૃદ થવા;
તથા હું સૌ હુંના, પરમ બળને લીન બની જા. ૨૨

મધુ મીઠાં પાકાં, પ્રણય અનુકંપા રસ બધાં;
સદાચારી સ્વાદુ, જિવન કૃત મૂકી નગત આ;
નતાં છેલ્લે છેલ્લું, ભૂમિ ઝાલુ હૃદ્યું તહુ ચૂકવતાં;
તથા હું સૌ હુંના, પરમ બળને લીન બની જા. ૨૩

ન રંગી વસ્ત્રોને, દૃઢય દળ રંગી સત થકું;
અલોગી સૌ લોગી, કમહળ કરી આ મન તણું;
દયા પ્રેમે વીંટયો, શમનનનનો દૃઢ ધરતાં;
તથા હું સૌ હુંના, પરમ બળને લીન બની જા. ૨૪

મુખા કૃત્યે સાધું, જિવન શુધ સંન્યાસ ધરતાં;
ધરી આશા ચારું, જગત હિતકારી હૃદયમાં;
સહુ દાને ધ્યાને, નિત તુંહોં હુંને એક કરતાં;
તણ હું સૌ હુંતા, પરમ બજને લીન બની જા. ૨૫

શ્લોક.

તુંહોં હું એ એક એવું, જ્ઞાન નિર્મળ સર્વદા;
મનઃ વાચા કૃતે લૈ યા, હું તણ હું મય પ્રભા.

કહાન ચક્ર ગાંધી.

આશને હીંડોળે.

(મહેલું.)

મૃગ જળ સમ જગત દહાવ, આશને હીંડોળે;
જુલોં જુલાવોં સકળ જીવ, -ધર્મો રહ્યાં ડોલે. મૃગ.

મન ખુદિ બે પાંખથી, ઉડી દૂર જ દૂર;
'યયું-યશે' એ ચિંતતાં, 'યતું' વિસારોં ઉર;
હાસ્ય કે રુદન બરેલાં, નેત્રને નીચોવે. મૃગ.

સાફ તે સૌ મહેં કર્યું, નરસાતું કરનાર,
હું નહિ કો અન્ય એ, -મહાફ યદિ વસનાર;
કર્મ-નસીબ-ભાવિ-આદિ નામચોં નિજ વિગોવે. મૃગ.

જીવોં, ના મરીએ કદી, 'આમ મળો સુખ' એમ.
ધાટ ધડી ઉરમાં સદા, કરતાં જીવન ક્ષેમ;
પણ ન એક હું પદ ત્યાગી, પરમને હાથોળે. મૃગ.

‘મનવિહારી.’

॥ ઉપનિષદ્ પ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ.

પ્રકરણ ૭ મું.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

દેવયાન.

(મળેલું.)

બીજે દિવસે ઉદાલક મુનિએ પ્રવાહણુ રાગને માનસિક ભાવથી નમસ્કાર કરી વિન-
યાપન થઇને પુછ્યું કે—“ મહારાજ ! સવસુક્તિ વિષે આપે જે વિવેચન કર્યું, તેથી
મારો આત્મા પ્રશાન્ત થયો છે. હવે ઉપાસના અને કર્મથી જે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે
વિષે વિસ્તારથી શ્રવણ કરવાને ઈચ્છું છું. પરચોક્ષી પ્રાપ્તિ કોને અને કેવી રીતે થાય છે,
તેનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરવા અનુગ્રહ કરશો, એવી મારી પ્રાર્થના છે.”

પ્રવાહણુ—હે ગૌતમ ! ગઈ કાલે આપને કહ્યું તેમ જ્યાં કેવળ જ્ઞાન છે, ત્યાં ક્રિયા
નથી. જ્યાં ક્રિયા છે, ત્યાં સર્વ જગત છે. ક્રિયા શબ્દની સાથે જ ક્રિયાનો ઉત્પન્ન કરનાર અને
ક્રિયાનું સાધન—એવા બેદનું સ્થાન થાય છે. જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મના ધક્કાથી જે સ્પુરણ થાય છે,
તે ક્રિયા રૂપ પ્રાણુ છે.* તે ધક્કાણુ શક્તિને જ માયા અથવા અવિદ્યા કહે છે. માયા અથવા
અવિદ્યામાં રહેલી ક્રિયા શક્તિના સત્વ, રજસ અને તમસ—એવા ત્રણ વિભાગ થાય છે. તે
જ ક્રિયાથી માયા અથવા અવિદ્યામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશના સત્વગુણમાંથી
બુદ્ધિ અને મન ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ આકાશાદિ પાંચ તત્ત્વોમાંથી અનુક્રમે પાંચ જ્ઞાને-
ન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. બુદ્ધિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું જે શરીર અથવા કોશ
અને છે, તે વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે. વિજ્ઞાનમય કોશમાં રહેલ આત્માને જીવ કહે છે;
તે જીવ પોને કર્તાપણું પ્રાપ્ત કરે છે. મન અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શરીરને મનોમય કોશ કહે છે.
તે મનોમય કોશ ક્રિયાનું સાધન અથવા કરણ કહેવાય છે. પ્રાણુ ક્રિયાત્મક હોવાથી, તેની
સાથે કર્મેન્દ્રિયો રહે છે. તે પ્રાણુ અને કર્મેન્દ્રિયોના શરીરને પ્રાણુમય કોશ કહે છે. આપ્રાણુ-
મય કોશ કાર્ય રૂપ કહેવાય છે. હે ગૌતમ ! આ ત્રણે કોશોનું ઉપાદાન કરણુ અવિદ્યા છે.
વિજ્ઞાનમય જીવ મનોમય અને પ્રાણુમય કોશની સાહાય્યથી અનેક કર્મ કરે છે. તેથી અંતઃક-

* જુઓ મુડકોપનિષત્—મુડકર અધ્યાય. ૧

દિવ્યો હ્યર્મર્તઃ પુરુષઃ સર્વાહ્યામ્યન્તરો હાજઃ ।

અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુષ્કો હ્યક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥૨॥

પતસ્માજ્જાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ।

અપાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥૩॥

§ જુઓ તૈત્તીરીયોપનિષત્ ૨-૫

વિજ્ઞાનં યદ્ધં તનુલે ॥ કર્માણિ તનુલેષપિ ચ ॥

રજુ ઉપર જે સંસ્કારો પડી રહે છે, તેને વાસના કહે છે. આ વિજ્ઞાનમય જીવની જ્યાં સુધી જેવળ સુકિત થતી નથી ત્યાં સુધી સ્વકર્માનુસાર પરલોકમાં જાય છે. પુણ્યપાપિયથી પુણ્ય લોકમાં, પાપાધિયથી પાપ લોકમાં અને સમાન પુણ્યપાપથી પુનઃ પુનઃ આ લોકમાં ગમના-ગમન કરે છે. +

ઉદાહરણ—હે રાજન ! દેવયાન પ્રતિ કેવા જીવોની ગતિ થાય છે, અને ત્યાં ગયા પછી કેવી સ્થિતિમાં તેઓ રહે છે ?

પ્રવાહણુ—ગર્ભ કાસે આપને કહ્યું હતું તેમ કર્મ અને ઉપાસનાએ બન્ને પરલોકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. કર્મમાં અસત્ અને સત્નો સમાવેશ થાય છે. વેદાદિ શાસ્ત્રોએ જે કર્મો કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે, તે સત્ કર્મ કહેવાય છે; અને તે સત્કર્માચરણની સાથે પરલોકમાં રહેલા દેવોના જ્ઞાન પૂર્વક જેઓ તે દેવોની ઉપાસના કરે છે, તેઓ જ દેવલોકમાં જાય છે. વસ્તુતઃ જે મનુષ્ય જે દેવની ઉપાસના કરે છે, તે મનુષ્યનો જીવ મરણાન્તે તે દેવલોકમાં જાય છે. ઉપાસનાના પશુ જે બેદ છે. હિરણ્ય ગર્ભ, વિરાટ, ઓંકારાદિ સમસ્ત ચૈતન્ય અથવા કારણ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ઉપાસક યોગી પરિણામે બ્રહ્મઅથવા સત્ય લોકમાં જાય છે, ત્યાંથી તેની મનુષ્યલોકમાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. મરતુ કામના પરત્વે ઈષ્ટદેવનું યજન કરનાર તે દેવના લોકનું અમુક કાળ મુખ્ય ભોગવી પુણ્યનો ફાયદો મેળવે મનુષ્ય લોકમાં પુનરાવૃત્તિ પામે છે. અર્થાત્ ઉપાસનામાં પશુ સકામ અને નિષ્કામ એવા બે બેદ થાય છે. શુદ્ધયાત્રમનુસેવન કરનાર પશુ વેદવિહિત અગ્નિહોત્રાદિક કર્મો કરવા છતાં પશુ કર્માધિષ્ટિત દેવતાનું જ્ઞાન પૂર્વક ધ્યાન ધરી તક્ષીન થઈ જાય અને કૃત કર્મના ફળની અપેક્ષા ન રાખે તો તેની ગતિ દેવયાનથી જ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જન્મથી આરંભીને મરણ પર્યન્ત જે મનુષ્ય યથાવિધિ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરે છે, અથવા જે કોઈ મનુષ્ય શુદ્ધયાત્રમને અતે વનમાં રહીને

+ જુઓ પ્રશ્નાપનિષત પ્રથ ૩.

અથૈકયોર્ધ્વ ઉદાનઃ પુણ્યેન પુણ્યલોકં નયતિ ।

પાપેન વાપમુમામ્યામેવ મનુષ્ય લોકમ્ ॥ ૭ ॥

§ વિષ્ણુ પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

સત્પિનાગ વીર્યન્તે દેવલોકં સમાધિતાઃ ।

તાવતા પવ મુનયઃ સર્વાર્થમ ચિવર્જિતાઃ ॥

તપસા બ્રહ્મચર્યેણ સંગત્યાગેનમેધયા ।

તૃણગત્વાવતિષ્ઠન્તે યાવદામૃત સંપ્લવમ્ ॥

અથવા—

અષ્ટાશીતિ સહસ્રાણાં મુનીનામૃર્ધ્વરેતસામ્ ।

ઉત્તરેનાર્યમ્ણઃ પન્થ્યાઃ સપ્ત શુદ્ધાસિનામ્ ॥

કેવળ નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્મ સહિત અથવા કર્મના ત્યાગની સાથે પરમાત્માનું જ ભજન કરે છે, તે સર્વ સાધકોનું પ્રવાણ દેવપાનથી થાય છે. હે ગૌતમ ! પૂર્વે ઋષિઓએ કર્મના ત્રણ સ્કંધો કહ્યા છે. યજ્ઞ, વેદાધ્યયન અને દાન-એ પ્રથમ સ્કંધ છે; નિયમ પૂર્વક વ્રત કરવું તથા આમરણ સત્યનું સેવન કરવું, તેને તપ કહે છે, તે કર્મનો બીજો સ્કંધ છે. તેમ જ શ્રવન પર્યન્ત શુરને યેઃ સ્ત્રી અહાયર્થ વ્રતનું સંગોપાંગ પાલન કરવું, તે કર્મના ત્રીજા સ્કંધરૂપ નૈષ્ઠિક અહાયર્થ કહેવાય છે.* આ ત્રણમાંથી હરકોઈ સ્કંધનું સેવન કરનાર પુણ્યલોકમાં જ જાય છે. તેમાં જ્ઞાની ઈચ્છા વિના ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરનારનો માર્ગ દેવપાન જ છે. દેવપાનને વિદ્વાનો અર્ચિર્માર્ગ, શુક્લ ગતિ અથવા અહાયર્થ કહે છે.

ઉદાહરણ—મનુષ્યની ભરણાત્તર કેવી સ્થિતિ થાય છે, તેમ જ મૃત્યુ લોકમાંથી દેવપાનના માર્ગના કયા કયા લોકો આવે છે ?

* પ્રવાહણ—ઉપર્યુક્ત નિષ્કામ કર્મ કરનાર ઉપાસક યોગીનું આયુષ્ય જ્યારે પૂરું થાય છે, ત્યારે પ્રાણ સહવર્તમાન તેનો શ્રવ પ્રથમ અર્ચિર્માર્ગે ઉત્ક્રમણ કરે છે. હે ગૌતમ ! મનુષ્ય ના શરીરમાં એક પ્રાણના હમર બાંગ કરીએ તેવી સૂક્ષ્મ નાડીઓ અસંખ્ય છે. એવી ૭૨૭૨૦૦૦૦ નાડીઓ મનુષ્યના શરીરમાં છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.* આ નાડીઓમાં ૧૦૧ નાડીઓ મુખ્ય છે, અને તેમાં પણ ઈશ, પિંગલા અને સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાડીઓ મુખ્ય છે. સુષુમ્ણા નાડી બરડાની કોડ જેને મેર દંડ કહે છે, તે મેર દંડમાં થઈને નાભિના મૂળથી અક્ષ દેશ મુધી બાપી સ્ત્રી છે. તે નાડીમાં સર્વનાં કિરણોના પ્રકાશ યવાથી તે બહુ પ્રકાશિત લાગે છે.* આ સુષુમ્ણા નાડીમાં પણ દિવા નામની એક સૂક્ષ્મ નાડી છે. ગાદા નિદ્રાની જેમ મગ્ન સમયે સર્વ ઈન્દ્રિયો પ્રાણમાં લય પામે છે, અને પ્રાણ હૃદયમાં રહેલા વિદ્યાનાત્મામાં અથવા શ્રવમાં લય પામે છે. તે સમયે ઈન્દ્રિયોના બાહ્યવિષય સાથે સંબંધ ન રહેવાથી તે મનુષ્ય નિઃસંજ થાય છે, અને તેને સ્વપ્ન જેવો ભાસ થાય છે. પછી વિદ્યાનાત્મા રૂપ ચૈતન્યનો પરમ પ્રદાશ થાય છે ત્યારે પરમાત્મનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ થયા પછી આ વિદ્યાનાત્મા ઉદાન પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોની સાથે અક્ષરોક્ત તરફ તેની ગતિ થવાની હોય તો અક્ષરોક્ત દ્વારએ, આદિત્ય લોકમાં ગતિ થવાની હોમ નો અનુ દ્વારએ, એ પ્રમાણે જે જે લોકમાં ગતિ થવાની હોય તે તે લોક સાથે શરીરના જે જે અવયવનો સંબંધ છે, તે તે અવયવદ્વારાએ સ્વૂક્લ રેડમાંથી બહાર નીકળે છે.† ત્યાર પછી સર્વનાં કિરણોના અભિમાની

અર્થાત્ પૂર્વે જ્ઞેઓનું અહાયર્થ મર્તિર્ગિર્જન પણ સ્પષ્ટિત થયું નથી તેવા ૮૮૦૦૦ મુનિઓ અર્ધમાને માર્ગે જઈને આ જગત્ માવનો પ્રલય થાય છે, ત્યાં મુધી રહે છે; તેઓના જેવી નૈષ્ઠિક અહાયારીની ગતિ થાય છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં અર્ધમા જ્યુલીપાન્તર્ગત દ્વિરુપમય ખંડમાં રહે છે, તે કહેવાઈ ગયું છે. સમર્પિ અને નાગરીયિને અતે દેવલોક કહેલો છે, તે વિષે સવિસ્તર હવે પછી કહેવાશે.

* જુઓ છંદોગ્યોપનિષત્ અ. ૩-૨૩-૧ તેમજ અ. ૫-૧૦-૧; બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ અ. ૬-૨-૧૫.

+ જુઓ પ્રેમાપનિષત્ ૩-૬.

* જુઓ છંદોગ્યોપનિષત્ અ. ૮-૬.

+ જુઓ બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ અ. ૬-૪.

દેવતા જે વૈશ્વનાર અગ્નિ પણ કહેવાય છે, તે મૃત્યુ પામેલાના જીવને કિરણ માર્ગે ઉપર લઈ જાય છે; તે કિરણ માર્ગને અર્ચિમાર્ગ કહે છે. અર્ચિમાર્ગમાંથી તે જીવને દિવસના અભિમાની દેવતા પોતાના લોકમાં એટલે કેતુમાંલે વર્ષમાં લઈ જાય છે; ત્યાંથી શુકલપક્ષના લોકમાં, શુકલપક્ષના લોકમાંથી પશ્ચિમાસાત્મક ઉત્તરાયણના લોકમાં, ત્યાંથી સંવત્સરના લોકમાં, સંવત્સરના લોકમાંથી આદિત્ય લોકમાં, આદિત્યથી ચંદ્રલોકમાં અને ચંદ્રલોકમાંથી વિદ્યુલોકમાં વિદ્યુલોકના અધિષ્ઠાતા દેવ તે જીવને લઈ જાય છે. ત્યાં મનુષી ઉત્પન્ન નહિ થયેલ તેવા બ્રહ્માના મનમાત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કોઈ પુરુષ બ્રહ્મલોકમાંથી આવે છે. આ અમના પુરુષ તેને મહર્ જનઃ અને તપોલોકને માર્ગે થઈને સત્ય અથવા બ્રહ્મ લોકમાં લઈ જાય છે.

ઉદાહરણ—હે રાજન! પૃથ્વીલોકથી બ્રહ્મલોકનું અંતર કોટિ યોજનનું હોયું જોઈએ. માટે ત્યાં પોહોચતાં જીવને કેટલો કાળ લાગતો હશે?

પ્રવાહણ—હે મુને! પૃથ્વીલોકથી બ્રહ્મલોકનું અંતર ૫૦ કોટિ યોજનનું છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. છતાં જે યોગીઓ દેવળ પાપને બરમસાત કરી, પુણ્ય શરીરથી સંપન્ન થઈ જીવત્પરમામાં જ બ્રહ્મસ્વરૂપ પામી ગયા હોય છે, તેઓ જેટલા કાળમાં મનને ફેંદી શકાય છે એટલે આપણે આદિત્યલોકનો જેટલા કાળમાં વિચાર કરી શકીએ છીએ, તેટલા જ કાળમાં તે આદિત્યલોકમાં જાય છે; અને ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે સત્ય અથવા બ્રહ્મલોકમાં જાય છે.

ઉદાહરણ—હે રાજન! જીવાત્માની સાથે પરલોકમાં પ્રાણ જાય છે, એમ આપે કહ્યું. પરંતુ પચ્ચામિ વિદ્યા પ્રકરણમાં તો સ્વકૃત કર્મજન્ય શરીર તેને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ આપ કહી ગયા છો; માટે એ વિષયમાં શું રહસ્ય સમાયેલું છે, તે વિસ્તારથી કહેવા આપે કૃપા કરવી જોઈએ.

પ્રવાહણ—પચ્ચામિ વિદ્યા પ્રકરણમાં કલા પ્રમાણે મનુષ્યે કરેલ કર્મનું બનેલું શરીર તેના જીવાત્માને મરણાન્તે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સત્ય છે. બ્રહ્મલોકથી આરંભીને પાતાલ પર્યંત અખિલ વિશ્વ સ્થૂલ જૂતનું બનેલું છે. એટલે આકાશાદિક પ્રત્યેકજૂતમાં બીજા ચાર જૂતના કંઈ કંઈ અંશો મિશ્રિત કહેલા છે. તેવા પચ્ચજૂતો તે વિશ્વનું ઉપાદાન કારણ છે. જે દેહમાં જીવાત્મા રહેલો છે, તેને સૂક્ષ્મ અથવા લિંગ દેહ કહે છે. આ લિંગ દેહ સૂક્ષ્મ જૂતોનો એટલે શુદ્ધ આકાશાદિક તત્ત્વોનો બનેલો છે. આ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો બનેલો સૂક્ષ્મ દેહ સ્થૂલ બ્રહ્માંડમાં સ્થૂલ દેહ વિના એક ક્ષણ માત્ર પણ રહી શકતો નથી. તેથી ખડમાંડી જેમ એક ખડને છેડેથી નીકળી બીજા ખડના અગ્રભાગ ઉપર પોતાનો પગ સુકે છે, તેમ આ લિંગ દેહ ન્યારે પૃથ્વી તત્ત્વનું બનેલું સ્થૂલ શરીર તળે છે, ત્યારે સ્વકર્મ નિર્મિત અપસ્તત્ત્વનું બનેલું શરીર તૈયાર જ હોય છે, તેમાં તદ્દક્ષણ પ્રવેશ કરે છે. એ પ્રમાણે જીવાત્મા એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં જતાં જે લોકનો ત્યાગ કરે છે તે લોકના તત્ત્વનું શરીર છોડી દઈ જે લોકમાં પ્રવેશ કરે છે, તે લોકના તત્ત્વનું શરીર ધારણ કરે છે. તે શરીર સ્વકર્મનું બનેલું હોવાથી સ્વકર્મનુસાર ફલ ભોગવાવે છે,

(ચાલુ.)

માનશકર વિ. પિતાંબર દાસ મહેતા.

ધર્મનીતિની કેળવણી.

(મહેલું)

(સાતમી શ્રી જૈન ચેતાંબર કોન્ફરન્સ સન્મુખ કેળવણીના વિષય ઉપર આપેલું ભાષણ.)

કથાર રતવન.

સ્વામ ચરણ સ્મરણ મિત્ર સરસ રીત સાચી
તે વિના ત્રિલોક મધ્ય કોડ વાત કાચી;
હસ્ત ચરણ કરણ નાક તે કૃપાળુ કીધું,
નેત્ર વદન દંત આંખી જ્ઞાન દાન કીધું,
તે તને ધડીક એક એક યાદ આણે;
તું આભાગી દુષ્ટ ઇંદ્ર દેવને ન જાણે.

મહારાજ પ્રમુખ સાહેબ અને બધુંઓ,

ગયા માસની તા. ૧૧ મીએ શ્રી મુંબઈની જૈન કોન્ફરન્સ કેળવણી કમીટીના આગ્રજીથી મુખાધમાં મને કેળવણી પર મારા વિચારો દર્શાવવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો, ત્યારે આવા મહાન પરિપક્વ બોલવાનો મને પ્રસંગ મળશે એવો મને સ્વપ્નામાં પણ આશ આશ્યો નહોતો. મારા જેવા સામાન્ય માણસને આ પરિપક્વ આવવા મારે આપે જે આમંત્રણ આપ્યું છે તેથી મારા અંતઃકરણમાં એટલો બધો આનંદ થયો છે કે તેનું બરાબર વર્ણન કરવાને હું શક્તિમાન નથી. આ આમંત્રણના બદલામાં હું આપનો સંધળાનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

૨ આ ક્ષણે મારા મનમાં એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે એકે આપની કોમમાં અસંખ્ય મહા સમર્થ વિદ્વાનોની હયાતિ છતાં મને શા માટે આમંત્રિત કર્યો હશે. ? સહેજ વિચાર કરતાં મને જણાય છે કે આ વ્યવસ્થા જૈન કોમના અગ્રગણ્ય પુરૂષોના અંતઃકરણ અને શુદ્ધિની નિશાલતા અને દુરંદેશીમણ્ડળતાને છે. સર્વે એમ આત્માને જો તેમ જણાય છે કે દરેક મનુષ્યે-દરેક જનસમાજે પ્રત્યેક બાળકમાં અને વિશેષ કરીને જ્ઞાનના સંબંધમાં હંસદંતિ ધારણ કરવી જોઈએ. આ ઉપરથી તમારા વર્ગના ધણા વિદ્યા-વિદ્વાસી અને કેળવણી-રસિક પુરૂષો છે છતાં અન્ય સંપ્રદાયના વિચાર શીલ અને અનુભવી પુરૂષો ધર્મનીતિના શિક્ષણના સંબંધમાં કેવા અભિપ્રાય આપે છે તે જાણવાની આવશ્યકતા જોઈ છે. આ ઉપરાંત આપનો મને એક ખીળે ઉદ્દેશ જણાયો છે તે એક સ્વવર્ગનાજ નહિ મરતું અન્ય કોમના ઉર્મંગી અને ઉત્સાહી પુરૂષોને આવા લોકોપયોગી કાર્ય માટે પ્રોત્સાહન આપી તૈયાર કરવા. આપનો ખીળે ઉદ્દેશ ઉચ્ચતર ક્ષેત્રને આપણે કારણ કે તે નિરવાર્યપરાયણતાના મહાન સદૃશ્યમાંથી ઉદ્ભવિત થાય છે.

૩ જે વિષયના સંબંધમાં હું આ સ્થળે અને આ સમયે બોલવા માનું છું તે એવા

અહોળા ક્ષિતિજવાળો, એવા ઉંચા લક્ષ્ય બિંદુવાળો વિષય છે કે ન્યાં દેશના બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાય અને પંથો માનનારાં મંડળો એકઠો યર્ધ એક સાથે વિધારતું સંમિશ્રણ અથવા સંગેલન કરી શકે. ધર્મ અને નીતિનાં ઉત્તમોત્તમ અને સુદૃઢતમ સિદ્ધાંતો એવાં છે કે જે આપણા દેશના સર્વ ધર્મેણી માન્ય હોઈ શકે. સત્યં વદ, વાહિસા પરમો ધર્મ: Do unto others as you would like to be done by them, વગેરે. બિન્ન બિન્ન ધર્મોનાં એવાં તત્ત્વો છે કે જેના સત્ય માટે કોઈ પણ ધર્મ ના કહી શકશે નહિ.

૪ કેળવણીના સંબંધમાં આપે જે મહા ભગીરથ પ્રયાસ શરૂ કર્યો છે તેનો મુખ્ય આશય જો એ હોય કે બાળકને શારીરિક માનસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી એવી રીતે આપવી કે જેના પરિણામમાં બાળક પોતાના પર ભવિષ્યમાં જે ફરજે આવી પડે તે નિરૂપણે અને નિઃસ્વાર્થપણે બળવી શકે એટલું જ નહિ પણ જગદેવ કુટુંબકમ્ એ આર્ય-ધર્મના મહાન સૂત્રને મહણ કરી જન સમાજના મોટામાં મોટા સમૂહનું મોટામાં મોટું કલ્યાણ કરવાને અહર્નિશ તત્પર રહે. આપે આપવા ધારેલી ધર્મનીતિની કેળવણીનું એ લક્ષ્યબિંદુ હોય કે બાળકના ઝંતઃકરણમાં સલક્ષણોના સંગીન પાથો નાખવા ઉપરાંત તેમાં જે વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિઓ અને શક્તિઓને સમૃદ્ધ અવ્યક્ત (latent) રૂપે પડેલો છે તેને સ્વાર્થપરાયણતામાંથી અટકાવી પરાયંદારા પરમાર્થના રસ્તા તરફ દોરવો, તો પછી ગમે તે અન્ય સંપ્રદાયનો માણસ આપ સમક્ષ આ કેળવણીના વિષય સંબંધમાં પોતાના વિચારો મથાશક્તિ, મથામતિ બતાવી શકે અને તે અવસ્ય આપને લાભપ્રદ યર્ધ પડે.

૫ હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયપર આવીશું. આપ સમજાને સુવિદિત છે કે આવાં પરિપક્વો અથવા કોન્ફરન્સો પ્રતિવર્ષ જુદે જુદે અનુકૂળ સ્થળે મેળવવાની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તેનું મુખ્ય કારણ અમુક વર્ગની સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક અને કેળવણીની ઉન્નતિ સંપાદન કરવાનું છે. વ્યવહારમાં કેટલાંક કાર્યો એવાં છે કે જે એક વ્યક્તિ સંપૂર્ણ રીતે કરી શકે નહિ. આવાં કાર્યો કરવામાં વ્યક્તિસમૂહ અથવા ઘણા માણસોની સહાયની જરૂર રહે છે. અમુક વર્ગને લાભ કરે તેવાં કાર્યો કરવા માટે આવાં કોન્ફરન્સોની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

૬ અધા પ્રકારની ઉન્નતિનો આધાર કેળવણીપર રહેલો છે તે વાત સર્વ માન્ય છે. કેળવણીના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ શારીરિક, ૨ માનસિક, અને ૩ આધ્યાત્મિક. સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વનો આધાર આ ત્રણ પ્રકારની કેળવણીપર રહેલો છે, પણ તેમાં આધ્યાત્મિક કેળવણી એ બહુ ઉપયોગી છે કારણ કે તે માણસને ધર્મની ઉંચામાં ઉંચી કોટીએ લઈ જાય છે. આ આધ્યાત્મિક કેળવણીના એ પ્રકાર છે. ૧ નીતિવિષયક. ૨ ધર્મવિષયક.

૭ ઉપરની હકીકતથી આ વાતેતો નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે કે આ કોન્ફરન્સો કાર્યક્રમ અથવા પ્રોગ્રામમાં જે જે વિષયોની યોજના કરવામાં આવી છે તેમાં કેળવણીના વિષયપર પુરતું લક્ષ્ય આપવાની ખાસ જરૂર છે. ન્યાં સુધી તમારાં-બાળકો-તમારી સ્ત્રીઓ-તમારો આખો સમૂહ સામાન્ય કેળવણી અને તેમાં વિશેષ કરીને ધર્મની કેળવણીનાં સારાં પરિણામોનો ઉત્તમ લાભ સમજવા અને મેળવવાને સામર્થ્યવાન થયો નથી ત્યાં સુધી તમા-

રી દરેકની વ્યવહારિક જીંદગી સાથે ધાર્મિક સંબંધ ધરાવનારા અન્ય વિષયોમાં અપરણ વધવા માટેનો તમારો પ્રયાસ સંપૂર્ણ અંશે ફળીભૂત થશે નહિ.

આર્થાત્ત એટલે આપણા કેશમાં કેળવણીનો પ્રારંભ થી રીતે થયો અને તેની અંસરે આ સુધી પહોંચી તેનો સૂક્ષ્મ રીતે અભ્યાસ કરનારને જણાશે કે પ્રથમ કેળવણીનો સંપૂર્ણ વિકાસ પૂર્વ (East) માં થયો. આ વિકાસની અંસર પશ્ચિમ (West) પર થઈ. આના પરિણામમાં પશ્ચિમે શારીરિક અને માનસિક અભિવૃદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થી પછી પશ્ચિમના દેશોમાં આધ્યાત્મિક કેળવણીનાં બીજા સુદૃઢ થયાં નહિ. અસુક સમય વ્યતિત થયા પછી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ. અસ્તોદયના ચક્રને આધીન થયેલું પૂર્વ (East) અધોગતિને પામ્યું અને પશ્ચિમનો અબ્યુદય થયો. પૂર્વમાંથી વિદ્યા, હુનર, સંપત્તિ વગેરે નહ થયાં વસ્તુઓ પછી દશ્ય હોય કે અદશ્ય હોય તોપણ તેની બીજી વસ્તુપર અંસર થાય છે. આ નિયમાનુસાર પશ્ચિમના સુધારાની અંસર પૂર્વ દેશના લોકોપર થવા લાગી. પશ્ચિમના સુધારા રૂંપી મહા સમુદ્રનાં મોજાં પૂર્વ તરફ ઉછળવા લાગ્યાં અને તેની વિલક્ષણ અંસર પૂર્વના અંતઃકરણપર થઈ. અસારે આપણે આ સુખરૂપ અને સ્વર્ગ સમાન જણાતા મંડપની આ પાટશ્રુતિ અથવા પ્લેટફોર્મપર આપણા વિચારોનો વિનિમય અથવા સમેલન કરવા એકઠા થયા હીએ તે પશ્ચિમના સુધારાનું પૂર્વના દેશોપર થયેલી અંસરનું દશ્ય થતું સ્વરૂપ છે. આ વાત તો સૌ કોઈ કમુલ કરશે કે જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સુખો આપણે આત્મારે ભોગવવાને બાગ્યશાળી થયા હીએ તે મહા પ્રતાપી અને ન્યાયી અંગ્રેજી સામ્રાજ્યનાં પરિણામ છે. પશ્ચિમે પૂર્વ પાસેથી જે અહણ્ય દીધું તેને ચક્રવર્તિ બાજુ સાથે પાછું આપ્યું નહિ. જે કે પશ્ચિમની પ્રજાએ પૂર્વના લોકોને સામાજિક, આર્થિક, આધોગીક વગેરે ઉત્તરિનાં સાધનોનું સાફ જ્ઞાન આપ્યું પછી જેના પર આખા જનસમાજના પરમ સુખ (મોક્ષ) નો આધાર રહે છે એવાં ધર્મનાં ગૂઢ તત્ત્વોને આપણા અંતઃકરણમાં ખીલવવાને અને અનુકૂળ સાધનો વડે સુપ્રિયત અને સુજ્ઞાત કરવાને તે પ્રજા શક્તિવાન નીવડી નથી તે વાત સત્ય છે. આમ થવાનું કારણ કાંઈ તેની સ્વાર્થ વૃત્તિ નથી પણ કુવામાં હોય તોજ હવાગમાં આવે. મૂલં નાસ્તિ કુત્તઃ શાય્યા ? પશ્ચિમની પ્રજાના સમય અંતઃકરણમાં ધર્મનાં સૂક્ષ્મતમ સિદ્ધાંતોનો વિકાસ થયો ન હોય તો પછી તે અન્ય પ્રજાને તેનો લાભ ન આપી શકે તે સ્વાભાવિક છે. પશ્ચિમની પ્રજા ધર્મના પ્રદેશમાં હજુ જોઈએ તેવી આગળ વધી નથી તે વાત સિદ્ધ કરવાને વધારે દ્રષ્ટાંતોની જરૂર નથી. યુરોપ, અમેરિકાઈ સુધારાના શિરોબિંદુએ પહોંચેલા હહેવાતા દેશોમાં જે ધર્મનાં તત્ત્વોનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો હોત તો આની બેસેટ જેવી મહાવિદુષિને પોતાના ધર્મ સંબંધના પ્રયાસ માટે આપણા દેશમાં શા માટે સુખ્ય સ્થાન (Head quarter) રાખવું પડત ? પોતાનો પ્રયાસ કયે સ્થળે ફળીભૂત થશે તેનો વિચારશિલ પુરુષો બરાબર વિચાર કરે છે. આની બેસેટ અને તેના જેવા અન્ય વિદેશીય વિદ્વાનોની એવી ખાત્રી થઈ છે કે આ જગતનો કોઈ પણ દેશ ધર્મનીતિનાં બીજા વાવવાને માટે અનુકૂળ અને ફળદુપ ક્ષેત્ર થવાને ખાત્ર હોય તો આર્થાત્તજ આપણો દેશજ છે. જે પશ્ચિમની પ્રજાનાં અંતઃકરણ ધર્મનાં સૂક્ષ્મતમ સિદ્ધાંતોથી સંપૂર્ણ રીતે વિકાસિત થયેલાં હોત તો પોતાં વર્ષ પહેલાં અમેરિકા દેશમાં આવેલા મીકાવો શહેરમાં મળેલી ધર્મ પરિષદ (Parliament of Religions) માં સ્વામી વિવેકાનંદે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોના

એકલા થયેલાં મહા સમર્થ વિદ્વાનો અને તત્વજ્ઞાનીના સમૂહપર જે અપૂર્વ અને અદ્ભૂત અસર કરી હતી તે કદી પણ થઈ શકત નહિ. જે પ્રમાણમાં પશ્ચિમની પ્રજા હુજર, કળા અને શાસ્ત્રીય શોધમાં આગળ વધી છે તેજ પ્રમાણમાં તે ધર્મના ક્ષિતિજનો બહોળો વિસ્તાર કરવાને શક્તિવાન થઈ હોત તો તમારા જ્ઞાતિબ્રાહ્મણ અને મારા રાજ્યબંધુ રા. રા. મરહુમ વીરચંદ્ર રાધવજી કે જેને માટે આપણે સઘળા મગરૂબ છીએ, તેને માનસિક અભિવૃદ્ધિમાં અસાધારણ રીતે આગળ વધેલી અમેરિકાની પ્રજાપર જેન ધર્મનાં ક્રિતમ અને શ્રેયસ્કર સિદ્ધાંતો દ્વારા અસર કરવાને એક શેષ પણ અવકાશ મળત નહિ. આ બધું એમ પુરવાર કરે છે કે પશ્ચિમ આધ્યાત્મિક વિકાસમાં હજી પહોંત છે.

હવે પશ્ચિમની પ્રજામાં ન્યુટન જેવા સમર્થ વિચારશીલ પુરૂષો ઉત્પન્ન થઈ શરૂ ત્વાકર્ષણ જેવા કુદરતના બીજા ધણા કામદાઓ શોધી કાઢે; બેકન જેવા સમગ્ર મગજ શક્તિવાળા વિદ્વાનો જન્મ લઈ પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના પ્રદેશને વધારે બહોળો બનાવે; બેક પશ્ચિમની પ્રજામાં એડીસન જેવા હુજર કળામાં પ્રવિણ પુરૂષો ગ્રાવણની માફક વિદ્યુતને શુલામની દશામાં પ્રાપ્ત કરવાને સામર્થ્યવાન થાય પણ આ વાત તો નક્કી છે કે ધર્મ અને નીતિનાં ગૂઢતત્ત્વોના સ્વરૂપનું અધ્યયન, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાનું અને, તેનો અપૂર્વ ફાળ આ જગતની બીજી પ્રજાને આપવાનું મહા ભગીરથ કાર્ય આર્થ પ્રજાને માથે ભર્યામાં વહેંચું મોડું આવી પડશે. આ વાત એવી સૂક્ષ્મ છે કે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી નથી પરંતુ પૂર્વ અને પશ્ચિમના પ્રાદુર્ભાવ અને તિરોભાવ (Evolution and Involution) નું બારીક અવલોકન કરનારને આ વાતનું તુરત સ્પર્શ થશે. સાંપ્રત સમયમાં જે ગૃહસ્થો વર્તમાનપત્રોનો અભ્યાસ કરતા હશે તેમને તો વિદિત હશે કે થોડા વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં આપણાં માનવતાં અને માતારૂપ ગણાતાં મરહુમ મહારાષ્ટ્રી સાહેબનાં બાવલાને અમુક પ્રકારના રંગવાળા પદાર્થથી દુષિત કરવામાં આવ્યું હતું તે વખતે અન્ય પ્રજાના શાસ્ત્રીયજ્ઞાનમાં પ્રવિણ ગણાતા પુરૂષો જે કામ કરી શક્યા નહોતા તે કામ આપણા દેશના—નહિ—આપણા ઈલાકાના—દેશહિતચિંતક રા. રા. ત્રિશુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગવનર સાહેબે ધણી સહેલાઈથી કરી પોતાનું પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું બહોળું જ્ઞાન બતાવ્યું હતું. હાલમાં વળી મી. બોઝ નામના આપણા દેશના એક વતનીએ શાસ્ત્રીય પ્રયોગદ્વારા પશ્ચિમના વિદ્વાનોને એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે અઘાપિ પર્વત જડ રૂપ ગણાતા અને મનાતા પદાર્થોમાં પણ ચેતન્ય સત્તા વ્યાપી રહેલી છે. એક દૃષ્ટાંતથી આપણે આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરીશું. મી. બોઝે એક વખતે એક ચોરડામાં લોટા રૂપી જડ પદાર્થની બનેલી પીસ્તોલ દારૂ ભરી મુકી અને પોતે બીજા ચોરડામાં બેસી તે પીસ્તોલ ફોડવાનો દૃઢ સંકલ્પ કીધો. તેનું પરિણામ એ થયું કે તે પીસ્તોલ સ્વતઃ ફુટી અને તેનો ધડકો થયો. જો તે પીસ્તોલમાં ચેતન્યશક્તિ ન હોત તો મી. બોઝના સંકલ્પની અસર તેનાપર કદી પણ થાત નહિ. આ અપૂર્વ શોધનું માન આપણા દેશને ઘટે છે. આથી વધારે પ્રબળ, વધારે ઉન્નતિ કરનાર બીજા કઈ શોધ હોઈ શકે ? આ વાત શું સિદ્ધ કરે છે ? ધર્મનાં શુભતમ સ્વરૂપોનું પરિશુદ્ધન વહેલો મોડો આ દેશજ કરશે.

૧૦ અમુક કાર્યો આખો દેશ કરી શકતો નથી. દેશની અમુક વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિ સમૂદાયે તે કાર્ય કરવાનું છે. આપણે હવે ધર્મનાં તત્ત્વો આર્થપ્રજાના અંતઃકરણમાં જે અંત-

લીન સ્થિતિમાં રહેલાં છે તેને સારી રીતે કેળવવામાં આ દેશનો કયો વ્યક્તિસમૂહ શક્તિ-
વાન અને બાઅશાળી થશે તે વિશે વિચાર કરીએ. આર્ય પ્રજાની બિંન બિંન સ્થિતિનાં
સૂક્ષ્મ અભ્યાસીને જણાશે કે આ મહાદુષ્ટે કાર્ય કરવા માટે અને તેને પરિપૂર્ણ સ્થિતિએ
પહોંચાડવા માટે અત્યારે કોઈ કોમ લાયક હોય તો તે જૈન કોમજ છે. જૈન કોમમાં ધર્મ
અને નીતિનાં તત્ત્વો વધારે પ્રબળ સ્વરૂપમાં હયાત હોય તેમ જણાય છે. જૈન કોમમાં પો-
તાના ધર્મપર અનારથા અથવા અનાદર અદખલો પશુ થયેલો હોય તેમ જણાતું નથી.
અન્યધર્મો અને પંથો અંતોદયના ચક્રની અંધગતિના રસ્તા તરફ જતા દૃશ્ય થાય છે જ્યારે
જૈન ધર્મ તેજ ચક્રના ઉત્તરિના બિંદુ તરફ પ્રયાણ કરતો જણાશે. જો આ દેશની કોઈ
કોમ પૈસાદાર અને ઉદાર હોય તો તે જૈન કોમ છે. હવે જૈન કોમનાં સ્થાપન થયાં
માત્ર થોડાંજ વરસ થયાં છે છતાં પરાધિકારશીલ અને શક્તિહિતચિંતક ધનાઢ્ય લોકોએ
લાખો રૂપિયા આ શુભ પ્રયાસને સંપૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચાડવાને કાઢ્યા છે. દ્રવ્ય ધણું હોય
છતાં તેનો સદુપયોગ કરવાની વૃત્તિ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થવી એ બહુ મુશ્કેલ છે. આ અને
બીજાં એવાં અનેક કારણોને લઈને કોઈ એવા અનુમાનપર આવે કે ધર્મનીતિની કેળવણી-
ની ઉત્તમ પ્રકારની, સર્વે માન્ય અને અન્ય સંપ્રદાયને અનુકરણ કરવા યોગ્ય યોજના કર-
વામાં જૈન કોમ અગ્રેસર બાગ બગલશે તો તે અસંભવિત છે એવું કોઈ કહેશે નહિ.
તમારી જ્ઞાતિપર ઈશ્વરની કૃપા છે. તમને ઇશ્વરે દ્રવ્ય આપ્યું છે એટલુંજ નહિ પરંતુ
તે દ્રવ્યનો શુભ ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે જાણવાની શક્તિ પણ તમારામાં છે. તમે તમા-
રાં જીવો દેવસ્થાનના પુનરોદ્ધારણે અને નવાં દેવસ્થાન અણાવવા માટે દરેક વરસે લાખો
રૂપિયા વાપરો છો. તે માટે તમને જેટલું અભિવંદન આપવામાં આવે તેટલું આપ્યું છે. આ
કરતાં વધારે પ્રુણશાળી બીજાં ધર્મો કોઈ પણ કામ હોઈ શકે નહિ. તમે અન્ય પ્રકારનાં
ધર્મોનાં કાર્યો કરવામાં પણ મોટી રકમો ખર્ચો છો. સ્વધર્મની ઉત્તમ્યે બિન બિન કામે જે
ખર્ચ થયો હોય તેનો અડધો કાઢવામાં આવે તો મને લાગે છે કે જૈન કોમનો નંબર
પહેલો આવશે. હવે તમારે જે કરવાનું છે તે એ કે તમારાં સુકોમળ બાળકોને ઉત્તમ અને
સંગીન કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં તેવાજ બહોળો હાથે દ્રવ્ય વાપરવાનું છે. આ-
પણ આપણા દરેકજના વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ કે વેપારીના ચોપડામાં જો એક રૂપિયા
આપીએ તો એક રૂપિયા જમે થાય છે. જમીનમાં એક દાણો વાવીએ તો તેમાંથી એક
હજાર દાણો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જૈન સમાજના કથાણના કામમાં અથવા જ્ઞાન જ્ઞાનમાં
એક રૂપિયાનો ખર્ચ કરવાથી એક લાખ રૂપિયાનો લાભ મળે છે. આ સિદ્ધાંત જૈન કોમ
ખરાબર સમજી હોય તેમ જણાય છે. તમારે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ કે તમે
શુભ પ્રયાસ શરૂ કર્યો છો, તેનાં ફળ તમારી હાલની પ્રજાએ ભોગવવાનાં છે એમ નથી.
તેનો લાભ ભવિષ્યની પ્રજાએ પણ લેવાનો છે તમારા શુભ પ્રયાસનું ફળ તમારી કોમેજ
ભોગવવાનું છે એમ નથી પણ તેના બાગી અન્ય કોમેના જનસમૂહ પણ ધરો, તેટલા માટે
કેળવણીના સંબંધમાં તમે જે વ્યવસ્થા કરો તે એવા બહોળા વિસ્તારપર કરશો કે જો
લાભ અન્ય શક્તિને પણ મળે. દ્રવ્ય, ઉત્સાહ અને સંપર્માં પાછળ પડતી કોમેને તમારી
સાથે સુધારાની સીડીને ઉઘે પગથીએ ચડાવવાનો તમારો પ્રયાસ તમને તમારા પોતાના કાર્ય-

માં અવશ્ય લાભપ્રદ અને ઉપયોગી થઇ પડશે. બીજાનું કલ્યાણ ઈચ્છવામાં અને તે કરવામાં પોતાના કલ્યાણનો આધાર રહેલો છે એ સ્વ તમારે બૂલી જવાનું નથી.

૧૧ આગળ આપણે કહી ગયા કે સવળા પ્રકારની ઉત્તિનો આધાર હમેશાં ધર્મની તિની કેળવણી પર રહેલો છે. હવે તે કેળવણીની વ્યવસ્થાના સંબંધમાં બે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે તે એ કે:—

૧ નીતિ અને ધર્મની કેળવણી શા માટે આપવી ?

૨ આવા પ્રકારની કેળવણી કેવી રીતે આપવી ?

૧૨ પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર—બાળમનનો મુદ્દમ રીતે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીનો એવો અભિપ્રાય છે કે બાળમન હમેશાં સર્વ પ્રકારની શક્તિ અને શક્તિ સહવર્તમાન આ જગતમાં જન્મે છે, જેવી રીતે આંખની ગોટલીમાં આંખના વૃક્ષનો અંતર્ગત અને મુદ્દમતમ સ્વરૂપમાં સમાવેશ થયેલો હોય છે, તેવી રીતે બાળમનમાં પણ આખા મનુષ્યવત્નો સમાવેશ થયેલો હોય છે. વિષય વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય માટે આપણે એક સ્પષ્ટ પદાર્થનું દર્શન લઈશું. ધારો કે માળી પોતાની વાડીના એક ક્યારામાં ગોટલો વાવે છે. તે ગોટલાના મધ્યભાગમાં જોઈશું બીજા જમીન અને પાણી સાથે મળે છે અને તેના પરિણામમાં છોડનો એક અંકર બીજામાંથી સ્ફૂરે છે. તે અંકર મોટો થઈ જમીન બહાર નીકળે છે અને મુદ્દમ સ્વરૂપ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કદાચ તે માળી એમ અભીમાન કરે કે આ છોડ તો મેં ઉગાડ્યો, તે તેમ માનવામાં તેની મોટી ભૂલ છે. તે માળીમાં છોડને ઉગાડવાની શક્તિ નથી. તે શક્તિ તો છોડમાં સ્વાભાવિક છે. માળી તો માત્ર બે પ્રકારનાં કર્તવ્ય કરે છે. ૧. તે છોડ સારી રીતે ઉમે માટે તેને યોગ્ય વખત સાફ પાતર અને પાણી પુરૂં પાડે છે અને તેને જોઈતો પ્રકાશ આપવાની ગોટલો કરે છે. ૨. તે છોડને ઉગવામાં નડતર કરનારા ઝાડી ઝાંખરાને ઉમેડી નાખે છે અને તે છોડ મુકામજ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તેને ઉદ્ધારનિ પશુઓ ખાઈ ન જાય માટે તેની આસપાસ વાડ કરે છે. બાળક એ પણ એક છોડ સ્વરૂપ છે. તેની ખીલવણીમાં તેજ નિયમ સર્વોચ્ચ લાગુ પડે છે. બાળક સ્વાભાવિક રીતે ખોસે છે, કોઈ પણ તેના વિકાસમાં સહેજ પણ વધારો કે ઘટાડો કરી શકતું નથી. કુદરત, માતા, શાળા, અને જગત એ વિકાસ ઉત્તમ પ્રકારનો થાય માટે અનુકૂળ સાધનો પુરાં પાડે છે, શાળા બાળમન ત્યારે મુકામજ સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે તેના તન અને મનને કેળવે છે એટલું જ નહિ પણ તેના અંતઃકરણમાં સજાણનો પાયો નાખે છે. મનની મુકામજ સ્થિતિમાં બાળક પર પડેલી અસર કદી બુસાતી નથી માટે શાળાનું કર્તવ્ય મહત્તમ કહેવાય છે. આ સંસારરૂપી રંગભૂમિ પર મનુષ્યને જે વેપ બજાવવાનો છે તેની પાતતા સંપાદન કરવાને શાળા એ નાટકના રિહર્સલ સ્વરૂપ છે.

૧૩ હવે આપણે બાળમનમાં શક્તિઓનો કોઈકે વિશાસ થાય છે તેનો માનસ સાત્ત્વની દૃષ્ટિએ નિર્ણય કરીશું અને તે પછી ધર્મનીતિની કેળવણીના અભ્યાસ કમની ચોલના કેવી દોષી જોઈએ તે વિશે વિચાર કરીશું.

૧૪ જેવી રીતે છોડનો સજાણ મદ્ય પ્રવાસ કરી સર્વનો પ્રકાશ મદ્ય કરવા માટે જમીનમાંથી બહાર નીકળી આવે છે, તેવી રીતે બાળકનો આખા મન પ્રકારની શક્તિઓ

અને વૃત્તિઓ સહવર્તમાન, જ્ઞાન સંપાદન કરવાને આ જગતમાં જન્મે છે. જેવી રીતે છાંડને સંપૂર્ણ રીતે વિકાસિત ને કળદ્રુપ થવાને અમુક બાહ્ય સાધનોની જરૂર છે, તેવી રીતે મનને પણ પોતાની અભિવૃદ્ધિ માટે સારી અને સંગીન કેળવણીની જરૂર છે.

૧૫ આપણે ઉપર કહ્યું કે બાળક વૃત્તિઓ સાથે જન્મે છે. પ્રથમાવસ્થામાં આ વૃત્તિઓ અવ્યક્ત રિયતિમાં હોય છે. આ સમયે બાળક માત્ર પશુ સમાન હોય છે તેટલા માટે બાળવૃત્તિને પ્રેરણા શક્તિ (Instinct) નું નામ આપવામાં આવે છે. સેદ માત્ર એટલેજ કે માનુષિક પ્રકૃતિ મહા પ્રવાસના પરિણામમાં આધ્યાત્મિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; પણ તો હમેશાં પશુજ રહે છે. આ બાળસ્વભાવના વિકાસના ક્રમના જુદા જુદા પગથીઆનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો આપણે જનસમાજના સમગ્ર મનની ખીલવણી કયે ક્રમે થઈ તેની પ્રથમ તપાસ કરવી પડશે.

૧૬ સુધારો એ મનુષ્ય જાતના સમગ્ર મનની અભિવૃદ્ધિ રૂપ છે. તે અભિવૃદ્ધિની બિજ બિજ સ્થિતિનું પ્રાચીન ઇતિહાસદ્વારા અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે મનુષ્ય જાતના અસંસ્કૃત સમગ્ર મનને પ્રથમની સ્થિતિમાં માત્ર ત્રણ દાનતો હતી. (૧) ખોરાક, (૨) શરીરચાહન, (૩) વિશ્રામસ્થાન. આ હાજતો એવી સાદી હતી કે તે સહેલાઈથી તૃપ્ત થતી. જેમ જેમ સુધારો વધતો ગયો તેમ તેમ જરૂરીઆત પણ વધી અને તેને સંતુષ્ટ કરવાનાં સાધનમાં પણ બહોળો વધારો થયો. આના પરિણામમાં નવી નવી શોધો થઈ અને શકેરાચાર્ય, હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને મહાવીરશદિ તત્ત્વ જ્ઞાનીઓ ઉપજાઈ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશને બહોળો વિસ્તાર આપ્યો. ઉપરની હકીકતથી આપણે એ વાત શીખ્યા. (૧) જનસમાજને પોતાની સંપૂર્ણ રિયતિએ પહોંચતાં પહેલાં ચારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક એવાં ત્રણ ક્રમમાંથી પસાર થવું પડે છે. (૨) આધ્યાત્મિક અભિવૃદ્ધિની ખાસ જરૂર છે. એટલુંજ નહિ પણ તે સંપાદન કરવાને વ્યવસ્થા અથવા યોજના, ગુરૂ અને ખીજાં અનુકૂળ સાધનોની પણ ખાસ આવશ્યકતા છે.

૧૭ મનુષ્યોનું સમગ્રમન વ્યક્તિગત પ્રયત્ન પ્રયત્ન મનનું બનેલું છે. જે નિયમ ધણા માણસોના વિકાસને લાગુ પડે તે એક માણસની અભિવૃદ્ધિને પણ લાગુ પડે. જેમજે. માનસ શાસ્ત્રીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે જાગ્રમનને સંપૂર્ણ મનુષ્યવર્ણ મેળવવા માટે નીચે આપેલી વૃત્તિઓને ક્રમે ક્રમે અને ધીમે ધીમે કેળવવી પડે છે, તે વૃત્તિઓનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) પોષણ વૃત્તિ, (૨) ચાંચલ વૃત્તિ, (૩) કૃષિવિદ્યા જ્ઞાન સંપાદન કરવાની વૃત્તિ, (૪) શીલ્પ શાસ્ત્ર (બાંધકામ) જ્ઞાન સંપાદન કરવાની વૃત્તિ, (૫) વિદ્યા સંપાદન કરવાની વૃત્તિ, (૬) સૈદ્ધર્થવૃત્તિ, (૭) જનસમાજમાં રહેવાની વૃત્તિ, (૮) ધર્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાની વૃત્તિ.

૧૮ આ વૃત્તિઓ કેળવવા માટે કુદરત તેના અંતઃકરણમાં તેને અનુક્રમે જગૃત કરે છે. બાળક જન્મે છે કે તુરત તેને ધાવવાની ઇચ્છા થાય છે. માતા તે વૃત્તિને પો

તાના દૂધ વડે પુરી પાડે છે. બાળક મોટું થાય છે કે તેનામાં આંતર્યજ્ઞતિ ઉદ્ભવિત થાય છે. ધોડીઆમાં સતેલું બાળક જન્મ્યત અવસ્થામાં હાય. પગ પછાડતું માલમ પડે છે તે આ જ્ઞતિનું દર્શાવે છે. ચરીરને મજબૂત બનાવવું એ ઉપરની બે જ્ઞતિઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

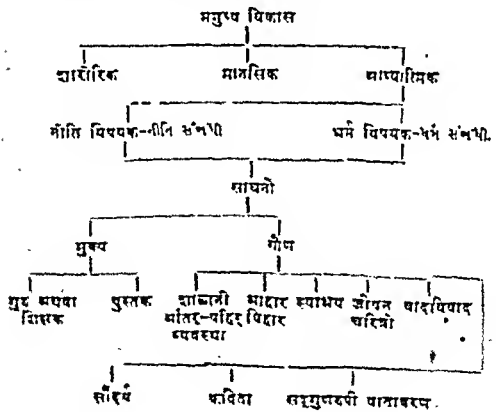
૧૯ ત્યાર પછી કૃત્રિવિધા અને બાંધકામ કરવાની જ્ઞતિવડે બાળક વસ્તુ અને તેના ગુણોનું જ્ઞાન સંપાદન કરે છે. આ જ્ઞતિઓ સાચે વિદ્યા સંપાદન કરવાની જ્ઞતિનું સંમેલન થવાથી બુદ્ધિની ખીલવણીને સંપૂર્ણ અવકાશ મળે છે.

૨૦ સૌંદર્ય જ્ઞતિને પોતાનું કાર્ય કરવાનો હવે પ્રસંગ આવે છે. સૌંદર્યની અંતઃકરણપર અસૌક્રિક અસર થાય છે બળબૃત્તિનું રસમય અને સહિ સૌંદર્યથી ઉછળતું કાવ્ય, રવિવર્માની આબેહુબ, કુદરતનો ખુબિને અતિક્રમણ કરનારી અને ચિત્રકલાના ઉત્તમ નમુનારૂપ દુખ્યન્ત-ચક્રાંતલાની છબી, વાટિકાના મનોરંજક દેખાવો, પર્વત ગરદિ પ્રાકૃતિક દેખાવોની બખ્ખતા મનુષ્યના અંતઃકરણપર સારી અસર કરી તેની મનોજ્ઞતિને ઉચ્ચતર બનાવે છે અને તેમાં સદૃશ્યનો પાયો નાખે છે. ત્યાર પછી જન સમાજમાં રહેવાની જ્ઞતિ બાળમનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એકલું પડેલું બાળક રડે છે અને દુરથી પણ માતાનો મધુર સ્વર સાંભળતાં છાતું રડી જાય છે તે આ જ્ઞતિનું દર્શાવે છે. આજ્ઞતિથી બાળમનમાં નીતિ તેમજ ધર્મનાં તરવો આરંભ થાય છે. ઉવટે ધધર એ યું વગેરે જનજીવની અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. પોતે જો કે સમાજની એક જુદી દેખાતી વ્યક્તિ છે તેાપણ પોતે જનસમાજના કલ્યાણ માટે સરળચેલો છે એટલું જ નહિ પણ આધ્યાત્મિક ચક્તિના પ્રજળ પ્રભાવે કરીને પોતે સર્વ ચૈતન્ય સત્તામય પરમાત્માના સ્વરૂપમાં તાત્કાલિક આવે છે. આ જ્ઞાન ધર્મજ્ઞતિ આવે છે.

૨૧ ઉપર આપણે જોયું કે દરેક જ્ઞતિને જન્મ્યત કરી કેળવવા માટે કુદરત રૂપી શિક્ષક યોગ્ય અને અનુકૂળ સાધનો પુરાં પાડે છે, આપણે જોયું કે નીતિ અને ધર્મનાં જે બીજા બાળકના મનમાં કુદરતે સાચવીને ઉછેરેલાં છે તેને વિકાસ પમાડી સુંદર જ્ઞાના રૂપમાં ખીલવવાનાં છે. આ ઉપરથી આ વાત તો નિર્વિવાદિપણે સિદ્ધ થાય છે કે બાળમનને ચારીરિક અને માનસિક કેળવણીની જરૂરી જરૂર છે તેટલી જ બધું તેથી પણ વધારે નીતિ અને ધર્મની કેળવણીની આવશ્યકતા છે. જંગલમાં ઉગતાં કેટલાંક જ્યો પોતાની મેજે હગે છે, ખીલે છે, અને સુંદર જળ આવે છે એ વાત સાચી પણ સંભવજ અને દરકારના અભાવે કેટલાં બધાં જ્યો ઉગતાં જ નહોં હોય તેનો ખરખરો આક્રમકો કેળે દાખલો છે વાર !

૨૨ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર—આપણે ઉપર એ વાત સિદ્ધ પ્રાપ્તી કે દરેક બાળકને ધર્મને નીતિની કેળવણીની જરૂર છે. હવે તે કેળવણી કેવી રીતે આપવી કે જેથી સારાં પરિણામ આવે તે વિષે વિચાર કરીએ.

૨૩ પ્રાચીન સમયમાં આવે તેમજ નૈન સમાજમાં જુદીજ પદ્ધતિપર યાગ્યો રચાયવામાં આવતી હતી. તે સમયે ગુરને ત્યાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય ને વૈશ્યકુળનાં બાળકો વિદ્યાભ્યાસ માટે જતાં. શીશુઓ અને મુદામાની એક સાથે બજવાની વ્યવસ્થા આ વા- તને બરાબર રહેા આવે છે. તે સમયે શિશુઓ આવતું એ પોતાની છાંટીનું મુખ્ય કામ્ય છે એમ ગુર માનતા. સેકો પણ ગુરના પ્રત્યે પ્રેમ અને સન્માનની સામર્થ્યથી લેતા, ગુર આખ્યાતિક અભિવ્યક્તિની રાએ પહેલેલા દોવાથી પોતાના શિષ્યની સંજ્ઞિની બરાબર પરીક્ષા અને તુલા કરી શકતા અને પ્રત્યેક શિષ્યને અનુકૂળ અને તેની સહાયનુસાર શિશુઓ આપીને તેના મનને વિશાસિત કરતા. શિષ્યને ગુર પ્રત્યે અપૂર્વ ભાવ અને આદર સહા- રની સામર્થ્ય હતી. આવી રીતિનું પરિણામ એ આવતું કે બાળકના અંતઃકરણમાં નીતિ અને ધર્મનો તત્વો રૂપરૂપથી અને સ્વપ્રયત્નથી ગુર દે યતાં. સાંપ્રત સમયમાં યાગ્યમાં અ- મુક બાળકને પોતાની સહાયનુસાર વિદ્યાભ્યાસ કરવાની સમવડ મળતી નથી પણ તેને પો- તાના વર્ગનાં બીજા વધારે જુદિગ્રગા બાળકો સાથે જુદ અને જરૂરીમૂલ બગાની મારફત મસકાતું પડે છે. આ રીતિમાં દરેક બાળકની કારીરિક અને માનસિક કેળવણી તરફ નેતું ન્દેષએ તેનું પ્યાન આપી શકાતું નથી તે પછી ધર્મનીનિતા શિશુઓ માટે વિરોધ સક્રમ ન અપાય તે સ્વાભાવિક છે. ધર્મ અને નીતિનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે છે. આ સાધનો વિદ્યાને એ મોરો પ્રવાસ કરી શકી શક્યાં છે. અને તેનો બરાબર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો બાળમનનાં વિદ્યાપર બહુ સારી અસર કરી.

૨૫ શારીરિક અને માનસિક કેળવણીનાં સાધનોમાં મોટા ભાગે એ છે કે પહેલાં બે પ્રકારની કેળવણી પ્રારંભમાં પ્રત્યક્ષ અને ત્યાર પછી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સાધનોના મિશ્રણથી આપી શકાય છે. પરંતુ ધર્મનીતિની કેળવણીમાં પરોક્ષ સાધનો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આનું એ પરિણામ આવે કે ધર્મનીતિનાં શિક્ષણનો પાયો બાળકની આસ્થાપર નાખવાની જરૂર પડે છે. આ કારણને લીધેજ ધર્મનીતિનું શિક્ષણ વધારે દુર્લભ છે. જેવી રીતે અમિના સ્પર્ધથી તુરત દગાય છે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે તેવી રીતે અમુક અશુભ કાર્ય કરવાનો સંકલ્પ થતાંજ જો પરમેશ્વર આજ્ઞાના ચાર પાંચ સપાટા સગાવી દેતો હોય તો આ પ્રકારની કેળવણી આપવાનું કામ બહુ સહેલું થઈ પડે પણ દુર્ભાગ્યે કે મુશ્કેલી ધર્મનીતિનાં તત્ત્વોનું બંધારણ એવા પાયાપર રચાયેલું છે કે જ્યાં કાર્યકારણભાવ તુરત દૃશ્ય થતો નથી, અને તેના પરિણામમાં શિષ્યના અસંસ્કૃત અને બીજા અનુભવી અંતઃકરણમાં ક્ષણે ક્ષણે ચંકા ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મ અને નીતિનું શિક્ષણ આપવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે બાળકની આસપાસ સત્ય, નિરવાર્યતા, પરોપકારશક્તિ વગેરે સદૃશ્યો રૂપી વાતાવરણ પ્રસારવું જોઈએ. આવા ઉદ્દૃષ્ટ વાતાવરણમાં ઉદ્ભવેલો અને પોષાયેલો બાળકની છોડ અવશ્ય નીતિનાં શુભ ફળો આપશે.

૨૬ ઉપર આપેલા નકશાપરથી આપણે જોઈએ કે ધર્મનીતિનાં શિક્ષણનાં સાધનોના એ પ્રકાર છે. ૧ મુખ્ય, ૨ ગૌણ. મુખ્ય સાધનોમાં શુર અને પુરતકોનો સમાવેશ થાય છે. ગૌણ સાધનોમાં આદાર, વિદાર, સૌંદર્ય, કવિતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૨૭ શુરૂપી સાધન એ પુરતક કરતાં વધારે પ્રબળ અને અસરકારક નીવડે છે. શુર મુખથી અપાયેલો ઉપદેશ પુરતક કરતાં વધારે મજબુત અસર કરે છે. શુરનું દર્શન બાળકના આધ્યાત્મિક વિકાસનું સર્વોદ્દેશ સાધન છે. જો અસર દળર પુરતક ન કરી શકે તે અસર શુરનું દર્શન એક ક્ષણમાં કરે છે અને તે અસર એવી થાય છે કે તે કદી પણ ભૂસાતી નથી. જ્યાં શુર પોથીમાંના રીંગણાં જેવો બોધ આપે ત્યાં શિક્ષણની મુખ્ય અસર થાય છે.

૨૮ બીજું મુખ્ય સાધન પુરતક છે. ઘણા લોકો એમ માને છે કે ધર્મનીતિનાં શિક્ષણ માટે પુરતકોની કાંઈ પણ જરૂર નથી. પરંતુ તે માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે; આવી ભેસેટ જેવા વિદ્વાનોએ આવા પ્રકારના શિક્ષણ માટે પુરતકોની આવશ્યકતા જોઈ છે. આ પુરતકો એવાં જોઈએ કે તેમાં સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થયેલો હોય. કારણ કે આપણા દેશની યાત્રાની એવી બ્યવસ્થા છે કે જ્યાં અનેક કોમનાં બાળકોને એક સાથે પોતાનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. જ્યાં દરેક કોમ માટે ખસાવડું શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી હોય છે ત્યાં તે કોમનાં બાળકોને પોતાના સંપ્રદાય અથવા પંથનાં સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ આપવામાં કદો જાદ નથી. આવી સંસ્થાઓમાં પણ સર્વમાન્ય તત્ત્વોનું શિક્ષણ કરાવવાની જરૂર છે, કારણ કે બ્યવસ્થામાં અમુક કોમનાં બાળકોને બીજી કોમનાં બાળકો સાથે રીતે-રેઠ દ્વિતનાં કામો કરવાનાં હોય છે.

૨૯ :આપણે સર્વ માન્ય સિદ્ધાંતોની યાદી આપીએ તે પહેલાં ધર્મ અને નીતિના ખાસ સ્વરૂપ વિશે વિચાર કરીશું. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ધર્મ અને નીતિ એ બિન્ન બિન્ન છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. તે બંને બે કે જુદાં નામથી એજ બાબ છે પણ તે સત્ય સ્વરૂપમાં તો એકજ છે. આધ્યાત્મિક અભિવૃદ્ધિના નીતિ અને ધર્મ એવા ઉત્તરોત્તર ક્રમ છે. નીતિના જ્ઞાન સિવાય ધર્મનું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ. નીતિના સદ્ગતિ તત્વો ધર્મના વિશ્વાસના પ્રાચારૂપ નીવડે છે. નીતિને વ્યક્તિ અને જનસમાજ સાથે સંબંધ છે, ધર્મને વ્યક્તિ અને પરમાત્મા સાથે સંબંધ છે. આ વાત બે આપણે સ્વીકારીશું. તો ધર્મ અને નીતિના શિક્ષણ માટે સંયુક્ત પ્રયાસની જરૂર છે તે વાત સ્વીકારવાની આપણને જરૂર જણાશે, માટે જુદા જુદા પ્રયાસથી વધારે લાભ થવા સંભવ નથી.

૩૦ : હવે આપણે ધર્મનીતિના સામાન્ય તત્વો ક્યાં તે વિશે વિચાર કરીશું. આવા તત્વોની શોધ માટે આપણે પ્રાચીન આર્ય કે જૈન પુસ્તકોનું અવલોકન કરવું પડશે. જૈન ધર્મનું મને જ્ઞાન નથી, પરંતુ આર્ય ધર્મ પુસ્તકોમાં ગીતાનું પુસ્તક એવું છે કે જેમાં પૂર્વોક્ત સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, આ ગીતાના પુસ્તકના અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૧-૨-૩ માં આવાં તત્વોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :

અમયં સત્વસંશુદ્ધિ જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિઃ ॥

દાનં દમશ્ચ યશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥

અહિંસા સતમ ક્રોધઃ ત્યાગઃ શાંતિર પૈશુનમ્ ॥

દયા મૃતૈર્જ્વ લોલુપ્ત્વં માર્દવં શીરચાપલમ્ ॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ॥

મવન્તિ સંપદં દેવી મધિજાતસ્મ મારત ॥

બાર્ધાતર—અમય, સત્વસંશુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગમાં વ્યવસ્થિત રહેવું તે, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, આર્જવ, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, યુગધીપત્યું નહિ તે, પ્રાણિ માનવમાં દયા, અલોભપણું, સરળતા, લજ્જા, અયપગતા, તેજ, ક્ષમા, ધીરજ, શોચ, અદ્રોહ, અતીશય માન નહિ તે.

૩૧ આવા પ્રકારના સર્વ માન્ય સિદ્ધાંતો બાળકના અંતઃકરણમાં શિક્ષણ વડે હસાવવામાં આવે તો તે જરૂર બાળકને એકલોતેજ નહિ પરંતુ આખા જનસમુદાયને પણ લાભ થાય. “અહિંસા” “પ્રાણી માનવર દયા” એ જૈન ધર્મ નીતિના સ્તંભ રૂપ છે. આવા અકે સિદ્ધાંતને સાદી અને અસરકારક ભાષામાં ગ્રાહ્યી તેના પાઠ બનાવવામાં આવે અને તે પાઠોના શિક્ષણ સાથે શરૂના દાખલાનું મિશ્રણ કરવાની ગોઠવણ થાય તો ધર્મ નીતિનું શિક્ષણ સંગીન રીતે આપી શકાય. આ પાઠો કેટલા અને કેવી રીતે બનાવવા તેમાં કેવા પ્રકારની ભાષા ચોલી, અને વિચાર શ્રેણીની વ્યવસ્થા કરવી વગેરે બાબતોનું નિરાકરણ

અને હાથન શબ્દ પૂર્ણ વર્ષ વાયક છે. હવે પહેલા અયન ને આરંભે વર્ષનો આરંભ, અર્થાત્ અયનારંભ વાયક આગ્રયણ શબ્દનો સંવત્સારંભ વાયક આગ્રહાયણ એવો દવરય ભેદ થાય છે.

અયન શબ્દના અર્થ વિષયે વિચાર કરતાં પ્રથમતઃ સૂર્યનું ગમન એટલેજ તેનો અર્થ થાય છે. અને આગળ આગમન ઉપરથી નિર્ધારિત થયેલ વર્ષ અર્થાત્ અર્ધ વર્ષ એવો અર્થ થયો હોય એમ દીસે છે. આગ્રયણેષ્ટિ પ્રત્યેક અયનારંભ દિવસે કરાવવાની બે અર્ધ વાર્ષિક ઇષ્ટિ છે એમ જણાય છે. મનુસ્મૃત્યાદિ વેદકાલ પછીના યજ્ઞો મધ્યે આગ્રયણેષ્ટિ એટલે નવાંજન્મીષ્ટિ એમ કહે છે. પરંતુ સંપાત ચલનથી સંતુ પાછળ દ્વિતા આગ્રહિ અયનારંભ યતાં કાંઈ પણ બીજે સમયે થવા લાગવાના સમયે મન્વાદિકાએ ઉપર કહેલી નવાનની ઇષ્ટિવાળા કલ્પના કાઢી હોવી જોઈએ. કારણ આશ લાપને શ્રીત સૂત્રો મધ્યે બેજ આગ્રયણેષ્ટિ કહેલી છે. એક વસંતારંભે અને બીજી શરદારંભે, વસંત અને શરદ ઋતુ પૂર્વે કલા પ્રમાણે દેવયાન અને પિતૃયાન અર્થાત્ જૂના ઉત્તરાયન અને દક્ષિણાયનના આરંભે યતાં આ જ્ઞાપને (૧-૨-૯-૧) હવન માટે વ્રીહિ, રથામક, અને યમ એ ત્રણ ધાન્ય કલાં છે. આ ઉપરથી પણ આગ્રયણેષ્ટિની કલ્પના નીકળેલી દીસે છે. કારણ તૈત્તિરીય સંહિતા (૫-૧-૭-૩) માં સંવત્સર માટે બે પ્રકારનાં ધાન્ય પકવવા વિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે મૂળથી એ બિના નહોતી એ સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ પૂર્વે પ્રત્યેક અયન ને આરંભે એક એક એવી બે ઇષ્ટિ હતી. અને ત્યારે આગ્રયણનો આગળના યજ્ઞના આધારમાં કલા પ્રમાણે નવાજી ભક્ષણ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી એમ ચોક્કસ જણાય છે. કારણ એવો અર્થ કરવા સિવાય આ ઇષ્ટિ આશલાપને કલા પ્રમાણે વસંત અને શરદ ઋતુનાં આરંભે કાં કરવામાં આવતી તેનું સ્પષ્ટીકરણ ચતુ નથી.

પણ આ પ્રમાણે અમરસિંહના આગ્રહાયણી શબ્દની પરંપરા પાણિનીના પહેલાં વેદકાલ પર્યંતની અર્થાત્ આગ્રયણી એ વૈદિક શબ્દ હોવો જોઈએ. આગ્રયણી શબ્દનો વૈદિક કાલે એક તારકાપુજ એટલેજ અર્થ ચતો તે કયા ઉપરથી ? એવો પ્રશ્ન સહજે ઉત્પન્ન થાય છે. પાણિનીના વખતે ચાલુ થયેલાં આગ્રહાયણીના મૂળીય નક્ષત્ર અર્થે અર્થાત્ પરંપરાગત હોવો જોઈએ. પ્રત્યેક અયનને આરંભે સૂર્યે કાંઈ પણ નક્ષત્રમાં હોવો જોઈએ. એટલે પ્રથમ અયનને આરંભે સૂર્યની સાથે ઉદય થનાર નક્ષત્ર એવો આગ્રયણનો ધીમે ધીમે અર્થ થયો એવો કાંઈ પણ ઠેકાણે કંરેલો જોવામાં આવતો નથી. પરંતુ તૈત્તિરીય સંહિતામાં યદ વખતે મદ-પાત્રનો આરંભ આગ્રયણી થતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તે પાત્ર પૈકા બીજાં બે પાત્ર શુક અને મધિન ને મદવાચક નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરથી આગ્રયણ એ એક આકાશમાં તારાગણ વાયક નામ છે એમ અનુમાન થાય છે. યદ યજ્ઞમાં પાત્ર વાયક મદ શબ્દ આકાશના મદનો વાયક છે. આમદ પાત્રની સંખ્યા અને યદ સૂર્યાદિ મદોની સંખ્યા સરખીજ છે. અર્થાત્ મૂળીય વાયક કાલનો આગ્રહાયણ શબ્દ વૈદિક આગ્રયણ શબ્દનું સ્વપાતર છે. અને

+ ૩૬ મધ્યે શુક, મધિન, આગ્રયણ, વિશ્વદેવ, અને ધ્રુવ એ તમામ નામ એકજ ઠેકાણે આપવામાં આવ્યાં છે.

મૃતશીર્ષના પહેલાં યજ્ઞ કાર્યમાં આગ્રયણનો ઉપયોગ થતો એમ સંભવે છે. આગ્રયણોહિતા ખરો અર્થ લોખ થવાથી આગ્રહાયણ ઉદ્દે આગ્રયણ શબ્દનો અપનારભે નક્ષત્ર એવો અર્થ થવાથી તે શબ્દ, જે મહિનામાં તે ધૃષ્ટિ થાય તે મહિનાનો વાચક થયો. તે ઉપર, ૨થી “ માસાનાં માર્ગશીર્ષોદ્યમ્ ” વગેરે કથના પ્રાદુર્ભાવ પામી. આગ્રયણ શબ્દનો મૃતશીર્ષ એવો અર્થ ન થયો ત્યારે આગ્રહાયણનો પાણીનીના સમયે ઓરવેન નક્ષત્રપુંજ એવો અર્થ થતો. અને આ અર્થ પરંપરાગત માણ્યો આવે છે.

મૃતશીર્ષ ઉદ્દે ઓરવન વિષયે કેવી કથા ઉત્પન્ન થયેલી છે, એ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. એક વખત તે પોતાની કન્યાનોજ અભિલાષ કરનાર પ્રજ્ઞપતિનું શિર હતું. કેટલીક વખતે તેને યમલોકના દારે ઉદ્દે નમુચીનું છેદન કરેલું માથું હતું. ગ્રીક લોકો પણ ઓરવનની આવી બે તથા પ્રકારની વાતો કરે છે. કોઈ કહે છે કે ઓરવન ઉપર ઇન્ડોસદ ઉપસૂગ્ની પ્રીતિ થવાથી તેણે તેને દૂર કર્યો. પરંતુ આ બીના દેવને લાગુ ન કરતાં આર્ટમિસે આર્ટિ જિવાને બાણથી મારી નાંખ્યો. બીજો કહે છે, કે આર્ટમિસની તેનાંપર પ્રીતિ થઈ. પરંતુ તેના બાહ્ય અપાલેએ તેને સમુદ્રમાં એક દૂરની વસ્તુ બનાવતાં કહ્યું કે તું આ વસ્તુ બાણથી છેદી શકનાર નથી. તે ઉપરથી તેણે તરતજ બાણ સાધી તેનું છેદન કર્યું. પણ તે વસ્તુ તે સમુદ્રમાં ઓરવનનું શિર હતું એમ કહેવામાં આવે છે. વળી કેટલાક એમ પણ કહે છે, કે ઓરવનનો આર્ટિમિસે અયોગ્ય રીતે અભિલાષ કરવાથી તેને એક બાણથી દૂર કરવામાં આવ્યો. આ તમામ બાબતો ઉપરથી અભિલાષ, બાણ અને શિર્ષછેદન એ વૈદિક યંત્રમાં તમામ બીના જોવામાં આવે છે. આ નક્ષત્રનો અર્થ ગ્રીક લોકે વર્ષાકાળનું આગમન એવો કરે છે. આ અન્યથે આ નક્ષત્ર ઉદ્દિગ્ધર અથવા એકકોસસ અર્થાત્ વર્ષાકાળમાં આવનાર એવા અર્થનું સૂચન કરે છે. એટલે વેદાંત જેમ અથ અને તારકાને વર્ષારંભ કરનાર અને તેનેજ શુભાશિરો નામથી પર્વના ગમન સૂચક કહે છે, તેમજ એ ગ્રીક લોકો પણ સમજે છે.

જર્મન લોકોની દંત કથા આના કરતાં પણ સરસ છે. પ્રોદિસર કુલ્દન કહે છે કે અમારો પ્રાચીન અને અર્વાચીન દંત કથામાં એક વ્યાધ છે. તેના પહેલા વોડન ઉદ્દે ગોડન નામનો મુખ્ય દેવ માનવામાં આવે છે. એક હરિણની પાછળ લાગીને તેને બાણ મારે છે. એ સંબંધે ઘણી કથા છે જર્મન કથા મધ્યે હરિણને સૂર્ય દેવતાનું પ્રાણી માનવામાં આવ્યું છે. એ બાબત વેદમાં ઝડપે કબ્બ રથી પ્રજ્ઞપતિને મારવાની બીના સરખી છે. જર્મની અને ઇંગ્લાંડમાં મધ્ય યુગ વખતે Mediaeval Penitentials—તપશ્ચરણ નિયમના ગ્રંથોમાં એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કે જુના વર્ષના અંતમાં અને નવા વર્ષના આરંભમાં ડાએકવોદ્દન એટલે વૈદિક દ્વાદશાહુના કાળમાં તે કાળના લોકો એક ખેલ કરતા હતા. તેમાં બે માણસ મુખ્ય કામ કરતા એક હરિણ અને હરિણની પાછળ પડતો. આ પ્રમાણે વર્ષના બાર દિવસ ઘણા પવિત્ર હોવાને સબબે થયું તે સમયે દેવ મનુષ્યને ઘેર આવવા માટે પૃથ્વીપર ઉતરતા એવી કથના હોવાથી ઉપર કહેલો ખેલ તે દેવતાના કાંઈ પંથુ ચરિત્ર દર્શાવતો. એમ સમજવાને કાંઈ હરકત નથી. એકંદરે

ભારતીય અને જર્મન ભોક્ત્રી - જુની દંત કથામાં, ઘણું સામ્ય સમાપ્તું હતું એવું આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દીસે છે.

આવશ્યનમાં આવેલ દરિયુનો ખેલ તે જુના અને નવા વર્ષની વચ્ચેના બાર દિવસમાં થાય છે. તે દિવસોને જાનનો દિવસ. Dog days કહે છે. આ દિવસે દરિયુ અને વ્યાધને કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ છે એમ ખતાવે છે. પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે, કે ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષનું સંમિલન કરવા માટે દર વર્ષને અંતે બાર દિવસ વધારવામાં આવે છે. એજ તે જર્મન ભોક્ત્રીના બાર પવિત્ર દિવસનું મૂળ હોવું જોઈએ. વૈદિક ગ્રંથમાં આ હાદસાહ વાર્ષિક સત્ર માટે દીક્ષા સેવાનો કાલ હોવાથી પવિત્ર જ્ઞાનવામાં આવે છે. બ્યારે મૃગ અને વ્યાધ એ વર્ષારંભ કરતી વખતના માટે ઉપર કહેલી દંત કથા છે એમ માનવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ઉપપત્તી સદજ લક્ષમાં આવે તેમ છે આગળ એક ઠેઠાણે કહેવામાં આવ્યું છે, કે ઋગ્વેદમાં ઋતુ દેવતા ને ઋષુ તેનાં જ્ઞાન વર્ષની છેવટે જગા કરવામાં આવતી એવું વર્ણન છે. આજ બાબત પાશ્ચાત્ય દેશમાં જ્ઞાનના દિવસનું મૂળ હોય એમ જણાય છે. દેવે આ દિવસનું વર્ષમાં રચાન બદલાઈ ગયું છે. પરંતુ તેનું મારણ સંપાત ચલનના કીધે ઋતુ પાછળ હઠવાનું છે. તેનું ખીન્નું ઉત્તરારણ પૂર્વનું અને દાહનું પિતૃશનું રચાન છે તે પૂર્વે એટલે દક્ષિણાધનારંભે હતું, પણ દાહ તેમ નથી. આ વિષયે પાછળ એક ઠેઠાણે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય ઓરચન ઉર્ધ્વ વ્યાધ આ નક્ષત્રમાં વસંત સંપાત થાય તેને અનુલક્ષી ઉપર કહેલી જર્મન કથા છે એમ માનવા સિવાય, દરિયુનો ખેલ જુના વર્ષના છેવટે અને નવા વર્ષના આરંભના બાર દિવસમાં જ હાં યતો ! અને તે દિવસને જ્ઞાનના દિવસ એમ કેમ કહેવામાં આવતા ! તેનું સ્પષ્ટીકરણ થાય તેમ નથી.

આટલા વિવેચનથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે જર્મન અને ગ્રીક ભોક્ત્રીમાં ઓરચન મધ્યે વસંત સંપાત ને કાળે યતો તેનું સ્મરણ રહેલું છે. પૂર્વે કહેવા પ્રમાણે પારસી ભોક્ત્રીના પ્રાચીન ગ્રંથાગ ઉપરથી પણ એજ કાળનું અનુમાન થાય છે. એટલે પારસી, ગ્રીક, જર્મન અને ભારતીય આર્ય ભોક્ત્રીનો વર્ષ આ કથા ઉત્પત્ત થયા પછી, અને આશ્વયુજ ઉર્ધ્વ ઓરચનનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યા પછાત એક ખીળથી વિભક્ત થયેલ છે.

ગ્રીકપુરાણમાં ઓરચન પોતાના વધ પછી નક્ષત્રરૂપે આકાશમાં રહ્યા, અને ત્યાં પડા. તરવાર સિંદુ વર્ગ તથા ગદા ધારણ કરનાર સાક્ષ સ્વરૂપે રહ્યાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ને ઓરચનની ઉત્પત્તિ આર્ય ગ્રાહના વિભક્ત થયા પહેલાં થયેલ હોય, તો તેના ઉપર કરણ વિષયે તે તમામના ગ્રંથોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો પુરાવો સમાપ્તો હોયો જોઈએ. જરા સ્પષ્ટ દર્શી જોઈએ તો તેવો પુરાવો મળ્યાવલ આવે છે. વેદમાં મૃગશીર્ષનો દેવતા સોમને મજુવામાં આવ્યો છે. એજ સોમ પારસીઓનો હુઓમ. અવસ્ત્રામાં એક શ્લોક છે: ત્યાં તેની સ્તુતિ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “ હે હુઓમ મજદા અર્ધાત્ ઉપર તને એક ગેખલા આપેલી છે ” પણ મૃગમાં યેદ્યગોષ્ઠનેમ્ એવો ને શબ્દ છે તેની ગેખલા સબ્દ ઉપરથી થોજ કલ્પના થતી નથી આ યેદ્યગોષ્ઠનેમ્ શબ્દ મૃગકંદ બાળાનો

હોવાથી તેનો અર્થ પારસી શોકા કહે ને પવિત્ર સૂત્ર વિંટાળે છે, તે અર્થાત્ હ્યોમની મેખલા એ પારસીઓની કસ્તી છે. એરચનના પદા સમ્યગ્ધે પારસી ધર્મ મંથમાં કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. વૈદિક મંથમાં મૃગશીર્ષને પ્રજાપતિ કિંવા યજ્ઞ કહેવામાં આવેલ છે. એટલે 'ઓરચન' ઉરે યજ્ઞની કમરે વિંટાલવો પડે એજ યજ્ઞ. ઉપવચ્ચ અર્થાત્ યજ્ઞોપવીત હોવું જોઈએ. પણ સામ્યપ્રત યજ્ઞોપવીતનો અર્થ પ્રાણીઓના ગળામાં સૂત્રવાળો થાય છે. તો પણ તેનો સમ્યગ્ધ ઓરચનના પદા એટલે પ્રજાપતિ ઉરે યજ્ઞના ઉપવચ્ચ સાથે છે કે કેમ? તે વિચારીએ.

યજ્ઞોપવીત શબ્દ યજ્ઞ અને ઉપવીત યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયેલ છે. અને તેનો અર્થ યજ્ઞ માટે કિંવા યજ્ઞનું ઉપવીત એવો થાય છે. પારિભાષિક રમૂતિ સારમાં યજ્ઞાચ્ચયઃ પરમાત્માય ઉચ્ચતે ચૈવ દ્યોતુમિઃ ઉપવીતં યતોઽસ્યે દંતસ્યાદ્ યજ્ઞોપવીતકમ્ પરમાત્માને યજ્ઞ કહેવામાં આવેલ છે. અને તેનું ને ઉપવીત તેને યજ્ઞોપવીત કહે છે. આ ઉપરથી ખીજે અર્થે ને "યજ્ઞનું ઉપવીત" તેજ ગ્રાહ્ય કરવા યોગ્ય છે. યજ્ઞોપવીત ધારણ કરતી વખતે જોલવામાં આવતા મંત્રનો પૂર્વાર્ધ યજ્ઞોપવીતં પરમંપવિત્રં પ્રજાપતેર્યત્સહજં પુરસ્તાત્ એવા અર્થનું સૂચન કરે છે. કે "યજ્ઞોપવીત પરમપવિત્ર છે, તે પૂર્વે પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલ છે" આ મંત્રનું પારસીના મંત્ર સાથે ધર્મ સામ્ય છે. બંનેમાં જો ઉપવીત દેવતાયજ્ઞ ઉત્પન્ન થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ સાદૃશ્ય કંઈ કાકતાલિય નથી. પણ એ પવિત્ર સૂત્રની કલ્પના મૃગશીર્ષના પદા ઉપરથી નીકળેલી હોય એમ દીસે છે. ઉપવીત નો મૂલ્ય અર્થ લૂમડાનો કડકો સૂત્ર નહિઃ આ ઉપરથી યજ્ઞોપવીતનું મૂલ્ય સ્વરૂપ કમરે વિંટાલવાનો પદો હોય એમ દીસે છે. તૈત્તિરીય સંહિતામાં નિર્વૃત્ત, પ્રાચીનાર્વાત, અને ઉપવીત એવા શબ્દો આપવામાં આવ્યા છે. પણ મીમાંસક સજ્જ-ત્તીયમાનંતિર્વૃત્તિદિકંવાસો વિપયં તદ્વિદ્યુત્સૂત્રવિપયં ॥ "અજિનંવાસોવા-દક્ષિણતઃ ઉપવીત્ય હત્યમેનસહ દત્તવાત્" ના કહેવા પ્રમાણે તેનો સંબંધ જનવી સાથે લાગુ નહિ થતાં યજ્ઞ વખતે લાવવામાં આવતા પદા કિંવા મૃગાન્નિત સાથે યોજવામાં આવેલ હોય એમ જણાય છે. સૂત્રમાં વર્ણવેલ ઉપનયનના વિધિમાં જનવીનો કંઈ સંબંધ નથી. પણ હવે તો ઉપનયનમાં જનવી મૂખ્ય છે. ઔદ્યોગિક વિધિ અને યજ્ઞ કરતી વખતે જનવી સિવાય એક વસ્તુનો કડકો પરિધાન કરાવવામાં આવે છે. આ આલુ કૃતિથી મૂલ્ય વીનાની સત્વતા વિષયે કંઈ ચંકા રહેતી નથી.

દેવજ્ઞ કહે છે, કે તૃતીય સુક્તરીયાર્થે યજ્ઞામાવેતદિચ્ચતે પરિધાન કરવાની તથા જનવી પૈકી એક ઉત્તરીય વસ્ત્રના અભાવે છે. આ ઉપરથી મૂલ્યની જૂની રીતિ કેવી હતી એ સ્પષ્ટ થાય છે. તાત્પર્યે એટલુંજ, કે યજ્ઞોપવીતનો મૂલ્ય અર્થ નાનું અર્ધવસ્ત્ર વધતાં વધતાં રમૂતિ કામે સૂત્ર અથવા જનવી થયો. એ વસ્ત્ર અથવા સૂત્ર પરિધાન કરવાની આપણી અને પારસીઓની પદ્ધતિ નિરનિરાળી છે. પારસીઓ પ્રજાપતિ પ્રમાણે કમરે વિંટાલે છે. અને આપણે હાખી, બાજુએ પહેરીએ છીએ. આપણી આ પદ્ધતિ પાછળથી શખસ થયેલ હોય એમ જણાય છે. કારણ તૈત્તિરીય સંહિતામાં હાસની નવિન

સ્થિતિ આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે, કે બન્ને હાથ ગોઠવ્યા કરી માળા પ્રમાણે જાન-
 શીને ગળામાં રાખવી. પણ કુમારિશ્રીએ પોતાના તંત્રવાર્તિકામાં નિવૃત્તિ કેશિકુલલે-
 ણિકા વંધ સ્મરન્તિ । કેશિકુલલે પરિકર યંધં । નિવૃત્તિ કરી બાંધવાનું કહ્યું છે.
 આનંદગિરિ અને ગોવિન્દાનંદે સંકરભાષ્યની પોતાની દીકામાં આવેલું બંધ આપેલો
 છે. આ ઉપરથી જાણણું પણ પૂર્વે પોતાનું ઉપવીત ધાંસી પ્રમાણે કરી બાંધતા હતાં.
 જાણણુંની જાનવી અને પારસીઓની ક્ષતિ એ બન્ને પ્રજાપતિની ઉપવીતની પ્રતિકૃતિ
 છે. ઝોરખનના ઉપકરણ પૈકી ક્રૂર ઉપવીત જ રહેલ છે એમ કાંઈ નથી. ઉપનયન વિધિનું
 જરા નિરીક્ષણ કરવાથી મેખલા, દંડ અને ચર્મ પણ રાખવામાં આવે છે. જે બટુકને
 મુજ આપવામાં આવે છે, તેની કરી દર્મની એક મેખલા બાંધવામાં આવે છે, અને
 તેના નાભિસ્થાન પાસે ત્રણ ગાંઠો આપવામાં આવે છે. મેચલાં ત્રિરાચસ્યંનામિ
 પ્રદેશે પ્રાચિન્નયં કુર્યાત્ આ ગાંઠો, અર્થાત્ મુમુક્ષુતા ત્રણ તારાની પ્રતિમાનું રૂપાંતર
 છે. વળી એ બટુકને પલાસ—ખાખરાનો દંડ આપવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ એ મુમાજિન
 પ્રથમ તમામ શરીરપર પરિધાન કરાવવામાં આવતું. પણ પછી તે નષ્ટ થતાં જાનવી વ
 ખતે નાનો કડકો બાંધવામાં આવવામાં વિરામ પામ્યું. આ પ્રમાણે બટુકને તમામ કરવામાં
 આવેલો. અને પ્રજાપતિએ મુમુક્ષુ ધારણ કરી કરી મેખલા અને હાથમાં દંડ મદ્ય
 કર્યો હતો, એમ જાણણું બટુકને સમજાવી તેને પણ મુમાજિન, મેખલા, તથા દંડ આ-
 પવામાં આવે છે.

ઝોરખનની તરવાર સિવાય જાણણું બટુકને ઝોરખનનો તમામ પોશાક પરિધાન
 કરાવવામાં આવે છે. ઝોરખનનું ચર્મ જ્યારે સિંદનું છે ત્યારે જાણણું બટુકને યા મારે
 દરિયનું ચર્મ ધારણ કરાવવામાં આવે છે, તેનો બેદ સમજવામાં આવતો નથી. કદાચ
 ઝોરખન વિષયે કલ્પના પાછળ ઉદ્ભવેલ હોય તો તેની ના નહિ. સામણાયાયં મુમુક્ષુનો
 અર્થ દરિય અને સિંદ એવો કરે છે. પણ તે સંબંધે સંશય છે. અર્થાત્ મુમાજિનનું
 બૂલથી સિંદાજિન થઈ ગયું હોતું જોઈએ. આ તમામ ઉપરથી જાણણું બટુકે મુજ ધારણ
 કરતી વખતે મદ્ય કરેલો પોશાક; ઝોરખનનો પોશાક, અને પારસીઓની ક્ષતિનું સામ્ય
 વિચારતાં ઝોરખનના સ્વરૂપ અને તત્સમ્યક્ષી કથા; ગ્રીક, ભારતીય, તથા પારસીઓ
 વિજ્ઞાત થયા પહેલાની હતી એમાં કાંઈ સંશય નથી.

આ પ્રમાણે આ નક્ષત્ર મુજ વિષયે આર્યશાસ્ત્ર મધ્યે એક સરખી કલ્પના જોવામાં
 આવે છે. તેની જ રીતે આ નક્ષત્ર મુજના આગળ પાછળના તારાપુંજ—કૈનિ સમેજર
 અને કૈનિસ માયનર અર્થાત્ પુનર્વસુના ચાર તારા પૈકી આગળ મંગા પાછળના બે તારા;
 એટલે ગ્રીકના કવોન અને પ્રોકવોન અને આપણા શુક્ર અને પ્રથમ અથવા આગળ
 પાછળના કુનરા, એ પરંપરાથી મૂલના આર્થ જ છે. ત્યારે રવતઃ ઝોરખન નામ જોશ
 પ્રાચીન અર્પિ શબ્દનું રૂપાંતર હોતું જોઈએ, એમ માનવામાં થી દરકત છે? ઝોરખન એ
 પ્રાચીન એક નામ છે. ઝોરખન, કૈન, પ્રોકૈન અને અર્કૈન એ ત્રણશબ્દ રૂપાંતર છે.
 આ ઉપરથી ઝોરખનનું જોશ સંસ્કૃત રૂપાંતર થતું જોઈએ એમ સદને અનુમાન બાંધી

શકાય, તેમ છે. ખરું, પરંતુ તેમ નકી કરવાનું કામ જરા અવધતા બરેલું છે. (અીકનો જોરવન આપણા ઝડની સમાન પારખી હતો. પણ ઝડના નામ પૈકી કોઈ પણ નામ જોરવનને મળે તેમ નથી, તોપણ મૃગથીયે પુંજનું આગ્રહાયણું નામનું મૂલ સ્વરૂપ જે આમયણુ તેનું અને જોરવનનું મળતાપણું જની શકે તેમ છે.

સમજ—કાઠિયાવાડ.

}

(આગળ ચાલુ.)

પ્રભાશંકર રત્નજી ઉપાધ્યાય.

॥ ઉદ્ગીય વિદ્યા ॥

અસતોમાસદ્ગમય ।

તમસોમાજ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મામૃતંગમય ।

આ બ્રહ્મદારણ્યકોપનિષદના ઉદ્ગીય બ્રાહ્મણમાં (બ્રા—મ.—૩—૧) મળી આવે છે. આ એક જપ, મંત્રના આવર્તનરૂપ છે, ઉદ્ગીય વિદ્યાના ઉપાસકે તેનું માનસિક ધ્યાન ધરવાનું છે. આ એક મંત્રોચ્ચારની, સ્વર આદેશનોની વિદ્યા છે. બ્રાહ્મણોપનિષદ અધ્યાય ૧ માં તથા બ્રહ્મદારણ્યકમાં પ્રણવ ઉચ્ચારના વાચિક રતન અને ધ્યાનને ઉદ્ગીય વિદ્યા અથવા ઉપાસનાના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે.

બ્રહ્મદારણ્યકમાં મળી આવતી આ વિદ્યા સંગીતમાં સમતાલનો નિયમ ઉપરો છે; આનાથી જડમાં કસાયલા, (આવા જડમાં સપડાવતે આ લપનિષદમાં મુલ્યનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.) તથા તેથી વિવિધ ઇન્દ્રિયોરૂપે જન્મોમાં પડેલા દેવો છૂટા થાય છે અથવા મરણના પંજામાંથી એટલે જડના જન્મમાંથી મુક્ત થાય છે. આ વિદ્યાનો અભ્યાસિ જાણે કે દેવોનો મોક્ષ સાધે છે તથા જાતે પણ ઉદ્ગીયવડે મોક્ષ પામે છે. આ સંબંધમાં સ્વરની ઉપયોગીતા વિષે વિસ્તારથી લખી શકાય એમ નથી.

“દેવો અને અસુરો* પ્રજાપતિના પુત્રો છે, કર્મ અને જ્ઞાનનો અધિકારી માનવિ, પ્રજાપતિ છે.” તેઓ અન્યોન્ય ઉપર વિજય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દેવો વાય, વાણી એટલે ઉદ્ગીય ગીતની સદાયવડે અસુરો ઉપર વિજય મેળવે છે. જોઈએ તોટોટા ખુલા, લાંબા અને ટકે. એવા “ઉ”ના એક સરખા ઉચ્ચાર અને ધ્યાનવડે સ્થૂલદેહમાં અણુ

* રક્ષક અને ભક્ષક એટલે શુભ અને અશુભ સંકેતો. માનવિમાં આ સર્વે શુભાશુભ ઘણા રૂપે દર્શન દે છે.

મરમાણુઓનો સમતાલ સાધી શકાય છે, આવા સમતાલના પ્રતિકાવેદ્યારા કામના અને માનસિક દેહો પણ તેવા બને છે. મનની શાંતિ રૂપી પરિણામ આવે છે; મનની શ્રુતિઓ શાંત પડી જાય છે મૂખ્ય પ્રાણ, આવિર્ભૂત ધર્મરતો એક અંશ એટલે જીવાત્મા, તેના વિવિધ રોપોથી ભિન્નરૂપે એટલે પ્રત્યગાત્મારૂપે અનુભવાય છે. શુભ શ્રુતિઓ, અથવા શુભો, એ દેવો છે; અશુભ વાસનાઓ અથવા દુર્ગુણો અસુરો છે. દેવો એટલે પ્રકાશ અથવા યોન, વિશ્વના ચેતન પક્ષના સૂચક છે. અસુરો એટલે અધકાર અથવા અજ્ઞાન, વિશ્વના બેક પક્ષના સૂચક છે. દેવોએ અસુરો ઉપર મેળવેલા વિજયના પરિણામ રૂપે વાયુનું મૃત્યુથી રક્ષણ થતાં આગ્રિ સ્વરૂપે આવિર્ભૂત થઈ, ગંધે મૃત્યુથી રક્ષાતાં વાયુરૂપ ધાયું; મૃત્યુથી બચેલી દર્શનશક્તિ આદિત્યરૂપે આવિર્ભાવ પામી ધસાદિ.

ઐતરેયોપનિષદમાં સ્પષ્ટ દેહમાં ઇન્દ્રિયોનો વિશ્વાસ અને આત્માના અવતરણનું વર્ણન આપીને સમજાવવામાં આવ્યું છે. દેવોને જડમાં સપડાતા દર્શાવ્યા છે, આથી તેઓ તેમની શક્તિઓમાં સંકુચિત બંની જાય છે; આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના આવિર્ભાવની જરૂર હોવી થાય છે, જેથી જીવાત્મા બાહ્યસૃષ્ટિ સાથે સંસર્ગમાં આવોને અનુભવ મેળવી શકે.

આનંદ અને તેની શક્તિયોનો વિશ્વાસ આ ઉપનિષદમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે; જીવ અને તેની શક્તિયો અથવા દેવોના મોક્ષની બાબત બ્રહ્મારૂપક અને છદિગૃહોપનિષદની હૃદયીય વિદ્યામાં સમજાવવામાં આવી છે; આવર્તનના મંત્રમાં એક કેન્દ્રમાં સર્વે મુમુક્ષુઓના પ્રાર્થનોનો સમાવેશ છે; “અસતમાંથી મને સત્પામી કરો; તમસમાંથી મને જ્યોતિર્નાં દર્શન કરાવો; મૃત્યુમાંથી મને અમરપદમાં ગમન કરાવો.”

ઉપનિષદમાં “અસત” અને “તમસ”ને “મૃત્યુ” રૂપે સમજાવવામાં આવે છે.

P. N. A.

આભારદર્શન.

આ પત્રને લેખો-કાવ્યો-વિ. મદદ કરનારા મુગ્ધ બધુઓ પ્રત્યે આભારોજ્જ્વલ અર્પણ વિના રહી શકાતું નથી. આશ્ચર્ય છે કે આવે સદ્ભાવ કાયમ રાખશે. જડમાં મળતાં પત્રોને અભિનંદો ઉત્કર્ષ વાંછા દર્શાવવા સદજ સાગણી થાય છે. અભિપ્રાય અભેદ પ્રસ્તુતોનો સ્વીકાર કરી તેમનો સદા વિજય પ્રચ્છીએ છીએ. અંતમાં આદક મળને સનિય પ્રાર્થનામાં આવે છે, કે જો દરેક બધુ એક એક આદક વધારવા અમ ઉપરે તે આવતા વર્ષમાં સુદર્શનમાં શ્રદ્ધા કરી શકાય. શ્રીયં.

सुदर्शन.

(पुरतक—२४-छ. सं. १६०८-०६).

सत्यंपरंधीमहि ।

भागवतम् ।

मन्त्री—

प्रो. आनंदशंकर आयुषार्थ श्रुव.

जेम. जे. जे. जे. जे.

तन्त्री—

भाधवलाल नलुषार्थ द्विवेदी.

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૪).

॥ અનુક્રમાણિકા ॥

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
	આ.	
આપણી કેલવણી...	તંત્રી....	૯૨
આપણી સામાજિક સ્થિતિ અને તેમાં સુધારાની શક્યતા.	શ. રા. પુરુષોત્તમ હારિકાંધસ	૨૦૭
આવૃત્તી સાહિત્ય પરિષદ ...	તંત્રી ...	૩૧૭
આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો ચોમ.	તંત્રી ...	૧૪૭-૧૮૧-૨૧૮-૨૪૮
	ઈ.	
ઈન્ડરનેશનલ મોરલ એજ્યુકેશન કોન્ગ્રેસ.	તંત્રી ...	૮૫
ઈશ્વરની શોધ ...	તંત્રી ...	૧૧૧
	ઉ.	
ઉદ્દગ્રીય વિદ્યા ...	શ. રા. P. N. H.	૩૮૩
ઉપનિષદગ્રંથોત્તર મરજોત્તર સ્થિતિ ...	શ. રા. માનચંકર વિ. પિતામહાસ મહેતા.	૬૩- ૧૦૧-૧૩૪-૨૧૬-૨૦૧-૨૩૨- ૨૧૪-૨૬૫-૩૨૮-૩૧૦
	ક.	
કર્તવ્ય ...	તંત્રી ...	૫-૩૮
કલકત્તામાં મળેલી સર્વ ધર્મ પરિષદ...	" ...	૨૮૩
કીર્તી વાંછના ...	" ...	૩૧૮
કેવી રીતે વાંચવું...	શ. રા. મુગ્ધભાઈ દીનાલાલ ચોકસી, એમ.એ.	૨૭૮
કાવ્ય.		
અથ મંગલમ	૧
અમારી પીછાન ...	શ. રા. વ્રજવિદારિ	૩૩
અમે એકસાથે ...	શ. રા. સાગર ...	૧૬૪
આશા ...	શ. રા. નૂતન શ્રી...	૧૨૬
આશને દિદેશ ...	શ. રા. વ્રજવિદારી	૨૬૪
આત્મપ્રજ્ઞા ...	શ. રા. કદાન મધુ માધી...	૨૨૮

ધ.

ધર્મ નીતિનું શિક્ષણ	તંત્રી	૨૩
ધર્મ નીતિની કેલવણી	રા. રા. કાધીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.બી.એ. ૨૫૯	...	
ધર્મ	રા. રા. પુરષોત્તમભાઈ દારિકાદાસ ૩૧૧-૩૪૩	...	
ધર્મ અને નીતિ...	...	રા. રા. B. ...	૩૧૧-૩૪૫-૩૭૩	

પ.

પાશ્ચાત્ય સુધારો	રા. રા. પુરષોત્તમ દારિકાદાસ ...	૭૫
પ્રકૃતિ-સૃષ્ટિ-વિશ્વ-નિષ્પન્ન	તંત્રી ...	૧૯
પ્રતિભાઓનો ઉપયોગ	તંત્રી ...	૨૧૭
પ્રાણનું પ્રવાહિ તત્ત્વ	" ...	૨૧

વ.

બાળકોની કેલવણી	તંત્રી ...	૫૮-૧૦૮-૧૪૦
બુદ્ધ અને દેવ	રા. રા. પ્રભાકર રામજી ઉપાધ્યાય	૧૦૫

મ.

મનુષ્ય પછી સું	રા. રા. હુસેન મહીપતરાય ઝોઝા	૧૭૨
મિશનરીઓનું કાર્ય	તંત્રી ...	૨૮૮
મંત્ર અને બ્રાહ્મણ	રા. રા. પ્રભાકર રામજી ઉપાધ્યાય ...	૧૧૩

ર.

રોઝી કૃષ્ણઅન વિષે યોગ્યક વિચાર...	...	તંત્રી ...	૭૯
-----------------------------------	-----	------------	----

વ.

વેદાંશ વિચાર	રા. રા. પ્રભાકર રામજી ઉપાધ્યાય ૧૫૪-૧૮૯	૨૧૩-૨૭૨-૩૩૨-૩૭૭
------------------	-----	--	-----------------

સ.

શિષ્યા	તંત્રી ...	૪૭
ચંકરેનો અદેલ	" ...	૧૮૫
સું વાંચવું	રા. રા. મુળજીભાઈ દિસાદાસ ચોકસી એમ. એ. ૩૩૭	

સ.

સત્યયુગનો પુનઃ આરંભ	તંત્રી ...	૧૪૭-૧૫૨
સાવનનો મોહ	" ...	૧૯
સાબની શોધ	" ...	૧૪-૫૩-૭૧
સ્વપ્નપારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન	" ...	૧૫૧-૨૪૩

હ.

દિ-ધુ કે દિ-દે	રા. રા. D. H. L. ...	૧૨૧
દિનની કલા	રા. રા. W. G. F. ...	૧૭૧

કે. વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને સીર. છ.

મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

બાલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પણ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે સાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીર્તી.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ મેભાકર.

અંધાર્ણને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી

મણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી

મહાત્મા રા. રા. મણિલાલ

મણિલાલ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિં. ૦-૮-૦

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક સાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે

પસંદ કરેલું છે.

આ છાયાવર્ણ તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ. અથવા

એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની, કાલકારેવી રોડ, અથવા પંચિત ગ્રંથેશ્વરમ મુકુન્દજી બુક્સીસ

(નં. ૩૫૩-જવેરબાગ મુંબઈથી મળી શકશે.)

એક આનાની-ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી

મે. કમિશનમાં આવશે.

તંત્રી યોજીત પુસ્તકો.

ચાજવલ્કચ સહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલ યોગ

મળવતો અંથ. મુલ સહ. ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો મળ્યાં કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના આહકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ બુક

એક મગજ કરતાં વધારે મગજની સહાયથી કરવામાં આવે તો તેથી વધારે લાભ થાય. જન સમાજના આવા ઉપયોગી કાર્યમાં હમેશાં વિદ્વાન અને અનુભવી વ્યક્તિ અથવા પશું માણસોની સહાયની જરૂર છે.

૩૨ ધર્મનિતિના શિક્ષણનાં જોણ સાધનોમાં આદાર વિહાર બહુ અગત્યનો ભાગ બનેલો છે. શાસ્ત્રકારો એવું કહે છે કે મન જે તત્વોનું બનેલું છે તેમાં અત્ત તત્વ મોટા પ્રમાણમાં રહેલું છે, એટલે તે મનપર અત્તની શુભ અથવા અશુભ અસર થાય છે. અત્ત હમેશાં હિત અને મિત હોવું જોઈએ. હિત એટલે રૂચીકારક નહીં પરંતુ લાભ કરે તેવું અને મિત એટલે અશુભ પ્રમાણમાં તે હોવું જોઈએ. ધર્મનીતિના શિક્ષણમાં એ સિવાય વિહાર પણ આદૈકિક અસર કરે છે. વિહારની પણ અશુભ દૃઢ નિશ્ચિત થવી જોઈએ. આ બાબતમાં ઇતિહાસકર્તા ઇર્જ્યુસ એ સૂત્રને સ્મરણમાં રાખવું. મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો આ વિષયમાં કાંઈ ઓછાં ઉપયોગનાં નથી. પોતાના જીવનની ઉચ્ચ ભાવના નક્કી કરવાને અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં મહાનપુરુષોના ચરિત્રથી બાળકને કયાં શુભ કાર્યોમાં જોડાવી વ્યક્તિ કરવાથી ઉત્તમ રિયતિને પમાય છે તેવું જ્ઞાન થાય છે, અને તે જ્ઞાનને સ્વાનુભવમાં અતિશય કરવાથી તે રિયતિનો લાભ મળે છે.

૩૩ જોનોને આવાં જીવન ચરિત્રોની કાંઈ જોટ નથી. પ્રાચીન સમયમાં હીરસુરી અને મેરુ તુંગાચાર્ય જેવા મહા સમર્થ વિદ્વાનો અને મહાત્માઓ યજ્ઞ ગયા છે કે જેના શુદ્ધ જીવનની અસર લાંબો વખત ટકે એવી યજ્ઞ શકે. મેરુ તુંગાચાર્ય સંસ્કૃતમાં પ્રબલ ચિંતામણી નામનો જ્ઞાનના અપૂર્વ ભંડાર રૂપ ગ્રંથ બનાવ્યો છે, કે જેને જોતાં આર્ય-ધર્મ શાસ્ત્રી પ્રવીણ મહા સમર્થ વિદ્વાનો પણ પોતાનું મરતક નમાવી પ્રજ્ઞામ કરે છે. સાંપ્રત સમયમાં પણ હેમાચાર્ય, આત્માનંદજી અને મોહનલાલજી જેવા પૈયારશી કોષકાર અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ઉત્પન્ન થયા છે. હેમાચાર્ય કૃત હેમકોષ એ એક એવો ગ્રંથ છે. કે જેને આર્યધર્મના વિદ્વાનો પણ પ્રમાણભૂત ગણે છે. આત્માનંદજીના તત્ત્વજ્ઞાનના અપૂર્વ જ્ઞાને આ દેશના વિદ્વાસમુદ્ધર એવી સારી છાપ મારી હતી કે તેઓએ તેમને ન્યાયાચાર્યો નિયંત્રી પદની આપી હતી. મોહનલાલજીનું જીવન જતાંત પંચ મનન કરવા યોગ્ય છે. તે મહા તપસ્વી હતા. તેમણે નેવું વર્ષ સુધી દેહ ધારણ કીધો હતો. આવા મહાત્માનાં જીવન ચરિત્રો જૈન કોમનાં બાળકોને અવશ્ય બહુ લાભકારક નીવડે એ નિર્વિવાદ છે.

૩૪ આપણે ઉપર જોયું કે ધર્મનીતિનું શિક્ષણ બે રીતે આપી શકાય. એક તો સામાન્ય સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન બાળકોને સામાન્ય યાજ્ઞમાં આપવાની વ્યવસ્થા યજ્ઞ શકે. બીજું દરેક કોમ પોતાનાં બાળકો માટે આ કાર્ય માટે જુદી યાજ્ઞો રચાવી શકે. આ ઉપરાંત ખ્રીસ્તી પ્રકાર છે; તે એકે ધર આગળ નીતિ અને ધર્મનાં સાધારણ સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન આપવાની જોડવણ થવી જોઈએ. આવા જ વ્યવસ્થા. તમારી કોમમાં લાંબા કાળથી આવી આવે છે તે બધી સર્વ કોષ બહુ મોટી. તમારી કોમનાં બાળકો દરેક પર્યંત

જનેને આવું જ્ઞાન આપવા માટે જ્ઞાન શાળાઓ સ્થાપવામાં આવે છે. તે ખરેખર વખાણુને પાત્ર છે.

૪૫ તમે વળી તમારી કોમનાં ગરીબ અને સાધન રહિત બાળકોને મહત્ત્વશિક્ષણ આપવા અને તેમને ખોરાક લુગડાં વગેરે પુરાં પાડવા માટે વ્યવસ્થા કીધી છે, તે તમારી અતઃકરણની ઉદારતા અને દીર્ઘ દષ્ટિ જતાવે છે. સ્થળે સ્થળે ખોર્ડાં ગોસ્થાપવાની વ્યવસ્થા ખરેખર અભિનંદનનીય છે, પણ દંણુ તેમાં સુધારા વધારાનો અવકાશ રહેલો જણાય છે.

૩૬ ધર્મનીતિના શિક્ષણમાં એક અમલની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એકે તે શિક્ષણથી બાળકો સ્વમતાપ્રી અને ધર્માધ ન થઈ જાય તેની સંભાળ રાખવાની છે. દરેક કોમે એ વાત અવશ્ય લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે બાળક એ કાંઈ અમુક કોમનું જ બાળક છે એમ નથી પરંતુ આખી જનસમાજનું ફરજદ છે અને દેશના કલ્યાણ માટે સંસ્મર્યેલું છે. દરેક કોમે પોતાનાં સઘળાં બાળકોને આવી હમી ભાવનાથી કેળવવાનાં છે. આપને આપના કાર્યમાં ફતેહ મળો એવું શુભ અતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છી અને મને જે આ મંત્રણ આપું તે માટે આભાર માની હું મારો વિષય પુરો કરું છું. તથાસ્તુ.

કાશીરામ પ્રાગણ ઉપાધ્યાય. બી. એ.

ધર્મ.

—:૦:—

(મળેલું.)

સાંપ્રતકાળે ધર્મને નામે અનેકવિધ અનર્થો થાય છે કે જે અતિ શોકપ્રદ છે. જે વસ્તુ પવિત્રમાં પવિત્ર ગણાય, જહેના વડે જન્મ માત્રનું કલ્યાણ થાય, તે વસ્તુનાં આવાં અનર્થકારકં પરિણામો જોતાં કોના હૃદયે અનુશોચ નહિ થાય ? આ પ્રશ્નને એની અભ્યાસ રિચિતિતું કારણ શું ? એ પ્રશ્ન હૃદયે સહજ જીદ્દમવે છે. વિચાર દષ્ટિથી જોતાં આવું કારણબૂત તત્ત્વ માત્ર એ વિષય પ્રતિની અનભિચિતા છે. જે મનુજાતમાને એનો યથાર્થ અવલોકન થાય કિંવા પ્રલોધવામાં આવે તો આવા પરિણામોનો સહજ રીતે શોધ થઈ શકે એમ છે.

ધર્મ માત્રનો હેતુ એ છે કે જન્મ માત્રને સુખ થાય, જો એ હેતુ સચવાય તો ધર્મની ધર્મ્યતા-સાર્થકતા-છે. જો ન સચવાય અને પરિણામ વિપરિત આવે તો સમજવું કે ધર્મને નામે જે કિંશા આપણે કરીએ છીએ તેમાં ધર્મ્યતા નથી પણ જિલડી અધર્મ્યતા છે. આમ ફસાઈલ પરત્વે વિચારતાં દુરથી પણ આપણને તેના ઝાંખાં ઝાંખાં દર્શન

થાય છે. પણ આટલાથી સંતુષ્ટ ન થતાં આપણાથી અને તેમ તેની સમીપે જઈ તેના સંવિગની ઝાંખી કરવી અને એ પરમ પૂજનિય પવિત્ર મૂર્તિના સૌંદર્ય દર્શનથી આપણા હૃદયમાં અગાન રૂપી તિમિર અંધનો નાશ થઈ જાને રૂપી પ્રકાશાંશનો જન્મ થાય તેના વડે એ પરમકલ્યાણકર પુનિત મૂર્તિના દિવ્યતત્ત્વના સાક્ષાત્ પ્રણામયુક્ત દર્શન કરવાં એ જનું માત્રના શેષ શ્રવિતની સાક્ષ્યતા છે.

જે કે એ દેવીના આ દિવ્યતત્ત્વનાં સર્વોગ દર્શન ઇશ કૃપા વગર થઈ શકે એમ નથી કિન્તુ ઇશ કૃપા મનુષ્યના પુરુષાર્થને આધિન છે તેથી એના દર્શનાર્થે પ્રવૃત્તિ કર્તવ્ય કરે છે. એ કર્તવ્યની સાક્ષ્યતા અને સમાપ્તિ એ પવિત્ર દેવીના દિવ્યતત્ત્વનાં સર્વોગ દર્શનથી થાય છે.

પ્રાચીનકાળના આર્યઋષિઓએ ધર્મ રૂપી મૂર્તિને એ પ્રકારના આભૂષણોથી વિભૂષિત કરેલ છે. એક બાલ અને અન્ય આંતર; એટલે કે એક સનાતન અને અન્ય દેશકાળાનુસાર. હજી પણ તેનું આંતિમ સ્વરૂપ સમજાવતાં એમ કહેવું પડે છે કે એક વિચાર અને બીજો આચાર. વિચાર એ સનાતન અને આચાર એ દેશકાળાનુસાર. વિચાર એ આંતર સ્વરૂપ અને આચાર એ બાહ્ય સ્વરૂપ. વિચાર એ આત્મા અને આચાર એ દેહ. જેમ દેહ બાહ્ય યુવા અને વૃદ્ધ એમ વિકારાવસ્થાને પામે છે, કિન્તુ આત્મા તો એકનો એક જ નિલ અવિકારી રૂપે સ્થિત રહે છે, તદ્વત્ બાહ્યસ્વરૂપ કે જે દેહવત્ છે તે કાળને લક્ષને વિકારાવસ્થાને પામે છે, અને જેમ દેહ મૃત્યુવશ થઈ અન્ય નવો જન્મ ધારણ કરે છે એટલે કે આત્માને નવિન દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ દેશકાળિક બાહ્ય ધર્મો પણ મરણ શરણુ થાય છે અને એનો આત્મા જે અમર છે તે નવિન દેહ ધર્મ એટલે કે નવીન આચાર ધર્મ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ અમર્ય આત્મા નિત્ય એક સ્થિતિએ રહે છે. તેમ એ દેવીનો વિચાર રૂપ અમૃતાત્મા એ દેહોમાં આંતર રૂપે નીરંતર એક જ રૂપે વસે છે. જેમ આત્મા વગર દેહની ઊદ્ભૂતતા નથી, તેમ અન્ય જે બાહ્ય ધર્મો તેની ઊત્પત્તિમાં અવસ્થિતિ હોવી જોઈએ. કારણ કે એના વગર દેહની ઊત્પત્તિ થઈ શકે એમ નથી તેથી સર્વે દેહરૂપ ધર્મોમાં એ વિચાર રૂપ શ્રવ તત્ત્વતો છેજ. જેવી રીતે આત્મા એકજ હોઈ ઘટઘટ બ્યાપ્ત છે, તદ્વત્ આ વિચાર રૂપ આત્મા સર્વે બાહ્ય ધર્મો રૂપી દેહોમાં એકજ રૂપે અનુસ્યુત છે. જેવી રીતે આત્માભિન્ન પુરુષ સર્વત્ર સર્વમાં કેવળ પોતાના એકજ આત્માને દેખે છે, અને તેથી તે દેહ પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી કેવળ આત્માને જ અભિવંદે છે તેવી રીતે એ પુનિત દેવીના પવિત્રાત્માથી જાત પુરુષો સર્વત્ર સર્વમાં એ આત્માને જોઈ સહજે અભિવંદે છે. આચાર રૂપી બાહ્ય ધર્મની પરે લક્ષ આપતા નથી. કારણ કે તે નશ્વર છે; અનિત્ય છે; વિકારી છે અને કાળના પરિણામે વશ થવા વાળો છે. જેવી રીતે આત્માભિન્નપુરુષો જગત્માં વિરલ છે તેવી રીતે એ દેવીના આંતરાત્માને જાણનારા પુરુષો પણ વીરલજ હોય છે. આ પ્રમાણે આ પવિત્ર દેવીનાં દર્શનથી તેનાં ઉત્તમ સ્વરૂપ વિશુદ્ધ રૂપે દગોચર થાય છે.

હવે શાસ્ત્રપ્રી નાટ્યભૂમિકા પર એ જિજ્ઞાસુ આખૂણામાં વિભૂષિત દેવી કેવા પ્રકારનાં નૃત્યો સહિત પોતાના સુમધુર કણ્ઠમાંથી ગાન ગાય છે તેને આપણે પ્રેક્ષક રમે નીલાળીએ.

પ્રથમતઃ તેણીનું આત્મિક ગાન શ્રવણ ગોચર કરીએ અને એગાનના પ્રણેતા મહર્ષિ મનુ મહારાજ છે કે નેઓ ધર્મ શાસ્ત્રરૂપ સ્મૃતિના આદરૂપ છે.

ધૃતિઃ ક્ષમાદમોઽસ્તેયં શૌચમિદ્રિયનિગ્રહઃ ।
ધી વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકંઠર્મલક્ષણમ્ ॥

ધૃતિઃ ધૈર્યતા. આપણું જે મન છે. જ્યારે કોઈ કાર્ય પ્રસંગ આવી પડે છે ત્યારે ચંચળ થઈ જાય છે. તે મનને ચંચળ ન કરતાં સ્થિર રાખવું અને સંકલ્પ વિકલ્પથી રહીત કરી નિર્ભય રહેવું અને તે વડે શાન્ત રાખવું એ ધૈર્યતા છે. એનો ધાર્મિક લક્ષણ તરિકે ઉપયોગ એ છે કે સદ્કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલું મન તેની ફલ પ્રાપ્તિ પર્યન્ત તે કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થાય નહિ. જેમ કોઈ ગૈતલ્યસ્થાન પ્રતિ પ્રયાણ કરતાં ઘણું દુર આશ્વા ગયા અને અયાગ પરિશ્રમ વેઠ્યા છતાં ત્યાં પહોંચી ઠકવા અસમર્થ થયા હવે વસ્તુ સ્થિતિ આમ છે કે થોડું દુર જતાં ત્યાં પહોંચી જવાય છે પણ જે ધૈર્યતા છાંડી ત્યાંથી પાછા વળીએ છીએ કિંવા ત્યાંજ ખેસી રહીએ છીએ તો પરિણામ એ આવે છે કે સરળ પ્રયત્ન અધૈર્યતાને કારણે વ્યર્થ થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે ન થાય તેના અર્થે ધૈર્યતાની ઘણી અપેક્ષા છે. આનું દશાન્ત એક પાશ્ચાત્ય નાવિક છે જોહનું નામ કોલમ્બસ છે અને સર્વેને સુવિદિત છે. તેણે અમેરિકા ખંડની શોધ કરેલ છે. તેને પાસિફીક મહાસાગરમાં સફર કરતાં કરતાં ઘણા દિવસો વ્યતિત થઈ ગયા અને તેના જે સંગાતીઓ હતો તેઓની ધૈર્યતા રહી શકી નહિ જે હવે આપણે આગળ પ્રયાણ કરીએ જાણું કે તે વખતે અમેરિકા ખંડનો કીનારો માત્ર ત્રણ દીવસના પન્થનો હતો તેવે વખતે જો કે કોલમ્બસને ખબર નહિ હતી જે આગળ કીનારો છે કિંતુ પોતાના સોળતીઓને તેણે હજી ત્રણ દીવસ સુધી પ્રયાણ કરવા વિનવતી કરી અને ત્યાર પશ્ચાત્ત જો કંઈ પણ વસ્તુ એટલે કીનારો ન દેખાય તો પાછા વળવું એમ સ્વીકાર કીધો આ પ્રમાણે ધૈર્યતા ધરી આગળ વધ્યા અને પરિણામે સફળ થયો. અમેરિકા ખંડનો મહાન શોધક કહેવાયો. જો તે વખતે પાછો વળી જાત તો પરિણામ કંટસો નિષ્ફળ નીવડત તે આમ ધૈર્યતાના કારણે તે જીતો બોક્તા થયો. ધૈર્ય આવી વસ્તુ છે અને પૃથ્વહારિક તેમ પારમાર્થિક ઉભયમાં તેની આવશ્યકતા છે. આપણામાં સાધારણ કહેવત છે કે, “ધીરજના ફલ મીઠા હોય” ભક્ત કવી તુલસી પણ કહે છે કે “ધીરજ સખડો મિત્ર હૈ કરી કમાઈ મત ખોય” આમાં પણ ફલ પ્રાપ્તિ પર્યન્ત પ્રયત્ન પરાયણ રહેવાની અવબોધકતા છે.

‘ખીનું લક્ષણ ક્ષમા’ છે. આપણું કોઈ અહિત કરે તેના પર કોઈ ન કરતાં મનને શાન્ત રાખવું એનું નામ ક્ષમા છે કોઈ કહેશે કે એતો અક્રોધમાં આવી ગયો તો તેનામાં જે સેદ છે તે જાણવો અપેક્ષિત છે.

ઇર્ષ્યા અને દ્વેષને ડાળવાં એ ક્ષમા છે. આપણું કોષ્ટએ અહિત કોષ્ટ તે કોષ્ટો.
 ક્રિયા વખતે કે તેની ફલસિદ્ધિ વખતે ચડે છે, પણ થોડો સમય વ્યતિત થયા પછી
 તે શાન્તી પામી જાય છે પણ એ શાન્ત થયેલ હૃદયમાં અહિત કરનાર પ્રતિની ઇર્ષ્યા
 અને દ્વેષ બુદ્ધિ વિનષ્ટ થતી નથી કિન્તુ હૃદયમાં અજિવત જ્વલમાન રહે છે અને પ્રસંગ
 પડ્યે તેનું અહિત કરવા તત્પર થઈ જાય છે. આ ઇર્ષ્યા અને દ્વેષને હૃદયમાંથી દૂર કરવાં
 અને ક્ષમારૂપી શાન્ત મૂર્તિને એ હૃદય મંદિરમાં વિરાજિત કરવી એ મનુજ્વલમાનો પરમ
 ધર્મ છે. હવે ધાર્મિકતા તરિક્કે એની ઉપયોગીતા વિશેષીએ. કોષ્ટએ આપણું અહિત
 કોષ્ટ તે તેના પ્રતિ આપણને ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ. અંતઃકરણમાં જે ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય
 એટલે અંતઃકરણનો સત્વ ગુણુ ડબ્બાઈતિરોહિત થઈ રહેજીવણનો આવિર્ભાવ થાય છે
 અને જ્યાં પર્યન્ત એની રિચિતિ રહે છે ત્યાં પર્યન્ત ઇર્ષ્યા રૂપી કરે છે. અંતઃકરણમાં
 સત્ત્વગુણુનું તિરોધાન અને રજ અને તમઃ ગુણુનો આવિર્ભાવ થવો એ એની અધમા-
 વસ્થા છે. એના વડે દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે અધર્મરૂપે છે અને તેથી કરીને તે
 એનો આ વિર્ભાવ અંતઃકરણની અંદર ન થાય અને સત્ત્વગુણુથી તેઓ સર્વેદા દબાય
 રહે એ જરૂરનું છે. અને તદ્યે પ્રવત્ન થીલ રહેવાની અપેક્ષા છે તો ક્ષમા વગર આમ.
 મૂલું મુશકાલ છે માટે ક્ષમા ધર્મ્યતાના લક્ષણરૂપે ગણાય છે. હવે ઇર્ષ્યા અને દ્વેષબુદ્ધિ-
 થી શી અનિષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષમાથી શાં પરિણામ આવે છે તે પણ થોડુંક
 અવશેષીએ. જેના પ્રતિ ઇર્ષ્યા અને દ્વેષ છે તેનું અહિત કેમ થાય તે માટે નિરંતર
 ચિંતન કરવામાં સમય ગાળીએ છીએ અને જ્યારે પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેને માટે
 ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. ક્રીયામાં પ્રવૃત્ત થતાં સામા પુરૂષને જો એ વાતની જાણ
 થઈ ગઈ તો તે તેની સામે થાય છે. અને તેથી કરીને આપણને ક્રિયામાં અધિકકાળ
 ગુમાવવો પડે છે અને તેમાં પણ જો સજ્જ થઈએ તો તો ઠીક નહિતો સજ્જો પરિણમ
 વ્યર્થ થઈ જાય છે. અને અધિકમાં વિપરિત પરિણામ એ આવે છે કે સામે પુરૂષ આ-
 થી વધારે દ્વેષી થઈ આપણું અહિત કરવા સતત પ્રયાસથીલ રહે છે. આ પ્રમાણે આ
 પણને ઉભય રીત્યા હાની થાય છે; એક તો એ કે આપણે જે ચિંતન, થીલ અને ક્રિયા-
 માં પ્રવૃત્ત રહીએ છીએ તેમાં જે વખત જાય છે તે વ્યર્થ થઈ પડે છે હવે જો તેમ ન
 કરતાં આપણે આપણા હિતમાં હૃદયમાં ક્ષમા ધારણ કરી પ્રવૃત્તિથીલ રહીએ છીએ તો
 તે વખતનો કેટલો સદુપયોગ થાય છે. ખીલું ભવિષ્યમાં જે પુરૂષ આપણા અહિત માટે
 જે પ્રવૃત્તિથીલ રહે છે તે તેમ થતાં અટકે છે આમ આપણને ઉભય રીતે ફલ થાય છે.
 ક્ષમા અને દ્વેષથી આ પ્રમાણે લાભાલભ થાય છે. કોષ્ટ પ્રશ્ન કરશે કે આ પ્રમાણે
 ક્ષમા ધારણ કરવી એ બોલવું કે લખવું સહેલું છે પણ કરવું અતિ ઠીણું છે આપણું મન
 સંયમી રહી ચકતું નથી; તો તે વાત જોડે સત્ય છે. પણ જોને ધર્મ આચરવો છે તેને
 કોષ્ટ પણ જોગે તેમ કરવું જોઈએ છીએ. અને એ ક્ષમા શા વિચાર વડે ધારણ કરાય
 એ જાણવું અપેક્ષીત છે. આ વિશ્વમાં કોષ્ટનું હિતાહિત કોષ્ટના ધાર્મીથી કિંવા કર્મ-
 થી થતું નથી કિન્તુ એ હિતાહિત કેવળ પુરૂષના પોતાના શુભાશુભ કર્મજન્ય પ્રારબ્ધ-
 થીજ થાય છે. પુરૂષ માત્ર તેમાં નિમિત્તભૂતકારણ થાય છે. એ આ અને અન્ય એક
 આપણે ઇર્ષ્યા અને દ્વેષ બુદ્ધિથી અન્યના અહિત માટે ક્રિયાથીલ રહીએ તે એક પ્ર-

કારે આપણે પાપ માથે બોરીએ છીએ તેનું દિતાહિત તો તેના પ્રારબ્ધને આધિન છે. ત્યારે આપણે શા માટે નિમિત્ત ભૂતકારણ યંધી પાપના બાગી ચઢીએ. આ પ્રમાણે વિચારથી ક્ષમા ધારણ કરાય છે અને એ ક્ષમા વડે પાપ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતા બચીએ છીએ અને આવી રીતે આપણે આપણું ઉદ્ધત્ત હીત કરીએ છીએ અને એ ક્ષમા ધારણ કરવાથી કોઈ વખત એવું પરિણામ આવે છે કે સામા માણસ પચાતાપ કરે છે અને આપણી પાસે ક્ષમા માગવાને આવે છે. આનું કારણ આપણા અંતઃકરણમાં ક્ષમારૂપી દિવ્યતત્ત્વ વસે છે તેના પ્રભાવે છે. કહે છે કે—

ક્ષમાલક્ષ્ણં કરેયસ્ય દુર્જનઃ કિંકરિણ્યતિ ?

ક્ષમારૂપી ખડું જેના હરતમાં વીલસી રહ્યું છે તેને દુર્જન શું કરી શકનાર છે. અર્થાત્ કે ઉદ્ધત્ત તેના શરણે આવીને પડે છે. આ પ્રમાણે ક્ષમા ધર્મના લક્ષણ તરીકે ગણાઈ પુરૂષને ધારણ કરવા યોગ્ય છે.

ધર્મનું ત્રીણુ લક્ષણ દમ છે. દમ એટલે ઇન્દ્રિયોના નિયંત્ર કરવો, તો ઇન્દ્રિયોના નિયંત્ર તો પોતે એ ધર્મના લક્ષણ તરીકે આવી જાય છે તો આ પુનરુક્તિ શાને માટે નેહએ એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો સ્વભાવિક છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયનિયંત્ર અને દમમાં સૂક્ષ્મ ભેદ છે અને ઉગ્ર વિચાર વીણુ સમન્વય એમ નથી. દમ એટલે ઇન્દ્રિયોને દમવી નિયંત્ર કરવો એટલે અટકાવવી. વિષયોની સાથે તે તે ઇન્દ્રિયોનો યથેચ્છ ભોગ તેનો રોષ કરવો એ ઇન્દ્રિય નિયંત્ર કહેવાય છે કિન્તુ દમ એટલે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું દમન કરવું એટલે તેને મારવું તેની પ્રબળતાને હઠાવવી પોતાના અતુકસ વિષયો પ્રતિ મનને દોરવી લઈ જતી ઇન્દ્રિયોની ને શક્તિ તેની પ્રબળતાને નિર્બળ કરી નાખવી અને આવી રીતે બળદીન થતી ઇન્દ્રિયોની ને ક્રિયા તે દમ તરિકે ગણાય છે. પણ એ ક્રિયા શી ? એ પણ જાણવું નેહએ એ ક્રિયા તે તપ છે. શાસ્ત્રાનુસાર તપઃ ધણી પ્રકારનાં છે. અને તેની વિધિઓ પણ અનેક વિધ છે. એની વાગ્મળ્ય અત્ર અપ્રાસંગિક છે માત્ર સંક્ષિપ્તવક્તવ્ય એ છે કે રાત્રીત્યાનુમાર એ તપઃની વિધિ શાસ્ત્રથી જાણી એ તપ વડે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું આવશ્યક છે. દમની ધાર્મિક લક્ષણ તરિકે ઉપયોગીતા એ છે કે દમથી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ હણાય છે અને તેથી કરીને મન છે તે શાન્ત રહે છે. મનની શાન્તાવસ્થા એ અંતઃકરણમાં સત્વગુણોના આવિર્ભાવ છે અને અંતઃકરણ સાત્ત્વિક ગુણથી ભરપૂર એની ઉત્કૃષ્ટાવસ્થા છે. અને તે ધર્મ છે. આ રીતે દમઃ પણ ધર્મ માટે અપેક્ષિત છે.

ચોથું લક્ષણ ધર્મનું અસ્તેષ છે. અસ્તેષ એટલે ચોરી ન કરવી, પારકી વસ્તુને જાણે નહિ એ પ્રમાણે શુભ રીતે લઈ લેવી એ ચોરી સખ્દની વ્યાખ્યા છે. જે ધણીની આપણે વસ્તુ ચોરીએ છીએ તે ધણીને તેની જ્યારે ખબર પડે છે ત્યારે તેના હૃદયે કેટલો રોષ થાય-દુઃખ થાય તેના વિચાર આપણી કોઈ વસ્તુ જતી રહેતાથી આપણને ને થાય તે ઉપરથી કરી લેવો. આવી રીતે કોઈને દુઃખ થાય એવી ક્રિયા કરવી એ અધર્મ છે. માટે ચોરી નહિ કરવી એ ધર્મના લક્ષણરૂપે મનાય છે. વ્યાવહારિક રીતે પણ ચોરી કરવી એ ખોટું છે. વ્યાવહારિક એટલે કે નૈતિક સિદ્ધાન્ત એવો કે દરેકને પોતાનો હક્ક સિદ્ધાન્ત-ભોગવવા-દેવો. આ પ્રમાણે વિચારતાં પરાયા માલપરે આપણે કોઈ પ્રકાર

રતો હક નથી; તો તેનો લઈ આપણે બોગવીએ એ અનીતિ; બરેણું છે. માટે વ્યવહાર દૃષ્ટિએ; પણ એ ખોટું છે; તો તો પારમાર્થિક દૃષ્ટિ એ હોય. એ તો સાહજિક છે; માટે સર્વથા એનો ત્યાગ કરવો એ આચિત્ત્યુક્ત તેમજ ધર્મ્ય છે. વળી ચોરી કરવાથી આપણા અંતઃકરણમાં અતિ અધમ પ્રકારની છાપ પડે છે અને પુનઃ તેવી રીતે કરવા વાસના રુપ્યાં કરે છે. આ પ્રમાણે જ વાસના રુપે છે તેથી તેનાં કાર્યો પ્રસંગે થયાં કરે છે કિન્તુ પરિણામે એ શુભ રહી શકતું નથી ખુલ્લું ચાલે છે. અને જ્યારે તે ચાલે છે ત્યારે તે કેવા દુઃખમાં આવી પડે છે તેનો વિચાર કરો. રાજ તરફથી તેને દંડ ચાલે, જલમાં જતું પડે છે, સર્વ જનોનો તેના ઉપરથી વિશ્વાસ હટી જાય છે; જ્યારે આવી રીતે ચાલે છે ત્યારે પોતાનો નિર્વોદ્ધ યલાવવો કઠણ ચર્ષ પડે છે, સર્વ પ્રતિયી તિરસ્કારને પાત્ર ચાલે છે. આવી આપદમાં તે આવી પડે છે. પોતાનું જીવન તેને એક ભારરૂપ ચર્ષ પડે છે. અને કવચિત્ લજ્જાના કારણે આત્મલાતક ચાલે છે. શું આ પરિણામ હૃદયને કંપાવતું નથી ? અર્થાત કે જેનું પરિણામ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ આવું છે ત્યારે તેનું પરિણામ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ શું ન્યૂન હશે અર્થાત કે એથી પણ અધિક દુઃખપ્રદ હશે. માટે અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી એ ધર્મના લક્ષણ તરિકે સજ્જન જનોથી બિનાયલ છે.

પાંચમું લક્ષણ ધર્મનું શૈય છે. શૈય એટલે શુદ્ધિ પવિત્રતા એ શૈય બાલ અને આંતર ઉભય પ્રકારનાં છે બાલ શૈય તે રનાનાદિક અને આંતર શૈય તે ધ્યાનાદિક રનાનાદિક ક્રિયા ન કરવાથી આપણું શરીર છે તે મલાન રહે છે અને તેથી કરીને તેમાં રોગાદિકનો ઉપદ્રવ ચાલે છે જ્યારે શરીર રોગાદિકથી સ્વરત ચાલે છે ત્યારે તેના વડે કાંઈ ક્રિયા ચર્ષ, ચક્રતી નથી અને શરીરે પીડા ચાલે છે તે જુદી. માટે આવી રીતે ધાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક ક્રિયાથી પરાક્રમુખ રાખનાર રનાનાદિક ન કરવાની ક્રિયા તે પાપરૂપ છે આર્માથી મુક્ત થવા માટે શૈય કરવું એ ધર્મરૂપ ગણવામાં આવ્યું. શરીરની આરોગ્ય પ્રકૃતિ જેના વડે સચવાય એ ક્રિયા ધર્મ રૂપે જ મનાય એ રનાનાદિક છે કારણ શરીર જે સ્વસ્થ અને નિરામય હોય તો વ્યવહારિક તેમજ પારમાર્થિક એટલે કે ધાર્મિક એ ઉભય ક્રિયાઓ જની શકે છે. અને તેઓ વડે સુખ પણ પ્રાપ્ત કરાય છે, જેના વડે સુખ પ્રાપ્ત થાય અને કદયાણના કમો થાય તે સાધન ધર્મરૂપે ગણાય એમાં કાંઈ પ્રકારનું આશ્ચર્ય નથી તેમ તેમાં ચંકા લાવવાનું પણ કારણ નથી. જળ રનાનથી કેવળ તન શુદ્ધિ ચાલે એટલું જ નથી પણ પ્રાણની પણ એથી શુદ્ધિ ચાલે છે અને પ્રાણની શુદ્ધિ આંતર શૈય માટે ઉપયોગી છે. આંતર શૈય એટલે મનની પવિત્રતામાં મનમાં વિવિધ અસદ વાસના રુપ્યાં કરે છે તેને સદવાસનારૂપે પરિણામપ્રમાડવી એ મનની પવિત્રતા છે અને એનું નામ તે આંતર શૈય છે. એ શૈય હૃદય ભક્તિવડે તથા તેના ધ્યાન વડે કરવામાં આવે છે બાલ-શૈય કરતાં આંતર શૈયની અધિક અગત્યના છે. અને સર્વ ધર્મોનો આધાર પણ કેટલીક રીતે એનાપર છે. માટે એ શૈય નિત્ય અવસ્થ કરવું જ જોઈએ. એ શૈય વડે અનેકધા ઉત્તમ સદવાસનાઓ હૃદયમાં રુપે છે માટે જ તે ધર્મના લક્ષણરૂપે ગણાય છે.

(અપૂર્ણ)

પૂરુષોત્તમ દ્વારકાદાસ.

॥ આવતી સાહિત્ય પરિષદ ॥

(આવેશ અને ઘેલછા.)

આવેશ અને ઘેલછાના જોડણું એન્થ્રોપોલોજી પશ્ચિમ વારંવાર ગૂંચવાડા બંનેનું જોવામાં આવતું નથી; પરંતુ જ્યારે ઘેલછાનાં ડાહ્યે ને પગલે દર્શન થાય છે, તેમ ખરા આવેશનાં કવચિત્તજ દર્શન થાય છે. વારંવાર આવેશ પોતાનાથી વિરુદ્ધ ઘેલછામાં પલટાઈ જાય છે; પરંતુ ઘેલછા ભાગ્યેજ કોઈવાર શુદ્ધ આવેશનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કદાચ આજ, આપણી આસપાસ પ્રવર્તતા વિચિત્ર ગૂંચવાડાના દારણરૂપ છે. શુદ્ધ સૌંદર્યના આવિર્ભાવ લોકના જોવામાં એટલા બધા ઓછા આવે છે, કે તેઓ ગમે તો એકાદ શોકજનક દારૂ ઉપજાવતા ચિત્રને તેના રૂપે ધારી લેવાને આરંભ કરે છે અથવા તેના અસ્તિત્વનો નકાર બણે છે. આપણું આત્મજ્ઞાન અત્યંત નિર્બલ હોવાથી આમ થતું તદ્દન સ્વાભાવિક છે; આપણા આંતર જીવનના અનેક અગત્યના બનાવોના સંબંધમાં આપણે બીજાકુલ ગૂંચવાડામાં જ છીએ.

આવેશ એટલે શું ? તે આપણામાં વસતા પ્રભુરૂપ છે, આપણી આધ્યાત્મિકતાના વિકાસરૂપ છે; આપણી સર્વે આધ્યાત્મિક શક્તિઓના આનંદી ઉપયોગરૂપ છે, આધ્યાત્મિકતા સર્વે ભૂત માત્રના એકપના સ્વીકારરૂપ છે. હજારો સ્વરૂપોમાં છુપાયેલા એક નિશ્ચયીત્વના સ્વીકારરૂપ છે. આવેશ સ્વીકાર એટલે બધી હંડા અંતરનો હોય છે, કે તે અવરૂપ કરીને આપણા પોતાના જીવનમાં એકતાના અનુભવ પ્રત્યે દોરી જાય છે. તીવ્ર આધ્યાત્મિકતાનું એક પ્રકારનું સ્વરૂપ આવેશ છે, પ્રેમની એક ઉર્મિરૂપ છે, અત્યંત વિસ્તારવાળો છે, સર્વને સમજવાના અને એક બનાવવાના વહનવાળો છે. અન્યનું દૃષ્ટિબિંદુ ખડું થતાં આવેશ તે સાથે એકતાલ બનવાનો, તેના નિકટ જવાનો, મળતી આવતી બાળતો શોધી કાઢવાનો પ્રયાન ચલાવે છે. તે શાંતિ અને એકતાના એક પ્રકારના વહનરૂપ છે. આવેશશીલ પ્રજાસત્ત્વ સંસ્કારોનું જ બલ અને ભાવિ નિશ્ચિત હોય છે.

ઘેલછા એટલે શું ? તે અસુક દૃષ્ટિબિંદુ પ્રત્યે અન્ય સર્વનો નિષેધ કરતી ભક્તિરૂપ છે; આવી ભક્તિ એટલી બધી હદ સુધી જાય છે, કે અન્ય સર્વ પ્રકારનાં દૃષ્ટિબિંદુઓનો તે નકાર બણે છે. આ શબ્દની ઉત્પત્તિ આનંદજનક છે. પ્રાચીન કાલમાં મંદિરના સેવકોને “ઘેલાઓ” નું નામ આપવામાં આવતું. આ સેવકોને શુદ્ધ પાણીની હતી તથા મંદિરને વાળાને સ્વચ્છ રાખવાની દત્તા, પરંતુ તેમને કર્મકાંડનાં સંસ્કારોમાં દાખલ કરવામાં ના આવતા, તેમજ તેઓ તેમનો હેતુ પશ્ચિમ સમજી શકતા નહોતા. તેઓ પોતાનાં કાર્યો અત્યંત ધર્મપૂર્વક કરતા તથા તે માટે એટલા બધા મમરૂ હતા; કે એકાદ ભાવના પ્રત્યે અત્યંત અધ અને અન્યના નિષેધરૂપ ભક્તિની ભાવના મળી આવતી. “ઘેલા પ્રેમલા” શબ્દ બાજરતુતિરૂપે વપરાતાં લાગ્યાં. એકાદ શબ્દની ઉત્પત્તિ ધણી ખુલાસો આપે છે તથા અનેકવાર ગૂંચવાડાનાં પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

આવેશનું આસ લક્ષણ સર્વનો સમાસ કરવારૂપ છે-વિસ્તારરૂપ છે; ઘેલછાનું આસ લક્ષણ સર્વનિષેધાત્મક છે, ક્ષિતિજના સંકોચરૂપ છે. એક જ આપણને આમનો મુખ્ય

બેઠે જણાઈ આવે છે, તે સ્વતઃ માનવ જાતના બાવમાં અને કાર્યનાવલનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, જે કોઈ પ્રકારની રાગાત્મક નિષેધવૃત્તિ ના હોય તો અન્યનાં દલિમિંદુઓ પ્રત્યે સમજ અને સહબાવ સંભવી શકે, આપણા જેવા વિચારના ના હોય તેવા શોકો સાથે સમબાવ, બંધુતા સંભવી શકે. તેટલા માટેજ આંતર જીવનનો એક પ્રકારનો સતત વિસ્તાર આપ્યા કરે છે, તે અન્ય દિશાના વિચારો અને ઉર્મિઓ વડે જાતે સમૃદ્ધ બને છે. સંસ્કારો અને ભાવનાઓની સ્તુતિ આપ લે ચાલે છે તથા આત્મત વિરૂદ્ધ ઉર્મિઓ અને ભાવનાઓ જેવાની તથા સમજવાની આપણી શક્તિ પણ વધતી ચાલે છે. વિસ્તાર પામતા જીવન સાથે આનંદનો ઉદય થાય છે તથા આરોગ્ય, બલ અને શાંતિ રૂપે જણાઈ આવે છે.

ધેલછાની નિષેધાત્મક ભાવનાથી તદ્દન વિરૂદ્ધ પ્રકારનાં પરિણામ આવે છે. ખીજાનું દરેક દલિમિંદુ વિદેશીજ લાગે છે, સમજવું પણ અશક્ય થઈ પડે છે. વિચારની આપ લેનો બ્યવહાર બંધ થાય છે; જે માનવિ પોતાના પ્રદેશની બહારનું કંઈ પણ સાંભળી શકવાની શક્તિ ગુમાવે છે તે ખીલકુલ પોતાના પ્રદેશમાંજ પૂરાઈ રહે છે. સંપૂર્ણ રીતે આપનાં માનવિઓના વિચાર પ્રમાણેજ વિચારનારાઓ સાથેજ તેમનો સદવાસ થઈ શકે છે. બુદ્ધિનો પ્રદેશ સંકુચિત બનતો જાય છે, સંકુચિત આંતર જીવનમાંથી શોકનો ઉદય થાય છે, જે સ્ત્રીદોષ અને અસંતોષી સ્વભાવમાં જણાઈ આવે છે. આવાંતે પ્રેમના માર્ગમાં જ શોધ અને જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો લાગે છે. જેઓ આવા મતના નથી હોતા તે તેમનાથી વિરૂદ્ધ ગણાય છે,

પરંતુ વિરૂદ્ધ બાબતોમાં પણ સૌદર્યનાં દર્શન કરાવનાર, જીવાત્માની રિયાત સ્થાપકતાને રાખવાની શી જરૂર છે ? કદાચ સ્વાતંત્ર્યથી ચારે પાસ પ્રસરતું, જોતાના પ્રેમમાં બની શકે તેટલાંને બેટવાનો પ્રયત્ન કરતું જીવાત્માનું બલ, અમુક કાર્યની ભાવનાની બક્તિમાં વિશેષ ઉપયોગીતાથી એકજ કેન્દ્રમાં ના વાળી શકાય ? આવેશ કરતાં ધેલછા કંઈ પોતાની ભાવના માટે જોછી શક્તિવાળી નથી, તેને જે જે પ્રિય હોય તે સર્વનો તદ્દન ભોગ આપવા, જીવન અને આજરને પણ સમર્પણ કરવાને તે તૈયાર હોય છે. આવેશ કરતાં કાર્યમાં તે ધણી આગળ વધી જાય છે; પરંતુ જલની કીમત, તેના બુદ્ધિ ભર્યા નિયમન અને સમતાલ વૃદ્ધિના જેટલી અગત્યની નથી. અવરો મારે ઓળે પાણીનો, ઓળેવાનો મારે સાંકડો અને હડો બનાવવામાં આવે તો તે જીવન પોષકને બદલે એક ભયંકર વિનાશક શક્તિરૂપ નિવડે છે. અનિરૂદ્ધ રાગદ્વેષાદિ વિકારો જોશદ ભાવનાને પાર પાડવામાં દોરાતાં, કદાચ સત્યને દૂષિત બનાવશે, તૃણાણુ હર્યોને જ્ઞાન વસિને બદલે વિરોધ અને દુઃખની પરંપરા વિસ્તારશે. બધાં બધાં સધળે સમતાલનો ભંગ કરવામાં આવે છે ત્યાં નિરાશય વૃદ્ધિ અને લાભકારક પરિણામોનો પણ ભંગ થાય છે. પ્રેમના કામલ પુષ્પો માટે શુદ્ધ વાતાવરણની જરૂર છે, તે કદાચ પણ કલુષિત અથવા ઝેરી બનતું બેઠાએ નહિ. રાગદ્વેષમય આંતર જીવનના એક પ્રકારના અવિભાવરૂપ ધેલછા છે, તેનો વિશાસ સમતાલબની શકતો નથી, કારણ કે અજ્ઞમતા અને બેદરશી દુષ્ટ મિત્રો તેના સદવાસમાંજ હોય છે. આવા વિચારી વાતાવરણમાં પ્રેમનું પુષ્પ કરમાઈને ખરી પડે છે,

બંધુઓ સાથે એકતા, અભેદ અસંભવિત બને છે; એકાદ ભાવના પ્રત્યેની, બક્ષિત, જીવનમાં તેના વિરોધિઓ પ્રત્યેના દેવરૂપે જણાઈ આવે છે.

આવેશનું તત્ત્વ જનસંત પ્રેમમય છે; ઘેઘણનું તત્ત્વ જનસંત દેવમય છે; એટલું બધું બધું કર હોય છે કે પ્રેમનો વિનાશ થાય છે તથા એકતરફી તપાસનાં અસહ્ય દુઃખો સંભવિત બને છે.

લામણીનો વેગ અને આત્મભોગનું સામર્થ્ય, આવેશ અને ઘેઘણમાં બીલકુલ સરખું હોય છે. પરંતુ આ ઉભયનું વલન અને કાર્યની રીતિઓ, તેમની પ્રેરણાના ઉત્પત્તિસ્થાનના જેટલીજ ભિન્ન હોય છે.

“ પ્રેમ સર્વ આશાઓવાળો હોય છે; સર્વમાં શ્રદ્ધાવાળો હોય છે; કદાપિ અટકતો નથી; ” આવો આવેશનો ઉદ્ભાવ હોય છે.

“ જાધી આલમ જહાનમાં જાઓ, પરંતુ મારી ભાવનાજ બલવતી બનો ! ” આવા ઘેઘણના ખરાબ હોય છે.

આવેશ અને ઘેઘણને, શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પ્રેમ સાથે સરખાવી શકાય. જેમ અશુદ્ધ નીતિય પ્રેમમાં એકાદ માનવિ, પ્રેમસ્થાન માટે સમયુક્ત સક્રિય હોવાથી, ઈર્ષ્યા, દેવ, માંડી આશાનો અનુભવ કરે છે, તેથી તેના માર્ગમાં આવતા વિદ્વાધી તેનામાં ખીજવાટ અને તિરસ્કાર ઉપજાવે છે, તેમ એકાદ ભાવના માટેના અશુદ્ધ પ્રેમની સાથે ઉપરના જેવીજ પરંતુ પોતાની એવી લામણીઓના અશુદ્ધ મિશ્રણનો સહવાસ હોય છે. કુટુંબ અને પ્રાંતકીય અગ્નિમાતની પાર જઈને ત્યારે માનવિ, “ મારું કુટુંબ, મારી પ્રજા, એજ દુનિયામાં સર્વોત્તમ છે. ” એમ કહેવાનું બંધ કરીને, “ મારો શુદ્ધ શ્રેષ્ઠ છે, મારો પ્રજા પરમેત્તમ છે. ” એમ કહેવાનો આરંભ કરે છે, ત્યારે આ ભાવના જેટલું અન્ય જુદું પશુ વિશેષ બુધ્ધ કર બનતું નથી.

॥ ધર્મ અને નીતિ ॥

(એક સંવાદ.)

અ—આ ઉભય વચ્ચે પરસ્પરાજ્ઞપરૂપ કોઈ આવશ્યક સંબંધ હશે કે નહિ ?

કેટલાક યુવકો અને કેટલાક મુખ્ય લગ્નરત્ના પશુ આ ઉભય વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નહિ હોવાનું ધારવાવાળા છે. એક મારા પરિચિત યુવક મિત્રનો એવો સંબલ અભિપ્રાય છે, કે શાલામાં તીર્થિના સિદ્ધાંતો બાલકના મગજમાં બેઠે બેઠે પશુ ઠસાવવા જોઈએ, ધર્મને તેટલાજ બલ સહિત દુનિયાના તલમાંથી પશુ દૂર કરવો જોઈએ. તેના કહેવા પ્રમાણે “ ભૂતકાલનો આ દુઃખદાયક વારસો હજી પશુ માનવ મનનું દહતાથી મહાજ્વરી રહ્યો છે; અંતવિનાના દુઃખરૂપ પરિણામ આવે છે. એટલી બાબતની તો બીલકુલ શંકા નથી, કે જે દુનિયામાં કોઈ પ્રકારનો ધર્મ ના હોત, માનવિઓ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પાછળ હજારો દોડાયા ના હોત તો આજ છે તેના કરતાં માનવસૃષ્ટિ તદ્દન ભિન્ન અને

સુંખી પ્રકારે યોગ્ય છે. પ્રાજ્ઞાના જુનાકાલના ઇતિહાસોનું ઉકું અવશેષન ચલાવતાં, ઝમાનાઓના ઝમાનાના વિસ્તારમાં દૃષ્ટિપાત કરતાં, ધાર્મિકવાદો તથા તત્ત્વશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો માટે માનવિ માનવિ સાથે જેટલા દેવથી લઢતાં જોવામાં આવ્યાં છે તેટલાં અન્ય માટે જોવામાં આવતાં નથી. ”

મારા યુવક મિત્રે વળી આગળ ચાલતાં ઉમેર્યું. “ જો આપણામાં એકદમ સાર ઉપરના કુદી પડવાની ધીરજ અને ભલામણ હોય, જનોવોના સામે થઈને, પક્ષપાત વિના સસ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો હોય, તો આપણને માલુમ પડી આવશે કે ઘણાં પ્રાચીન સમયથી માનવ જાતને ધર્મ એક આશિષરૂપ નિવડવાને બદલે એક શ્રાપસમાન નિવડ્યો છે.

વ—મને તેની સાથે એકમત થવાનું થયું મન થાય છે.

અ—વિચારો ! આવા બુદ્ધિશાળી, ઝપાટા બંધ વિચાર ચલાવનારાની સામે એકાદ વૃદ્ધ અથવા મધ્ય અવસ્થાના શાન્તમાનવિનો ટકી શકવાનો કેટલો સંભવ ! તેજોજ્જ્વલતે જાતેજ હેરિકને તેના તેજ માર્ગમાંથી દૂર રાખવાની સાદી વિધિ વડે વર્ણુલ (વિવાદનું) સંપૂર્ણ કર્યું છે. તેજો સમગ્ર સમૃદ્ધિને પ્રથમથી ખાલી કરી નાંખી છે. ખીજા માગનારાઓને માગવાનો સંભવ આપ્યા વિનાજ હરાજનો માલ તેજો જાતે રાખી લીધો છે. સાર ઉપર કુદી પડવાની અયોગ્યતા વિષે અન્યને એતવણી આપવા છતાં, તેમની રક્ષકની ક્ષણનો લાભ લઈને તેજો તે કાર્ય જાતે કરવા માંડ્યું છે ! મહેરબાન સાહેબ આપણે તો નવોજ અરંભ કરવાની જરૂર છે.

વ—બહુ સાફ ! ત્યારે આપણે નવેસરથી આરંભીએ !

અ—ત્યારે હવે આ વાદમાં આજે આપણું શું કર્તવ્ય છે ! તે આ પ્રમાણે છે કે નહિઃ ધર્મના એક પ્રકારના આધાર વિના, નીતિની એક પ્રકારની સંતોષકારક સંરચા સ્થાપી શકાય કે નહિ, એ જાજતનો નિશ્ચય કરવાનું.

વ—ભલે હું કશુંક કહું છું કે આપણું કર્તવ્ય આવુંજ હોવું જોઈએ.

અ—આપણા યથાર્થ કાર્યમાં આગળ વધતા પૂર્વે, આ વીતિદ વીતિદની સમજ જાજતના સહકારી કાર્યને કેવા બાવથી ચલાવવું જોઈએ, એ વિષે આપણે પ્રથમથી કેટલોક વિચાર કરવાની જરૂર છે; આ જાજતને તમે લક્ષમાં ના લેવા માગતા હોતો બહે.

વ—એ વિષે માન મનમાં કંઈ પણ નથી.

અ—તો બહે; ન્યાય પ્રમાણે વીતિદ તથા પ્રકારનો હોય છે; વાદ, જલ્પ, વિતંડા; જ્યારે ઉભય પક્ષની સત્યને શોધી કાઢવાની તીવ્ર જીદાસા હોય છે ત્યારે પ્રથમ પ્રવર્તે છે; જ્યારે ઉભય પક્ષનો હેતુ અન્યોન્યના કરતાં પોતાને એક જતાવવાનો હોય છે ત્યારે જલ્પ પ્રવર્તે છે; આમાં માનસિક પ્રદર્શનની પરાકાષ્ઠા હોય છે. જ્યારે અન્ય પક્ષમાંથી હોય શોધી કાઢવાનો મૂખ્ય હેતુ હોય છે ત્યારે વિતંડા પૂર જોસમાં પ્રવર્તે છે. “ કોષ જાજત લક્ષમાં લેવી નહિ, વકીલના અસીલને ગાળોજ માંડવી. ” સ્થૂલ પક્ષથી પણ ખીજા પ્રકારનો અમુક હપથેશ છે. તેથી મનના અંધયવે કોળવામ છે, કોમલ અને છે, અને જો યથાર્થ બાવથી ચલાવવામાં આવે તો જાપા સાહિત્યનો જુસ્સો અને નાટ્યકલાનો ધણો આડકતરો ભાગ બજવાય છે. આથી ન્યાય આ પ્રકારની રજા આપે છે. વિશેષ નહિ તો તે પ્રત્યે લક્ષમાં દૃષ્ટિ રાખે છે. પરંતુ યથાર્થ કાર્યને તો પ્રથમ પ્રકારમાંજ સમાવેશ થાય છે. (આલુ.)

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ આપધિઓમાં —

અગ્રેસર છે

આ ગોળીઓ. —

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્રિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળાં પડતાં શાન તંત્રીઓને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) લોહીને સુધારી ઉત્તમ બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે

શુભાવેશ, પુરુષત્વને પાણું બંધે છે.

૩૨ ગોળીની ડબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લંચમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

બેદરખાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારું પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દોહત અને આજ્ઞાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

સગલગ લાખ પ્રતો

મફત

વહેંચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

ગુજરાત, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (ગુજરાતી લિપિમાં), જામાલી અને તાર્કિક ભાષામાં તૈયાર છે. તેણે ભાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદ

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કર્મીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને સીર છે.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

આલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પંજુ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે રાજામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં મૂકે.
મંજુર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કીર્ત્તી.

(નાટક.)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધાઈને તૈયાર છે

કીર્તિ ૩. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી
પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નભુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક રાજાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી મારે.
પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા અંદિત જ્યેષ્ઠરામ મુકુન્દજી પુસ્તકેલન
(નં. ૩૫૩ જવેરખામ મુંબઈથી મળી શકે છે.)

એક આનાની ટીપીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીર સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજાતું પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા.

હઠ અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલ યોગ
દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીર્તિ ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગમ્યાં કહેનારને સખલ ઉત્તર કીર્તિ ૦-૨-૦

સુદર્શના ગ્રાહકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ જુલું.

લેવાજમ.

લેવાજમ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે. તેનું અમારા સુશ્રાવકોને સ્મરણ હશે જ છતાં ઘણા શ્રાવકોનું લેવાજમ બાકી રહેલું છે તે તાકીદથી મોકલી આપવા મહેરબાની કરશો.

વ્યવસ્થાપક.

વિકાસો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે છપાય છે ! થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે. છપાય છે !
સ્વર્ગ. પ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવાલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજી થયેલ અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-જીવનચરિત્ર સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેશ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત, સુદર બાઇન્ડીંગ.

પ્રથમથી ગ્રાહક થનાર પાસે રૂ. ૩ ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુકુ. ગ્રાહક સંજ્ઞાનોએ નીચેના રૂબરૂ પત્ર વ્યવહાર કરવો —

પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ, જંખુસાર

“સુદર્શન એજીસ” — નડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સાગ કાગળ પાકું પુર્ક. (દીર્ઘમિત રૂપીઆ ૩....૦...૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળશ્રોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ (દીર્ઘમિત રૂપીઆ ૦. ૮. ૦)

સુદર્શન.

જોમ. જી. એલ. એલ. બી.
મું. વિદ્યાવિજ્ઞાન રંગ મંડળ, નામક રસકેદાર
સંસ્કૃતિ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંઘીમહિ” — માગવતમ્,

તન્ત્રી — માધવલાલ નજીકનું દિવેદી.

પુસ્તક ૨૪, એક ૧૨.]

(માસિક)

[ઓગસ્ટ. ૧૯૦૯.]

કવિ અને ત્હનું વિશ્વ.

અથવા

પ્રતિમાદર્શન.

(અનુમંત્રાન ૫૪ ૧૯૫ થી.)

નદિ નદિ નદિ હોયે, પ્રેમની પુતળીનું,
પ્રજ્વળ વદન આતું, જુમિ પટે પડેલું;
કુમુદ પન યશીથી, દાસ્ય આવે સવેલું,
નયો મરણ્ય મરુ આ, છે નદી કાંવે બીજું. ૪૬
અધિક અધિક દેવી, નેન પ્રીતિ બરેલી;
હૃદય હૃદય જાણી, દિવ્ય ચક્ષુ યશીથી;
સુકિરણ જગ ત્હના, માટે પ્રેમે પસારો.
હર કમળ ધર્યો તે, આ સરિતા જાણાતી. ૪૭

જીભા દેવી સ્ફટિક મણિ રી એક સીધાપરે ત્હા,
ચોપાસે છે ચર્ચો કિરણનું ચાંત સુતેજ નેમ્માં;
ધ્યાને બેઠો મુદિત મનડે પ્રિય ઉત્થાન થાવા,
વીણા વાદ્ય હૃદય હૃદય ગાન છેડ્યું રતિજ. ૪૮

સમાધિ છોડાવા, અધર હર વીણાધરી રમા,
મર્મરી પ્રીતિનાં જણુ મધ્ય કરી મુર સપજા;
પુરા તાને માને, પદ પદ વિશ્વમે રસ પ્રમા;
ધરી જીભા ગાતી, પીક સમ મુકેલી રેમરૂપા. ૪૯

ટળી ઓર્તિ બારી, હજવળ પ્રભાદર્શિત થઇ,
મહા ધર્મ ગ્લાની, અકથ અટવાઇ દૂર ગઇ;
મહામા એવા આ, મુજકર અર્તિયિ નિરર્પીને,
સુખેર્મિ સિંધુનાં, વિમળ જળ આ આંખ્ય છલકે ! ૫૦

સાચી તહોં ગાન એ ગાન માંહી,
છોડી સમાધિ રસીલો પ્રવાસી;
રૂપે રસીલો ચિત્તથી રસાતો,
ઊઠ્યો ઉભો ગાનનું ગાન થાતો. ૫૧

ચાલ્યાં ન કાંઇ પગથી ન ચાલ્યાં,
બેઠ્યાં ન કાંઇ તનથી ન બેઠ્યાં;
હોયે ઉભાં એકથી એક ડોલ્યાં,
આંખ્યે રમ્યાં આંખ્યુથી હર જોડ્યાં. ૫૨

કેમ શું ને કેમ તેઓ, ધરીમાં લપટી પડ્યાં;
હૃદય જાણે જણાવાને, સપ્ટે કયે ના મળ્યા ! ૫૩

સમાપ્ત.

“ મનવિહારી.”

વીરને વળામણું.

(મળેલું.)

ગરબી.

કેસરીઆ વીર ! કોડે પંચ પધારજો,
વીસારી અપ બદાલ્યાં સદુનું હેતજો;
દુઃખદાપક દુનિયાનું દુષ્ટું બૂલતાં,
અમર રમાથી રસજો રસ સંકેતજો, કેસરીઆ.

૨

અધકાર ને આંસુનું ન્યાં નામ ના,
ત્યાં કે' મહોટા હયા દિવ્ય આવાસ જો;
કીર્તિ પોતે શબ્દગારી જીભી દશે,
વાટડી જોતી મડીપજ તદમતી ખાસજો. કેસરીઆ.

૩

બંધ કરી તેજસ્વી આંખો આપ ત્યાં,
જય વિજયની મોંઘી પુષ્પક સેજ જો;
કીર્તિ કમળાં અક ઓઘિયું રખતાં,
સુખે લેજો મીઠી નિદ્રા લેજો જો. કેસરીઆ.

૪

અઢળક પ્રેમે પૂજન કરતાં ત્યાં કને,
દેવ સાથ સૌ વિધ વિધ રીતે વીરજો;
જય માતની જય આપની જોલશે;
ધ્વનિ તેહ ત્રિલોક વાસશે ચીરજો. કેસરીઆ.

૫

વિજય યોધમર એમ અમરમાં જોસવે,
માડી કરાં દ્વધડીઆતું તેજ જો,
સદા સોહાતું પ્રાણુ બદલ કરી રાખવે;
નદિ ચૂકશે કહીં એટલું સેજજો. કેસરીઆ.

... “મજવિદ્યારી.”

તા. ૨૫-૭-૦૯

પ્રણય યંદિતા પ્રણયાર્જવ.

અથવા

સુધારક વીર નર્મદની ઉત્તરાવસ્થાનો વૃત્તિ ક્ષોભ.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન પ્રક ૧૯૯ થી.)

૪૬ પદે તું અંપાતી, રજ સજ્જને શાંતિ મળવે,
સુખાનંદે રાગી, નવ કર્દો હો તું પદ પૂકે;
અહા ! એવાં તારાં, ચરણ ભયહારી સુખપ્રદ,
નખી આંખું પ્રીતિ, દુર્સો મળી દિલે તું કર્યું દયા.

૪૭ નથી ઇચ્છા તારે, શિર નમવો અથુ પડવવા,
નથી ઇચ્છા તારે, મુખ વચન મારી મગવવા;
પરંતુ છે ઇચ્છા, તુજ વદન તું દોષ સુષુવા,
અને છે બીજી તું, હૃદય રસનું પાન કરવા.

૪૮ અનુગૃહી સાથે, મન મિલન થાયે જગ ગણે,
શું આ ગુણો મહારા, તુજ શુણ્ અનુરૂપ ન બને;
કહે છાંડુ બ્દાલી ! મુજ શુણ્ તું દિલે ન મળતા;
પછી યાઉ તારો, હૃદય સહવાસી પ્રિય સદા.

૪૯ છબિ તારી મારે, મુજ ઉર વિશે મોહ ભરવા,
રતિ તારી ચીરે, મુજ હૃદયના સર્વ પડવા;
કૃતિ તારી કાપે, રજ રજ કરી કાચ કકડા !
હવે બ્દાલી ઢાંકે, અનુરૂપ જની તું વિરેપતા.

૫૦ પ્રિયા ! પ્રેમે લેતી, અધર અધરે તું હૃદય આ,
પ્રિયા ! પ્રેમે જોતી, નયન રસ રેલી વદન આ;
પ્રિયા ! પ્રેમે નાંખી, ચિર હૃદય તું આ હૃદયમાં;
કરંતી તે ક્યાં તું, મધુર મૃદુ ગોષ્ટિ પ્રિયતમા.

૫૧ શુદ્ધિ તું મહારો, હૃદય શુદ્ધનો થામ ખસતાં,
લગ્યા આડી મોનો, નિરખ નિરખી દે મદદ હા;
ચિના તું રેકે તે, નવ ટકો ચકે ચેત્ય વિનતા,
પડ્યે તૂટી તે તું, ચરોર અગદારો સુમગતા.

૫૨ જમાડયા છે જોને, વિવિધ વિધ પંચામૃત રસો,
પ્રિયા ! ત્હેને શાને, વિષમ વિપના પાડ પીરસો;
વિચારો મૂકા આ, શિર મુગટ પાયે અથડતો,
ધટે ના બહાલાં તે, સમજી ચક્ર શાને બૂધ્ય કરો ? !

૫૩ પ્રીતિ પ્યાલી પ્યારી ! વિવિધ રસ રંગે વિલસતી !
ફળેલી ફૂલેલી, મનહર સુવાસે બમકતી;
બહુ મીઠી મોઢી, રતિ પરમ પીતાં કપમ કરી,
સડી સૂકી લહાર, હૃદય હૃદયે વાસ કરતી !

૫૪ પ્રિયા ! જે પ્રેમે ત્હું હૃદય હરખી કંઠ ઝુલતી,
ગણ તે ક્યાં બહાલી, તુજ પ્રણયની છોળ હમટી ?
સકાયું ચોખું એ, પૈર પ્રણય બહેતું કવણથી ?
કહે બહાલી ! જેથી, રતિ વદન બહેતું ફરી કરો !

૫૫ વિયોગીનું આશા, જિવન જગ માને જિગરથી,
બને આશા ત્રાસા, વિરહો તય છુવે શું મનથી;
ધરી ચિત્તે ભાષો, રિનય ભરો બહાલાં વચનથી,
અકાયા કાયા આ, તદમ યગર શું હા નથી બની ? !

૫૬ મહડી ચાલી અકે, પ્રણય રસ પાયો પ્રણયથી,
રમાડી રીઝાવી, મહિનમળ ટાળ્યો મગજથી;
શોખાવી સુનીતિ, રિનય ભરો બહાલાં વચનથી,
અહા પ્રેમી ! તે કાં, રમણ તરછોડે હૃદયથી ?

૫૭ બહુ હોશે હાંડયું, ભવજલ વિષે નાવ નવહું,
કયું ત્હે ત્હેના હા, સદ રૂપ બની કામ સળળું;
જતાં મધ્યે છૂટી, તુજ હૃદયની સાંકળ ફરી,
પ્રિયે બહાલી જેથી, સુખ સકળ પેટી ગુમ યક.

૫૮ હવે શા શા યત્નો, કરો મન ત્હું ગંઢી સદ સળળું,
મળે ના તે સુને, કળ મગજથી જ્ઞાન છટકયું;
કરે ઘેલું મહાર્, હૃદય તુજને પાપ પડોને,
કરે ચાંલુ હોડી, સદ બની બજા દિવ્ય રતિને !

૫૯ પ્રિયે ! ના જીલાએ, સર મદન ધા શિર પડતા,
ધસી બેટા આવો, મુજ હૃદયની બહાર કરવા;

ધરી ધ્યાને બહાણાં, વિનવું નિરખો હાલ મુજના,
હવે તો ઉગારો, ધરી દિલ દયા હું હૃદય આ,

- ૬૦ દયાબિધ દેવી ! તું, હૃદય કુર આ શે ખર્ચો ગયું ?
રસિકે ! શાથી તું, રસ ઝરણુ આંકું થઇ વહ્યું ?
મૃદુ વાગી શાથી, વચન મૃદુતા તહે દૂર કરી ?
રોસાઈ શાથી તું, પ્રણય સરથી સારસી ગઇ ? !

- ૬૧ રતિ વારિ પાઇ, તરુ પ્રણય સીંચી ગુરુ કરી,
ઉવેખે કાં બહાણી ! સધુર કર્ય સારી સમજથી,
કરતાં મોહું ને, પરિશ્રમ તણા એક ખરચ્યા,
દખતાં બૂઝિ તે, પ્રિય દિલ દયા તું ધર્ય જરા.

- ૬૨ પ્રિયા એસો પાસે, મુજ નયન તાપો શમવવા,
સીંચો વાણી વારિ, મુજ હૃદય જવાળા પુઝવવા,
મુઘા દહિ દાખો, દુઃખો રમણ દુઃખો દૂર થવા
કંઈ કીડા બેટો, તણ અવર આચાર મનના.

- ૬૩ પ્રિયે ! વાક્યો મહારાં, તહમ હૃદય અગ્નિ પુઝવવા,
કરે જહિ બારી, તદપિ તહમ દુઃખો શું ન શમ્યાં !
કયા એવા કામે, તહમ હૃદય જવાળા પૂરે વધે—
કહો બહાણાં ! સાચું, હું પર અનુકંપા કરી હવે !

- ૬૪ કટારી કારી તું, હૃદય રસની પ્રીત પ્રમદા,
દહે છેદી બેદી, તન મન અને કાર્ય સધળાં;
ખનાવે ખેબાની, રુધિર રણુ ખેગી હૃદયના,
બૂલાવે ધમ્મજ સૌ, અવર તુજ સુધા રસવિના !

- ૬૫ પ્રિયે ! યાક્યાં મહારાં, નયન તુજ રિમતેંદુ ન થતાં,
થયાં ખહેરાં મહારાં, અવણુ તુજ વાણી ન મળતાં;
રહ્યું સ્તંભી મહારાં, રુધિર ગરમી તું દૂર જતાં.
અખગી સંગીતે, નિરખી પ્રિય હાવાં કર્ય દયા.

- ૬૬ “ ફસેડી ફાડયું આ,—શરીર વળી સંચિત વિતતે,
કસી બાંધ્યું કામી, મન પ્રળજ સાધી સુદિતતે;
કરો પ્રીતિ નેતુ, તન મન ધને એક ચિત્ત છે,
તણ તહેને બીજી, રમણ રમણું શું ધટિત છે ? ”

- ૬૭ ન જોયું જાતું તું, ખરર ખરું અશ્રુ ઝરણું,
ન જોયું જાતું તું, મુખ કમળ શેકે સળગતું;
ન જોયું જાતું તું, હૃદય દુઃખ ભારે હીળકતું,
અરે! હા તે જોતાં, હૃદય ભડકે હું ભંભડતું!
- ૬૮ ન માન્યું મહેં તહાઈ, હૃદય પ્રિય વ્હાણું વચન તે,
પરિણામો પામ્યે, નયન ભડે આંસુ છલકતે;
રડું કે ના રોડું, રડવું પ્રિય છે આ હૃદયને,
કરેલા ધા માટે, અરર પસતાવો બહુ મ્હને.
- ૬૯ પ્રમળું પસતાવે, ઘુબ હૃદય દોહી હૃદય આ,
પ્રમળું પસતાવે, ઘુબ હૃદય માટે હૃદય આ;
પ્રમળું પસતાવે, નિવિતભર જીવ્યું જગતમાં,
પ્રમળ્યે ના યાશે, પતિત પ્રિય તહાશે પુનિત આ!
- ૭૦ અરે! શું દેખાડું, પતિત મુખ મ્હાઈ પ્રિય! તહને?
અરે! શું દેખાડું, વચન હતું હું આ હૃદયને!
નહિ, ના દેખાડું, પતિત મુખ મ્હાઈ પ્રિય તહને;
નહિ, ના દેખાડું, વચન હતું હું આ હૃદયને!
- ૭૧ બળું કે ના બાળું, હૃદય બળતું ના અટકતું,
રડું કે ના રોળી, નયન ઝરણું હું ટપકતું;
જીવું કે ના જીવું, જીવવું બધું રેવું યદ રહ્યું,
હવે તો સંન્યાસે, નિવિતભર રેવું પ્રિય મ્હું!
- ૭૨ ભસે યોગી યાજી, વિપિન વસું હું વૈભવ તજી,
ભસે યોગે બેસું, હૃદય દૃઢ સિદ્ધાસન કરી;
ભસે યોગે જાણું, પ્રણવ જપમાળા કર ધરી,
પરંતુ ના યોગે, વિસરી વિસરાશે અધ ધરી!
- ૭૩ ન સંન્યાસે સિદ્ધિ, ઘુબ હૃદય દોહી હૃદયને,
ન સંન્યાસે સિદ્ધિ, ઘુબ પ્રણય ધાતી પતિતને;
ન સંન્યાસે સિદ્ધિ, નહિ નહિ મળે હા પ્રિય! મ્હને,
હવે તો છે સિદ્ધિ, જીવિતભર રોવું હૃદયને!
- ૭૪ કરાવે છે પ્રીતિ, અપ્રિય પ્રિય આણું હૃદયમાં,
મનાવે છે પ્રીતિ, પરમ પશુ પૂરૂં પયરમાં;
જણાવે છે પ્રીતિ, રસચોં રસવાળા જગતમાં,
પ્રીતિ પંથે આલો, પ્રરખો પરખાએ જન બધાં!

૭૫ પ્રીતિ પયે ચાલી, પરખો પરખાવ્યો પ્રણય મહે,
પ્રીતિ પયે ચાલી, નિરખી નિરખાવ્યું હૃદય તહે;
પ્રીતિ પયે ચાલી, રસ સરસ પાયો સુખદ તહે,
પરંતુ તે પયે, અટકો અટકાવ્યું હૃદય મહે !

૭૬ થયું હાં વહાલી ! તે, ન થયું બનશે ના કરી હવે,
ધરે છે તો યાને, દિલ દુઃખ દુખાવી મગજને ?
બને ના પેલી હા, સમગ્ર થઈ સાંછી પ્રિયતમે,
ધરે ના વિચારે, સુખમ સુખમા સાંત હૃદયે.

૭૭ કરે શું ના ધાયું, જન હૃદય આશું જગ વિષે,
કરે શું ના ધાયું, જન હૃદય આશું મન વિષે;
કરે શું ના ધાયું, જન હૃદય પ્રીતિધર્મો ખરે !
કરાયું ધાયું તે, ફરી ફરી ધરાયું કંઈ દરો !

(આગળ આશું)

“ પ્રજાવિહારી. ”

ઉપનિષદ્પ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ ।

(મળેલું.)

(અનુસંધાન ગતોઢ્યી.)

જીવાત્મા ઇદ્રિયો સદૃવર્તમાન પ્રાણની સાથે ઉત્ક્રમણ કરે છે, તે ઉપર હૃદયવાદ ગણુ. તે સમયે મનુષ્યે અખિસ જીવનમાં જેવાં કર્મે. કર્યાં દોષ તે કર્મેથી અંતઃકરણમાં તેવી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે; અને તે વાસનાથી ઉત્પન્ન થયેલ વિશેષ જ્ઞાન જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમયે તે નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ચક્રો નથી. તેથી હે જ્ઞાતમા સત્કર્મ અને યોગ ને પરમ જ્ઞાનનાં કારણો છે, તેમનું વારંવાર અનુજ્ઞાન કરવાની આવશ્યકતા વેદાદિ શાસ્ત્રોએ દર્શાવી છે. તે જીવાત્માની સાથેજ જન્મ પર્વન્ત મેળવેલી શુભાશુભ વિધા(તાન)^૧

૧ અદશરૂપકોપનિષદના અધ્યાય ૪ આશ્વલ્ય ૪ ની કંઠિકા—૨ ઉપર શાંકરભાષ્યની ટીકામાં શ્રીઆનન્દગિરિ મહારાજ વિદ્યાદિ સંપ્રદાયની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે.

વિધા એ પ્રકારની છે; શુભ અને અશુભ અથવા વિદિત અને પ્રતિવિદ. બ્યાનાદિને વિદિત અને નમ્ર સ્ત્રીના દર્શનને પ્રતિવિદ વિધા કહે છે. તેમ પ્રમાણે વિધાનો એક ત્રીજો પ્રકાર અવિદિતનો છે. ધરણિવિષયનું ને જ્ઞાન થાય છે, તે અવિદિત વિધા કહેવાય છે.

‘પુણ્યપાપાત્મક કર્મ’^૧ અને પૂર્વપ્રજ્ઞા^૨ હિર્વગમન અથવા અધોગમન કરે છે. આ પૂર્વ પ્રજ્ઞા જ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ તેને ફળ ભોગવવા યોગ્ય થવા પરિપક્વ કરે છે. અર્થાત્ જન્મ, પુનર્જન્મ, આ લોક, પરલોક, સુખ, દુઃખાદિનાં ઉપાધાન કારણો ઉપર્યુક્ત વિદ્યા, કર્મ, અને પૂર્વ પ્રજ્ઞા છે. તેથી જ્યાં સુધી જીવાત્માનો મોક્ષ થતો નથી ત્યાં સુધી બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો અને તત્ત્વજન્ય વિદ્યા, કર્મ અને પૂર્વ પ્રજ્ઞા તેમજ તેના આધાન^૩ રૂપ શરીરથી તે ક્ષણ પછી વિમુક્ત રહી શકતો નથી. હે જાતમ ! ‘અજ્ઞાને પશુ બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ, ગાનેન્દ્રિયો તેમજ કર્મેન્દ્રિયો હોય છે. તેથી અજ્ઞલોક પર્યન્ત આ અવયવોમાનો એક પશુ અવયવ જીવાત્મા તણ શકતો નથી.

ઉદાહરક—હે મહારાજ ! સ્વર્ગની રચના કેવી છે, અને ત્યાંથી અજ્ઞમોકમાં જીવાત્મા ક્યારે અને શી રીતે જાય છે, તે વિષે વિસ્તારથી શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.

પ્રવાહણ—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! સ્વર્ગલોક અગ્નિ તત્ત્વનો બનેલો છે. તેમાં મધુવિદ્યામાં કલ્પા પ્રમાણે ઇન્દ્રિયાદિ દેવોનાં સ્થાનો આવેલાં છે. વળી દ્રાક્ષ ઋષિઓ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગરૂપ જીવનકોશને વસુધાન એટલે પ્રાણી માત્રનાં કર્મોનાં ફળના બંડાર રૂપ કહે છે. આ જીવનકોશમાં પૂર્વ દિશાને જુદું કહે છે, તેમાં કર્મકો જાય છે; દક્ષિણદિશામાં સદનામા એટલે યમપુરી છે, ત્યાં પાપાચારીઓ જાય છે, પશ્ચિમે રાશી એટલે વરુણદેવની નગરી આવેલી છે, અને ઉત્તરે સુશ્રુતા એટલે મહેશ્વરનું ધામ આવેલું છે. + સ્વર્ગની પરાકાષ્ટાએ આવેલ ક્ષુવમંડળનું ઉદ્ધવન કરીને જ્યારે યોગી મહલોકમાં જાય છે, ત્યારે ત્યાં તેને એક ક્ષપ સુધી રહેવું પડે છે. ત્યાં જીવાદિ પ્રજાપતિ સાથે મહલોકનો આનંદ તે ભોગવે છે. ક્ષપાન્તે અજ્ઞાના સનકાદિક માનસ પુત્રો ને લોકમાં રહે છે, તે જનલોકમાં તે યોગી આવે છે. જનલોકમાંથી તપોલોકમાં અને ત્યાંથી કેવળ સુખમય અજ્ઞલોકમાં તેને લઈ જવામાં આવે છે. અજ્ઞલોકમાં તે યોગીનો જીવાત્મા બે પરાધર્મ વર્ષ સુધી રહે છે. બે પરાધર્મ વર્ષ પછી અજ્ઞાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાની સાથે આ યોગીનો જીવાત્મા અજ્ઞલોકના આસપાસ રહેલા પૃથ્વી તત્ત્વમાં પ્રવેશ કરી પૃથ્વી તત્ત્વમય બને છે. આ રિચિતિમાં તે પોતાનું પૃથક્ત્વ ભૂલી જાય છે. કાળવશાત્ પોતાના લિંગ દેહમાંથી પૃથ્વી તત્ત્વ છુટું થાય છે ત્યારે અપરતત્ત્વમાં તે પ્રવેશ કરે છે. એમ ઉપર્યુપરિ કર્મે કર્મે મહતત્ત્વ સુધી આવે છે. મહતમાંથી પ્રકૃતિમય થાય છે, અને તેમાંથી કાળાન્તરે પ્રાણાપચીય રહી પંચિજ્યામે નિર્વિશેષ અજ્ઞરૂપ થાય છે. એ પ્રમાણે ને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને કમમુક્તિ કહે છે. +

૧ કર્મપણુ વિહિત, અવિહિત અને પ્રતિષિદ્ધ—એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે; યાગાદિવિહિત કર્મ છે, ગમનાદિ અવિહિત અને અજ્ઞહત્વાદિ પ્રતિષિદ્ધ કર્મ કહેવાય છે. જુઓ તેજ.

૨ કૃતકર્મથી ને ફળ પ્રાપ્ત થયું હોય તે ફળના અનુભવથી ને સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે તેને વાસના અથવા પૂર્વપ્રજ્ઞા કહે છે. જુઓ શંકરભાષ્ય, ત્યાંજ.

૩ જેને વિષે કંઈ મુકવામાં આવે તે આધાન અથવા અધિધાન. અદિયાં બુદ્ધિમાન ઇન્દ્રિયાદિ સિંગદેહનું આધાનસ્થૂલ શરીર છે. જુઓ બૃહદારણ્યકોપનિષદ અ. ૨ બ્રા. ૨ ક; ૧ ઉપર શંકરભાષ્ય.

+ જુઓ છાંદોગોપનિષદ અ. ૩ પ. ૧૫.

† જુઓ શીમદ્ ભાગવતરક ૪ ૨ અ. ૩.

ઉદાસક-હે મહારાજ! જીવાત્મા જે જે લોકમાં જાય છે ત્યાં વધારેમાં વધારે 'કંટસો' કાળ રહી શકે છે તે વિષે, તેમજ સ્વર્ગમાંથી બ્રહ્મલોકમાં જવાના ક્રમવિધે ફરીથી કહેવાને કૃપા કરવાની પ્રાર્થના કરું છું.

પ્રવાહણ-હે મુને! પ્રત્યેક લોકમાં તે તે લોકનાં ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય તે તે લોકના જીવો ભોગવે છે. પિતૃલોકનો દિવસ મનુષ્યલોકના દિવસ કરતાં ત્રીશગણો દીર્ઘતર હોવાથી પિતૃલોકમાં ગયેલો જીવાત્મા વધારેમાં વધારે ત્યાં ૩૦૦૦ વર્ષો સુધી રહી શકે છે. તેજ પ્રમાણે દેવલોક અથવા સ્વર્ગલોકના જીવોની આયુર્મયાદા ૩૬૦૦૦ વર્ષોની, મહર્લોકમાં બ્રહ્મના એક કલ્પ એટલે ૪૩૨૦૦૦૦૦૦ વર્ષોની તેમજ બ્રહ્મ અથવા સત્યલોકમાં બ્રહ્માનાં ૧૦૦ વર્ષો એટલે મનુષ્યનાં એ પચાસ વર્ષો અથવા ૩૧૧૦૪૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષોની હોય છે, તેટલાં જ વર્ષો સુધી પ્રલયકાળ રહે છે. પ્રલયને અંતે પુનઃબ્રહ્મા પ્રકટ થાય છે, અને પૂર્વ કલ્પ સમાન પુનઃ સૃષ્ટિ રમે છે.*

હે વિપ્રયં! સ્વર્ગમાંથી બ્રહ્મલોકમાં જવાનો ક્રમ દેવોને પણ અગમ્ય છે. તો પણ મહાપ્રતાપી ગાર્ગ્યના પુત્ર ચિત્ર યોગીશ્વરે પર્વકું વિધામાં એ વિષે કહ્યું છે કે-સચ્ચણ બ્રહ્મનો ઉપાસકયોગી સુપ્રમુખાદારા મૂર્ધાનો ભેદ કરીને અગ્નિ લોકપ્રતિ આવે છે. ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે વાયુલોક પ્રતિ, આદિત્ય લોકપ્રતિ, વરુણ લોકપ્રતિ, પ્રજાપતિ લોકપ્રતિ અને બ્રહ્મલોકપ્રતિ આવે છે. ત્યાં કામકોષાદિ અરિઓ રમેલો આર નામનો મહાત્મ-દ્રુદ છે. તે-દ્રુદના પરપા-રપર મુહૂર્તના અભિમાની ચેષ્ટિહા (બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત કરનાર ઉપાસનાને કામકોષધી હણનાર) નામના દેવો છે; ત્યાં વિરજ અથવા વિજરા નામની નદી છે; હૃદય અથવા સોમસવન નામનું વૃક્ષ છે; વિષ્ણુ નામનું બ્રહ્માનું સમારચન છે; તે સભામાં વિચક્ષણ (લૌકિક બુદ્ધિ) નામની વેદિ છે; અને અમિતૌજસ (પ્રાણ) નામનો બ્રહ્માનો પલંગ છે. મનમાં પ્રસન્નતા ઉપજાવનારી તેની ભાયા છે. વળી જ્યાં અંબા (શ્રુતિઓ) અને અંબાશ્રવા (બુદ્ધિઓ) અપ્સરા છે. અહિં અંબયા (ઉપાસના) નામની નદીઓ છે. અમિતૌજસ નામના પલંગમાં રહેલ બ્રહ્માને જાણનારો એ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. તેણે યોગીને આવતો જાણી, બ્રહ્મા શ્રુતિ અને બુદ્ધિરૂપી અપ્સરાઓને તેને લેવા માટે પૂજા સામગ્રી સાથે સામે મોકલે છે. ત્યાં તે અપ્સરાઓ તે યોગીની મધ્યવિધિ પૂજા કરીને તેને બ્રહ્મના અલંકારવડે અલંકૃત કરે છે. બ્રહ્મના જેવો થયેલો તે યોગી પછી મનવડે આર નામના-દ્રુદનું ઉલ્લંઘન કરી ચેષ્ટિહા નામના દેવોની સમીપ આવે છે. તે દેવો તેને નીકળે દૂર જતા રહે છે. પછી તે વિરજ નામની નદી પાસે આવે છે. તે યોગી તે નદીનું પણ મનવડે જ ઉલ્લંઘન કરે છે; અને અહિં તે પુષ્પપાપનો પરિત્યાગ કરે છે. તેના ઉપર પ્રીતિ કરનારાં મનુષ્યો તેનાં પુષ્પો મેળવે છે તેમજ તેના દેવીઓ તેનાં પાપો મેળવે છે. જ્યારે તે હૃદયવૃક્ષ સમીપ આવે છે ત્યારે પૂર્વે નહિ અનુભવેલો બ્રહ્માનો ગંધ ઘ્રાણ્યદારો તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે; જે પવિત્ર ગંધને સુંઘવાથી બ્રહ્મલોકથી ભિન્ન લોકમાં રહેલા મુગધોમાં પણ દુર્ગંધબુદ્ધિ થાય છે. તે યોગી જ્યારે સાલબ્ય નગર સમીપ આવે છે ત્યારે પૂર્વે નહિ ચાખેલો, અન્ય-રસોમાં હેવબુદ્ધિ ઉપજાવનારો તેમજ બ્રહ્મલોકમાં જ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરાવનારો બ્રહ્માનો

૨સ તેનામાં રસનાદારાએ પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે તે અપરાજિત નામના બ્રહ્મમંદિર પાસે આવે છે ત્યારે ત્યાંના દારપાળો તેના દર્શન માગથી જ હાથ જોડી, આસનપરથી ઉડી, જય જયનો ઉચ્ચાર કરી દારથી દૂર ખસે છે. ત્યાંથી તે વિશ્વ નામના સમાચારાનમાં આવે છે, ત્યારે તેનામાં 'હું બ્રહ્મા છું' એવો અદ્વંકાર મનદારાએ પ્રવેશ કરે છે. પશ્ચાત્ તે વિચક્ષણા નામની વેદિ પાસે આવે છે, ત્યારે પોતાની બુદ્ધિવડે તે વિવિધ વિશ્વને જુએ છે. પછી તે અમિતૌગસ નામના બ્રહ્માના પદ્મંગ પાસે આવે છે. તે પદ્મંગમાં બ્રહ્મા સ્થિત હોય છે. તે પદ્મંગપર તે યોગી પગવડે આરોહણ કરે છે. પછી બ્રહ્મા તેને કેટલાક પ્રશ્નો પુછે છે; જે પ્રશ્નોના તે યથાયોગ્ય ઉત્તર આપે છે; તેથી બ્રહ્મા તેને પોતાની સમાન ગણે છે. આ પર્વકું વિધા કહેવાય છે.*

ઉદાહરક—હે રાજન્ ! કેવળ પુરુષદ્વયા નિષ્કામયોગીશ્વરની મુક્તિનો કામ આપે કહો તેથી મારો આત્મા બહુ પ્રસન્ન થયો છે. પરંતુ હે રાજેશ્વર ! સર્વે ઉપામકોની આપે કહી તેવી એકસરખી ગતિ થાય છે કે તેમાં કંઈ ભેદ છે, તે કહેવાને કૃપા કરશો.

પ્રવાહણ્યુ—હે મુનિવર્ય ! ઉપર્યુક્ત મુક્તિનો કામ કોઈ વિરલયોગીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. બહુધા બાહ્યવિષયોથી યોગીઓનાં ચિત્ત આકૃષ્ટ થઈ વારંવાર તેઓના યોગનો બંધ થાય છે. તે પશુ જેઓમાં કેવળ સત્ત્વગુણનું અપરિમિત તેજ આપી રહ્યું છે. તેઓ યોગી બ્રહ્મ લોક સુધી જઈ શકે છે. તેઓ યોગી પશુ કલ્પાન્તે સ્વેચ્છાનુસાર દેવયોગી પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે. હે ગૌતમ ! દેવગંધર્વ, પિતૃ, આઘનદેવ, કર્મદેવ, મુખ્યદેવ, ધન્વન્તરી, વિરાટ અને હિરણ્યગર્ભએમ ઉત્તરોત્તર દેવોની સૃષ્ટિ છે. દેવગંધર્વો અને પિતૃઓ જીવલોકમાં રહે છે; સૃષ્ટિના આરંભકાળે જે દેવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે આઘનદેવો કહેવાય છે; સૃષ્ટિમાં અમુક કાર્ય કરવાનો જેઓને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ કર્મદેવ કહેવાય છે; ૮ વસુ, ૧૧ રૂદ્ર અને ૧૨ આદિત્ય મળીને ૩૧ મુખ્ય દેવો છે. આ સર્વે સ્થૂળ જગત્ જેને દેહરૂપ છે, તે પરમાત્માને વિરાટ, અને સૂક્ષ્મ જગત્રૂપ દેહવાળા પરમાત્માને હિરણ્યગર્ભ કહે છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! જે યોગી ઉપર્યુક્ત દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તે કાળાન્તરે ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી પરિણામે કેવળમોક્ષ પામે છે. પરંતુ જેઓ યોગબૃષ્ટ હોય છે, તેઓ પુનઃ મૃત્યુલોકમાં આવી ઉત્તમવર્ણ અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મ ધારણ કરી યથેચ્છ ફળ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈ શકે છે. હે વિપ્રવેં ! મત્ર દ્રષ્ટા મહાત્માઓ તથા સર્વસિદ્ધિ યોગેશ્વરોએ મનુષ્યના જ્ઞાન માટે જે કંઈ ભોધ કર્યો છે, તે મેં આપને કહ્યો. હવે આપને વિશેષ જે કંઈ પૂચ્છા હોય, તે સુખેથી કરો. હું યથાભિ તેનો ઉત્તર આપને આપીશ.

(આશુ)

માનશંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

* જુઓ કૌષીતકી બ્રાહ્મણોપનિષદ અ. ૧.

+ જુઓ કૃષ્ણ યજુર્વેદીય તૈત્તિરોપનિષદ ૨-૮; તથા બૃહદારણ્યકોપનિષદ. ૪-૩-૨૩

વેદકાલ વિચાર.

(મહેસ.)

(અનુસન્ધાન પ્રૃષ્ઠ ૨૭૭ થી.)

એ તારકા પુનઃ જ્યારે મૂળથી આર્યોનાં જ છે, ત્યારે આર્ય ભત્રીની ત્રણે શાખા મધ્યે આ પુનઃ સંબંધે કોઈ એક સરખી બીના હોવી જોઈએ. વેદ મધ્યે દેવધાન અને પિતૃધાન વિષયની કલ્પના સાર્વત્રિક થયેલી છે એમ કહેવાને કોઈ દરકત નથી. આ કલ્પના ધણે અંશે દિવસ અને રાત્રી અથવા પ્રકાશ અને અંધકાર સ્વરૂપ છે. ઋગ્વેદ (૯-૧૧-૩-૮) મધ્યે આકાશની નિચેનો ભાગ એટલે જ્યાં અપારસમુદ્ર આવેલ છે, અને જ્યાં વૈવસ્વત અર્થાત્ યમનુરાજ્ય આવેલ છે એવા પ્રદેશને પિતૃધાન કહેવામાં આવેલ છે. તેજ પ્રમાણે દેવધાન મધ્યે ઇન્દ્રનું રાજ્ય છે. આ પ્રમાણે એકંદરે આકાશ જોગાના એક પ્રકાશિત અને જ્ઞાન તેમજ બીજા જલમય અને અંધકાર યુક્ત એવા બે ભાગ કર્યા છે. આ દેવધાન અને પિતૃધાન રૂપી જોડાઈને એક ઠોણે જોડી આપરામાં આવ્યા છે. તે કામ વસંત અને શારદ સંપાતે કર્યું છે. આ સંપાતરધાન સ્વર્ગ ઉરે દેવલોક થા દેવધાનનું દાર થયું. આ દાર કબૂલ રાખવાથી તે દારને સાચવવા માટે કુતરાની કલ્પના પણ સંભરે છે, આ સ્વર્ગદારની કલ્પના વેદથી ઉતરી આવેલી છે.

પારસી લોકમાં આ વાત પૂરું પણે સમજાવવામાં આવી છે. તેમાં સંપાત એટલે ખાલી—નકામો દરવાજો નહિ, પણ દેવલોક અને યમ લોકમાં જવાનો પૂલ છે. તેને ચિન્મયત્ત સેતુ કહે છે. અને ત્યાં રહેનારા કુતરાઓ મૃત મનુષ્યોના આત્માને તે ચિન્મય સેતુ એ ધાગવામાં મદદ કરે છે. થીક કથામાં કૃષ્ણદાસ નામના ત્રણ માધાવજી કુતરા યમ લોકના દરવાજો રાખવામાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. અને ઋગ્વેદ (૧૦-૧૪-૧૦) માં યમના ચાર આંખોવાળા કુતરા તેનો રાજ્યમાર્ગ રોકીને બેઠાનું વર્ણન છે. આ બીનાના આશર્ય કારક સાદર્ય ઉપરથી તે તમામનું મૂળ એકજ છે, એ નિર્વિવારિત છે. પરંતુ તેનો આજ પર્વન્ત કોણે સમાધાન કારક અર્થે આપેલો નથી. પણ જોરપનમાં વસંત સંપાત થવાનું સમગ્રીએ હીએ ત્યારે કુતરાની દહીકત સ્વર્ગ અને યમલોકની સીમાને સાચુ પડે છે. અને પછી એ તમામ બિના આકાશમાં રચ્ય દીસે છે. આપણા મંથોમાં મૃત મનુષ્યના આત્માને યમલોકમાં જવાને એક નદી ઉતરવી પડવાનું વર્ણન છે, અને ધીસોલોકમાં પણ આવી જ કલ્પના છે. મૃગશીર્ષમાં વસંત સંપાત માત્રવાથી આ નદી તે આશ્રય ગંગા દોષ એમ સદજ સમજાય છે. યમલોકમાં જવા માટે આ નદી પાસે ધીસોલોકે અર્ગીસ-નૌકા-રાખેલી છે એમ માન્યું છે. ઋગ્વેદ (૧૦-૧૩-૧૦) માં પણ દિવ્યનાવ-નીલા-માં બેસીને ઉત્તમ લોકમાં જવા માટે વર્ણન કરેલું છે. ત્યાં દેવોમનાયમ્ એવા શબ્દ છે.

• ગરુડપ્રાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે વેનરણી નદી ઉતરવા માટે નેણાના ખર્ચ વાસ્તે મૃતની પાછળ એક માથ આપવી.

અર્ધવેદમાં પણ (૧-૮૦-૩) દિવ્યદ્યુતિઃ એવાં શબ્દ છે. આ બન્નેનું સરખાપણું તપાસતાં દિવ્ય કિંવા દેવીનો અર્થ આકાશમાં (દિવં સંબંધી) એવો ગ્રહણ કરવો જોઈએ. મહિમ્ન સ્તોત્રાદિ અર્વાચીન ગ્રંથમાં રૂઢિ દિવ્ય શરીર વર્ણવ્યું છે. આ રથને દિવ્ય શબ્દનો અર્થ “આકાશમાં” એવો યોગ્યો થયો છે. આ ઉત્તમ લોકમાં જવાનો માર્ગ સામ્યવા માટે દારાવેલા કુતરાનું બે પ્રકાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આકાશ ગંગાને સ્વર્ગની અર્થાત્ દેવયાનની સીમા સમજવાથી આ બિનાનો સહજ ખૂલાસો થઈ જાય છે. આ દિવ્ય નામ અને કુતરા-અર્ગેા નિવસ અને કેનિસે, એ નક્ષત્ર પુંજ છે. આ વિવેચન અને આકાશની સ્થિતિ ઉપરથી આવી કલ્પના રચવામાં આવી છે એમ માનવાને કારણ નથી. બદકે પૂર્વે અસ્તિત્વમાં હોનાર કલ્પના ઉપરથી આકાશના તારાનાં નામો મળેલાં છે. અનાર્થ લોકોની પુરાણ કથા ઉપરથી પણ એમ જ દીસે છે. આ પ્રકારે ત્રણે આર્થ શાખાની બીનાઓનું વિલક્ષણ સાદરજ જોવામાં આવે છે. આથી તે એક નદિ હોય એમ શંકા રહે છે. પરંતુ એક ગ્રંથમાં તેનું જૂડું જૂડું વર્ણન હોવાથી એવી શંકા નિર્મુળા કરે છે. રંગ, રૂપ, વચન, લિંગ એ બાબત કાંઈ અતિ મહત્વની નથી. ઋગ્વેદમાં સ્વર્ગદાર રક્ષક કુતરી અને કુતરો એકજ હોય એમ જોવામાં આવે છે. કારણ ઇંદની ગાય શોષવા માટે જ્યારે કુતરીને મેકલવામાં આવી ત્યારે તેને દૂધ પાવામાં આવ્યું હતું. પણ જ્યારે તે પાછી આવી ગાય જોવાનું ના કબૂલ કરવા લાગી ત્યારે તેને જે દૂધ પાવામાં આવ્યું હતું, તે ઇંદે લાત મારવાથી; ઓફી-વમન-કરી બહાર કઢાડી નાંખ્યું. એજ દૂધ તે આકાશ ગંગાનું પાણી કિંવા ઇંદ્રેશ શબ્દ પ્રયોગ પ્રમાણે દૂધની નદીએ સહજ લક્ષમાં આવે તેમ છે. ૧ ઋગ્વેદ (૪-૫૭-૫) માં યુનાશિરૌ ની સ્વર્ગના દૂધને પૃથ્વીપર વરસાવવા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. મેક્સ મ્યુલરના મતે એ યુનાશિરૌ કેનિસ ઉર્ફે આનપુંજ છે. ઋગ્વેદમાં (૧-૧૬૧-૧૩) ઋતુદેવતા ઋતુંની પાછળ સંવત્સર સમાપ્તિ સમયે આતને કરવાનો ઉદ્દેશ છે. એ વર્ણન કેનિસ ઉર્ફે આનપુંજ વર્ષારંભે અથવા પિતૃયાનની પૂર્વે સર્વોદય પહેલાં ઉદય થાય છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે તમામ બીનાનો અને વિશેષતઃ આન વર્ષારંભ કરતો આ બીનાનો તે સમયે વસંત સંપાત આનપુંજ અથવા મૃગશીર્ષમાં ચતો એમ માનવાથી સારો ખૂલાસો થઈ જાય છે.

આ ઉપપત્તી ઉપરથી બીજી પણ કેટલીક બાબતોનો સમાધાનકારક અર્થ લાવી શકાય તેમ છે. મૃગશીર્ષ સર્વોદયે હજવા લાગે ત્યારે વસંત ઋતુ શરૂ થવાથી સર્વ સૃષ્ટિ પ્રવૃત્તિ બને છે. પુરાણમાં વિષ્ણુનો જે સાત્ત્વિક ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે, તે આ મૃગશીર્ષમાં જોવામાં આવે છે. પણ એ નક્ષત્ર ચરસંપાતે સર્વાસ્ત બરાબર થાય ત્યારે તમામ બીના ફરી જાય છે. તે સંજયથી ઇંદ્ર વૃત્તના મુદ્દની ભૂમિ અથવા તે ભયંકર રૂઢિ રથાન છે એમ વૈદિક ઋષીઓના લક્ષમાં સહજ આવ્યું હતું. તાત્પર્યે એ નક્ષત્ર સાત્ત્વિક અને

૧ મૃગશીર્ષ પુંજ આકાશ ગંગાની ખાસે છે. ઇંદ્રેશમાં આકાશ ગંગાને દૂધનો માર્ગ - Milky Way કહેવામાં આવે છે. વિષ્ણુનો વાસ્તવ ક્ષીરસાગર અને Milky Way બંદુકા એકજ છે.

તામસિક એવા બે ગુણુવાળું એટલે વિષ્ણુ અને ૩૬ બ-નેતું ચોતક છે. આ પૈકી આદ્યાસિ એટલે વૈદિક ધૃત હોય એમ સર્વની માન્યતા છે. પણ આ વૃત્ર યમલોકના દારે કેમ આગ્યો એ વિષયે કોઈએ કાંઈ કહ્યું નથી. પરંતુ ઋગ્વેદ (૧-૮૦-૭; ૫-૩૨-૩; ૫-૩૪-૨; ૮-૯-૩-૧૪) માં નમુચીની બીનાનો સ્પષ્ટ અર્થ કરવાથી યથાર્થ સમગ્રાય છે. એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે, કે વૃત્ર એ ઋગ્વેદમાં પ્રુષ્કળ વખતે મૃગ સ્વરૂપે આવેલ છે. નમુચી અને વૃત્રના વર્ણન ઉપરથી તે બે હોય એવું કાંઈ સમજાતું નથી. વાજપી સીતે જોઈએ તો શુષ્ક, વિપ્ર, દુષ્ક, નમુચી, અને વૃત્ર એ તમામ ઇંદના યજુનાં નામે છે. મૃગ રૂપ ધારી વૃત્ર અથવા નમુચીનું ઇંદે મસ્તક છેદી મારી નાંખવાનું વર્ણન છે. આ ઉપરથી ૩૬ પ્રજાપતિનું મસ્તક તોડી નાંખ્યું તે અને મૃગના શિરઝેદનની બીના એક જ હોય એમ સહ જ સમગ્રાય છે. નમુચીને ૩૬ ઘરાવતિ એટલે દ્વરના પ્રદેશમાં મારેલા એમ ઋગ્વેદમાં (૧-૫૩-૭) કહેવામાં આવ્યું છે. આ પરાવૃત્તિનો અર્થ યમલોક ધાય છે. પણ ઋગ્વેદના દશમા મંડલમાં એક ઠેશણે (૭૩-૭) કહેવામાં આવ્યું છે, કે તવંચંચંચુ નમુચિ મચ્ચ સ્યુંદાસં કુષ્ઠાન ઋત્વંયે વિમાયં । ત્વંચંચંચં મગયે સ્યોનાન્વયો દૈવજાંજસેષ્ઠ ચાનાન્ ॥ ઇન્દે નમુચીને મારી દેવલોકનો માર્ગ મોડાડાકર્ચે. આ ઉપરથી નમુચીને મારવાનું નહીં ઠેકાણું દેવવાનનું દાર હેતું જોઈએ. વાજસનેયી સંહિતામાં (૧૦-૧૪) યગવિધિના વર્ણનમાં નમુચીના વધનો કાલ અને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. ત્યાં ઋત્વિ જ યજમાનને પૂર્વાદિ તમામ દિશામાં અને વસંતાદિ સર્વ ઋતુમાં (વસંત શિ-શિર પર્યન્ત) લેઈ જઈ વ્યાઘ્રચર્મ નિચે સંતાડેલો એક ધાતુનો કકડો દર ફેંદી આપતાં કહે છે, કે “ નમુચીનું શિર્ષ ફેંદી આપ્યું. ” આ શબ્દનો જો કોઈ પણ અર્થ થતો હોય તોતે એટલો જ છે, કે ઋતુ સમયે જેતાં શિશિરના અંત ભાગમાં કિંવા ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલા પિતૃયાનના દારે વૃત્રનો વધ થયો ત્યારે. આ ઉપરથી નમુચી કિંવા વૃત્ર ઉર્ધ્વ ગ્રીક્ષોકોનો આદ્યાસિ યમલોકના દારથી કેમ આગ્યો એ સમગ્રવામાં આવે છે.

નમુચીના મરણ સમયે તાંડગ બ્રાહ્મણ (૧૨-૬-૮) માં એક યમત્કારિક બીના આપવામાં આવેલી છે. અને તે ઉપરથી પુરાણોમાં દિરણકરૂપની અને ત્વસિંહ અવતારની હકીકત આપવામાં આવી છે. તે બીના એ છે, કે ઇન્દ્ર અને નમુચીની વચ્ચે એવું કંઈ હતું, કે ઇન્દ્રે નમુચીને રાત્રે કે દિવસે મારવો નહિ. તેમજ શુષ્ક અથવા ડિલ્લજ એવા કાંઈ પણ સ્થળથી મારવો નહિ. પરંતુ ઇન્દ્રે તેને દિવસ અને રાત્રિના સૌંધ સમયે ઉપોદય વ્યતિત યજ્ઞ સંપોદય થવાના પહેલાં પાણીના શીજીથી મારી નાંખ્યે. તેનું આયુષ્ દૈનિક નહિ હોવાથી વર્ષકાલના આરંભે થનારું છે. આ સમયને દેવવાન અને પિતૃયાનના સંધિનો છે. કારણ ઋગ્વેદમાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે નમુચીના મરવાથી દેવલોકનો માર્ગ ખૂદલો થયો એમ કહ્યું છે. પણ એજ બીનાનો પાછળનો ભાગ અર્ધાત્ ઇન્દ્રે નમુચીને પાણીના શીજીથી મારવા વિષયની હકીકત વિશેષ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. ઋગ્વેદમાં (૮-૧૪-૧૩) ઋષાંકેતે નમુચેઃ શિરઃ હન્દ્રોદવર્તયઃ ઇન્દ્રે નમુચીનું મસ્તક પાણીના શીજીથી ફેવી રીતે છેદી નાંખ્યું તેનું વર્ણન છે. અર્ધાત્ નમુચીને જ્યારે દેવવાનના દાર પાસે મારવામાં આગ્યો, અને તેનું મસ્તક આજ પણ જેવુંને તેવુંજ જેવામાં આવે છે, ત્યારે આકાશગંગા

સિવાય ખીજ કયા પ્રકારનું આ શીજુ હતું ? આકાશને સાગરની અને ચંદ્રમાના શીજુની ઉપમા આપવાનો સંસ્કૃત કવિવરોનો ઉદ્દેશ્ય સુખાવિતમાં આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે, કે નેદન મોમંડલ મંજુ રાશિને તાશ્વતારાનવફેન મંગા. શિવ મહિમ્ન સ્તોત્રના ૧૭ શ્લોકોનું સાર.....તારાગણગુણિત ફેનોદ્ગમરુચિઃ એટલે ચંદ્રમાના પ્રકાશવડે જેના શીજુનું રમણિયત્વ વૃદ્ધિગત થાય છે. એ પુંજને રૂપના મરતકે ગંગાપ્રવાહનું વિશેષણ આપતાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપક આકાશ ગંગા જેના મરતકપર આવેલ છે, તે રૂપવતઃ કેવડા મોટા હોવા જોઈએ. ખગોલને વલય ભૂત થયેલ આ આકાશગંગાનું આથી સરસ વર્ણન શિવ સ્વરૂપની કલ્પનાને માટે હોતું અશક્ય છે. વળી એજ મહિમ્ન સ્તોત્રના ૨૨ શ્લોકને અવલમ્બી પ્રજાનાયનાય પ્રસન્ન મમિકં સ્યાંદુહિતરંગતં રોહિત્ ભૂતાંરિમયિષુ મૃપ્યસ્ય વપુષા । ધનુસ્પાણેર્યાતં દિવમપિસપત્નાકૃત મમું પ્રસન્તં તેડ્યાપિત્યજાતિ નમૃગવ્યાધરમસઃ” રહેરવકન્યાભિલાપી પ્રજ્ઞપતિને બાણવડે વિધી નાંખ્યાનો ઉદ્દેશ્ય સમજાય છે. આ તમામ બાબત આકાશમાં જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે શિવના મરતક ઉપર ગંગા એટલે રૂપ ઉર્ધ્વ વ્યાધના તાર પાસેની આકાશગંગાના પદ્મ હશે, એવો કવિનો આશય સ્પષ્ટ દીસે છે. મહિમ્ન કારે પ્રતિતાત્માને બ્યારે આકાશગંગાના શીજુની ઉપમા આપી, ત્યારે વૈદિક ઋષિને તે ઉજ્જવળ પ્રતિભા જોવામાં આવે તેમાં શું નૂતન છે ?

પારસી ધર્મ ગ્રંથમાં મિથ્ર, રાક્ષસ ઉપર પોતાનું વનંતરૂપી વજ્ર ફેંકતો હતો એવું વર્ણન છે. પારસી દસ્તુરના મત પ્રમાણે વનંતનો અર્થ આકાશગંગા થાય છે. અર્થાત્ પારસી શીજુરૂપી રાક્ષ તેજ આકાશગંગાઃ એમ નિઃસંશય કહે છે. આ પ્રમાણે સંપાતની આપણે માનેલી રિયતિ મુજબ નમુચીની ખીનાનો ખૂલાસો થઈ જાય છે.

પૌરાણિક કથામાં રૂપને મરતકે ગંગા, રમણનમાં રહેનાર અને કિરાતવેષવાળા ખતાવવામાં આવ્યા છે. આ ખીનાનો પિતૃયાનતા દારે અને આકાશગંગાથી જરા નિચે વ્યાધ તારાં-છે તેને રૂપ સમજવાથી ખુલાસો થઈ જાય છે. પરંતુ આ ખીનાને પ્રસ્તુત પ્રશ્ન સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. રૂપની વાર્ષિક ક્રિયાની રિયતિ જતાવનારી ખીના આપણે જોઈએ છીએ. વસંતસંપાત ઓરવનમાં આવવાથી પ્રજ્ઞપતિ અર્થાત્ ઓરવનથી વર્ષારંભ થાય છે. હવે રૂપે પ્રજ્ઞપતિને માર્યો, અને પૂર્વે કલા પ્રમાણે પ્રજ્ઞપતિ સંવત્સર અને યજ્ઞ એ તમામ શબ્દ સમાનાર્થક હોવાથી અર્થાત્ રૂપે પ્રજ્ઞપતિ ઉર્ધ્વ યજ્ઞને સંવત્સરને આરંભે માર્યો હતો, આ ખીનાને આધારે, દક્ષયજ્ઞને રૂપે વિધ્યસકયો એ કથા રચવામાં આવી છે. મહાભારતમાં તતઃ સયશં વિવ્યાધ રૌદ્રેણ દ્વદિ પિત્રિજા સપક્ષાન્તસ્તતો યજ્ઞો મૃગો મૂત્વા સપાવકઃ ॥ સતુતેનૈવ રૂપેણ દિશં પ્રાપ્ય વ્યરાજત અન્વીયમાનો રુદ્રેણ યુધિષ્ઠિર નમસ્તલે ॥ ૧ ॥ રૂપે યજ્ઞનું હૃદય બાણથી વિધી નાંખ્યું. પછી તે વિદ્ય થયેલ યજ્ઞ, અગ્નિ સહયગ થઈ ગયો અને તેજ સ્વરૂપથી આકાશમાં જઈ રૂપ પછવાડે પડી તેજ સ્વરૂપે સાં વિરાજમાન થયો. (પરંતુ ઉક્ત શ્લોકમાં મૃગનું શિર્ષ નહિ વિધતાં તેના હૃદય વિધ્યાની વિગત આપવામાં આવી છે. આ ઉપરથી સમજા મૂગ આકાશમાં

હોવા વિષેની ભારતીય કાળે કલ્પના કરવામાં આવેલી હોય એવું દીસે છે.) આ બિના ઉપરથી રૂદ્રને યજ્ઞનું નામ પ્રાપ્ત થયું. તાંદુલ આદ્ય (૭-૨-૧) અને તૈત્તીરીય આદ્ય (૧-૩-૯-૨૨-૧) માં આ પ્રજ્વલિતની દલીલ તરફ નિરાળા આપવામાં આવી છે. પરંતુ એ ગમે તે હો. પણ રૂદ્રે યજ્ઞ ઉરે પ્રજ્વલિતને સંવત્સરારંભે માર્યાની વિગત સત્ય છે. આ કાળ સમજાવે ખીણ એક સ્થાનક દલીલ પછી છે. શૂલગવ યજ્ઞ વસંત અથવા ચરદ્ નક્ષત્રમાં આદ્રી નક્ષત્ર કાળે કરાવવાનું વિધાન આશ્વાસાન ગૃહ સૂત્ર (૪-૯-૨) માં કહેવામાં આવેલ છે. હાલ વાક્યનો અર્થ, જે દિવસે ચંદ્ર આદ્રી નક્ષત્રમાં આવે તે દિવસે એવો કરવામાં આવે છે. પણ તે દિવસ કયો? યજ્ઞનો આરંભ કરવા માટેનો ગણવો? મૂળ અર્થ વસંત અથવા ચરદ્ નક્ષત્ર મધ્યે આદ્રી નક્ષત્રે પૂર્ણ માસ કિંવાદર્શ માસ હોવાથી આ યજ્ઞનો આરંભ કરવો. એમ કહેવામાં આવે છે. આવે. અર્થ કરવાથી આ યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયો તે સમયે વસંત સંપાત આદ્રી નક્ષત્ર પાસે હતું. સંપાત કેટલાક કાળથી પાછું આવવાથી પૂર્ણ માસ કિંવા દર્શમાસ ગ્રહણ કરવો સક્ય ન હોવાને સખ્યે આદ્રી નક્ષત્રમાં ચંદ્ર આવે ત્યારે ચરદ્ નક્ષત્રનો કોષ્ટ પછી દિવસ આરંભનો માનવો એવો અર્થ થાય છે. પરંતુ આ ખીના બહુ ખાતરી રાખવા લાયક નથી. રૂદ્રની પાસે કુતરા છે એ વાજસનેવી સંદિતાના વર્ણન ઉપરથી વૈદિક સ્ત્રીઓને વ્યાધ અર્થાત્ રૂદ્ર પાસે શ્વાન પુંજની ખબર હોવાનું દીસે છે. આ ખીના દક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

આ પ્રમાણે મૃગશીર્ષમાં વસંત સંપાત થાય છે એમ માનવાથી આપણા પુરાણના મુખ્ય મુખ્ય દેવતાના મૂળ અને સ્થાન તે તારકા પુંજની અથવા તેની આસપાસ કયે ઠેકાણે આવેલા છે એ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો થઈ જાય છે. વસંતમાં આવનાર સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા વિષ્ણુ દેવતા, મેઘવિદ્યુદાદિના અભિપ્રિત રૂદ્ર અને વર્ષારંભ કરનાર યજ્ઞદેવતા પ્રજ્વલિત, એ તમામની એકજ જગા નક્ષી કરી છે. એકંદરે ત્રિમૂર્તિનું પૂર્ણ સ્વરૂપ આતારકા પુંજમાં વસંત સંપાત આવવાથી પ્રતિબિંબિત થાય છે. દત્તાત્રેય નામની ત્રિમૂર્તિનું સ્વરૂપ શ્વાનરૂપી વેદમાં અનુગમ્ય માન વર્ણવેલી છે. મૃગશીર્ષના ત્રણ તારા અને તેની પાછળ ચનારા શ્વાન ઉપરથી તેના સ્વરૂપની કલ્પના કરવી કઠિન નથી. આકાશના ખીળ કોષ્ટપછી ભાગ મધ્યે એ તમામ બાળત આટલી મનોવેધક રીતે એકત્ર યજ્ઞેલ હોય એમ કહેવું કઠિન છે.

મૃગશીર્ષ વિષયે વિચાર કરતાં ગ્રીક લોકોએ ઓરયન પુંજને એ મૃગશીર્ષ નામ આપવા માટે 'પ્રુટાર્કનું' શું કહેવું છે તે આપણે અમારી તપાસનું છે. અને ઓરયન પુંજમાં વસંત સંપાત થાય છે, એ ખીના વિષયે વૈદિક બાળતોનું પરીક્ષણ પછી કહ્યું છે. આ તારકાપુંજનું નામ અને આકૃતિ, ગ્રીક, પારસી, અને ભારતીય આયોં એક ખીળથી દૂર હોવા વિષે હરાવે છે. એ વિષે વિચાર કરતાં ઓરયન નામ સુદ્ધાંત તે સમયે વસંત સંપાત મૃગશીર્ષના તારા પાસે થતો એમ સારી રીતે સમજાય છે.

અમદાવાદ નહિ પણ આમદાવાદી સખ્દની પરંપરા પાણિનીના સમય સુધી આપણે કલેશ છોડે. આ સખ્દ નક્ષત્ર વાચક હોવાને સખ્યે તે આમદાવાદી પૌણ્દિમાના નામ ઉપરથી થયો એમ કહેવું ખૂબ ભરેલું છે. દાદ્યન સખ્દ નક્ષત્રમાં આપવામાં આવ્યો નથી.

પણ અર્થવેદ અને બ્રાહ્મણમાં જોવામાં આવે છે. પાણિનીનામતે હા શબ્દનો અર્થ " જવું " અથવા " લાગ કરવું " એવો થાય છે. અને તેના ટ્રાંસીટાન્સ અને સમય એવા બે અર્થ થાય છે. આ હાલન શબ્દના અર્થન અને આગ્રથણ અર્થાત્ અર્થના પિંકે યજ્ઞ—શબ્દનો સંબંધ જોવાથી આ બન્ને અર્થોનાં કારણો જાણવામાં આવે તેમ છે. અર્થના વર્ણમાં બે વિભાગ પ્રાચીનકાળથી માનવામાં આવે છે. દેવતાન અને પિતૃમાનના રૂપે એ બાંગ પૂર્વથી છે. આ વિષયે આગળ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ અર્થન શબ્દને હ લગાડવાથી હાલન શબ્દ સંકળે થાય છે. આ પ્રકારે આરંભે સ્વર હોય તેવા શબ્દને હ લગાડવાની રીતિ આજ પણ આપણામાં ચાલુ છે. ઉદાહરણરૂપે ઈસ્ટરી (ઇતિહાસ) શબ્દ ઇસ્તરી ઉપરથી નીકળેલો છે એમ મેડસમૂહરે પોતાના બાપાંશાસ્ત્ર નામના ગ્રંથમાં બતાવેલો છે. માટે અર્થન શબ્દ ઉપરથી હવન અને તે ઉપરથી હાલન શબ્દ સિદ્ધ કરવામાં કંઈ વિલક્ષણતા નથી. એક શબ્દના બે રૂપ થવાથી સંકળે તેના અર્થ એક બીજા સાથે વિચિત્ર કાર્ય પ્રસંગે ઉપયોગ થતાં અર્થ બિન્નત્વ વાળો થાય જ. આવા શબ્દોને સંસ્કૃત કાશકારે યોગ રૂઢ કહેલા છે. અર્થાત્ આ શબ્દમાં ધાત્વર્થ અને રૂઢી એ બન્નેનો યોગ યોગી ભાગ હોય છે. તે પ્રમાણે અર્થના પહેલાનો અર્થ વર્ણ અર્થ કાલમ ગણી હાલન શબ્દનો સંબંધ વર્ણનો વાચક છે એમ માનવું જોઈએ. અર્થના હવન માનવાથી આગ્રથણ એટલે આગ્રક અર્થન આ આગ્રક હવન કિંવા અગ્ર હવન એવો થાય. અને હવનને પાણિનીના પ્રસાદિ ગણના અન્વયે હાલન થવાથી અગ્રહવનનો અગ્રહાલન એવું રૂપ થાય.

(આગળ ચાલુ)

હસવદ-કાઠિયાવાડ.

પ્રભાશંકર રતનજી ઉપાધ્યાય.

શું વાંચવું.

(મહેલું.)

" To hold the mirror upto Nature. "

જ્ઞાન એ આત્માની નૈસર્ગિક વાંછના છે અને તે મેળવવાનું એક સાધન પુસ્તકોનો અભ્યાસ છે, પણ જ્યાં સુધી તે વાંચેલું હોય છે તે ઉપર વિચાર કરવામાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન પરિપક્વ થતું નથી તે જેમ જેમ તેના ઉપર સતત મનન કરી આપણે તેને અપરોક્ષ જ્ઞાનની રીતિમાં લાવીએ છીએ તેમ તેમ તેનું ખરું રહસ્ય સમજી શકીએ છીએ. એ આપણા જ્ઞાનનું ખરું તત્વ બને છે. આવા જ જ્ઞાનનો આપણે બવહારમાં ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ, તેથી જ વિદ્વાનોનું એવું કેહવું છે કે To know is to be એટલે મર્યાદા જ્ઞાન જ. આપણો સ્વાનુભવ છે) અને સ્વાનુભવજ મર્યાદા જ્ઞાન છે, તેથી જ જ્ઞાન આપણી સ્વભાવસિદ્ધ જરૂરીઆત છે અને તેનું ખરું સ્વરૂપ આપણું છે તો પણ અસંખ્ય પુસ્તકો જે આ જમાનામાં આપણી નજરે પડે છે તેમાંથી ક્યાં ક્યાં પુસ્તકોનું આ-

પણ અધ્યયનકરતું જોઈએ અને તેમનો અભ્યાસ કેવી પદ્ધતિથી થવો જોઈએ એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાની ઘણી જરૂર છે. ખરી રીતે આપણા જીવનનો ઘણોજ થોડો વખત આપણે જ્ઞાન મેળવવામાં રોકી શકીએ છીએ; અનેક વ્યવસાય અને ઉપાધીને લીધે ઉદ્ભવતી મનની વ્યથતા, ઉદર નિર્વાહને માટે કરવો પડતો કાળક્ષેપ તેમજ સ્વાભાવિક જરૂરી-આતોમાં કાઢવો પડતો વખત, વગેરે, સ્થિતિનો વિચાર કરતાં એમ માત્રમ પડે છે કે રાત ટૂંકી અને વેપ ઘણા, એવી સ્થિતિ આપણી છે. દુનિયામાં હજારો, પુસ્તકો, ચોપાનીયાં, વર્તમાન પત્રો દરરોજ છપાય છે તેમાંથી સારા નરસાનો વિવેક કરી, આપણે તેનો ઉપયોગ કરવો એ આપણને હાલમાં પરમ આવશ્યક છે, કારણ કે આપણા ઉદ્દેશ આપણા જીવનને ઉચ્ચતર અને સુખમય કરવાનો છે અને જ્ઞાન સિવાય કદી તે નીવડે એમ નથી. જ્યાં સુધી આપણે સારા વિચાર આપણા મનમાં બરી શકીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણી કૃતિ સારી નીવડે એ અશક્ય છે, કારણ કે કીવાનું સૂક્ષ્મ કારણ વિચાર છે તેથી આપણી જીવન ભાવના ઉચ્ચ થાય અને આપણું કર્તવ્ય આપણે યથાર્થ રીતે કરી શકીએ એવાં પુસ્તકો વાંચવાની આપણને ખાસ જરૂર છે: આ ઉપરાંત એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે જે પુસ્તકો વાંચવાથી આપણો વખત નકામો જાય તથા આપણા મન ઉપર ખરાબ સંસ્કાર પડે તેવાં પુસ્તકો હંમેશાં આપણી નજર અમળથી દૂર રેહવાં જોઈએ.

ખરાબ વિચારની, એટલે ખરાબ પુસ્તકો વાંચવાથી આપણા મન ઉપર પરાણ પશુ અસર થાય છે; તેથી નહારી ટેવ દૂર કરવાને માટે અને વખત તથા જીવન સમિતનો નકામો વ્યય ન થાય માટે સારાં પુસ્તક વાંચવાની ખાસ જરૂર છે.

ક્યાં પુસ્તક સારાં ને ફાયદાકારક છે એ બાબતનો કંઈ પણ નિર્ણય કરતા પહેલાં આપણે પ્રથમ કેટલા પ્રકારના વિચારકો તથા લેખકો સામાન્ય રીતે અનુભવીએ છીએ, તે જાણવાની જરૂર છે કારણ કે વિચારની ગૂઢતા તથા સૂઝગતાના પ્રમાણમાં જ વાચકનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. જે અન્યકર્તાના વિચાર ઘણા ગહન હોય તો આપણી યોગ્યતા સરેજા વિચાર સમજના જેટલી હોય તો તેવું કદિત પુસ્તક વાંચવું એ વખત તથા હાર્ય શક્તિનો નકામો ઉપયોગ કરવા બરોબર છે; કેટલાની મતલબ એ નથી કે ગૂઢ વિષયનાં પુસ્તકોના અભ્યાસનો આરંભ કરવો જોઈએ, પણ લખવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે વાચકને તેની મન: સ્થિતિને અનુકૂળ પુસ્તક મળ્યું હોય તો વધારે આનંદ અને લાભ થાય છે ને ક્રમે ક્રમે વધારે ગહન વિષયનો અભ્યાસ કરવા માંગવો એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો સુલભ રસ્તો છે. સાધારણ રીતે તત્ત્વચિંતકો (thinkers) ત્રણ પ્રકારના હોય છે. 'ઉત્તમ મધ્યમ અને દનિષ્ઠ તેથી પુસ્તકોના પશુ સુખ્ય ત્રણ ગ્રામા વિભાગ પાડી શકાય. ઉત્તમ વિચારક એ જ્ઞાનના દલિકાસરૂપી વૃક્ષમાં ગ્રન્થિરૂપ છે. તેમના પૂર્વગમીઓના સર્વ વિચાર તેમનામાં કેન્દ્રિત થાય છે અને બાવી કાળની વ્યવસ્થાને માટે નવો વિચાર પ્રવાહને ઉત્પન્ન કરે છે. આવી રીતે મહાનુ ચિંતકો જૂત અને ભવિષ્ય કાળના સંયોજક પૂલ રૂપ છે, તેથી તે તેમના ગંભીર વિચારથી તેમનો યોગ્ય વ્યવસ્થિત કરે છે, આવાજ વિચારકોનું વિશ્વના ગૂઢ નિયમો શોધે છે. તે નિયમો સર્વમાન્ય હોય છે. વિશ્વ યંત્રની સુંદિત રચના તેમની દષ્ટિને પારદર્શક લાગે છે અને અમુક વિશાળ નિયમ તથા મહાનુ વિચારને પ્રસિદ્ધ કરે છે. આવા વિશાળ નિયમના

શોધક તથા મહાન વિચારના ઉત્પાદક દુનિયામાં યુગે યુગે ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં ચર્ચા મચા છે. હોમર શેક્સ્પીઅર વાદ્મિક ભવભૂતિ તથા શ્રીકૃષ્ણ જેવા કવિઓ પ્લેટોને એરિસ્ટોટલ કન્ટ અને હેગલ, શંકરાચાર્ય અને કપિલ જેવા તત્ત્વ વેત્તાઓ કાઇરટ મદમદ બુદ્ધ ઓરોસ્ટરે દૌન્દ્યુશીઅસ જેવા ધર્મિષ્ઠ મહાત્માઓ વગેરે, મહાન પુરુષો એ જ્ઞાનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં ગંભીર વિચારો ઉપજાવ્યા છે. કુદરતની ચૂંદતની કાંઈ પણ સરળતા જે આપણે અનુભવીએ છીએ તે આવાજ ચિંતકોને આભારી છે. તેમણેજ વિશ્વના નવીન નવીન સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપણને આપ્યો છે. આવા ઉત્તમ ચિંતકોના વિચારથીજ આપણું જીવન ઉચ્ચતર અને સુખમય બનવાનો સંભવ છે. તેમના વિચાર અમુક યુગ ઉદેશને ઉદેશીને હોતા નથી પણ તે સર્વમાન્ય અને અનુભવસિદ્ધ હોય છે. સર્વકાળને દેશ સિદ્ધ હોય છે. તેમને પુસ્તકોના અભ્યાસની બદ્ધ જરૂર નોડતી. તે તો પુસ્તકના ઉત્પાદક છે. તેમણે તો આંતર દર્શનની મદદથીજ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. They looked inwards and found Nature there.

આવા ઉત્કૃષ્ટ વિચારકોને આપણે પ્રથમ પંક્તિએ મૂક્યા છે, તેમની કૃતિને કરોળી-આની કૃતિ સાથે સરખાવી શકીએ. જેમ કરોળીઓ તેના પેટમાંથી ચીકણો પદાર્થ કાઢી પોતાની જાળ બાંધે છે તેમ આવા વિચારકો જ્ઞાન માટે બાહ્ય સાધન ઉપર ધણેજ યોગ્ય આધાર રાખે છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ આંતર દર્શનની મદદથી નવીન વિચાર ઉપજાવી શકે છે, માનસશાસ્ત્ર વેત્તાઓ આવી શક્તિને ઉપચાયક (Conspicuous) બુદ્ધિ કહે છે. તેથી ઉત્તરતી રિચિતિના વિચારકો આ પ્રથમ પંક્તિના ચિંતકો ઉપર મુખ્યત્વે કરીને તેમના જ્ઞાનને માટે આધાર રાખે છે. ઉત્તમ વિચારકોએ જે મહાન વિચાર પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય છે તેમને નવીન સ્વરૂપમાં પ્રસારણમાં તથા વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરવાનું કામ આ મધ્યમ પંક્તિના ચિંતકોથી વખતમાં ચાલે છે. જે ઉત્કૃષ્ટ વિચાર મહાન વિચારકોએ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય છે તેમનું દેશ કાળ અનુસાર રૂપાંતર કરી નવીન સ્વરૂપમાં જનસમાજ આગળ મૂકવામાં આવે છે. મૂળ સિદ્ધાંતમાં યોગ્ય ફેરફાર કરી અમુક દેશ તથા કાળની પરિસ્થિતિને બાંહેબસ્ત કરવો એ આવા મધ્યમ પ્રકારના ચિંતકોનું કર્તવ્ય છે. ઉત્તમ પ્રકારના વિચારકોએ જે વિચાર ઉપજાવ્યો હોય છે તે તે સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરી સાધારણ મનુષ્ય સમજી શકે તથા વ્યવહારમાં મૂકી શકે તેવું તેનું રૂપાંતર મધ્યમ પ્રકારના વિચારકો ઉપજાવે છે. તેમને બાહ્ય સાધન ઉપર વધારે આધાર રાખવો પડે છે. તેમનામાં ઉપચાયક શક્તિ હલકા પ્રકારની હોય છે તેમજ વિશ્વના મર્મ બાગ શોધવાની તીવ્ર દૃષ્ટિ તથા બુદ્ધિ તેમનામાં હોતી નથી.

વિચાર સૃષ્ટિપર તો તેમનું કર્તવ્ય મધ્યમાબ્ધી બરાબર છે. જેમ મધ્યમાબ્ધી જુદી જુદી વસ્તુઓમાંથી મધ જેવો નવીન પદાર્થ ઉપજાવી શકે છે તેમ આવી જાતના ચિંતકો જુદા વિચારનું સદશીકરણ કરી તેમના જગતને અનુસરતો નવીન વિચાર ઉપજાવે છે. આના કરતાં હલકી પંક્તિના લેખક કે વિચારકો મૂળ સિદ્ધાંતને ટાપ ટીપથી નવા સ્વરૂપમાં મૂકે છે, તેને ધણેજ સ્પષ્ટ કરે છે, સાદામાં સાદી રિચિતિમાં ચૂંદ વિચારને લાવે છે. ઉત્તમ પ્રકારના વિચારકોના વિચાર ઉપર આ કનિષ્ઠ પ્રકારના લેખકો કે વિચારકો વિવેચન ટીકાને વિસ્તાર કરે છે. કોઈ નવીન સત્ય તેમનાં પુસ્તકોમાંથી જડી આવતું નથી. મૂળ સત્યોનું

સાદી બાબામાં પિઠ પેપથુજ માલુમ પડે છે. દેશ કે કાળના વિચારનો કાંઈ રંગ તેમના વિચારમાં જણાઈ આવે છે. મૂળ ઉત્તમ ચિંતકોના વિચારજ જુદા સ્વરૂપમાં આપણી નજરે પડે છે. વિશ્વના કેટલાક મૂઢ પ્રશ્નોનો ખુલાસો જે મહાનુ ચિંતકો આપી ગયા હોય છે તેથી કાંઈ સદજ પણ વધારો કે સુધારો આ દનિષ પ્રકારના લેખમાં જોવામાં આવતો નથી. જે ફર પડે છે તે તે કાંઈ વિગત (details) માંગ પડે છે. તેમના આ સંગ્રહાત્મક વૃત્તિ કીડીની કૃતિ બરોબર છે. જેમ કીડીઓ દાણાના કણ જુદી જુદી જગાએથી એકઠા કરે છે તેમ આવા લેખકો જુદા જુદા વિચારનો સંગ્રહ કરે છે. ખીજા પ્રકારના લેખકોમાં જે યોદી ઉપચાયક બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે તે આત્મનામાં હોતી નથી. જેમ ધર્મવ્યવસ્થામાં, સંકેત કે ધર્મ કીયાથી જે અસર પ્રાકૃત પ્રરૂપ ઉપર થાય છે તેવીજ અસર પ્રાકૃત મનુષ્યના મન ઉપર આવા પ્રકારના લેખકોથી થાય છે. તેઓ જે સત્ય વધારે મૂઢ હોય છે તેને સાધારણ મનુષ્યની મનઃ સ્થિતિ અનુમાર અનુકુળ પડે તેવું તેને સાદું કરે છે. વધારે દાખલા ફઝીલ તથા વિગતો પૂરી પાડી તેમના ઉપર તે સત્યની સાચી અસર કરી શકે છે, પણ ચિંતક તરીકે તેમની ક્રીમિત ઘણી ઓછી છે. આવી રીતે મૂળ સિદ્ધાંતના હોય તથા ગુણુ ન્યાયપુરઃસર કાળાન્તરે જણાઈ આવે છે અને તેજ વિચાર જન સમાજની ઉન્નતિને પ્રાધક થવાને બક્ષે બાધક નીવડે છે. તેથી જનસમાજને વધારે ઉન્નતિ સ્થિતિએ લાવવાને માટે કોઈ મહાનુ તત્વચિંતકની જરૂર પડે છે, કે તે તેના નવીન વિચારથી જનસમાજને બ્યવસ્થિત કરી સંસાર ચક્રને ફરી પ્રગતિમાનુ કરી શકે.

આટલા વિવેચનથી આપણને જણાય છે કે જગતના જ્ઞાનના ખસ શોધકોનો મૂળ સિદ્ધાંત સત્યતા ઉત્પાદકોજ છે "બીજું બધું" તો રપટીકરણ તથા રૂપાન્તર છે.

" " On Inspection of the catalogue brings me continually back to the few standard writers, who are on every private shelf, and to these it can afford only the most slight and casual additions. The crowds and centuries of books are only commentary and exculpation echoes and weakness of these few great voices of Time "—(Emerson).

તેથીજ બેકનનું કહેવું છે કે કેટલીક ચોપડીઓનો કેટલોક ભાગ વાંચવાનો છે, કેટલીક ચોપડીઓ ઉપર ઉપરથી વાંચવાની છે, અને યોદીકોનોજ ધ્યાનપૂર્વક, પૂરેપૂરો અભ્યાસ કરવાનો છે. જે યોદી ચોપડીનો બરોબર અભ્યાસ કરવાનો છે તે જતન વિચારકોના પુસ્તક પરત્વે છે. જેથી જેવી રીતે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ વિચારકોને લેખકો તથા પ્રકારના છે તેવી રીતે વાચકો પણ તથા પ્રકારના છે. વાચકે પોત પોતાના અધિકાર મુજબ લેખકના પુસ્તકોનો લાભ લેવો પણ જે અભ્યાસની જિજ્ઞાસા વધારે તીવ્ર હોય તે બુદ્ધિબળ વિશેષ હોય તો કાળ તથા સક્તિનો નકામો વ્યય થતો જણાવવાને હમેશાં પ્રથમ પસિલના ચિંતકોના પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું. જે પુસ્તક વાંચવાથી આપણને કોઈ નવીન વિચાર સૂત્રો

નથી તે પુસ્તકથી આપણું જ્ઞાન કોઈ પણ રીતે વધી શકતું નથી. વાંચવાનો ઉદ્દેશ વાચકે જાતે અન્ય કર્તાના વિચારની મદદથી સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો છે, ને જે આપણા વિચાર તે પુસ્તક વાંચવાથી ઉત્તેજિત ન થાય તો તે પુસ્તક નકાર્યું છે એમ સમજવું. વિધનરૂપ રહસ્ય સંબંધી જે અનેક પ્રશ્નો છે તેના કંઈ પણ ખુલાસા સંબંધી આપણને વિચાર કરવાની સામગ્રી જે પુસ્તકમાંથી જાણી આવતી નથી તે પુસ્તક વાંચવાથી આપણે વખત નકામો જાય છે એટલુંજ નહીં પણ મન ઉપર નકારો બોલે વધે છે. ઘણી ચોપડીઓ વાંચવાથી પ્રાપ્ત થએલા પરોક્ષ વિચારથી આપણા મનમાં ગુચ્છવાડો થાય છે વિચાર કરવાની શક્તિ ઘટતી જાય છે, કલ્પના શક્તિ કુદિત થાય છે સ્મરણ શક્તિ નબળી પડી જાય છે. તેથી નકારી ચોપડી વાંચવાથી હૃદયી વધારે બોલે આપણા મગજ ઉપર પડવાથી તેની સ્વાભાવ સિદ્ધ શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, માટે આવા કારણને લીધે હમેશાં આપણે પ્રાચીન પણ પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો વધારે ફાયદાકારક છે; કારણ કે જેમ કાળાંતરે દરેક પુસ્તકનો લય થાય છે ને જે અત્યુત્તમ પુસ્તકો હોય છે તેનેજ જનસમાજ પ્રતિષ્ઠિત ગણે છે, સારા અથવા નરસા પુસ્તકની પરિક્ષા કાળજ કરે છે. તેથી જે અસંખ્ય પુસ્તકો છપાયાં અથવા લખાયાં હશે તેમાંથી આપણે ઘણાજ યોગ્ય ચિંતકોને સર્વ માન્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત ગણીએ છીએ. જે પુસ્તકમાં ખરું તત્ત્વ હોય છે તેનેજ જનસમાજ સ્વીકારે છે અને મીઠા બધા કાળ પ્રવાહમાં ડુબી જાય છે. તેથી આપણે યોગ્ય પણ પ્રતિષ્ઠિત ચિંતકોનો પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી એ આપણા હવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે પણ હાલના જમાનામાં કળારો ચોપડીઓ માસિકો વર્તમાનપત્રો દિન પ્રતિદિન આપણી નજરે પડે છે તેમાંથી શું જાણવું તેને માટે મહાત્મ તત્ત્વ ચિંતક એમરસન ત્રણ વ્યવાહારપયોગી નિયમ બતાવે છે.

(૧) જે પુસ્તકને છપાયાં એક વર્ષ થયું નથી તે વાંચવું નહીં. (૨) ક્ષત પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકોજ વાંચવાં. (૩) જેનો તમને શોખ હોય તેવાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ આપણે ઉપર જોયું છે કે દરેક વસ્તુની કીમત કાળ પોતેજ કરે છે. પુસ્તકની સાચા સારતાનો વિવેક પણ કાળાંતરે જનસમાજ કરી લે છે. તેથી કોઈ પણ પુસ્તકને છપાયાં એકાદ વર્ષ થયું હોય નહીં ત્યાં સુધી તે પુસ્તકની ખરી યોગ્યતા જણાઈ આવતી નથી પણ સાહિત્યનેકળાનાં જુના પુસ્તકોનો અભ્યાસ વધારે લાભકારક છે કારણ પ્રાચીન લોકના જેવા કલ્પનાના તીવ્ર વ્યાપાર હાલમાં આપણે અનુભવી શકતા નથી તેથી જેમ સાહિત્ય જૂનું હોય છે તેમ તે વધારે કીમતી ગણાય છે. વિજ્ઞાન એટલે જે જ્ઞાનનો માધાર બુદ્ધિ ઉપર છે ને જેમાં દિન પ્રતિદિન સુધારો કે વધારો થવાનો સંભવ છે તે શાસ્ત્ર-મત્યાસે જેમ તાજા પુસ્તકોમાંથી થાય તેમ લાભ વિશેષ થાય છે; તેથી વિજ્ઞાનના પ્રાચીન પુસ્તકો વાંચવાથી કંઈ વિશેષ લાભ નથી પણ વિજ્ઞાનના હાલના પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકો વાંચવાથી વધારે ફાયદો થઈ શકે એમ છે.

કુદરતમાં આપણે હમેશાં નવીનતા અનુભવીએ છીએ. નવીનતા યા ભિન્નતાએ કુદરતનું જ્વન તત્ત્વ છે. તેથી આપણે દરેક વ્યક્તિમાં કંઈ ને કંઈ વિલક્ષણતા જોઈએ છીએ. પછી

તે શારીરિક હો કે માનસિક. માનસિક વિશ્લેષણતા દરેક મનુષ્યના અભ્યાસની રૂચીમાં જણાઈ આવે છે તેથી ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવવાનો મુગમ રસ્તો એ છે કે દરેક મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ વિષયનો અભ્યાસ કરવો, કારણ કે જે વિષયનો આપણને શોખ હોય છે તે વિષયમાં આપણે થોડી મેદનતે નિપુણતા મેળવી શકીએ છીએ. તેથી આપણને જે વિષયનો શોખ હોય તે વિષયના પુસ્તકનો આપણે અભ્યાસ કરવો વગરે કાયદાકારક છે. જો કે એકજ વિષયનો પૂરો અભ્યાસ કરવો એ જ્ઞાનના હાથના વિસ્તારને લીધે આવશ્યક છે તો પણ કોઈ એકજ વિષયની નિપુણતાથી આપણું મન સંકુચિત થઈ જાય છે તે તેનો સમપ્રવાણ વિકાસ થવાને બદલે અમુક એકજ દિશામાં વિકાસ થવાથી અન્ય શક્તિઓ સંકુચિત રહે છે. વ્યવહારમાં પણ જ્ઞાનના આવા સંકોચને લીધે ઘણો ગેરજામ થાય છે તેથી કોઈ એક વિષયના વિશેષ અભ્યાસ સાથે આપણને બીજા વિષયની કેટલીક સામાન્ય હકીકતની ખાસ જરૂર છે Every thing of something and something of everything. વિજ્ઞાનવેત્તાને સાહિત્યનો કેટલોય શોખ હોવાથી તેનું જીવન ઉચ્ચતર થાય છે. સુવિખ્યાત વિજ્ઞાનવેત્તા ડાર્વિન તેની ઉત્તર અવસ્થામાં કે કોઈ ઇસિદ્ધાનું આરવદન નહીં કરી શકવાથી તેને સર્વ સાધારણ સિદ્ધાંત શોધવાની ટેવ જે શુદ્ધ લાગતી હતી તેનું હૃદય દ્રાવક ચિત્ત તેણે આપ્યું છે. તેવીજ રીતે સાહિત્યના શોખીનને વિજ્ઞાનની હકીકત ધણી લાભકારક નીવડે છે આવી રીતે આપણને વિશેષ તેમજ સામાન્ય વિષયના જ્ઞાનની જરૂર છે.

આપણને જે વિષયનો શોખ હોય તે ઉપરાંત આપણને આપણા ધંધાને લગતા પુસ્તક વાંચવાની જરૂર છે કારણ કે આપણા ધંધામાં વધારે વિનયો નીવડું હોય તો આપણા અમુક ધંધાને લગતી હકીકત આપણે જાણવી જોઈએ વખતના ફેરફાર સાથે ઉદ્ભવતું નવું જ્ઞાન એ આપણા ધંધા મુધારવાને માટે ખાસ જરૂરનું છે કારણ કે જ્યારે વધારે સારી હકીકત આપણને મળે છે ત્યારેજ તેનું અનુરૂપ આપણે ફેરફાર કરી શકીએ છીએ. તેથી પુસ્તકશાળાને કારખાનાના સાધન રૂપ કેહવામાં આવી છે.

આપણે ગમે તે વિષયના પુસ્તકો વાંચતા હોઈએ પણ જ્યાં સુધી આપણે આપણા પોતાના ઉદ્દારને મદદ કરનાર પુસ્તકો વાંચી બોધ મેળવ્યું કરીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણા જીવનનું એક ઘણું ઉપયોગી તત્ત્વ જૂઠી જઈએ છીએ મનુષ્યમાં ધર્મ જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે પણ તે તીવ્ર હો કે મંદ હો, અમુક કાળે ઉદ્દીપન હોય કે ના હોય પણ હોશ પંચની સોય અમુકજ દિશામાં વળે છે તેમ પ્રલસ કે પરોક્ષ રીતે મનુષ્યથી ધર્મના દરકોઈ સ્વરૂપ તરફ આકર્ષાય છે. તેથી એક મહાત્માએ ઉચ્ચારેલું છે કે જો મનુષ્ય આખી સંપ્રદિનો સ્વામી થાય પણ જો તેનો આંતર આત્માનો વિનાશ થાય તો તે વ્યર્થ છે માટે ધર્મ વાસના જાગૃત કરવા; જાગૃત હોય તો સતેજ કરવાને મનોરૂતિને પરમાત્મામાં એકાકાર કરવા ધર્મ પુસ્તકનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત જ્યારે આપણે આપણને અનુકૂળ વિશેષ વિષયના અધ્યયન મિત્રાય સામાન્ય જ્ઞાન મેળવતા હોઈએ ત્યારે આપણું કંપના શક્તિ; તર્કશક્તિને, તે લાગણીને કેળવવા તરફ હમ્મ આપણું નેત્રએ આ શક્તિની ખીચાટ આપણા જીવનને પ્રાપ્ત્ય કરવાને

માટે ઘણી જરૂર છે કેવળ સ્મરણ શક્તિને સંયમિત કરવાં કરતાં ખીજી શક્તિઓનું પોષણ કરી તેનો વિકાસ કરવાથી આપણને અત્યંત સુખ મળે છે શું વાંચવું એ વિષયનો અન્ત લાવવા પહેલાં આપણે નક્કી કરવાનું છે કે આપણે ફક્ત પુસ્તકોજ વાંચવા જોઈએ અને તે પણ ગૂઢ વિષય કે વર્તમાન પત્ર નવલકથા મોપાનીયા વગેરે જેને આપણે સરળ સાહિત્ય કહીએ છીએ તે વાંચવું જોઈએ જો કે જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે ઉત્તમ તત્ત્વ ચિંતકોના પુસ્તકોના અભ્યાસની જરૂરી જરૂર આપણને છે તેટલી સરળ સાહિત્યની નથી તો પણ સરળ સાહિત્યની જરૂરેતો છેજ. વર્તમાનપત્રોથી આપણે દુનિયાના દરેક ભાગની હકીકત જાણી શકીએ તે નિત્યનિત્ય વિષયનો ચર્ચાનો લાભ લઈ શકીએ છીએ તેમજ નવલ કથાથી આપણી મનોવૃત્તિઓનું સક્ષમ સ્વરૂપ આપણે અનુભવીએ છીએ તથા અમુકજ માસની જનસમાજ સ્થિતિનું તાદશચિત્ર આપણા મગજ ઉપર પડે છે તો પણ આણું સરળ સાહિત્ય જો સંગીન સાહિત્યને ઠેકાણે પ્રખળ થવું જાય તો ઘણી હાની થાય એ નિઃસંશય છે વર્તમાન પત્ર વગેરે સગળ સાહિત્યના સાધનથી ફક્ત હકીકત તથા માહિતી મળી શકે છે પણ તે હકીકત તથા માહિતીના સંયોજકરૂપ સિદ્ધાંત તો ઉત્તમ સાહિત્યમાંથીજ મળે છે. માટે જો હકીકત મેળવવી હોય તો વર્તમાનપત્ર વગેરે સરળ સાહિત્ય તરફ લક્ષ આપવું પણ સંગીન માન મેળવવાની ઈચ્છા હોય તો કોઈપણ વિષયના પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવો એ સુલભ રહેતો છે,

મુળજ્ઞાન હીરાસાસ ચાકશી.

ધર્મ.

(મળેલું.)

(અનુગ્રંથાન ગતાંકથી.)

ધર્મનું છઠું લખાણ ઇન્દ્રિય નિયમ છે. ઇન્દ્રિય નિયમ અને દમમાં ફેરફાર અંતર છે તે દમના લંકણમાં જણાવેલ છે. તેમ ઇન્દ્રિય નિયમનો સંક્ષિપ્ત અર્થ પણ ત્યાં જણાવેલ છે. પણ આંહી તેને માટે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની માત્ર અપેક્ષા છે. ઇન્દ્રિયોની સાથે તેના અનુકૂલ વિષયોનો યથેચ્છ ભોગ તેનો રાધ કરી નિયમિત રીતે ભોગવવું એ ઇન્દ્રિય નિયમ કહેવાય છે. કોઈ પૂર્વ પક્ષ કરી એમ કહેશે કે ઇન્દ્રિયોના યથેચ્છ ભોગના રાધમાં શું ધર્મ આવી ગયો ? તો તેનો જિત્તર પક્ષ એ છે કે ઇન્દ્રિયો અને તેના અનુકૂલ વિષયોના ભોગથી અતઃકરણમાં એક પ્રકારના સુખજનક સંસ્કારો પડે છે. જેમ જેમ એ ભોગ અધિક ભોગવાય છે તેમ તેમ તેના સંસ્કારો હૃદયમાં જાણ જિત્તરે છે. સંસ્કારોથી સ્મૃતિની ઊત્પત્તિ થાય છે, અને સ્મૃતિથી પુનઃ તેવા ભોગ માટે ઇચ્છા થાય છે, સહિનો નિયમ એવો છે કે ભોગ અને ભોગતા એ જીભયનો અભિયોગ એવો એ દેવાધિન છે. આમાં એક વસ્તુની ઇચ્છા કિંવા પુરૂષ પ્રયત્ન અતિ જીવયોગનો નથી. તેથી કરીને પરિણામ એ આવે છે કે ભોગ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છતાં તેના માટેની વાસના-ઇચ્છા-નિવૃત્તિ પામતી નથી. ભોગ્ય

વસ્તુની અપ્રાપ્તિ અને વાસનાની અનિવૃત્તિ એ એક પ્રકારની ચિંતા છે. ચિંતા એ એક પ્રકારની માનસિક વ્યાધિ છે અને હૃદયને અતિ દુઃખરૂપે જળુાય છે. હૃદયના સત્વને ખેંચી દે છે અને શરીરને પણ નિઃસત્વ કરી નાંખે છે. આ પ્રમાણે તન અને મન નિઃસત્વ થાય છે તેથી કરીને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો પુરુષાર્થ યર્થ થકતો નથી અને તેને લઈને તે સંસારમાં દુઃખમય હવન ગાળે છે. એ સિવાય અન્ય રીતે વિલોકીએ તો ત્યાં પણ એ દુઃખ વીણુ અન્ય કંઈ પણ દૃષ્ટિ પથમાં આવશે નહિ. આપણે પૂર્વે વિલોકી ગયા છીએ કે સંસ્કારોથી સ્મૃતિ અને તે દ્વારા વાસના હૃદયને છે. એ વાસનાથી વાસનિક પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ પદાર્થ યર્થએ છીએ, એ પ્રવૃત્તિમાં પદાર્થની પ્રાપ્તિની તિન વાસનાના કાંઠે ધર્માધર્મની દૃષ્ટિ રહી શકતી નથી. વિશ્વ નિયમ એવો છે કે જે જેવું વાવે તે તેવું લણે તે નિયમાનુસાર દરેક અધર્મ કોઈ રીતે તેના દુઃખ રૂપ કટવાં દ્રવ આત્મા વીણુ નિવૃત્ત થતો નથી સંસારમાં જેટલાં જેટલાં દુઃખ આપણી દૃષ્ટિમાં આવે છે તે આવા પ્રકારના કોઈ અધર્મરૂપ પાપ કર્મનો વિપાક છે. તો પ્રીય વાચક વિચાર કરજે આ ક્રાંતિ કારણ આપણી ઇન્દ્રિયોનો અનિયમ નહિ તો બીજું શું ? કેવળ દેહના નિર્વાહાર્યે સામાન્યુસાર ઇન્દ્રિયોનો નિયમિત ભોગ એ ઇન્દ્રિય નિયમ છે અને તે ધર્મ છે એ સિવાય તેનો યથેચ્છ ભોગ અધર્મ છે, પરિણામે દુઃખ આપનાર છે અને તેથી કરીને તે ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે. તેનો નિયમિત ભોગ માત્ર આદરણીય છે એમ મનુ જેવા સિદ્ધ જનોથી કથન કરાયું છે.

સાતમું લક્ષણ ધી: એટલે બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિની શુદ્ધિ કરવી એ પણ એક ધાર્મિક લક્ષણ તરિકે મનાય છે. બુદ્ધિની શુદ્ધિ એટલે શું ? એ પણ જાણવું જોઈએ.

આપણી બુદ્ધિમાં ધણા પ્રકારનો વિગ્રમ હોય છે અને એ વિગ્રમના કારણે નારિકતા, પ્રમાદ, મોહ દત્તાદિ અનેક દુર્ગુણો હૃદયને છે, તો તે વિગ્રમને દૂર કરી તેને સ્થળે આરિતકતા, અપ્રમાદ અને સદ સંદ વિવેક દત્તાદિ સદ્ગુણોનો હૃદયને ક્ષાપનો એ બુદ્ધિની પરિશુદ્ધતા છે. હવે પ્રશ્ન એ રહે કે એ શુદ્ધિ કેવા સાધનોવડે થાય ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એ સાધન તે દર્શન બક્તિ હિંવા ઈશ્વર પ્રીત્યે નિષ્કામ કર્મ એમ બે સાધનો છે. તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ એક હિંવા ઉભય લેવાં. વળી કોઈ કહેશે કે વિદ્યાથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે. માટે ધર્મના લખાણ તરિકે એક વિદ્યાન કહે તે તો આપતે તો તેનો જવાબ એ છે કે, વિદ્યાથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ નથી થતી પણ તેની સમગ્ર શક્તિ વધે છે, અને તેથીજ એક સ્થળે એમ કહેવામાં આવેલ છે કે:—

નિષ્ણા તોડિર્વાહિ વેદાન્તે સાધુર્ત્વં નૈતિ દુર્મનઃ ।

ચિરંજલનિધૌ મમ્મૌ મૈનાકદ્વ માર્દવમ્ ॥

જેમ મૈનાક જલધીમાં ચિરકાલ નિમગ્નરૂપે મદુતાને પામતો નથી તેમ દુર્મન પુરુષ પણ વેદાન્તમાં નિષ્ણાત થયા છતાં સાધુપણને પામતો નથી. આ પ્રમાણે વિદ્યાથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે એમ માનવું એ ખૂબ ભરેલું છે. બુદ્ધિની ગાન શક્તિ વધે છે એ વાત સત્ય, બાકી શુદ્ધિ તો નથીજ થતી, શુદ્ધિ તો ઈશ્વર બક્તિ અને તેના પ્રીત્યે નિષ્કામ કર્મથી થાય છે. એ બુદ્ધિ પરત્વે એક અન્ય વિચાર પણ છે અને તે એ છે કે આપણું અંતઃ

કરણ જે તે ચાર ધર્મોવાળું છે. એક ધર્મ તે સંકલ્પ વિકલ્પ છે, અને તેને લાઇને તે મન કહેવાય છે. બીજો ધર્મ તે સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત પણ નિશ્ચય રૂપે રહે છે અને તેને ધ્વજને તે યુદ્ધિ કહેવાય છે. ત્રીજો ધર્મ તે અહંપણ છે અને તેને લાઇને તે અહંકાર કહેવાય છે. અને ચોથો ધર્મ તે ચિંતનપણું છે અને તેને લાઇને તે ચિત્ત કહેવાય છે આ પ્રમાણે મન, યુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એમ ચાર ધર્મોને લઈ ચતુષ્ઠય અંતઃકરણ કહેવાય છે. એમાં નિશ્ચયરૂપ ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી એ પણ યુદ્ધિની શુદ્ધિ કહેવાય છે. એ નિશ્ચય એટલે અંતઃકરણની સ્થિરતા, ધ્વજ ભક્તિ અને નિષ્કામવડે થાય છે. વિદ્યાવડે નહિ. કિંતુ વિચાર કરતાં એમ સમગ્રય છે કે વિદ્યાની કારણતા એટલે કે તેની ઉત્પત્તિનું મૂલ કારણ યુદ્ધિ છે. અર્થાત્ કે યુદ્ધિવડે વિદ્યા છે, વિદ્યાવડે યુદ્ધિ નથી. પ્રકૃતિના સત્વ, રજ અને તમો ગુણથી અંતઃકરણ બનેલું છે. સત્વગુણ છે તે રિધર, સ્વચ્છ અને પ્રકાશમય છે, રજે ગુણ ચચળ સ્વભાવનો છે અને તમો ગુણ છે તે અપ્રકાશજડ સ્વભાવનો છે, સત્વ ગુણથી જ્ઞાન થાય છે રજેગુણથી વાસના ઉપજે છે અને તમો ગુણથી મોહ અને અજ્ઞાન ઉપજે છે. આથી સદજ્ઞેન સમગ્રય એમ છે કે જ્ઞાનનું કારણ વિદ્યા નથી પણ યુદ્ધિ છે, યુદ્ધિનું કારણ નિશ્ચય છે. નિશ્ચયનું કારણ પ્રકૃતિના સત્વગુણ છે અને એ સત્વ ગુણના આવિર્ભાવનું કારણ શ્રી ઈશભક્તિ અને તદર્થે નિષ્કામ કર્મ છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પણ ગીતામાં અર્જુનને પ્રબોધતા એમજ કહ્યું છે કે:—

તેષાં સતત યુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિર્પૂર્વકમ્ ।

દદામિ યુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાંતિતે ॥

તાત્પર્ય કે જોએ સતત એકાગ્ર ચિત્તવડે મને પ્રીતિપૂર્વક ભજે છે તેઓને હું યુદ્ધિ યોગ આપું છું કે જેનાવડે તેઓ મને પામે છે. આમાં પણ યુદ્ધિનો યોગ કરાવું છું તેનું રહસ્ય એજ છે કે અંતઃકરણમાં, મને પ્રેમ પૂર્વક ભજવાથી, સત્વ ગુણનો આવિર્ભાવ થાય; અને એ આવિર્ભાવથી અંતઃકરણ સ્વચ્છ અને રિધર થાય છે. એજ યુદ્ધિ અને તે તેને ભજવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી હવે સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યાથી યુદ્ધિની શુદ્ધિ થતી નથી પણ ઈશ્વર ભજનથી કિંવા નિષ્કામ કર્મથી; વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં એને અંતઃકરણની શુદ્ધિ કહે છે. અને તે પણ એજ વસ્તુ રિચિત છે.

યુદ્ધિ પછી ધર્મનું આદ્ય લક્ષણ વિદ્યા છે. વિદ્યા મેળવવી એ પણ એક ધર્મ તરિકે ગણાય છે તેનું કારણ એજ કે જેટલા જેટલા અનર્થો થાય છે તે સર્વેનું કારણ અવિદ્યા-અજ્ઞાન-જે માટે વિદ્યાની એટલે કે જ્ઞાનની ધર્મ માટે ઘણી અગત્ય છે, એમ સર્વે કોઈ નિઃસંશય સ્વીકારે છે. વિદ્યા એ પ્રકારની છે એક પરા અને બીજી અપરા. પરા તે આધ્યાત્મિક એટલે કે બ્રહ્મ જ્ઞાન સંબંધી, અને અપરા તે આધિભૌતિક એટલે કે વેદોક્ત કર્મ સંબંધી અને તે સિવાય ઇતર અનેક જે વ્યાવહારિક વસ્તુઓ છે તે સંબંધીનું જ્ઞાન, તે પણ એ વિદ્યામાં સમાઈ જાય છે. ધર્મ પરત્વે એ ઉભય વિદ્યાની અપેક્ષા છે. કારણ કે એમાંથી એકથી સંસાર ચાલે એમ નથી. કેવળ એકથી વ્યવહાર ચાલે એમ નથી, જે ચલાવવા જઇએ તો પરિણામ અનિષ્ટ આવે છે અને તેથી એક સ્થળે ઉપનિષદમાં એમ કહેવામાં આવેલ છે કે:—

વિદ્યાંચાવિદ્યાંચયસ્તદ્વેદોમયમ્ સદ્ ।

અવિદ્યાયા મૃત્યુંતીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃત મશ્નુતે ॥

જે વિદ્યા અને અવિદ્યાને સાથે લાગી જાય છે તે અવિદ્યાથી મૃત્યુને ઉત્તરી વિદ્યાથી અમૃતને પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મ રહસ્ય એ છે કે કેવળ એક જ વસ્તુથી આપણા સાંખ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, પણ તેમાં ઉભયની અવેશ્ણા છે. અવિદ્યા એટલે વેદાન્ત કર્મ સંબંધીની વિદ્યા, કિંબુદના જે વડે આપણી સાંસારિક સ્થિતિ સુઅવસ્થિત રહી શકે તત્સંબંધીનું જે જ્ઞાન તે અવિદ્યા હવે એ અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી જાય છે એનું રહસ્ય એ છે કે કર્મ અને તેનું ફલ શું છે, અર્થાત્ કે કર્મ અને તેનું ફલ ઉભય વૈનાશિક છે. તેથી તે મૃત્યુ વાચક છે એમ જાણી તેનાથી વિરક્ત થાય છે એટલે કે ઉક્ષેપ છે. અને વિદ્યાવડે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે એનું રહસ્ય એ છે કે સાંસારિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ છે એમ જાણ્યા પછાત તે પ્રવૃત્તિમાંથી વિરામ પામીએ છીએ. પણ એ વિરામ પામેલું મન સ્વસ્થ રહી શકે નહિ પણ બે એમ જાણ સંબંધીની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલ હોય તો પોતાનો આત્મા અમૃતરૂપ છે એ જાણી શકે તો તેનાવડે એટલે કે વિદ્યાવડે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. પણ કોઈ પૂર્વ પદ્ધતિ કરી પ્રશ્ન કરશે કે વિદ્યાથી વસ્તુ સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી અવિદ્યાની શી જરૂર છે ? તો તેનો ઉત્તર પદ્ધતિ એ છે કે જંતુ માત્રના હૃદયમાં સંદેવ વાસના સ્પર્શ કરે છે, એ વાસના કોઈ પર્યયની પ્રાપ્તિ માટેની હોય છે. પર્યય એટલે નામ અને રૂપવાળી વસ્તુ જેના યોગ અને ભોગથી હૃદયને આનન્દ થાય, પરંતુ એનો યોગ થયો એ પુરુષાર્થને આધિન છે. પુરુષાર્થ એટલે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ-શીલ મન. કદ પ્રવૃત્તિથી એ યોગ થશે એ માટે એ પ્રવૃત્તિનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. આ પ્રવૃત્તિનું જે જ્ઞાન તે અવિદ્યા અણુથી માંડી મહત્ત્વ પર્યન્ત જ્ઞાનરૂપની નિષ્પીઠ વસ્તુઓ નશ્વર છે-નાશ પામવા વાળા છે; ક્ષરણ શીલ છે. આ વસ્તુ વિજ્ઞાને પ્રવૃત્તિથી મન વિરામ પામે છે. મનનું પ્રવૃત્તિમાંથી વિરામ પામવું, એજ અવિદ્યાથી મૃત્યુને તત્ત્વું એટલે કે પ્રવૃત્તિ અને તેનું ફલ એ મૃત્યુ વાચક અવિદ્યા છે. તેમાંથી વિરામ પામવું તેઓથી નિરક્ત થવું. હવે એ વિરામ પામેલા મનની સ્થિતિ શી ? માનસ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રિઓ સારી રીતે જાણી શકે એમ છે કે મન કેવળ નિરાકર રૂઢી શકે નહિ. એને કોઈને કોઈ પ્રકારનું આકર્ષન બેઠાએ. એ આકર્ષન તે જાણ કે જે અમૃત છે તેનું હોવું બેઠાએ. વિદ્યા એટલે જાણ સંબંધીનું જ્ઞાન અર્થાત્ જાણ કે જે નિત્ય, અખણ એક જ સ્વરૂપે રહે છે, તત્ત્વવિષયક જ્ઞાન-વૃત્તિનું તત્ત્વજ્ઞાન થવું. વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં એને વૃત્તિ વ્યાપ્તિ કહે છે. હજી પણ એ શાસ્ત્રાનુસાર કહીએ તો જ્ઞાનકાર વૃત્તિ. એ વૃત્તિ ધરી અને તેમાં સ્થિતિ ચિરકાલ પર્યન્ત યવી એ અમૃતની પ્રાપ્તિ તે પણ આજ. આવી રીતે વિદ્યા અને અવિદ્યા એ ઉભય મત્રી ધર્મરૂપ વિદ્યાના લક્ષણરૂપે વિદિત છે; અગત્યરૂપ છે અને સાધક છે.

ધર્મનું નવમું લક્ષણ સત્ય છે. સત્ય એટલે સાચું બોલવું એટલુંજ નહિ, પણ મન વાણી અને કર્મ કંઈ એક નિશ્ચયે સત્ય રીતે વર્તવું. એટલે કે મનની અંદર કોઈનું અદિત દેખવું અને વાણીથી હિત વદવું, કર્મથી કોઈનું અદિત કરવું અને વાણીથી કરેલું કે દેહકાર અદિત કરતો નથી, આવી રીતે જે બોલું આચરે છે તે પાપાત્મા છે. આત્મવિશ્વાસ ધાતક છે વ્યસત્ય ચરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે એવો પુરુષ મરણ પછી અસૂય નામના દેહમાં જાય છે કે જ્યાં માદતમ અધિકાર શીલ્ય કઈ નથી. પણ જે સત્ય વરે છે, ચરે છે, તે પ્રશસ્તમય લોકને વિરે મરણ પછી પ્રવેશ કરે છે. આંહી તમ્મ અને પ્રશસ એ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વાચક સમરો છે. પણ વસ્તુ વિચારથી સિદ્ધ થાય છે કે કુઃખ માત્રનું કારણ અજ્ઞાન

છે અને સુખતું કારણ જ્ઞાન છે, માટે અસસથી અજ્ઞાન અને તે દ્વારા દુઃખની ઊત્પત્તિ થાય છે એટલે તે અધર્મ છે અને સત્યથી જ્ઞાન અને તદ્વારા સુખની ઊત્પત્તિ થાય છે માટે તે, ધર્મ છે. બ્યવહારિક દૃષ્ટિયા પણ દરેક પુરુષ સત્યજ વદે અને આચરે તો બ્યવહાર કેટલો સરલ અને સુખમય થઇ પડે અને જો તેથી બિચરું અસસ વદે અને આચરે તો બ્યવહાર કેટલો કઠણ અને દુઃખમય થઈ પડે તે સમજવું અતિ મુશ્કીલ નથી. આ પ્રમાણે બ્યવહારમાં પણ તેની અતિ ઘણી અપેક્ષા છે.

સહિતો એવો કોઈ નિગૂઢ નિયમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે કોઇ પણ કાર્ય પાર પાડવામાં તેની સહાયે અનેકધા વિધ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. એ વિધ્નો એ એની પરિક્ષા છે. તેમાંથી જ્યારે પાસ થવાય ત્યારે વસ્તુ સાધ્ય થાય. યોગી લોકો કહે છે કે જો મનુષ્ય નિરંતર સત્ય જોશે અને આચરે તો તેનામાં સત્યપણાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે જ વસ્તુ વદે તે ને પ્રમાણે થાય પરંતુ એ સત્યની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાર પહેલાં એને અસત્ય ખોજવાના પ્રસંગો ઘણા આવી પડે અને સ્વસ્થ દૃષ્ટિયા તેમાં લાભ પણ જણાતો હોય પણ એ માત્ર કુદરત દ્વારા પ્રયોજનો છે એમ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી જાણી અંગ રહેવું જોઈએ. ક્વચિત્ તો એટલી હાની થવા બેસે છે કે મનુષ્ય હૃદય એ સત્યને ધરી રાખે એ બહુ કઠણ થઈ પડે છે. ક્વચિત્ શરીર પદ્માં મુઘીની હાની થવા બેસે છે. બ્યવહાર દૃષ્ટિએ આ સમજી દુઃખપ્રદ જણાય છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી એ એક પરિક્ષા છે. તેમાંથી પાસ થવું છે. માટે એમ થવુંજ જોઈએ એ એક ધ્વિરી નિયમ છે અને થાય છે. પ્રાચીન અર્વાચિન એમ એના બે એક દર્શાવે છે.

સત્ય પ્રિય પ્રાતઃ સ્મરણીય માહાત્મનો હરિશ્ચંદ્ર અને દશરથ એએ એનાં વિશુદ્ધ આદર્શરૂપ છે. કેવળ સત્યની ખાતર તેણે રાજ્ય પાટનો ત્યાગ કર્યો. આટલા ત્યાગથી એની પરિક્ષા પૂર્ણ થઈ નહિ. હજી એના પર ઋણ હતું એના નિવારણ માટે પ ની અને પુત્રને વેચ્યા અને પોતે પણ વેચાણો. હજી પણ એની પરિક્ષાની અવધિ આવી નહિ. જે અંતિમ ચિત્ર ગમે તેવા નિર્દય અને કઠણ હૃદયને પણ દ્રવાવે ત્યાંજ એના સત્યની પુર્ણાહુતિ થાય છે, જ્યારે તારામતિ પ્રિય પુત્ર રાહીતતા સવને અગ્નિ સંસ્કારાર્થે લઇ આવે છે, ત્યાં તેઓની પરસ્પર ઓળખાણ થવા પછી પણ પોતાનો કર આપ્યા વીણ એના સંસ્કાર માટેની રમ આપી શકતો નથી અને જ્યારે તે લઈ આવે છે તેવામાં તે રાજકુમારની હતારી બને છે અને તેને દેહાન્તની શિક્ષા થાય છે. એ શિક્ષારૂપ ક્રિયા કરવાની હરિશ્ચંદ્રના શિરે આવી પડે છે. આ અંતિમ ચિત્ર એટલું તો કર્ણાત્મક અને હૃદયવેધક છે કે નૃપેન્દ્ર સ્વ મુખથીજ વદે છે કે “હે સત્ય જો તું આટલું કઠોર, નિર્દય અને કુર હૃદયનું યદ્યપિ સંસ્કારીજનો પણ ત્હાં આત્મબળ નહિ ઇચ્છે-નહિ કરશે તો પછી પ્રાકૃતજનો માટે શી આશા રાખી શકાય અને જ્યારે આમ થશે ત્યારે તું કેવળ નિરાશ્રય, નિઃશ્રય રહીશ. સં” ૨ માટે ત્હારી નિરાશ્રયતા દુઃખદ છે. કિંતુ તું તને આશ્રય આપનારના પ્રેક્ષિ એટલું કુર હૃદયનું થાય છે કે એ કુદતાનું સ્મરણ થતાંજ હૃદય કંપે છે, તેને આશ્રય આપનાર નિરાશ થાય છે.” આટલા દુઃખને અંતે તેના સત્યની પરિક્ષા પૂર્ણ થાય છે, અને તે દેહત્યાગ પ્રશમ્બી છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આનું નામ તે સત્ય પાણ્યું કહેવાય.

વ—દરેક પ્રશ્નને ઉભય પક્ષ હોય છે.—બહે, એ વિષે મને યોડીક ચર્ચા ચલાવવાનું મન થાય છે. હું તો સાધારણ રીતે ધારતો હતો કે મારેજ એક પક્ષ છે ! છતાં પણ સ્પષ્ટ રીતે વિશ્લેષ વિચાર દર્શાવનાર એક વિરોધી મારા સમક્ષ નજીક આવે છે. તેથી મારા ધારવા પ્રમાણે મારે સદગ્રહમાં કચુલ કરવું જોઈએ કે એકાદ પ્રશ્નના ઉભય પક્ષ હોય છે. સામાન્ય કથન પણ આવું ને આવુંજ મળી આવે છે. વિશેષ નહિ તો આપણે એટલું માનીશું, કે સામાન્ય કથનમાં કેટલીક વિચારવા યોગ્ય બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ ઉભય વિરોધિ પક્ષના બુદ્ધિ બરેલા મિશ્રણમાં સસનો સમાવેશ થાય છે,—એ કેટલીક દહ-પાર જતી બાબત છે, તેથી જો તમે લક્ષમાં લેવા ના માગતા હો તો વર્તમાન ગાટે તો “ નહીં કરેલા નિવેશમાંથી ” આપણે તેને દૂરજ રાખીશું. હું તો એમજ માનીશું કે એકાદ પ્રશ્નના ઉભય પક્ષ હોવા છતાં મારા મારો પક્ષજ સત્ય છે, અન્ય પક્ષ મારેનું યોગ્ય નામ અસત્ય છે !

અ—મારા બુદ્ધિશાળી વિવેચક, બહે એમ હો; તમારી પોતાની કચુલાત વડે તમારે એ સ્થિતિનો ત્યાગ કરવો પડે ત્યાં સુધી એટલી ચરત રવીકારો ! ત્યારે આપણા પ્રશ્નના ઉભય પક્ષ કયા છે ?

વ—એકતો એ, કે નીતિને ધર્મના એક પ્રકારના આધારની જરૂર નથી. અરેખર જો તેને એ આધાર ઉપર સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તે તૂટી પડશે અથવા ગભડી જશે. તે પોતાના પગ ઉપરજ ઉત્તમ રીતે ટટાર રહી શકે છે.

અ—બહે; અન્ય પક્ષ કયો છે ?

વ—એમ નહિ; એ પક્ષ તો બહે તમેજ દર્શાવો; મને તેમાં બીજાકશ આનંદ મળતો નથી. ”

અ—બહુ સાહે. હું જ તે દર્શાવીશ. (તમારી બાબામાં કહેવા મારું તો) નીતિને જરા પણ ટટાર ઉમા રહેવાનો પોતાનો એકાદ પગ પાટ નથી. જો તેના કોઈ પગ પાટ હોય તો તેનો ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે ! હવે આપણા પ્રશ્નના ઉભયપક્ષ પ્રાપ્ત થયા.

વ—એ ઉભયના ગુણાવગુણનું આપણે શી રીતે અવલોકન ચલાવીશું ?

અ—કદાચ તમે આરંભમાં દુનિયાના દત્તિકાસનું એકાદ હુંક અવલોકન પસંદ કરશો !

વ—બહુ સાહે ! દત્તિકાસ તરફ નજર ફેરવો. ધાર્મિક તપાસો, બખેરા, દુઃખ, ધાર્મિક બુદ્ધિ તેના જૂઠા, નિર્દય તપાસો, ધર્મમાં વટલાવવાનાં બુદ્ધો, શસ્ત્રાસ સાથેનો પ્રચાર, ધર્મના પ્રચાર માટેના દૂમલા અને વિજયો—

અ—અહા ! હા ! તમારી રજ સાથે કહેવા દો, કે પૂરપાટ ચલાવ્યું ! મારી વધતી વય અને ઘટતી શક્તિયોને પણ કેટલીક છૂટ મળવી જોઈએ ! જો તમે ધીમે ચાલવા ના માગતા હો અથવા જરા યોગ્ય પણ ના માગતા હો તો આપણા નદિ તો મારા મનને આપણે ધર્મ અને નીતિથી શું સૂચવવા માગીએ છીએ, એ સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. એટલું મારું વિચિત્ર છે તો પણ મારી જાત માટે તો જેમ જેમ હું વર્ષોમાં વધ-તો જાઉં છું તેમ તેમ વાદ ચલાવવાની પ્રાચીન પદ્ધતિયો મારે મારામાં વિશેષ સદ્બાવ ઉત્પન્ન થાય છે. મારી સ્મૃતિ સ્વાભાવિક રીતે આ વિષય વિષે મળી સ્પષ્ટ નથી; જો એમ

હોય તો અંતર્વેદનાથી કદાચ મને ઘણું દુઃખ થાય. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, તમે જેવી રીતે વીચારો છો અને વાદ ચલાવો છો તેવીજ રીતે હું પણ વર્ત્યો હત. તેથી માફ ઉદાર મનથી રહેવાનું વચન ધણું છે, લાંબા સમયની વેદના છે; નવીન જમાનાની નાસ્તિકતાને મારા ચાંત વિચાર વડે મારા જેવાં જૂતકાલનાં પાપો માટેના યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત રૂપે સ્વીકારું છું. મને એટલી પણ પ્રબલ આશા છે, કે જેમ હું વૃદ્ધોના જ્ઞાન માટેની શ્રદ્ધા તરફ વળતો જાઉં છું તેમ નવીન જમાનો પણ ધીમે ધીમે વળતો જશે. આજ્ઞાનનો એક વિભાગ—તેનું તેજ ન્યાય દર્શન કે જે વિષે આપણે વારંવાર બોલી ગયા છીએ તથા સર્વ પ્રકારની તર્ક પરંપરા સી રીતે ચલાવવી તે જે ઊપદેશો છે—આદેશો છે; કે તર્ક ચલાવવાનો, મનને આગળ ધપાવવાનો ત્રિવિધ ત્રિવિધ છે:—ઉદેશ, લક્ષણ, પરિક્ષા. (૧) માત્ર સચન કરવું, એકાદ બાબતનું નામ ક્યન કરવું. પરિક્ષા માટે પસંદગી કરવી તે ઉદેશ. (૨) પછીથી તેની વ્યાખ્યા આપવી, તેનાં ખાસ ચિહ્નો દર્શાવવા તે લક્ષણ. (૩) પછીથી આવાં લક્ષણોની ઉડી તપાસ કરવી, સાથે સાથે તે પક્ષની અને અન્ય દલીલો ચલાવવી, ઉપજી આવતા ઉપવિભાગોની શોધ ચલાવવી, સાથે સાથે મળી આવતા ભેદોને તપાસવા તેનો પરિક્ષામાં સમાવેશ થાય છે. સમાન બાબતો અને સાદૃશ્યના નિયમમાં તમને આનંદ પરતો હોય તો, આ બાબતો યોડી ઘણી યોગનાં ધારણા ધ્યાન અને સમાધિનાં અંગ સાથે મળતી આવે છે એ તમારા લક્ષમાં આવશે. આ બાબતો વળી વર્તમાન કાલના નૈયાયીકોનાં પદ, વાક્ય અને ન્યાયને અથવા ભાવના, નિર્ણય અને અનુમાનને મળતી આવે છે.

બ—બહુ સાફ સાહેબ ! મગજને ચીરી નાખે એવી સમાનતાઓ અને સાદૃશ્યોમાંથી આપણે આપણા કાર્ય ઉપર નહિ આવીએ ?

અ—અશ્વખત, આ સિદ્ધાન્તોના વ્યાવહારિક અનુભવ ઉપર ! યુવાવસ્થા દમેશાં તેવી ને તેવીજ હોય છે. તેને તો મિદાહ જલદીથી ખાવાની જરૂર હોય છે. સાધનો એકદાં કરવાની માયાદિહ, રાંધવાની માયાદિહ, રાંધવાની કચકુટ, એ તો ધરડાંનું કામ છે ! એનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ એટલોજ છે, કે આપણે બે ચખ્દો અથવા બાબતો “ સચવી ” છે, “ ધર્મ ” અને “ નીતિ; ” પરંતુ આપણે તેમની વ્યાખ્યા આપી નથી તેમજ પરિક્ષા ચલાવી નથી. આટલું ક્યાં પછી આપણું કાર્ય ખરેખરી વ્યાવહારિક રીતે પૂર્ણ થશે. માનવ જીવન ઉપર ધર્મનાં અશુભ પરિણામો વિષે તમારા એટલા બધા બલવાન અભિપ્રાય છે, કે જેથી તમારી ધર્મ વિષેની ભાવના અત્યંત સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. તમે એકાદ સારી વ્યાખ્યા પૂરી પાડીને આભારી કરશો.

ચ—આટલા હંકા સમયમાં ખબર મળતાંજ એમ કરી ચકવાને તૈયાર હોવાની મારી ખાતરી નથી; પરંતુ અશુભ પરિણામો વિષે તો મારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે.

અ—બહે, સારે આપણે કેમ કરવું ? આ ચખ્દોથી શું સચવાય છે તથા એ બાબતો શું છે, એ શોધી કાઢવું જરૂરનું છે, એટલી બાબતોમાં તો તમે ખાતરીથી એકમત છો ? નહિ તો આપણે લઘુત્વ વિષે કંઈ પણ ના જણનાર પરંતુ વિગત વિષે ભોમિયા ધરણ ડોસાની રિયતિમાં આવી પડીશું.

વ—તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરો, તમે જાતેજ વ્યાખ્યાઓ પૂરી પાડે, અને
અર્થો અલાવવામાં આનંદ પડશે.

અ—હું એ કાર્ય ઉઠાવીશ. તમારે વિશેષ નહિ તો ધીરજ રાખવાની જરૂર છે. અસ-
રકારક અને ઉપયોગી નિવડવા માટે કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે થવું જોઈએ. સંપૂર્ણતાનો અર્થ ધી-
રજી કરેલું થાય છે. અંગ્રેજ બાપાની મોટામાંમોટી ડીક્ષનરી કાઢીને શબ્દો જુઓ.

વ—સેન્ચરી ડીક્ષનરી આ રહી, તેનું ધર્મની વ્યાખ્યાઓનું લાંબુ લીસ્ટ આ રહ્યું.
એક, બે, ત્રણ, ચાર. નવ આપી છે. બારની સંખ્યા પૂરી કરવા ચેમ્બરના કોષમાંની આ
ત્રણ વધારે વ્યાખ્યાઓ. તેજ પ્રમાણે નીતિની પણ નવ આપવામાં આવી છે.

ધર્મની વ્યાખ્યાઓ:—

૧—જેના પ્રત્યે અધિનતા અને સેવા યોગ્ય ગણાય છે એવી એક અતિમાનુષી શક્તિ અ-
થવા શક્તિયોનો સ્વીકાર અને તદનુસાર હવનવદન.

૨—વિશ્વને નિયમતા તથા માનવહૃદય સાથે નૈતિક સંબંધ ધરાવતા એક વિચાર અને
ઈચ્છાની પૂજા અને શ્રદ્ધાને હું ધર્મનું નામ આપું છું.

૩—ધર્મવડે હું, ઇશ્વરી જ્ઞાન, તેની ઈચ્છાનું તથા તેના પ્રત્યેનાં આપણાં કર્તવ્યોનું જ્ઞાન
સમજું છું.

૪—ધર્મ એટલે પૂજક બન્ધ અને પૂજનીય વિષય વચ્ચેનો સંબંધ જેને એક પ્રજા રૂપે
માનતો હોય તેની સાથેનો માનવિનો સંબંધ.

૫—માત્ર માનસિક અને સામાજિક શક્તિયોના વિરોધમાં આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિના યથાર્થ હ-
વનના યોગ્ય વિકાસમાં ધર્મનો સમાવેશ થાય છે.

૬—ધર્મ, ગુદ ધર્મનો સમાવેશ, મારા ધારવા પ્રમાણે સાધુનો વેપ ધારણ કરવામાં થતો
નથી પરંતુ પ્રમાણિકતા, ન્યાય અને સદાચારમાં થાય છે.

૭—ધર્મ, એ તદનુસાર હવનરૂપ છે, તે આપણી દૃષ્ટિએ ના પડે એટલું બધું ગુદ છે,
તેથી જ તે સદાચારી કાયોનો દરમ દેહ ધારણ કરે છે; તેથી મોક્ષ પામવામાં પણ
સારા ધર્મિજની જરૂર છે.

૮—શબ્દના ઉપયોગમાં માનવ બાપા અને વિચારના ઉદ્દેશને અનુસરતાં, હૃદય બ્રૂમિકાએ
સ્થાપેલી, જવજંત બનેલી, ઉર્મિથી ઉભરાઈ જતી નીતિરૂપ ધર્મ છે. નીતિને ઉર્મિનો
વેગ લાગતાં નીતિમાંથી ધર્મનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

૯—એકાદ સંસ્થામાં શ્રદ્ધા અને એક દિવ્ય સત્વ અથવા સત્વોની પૂજા; જેવા કે ક્રિશ્ચિયન,
મહોમ્મદન, જ્યુ, હિન્દુ, વિ.

૧૦—અતિપ્રાકૃતિક શક્તિયોનો સ્વીકાર, તેમને આધીન વતેવાના માનવ ધર્મનો સ્વીકાર.

૧૧—ઇશ્વર પ્રત્યેનાં શ્રેય અને અધિનતાનાં આપણાં કર્તવ્યોનું આચરણ.

૧૨—શ્રદ્ધા રૂપને પૂજની કોઈ પણ સંસ્થા.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા દેપાલ ખંચે મંગાવનારને શીર છે.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પણ મે. હાયરેકટર સાહેબે શાળામાં છતાંમ સથા લાયબ્રેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કાંતી.

(નાટક.)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિં. ૦-૮-૦

બંધાઈને તૈયાર છે

કીમત રૂ. ૨) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી

પ્રસિદ્ધ મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી

માધાતર કૃતી રા રા. મણિલાલ

નમુન ઇ દિવેદી,

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

સુદર્શન આશ્રીસ—નડીયાદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. હાયરેકટર સાહેબે આ પુસ્તક યોગ્યતામાં છતાંમ તથા લાયબ્રેરી માટે પસંદ કર્યું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન આશ્રીસ—નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાનકરેવી રોડ, અથવા પંચિત્રયેશ્વરમ મુકન્દજી પુસ્તકલેખ
(નં. ૩૫૩, જવેરખામ મુંબઈથી મળી શકશે.)

એક આનાંતી ટીકા મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું શીર સુદર્શનઆશ્રીસ નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

ચાણવદક્ય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સંમજાવી ખરો સરલ યોગ

શાંવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સખલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦

સુદર્શના ગ્રાહકોને આખને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. 'દેપાલ બુદ્ધ'

આતંક નિવૃત્તિ ગોળીઓ
આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

આગ્રેસર છે

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિયાને દૂર કરે છે.
 - (૨) નબળાં પડતાં શાન તદ્દત્તોને પુષ્ટિ આપે છે.
 - (૩) ધટ્ટી જતી સ્ખરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
 - (૪) લોહીને સુધારી ઉમ્મલ બનાવે છે.
 - (૫) તાકાત વધારે છે.
 - (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
 - (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- શુભાવેલ પુરુષોત્તમને પાણુ બધે છે.

ડર ગોળીની ડબ્બી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક ભયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.
મેહરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારું પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દોહત અને આંખાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે.

ડર આવૃત્તિઓમાં જહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

સગભગ લાખ પ્રતો **મુક્ત** વહેંચાઈ ચુકી.

તે પુસ્તક.

ઉગ્રજી, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જમાણી અને તામિલ
જાણનાં તૈયાર છે. તેલુગુ જાણનાં છદ્દ છે.

વિના મુદ્દય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદ

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આપદેશ

એક અંગેશર્ગ પ્રવાસી
અક્ષરનિધિ અભિલાસ નમુના

દિવેદી

સુદર્શન

પ્રેમ. એ. એલ. એલ. બી.
શ્રીકૃષ્ણ આનંદચંદ્ર અગ્રિયાર્થમુખ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી — માધવસાહ નમુનાર્થ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૪, આંક ૧૨.]

(માસિક)

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૯.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહ મંજરી.....	૩૫૩
પ્રેમ કથા.....	૩૫૬
ઓપીસંદેશ.....	૩૬૦
દગ્ધ દિલનો આધ્યાસન.....	૩૬૦
ઉપનિષદપ્રકાશિત મરહોત્તર સ્થિતિ.....	૩૬૧
કૌતિ વાંચના.....	૩૬૯
ધર્મ અને નીતિ.....	૩૭૩
વેદકાલ ધર્મ.....	૩૭૭
ઉદ્વગીય વિદ્યા.....	૩૮૩
આભારદર્શન.....	૩૮૪

ખોલેલાં તું અંગે, નર હૃદય ખાનંદ સમતા,
ધરી ધારે તુંમાં, તન મન રસોની અમૃતતા;
અહો ! જોવાં તારાં, પરમ પરમાર્થો તન થકી;
ખરી તું પુનિતા, પુનિત કરનારી નર થકી. ૭૯

વિભુની બહાલી ! તું, પરમ હૃદય પ્રેમ મુરતી,
પ્રભુની પ્યારી ! તું, અસૌમ મુખદા કટખચની;
ધનીની ધાત્રી તું, દૌન અમ સદા નાચ કરણી,
રતિ તારી આપે, હર હર પ્રતિ ગંધ નવલી. ૮૦

જનેતા જોગીની, ભવદર મુખોગીની બમની,
વિજોગીની વામા, વિષયો નરની વાસ હરણ્યો;
કુટિલા કામીની, અધમ નરની નાશ કરણી,
ધરી રૂપો દાખે, નર હૃદય સંચિત દરણી. ૮૧

દુઃખીનો દિલાસો, મુખનિધિ મુખીનો તુંજ રમા,
મુક્તજે સાધુની, હૃદય સુર ધેતુ તુંજ પ્રિયા;
બહુ હૃદયે આપે, વર્ગો વર્ગો વધારે સર્જોપમા,
ખરેલી તું બાણું, અરૂપ કેવ રાજે જગતમા. ૮૨

બધ મથી કોટિ, મુખદ મુરબિ દાન કરવે,
વસો વા વિપિને, મમત મમકારો દૂર કવે;
કસી રાખી કેદે, રતિ વિષય ઉદાસ ફરવે,
મજે ના ને તે સૌ, તુજ હૃદય તોખ્યે મર્જી રહે. ૮૩

દગો દગો દીસે, તુજ રસયો સુખા હૃદયમાં,
જૂડો જૂડો લાગે, તુજ પ્રણય પાખે મુજગ આ;
પડી હટે બેસે, મન મરમ સાયે ન કરતાં,
ઔઝાધ રાખે સૌ, સતત મુખ કાપો લટકતાં. ૮૪

સુભાર્તિ સુતેજ, વિમગ મન રતિ સરલતા,
સુખો થા સંપાને, વિવિધ-વિધ શિયો જનમતમા;
રજા છે તું પ્રેમે, પુનિત પગલાંથી પ્રગટતાં,
નદિ તું ત્યાં બહાલી ! કુદ કપટ નિંદા અસત લા. ૮૫

રતિ સીમા રૂપે, મધુર સર કાંતિપથ ખરી,
ક્યું છે તું બહાલી ! વદન પ્રિય ધા રસ રસો;
દુઃખોથી રાજેલા, ભવ અટર્વો થાકે ભર્મો પડી,
પડે ને તે ખાસે, દુઃખ દરદ દાગે મુખ મલી. ૮૬

સામગ્રી સામગ્રી અનિવાર્ય
જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી

મનની.
પ્રોફેસર આર્થિક અને સામાજિક
ગ્રામ. એ. એલ. એલ. બી.

સુદર્શન.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

તંત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેરી.

પ્રસ્તાવ ૨૪, આંક ૧૨.]

(માસિક)

[સપ્ટેમ્બર. ૧૯૦૯.]

સ્નેહ મંજરી.

(મજલુ.)

(અનુસંધાન ૫૯ ૧૧૭ પી.)

અમુખી મુખી છે, દુઃખ હલ્લ ભોમી જમતમાં;
અદુઃખી દુઃખી છે, દુઃખ વગર બહાલી વિચરતાં,
અગ્રેમી ગ્રેમી છે, દુઃખ નવનથી નેહ જાળતાં;
અજાગી ભાગી છે, હલ્લ હલ્લે તું નિસસતાં. ૭૬

મદા રિદિ સિદિ, અમર પથ સાથે ઠાઠો મળે,
મળે ના તું તો તો. મુખ જાલ સૌ દા દુઃખ કરે;
ખરે : સુખો બહાલી, દુઃખ વગર થાએ નવ મળે,
મજ સુખો ત્હારા, વિનિત વપ સાથે સદુ ખરે. ૭૭

નરો કોડા કાળે, દુઃખ હલ્લ પદ્માસન કરી,
કરે પ્રાણાવાયો, મુખમ મુખ નાસા જથ કરી;
ચક્રાવી જાણે, દુઃખ કરતાં રેચક કરી,
સમાધિ સાથે છે, પર અપર હમ્દા ફૂર પરી. ૭૮

મણિમાળા પ્યારી, મણિધર તુંની કંઠ નિરખી,
 બમે છે બૂમિમાં, પદ હદર ધારી તન ધસી;
 બળાપે બાળીને, વધુ વિત વિરંબી સહુ કરી;
 બન્યા કાળા કાળી, હૃદય અમી ત્યાગી વિખ બરી. ૮૭

અકોટી વા કાંપે, શશધર રવિ આ જગતમાં,
 રહ્યા છે તું કાને, સુખદ રથળ માની લટકતાં;
 ખોલી તું રૂપે તે, પ્રીતિલય પળે પ્રણુ લયમાં,
 હોંચે નાચે છૂપે, નર કરુણુએ પ્રેમ સૂમતાં. ૮૮

અડતાં તું પાથે, રજ સકળને શાંતિ મળતી,
 મળ્યે શાંતિ તે ત્યાં, બળ પવન કાપી રિધર ધતી;
 અહા ! એવાં તહારાં, ચરણ શુભ શાંતિમય અંતિ,
 ન ચાપ્યાં ચાલી તે, વિમળ સુખ પામ્યો નવ રતી. ૮૯

મહા શ્યામ શ્યામ, હોંર વસન કિંવા કુસુમની,
 વિના તું વહાલી ! છે, શળ સિખર રૂપે ખટકતી;
 પરંતુ તું સાથે, શળ સિખર કિંવા અગનની,
 અશ્યામ શ્યામ છે, અખર વન કેરાં કુસુમની. ૯૦

મહને લાગે વહાલું, રચિર શુભ સ્વીયા સ્વરૂપ તું,
 મહને લાગે વહાલી, મુરત મોહી પ્રીતિ અનુપ તું;
 મહને લાગે વહાલી, સુરત સુખ વેળા મધુર તું
 નમી યાચું તેથી, મન ધરી સદા સાથ વસવું ૯૧

પ્રિયે વહાલી સાચું, ઘુમ તન રૂપી આ રમકડું,
 ધડેલું બહાએ, નર હૃદય માટે રસિકડું;
 સ્વચેતે ચેતાવી, ઇષિ વદન સૌભાગ્ય રસ તું,
 વસુંધિમાં મૂલ્યું, સુર સદન રૂપે સુખ ભર્યું. ૯૨

મહા મોધી મીઠી, મુદ પ્રમુદદાથી સુરભિઆ,
 હડતી વહાલી ! તું, સુરસ સરિત્રા નામ સરત !;
 ન જીવ્યા નાસા તે, રસ સુરભિનો સ્વાદ લહતાં,
 લહ પી સ્વાદે તે, જવણુ હૃદ આનંદ કરતાં. ૯૩

ભવાબ્ધિ અજુનો, લવણ મટી મીઠો રસ ચવા;
 સુખા પ્યાલી તુંમાં, જિવન રસ સંધ્યા સધનતા,
 ફરખે ડુબેલાને, જિવિત સુખ આધાર પ્રમદા;
 સ્વીયા આર્થારૂપે, રતિ પરમ તું નાવ જમમાં. ૯૪

॥ પ્રેમકથા ॥

(મહેલું.)

સર પુનમની રાત્રે ઝોલા । સૌ અમે.
હેત કરી દ-ગ્રએ તેડી પાસમે;
રાસ તાળ દઈ નાચો નચવી નેદપી;
અંકે લેઈ બીડમાં લદવા સાધમે. ૧

બદાણાં બદાણાં કદી અમેને બદાસથી,
બદાણા કુરની હેતાં બદાણી મંધ ને;
છેટાના છેટા છતાં યઈ પામમાં,
અનમ અંગના દીલા કીધા બધ ને. ૨

ચંદ્રકળામાં ચંદ્ર અમારા ચૂમતાં,
કંઈ કંઈ લેઈ ઉર મંમનાં નીરમે;
છાંડીને છંદાઈ બીને અંગડે,
બીનાં કોધાં કંઈ કંઈ તાણી ચોર ને. ૩

કંઈ પાસ લઈ કંઈ કુમતાં ચૂમતાં,
ધીમે પગલે પ્રેમનીશી બજવીર ને,
કંઈ કંઈ કહેતાં પ્રણય વાતને ચાલતાં,
ચૂમ્યાં અમને જ્યાં ત્યાં યઈ અધીર ને. ૪

એજ સુખના આજ અમેને ઝોરતાં.
ચાતાં કંઈ કંઈ રોતાં ઉભી આમને.
સૌ જગમંડલ પ્રેમ પ્રતિએ રાંધણ,
વાંચી વાચી કરો એટલું શમ ને. ૫

‘પ્રજાવિહારી,’

॥ ગોપીસંદેશ ॥

(મળેલું)

હે માધવ ! હે કુંજ વિહારી, એકવાર અંતર ધરજો;
અમે અખળાની અરજી એ જ, નાથાં વેગેરા વળજો. હે માધવ
ગોકુળ છોડી મયુરોં વાસી, વાસી બેસી વૈકુંઠ,
આનંદ ધેને અમને બૂદ્યા, ના જાણ્યાં અમ કુ:ખ. હે માધવ,
ખાળપણમાં બાહે સાદી, સાદી મન તન પ્રાણ,
ગિરિધારી ! ગોકુલ વિહારી, સુતાં કરો કાં સ્વામ ? હે માધવ.
તદમ વિના હે બહાલા વિઠૂવજી, વસોવટની છાંય;
ગોપ ગોવાળાં ગાયોનાં ટોળાં, સુતાં યમુના ઘાટ હે માધવ.
વાટે ઘાટે બહાલા ! અમે સૌ, ઉભી જોષ્ટએ છીએ વાટય;
મોરગીધર ! માધવ ! પધારો, વૃંદાવનની માંલ. હે માધવ.

‘ મનવિહારી. ’

॥ દગ્ધ દિલને આશ્વાસન ॥

(મળેલું.)

રડે જાને, હેયા ! રડવું તુજને તો ચિર રહ્યું !
હવે છાતું ! હેયા ! રડવું તુજને કેં પ્રિય જન્યું !
હવે ના રોજો તું ! રદન મહી કેં તું રમી રહ્યું,
વિરામી રૂહે હાવાં ! રદન મહી એ નાજ રડવું !
દવામિ મોપાસે સગમી ઉઠતાં તું જળ્યું ખરે,
વળી ના બાઈ એ રદન ચકી એ બહાલી છૂટવા !
હૃદાવાનું તારે નિરમ્યું વિધિનું ના ફરી થકે !
છતાં કોઈ કાલે શમન પશુ તારૂં નહીં થશે !
વિપત્તિમાં જાને રદન કરવું દગ્ધ દિલ, જો ! ?
નથી પામ્યું ક્ષાન્તિ રદન કરતાં આજ સુધીનું !
જપા એ હૃદાડા ના રદનમય દોષ કદિ રોકે !
મને આજે આન્યું રદન ! કદિ એ હુમ્મય થશે !

દેવે જાતું બાપુ ! બાપિન ! યયું તું કમ્પ બહુ છે,
યયું બાવિ ! યારો પશુ સકલ બાવિ તદપિ રે !
ન રેલું કે' ત્હારે ! રૂદન નબળાઈજ ગણવી,
સદા રહેલું ત્હારે ! સદન શિખતાં શાન્તિ પરવો !
ખરો તો એ, બાપુ ! નથીજ પ્રભુ પ્રાપ્તિપથ ખીળે !
વૃથા અથ્થુ સારે શિથિલ થત્ર શાને હાલુત તું !
અધીરૂં ના થાતું ! વિદિત વિભુને તો નહીં બધું;
ત્યજી સૌ તર્કોને શરણુ મદજે એજ વિભુતું !
નિરાશા-આશાના ચિકટ જલમાં ના ઉતરજે,
પછી ના હૂઆવું, તરણુ પશુ અકી નદિ ત્હને !
જના અશા કેરા શીતલ ઝરણે ના સીકર એ.
સદા મિત્ર્યાવાધી દુઃખહતુજ કે' દાદ સમશે !

કેવળ.

। ઉપનિષત્પ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ. ।

પ્રકરણ ૮ મું.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

પિતૃયાણુ. *

(મળેલું)

ખીજી દિવસે ઉદાલક મુનિએ પ્રવાહણુ સમને પુછ્યું કે—હે ભગવન્ ! આપે પચ્ચા-
મિ વિધાનો પ્રકોશ કરીને પાંચમી આહુતિ અગ્નિમાં હોમાયા પછી તે આહુતિનું જળ

* પિતૃયાણુ એટલે પિતૃલોક અથવા ચંદ્રલોક સુધી જવાનો માર્ગ; અને દેવયાન એ-
ટલે દેવલોક અથવા સ્વર્ગ સુધી જવાનો માર્ગ. પાંચમા પ્રકરણમાં જ્યોતિષક શિશુમાર ચક્ર
વિષે કહ્યું છે. તે ચક્રના પીઠના ભાગને અન્તવીથી અથવા પિતૃયાણુ કહે છે. માતૃવલ્ક્ય
સ્મૃતિમાં પિતૃયાણુ અને દેવયાન વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

પિતૃયાણોઽજઘીષ્યાશ્ચ તથા ગરુડસ્ય પ્વાન્ટરમ્ ॥

સપ્તર્ષિ નાગવીપ્યગ્તે દેવલોકં સમાધિતાઃ ॥

અન્તવીથી અને અગરુડના તારા વચ્ચેના પ્રદેશને પિતૃયાણુ, તથા સપ્તર્ષિ તારાઓ
અને નાગવીથી વચ્ચેના પ્રદેશને દેવયાન કહે છે. અન્તવીથી અને નાગવીથી વિષે ગર્ગસં-
હિતામાં કહ્યું છે કે—

પુરુષરૂપ પરિણામ શી રીતે પામે છે, તે પાંચમા પ્રશ્નનું વિવેચન કર્યું. તેમજ દેવયાનનું રહસ્ય પ્રકટ કરીને ઉર્ધ્વ ગમન કરનારાં જીવો સ્વર્ગમાં ગયા પછી ત્યાંથી બ્રહ્મ લોકમાં શી રીતે જાય છે, તે પણ કહ્યું. એવા મહાપુરુષશાહી જીવો પુનઃ આ લોકમાં ન આવતાં કાં તો કલ્પાન્તે દેવશરીર ધારણ કરે છે, અથવા તો બ્રહ્માની સાથે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોમાં વિલીન થઈ પરિણામે બ્રહ્મરૂપને પામે છે, એ વિગેરે કથન કર્યું. પરંતુ જે જીવો સ્વર્ગમાં જઈ શકતા નથી, તેઓની કેવી ગતિ થાય છે, શી રીતે તેઓની પુનરાવૃત્તિ થાય છે, અને કેવા જીવો આ લોકમાં પુનર્જન્મ ધારણ કરે છે, તે સર્વનો આ બ્રહ્મ સભામાં પ્રકાશ કરવા કૃપા કરશો, એવી અમે અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

પ્રવાહણ—હે વિપ્રે ! આપની જિજ્ઞાસા યોગ્ય છે. હું તે સર્વ પૃચ્છાનો યથામતિ પરિહાર કરું છું. આ લોકમાં જેઓ બ્રાહ્મણ, દાત્રિય અથવા વૈશ્યની ઉત્તમ યોગિ પામીને પૂર્વાવસ્થામાં બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરી વેદાધ્યયન કરે છે, તેમ જ વેદાધ્યયનની સમાપ્તિએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને અગ્નિ હોમાદિક વેદવિહિત કર્મો કરે છે, તથા જે મનુષ્યો અન્ય મનુષ્યોના ઉપકારાર્થે ધર્મશાળા જગાસયાદિ બંધાવી તન, મન અને ધનથી પરતી પીડાનું નિવારણ કરવામાજ રમ્યા પમ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ પાત્રજનોને યથાર્જિત ધન દાન આપીને તેઓના હૃદયનો આશીર્વાદ સંપાદન કરે છે, તેવા સત્યશીલ અને કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, મદ અને મત્સરનો પરિત્યાગ કરનારા પુણ્યાત્માનું આયુષ્ય જ્યારે દીર્ઘ થાય છે, ત્યારે તેઓની ધન્વિયો ઉદાન પ્રાણમાં લીન થાય છે, અને તે ઉદાન પ્રાણ જ્ઞાન, મુખ, નાસિકા અથવા ચક્ષુઆદિ દ્વારે જ્યારે ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે, ત્યારે પ્રથમ ધૂમાભિમાની રૂપે તે જીવાત્માને પોતાના લોકમાં લઈ જાય છે. ત્યાંથી કેટુમાલ નામના ખંડમાં વસનારા રાત્રીના

હસ્તચિત્રા વિશાલિકા મજ્જવંતીતિ ॥

કૃતિકા ભરણી સ્વાતિ નાગવીથી પ્રકાશિતા ॥

હસ્ત, ચિત્રા (કન્યારાશિ) અને વિશાખા (તુલારાશિ) ને અન્તવીથી કહે છે. કૃતિકા, ભરણી (મેષ, વરુણ) અને સ્વાતિ (તુલા) ને નાગવીથી કહે છે.

વીથી એટલે માર્ગ. દેવલઋષિએ તેવા ૯ માર્ગોને ૨૭ નક્ષત્રોમાં નીચે પ્રમાણે વહેંચી આપેલ છે.

માર્ગ.	નક્ષત્રો.	રાશિ.
૧ નાગ,	અશ્વિની, ભરણી, કૃતિકા,	મેષ, જ્યેષ્ઠ.
૨ ગજ,	રોહિણી, મૃગશીર્ષ, આર્દ્રા,	જ્યેષ્ઠ, મિથુન.
૩ ઐશ્વત,	પુનર્વસુ, પુષ્ય, અશ્લેષા,	મિથુન, કર્ક.
૪ અપભ,	મઘા, પૂર્વાશ્વિ, ઉત્તરશ્વિ,	સિંહ, કન્યા.
૫ ગો,	હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ,	કન્યા, તુલા.
૬ જરહગો,	વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા,	તુલા, શ્મિટ.
૭ મૃગ,	મૃગ, પૂર્વાષાઢ, ઉત્તરાષાઢ,	ધન, મકર.
૮ અજ,	અવણ, ધનિષ્ઠા. ચતનારા,	મકર, કુંભ.
૯ હદન,	પૂર્વ જ્યેષ્ઠ, ઉત્તર જ્યેષ્ઠ, રેવતિ,	કુંભ, મીન.

દેવે તેને પોતાના લોકમાં લઈ જાય છે. રાત્રી દેવોના લોકમાંથી તે કૃષ્ણ પક્ષના દેવોના લોકમાં, ત્યાંથી દક્ષિણાયન માંસના દેવલોકમાં, ત્યાંથી સંવત્સરના લોકમાં, ત્યાંથી પિતૃલોકમાં અને પિતૃલોકમાંથી ચંદ્રલોકમાં જાય છે. * ચંદ્રમા સ્વર્ગનું દાર છે, x તેથી આવા જીવાત્માઓ, ચંદ્રલોકમાં આવી સ્વર્ગના મુખેનો અનુભવ કરે છે. હે ગૌતમ ! ચંદ્ર મનોમય, અન્નમય અને અમૃતમય છે. તેમ જ દેવ, પિતૃઓ, મનુષ્ય, ભૂત, પશુ, પક્ષિ, સર્પ તથા લતાઓને જીવન આપે છે, તે કારણથી તે સર્વમય પણ કહેવાય છે. તેથી આવા જીવો ન્યારે ચંદ્ર લોકમાં જાય છે, ત્યારે તેઓનાં શરીરો ચંદ્રમય થવાથી તેઓ પણ મનોમય, અન્નમય અને અમૃતમય થાય છે. એમ કહ્યું છે કે —આવા ચંદ્રમય જીવો જોયો. સોમરાજ્ય કહેવાય છે, તે દેવોના અન્ન રૂપ અને છે, એટલે દેવો તેઓને વિશ્રાંતિ આપી કર્માનુરૂપ ફળ આપે છે, અને તે પ્રમાણે તેઓનાં પૂર્વકૃત કર્મોના ફલ કરે છે. હે ગૌતમ ! પૃથ્વીમાંથી ચંદ્રલોક સુધી જવાના માર્ગને પિતૃયાણુ કહે છે. મહાત્માઓ તેને ધૂમ માર્ગ, કૃષ્ણ ગતિ, દક્ષિણાયન અથવા અજવીથી પણ કહે છે.

ઉદાહરણ—હે રાજન ! ચંદ્રલોકમાં આવેલા જીવોને દેવો બક્ષણ કરે છે, તે વારતવિક છે કે શી રીતે ? તેમાં શું રહસ્ય રહેલું છે ?

પ્રવાહણ—હે મુનીશ્વર ! વારતવિક રીતે આપણે જેમ અજનોના આહાર કરીએ છીએ તેમ દેવો કાઈ પણ પદાર્થનો આહાર કરતા નથી. પરંતુ ચંદ્રલોકમાં આવેલા જીવો દેવોના ઉપકરણ રૂપ બને છે; એટલે દેવો તેઓને વિશ્રાંતિ આપી કર્માનુરૂપ ફળ આપે છે, અને તે પ્રમાણે તેઓનાં પૂર્વકૃત કર્મોના ફલ કરે છે. હે ગૌતમ ! કર્મોના ફલ કરવાથીજ દેવો તેઓનું બક્ષણ કરે છે, એમ કહેલું છે.

એ પ્રમાણે ચંદ્રલોકમાં ન્યારે તેઓના પુણ્યકર્મોના ફલ થાય છે ત્યારે તેઓ ત્યાં એક ક્ષણ પણ રહી શકતા નથી, પરંતુ જે માર્ગે તેઓ ગયા હોય તે માર્ગથી પાછા ફરે છે. પાછા ફરવાનો ક્રમ એવો છે કે—તેઓ ચંદ્રમાંથી આકાશમાં આવી આકાશ રૂપ થાય છે. ત્યાંથી વાયુમાં પ્રવેશ કરી વાયુરૂપ થાય છે; વાયુમાંથી ધૂમરૂપ થાય છે; ધૂમમાંથી અન્નરૂપ, અન્નમાંથી મેઘરૂપ થઈ પૃથ્વી ઉપર જળ રૂપે વર્ષે છે. પૃથ્વી ઉપર જળરૂપે વર્ષાને સ્વસ્થકર્મોનુસાર ઓગળિ, વનરપતિ યવ, તિલ અથવા અરહ રૂપ થાય છે. આવી રીતે ત્યાંથી તેઓ અતિક્રમે ઉત્પાદક પુરુષના શરીરમાં અન્ન અથવા પાન રૂપે પ્રવેશ કરી વીર્ય રૂપ બને છે ત્યાંથી સ્ત્રીમાં પ્રવેશ કરી નર્મણી સ્ત્રી ઓગળી તે જીવાત્મા પુનઃ મનુષ્ય રૂપે જન્મ ધારણ કરે છે.

ઉદાહરણ—હે રાજન ! ચંદ્રલોકમાં ન્યારે તેઓના કર્મોના ફલ થાય છે, ત્યારે તેઓ પુનરાગમન કરે છે એમ આપે કહ્યું. કર્મોના ન્યારે ફલ થાય ત્યારે નિઃસંસય મોક્ષ મળે. જોઈએ, એમ બંને સાંભળ્યું છે. છતાં આ જીવોના મોક્ષ ન થતાં પુનરાગમન થાય છે, તેનું શું કારણ હશે ?

પ્રવાહણ—હે ગૌતમ ! કર્મોની ગતિ અતિ ગહન છે. સંચિત, પ્રારબ્ધ અને કીયમાણુ એવા કર્મોના ત્રણ ભેદ છે. એક જીવ જન્મમાં અસંખ્ય કર્મો કરે છે, તે સર્વનો પરિપાક

* જુઓ છાંદોગોપનિષત ૫-૧૦-૩ તથા ૪ તથા મુદ્ગલ્લાયકોપનિષત ૬-૨-૧૬.

x જુઓ કૌષીતકી બ્રાહ્મણોપનિષત ૧-૨.

એક સાથે જ થઈ શકતો નથી. જન્મથી આરંભી મરણ પર્યંત જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે ક્રિયામાણુ કહેવાય છે. તે ક્રિયામાણુ કર્મોમાંથી કેટલાંક એવાં કર્મો હોય છે કે તેઓનો તુરંત પરિપાક થાય છે. તે કર્મોનું ફળ તે જીવને તેના તેજ જન્મમાં મળે છે. કેટલાંક કર્મોનો પરિપાક પૃથ્વી લોકમાં ન થતાં અન્ય લોકમાં થાય છે. વેદવિદિત યજ્ઞાદિક કર્મોનો પરિપાક ચંદ્રલોકમાં થાય છે; તેથી વેદવિદિત યજ્ઞ કરનારાઓને તે કર્મોનાં ફળ ભોગવવા ચંદ્રલોકમાં જવું પડે છે. ચંદ્રલોકમાં જતાં પહેલાં કેટલાંક એવાં કર્મો હોય છે કે જેનો પરિપાક માર્ગમાં આવતા લોકમાં થવાથી, તે તે લોકમાં રહી તે જીવોને તે લોકનાં સુખ દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. ચંદ્રલોકમાં ભોગવવાનાં કર્મોનો જ્યારે ક્ષય થાય છે ત્યારે તેઓનું પુનરાગમન થાય છે. અને પૃથ્વી લોકમાં પરિપાક થવા યોગ્ય જેટલાં કર્મો હોય છે તેટલાં કર્મોના ફળ રૂપે પુનઃ પાર્થિવ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ એક દેહનો પરિત્યાગ થયા પછી અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ જે કર્મો કરાવે છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મ કહેવાય છે. આ પ્રારબ્ધ કર્મનું ફળ તે દેહે અવસ્ય ભોગવવું પડે છે. પરંતુ પ્રત્યેક જન્મે એ રીતે કેટલાંક એવાં કર્મો રહી જાય છે કે જેઓનો પરિપાક પુનર્જન્મ સુધી પણ થઈ શકતો નથી. જન્મે જન્મે રહી ગયેલાં આવાં કર્મો સંચિત કહેવાય છે. આ સંચિત કર્મોમાંથી કેટલાંક કર્મો ખીજ, ત્રીજા અથવા એવા અસંખ્ય જન્મને અંતે પરિપાક પામે છે. અર્થાત્ દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ એવટના જન્મનાં જ કર્મોથી થતી નથી, પણ અનેક જન્મનાં કર્મોમાંથી જે કર્મો તે કાળે પરિપક્વ થવાને યોગ્ય થયાં હોય તે કર્મોથી જ હોય છે. એ પ્રમાણે ચંદ્રલોકમાં માત્ર યજ્ઞાદિક પુણ્યકર્મોનો જ ક્ષય થાય છે. પરંતુ તે કર્મો શિવાયનાં ખીજ અનેક શેષ કર્મો રહે છે; તે કર્મોનાં ફળ ભોગવવા માટે તેઓની પુનરાવૃત્તિ થાય છે શેષ કર્મો રહેવાથી મોક્ષનો પ્રસંગ આવતો નથી. હે મુનીશ્વર ! જે શેષ કર્મો રહે છે એમ ન માનીએ તો ધણી અવ્યવસ્થા થઈ જાય. બ્રહ્મહત્યાદિક મહાપાતક બ્રહ્મપાતકને એક જન્મનું નહિ પણ અનેક જન્મનું કારણ થઈ પડે છે. પશ્ચાત્તિ વિધામાં દલા પ્રમાણે પ્રત્યેક આકાશિય તત્ત્વના પરમાણુને ચલાયમાન કરી કર્મ કરનાર પોતાને માટે નવીન દેહ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેકકર્મની ગતિથી અંતઃકરણના પરમાણુઓમાં પણ વિકાર થાય છે; તે વિકારને સંસ્કાર કહે છે. આવાં અનેક કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલ એકેદર સંસ્કારોથી અંતઃકરણમાં બાવિ ક્રિયાના અંકુર રૂપ જે ખીજ રોપાય છે, તેને વાસના કહે છે. તે વાસના રૂપે પરિણામ પામેલાં કર્મો લિંગ દેહમાં અંતર્હિત રહે છે. કોઈ મર્કટનું તુરંતનું જન્મેલું બાળક યોતાની માતા સાથે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તે કોઈ પૂર્વ વાસનાનું ફળ છે. મર્કટનો પુનર્જન્મ મર્કટમાં જ આવે એવો નિયમ નથી. પરંતુ મર્કટની પૂર્વ કાષ્ઠ ગમે તેવી વિજ્ઞાતીય યોનિમાં તે જીવાત્માનો જન્મ થયો હોય છે. છતાં જ્યારે મર્કટ યોનિમાં જન્મ થતાંજ તે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરવા મડી પડે છે, ત્યારે તે ઉપરથી પૂર્વના અનેક જન્મોની વાસના તેમ જ તેના કારણ રૂપ કર્મનું અનુમાન અનાયાસે થઈ શકે છે. x

ઉદાહરણ—હે રામજી ! દેહાન્તર પ્રાપ્તિનું કારણ પ્રારબ્ધ કર્મો છે. ત્યારે સંચિત કર્મો જીવાત્માની સાથે રહે છે કે તેનાથી વિયુક્ત થઈ જાય છે ?

પ્રવાહણ—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! દેહાન્તર પ્રાપ્તિનું કારણ પ્રારબ્ધ કર્મો છે, તે સત્ય છે. પણ તે કારણથી સંચિત કર્મો જીવાત્માથી વિયુક્ત થઈ શકતાં નથી. મહાનુભાવ અથર્વ મંત્ર દ્રષ્ટા દમ્પત્ત ઋષિએ અધિની કુમારોને મધુકાંડ સમજાવતાં કહ્યું છે કે—કાર્ય અને કારણોના અંશો સમાન જ છે. દેશ, કાળ અને વસ્તુના નિમિત્ત કારણથી કોઈ કાર્યમાં કદાચ તેના કારણના સર્વે અંશોનો આવિર્ભાવ થતો ન હોય તો પણ કાર્યમાંથી તેના કારણના સઘળા અંશોમાંથી કોઈ પણ અંશનો નાશ થઈ શકતો નથી. તે પ્રમાણે પ્રારબ્ધ કર્મના ફળ રૂપે એક દેહનો નાશ થઈને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થવા છતાં શેષ રહેલાં કર્મો જીવાત્માથી વિયુક્ત થતાં નથી. જો એક દેહની સાથે સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે, એમ માનીએ તો સ્થાવરાદિયોનિ પ્રાપ્ત થયેલ જીવાત્માનો ઉત્કર્ષ થવાનો પ્રસંગ કદિ પણ આવે નહિ. અને તે માટે જ એક દેહના અંત સાથે સર્વકર્મોનો ક્ષય ન થતાં શેષકર્મોથી સંસાર પ્રાપ્તિ થાય છે, એ સિદ્ધાંત સત્ય અને યુક્તિ યુક્ત છે.

ઉદાહરણ—હે રાજેન્દ્ર ! શેષકર્મોના બગથી જીવાત્માને સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે, તે સિદ્ધાન્તનું સ્વસ્થ અમારા લક્ષમાં વધાર્યું આપ્યું. પરંતુ વેદવિદિત કર્મ કરનારાઓને ભ્યારે વનસ્પતિ આદિ સ્થાવર યોનિમાં પુરૂષના ભક્ષણ રૂપ થવું પડે છે, એમ કહેવાથી વેદની મહત્તાને હાનિ પોહોએ છે. માટે તે વિષયમાં સત્ય સ્વસ્થ શું કહ્યું છે, તે કૃપા કરીને સમજાવો.

પ્રવાહણ—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! વેદ સર્વથા સર્વદા પૂજનીય જ છે. દેવયાન અથવા પિતૃયાણુ માગે જનારા જીવોને ભ્યારે દેહાન્તર પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે ત્યારે ચંદ્ર અથવા સ્વર્ગાદિ લોકમાં જતાં તે જીવોને સ્વપ્નના જેવું વિજ્ઞાન રહે છે. તે વિજ્ઞાનથી તેઓ તે તે લોકના નિષ્ક્રિયોનો અનુભવ કરે છે. હે ગૌતમ ! અર્ચિષ્ઠ અથવા ધૂમ માગે આરોહણ કરનાર જીવોને દેહારંભક કર્મના યોગથી દેહાન્તર પ્રાપ્તિ થાય છે; અને તે કર્મના ઉપભોગાર્થે તે દેહમાં તેને વિજ્ઞાન રહે છે. ચંદ્રલોકમાં દેહારંભક કર્મોનો ઉપભોગથી ક્ષય થાય છે, ત્યારે તેનું કાર્ય રૂપ શરીર જે અપસ્તરવનું બનેલું હોય છે. તે અગ્નિ સંયોગથી ધીની પેડે ઝોગળી જઈ અતિ સૂદ્રમાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે, અને જીવાત્માની સાથે ધીન રૂપે રહે છે. પરંતુ જેમ વૃક્ષ ઉપરથી પડતા મનુષ્યમાં ચેતન છતાં તેનું સર્વ ચેતન સ્તંભિત થઈ જાય છે, તેવી રીતે ચંદ્ર લોકમાંથી પાછા આવતાં દેહારંભક કર્મનો અભાવ હોવાથી તે જીવોનો ગર્ભવાંસ થાય છે ત્યાં સુધી તેઓને દેહાન્તર પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ આકાશાદિ તત્ત્વ અને વનસ્પતિ આદિ પદાર્થોમાં અનુક્રમે પ્રવેશ કરીને રહે છે; તે કારણથી તે સ્થિતિમાં તેઓનું વિજ્ઞાન મૂર્છિત રહે છે. કદાચ કોઈ શ્રદ્ધાવીન પામરપુરૂષ એવી ચંકા કરે કે વેદમાં હિંસાકર્મ કરવાનું હોવાથી તે હિંસાકર્મના ફળરૂપે ચંદ્રલોકમાંથી પાછા આવતા જીવો સ્થાવરાદિ યોનિ પામી કષ્ટકર સ્થિતિ બોગવે છે; તો તેની તે શંકા હેરા માત્ર પણ આદરણીય નથી. કેમ કે કેવળ ધર્મનું જ નિરૂપણ કરનાર વેદમાં અધર્મનો લેશ પણ ગંધ માનવો, તે બુદ્ધિશ્રેયનું લક્ષણ છે. વેદે જે જે પ્રસંગે હિંસા કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે, તે વેદની આજ્ઞારૂપ હોવાથી જ નિર્દોષ છે. તેમ છતાં પણ કદાપિ તે સંદોષ છે, એમ માનીએ તો પણ વિપ્રાદિ અન્ન પાનની વિક્રિયા આપધિથી શાંત થઈ શકે છે તેમ વૈદિક મંત્રોની ગતિથી આજ્ઞા સંદોષ.

કર્મની ગતિ છિન્ન બિન્ન થઈ જાય છે. તેથી વૈદિક કર્મથી દુઃખાનુભવ પ્રસંગ કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.

ઉદાહરણ—હે રાજેન્દ્ર ! ચંદ્રલોકમાંથી પાછા આવતા સર્વે જીવો પુનઃમનુષ્યયોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે કે કોઈ અન્ય યોનિમાં પણ જન્મે છે ?

અવાહણ—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! ચંદ્રલોકમાંથી પાછા આવતા જીવોમાંથી જેઓનાં શેવકર્મોમાં પુણ્ય અને પાપ સમાન હોય છે, તેઓ વનસ્પતિ આદિ ભક્ષ્ય પદાર્થ રૂપે ત્વરાથી ઉત્પાદક મનુષ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. અને તેઓ આહણ, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને ઘેર પુનઃજન્મ ધારણ કરે છે. પરંતુ જેઓનાં પાપ કર્મો પુણ્ય કર્મ કરતાં અધિક હોય છે, તેઓ અશ્વ-સૂકર અથવા આંડલાદિની નીચ યોનિમાં અવતરે છે.* ભક્ષ્ય પદાર્થ રૂપે જે જે જાતિની વ્યક્તિ સાથે તેનો સંબંધ થાય છે, તે તે વ્યક્તિના વીર્યમાં તે વ્યક્તિના સર્વ અંગોનું સત્ત્વ સંયુક્ત થાય છે, એમ ઇતર નામના મુનીશ્વરના પુત્ર ઐતરેયે કહ્યું છે.† તે પ્રમાણે જીવાત્માનો સ્વકર્મનુસાર જે જે યોનિ સાથે સંબંધ થાય છે, તે તે યોનિની આકૃતિ સંપાદન કરે છે.

ઉદાહરણ—હે રાજેન્દ્ર ! દેવયાને જનારા દિવ્યદર્શન યોગીશ્વરોનાં જીવાત્મા મૃત્યુ પછી સંકલ્પ ભાવમાં સ્વર્ગે જાય છે, એમ આપે કહ્યું છે. પરંતુ પિતૃયાજી જનારા જીવોને જતાં અને ત્યાંથી પાછા આવતાં કેટલો સમય લાગે છે, તે કૃપા કરીને કહો.

અવાહણ—હે વિપ્રયે ! પિતૃયાજી જનારા જીવોની ગતિ, સ્વકર્મ ઉપર જ આધાર રાખે છે. તે પણ પિણ્ડોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—મૃત્યુ પછી વાસનાયુક્ત જીવનું સૂક્ષ્મ શરીર ત્રણ દિવસ અપસ્તત્ત્વમાં, ત્રણ દિવસ અગ્નિ તત્ત્વમાં, ત્રણ દિવસ વાયુ તત્ત્વમાં અને એક દિવસ આકાશ તત્ત્વમાં રહે છે. તે જીવની પછવાડે શ્રાદ્ધાદિક કર્મ કરનાર તેનો પુત્ર પેહેલે દિવસે જે પિંડ આપે છે, તેથી તે જીવની પ્રાણાદિ કળાઓ આવિર્ભાવ પામે છે; બીજો દિવસે જે પિંડ આપે છે, તેથી સૂક્ષ્મ માંસ, ત્વચા અને લોહી ઉપજે છે; ત્રીજો દિવસે આપેલા પિંડથી હૃદય ઉપજે છે; ચોથો દિવસે આપેલા પિંડથી હાડકાં અને મજ્જા ઉપજે છે; પાંચમે દિવસે આપેલા પિંડથી હાથની આંગળીઓ, માથું અને મુખ ઉપજે છે; છઠ્ઠા દિવસે આપેલા પિંડથી જીવની પ્રતીતિ થાય છે; સાતમે દિવસે આપેલા પિંડથી સંસાર આવે છે; આઠમે દિવસે આપેલા પિંડથી વાણી, નવમા દિવસના પિંડથી હૃદયો અને દસમા દિવસના પિંડથી ભુખ તૃપાની જાગૃતિ થાય છે. હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે જીવનો પિંડનું બંધાણ પછી તેનું જીર્ણ ગમન થાય છે. અગ્નિ હોમાદિક કર્મ કરનાર એજ દિવસમાં ધમાદિ લોકનું ઉત્સવન કરી પિતૃલોકમાં જાય છે એટલે આરમે દિવસે જ્યારે તેનો પુત્ર સંપિંડી કરણ શ્રાદ્ધ કરે છે, ત્યારે તે જીવ પિતૃલોકમાં પ્રથમ આવેલા પોતાના પિતા પિતા મહાદિક પિતૃઓમાં આવી પોહોતી તેઓની સાથે ત્યાં જ નિવાસ કરે છે; ત્યાંથી ચંદ્રલોક-

* જુઓ છંદોગ્યોપનિષત્ ૫—૧૦—૭ તથા બૃહદારણ્યકોપનિષત્ ૬—૨—૧૬.

† જુઓ ઐતરેયોપનિષત્ અ. ૨ મંત્ર ૧.

‡ આ પિંડ એટલે શરીર પાર્થિવ તત્ત્વનું નહિ પણ અપસ્તત્ત્વનું સમજવું.

કર્મો ન્નય છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમનાં અન્ય સુખો, ભોગવા છતાં જે હવે અગ્નિની પરિચર્યા કરી નથી, તે હવેને પિતૃલોકમાં પોહોયતાં ઓછામાં ઓછું એક વર્ષ થાય છે.+

હે વિપ્રર્ષે ! પ્રથમ કલા પ્રભાતે પ્રત્યેક લોકના હવનું પૂર્ણાયુષ્ય તે તે લોકના ૧૦૦ વર્ષો જેટલું હોય છે.^૧ પિતૃલોક ક્ષુવલોકમાં આવેલો છે. ચંદ્રલોક ક્ષુવલોકને સીમાન્ટે અને સ્વર્ગ લોકના દ્વાર પાસે આવેલ છે. ક્ષુવલોકનાં પરમાણુઓ અપસ્તરત્વનાં બનેલાં હોય છે. હે, ગૌતમે ! પિતૃલોક અથવા ચંદ્રલોકનો દિવસ મનુષ્ય લોકના દિવસ કરતાં ૩૦ ગણો દીર્ઘતર હોવાથી તે લોકનું પૂર્ણાયુષ્ય મનુષ્યનાં ૩૦૦૦ વર્ષો જેટલું હોય છે.^૨ પરંતુ આ લોકમાં પણ કોઈક જ મનુષ્ય પૂર્ણાયુષ્ય ભોગવવાને ભાગ્યશાલી થાય છે, તેજ પ્રભાતે અન્ય લોકમાં પણ પૂર્ણાયુષ્ય ભોગવવા જેટલાં બળવાન ક્રમાં કોઈક જ હવેનાં હોય છે. તેથી ચંદ્રલોકમાંથી, પાછા ફરવાના સમયની વધારેમાં વધારે મર્યાદા ૩૦૦૦ વર્ષોની કહેલી છે. માર્ગમાં આકાશાદિક પદાર્થોમાં તે હવેનો પ્રવેશ થાય છે. પરંતુ તે સમયમાં તે હવેને ફળ આપનાર ક્રમોનો અભાવ હોવાથી ત્વરાથી તે તે પદાર્થોમાંથી તેઓની મુક્તિ થાય છે. તો પણ તે તે સ્થિતિમાં, તેઓને તે તે સ્થિતિમતે અધીન રહેવું પડે છે, ન્ન ૩૧ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા પછી જે વનસ્પતિ સાથે તેઓનો સંયોગ થાય છે, તે વનસ્પતિના ફળનો પરિપાક થાય ત્યાં સુધી અને તે પરિપાક થયા પછી પુરુષના શરીરમાં તે ફળ ભંડારણથી,

+ જુઓ નિર્ણય સિન્ધુ ૫. ૫૭૦

સામિકસ્તુ યદા કર્તા પ્રેતશ્ચાગ્નિ માત્રમવેત્ ।

દ્વાદશાદૈ ભવેત્ કાર્યં સપિણ્ડીકરણં સુતેઃ ॥

ગોબિલસમૃતિ.

સપિણ્ડી કરણં કુર્યાન્ યજમાનસ્ત્વનમિમાન્ ।

અનાહિતાગ્નેઃ પ્રેતસ્ય પૂર્ણેડશ્વે મરતર્ષમ ॥

ભવિષ્ય પુરાણ.

વળા જુઓ ગરુડપુરાણ.

ઘર્ષવાવત્સગથેષ્ઠ માર્ગે ગચ્છતિ માનવઃ ।

તતઃ વિતૃગૈઃ સર્ગ્યં વિતૃલેષ્ઠં સ્વગચ્છતિ ॥

૨-૧૬-૬-૭-૨૦

૧ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧ શ્લોક ૮૩ માં મનુષ્ય લોકના હવેની આયુર્મર્યાદા સત્તયુગમાં ૪૦૦ વર્ષોની, ત્રેતામાં ૩૦૦ વર્ષોની દ્વાપરમાં ૨૦૦ વર્ષોની અને કલિયુગમાં ૧૦૦ વર્ષોની કહેલી છે.

૨ જુઓ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૬.

વિદ્યે રાત્ર્યહર્નો માસઃ પ્રથિમાગસ્તુ પક્ષયોઃ ।

કર્મં ચેષ્ટા તતઃ કૃષ્ણઃ શુક્લઃ સ્વમાય શર્વરી ॥

મનુષ્યનો એક માસ તે પિતૃઓની અહો રાત્ર બરાબર છે. માસના બે પક્ષોમાં કૃષ્ણ પક્ષ પિતૃઓને કામ કરવાના દિવસ બરાબર અને શુક્લ પક્ષ નિશ્ચીકરવાનો રાત્રી બરાબર છે. તે માટેજ શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કૃષ્ણ પક્ષમાં કરવામાં આવે છે.

વીર્ય યાચ સાં સુધી તેમજ ત્યાર પછી સ્ત્રીના ઉદરમાં નવ માસ સુધી તેઓને રક્ષા વિના ચાલવું નથી. હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રભાણે જીવોને ચંદ્રલોકમાં જતાં અને સાંધી પાછા આવતાં બહુ કાળ વીતી જાય છે.

ઉદાહરણ—હે રાજેન્દ્ર ! ચંદ્રલોકમાં જતાં જીવને અન્ય જે દેહની પ્રાપ્તિ યાચ છે, તે દેહનું સંપૂર્ણ ઉદ્ઘાટન દશ દિવસે યાચ છે, એમ આપે કહ્યું; તેમજ ચંદ્રમંડળમાંથી પાછા આવતાં ગર્ભમાં જતાં સુધી તે જીવ અચેત રહે છે, એમ પણ આપે કહ્યું. તે વિજ્ઞાન અન્ય સ્થિતિમાં તે જીવની કેવી ગતિ યાચ છે, તેનું જે કંઈ રહસ્ય હોય તેનો પ્રકાશ કરવાને આપ યોગ્ય છો.

પ્રવાહણ—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! સુપુત્રમાં, મરણ સમયે અને પ્રલયકાળમાં જીવાત્માનું અંતઃકરણ ઈન્દ્રિયો સાથે પ્રાણમાં લય પામે છે. પ્રાણાત્માને અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોનું સાધન ન રહેવાથી તેને બહિર્દૃષ્ટિ થતી નથી. પરંતુ સ્વરૂપમાં એક ભાવ પામી પરમાત્માનું સુખ અનુભવે છે.^૩ તેજ પ્રભાણે ચંદ્રમંડળમાંથી પાછા વળતા જીવને જ્યાં સુધી ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ભોગાયતન રૂપ દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી તેની ઈન્દ્રિ પ્રાણમય થવાથી અંતર્સુખ થઈને પ્રાણાત્મા સાથે સપ્રસાદ જ પામે છે.^૪ વસ્તુતઃ અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોના સાધન વડે જીવાત્માની બહિઃપ્રવૃત્તિ થવાથી તેને અત્યંત પરિશ્રમ થઈ જાય છે. તે પરિશ્રમની શાંતિ સુપુત્રિકાજે, મરણકાળે અથવા પ્રલયકાળે સદૃષ પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી થઈ શકે છે. પરંતુ એ ત્રણે કાળમાં સત્સંપત્તિ યાચ છે, છતાં કર્મજન્ય વાસનાના યોગથી પુનઃ પુનઃ સંસારાવસ્થા અથવા જાગ્રદવસ્થામાં જીવને આવવું પડે છે; એટલું જ નહિ પણ અજ્ઞાનનો નાશ નહિ થવાથી સદૃષ પરમાત્માનાં દર્શન થયા છતાં તે જીવને તેનું કદિ પણ જ્ઞાન રહેતું નથી.^૫ હે મહર્ષે ! પરમાત્માની અગ્રાજ રૂપ માયા શક્તિનો પ્રભાવ અપરિમેય છે, તેનો પ્રતાપ અપ્રતિહત્ય છે, તેનું સામર્થ્ય અકુંઠ્ય છે. કોઈ વિરલ મહાત્મા જ પરમાત્માના અનુગ્રહથી જ તે દુસ્તર માયાનો પરાભવ કરી શકે છે !

[આણ.]

માનસાંકર વિ. પિતાંબરદાસ મેહેતા.

૩ જુઓ હદિગ્યોપનિષત્ ૪-૩-૩ તથા પ્રજોપનિષત્ ૪-૮ અને ૯.

૪ જુઓ હદિગ્યોપનિષત્ ૬-૯-૨ તથા ૧૫-૨.

૫ જુઓ હદિગ્યોપનિષત્ અ. ૮ અ. ૬ મ. ૩ તથા બૃહદારણ્યકોપનિષત્ અ. ૪

ખા. ૩ કં. ૩૧ અને ૩૨.

કીર્તિ વાંછના.

મનના અનેક પ્રકારના સમદેષ અને વલનો હોય છે કે જેથી સમાજની ગણનામાં આમળ વધનારની ખ્યાતિને ઓછી કરીને દુષિત બનાવવા તરફ સ્વભાવિક રીતે આપણે દોરાઈ જઈએ છીએ; એક સમયે તેના સમાન સાથીઓ તરીકે ગણાતા, સરખી રીતે લાભકારક દક્ષાઓમાં દુનિયામાં પ્રવેશ કરનાર સર્વે, તેના શુભાંશી ખ્યાતિને, તેમના પોતાના શુભાંશી પ્રતિબિંબરૂપે જ ગણી શકવાના વલનવાળા હોય છે તેટલા માટે તેઓ તેના કોઈ જૂતકાલના કાર્યોનો દોષ શોધી કાઢીને તેની આટકણી કાઢી નાંખે છે અથવા વર્તમાન કાલે અંકાતી તેની કીર્તિમાંથી તેને મગકાવી પાડે છે. આમ કરવામાં તેમનો એટલોજ હેતુ હોય છે કે તેથી તેને તેમની સમાન દશમાં રાખી શકાય ધણીવાર આવી જાતના વિચારથી એક વાર તેનાથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા માનવિઓનો દેષ ઉત્ક્રાંત થાય છે; અન્યમાનવિ તેમના ઉપર વિજય મેળવી જાય, કીર્તિના શોધમાં તેમની સાથોસાથ થઈ જાય, એ તેમને તેમની ખ્યાતિમાં એક પ્રકારની ઓછાપ આવવા જેવું લાગે છે. તેટલા માટે પોતાની ખ્યાતિને ઉત્તમ રીતે જાળવી રાખવાના હેતુથી તેની ખ્યાતિને ઊભા મિત્ર કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એક વારના તેના સમાન સાથીઓ તેની છૂપા અને નિંદામાં દોરાઈ જાય છે, કારણ કે તેઓ હવે તેને પોતાના કરતાં અધિકાર્યે જુએ છે; એક વાર તેના કરતાં જેઓ ઉચ્ચ પંક્તિમાં હતા તેઓ તેની નિંદામાં દોરાય છે, કારણ કે તેઓ તેને પોતાના સમાન સાથી તરીકે મળે છે.

આ ઉપરાંત જે માનવિની અદ્ભુત કીર્તિ તેને સમાજના લક્ષમાં એકદમ આમળ લાવે છે, તેના પ્રત્યે અસંખ્ય લોક ચક્ષુઓ દોરાય છે, તે તેના દરેક અવધવનું સક્ષમ અવલોકન ચલાવે છે, સર્વ જાગૃતમાં તેના વિષે ઉડાં ઉતરીને વિચાર ચલાવે છે, તથા તેના વિષે અધમ, ગેરશયદાકારક વિચાર ચલાવવામાં જરા પણ ઓછાં આનંદતાં નથી કીર્તિના સામાન્ય પ્રવાહોના વિરુદ્ધ થવામાં ચારિત્રવાળા પ્રતિભાશાળીના નજળા જાગતો આરે પાસ ફેલાવવામાં એક પ્રકારનો આનંદ માનનારા ધણા હોય છે. તેઓ પોતાની આંસુરી શોધો એક પ્રકારના છૂપા ગર્વ સાથે પ્રસિદ્ધ કરે છે; અન્યના કરતાં ઉડાં શોધ ચલાવનાર, જાણીની દુનિયાના લક્ષ બદાર રહેલું શોધી કાઢનાર, સમાજના મોટા વિભાગને જે પક્ષે પડ્યું છે તેમાં ખામી દર્શાવનાર, તેમની નિરાકરશુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા માટે તેઓ જાતે જ સાબીતી લેવા મંડી જાય છે. અન્ય કેટલાક એવા હોય છે કે જેઓ એકાદ મોટા માનવિની જૂલો અને નમજાઈઓને એક પ્રકારના અંતર સતોય અને આનંદ સદિત પ્રસિદ્ધ કરવા મંડી જાય છે; તેમને આવા પ્રકારની કોઈ-પણ જૂલ અથવા નમજાઈ પોતાની જાતમાં જીજ્ઞાસાથી આવતી નથી; કારણ કે જ્યારે તેઓ અન્યના દુષ્ટોને પુસ્તક પાડતા હોય છે ત્યારે સ્પષ્ટ રીતે પોતાના શુભાંશી ભક્ષામણ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે તથા તેઓ દર્શાવવા માગે છે કે તેઓ આવી દુષ્ટોને આધીન અને એવા નથી; એકાદ ઉચ્ચ અને ખ્યાત પ્રતિભાશાળીના કરતાં કેટલીક જાગૃતમાં પોતાને ઉચ્ચ મણવામાં તેઓ એક

પ્રકારના છુપા અર્થમાં આનંદ લેવાના વલનવાળા હોય છે. એવું વારંવાર બનતું જોવામાં આવે છે કે એકાદ અદ્ભૂત ખ્યાતિવાળાનાં કુપણે પ્રસિદ્ધ કરવામાં, પોતાનાં જીવનોમાં સમાન કુપણોવાળાના નેટલા અન્ય કોઈ પણ વિશેષ ઉપયોગી બનતા નથી; તેઓ મહેતો આટલા બધા ઉચ્ચ દૃષ્ટાંતના આધાર વડે પોતાની ખામીઓને છુપાવવાની આશાવાળા હોય છે; અથવા એટલે ખ્યાતિવાળા એકાદ માનવિને, તેના ચારિત્રના કંપકા યોગ્ય વિભાગોમાં પણ મળતા આવવા માટે તેઓ પોતાની જાતની કલ્પનિક પ્રશ્નજ્ઞા કરવા મંડી જાય છે. નિન્દાની આવીજ છૂપી હીલચાલો નિષ્ફળ નિવડવા છતાં, વારંવાર યુદ્ધિના ખાલી ડાળથી એકાદ માનવિ એકાદ સુપ્રતિષ્ઠિત નામના ઉપર હુમલો કરવા મંડી જાય છે તથા તેને પોતાની આસપાસનાં માનવિઓમાં ગમ્મત અને હારખતે પાત્ર બનાવે છે. સામાન્ય ખ્યાતિના માનવિ પ્રત્યે ઉગામેલી વંકોક્તિ અથવા નિન્દા લેખ, ઉચ્ચ પદમાં આવતાં તથા સમાજમાં આગળ તરી આવતા માનવિ પ્રત્યે ઉગામવામાં આવે તેના નેટલો વાગ્ગ-કોનો આવકાર અને ટેકો કદાપિ મેળવી શકતો નથી. એવું ચારિત્ર ચારિત્રના વિષયને અપેક્ષા મળ્યાં છે એવા માનવિને ખુદસો પાડીને હારવ પાત્ર બનાવવામાં વિશેષ અક્ષર જણાઈ આવતી આપણે ધારીએ છીએ, તેથી આમ થાય છે; અથવા અમુક સ્પષ્ટપ્રકારના દેવને લીધે તેની ખ્યાતિમાંથી તેને મગડાવી પાડીને નરમ અનેસો જોવામાં તથા સમાજના અભિપ્રાય અને વાતચિતમાં જે આપણા ઉપર સ્થાન ભોગવતો હતો તેમાંથી તેને કટલીક રીતે આપણા સમાન બનાવવામાં આપણે આનંદતા થયા છીએ તેથી આમ થાય છે.

આ પ્રમાણે આપણા જોવામાં આવ્યું કે નિન્દા અને અપદ્ધર્તિ પ્રવર્તાવવાના કેટલા બધા અધમ અને ગૂંચવાપદા હેતુઓ હોય છે; મોટા માનવિનાં કૃત્યોની કેટલા બધા દૃષ્ટ જસુસો તપાસ ચલાવી રહ્યા હોય છે; આવી સખ્ત તપાસ માટે મોટાં માનવિઓ હમેશાં તૈયાર હોતાં નથી. સામાન્ય રીતે આપણા જોવામાં આવે છે, કે એકાદ મહાપુરુષ પ્રત્યેનો આપણો પૂજ્યભાવ તેની સાથે નિકટનો સંબંધ થયા પછી ઓછો થયા મળે છે; એકાદ મહાપુરુષનું વર્ણન, કેટલાક અધમ દોષો અને નજગાઈઓના એક સિરદવિના ભાગ્યેજ આપણા સાંભળવામાં આવે છે. આનું કારણ એમ હોતું જોઈએ, કે અન્યના કરતાં તેના વર્તનની એક સહજ શૂલને પણ વિશેષ આગળ પડતી અને અવલોકન પાત્ર બનાવવામાં આવે છે; અથવા એવી શૂલ તેના જાડીના વર્તન સાથે ખીલકુલ બંધાયેલતાં આવતી નથી. અથવા એકાદ માનવિથી પોતાના જીવનના વિશેષ ઉપયોગી વિભાગ પ્રત્યે ધ્યાનવાળા બનવાની, તથા સાથે સાથેજ તેનાં વર્તન અને વાતચીતના દરેકં લક્ષમાંના લેવા યોગ્ય બનાવ પ્રત્યે ધ્યાન આપવાની બાબત અસંભવિત લાગે છે; અથવા આપણે પોતાનાં કદી આવ્યા તેમ, કીર્તિની વાંછનામાં દોરતું બનતું તેનું તેજ વલન આપણને સ્વાભાવિક રીતે આવા નાની નાની શૂલો અને સરત ચૂકાના ભોગ બનાવે છે; આથી વિરૂદ્ધ મનના વલનના માનવિ આવાં ભોગ બનતાં નથી.

• સર્વ રીતે એટલું કહ્યું કરવું જોઈએ, કે તેની કીર્તિનાં આવાં નિર્જીવ કલંક તેના ઉચ્ચ સદાચાર વડે વારંવાર શૂસાઈ જાય છે. પરંતુ જે કીર્તિની શૂલ ભરેલી શોધ અભાવવાથી અથવા માનુષી નજગાઈથી જીવનના વિશેષ આગળ પડતા બનાવોમાં એકાદ

જેન બરેલું પગલું બરાબ જાય તે મોઢક ગોવડોની સમમ સુક્તિ વડી પડે છે, તેમાં નિરાશ થવું પડે છે. કદાચ નાના નાના-દાંડ, તેમની આસપાસ પ્રસરતા પ્રકાશમાં જુસા-તા જાય. અદ્વૈત, પશુ યાય; પરંતુ હૃદય મૂલ ધાલી બેઠેલું એકાદ કલંક અન્ય સર્વ શ્રેષ્ઠ બાબતો ઉપર પાણી ફેરવી વાળે છે, સમમ આરિત્રને આંખ પાડે છે. જ્યારે ખ્યાલિ પા-મેલો એકાદ માનવિ નાના નાના કોષને એટલો બધો પાત્ર હોય છે કે તે માત્રમ પડી આવતાં તેના માનને જોઈ હાનીકારક નથી હોતા ત્યારે નામની નામના જાળવી રાખ-વાની વિકટતા સ્પષ્ટ થાય છે. આસ કરીને જ્યારે આવા પુરુષોની તેમના ઉપરી અથવા સમાન કક્ષાનાં માનવીઓ નિંદાનો ઘોષ ગળવી રહ્યા હોય છે અથવા દોષ મથુનમાં રૂઢિ કરી રહ્યાં હોય, છે ત્યારે આમ યાય છે. પોતાનો વિવેક, શુદ્ધિ દર્શાવવાની ઇચ્છા વાળા તથા પોતાના આરિત્રમાં તેની તેજ આમ અથવા દોષવાળાઓ અથવા તેના વિનાના આ કાર્યમાં આગળ પડતો જાગ જાય છે.

એકાદ વિખ્યાત માનવિની નિંદા કરવાનાં આવા પ્રકારનાં માનસિક તત્ત્વો અન્યમાં ના હોય, તેમજ તેનામાં પશુ એવી કોઈ ખામીઓ ના હોય તો પશુ તેને પોતાની પ્ર-તિષ્ઠાને સર્વ રીતે તેના શ્રેષ્ઠ પ્રકારમાં જાળવી રાખવાને જરા પશુ જોઈ વિપત્તિ સહવી પડતી નથી. જીવન અને પ્રચારમાં તેની કીર્તિના રક્ષણ માટે શુભ કાર્યોની હમેશાં એક પરંપરાજી જોઈએ. કારણ કે એક વાર તે આટલી પડતી, સ્વાભાવિક રીતે તે વીશીષ્ટ થઈ વિખરાઈ જાય છે. વિરમય એક હુંક જીવન ભોગવનાર આવેશ છે, જે તેમાં નવીન શોધોથી હમેશા ના યાય, દૃષ્ટિ મર્યાદામાં થતા નીત્ય નવીન ચમત્કારોની પરંપરા વડે તેને સજીવન ના રાખવામાં આવે તો પોતાના પાત્રથી ભોખીવા બનતાં તે એકદમ વિનાશ પામે છે. એકાદ સુવિખ્યાત માનવિનાં મોઠામાં મોઠાં કાર્યોને પશુ આવા પ્રકારનો એક ગેરજાબ છે. તે ગમે તેટલાં અદ્વૈત અને અમાનુષી હોય તો પશુ તેની પા-સેથી ને આશા રાખવામાં આવે તેથી તે કંઈ વિશેષ નથી; આથી વિરુદ્ધ રીતે જે આ-વા કાર્યો તેના વિશે બધાપણા અભિપ્રાયની કોટિથી નીચેનાં હરે, જે કે તે કાર્યોથીજ અન્યની કીર્તિમાં વધારો યાય, છતાં પશુ તેમનાથી તેની કીર્તિને તો બટાડાજ યવાનો.

કીર્તિ મેળવવામાં અદ્વૈત આનંદનો સમાવેશ હોવો જોઈએ, કોઈ એમ કારે, કારણ કે આટલી બધી કટકારક ભાવનાઓ હોવા છતાં માનવિને આવા ભયંકર સુહમાં પ્રવર્તવે છે. એકાદ મહાન આરિત્રને અનુસરતા નાના નાના કોષોનો, એકાદ સોલી મનને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કેટલા બધા અસંતોષને પાત્ર બનવું પડે છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ તો, કીર્તિ માટેના આટલા બધા જરા પશુ ના જીવતા હમેશ્વરો જોઈને કોઈને પશુ ભાગ્યેજ નવાઈ સામ્યા વિના રહેશે.

બોલ વડે જીવાતમાં એક પ્રકારનું છુપું ધાંધલ મચે છે, મન પ્રચલિત બનીને વિચાર વમળમાં ચક્રોળે ચડે છે. હજી પશુ તે એકાદ ખાલી કાષ્ઠનીક શ્રેય માટે વલ-ખા મારે છે; આ શ્રેયમાં તેને શાંત અથવા સંતોષો બનાવવાની શક્તિ નથી. આપણે

અન્ય જે જે બાબતોની તુલના કરીએ છીએ તે તેમને ચોખ્ખો ચોખ્ખો મુન્દિરોતી કામનાં સંતોષે છે તથા અચુક સમય માટે તો કુપાની તુષિ કરે છે. પરંતુ કીર્તિ આપણા સ્વ-લાવણી તદ્દન વિચિત્ર પ્રકારનો એક એવો પદાર્થ છે, કે જીવાત્મામાં તેને અનુસરતી કોઈ અકિતનો સંભાસ નથી, તેમજ તેમાં મજા ભે એવું દેહનું કોઈ અવયવ નથી. તે એક તુ-લ્યનો એવો પદાર્થ છે કે જે પ્રાપ્તિના પ્રદેશની પાર વર્તે છે; હદાય તેનાથી ખરેખરી રીતે થોડો સમય મન ચકરીએ ચઢે તેવા આનંદથી હભરાઈ જાય પરંતુ એ આનંદ તેના ભોગ સમયમાં માનવિતે અચોત અને અસંતોષી બનાવે છે. તેનાથી જેટલું નવોન કામનાને ઉત્તેજન મળે છે તેટલું વર્તમાન કામનાને સંતોષી ચકાતું નથી, જીવાત્મા નરીન પ્રદેશો શોધવા નિકળી પડે છે. કારણ કે જેમને ધાર્મ પ્રમાણે કીર્તિ મળી હોય, જેમની તે માટેની તુલ્યા કીર્તિના મધ્યાન્ન કાળે પણ તેઓ સમાજમાં પ્રસિદ્ધ થયા તે પૂર્વે હતી તેવીને તેવીજ તાજ ના હોય એવાં નિર્લેખી કેટલાં ઓછા માનવીઓ મળી આવશે ? * * * ધણીએ કીર્તિની શોધનો બીલકુલ ત્યાગ કર્યો છે; આમ થાય છે તે, તેમાં મળતી નિરાશાએતે લીધે થાય છે. અથવા તેમાંથી મળતા અલ્પ આનંદના તેમના અનુભવને લીધે આમ થાય છે; અથવા જ્ઞાનની વૃદ્ધિને લીધે અથવા વૃદ્ધાવસ્થાની સદ-ગામી સ્વભાવિક શાંતિને લીધે આમ થાય છે; પરંતુ તેના વર્તમાન ઉપભોગના સંપૂર્ણ સંતોષ અને સ્વીકરમાંથી ભાગ્યેજ આમ થાય છે.

કીર્તિ સ્વતઃ માત્ર અસંતોષ પ્રદ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે માટેની કામના પણ આપણને અનેક કષ્ટકારક પ્રસંગોમાં લાવી મૂકે છે; તે માટે આટલા બધા ઉચ્ચ માન-વિનાના માનવિતો આવા પ્રસંગોથી રક્તિ છે. જ્યાં આશા રાખી હોય ત્યાં વખાણ ના થતાં સાંભળીને લોભી માનવિ કેટલી બધી વાર નિરાશ બની જાય છે ? એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના જે વખાણ થાય છે તે પણ તેણે ધાર્મ હોય છે તેટલા દરજ્જાની નથી હોતાં તો તે વખાણથીજ તેને ઓછું કષ્ટ સહન કરવું પડતું નથી. આમાં ખુશમદ મ-ળ્યા વિના વખાણ આવાં બની ચકતાં નથી કારણ કે આપણી જાત માટે આપણે જેવો અભિપ્રાય હોય છે તેવો સારો અભિપ્રાય ગણ્યા ગાંધ્યા માનવિઓનેજ હોય છે । જે લોભી માનવિ વખાણ થયા છતાં આટલો બધો દુઃખી થાય છે તો તેની નિન્દા અને અપકીર્તિ થાય તે શી રીતે સહન કરી શકશે ? કારણ કે મનનું તેનું તેજ વલન તેની પાસે કીર્તિની વાંછના કરાવે છે અને નિઃશ પ્રયે તિરસ્કાર રખાવે છે. લોકનાં હૃદયારનાં વખાણથી તે હર્ષથી કુલાહ જાય તો તે તેમની નિન્દાથી તેટલોજ શોક ઝરત પણ બન-વોજ જોઈએ. પોતાના ઉપર દરેકને અધિપત્ય આપનાર, અન્યના શુભ વા અશુભ વિ-ચારોને આધિન પોતાની જાતને બનાવનાર, શોક દશામાં નાખવાનો ચક્તિ. દરેક દેષી વાણીને અપનાર, મનની સ્વાભાવિક શાંતિનો વિનાશ કરાવનાર, એકાદ લોભી માનવિનું શુભ કેટલું ભૂલું ઓછું હોતું જોઈએ ? ખાસ કરીને જ્યારે આપણે દુનિયાને વખાણવા કરતાં નિન્દા કરવાના વિશેષ વલનવાળી માનીએ, તથા તેને ગુણ કરતાં દુર્ગુણોથી બરેલી માનીએ તો આમ વિશેષ થાય છે.

૬ શુભ અને અશુભ, સ્વર્ગ અને નર્ક પ્રત્યે સ્વાભાવિક સમતાની અછવા ઉદ્ભવિતતાની દશા, જેથી અન્ય સર્વ કરતાં માનવિ ભિન્ન પડી આવે છે તથા અદ્વૈતા અને સ્વાતંત્ર્યવાદો અને તેમાં ચર્ચાર્થ રીતે તપાસવા માગીએ તો નીતિનો સમાવેશ થાય છે.

૭ સદાચાર એ સદૃશ્યનું લૌકિકશાસ્ત્ર છે તેમ નીતિ પારિભાષિક શાસ્ત્ર છે.

૮ કર્મોને ખસ ખોટારૂપે વર્ણવનાર શાસ્ત્ર.

૯ માનવ યોરિત્ર અને વર્તન સાથે સંબંધ ધરાવનાર વિદ્યા અથવા તત્ત્વશાસ્ત્ર.

અ ભરે ! આપણે કાગી સામગ્રી તો ખુબ એકઠી કરી છે । હવે આપણે તેને રાંધવાનો આરંભ કરવો જોઈએ, પછીથી ખાવાનો અને પછીથી પચાવવાનો । શી રીતે આરંભ કરવો તે તમે સૂચવશો ?

જ મારા ધારવા પ્રમાણે આ અનેકવિધ વ્યાખ્યાઓમાં આપણે કયા કયા વિચારો મદદગાર કરી ચકયા છીએ તે શોધવા માટે આપણે તેમના વિભાગ પાડવાની જરૂર છે

જ્ય જનક સાર; સારે તેમ કરવા માર્ગ; ધર્મની વ્યાખ્યાઓમાં કયું, કસણ વારંવાર જોવામાં આવે છે ?

જ એ વ્યાખ્યાઓનો મોટો ભાગ, એક અતિમાનુષી શક્તિ અથવા શક્તિયો, વિષયને નિયમનું શ્રેષ્ઠ મનસૂ અને ઇચ્છા, ઇષ્ટ, ભક્તિનો વિષય, આત્મપ્રકૃતિ, એક દિવ્ય સત્ત્વ અથવા સત્ત્વો, અતિ પ્રાકૃતિક શક્તિયો વિષે સૂચના આપે છે; આવા જોડને અમુક પ્રકારે આધિન રહેવાની, તેની ભક્તિ આરાધના કરવાનું કહેવામાં આવે છે. શા માટે આમ કરવું જોઈએ તેનું કારણ વ્યાખ્યાઓમાં આપવામાં આવ્યું નથી.

અ આ સમય આપણે એ કારણની શોધમાં ચૂમવવાની જરૂર નથી. માંદગીમાંથી જોડણું કહેવું ખસ મરો, કે આવી આધિનતાઓમાંથી તેમ વર્તનાર સર્વને સુખ મળતું, માનવામાં આવે છે તેથી તેમ વર્તવામાં આવે છે.

જ પરંતુ સાહેબ ! આ તો તકરારી બાબત છે. કેટલાક લોક જોડલા નધા ઉમતા અને શ્રેષ્ઠ મનના ટોચ છે કે તેમને સુખની જરૂર લાગતી નથી. તેઓ કર્તૈશ્વ અને કર્તૈશ્વની ખાદરજ પોતાનું સમગ્ર જીવન માટે છે; એ કેટલાકને આમ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે—જો કે કર્તૈશ્વની ભાવના સમજવા છતાં મારાથી તે બરોબર સમજી શકાતું નથી—પ્રશ્નનો પ્રેમ જોજ આપો આપ જાણો છે.

અ હીક, માંડા મિત્ર ! વર્તમાનમાં ગ્રાણ્ય જીવી લાગતી બાબતો વિષે આપણે તક સંર કરીશું નહિ, જો કે આમળ-ઉપર એ પણ મૂખ્ય બાબતોનું રૂપ ધારણ કરશે. કેટલાક એમ માને છે એમ હું કહી શકું છું. કે તેઓ ખામ, પીએ, સુધે, ઉધે ; ક્યાંક ક્યાંક તેમ વર્તે છે કારણ કે તેમ કરવાની તેમને માત્ર ફરજ લાગે છે, એ કાર્યોમ તેમને કંઈ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; વળી તેમને તેમની જાત માટે સુખની જરૂર નથી તેથી તેઓ તેને અધમ કાઢીને ગણીને ધિક્કારે છે; તેની તેમને અન્યને માટે જરૂર લાગે છે, જો તેમને તેઓ સ્વયં રીતે પોતા કરતાં અધમ કાઢીને મળે છે કારણ કે તેઓ જોને તિરસ્કાર કરે છે તેની તેવાઓ અભિલાષા રાખે છે. વળી જો આ પ્રભુના પ્રેમને તેન પોતાના ઉદ્દેશરૂપે સ્વીકારે છે અતઃ સુખનો સ્વીકાર કરતા નથી તેઓ અરેખરી રીતે તેમના પ્રભુના પ્રેમમાં કોઈ પ્રકારનું સુખ લઈ શકતા નથી. વર્તમાન માટે તો આપણે આ સર્વેનો સ્વીકાર કરીશું; સુખવાદી કહાય કહેશે, કે એકને મન જોને પોતે કર્તવ્યરૂપે માનતો હોય છે તેજ સુખના પર્વાય રૂપે છે; અન્ય ને મન પ્રભુનો પ્રેમ સુખના પર્વાય રૂપરૂપે છે. આટલો વિચાર તો માંડાથી માંડા ક્યો, આપણી દાલની મૂખ્ય બાબત તો ધર્મ અને નીતિનો અર્થ શોધવાની તથા એ ઉભયે પરસ્પરાગ્રિત છે કે નહિ તે જોવાની છે.

૪ દા, એમજ છે.

અ જલે ત્યારે તમે એટલું શોધી કાઢ્યું કે માનવિની ઉપર અને પાર કંઈક, વિ- અને નિયમિત શક્તિ અને તેની શક્તિ, એટલા ધર્મના સામાન્યગુણ કથનના મુખ્ય વિચાર છે. નૈયાયિકના મુખમાં સામાન્યગુણકથનનો શો અર્થ થાય છે તે તમે સમજો છો ?

૪ દા. વારંવાર મળી આવતા બીજા કાષ્ટ વિચારે છે ?

અ દા તેમજ છે, જોઈમાં જોઈ ૧ અને ૮ વ્યાખ્યાઓ ધર્મ અને નીતિની સંભવી શકે તેટલી નિશ્ચિતતા રાખે છે, એ દો બે મારા સમજવામાં આવે છે. એકમાં આચારને બદલે નીતિ જુદા વાપરવામાં આવ્યો છે, અન્યમાં પ્રમાણિકતા, નીતિ શુભકર્મ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, મારા ધારવા પ્રમાણે આનો કંઈ અર્થ નથી, નહિ તો આચારથી સામાન્ય રીતે બીજું શું સમજવામાં આવે છે.

૪ હું બીજકલ એકમત યાદ છું; જો કે હજી આપણે આચારનું પ્રયત્ન કર્યું નથી. વિશેષ શું કહેવાનું છે ?

અ માત્ર એક વ્યાખ્યામાં ધર્મને ક્રિયાત્મક ધર્મ સાથે એક બનાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એમાં એ ધર્મને વિચિત્ર રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે—કોલેજના વિદ્યાર્થીની જવા- મારાનીને માર નહિ સમજતા રહીને સાધારણ વિદ્યાર્થીને પણ દારૂપત્રનક લાગે છે. " ધર્મ ક્રિયાનોટી છે, તે આપણાથી જોઈ શકાવા માટે અતિવિશુદ્ધ હોવાથી શુભ

જીવન અને કાર્યોરૂપી દૃશ્ય દેહ ધારણ કરે છે; તેથી મોક્ષ માટે સારા ક્રિયાન ચલાવી જરૂર છે । મારામિત્ર । આદાસ્યારપદ વ્યાખ્યા અરેખરી રીતે જેવા માગીએ તો એક ગભિર પ્રકારની સત્ય વ્યાખ્યા છે, તે કોઈ બુદ્ધિ યાજી નોંરટીકે ચોળેલી સામે છે; એ ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય તેના લક્ષમાં હોવું જોઈએ. વર્તમાન કાલની ભાષામાં આ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે બાંધી ચકાય, એકેશ્વર, વિશ્વાત્માના વસતી વિશ્વાત્માન્ય પ્રેમ અને જ્ઞાની સૂક્ષ્મ ચક્રિત, એક તત્ત્વ, જે આત્માર્પણ, દાન અને સદાચારનાં સ્થૂલ કાર્યોમાં સ્વતઃ જ્યાં હ આપે છે તે ધર્મ. સાધુ અને સદાચારીનાં જીવનો આવાં લક્ષણોથી અંકાયલાં હોય છે.

વ આ જરાક વિશેષ સમજાય એવું છે, એટલું કબુલ કરૂં છું, પરંતુ હજી જોઈએ તેટલું તો નહિ.

અ આગળ આગળથી કહી નાખવાને લીધે આમ થાય છે । આ વ્યાખ્યા મુખ્યને બદલે અંતે આવવાની જરૂર હતી. આપણા કાર્ય માટે આ વ્યાખ્યાને દૂર રાખીશું, તે ધર્મ અને નીતિને થોડા અથવા વધારે એક બનાવે છે, ને તેથી આપણી શોધના પ્રશ્નને ઉઠાવનાર નિવડે છે. આવાજ કારણથી આપણે ૧ અને ૮ વ્યાખ્યાઓને દૂર રાખીશું. આપણે દાલ તો એવીનેજ લક્ષમાં લઈશું કે જે ધર્મનાં લક્ષણો બાંધી આપે છે. પ્રથમ દર્શનેજ ધર્મની ભિન્નતા દર્શાવી આપે છે, નીતિના વિભાગ રૂપ જણાઈ આવતી નથી.

હવે આપણે નીતિની તપાસ ચલાવીશું. તેનાં ખાસ લક્ષણો અને ગતિય ગુણો દર્શાવીશું, આખરે મળતી આવતી અને વિરુદ્ધ બાજતોની તપાસ ચલાવીશું. મને ભય રહે છે, કે હું જાતે ધણો ઉતાવળીએ બની ગયો છું. મેં બીજાઓની ધર્મની વ્યાખ્યાને સુધારી છે, તપાસી છે. સર્વથી અગત્યના તમે, તેનો તો મેં કંઈ દિસામજ લીધી નથી । તમે ધર્મના સામે ખડા યાએ હો ત્યારે તમારા મનમાં શું હોય છે ખાત્રીથી તમારી એ વિષે અધિક બાવના હોવી જોઈએ તથા સ્પષ્ટ રીતે પણ અર્થ કરી દોવી જોઈએ. બધે તે વિસ્તારથી દર્શાવો.

વ કીક, મારા મનમાં જે ભાવના છે તે થી રીતે બરોખર દર્શાવવી એ મારાથી સમજી શકાતું નથી, કોપમાંથી જડી આવેલી વ્યાખ્યાઓમાંની એકાદ જે મારી ભાવના માટે કામ લાગશે. દર્શાવતીકે, “ એકાદ સંસ્થામાં શ્રદ્ધા અને એક દિવસતવ અથવા સત્ત્વની પૂજા; જેવા કે ક્રિશ્ચિયન, મહોમેદન, હિન્દુ, જ્યુ, ” યાતિ સંસ્થાના જેવી બાબતો, લોકોને અધિક બાજતો માનતા જનાવવાના સર્વ પ્રયત્નો, મંદિરોમાં જઈને કરવાના પૂજા પ્રાર્થનાના સર્વ પ્રકારો, સર્વ પ્રકારનું જ્યોતિષ, સમજા આચારો અને કોલાઓ, સર્વ પ્રકારની અર્ચન વિધિઓ, જીવતા અને મરતા માટેનાં આદેશ, માનવિઓ જે જે ધારે તે કરે તેથી સ્વતંત્રતામાં વિશ્વારૂપ યજ્ઞ પડે એવી સર્વ બાજતો, આવી દરેકે દરેક બાજતો મારી અસ્પષ્ટ ભાવનામાં ધોગાય છે.

અ બરાબર છે. હવે બહુ રહસ્ય આપણા હાથમાં આવ્યું છે. વિચાર અને આચારનું સ્વાતંત્ર્ય સર્વ પ્રકારનાં બંધનો માટે અધર્મ. કારણ કે ધર્મથી બંધનો ખડાં થાય છે, તેટલા માટે તે બરાબર હોવાજ નોંધવું. કારણ કે, કાપદા શાસ્ત્ર, વૈદિક શાસ્ત્ર પણ બંધનો ખડાં કરે છે તેથી તેઓ પણ બરાબર હોવાજ નોંધવું. પરંતુ ધીમે ધીમે આપણે આ બાબત ઉપર આવીશું. એટલામાં તમારા વિષયોની વિગતમાંથી સામાન્ય અંશો લેતાં મારા ધારવા પ્રમાણે તમારી બાવના દર્શાવનાર રૂપે. તમે જે વ્યાખ્યા પસંદ કરી તેજ ઠીક થઇ પડશે, કે નહિ, એટલે—“ શ્રદ્ધા અને પૂજની કોઇ પણ અને સર્વ સંસ્થાઓ.” કદાચ તમે એમાં આટલા ઉમેરાને લક્ષમાં લેશો નહિ, “ આપણી રચૂલ ઇન્દ્રિયો અને અવયવોથી જોઇ વા સ્પર્શ ના શકાય એવી એક બાબત અથવા બાબતોમાં શ્રદ્ધા અને પૂજા.”

(આલુ)

B.

॥ વેદકાલ વિચાર. ॥

(અનુસન્ધાન: ગતાંકથી)

પરંતુ વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આ રીતે જ્યારે આટલી સાદી છે, ત્યારે આપણા વૈચારિકીઓ તે માન્ય કરતા નથી. આરંભમાં હાલવાથી ધણી સંસ્કૃત શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સદજ બની શકે છે. યુગના માથે ત્રણ તારાને ઇન્દ્રકા કે દિવ્યકા કહે છે. પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણકાર તે જાને નિર નિરાળા ઇન્દ્ર, અને દિવ્ય ધાતુપરથી સાધે છે. તેઓ ઇન્દ્ર, દિવ્ય; અયુ, હયુ; અદ્ર, હદ્ર; અન, હન; એ પ્રકારે અન્ય રૂપેકાં સાધે છે તેનાં કારણ આપતા નથી. તેમનું કહેવું એવું છે, કે અયન શબ્દ અયુ-જવાપરથી નીકળેલો છે. હયન હયુ-જવાપરથી હાપન હા જવાપરથી નીકળ્યો છે. પરંતુ આ રીતે તમામ શબ્દોની વ્યવસ્થા નહિ કરતાં ઘૃષોદરાદિ+ ગણનો આશ્રય પુરૂષને વખતે કરેલો છે. તે ગમે તે હો, પણ એટલું તો ખરું, કે અયન અને હાપન બન્ને શબ્દનો ધાત્વર્થ ગમત કરવું એવો થાય છે. વળી જેવો આ જાનેનો કાલ ભાગ ખંતાવવા પ્રાયે ઉપયોગ છે, ત્યારે તેનો વિશિષ્ટ અર્થ પણ મળે છે. એટલે અયન શબ્દ અર્થ વર્ણને લાગુ પડે છે.

+ ઘૃષોદર શબ્દ પૃથક અને ઉદર ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. આ શબ્દ મધ્યે લૂનો સોપ થવા માટે કંઈ નિયમ ન હોવાથી તે અનિયમિતપણે સંધાનારા તમામ શબ્દોનો પ્રતિનિધિ થયેલ છે. ઘૃષોદરાદિ ગણ અનિયમિત સંધાનારા શબ્દોનો એક ભૂત છે.

અને હાલન સખ્દ પૂર્ણ વર્ષ વાયક છે. હવે પહેલા અપન ને આરંભેજ વર્ષનો આરંભ, અર્થાત્ અપનારંભ વાયક આગ્રયણ સખ્દનો સંવત્સારંભ વાયક આગ્રહાયણ એવો સ્વરૂપ ભેદ થાય છે.

અપન સખ્દના અર્થ વિષયે વિચાર કરતાં પ્રથમતઃ સર્વતું ગમન એટલેજ તેનો અર્થ થાય છે. અને આગળ આગમન ઉપરથી નિયમિત થયેલ વર્ષ અર્થાત્ અર્થ વર્ષ એવો અર્થ થયો હોય એમ દીસે છે. આગ્રયણેષ્ટિ પ્રત્યેક અપનારંભ દિવસે કરાવવાની બે અર્થ વાર્ષિક ઇષ્ટિ છે એમ જણાય છે. મનુસ્મૃત્યાદિ વેદકાલ પછીના યથો મધ્યે આગ્રયણેષ્ટિ એટલે નવાન્નઇષ્ટિ એમ કહે છે. પરંતુ સંપાત ચલનથી ઋતુ પાછળ હસતા આઇષ્ટિ અપનારંભ થતાં ટાઈ પછુ બીજા સમયે થવા લાગવાના સમયે મન્વાદિકાએ ઉપર કહેલી નવાન્નની ઇષ્ટિવાળા કલ્પના ઠાઠી હોવી જોઈએ. કારણ આજ લાપને જાત સૂત્રો મધ્યે બેજ આગ્રયણેષ્ટિ કહેલી છે. એક વસંતારંભે અને બીજી શરદારંભે, વસંત અને શરદ ઋતુ પૂર્વે કલા પ્રમાણે દેવવાન અને પિતૃવાન અર્થાત્ જૂના ઉત્તરાયન અને દક્ષિણાયનના આરંભે થતાં આ આશ્વાયને (૧-૨-૯-૧) હવન માટે પ્રીદ્ધિ, રથામક, અને યજ્ઞ એ ત્રણ ધાન્ય કલાં છે. આ ઉપરથી પણ આગ્રયણેષ્ટિની કલ્પના નીકળેલી દીસે છે. કારણ તેતિરીય સંહિતા (૫-૧-૭-૩) માં સંવત્સર માટે બે પ્રકારનાં ધાન્ય પકવવા વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે મૂળથી એ જિના નહોતી એ સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ પૂર્વે પ્રત્યેક અપન ને આરંભે એક એક એવી બે ઇષ્ટિ હતી. અને ત્યારે આગ્રયણનો આગળના મંત્રના આધારમાં કલા પ્રમાણે નવાજી ભણણ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી એમ ચોક્કસ જણાય છે. કારણ એવો અર્થ કરવા સિવાય આ ઇષ્ટિ આશ્વાયને કલા પ્રમાણે વસંત અને શરદ ઋતુનાજ આરંભે કાં કરવામાં આવતી તેનું સ્પષ્ટીકરણ મળતું નથી.

પણ આ પ્રમાણે અમરસિંહના આગ્રહાયણી સખ્દની પરંપરા પાણિનીના પહેલાં વેદકાલ પર્વન્તલી અર્થાત્ આગ્રયણી એ વૈદિક સખ્દ હોવો જોઈએ. આગ્રયણી સખ્દનો વૈદિક કાલે એક તારકાપુર્ણ એટલેજ અર્થ મળે તે કલા ઉપરથી જ એવો પ્રશ્ન સદાજે ઉત્પન્ન થાય છે. પાણિનીના વખતે ચાલુ થયેલા આગ્રહાયણીનો મતશીર્ષ નક્ષત્ર અર્થ અર્થાત્ પરંપરાગત હોવો જોઈએ. પ્રત્યેક અપનને આરંભે સર્વે કાંઈ પણ નક્ષત્રમાં હોવો જોઈએ. એટલે પ્રથમ અપનને આરંભે સર્વની સાથે હવન ચનાર નક્ષત્ર એવો આગ્રયણનો ધીમે ધીમે અર્થ થયો એવો કાંઈ પણ ઠેકાણે કહેલો જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ તેતિરીય સંહિતામાં થઈ વખતે ગ્રહ-પાત્રનો આરંભ આગ્રયણથી થતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તે પાત્ર પૈકી બીજા બે પાત્ર શુક્ર અને મંથિન ને ગ્રહવાચક નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરથી આગ્રયણ એ એક આકાશમાં તારાગણ વાયક નામ છે એમ અનુમાન થાય છે. થઈ ગયેલા પાત્ર વાયક ગ્રહ સખ્દ આકાશના ગ્રહનો વાયક છે. આગ્રહ પાત્રની સંખ્યા અને ચંદ્ર સ્વરૂપિ ગ્રહોની સંખ્યા સરખીજ છે. અર્થાત્ મતશીર્ષ વાયક હાલતો આગ્રહાયણ સખ્દ વૈદિક આગ્રયણ સખ્દનું સ્વરૂપ છે. અને

+ ૩૬ મધ્યે શુક્ર, મંથિન, આગ્રયણ, વિશ્વદેવ, અને ધ્રુવ એ તમામ નામ એકજ ઠેકાણે આપવામાં આવ્યાં છે.

મૃગશીર્ષના પહેલાં ચતુર્થ કાર્યમાં આગ્રયણનો ઉપયોગ થતો એમ સંભવ છે. આગ્રયણોક્તિનો ખરો અર્થ લોખ યવાથી આગ્રહાયણ હજે આગ્રયણ શબ્દનો અવનાર'એ નક્ષત્ર એવો અર્થ થવાથી તે શબ્દ, જે મહિનામાં તે ઇષ્ટિ યાગ તે મહિનાનો વાયક થયો. તે ઉપરથી "માસાનાં માર્ગશીર્ષોદમ્" વગેરે કથના પ્રાદુર્ભાવ પામી. આગ્રયણ શબ્દનો મૃગશીર્ષ એવો અર્થ ન થયો ત્યારે આગ્રહાયણનો પાણીનીના સમયે ઓરવન' નક્ષત્રપુંજ એવો અર્થ થતો. અને આ અર્થ પરંપરાગત આવ્યો આવે છે.

મૃગશીર્ષ હજે ઓરવન વિષયે કેવી કથા હતી થયેલી છે, એ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. એક વખત તે પોતાની કન્યાનો અભિલાષ કરનાર પ્રજાપતિનું શિર હતું. કેટલીક વખતે તેને યમલોકના દારે ઇંદ્રે નમુચીનું છેદન કરેલું માથું હતું. ગ્રીક લોકો પણ ઓરવનની આવી એ તણ પ્રકારની વાતો કરે છે. કોઈ કહે છે કે ઓરવન ઉપર હ્યોસિસ ઉપસૂની પ્રીતિ થવાથી તેણે તેને દૂર કર્યો. પરંતુ આ ખીના દેવને લાગુ ન કરતાં આર્ટિમિસે આર્ટિ નિવાને બાણથી મારી નાખ્યો. ખીજે કહે છે, કે આર્ટિમિસની તેનાં પર પ્રીતિ યદ્ય. પરંતુ તેના બાહ્ય અવાલોએ તેને સમુદ્રમાં એક દૂરની વસ્તુ બતાવતાં કહ્યું કે તું આ વસ્તુ બાણથી છેદી શકનાર નથી. તે ઉપરથી તેણે તરતજ બાણ સાંધી તેનું છેદન કર્યું. પણ તે વસ્તુ તે સમુદ્રમાં ઓરવનનું શિર હતું એમ કહેવામાં આવે છે. વળી કેટલાક એમ પણ કહે છે, કે ઓરવનનો આર્ટિમિસે અયોગ્ય રીતે અભિલાષ કરવાથી તેને એક બાણથી દાર કરવામાં આવ્યો. આ તમામ બાબતો ઉપરથી અભિલાષ, બાણ અને શિર્ષછેદન એ વૈદિક મંથમાં તમામ ખીના જેવામાં આવે છે. આ નક્ષત્રનો અર્થ ગ્રીક લોક વર્ષાકાળનું આગમન એવો કરે છે. આ અન્યથા આ નક્ષત્ર દક્ષિણ અથવા એકેકેસસ અર્થાત વર્ષાકાળમાં આવનાર એવા અર્થનું સૂચન કરે છે. એટલે વેદાંત જેમ અથ અને તારકાને વર્ષારંભ કરનાર અને તેનેજ જુનાશિરો નામથી પર્વના ગમન સૂચક કહે છે, તેમજ એ ગ્રીક લોકો પણ સમજે છે.

જર્મન લોકોની હંત કથા આતા કરતાં પણ સરસ છે. પ્રોડિસર કહે છે કે અમારા પ્રાચીન અને અર્વાચીન હંત કથામાં એક બાધ છે. તેના પહેલા વોડન હજે ગોડન નામનો મૂખ્ય દેવ માનવામાં આવે છે. એક દરિયુની પાછળ લાગીને તેને બાણ મારે છે. એ સંબંધે ઘણી કથા છે જર્મન કથા મધ્યે દરિયુને સર્પ દેવતાનું પ્રાણી માનવામાં આવ્યું છે. એ બાબત વેદમાં જાહેર કૃષ્ણ રૂપી પ્રજાપતિને મારવાની ખીના સરખી છે. જર્મની અને ઇંગ્લાંડમાં મધ્ય યુગ વખતે Mediaeval Penitentials—તપશ્ચરણ નિયમના મંથોમાં એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કે જુના વર્ષના અંતમાં અને નવા વર્ષના આરંભમાં ગએજવોલ્ફટન એટલે વૈદિક દ્વાદશાહુના કાળમાં તે કાળના લોકો એક ખેલ કરતા હતા. તેમાં બે માણસ મુખ્ય કામ કરતા એક દરિયુ અને દરિયુની પાછળ પડતો. આ પ્રમાણે વર્ષના બાર દિવસ ઘણા પવિત્ર હોવાને સમજે અને તે સમયે દેવ મનુષ્યને ઘેર આવવા માટે પૃથ્વી પર ઉતરતા એવી કથના દોવાથી કુપર કહેલો ખેલ તે દેવતાના કાંઈ પંથુ ચરિત્ર દાખવતો એમ સમજવાને કાંઈ દરકત નથી. એક દરે